

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196037

UNIVERSAL
LIBRARY

वादः प्रवदतामहम् ।

कायदेमंडळांतील सहा वर्षे

(भाग पहिला)

गांधी जयंती

२ ऑक्टोबर १९४४

— लेखक —

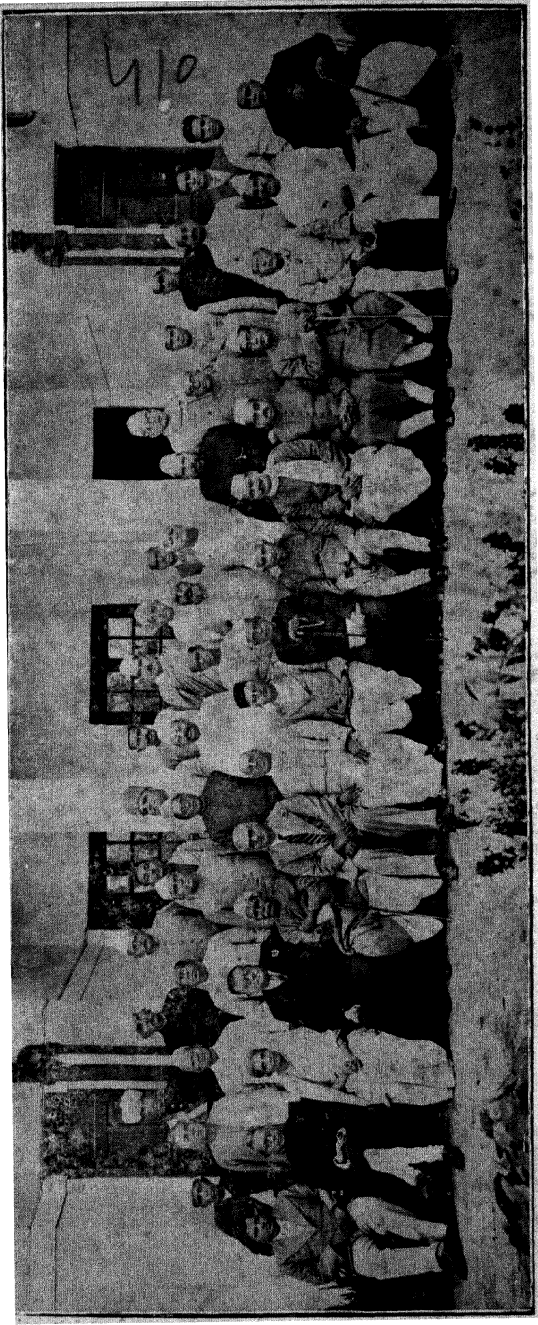
नरहर विष्णु गाडगीळ

किंमत ३॥ रुपये

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५	१३	मानिकी हे	मानली हे
६९	२५	Recovery cut	Economy cut
७०	१२	Recovery cut	Economy cut
७८	१६	Commany	Command
८४	१८	मिरवणुकीचे	निबडणुकीचे
८९	१६	पौत्रिक	पैतृक
९४	८	स्तंडुळाः प्रस्थमूलाः	स्तंडुलप्रस्थमूलाः
१२६	१२	संघ	संच
१३१	२४	येऊन	होऊन
१४०	१३	कार्यप्रवीण	कार्यप्रवण
१४९	२५	रियासत	सियासद
१५६	१५	वावरतो	वापरतो
१६०	१३	not can	cannot
१८७	२६	होण्याचा	करण्याचा
१९९	२६	नियमित	नियमितपणे
२७६	१६	बाढीळा	बाढीला
३२७	११	मुख्य	मुख्य
३३३	१	अमल	अंमल
३७४	१	रेल्वेने उत्पन्न	रेल्वेने ती उत्पन्न
३९९	७	भरल	भरले
४३२	१८	निघन्ति	निघ्नन्ति

कौग्रसपक्ष सभासद (माचें , १५०)

- (बसलेले-डावीकडून उजवीकडे)—श्री. हेगडे, असफअली, सौ. सुबायन, चंदर, रामनारायणसिंह, डॉ. देशमुख, मुदलीयार, गाडगीळ, सय्यमूर्ति, मुलाभाई, सत्यनारायणसिंह, शेठ गोविंददास, बी. दास, लाला शामलाल, प्रो. रंगा, शेठ दाया.
- (मागें उभे-पहिलो रांग)—श्री. होसमती, छालिंग, मिश्र, सिंग, तिसमल राव, व्यंकटाचलम् चेटी श्रीप्रकाश, अविनाशलिंगम चेटी, सरदार मंगलसिंग, रायबादा हंसराज, काश्मी, सतानम, कैलास विहारीलाल, (कारकून).
- (शेवटची उभी रांग)—(शिपाई), प्यारेलाळ, चौधरी खुबीरसिंग, (कारकून), अबदूल कयूम, गोरीनाकर, सक्सेना, अनंतशयनम आर्यणार, देशमुख, पांडे, गुप्ता, महंमद.

अनुक्रमणिका

विषय	पान
१ उमेदवारी	१ ते १३
२ निवडणूक	१४ ते ३१
३ दिल्लीचें पहिलें अधिवेशन	३२ ते १२६
४ ' सिमल्यांत—गार परसांत '	१२७ ते १८३
५ ' ओटाव्याची छत्री '	१८४ ते ३२२
६ सिमला १९३६	३२३ ते ३५६
७ ' काँग्रेस सिंदाबाद '	३५७ ते ४४०

— —

भूमिका.

“परबांचे तुमचें भाषण अगदीं सडेतोड झालें,” “कारण ते शेवटचेच होते. आतां असेंल्ली संपली. अब तो शुरू हुआ है जंग ” हे संभाषण १९४० च्या नोव्हेंबरमध्ये झालेल्या खास अधिवेशनाला अनुसरून होते. दिल्लीहून सदरहू अधिवेशन संपवून परत येतांना मुंबईस एक वृत्तपत्र व्यवसायी मित्र यांचे कचेरीत बरील उत्तर मी त्यांना दिलें. ता. ४ डिसेंबर १९४० रोजी मला व श्री. केशवराव जेधे यांना प्रत्येकी १८ महिने शिक्षा वैयक्तिक सत्याग्रहांत झाली. आमच्या आर्घीच्या व नंतरच्या सत्याग्रह्यांपैकी एक वर्षापेक्षां कोणालाही जास्त शिक्षा झाली नाही. हा मान आमचेसाठीच होता !! वर्षापेक्षां जास्त शिक्षा झाली म्हणून आमचे दोघांचेही सभासदत्व रद्द झाल्याचें हिंदुस्थान सरकारनें जानेवारी १९४१ मध्ये जाहीर केलें व हा निर्णय आम्हांला तुफंगांत कळविण्याची तत्परता पण दाखविली. आयु-ध्यांतील हें प्रकरण शिवणी तुफंगांत सुरू झाले व येरवडा मुक्कामांत संपले. उपक्रम व उपसंहार यांत सुसंगति राहिली. अनेक स्नेही व कार्यकर्ते यांनी आठवणी लिहून काढा म्हणून सुचविलें. जशी व जेथें विश्रांति मिळाली तसा तिचा उपयोग करून प्रस्तुत लिखाण लिहिलें आहे. यांत व्यक्ति व पक्ष या दोघांनाही उपेक्षिलें नाही; अधिकारारूढ सरकार व विरोधीपक्ष यांच्यांत डावे उजवे न करतां प्रत्येक प्रश्नाबाबत उभयतांचे दृष्टिकोन स्पष्ट होतील इतकी व इतक्यापुरती भाषणें अगर त्यांतील उतारें प्रातिनिधिक होतील अशा रितीनें दिलें आहेत. राज्यकारभार कसा चालला, प्रश्न कसे उपस्थित झालें, त्यांचे निकाल कसे लागलें याचे ज्ञान व्हावें या दृष्टीनें मांडणी केली आहे. माहिती व मनोरंजन यांचा मिलाफ यांत आहे. यांत थोडेसें काव्यही असेल, थोडा विनोदही आहे, पण त्यांत कर्बोचे अधिकारा-तिक्रमण करण्याचा उद्देश नाही, व कोणाला दुखवावें म्हणूनही विनोद केलेला नाही. सर्व माहिती कागदपत्रें व सरकारी प्रकाशनें यावर आधारलेली आहे. अप्रिय पण सत्य कथन करण्याचा प्रसंग जेथें प्रस्तुत वाटला तो स्वार्थी अगर पक्षार्थी दृष्टीनें टाळला नाही. काव्य, शास्त्र, इतिहास व विनोद यांचे हें मिश्रण मराठी वाचकांना आवडेल अशी आशा बाळगून लिहिलें आहे. मुद्रितें तपासण्याचे काम ज्या मित्रानें माझें गैरहजेरीत केले त्याचा नांवानें उल्लेख न व्हावा अशी त्याची इच्छा असल्यामुळें तो करतां येत नाही; तथापि त्याचे आभार मी जरूर मानतो.

गांधी जयंती
पुणें ता. २ आक्टोबर १९४४ }

न. वि. गाडगीळ

कायदेमंडळांतील सहा वर्षे

: उ मे द वा री :

“दिल्ली येथे पुढील आठवड्यांत कायदेपंडित जमणार आहेत. ते काय करतील हे उघड आहे, क्रांति लांबच राहिली, जी काय कायदेमंडळाची चळवळ चालू आहे तिलाही नखे लागणार हे स्पष्ट आहे” हा माझे मित्र श्री. ना. ग. गोरे यांच्या पत्रांतील मजकूर वाचून मी सर्दच झालो. १९३४ च्या मार्च अखेरचे हे पत्र होतं. त्यावेळीं मी मध्यप्रांतांतील शिवणी तुरुंगांत होतो. श्री. घटवाई, तिजारे, हरीभाऊ मोहनी, राधाकृष्ण बजाज, असे आम्ही अगदीं योडेसे राजबंदी तेथे होतो. पहिले दोघे मार्चमध्ये सुटून गेले. श्री. गोरे यांचे पत्रावर आम्ही बरीच चर्चा केली. कोठल्याही परिस्थितीत चळवळ परत न घेता, निदान सुधारणेचा कायदा पास होईपर्यंत चळवळ चालविणे जरूर आहे असें माझे मत होतं. चळवळ थंडावत आली असता बंद करणे योग्य, असें कांहींचे मत होतं. मार्च १९३४ चे अखेर श्री. भुलाभाई, असफअल्ली, डॉ. अम्सारी, सत्यमूर्ति, डॉ. बिघनचंद्र रॉय वगैरे मंडळी दिल्लीस जमली. त्यांनीं, निवडणुकी लढवाव्यात असा निर्णय घेतल्याचें कळलें. हे झाले १९३४ ईस्टर अखेर; म्हणजे एप्रिलचे पहिले आठवड्यांत. शिवणी तुरुंगांत जिल्हाधिकारी (हे दक्षिणी गृहस्थ होते) एका सकाळीं आले व म्हणूं लागले कीं, “तुम्ही लवकरच सुटणार !” मी उत्तर दिलें कीं, “सुटून पुन्हां यावे लागणार !” त्यावर त्यांनीं सांगितलें कीं, आजच्या वृत्तपत्रांतून महात्माजींनीं चळवळ परत घेतल्याचें प्रसिद्ध झालें असून स्वतःशिवाय कोणीही वैयक्तिक कायदेमंडळ कसं नये असें जाहीर केले आहे. माझी मनःस्थिति अधिक चमत्कारिक झाली. दुपारीं वर्तमानपत्र आलें व त्यांत महात्माजींनीं नेहमप्रमाणे “ईस्टर सोमवारीं आतल्या आवाजानें संदेश दिल्या व त्याला अनुसरून चळवळ परत घेतली” असा मजकूर होता ! मी खूप संतुष्ट झालो. सहकारी राजबंदींचा अपूर्ण विश्वास, व त्यामुळे महात्माजींनीं प्रोत्साहन केलें, असें म्हणून त्यांनीं जास्त विचार करण्याचें सोडून दिलें ! मागील सार वर्षांत

झालेल्या घटनांचा विचार मी कितीतरी दिवस करित होतो. इतिहास, अनुभव, तात्त्विकभूमिका—कोणत्याही दृष्टीने हा निर्णय मला पटेना. चळवळ सुरू करण्यांत जर चूक होती, तर ती यांबविण्यांत गुन्हा होत आहे असेंच माझे मत झाले व अद्यापिही तसेंच आहे. मे १९३४ मध्ये पाटणा येथे ऑ. इ. कॉ. क. ची बैठक भरणार असेंही जाहीर झाले. गांधीजींनी डॉ. अन्सारी यांना पूर्वीप्रमाणे स्वतंत्र स्वराज्यपार्टी काढून निवडणुकी लढवाव्या असा सल्ला दिल्याचेंही वाचले. वर्तमान-पत्रांतून उमेदवारांची नांवेही जाहीर होऊ लागली. पुन्हां एकदां श्री. गोरे यांचे पत्र आले. त्यांत त्यांनीं होत असलेल्या घटनांबद्दल नापसंती व्यक्त तर केलीच पण जे पुढें होणार आहे त्यामुळे ज्या तरुण पिढीने ही चळवळ जोरांत चालविली तिजवर अन्याय होणार असेंही लिहिले. उभे रहाणारे उमेदवार, जे चळवळ सुरू झाली म्हणजे अदृश्य होतात व संपली म्हणजे अजिंक्य असतात (Invincible in peace and invisible in struggle) असेच पसंत केले जातील व स्वार्थत्याग, राजकीय शील, निष्ठा, यांना भाव राहणार नाही अशी भीति व्यक्त केली. अर्थात् हा मजकूर महाराष्ट्रांत जे उभे राहणार म्हणून जाहीर झाले होते त्यांच्याच संबंधांत होता असें नाही. मी त्यांना लिहिलेल्या उत्तरांत कळविले की, “ काँग्रेसचा निवडणुकीशी संबंध नाही; तेव्हां त्याबद्दल विचार करण्याचे कारण नाही; ” मात्र चळवळ बंद केल्यामुळे माझी मनःस्थिति चमत्कारिक झाली असल्याचें कळविले. काँग्रेसने गांधीजींचे ऐकून चळवळ बंद केली तर ती चूक होणार हें माझे मत अनेक दृष्टींनीं विचार करून बनले होते. त्याजबरोबर निष्ठा म्हणून जी गोष्ट पटत नाही ती मानणें ही आपत्ति सरळ पुढे उभी होती. याच स्थितीत मध्य-प्रांतांतील सरकारनें माझे शिवाय सर्व राजबंदी सोडून दिले. मजबरोबर असलेले कै. जमनलाल बजाज यांचे पुतणे श्री. राधाकृष्ण बजाज हेही सुटले. त्यांचेबरोबर, माझे राजकीय परिस्थितीसंबंधीचे विचार विस्तारशः गांधीजींना कळविण्याकरितां एक टांचण करून दिलें.

ता. १।५।३४ पासून मी एकटाच राजबंदी शिबणी—जेलमध्ये राहिलों. किंबहुना मध्यप्रांतांतही एकटाच राहिलों. मला एकदयालाच मुदतीआधीं कां सोडले नाही हें एक कोडेच वाटले. पण ता. ३०।५।३४ ला मुदत संपून सुटपर्थत हा मिळालेला एकांतबास फारच उपयुक्त ठरला. तासचे तास लहानशा आबारांत फेऱ्या घालतांना विचार करण्यांत घालविले. दररोजच्या वर्तमानपत्रांतून

निघणारी निवदनें व मुलाखतो वाचून, चळवळ बंद केल्याचा निर्णय, ऑ. इ. काँ. क. कायम करणार हें स्पष्ट झालें. मेच्या दुसऱ्या आठवड्यांत पाटण्याला ऑ. इ. काँ. क. ची बैठक भरली व तीत निवडणुकी सरकारने जाहीर कराव्यात व काँग्रेसने पक्ष म्हणून त्या लढवाव्यात असा निर्णय घेण्यांत आला. पाटणा येथील बैठक संपल्याबरोबर श्री. शंकरराव देव, शिवणी जेलमध्ये मला भेटावयास आले व त्यांनी मी निवडणुकीस उभे राहिये असें सुचविलें, व आतां काँग्रेसने निवडणुकी लढविण्याचें ठरविलें असल्यामुळें, व हें काँग्रेसकार्य असल्यामुळें, मी तें मान्य केलें पाहिजे असा त्यांनी आग्रह धरला. आतां काँग्रेसच यांत पडल्यामुळें निष्ठेला आणखी ताण पडला. मी त्यांना प्रांतांतील परिस्थिति लक्षांत घेऊन श्री. केशवराव जेधे यांना उभे करावें असें सुचविलें. परंतु त्यांचे नांव मतदारांचे यादीत नाही म्हणून तें अशक्य झालें, अशी माहिती त्यांनी दिली. त्यानंतर मी श्री. खेर यांचें नांव सुचविलें असतां श्री. खेर हे कोठल्याही भागणर्दीत पडण्यास तूर्त तयार नाहीत असें त्यांनी मला सांगितलें. मुंबई-तील एक गृहस्थ उभे राहण्यास तयार आहेत परंतु तुम्हांस प्रथम उभे करण्याची सर्वांची इच्छा आहे व तुम्ही तें ऐकलें पाहिजे असें श्री. देव यांचें म्हणणें पडलें; माझा निर्णय त्यांना तेथेंच व ताबडतोब पाहिजे होता. मुलाखतीची वेळ संपत आली होती. शेवटी मी नाकारीत नाही पण तूर्त कांहीं जाहीर करूं नका असें सांगितलें. मुलाखत संपली व श्री. शंकरराव देव अगदीं खूष व खगेखर आनंदित होऊन निघाले. या घटनेनंतर सुमारे २० दिवसांनी मी सुटलों, पण तत्पूर्वी बहुतेक वर्तमानपत्रांतून माझ्या उमेदवारीचें वृत्तही फडकल्याचें कळलें.

माझ्या राजकीय जीवनांत यामुळें काय काय होणार याचा विचार मी करूं लागलों. निवडणुकी मला अपरिचित नव्हत्या. काँग्रेस कमिटया, बँका, म्युनिसिपालिटी बगैरेंच्या अनेक निवडणुकींत यश व अपयश अनेक वेळां घेऊन निवडणुकांचें तंत्र मी हस्तगत केलें होतें; परंतु कायदेमंडळाची निवडणूक स्वतः उमेदवार म्हणून लढविणें ही गोष्ट साधी नव्हती. १९२३ सालीं स्वराज्यपक्षातर्फें श्री. केळकर उभे असतांना मी त्यांचेकरितां अर्थात् स्वराज्यपक्षाचें म्हणून काम केलें होतें. १९२३, १९२६ या सालीं झालेल्या कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत मी घेतलेला भाग कांहीं कमी महत्वाचा नव्हता. कॉलेजमध्ये असतांना बादविवाद मंडळांतून मी अप्रसिद्ध नव्हतो. इतिहास, अर्थशास्त्र, राजकारण याच विषयांत मी पदवी घेतली होती. ब्रिटिश राजकीय जीवनविषयक सिद्धांताचा थोडासा परिणाम एतद्

विषयक दृष्टिकोणावर झाला होता. विधिमंडळीन जीवनाविषयी (Parliamentary life) आकर्षण वाटणें साहजिक होतें. कौन्सिल प्रवेश व घटनक्रम या स्वराज्यपक्षाच्या भूमिकेची १९२३ सालापासून मी सहमत होतो. १९२५ अखेर जेव्हां अधिकारस्वीकाराचा प्रश्न महत्त्व पावला, व प्रतिसहकारपक्ष अस्तित्वांत आला, तेव्हांपासून केळकरपक्ष व मी प्रथम विरोधी बनलों. महाराष्ट्रांत गांधीवादी मार्केर व कौन्सिलविरोधी म्हणून दूर, व केळकरपक्ष अधिकारस्वीकारवादी म्हणून दूर, अशी स्थिति १९२५ अखेरपासून १९३० ची चळवळ सुरू होईपर्यंत होती. तरुणांची चळवळ, जागतिक घडामोडी, अधिकारस्वीकाराबाबत निरनिराळ्या प्रांतांत दिसून आलेला अनुभव लक्षांत घेतां काहींतरी तेजस्वी, काहींतरी तीव्र मार्गांचा अवलंब केल्याशिवाय पुढेचें पाऊल पडणार नाही हें माझें मत निश्चित झालें होतें. मद्रास, कलकत्ता व १९२९ ची लाहोर काँग्रेस, यांतून उसळत जाणारी स्फूर्ति कायदेमंडळाकडे नेणारी नसून क्रांतीकडे नेणारी होती. १९३० च्या सत्याग्रहांत निर्माण झालेले वातावरण अपूर्व होतें. तें सर्व वातावरण आतां आमूलाग्र बदललें. स्वातंत्र्याचा मार्ग कायदेमंडळांतून नसून त्याला दूर सारूनच तो जातो. स्वातंत्र्या-नंतर घटना, नंतर विधिमंडळें, नंतर एतद्विषयक गोष्टी हा अनुक्रम अगदीं सरळ होता. स्वातंत्र्ययुद्ध सुरू झाल्यानंतर कायदेमंडळाच्या-त्या परकी सरकारच्या अंमलाखालील कायदेमंडळाच्या-निबडणुकी लढविणें म्हणजे नुसती विसंगतीच नसून राजकीय जीवनाचा विपर्यास होता; काडीमोड शांत्यानंतर पोटगी मागण्या-इतकें तें हास्यास्पद व निर्लज्जपणाचें होतें. १९३०।३१ चा सत्याग्रह संग्राम “स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय साबरमती आश्रमांत परत पदक्षेप नाही” या पार्श्व-भूमीवर सुरू झाला होता. त्याच लढ्याचें पुढील स्वरूप म्हणजे १९३२-३३-३४ सालची चळवळ होती. मनापासून मी या चळवळीला स्वातंत्र्य संग्राम मानून त्यांत पडलों होतो. सुरुवातीस अग्रभागीं होतो व संपतांना जवळजवळ अखेरच्या तुकडीत सुटलों. मुख्य सैन्य बचोवण्याकरितां थोडेंचें निबडक सैन्य बळी देतात तसाच प्रकार वैयक्तिक सत्याग्रहाबाबत १९३३-३४ साली झाला होता, अशा तुकडीतील मी एक होतो. या एकंदर परिस्थितीचे हेलकाव्यांत मी निबडणुकीस उभें रहाणें म्हणजे स्वाभिमानशून्यता होती. अनेक सभांतून गर्जलेले माझेच शब्द, व ते माझेच असल्यामुळे तितक्याच तीव्रतेने व तिरस्कारानें अजब विचार-संग्रामांत तुटून पडत होते. मीडेल पण बांकाणार नाही म्हणून होती धरलेली

पतका, आज खाली करण्याचा हा प्रसंग आला. पडून पुन्हा उभे रहाण्याचा हा संदेश आहे असे सांगितले जात होते. पहिला भाग प्रत्यक्ष खालव होता, व सुटील भविष्याचे हाती होता. कांतीला लागणारा निश्चय, परिणामाला न जुमानणारा निर्धार, मरणाचे मोल देणारी चिकाटी, अविचल धैर्य, ज्या सद्गुणां-शिवाय स्वातंत्र्याचे प्रयत्न यशोमंदिर गांठूच शकणार नाहीत, ते गुण अवश्य त्या ठिकाणीच आभावात तळपत होते. एका चेद्राने रात्र प्रकाशित होते, तथापि तान्यांनाही कांहीतरी तेज असावे लागते. येथे एकच महात्मा होता, असंख्य तारे होते, पण ती केवळ संख्या होती; अशा स्थितीत तेजस्वी कार्यक्रम अशक्य होता हे कळून चुकले.

मे १९३४ अखेर महात्माजींनी मला कळविण्याकरितां श्री. राधाकृष्ण बजाज यांच्याकडे धाडलेला मजकूर-प्रत्यक्ष पत्रच-मला बजाज यांनी धाडून दिले. एका बाक्यांतच माझ्या बिस्तृत टांचणाला उत्तर होते तें. 'गाडगीळजीको बहना कि मेरी सय अब तो सबने मानेली है। आपको भी उसी तरह चलना होगा।' अद्यापि मी हें पत्र माझ्याजवळ बाळगून ठेवले आहे. काँग्रेसची आज्ञा पाळणे हा एक श्रेष्ठ धर्म, स्वस्थ बसणे हा दुय्यम धर्म, व काँग्रेसला तिचे निर्णयानंतर तिचे घटनेविरुद्ध विरोध करणे हा अचर्म, असें माझे मत होते व आहे. संस्था अगर पक्ष समर्थ व प्रभावी व्हावयाचा असेल तर, हाच विचारसरणी योग्य आहे. निर्णय-पूर्वी विचारविनिमय, वादविवाद, स्पष्टीकरण, निर्णयानंतर-हा निर्णय केव्हांही बहुमतानेच असणार-त्याला अनुसरून निष्ठापूर्वक वर्तन, यांतच व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व व संस्थेचे अगर पक्षाचे महत्त्व व शक्ति यांचें रहस्य असतें हा इतिहासाचा सिद्धांत व शिकवणूक आहे. लोकशाही म्हणजे व्यक्ति व समाज यांच्यातील समन्वय होय. व्यक्तीचे व्यक्तित्व न मारतां अगर मरूं न देतां सामाजिक हित जास्वीत जास्त साधावयाचे हें लोकशाहीचे तंत्र दृष्टीआड होतां कामा नये. लोकशाही ही व्यक्तिवर्षस्वासाठी नाही. व्यक्तिनिष्ठा गौण, व कार्यनिष्ठा, संस्था अगर संघटननिष्ठा श्रेष्ठ हें उच्च धर्म आहे. लोकशाही म्हणजे एकाची शक्ति वळी, तर सामुदायिक शक्ति व तीही जो सर्वांत कमी सामर्थ्यावान् घटक असणार त्याचेच क्षेत्रानें असणार. सर्वश अगर श्रेष्ठ व्यक्तीचे म्हणणें स्वीकारलें जातेंच असें नाही. मात्र प्रत्यक्ष कृतज्ञ जो कमताकत असेल त्याचे कुषट्ठविरच बहुतेक कार्य अवलंबून असतें. सत्याग्रहसंग्रामांत हाच अनुभव १९३०-३४

मध्ये आला. हा अनुभव लक्षांत घेऊन वागणें अनिष्ट असलें तरी अपगिहार्य दिसत होतें. अनिच्छेनें “ वास्तववाद ” स्वीकारणें जरूर होत होतें. कोणतीही गोष्ट शिस्तीनें झाली तर त्यांतूनसुद्धां सामर्थ्य उत्पन्न होतें. शिस्तीतील माघारही यशस्वी होते. तात्पर्य करावयास लागणाऱ्या अगर करूं इच्छिणाऱ्या गोष्टींकरितां नैतिक भूमिका तयार होत होती, व कायदेमंडळांबद्दलचें सुप्त आकर्षण जागृत होऊन भावनेनें व विचारानेंही वाटणाऱ्या अधःपतनाला, गौरवाची प्रतिष्ठा मी मनाशीं सजवीत होतो. सतत, सारखा व संतत विरोध करून कायदेमंडळें उधळून लावून, पूर्वीच्या अनुभवावर मात करूं, असा अभिमान चमकूं लागला. श्री. तात्यासाहेब केळकर सभासद असतांना सहज माझ्या एका मित्रानें ‘दिलीस जाऊन अमेंब्ली अधिवेशन तर पहा’ असें म्हटलें होतें. त्यावर ‘नुसता प्रश्नक म्हणून जाणार नाही’ असें मी उत्तर दिलें होतें, तें खरें करण्याची संधि पुढें उभी राहिली. १९३२चे एप्रिलमध्ये काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या वेळीं ज्या कायदेमंडळाचे हमारतीसमोरून हातकड्या घालून मला नेलें, त्याच ठिकाणीं मी सभासद म्हणून गेलों तर माझाच नव्हे तर संघटनेचा अपूर्व विजय होईल, अशी मनाला संतोष देणारी आशाही उत्पन्न झाली. एका वाक्यांत सांगावयाचें म्हणजे शिवणी तुरुंगांतून ३० मे १९३४रोजी बाहेर पडण्यापूर्वी, निवडणुकीस उभें राहावयाचें असा निश्चय करूनच मी बाहेर पडलों, व सोडणाऱ्या तुरुंगाधिकारी-मजबरावर फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये सहाध्यायी होता-त्यानें तुम्ही निश्चित निवडून येणार म्हणून सर्वांचे आधीं माझें आगाऊ अभिनंदन करून मला बीदा केलें.

शिवणीहून जबलपुरास वडील बंधूंम भेटून ता. १।६।३४ला पुण्यास आलों. प्रवासांत श्री. जमनलाल बजाज व मिस्. हॅरिसन यांची भेट झाली. श्री. जमनलालजीनींही निवडणुकीस उभें राहणें जरूर आहे असेंच सांगितलें. मिस्. हॅरिसन ज्या सफरेजिस्ट चळवळींत होत्या त्यांच्याशी, त्यांच्या इंग्लंडमधील एकंदर निवडणुकीसंबंधानें चर्चा केली, व पुष्कळ उपयुक्त माहिती मिळविली. पुण्याचे स्टेशनवर अनेक स्नेही जमले होते त्यांनीं निवडणुकीसंबंधीच चर्चा करावयास सुरुवात केली. घरीदारी निवडणुकीशिवाय विषयचें दिसत नव्हता.

जून १९३४ चे दुसरे आठवड्यांत, हरिजन चळवळीचे दैन्यांत महात्माजी पुण्यास येणार होते व त्यांचा मुकाम एक आठवडा येथें होणार होता. पुणें शहरातर्फे त्यांचें स्वागत व्हावें म्हणून तत्संबंधी योजना करण्याकरितां ता. २।६।३४ ला

नगरपालिकेचे सभागृहांत नागरिकांची सभा भरली होती. नगराध्यक्ष श्री. बाबूराव बाळवेकर अध्यक्ष ठरले होते. सर्व नागरिकांतर्फे होणाऱ्या स्वागतास अनेक सनातनी गृहस्थांचा विरोध होता. सभा गाजणार हे उघड होते. गांधीजींचा कार्यक्रम ठरविणारे चिंताग्रस्त होते. मी त्यांना स्पष्ट सांगितले की, ज्या पुण्यांत दयानंदांची अवहेलना झाली. आगरकर, रानडे यांचा अपमान झाला, तीच प्रवृत्ति कायम असता, सर्व पुण्यातर्फे स्वागत करण्याचा घाट घालणे हे चूक आहे. मत-मेद दाखवून सार्वजनिक आयुष्यांत व वर्तणुकींत सौजन्य व सरळपणा दाखविणे यांत कमीपणा नसून जास्त प्रतिष्ठा आहे हे अध्याप लोकांना पटले नाही हे दुर्दैवाने खरे आहे, हे विसरून चालणार नाही असेही मी बजावले. तथापि सभा बोलाविली आहे, तरी तुम्ही पुढाकार घेऊन हे काम निभावून नेले पाहिजे असेच मला सांगण्यांत आले. सभेचे वेळी सभागृहांत विरोधक बहुसंख्याक होते. या स्थितीत ठराव मांडून नापास करून घेणे इष्ट नव्हते. मी, विरोधकांपैकी श्री. गणपतराव नलाबडे, श्री. लेले वर्काल यांच्याशी तडजाड करता येईल की काय हे पहाण्यासाठी बोलू लागलो व आपली मंडळी जमवून आणा असे सांगितले. अर्धा तास वाटाघाटी झाल्या व ठरावाचा मसुदा श्री. नलाबडे यांना पसंत पडला. पण इतर सनातन्यांना पसंत होईना. साधारणपणे एवढ्या वेळांत आमचे बाजूची जनता बहुसंख्याक झाली. ताबडतोब सभा सुरू करण्यास अध्यक्षाना इशारा दिला. मूळचा ठराव मांडण्यात आला. अनुमोदन देण्यांत आले. विरोधकांतर्फे सभा बेकायदेशीर आहे असा आक्षेप घेण्यांत आला. मी उत्तर दिले की, “तसें तुमचें मत असल्यास तुम्ही भाग घेऊं नका.” अध्यक्षकडून ताबडतोब ठराव मतास टाकण्यांत आला. विरोधकांत, हात बर करून विरोध दाखवावा तर सभा कायदेशीर होती अशी ऋजुली देण्यासारखे होते अशी शंका उत्पन्न झाली. यामुळे काहींनी हात बर केले, काहीं स्तब्ध राहिले. मूळ ठराव प्रचंड बहुमताने पास झाला असे अध्येक्षानी जाहीर केले, व ताबडतोब सभा बरखास्त केली. म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांनी सभागृह ताब्यांत घेतले, सभा यशस्वी झाली. मूळ ठराव पास झाला याबद्दल लोकांना आनंद झाला, पण मला मात्र त्यायोगे विरोध वाढणार हे दिसू लागले.

वर्तमानपत्रांत वादविवाद सुरू झाला व त्यांत स्तुति व निंदा दोन्हींचा वर्षाव होऊं लागला. सनातन्यांच्या सभांवर सभा होऊं लागल्या; व एका बक्त्याने गांधीजी आततायी आहेत, तेव्हा गीताधर्माप्रमाणे आततायी माणसाला ठार मारले पाहिजे

‘इन्सपेक्शन’ सश्री प्रोषण केली. कांहीनी सूचना केली की, नगरपालिकेतर्फे मानपत्र देण्यांत येईल. यांतील अडचण सल्ला मगहीत होती, पण शेवटी प्रयत्न करण्याचे ठरले. नगरपालिकेने ठसव केला. सभा तेकायदेशीर आहे म्हणून प्रकरण कुठेही गेलं. दुसरी सभा घेतली व रिव्हिजनचे मानपत्र सोमवारी संध्याकाळी देण्याचे ठरविले. गांधीजी रवेकानवर आले. हजारो माणसांनी त्यांचे स्वागत केले. पण कांही मूठभर लोकान्ही काळी निराशे दाखविली. सोमवारी मानपत्र घेण्याचे गांधींनी वन्याच नाखुषीने मान्य केले. शनिवारी कोर्टाने दुसरी सभा कायदेशीर आहे असा निर्णय दिला. रिव्हिजरी सभा होऊन मानपत्राचा ठराव प्रचंड बहुमताने पास झाला, पण विरोध बाह्य ठागले. कोणत्या प्रकारचा हल्ला गांधीजीवर होणार अशी सूचना कांही जणांकडून मला मिळाली. शनिवारच्या शनिवारवाड्यापुढील समेत उच्चासनावर व जवळपास निवडक मंडळी देवण्याची खबरदारी घेतली. अन्य ठिकाणी प्रोलीस बंदोबस्तही होता. सधेत १० हजार रुपये गांधीजींना हरिजन कार्याकरिता देण्यांत आले. सुमारे २०,००० लोकांची सभा विशेष कांही न घडता पार पडली. फक्त आतां सोमवारचे मानपत्र राहिले होते, व तेथे कांही घडेल ही कल्पनाच नव्हती.

सोमवारी ४ चे सुमारास मी गांधीजींचे निवासस्थानी गेलो. माझे मुलांकडून १२ रुपये घेऊन त्यांनी स्वाक्षरी दिली, व ही खास सवलत म्हणून दिली असेही त्यांनी सांगितले. तेथून घरी जाऊन स्वस्थ पडावे व गांधीजींच्या प्रमाणवेळेस स्टेशनवर जावे असा विचार करून बंगल्याबाहेर पडलो. परंतु ज्यांच्या गाडीतून गांधीज जाणार होते त्यांनी आग्रह करून मला म्युनिसिपल हॉलमध्ये नेले. सभागृह निव्हास भरले होते. गांधीजी संध्याकाळी ६-३० ला येणार असं ठरले होते. ६-१५ ला एक्झॅम भोळा आवाज झाला. लोकांना वाटले की गांधीजींचे सन्मानार्थ आवाज काढणे सुरू झाले. मी चवथेपली व सभागृहांतून जिन्याजवळ येतो. तो, डॉ. नायडूंनी ऑक्सफोर्ड झाला असे सांगितले. त्यांना, सभागृहांत ही बातमी सांगू नका असे सांगून मी जिना उतरूं लागलो. तेथे श्री. अण्णासाहेब भोपदकर भेटले, त्यांनी “बॉक्सफोर्ड झाला व आपले पायांस हजा झाली” असे सांगितले. त्यांनाही तशीच प्रतिक्रिया केली व खाली आलो. तेथे २ इसमांना गंभीर व कांहीना किरकोळ फल्ल्या झाल्याचे कळले. श्री. ऑक्सफोर्ड श्री. अण्णासाहेब मळ्याजवळील रक्त पुशीत होते. सर्वांनी “काय करायचे” असे विचारले. मी सांगितले “उरलेला कर्मिणम झालाच नाही. दरवाजावरील संजोतीक मंडळी कांही न सांगतां

संमत झाल्या.” त्याप्रमाणे करण्यात आले. रस्त्यावरील मंडळी, पोलीसांना सांगून मागे सरकविली. एवढ्यांत गांधीजींची गाडी आली. मी पुढे होऊन त्यांना थोडा वेळ न उतरव्यास सांगितले. नंतर खज्जांस कोणी नाही असे पाहून त्यांना एक-द्व्यास मी व. श्री. गंगारामबोबा पाषाणकर यांनी जवळ जवळ पोटाशी घरून आत आणिले. पोलीस अधिकाऱ्यांना “सभा संपेपर्यंत कांही करू नका, सभा संपताच तुम्हांस योग्य वाटेल ते करा.” असे सांगितले. जिना चढतांना महात्माजींस झालेली हकीगत सांगितली; व कार्यक्रम जसा ठरला आहे तसाच होणार आहे, (No change in programme) असे सांगितले. गांधीजी सभ्यहंस आले. मानपत्र-समारंभ झाला. कंड्याची विक्री होऊन श्री. मोपटकरांनी तो घेतला. परत जाताना, “झिया बरोबर आहेत तेव्हा त्याच रस्त्याने परत जावयाचे काय?” असे गांधीजींनी विचारले. मी होय म्हटले, त्यांना घरून खाली आणले, मोटारीत बसविले; व परत येऊन पोलीस अधिकारी यांना सांगितले की, “तुम्हास जे योग्य वाटेल ते करा” असे सांगून कार्यक्रमांत त्यांनी कांही गडबड केली नाही याबद्दल त्यांचे आभार मानले. गांधीजी जातांच बाँबची बातमी सभागृहांत प्रसरली, व मोथळ झाला. घरी आले तों शिपायाने मुलांस घरी आणून पोचविलेले कळले. रात्री बंगल्यावर जाऊन गांधीजींची गांठ घेतली, त्यांनी निवेदन सांगितले ते घेतले. स्टेशनवर आलो. गाडी सुटण्यापूर्वी कांही संदेश मी महाराष्ट्रासाठी मागितला असता त्यांनी अर्थपूर्ण दृष्टीने मजकडे पहात “महाराष्ट्रको मी क्या संदेश दूँ” एवढेच सांगितले व तो सामण्यांत माझी चूक झाली असे मला वाटले. गाडी सुटली. वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांना निवेदन सांगितले. घरी आलो व झालेल्या घटनांचा विचार करू लागलो. जर गांधींना कांही अपघात झाला असता तर, केवढे लासकडे सडकावर, प्रांतावर, व देशवर होत! ज्याने आयुष्याचा प्रत्येक क्षण देशासाठी खर्चिला, त्यावर बाँब टाकण्याची इच्छा कोणाही हिंदी माणसाच्या मनांत येवी, हे देशाचे केवढे दुर्दैव! ज्यांनी लोकसंत प्रशुन्ध केले, त्यांनी आपली जबाबदारी ओळखली नाही, हे उघड होते. खरोखर गांधीजी आत्तायी होते का! निव्वळ प्रहंकाराने, खोश्यासमजुतीने, पक्षांचेने विरोध होत होता हे उघड आहे. समज, सहिष्णुता व प्रामाणिक विरोध अशा तऱ्हेने काम करित नाही. हेच तर महात्माजींचे मुख्य सूत्र! ज्याने हे कळू केले त्याला त्यांनी समाच जाहीर केली. गुन्हेगार कोण हे कळले प्रण आमही पोलीसांना सांगण्याचे नाकारले. वर्तमानपत्रां-

तून, समेतून वाद झाले, अभिनंदन व निषेधही झाला. लोकमत अनेक दृष्टींनी खळबळून निघाले. पुढे होणाऱ्या निवडणुकीचे दृष्टीने यांकडे पाहणे जरूर होते. पुण्यातील मुक्कामांत, “निवडणुकीस जरूर उभे रहा काँग्रेसच्या आशेप्रमाणे काय-देमंग केलात, तुरुंगांत गेलांत, तर काँग्रेसच्या आशेप्रमाणे निवडणूकही लढा” असेच गांधींनी सांगितले. निवडणूक म्हणजे लोकमताचा कौल. वृद्ध मनुष्य ज्याप्रमाणे आपले तरुण स्त्रीस हातांतील दीपाप्रमाणे जपतो, तसेच लोकमतास जपले पाहिजे हे सरळ होते, आणि लोकमत सर्व महाराष्ट्रभर बरील घटनेने विघळले होते. थोडा वेळपर्यंत तरी कोण कुणाचा हे कळणं कठीण झाले.

जून १९३४ चे अखेर खानबहादूर कूपर यांची मुंबई सरकारचे कार्यकारी-मंडळांत नेमणूक झाली, व त्यामुळे सातारा जिल्ह्याची पोस्ट निवडणूक जाहीर झाली. काँग्रेसने निवडणुकी लढविण्याचे ठरविल्यानंतर निवडणुकीचा कार्यक्रम अंमलांत आणण्याची ही पहिलीच संधि आली. महाराष्ट्र प्रां. काँग्रेस कार्यकारी मंडळांत, या बाबतीत समसमान मत पडले; व अध्यक्ष श्री. देव यांनी आपले जादा मत दिले व ‘लढवावी’ असा कमिटीचा निर्णय झाला. मी ‘लढवू नयेत’ असे मत दिले. कारण वेळ थोडा व खुद्द मतदाऱ्यांमधील लोक किती उत्सुक आहेत याबद्दल शंका होती. तथापि निर्णय झाल्याबरोबर त्याच रात्री मी सातारला गेलो. दुसरे दिवशी संध्याकाळी पाठक-हॉलमध्ये आमचे उमेदवार श्री. भाऊसाहेब सोमण यांच्या निवडणुकीच्या लढत्याची पहिली घोषणा केली. ‘अव तो सुरू हुआ है जंग’ ही घोषणा करून सातारा जिल्ह्यांत, मी व श्री. केशवराव जेधे यांनी दौरा काढून सर्वत्र खळबळ उडवून दिली. श्री. केशवरावांना, समेत जाति-निष्ठांकडून तीव्र विरोध होत होता. नानाप्रकारचे आरोप त्यांचेवर करण्यांत येत होते. रहितपूरच्या समेत मारहाणापर्यंत पाळी आली. पण हातीं घेतलले कार्य त्यांनी सोडले नाही. शेंकडों कार्यकर्त्यांची खटपट यशस्वी होऊन श्री. भाऊसाहेब सोमण प्रचंड बहुमताने निवडून आले. काँग्रेसची पकड जनतेवर किती आहे हे शास्त्रीत झाले. जातिनिष्ठा, राष्ट्रवत्त्वापुढे टिकत नाही, खरोखरीच जनता-बहुजनसमाज-जातिनिष्ठ नाही, जातिनिष्ठा शिकलेल्या व नोकरीसाठी हपापलेल्या लोकांत आहे, हे माझे मन या घटनेमुळे अनेकांना पटले.

सातारच्या निवडणुकीमुळे प्रांतांतील काँग्रेस-कार्यकर्त्यांचा विश्वास वाढला. कांहीना निवडणुकीत यश येईल वा? दोन्ही जागा काँग्रेसला मिळतील का?

अशा शंका वाटत होत्या त्या यामुळे बऱ्याच कमी झाल्या. मला दोन्ही जागा काँग्रेसला मिळतील याबद्दल शंका नव्हती. फक्त माझी एक अट होती. ती म्हणजे महाराष्ट्रातील काँग्रेस-कार्यकर्त्यांनी कोठल्याही परिस्थितीत केसरीपक्षाशी तडजोड करू नये. ही माझी विचारसरणी होती व आजही आहे. सदरहू पक्ष कोणत्याही नांवाने वावरो, जेपर्यंत त्याची सूत्रे केसरीसंस्थेच्या वातावरणांत हलविली जातात तेपर्यंत माझा हा आक्षेप कायम आहे. पूर्वी काय स्थिति होती तें सोडून दिलें तरी १९२० सालापासून माझा अनुभव असा आहे की, हा पक्ष अथवा हें वातावरण, धार्मिक, राजकीय व आर्थिकदृष्ट्या प्रतिगामी आहे. वर्णाश्रमव्यवस्था व तदंग-भूत वर्णवर्चस्व व जन्मजात जातिभेद हा ज्या धर्माचा अगर समाजव्यवस्थेचा पाया, त्या समाजांत समतेला वाव नाही, त्या समाजांत लोकशाही नाही. लोक-शाही म्हणजे सर्व माणसे सारखी व येथेतर पूर्वजन्मीच्या सुकृतांने वरच्या वर्णांत अगर जातींत जन्म म्हणून श्रेष्ठत्व, या परिस्थितीत लोकशाही पाहिजे तर वर्ण-व्यवस्था निकाली लागली पाहिजे; व वर्णव्यवस्था पाहिजे तर लोकशाही नाही हें अगदी स्पष्ट आहे. रोटीबंद घेटीबंद या तटबंदीत व्यक्तिविकास तर खुंटतोच पण समाजाची प्रगति थंडावते, नवीनाला वाव नाही व जुन्याची घाण कस्तुरी म्हणून मानण्याकडे प्रवृत्ति होते; नेतृत्व—अर्थात् सामाजिक-जन्मसिद्ध असल्यामुळे कर्तृत्वानें तें मिळवण्याच्या अगर वाढविण्याच्या प्रयत्नाला चालना नसते, प्रेरणा नसते.

गेल्या ६० वर्षांतील प्रत्येक सामाजिक व म्हणूनच एका अर्थानें धार्मिक सुधारणेला केसरीपक्षाकडून विरोध झालेला आहे. नवीन सामाजिक सुधारणेनें जे वास्त-विक आचार, पण धर्म म्हणून मानले गेले, त्यांच्यांत बदल झाला व अशा सर्व बाबतींत—लग्न, वारसा, आहार, वर्तनादि बाबतींत—फरक झाला तर सर्व समाज रचना बदलणार व त्यायोगें कांहीं वर्णांचें वर्चस्व कमी होणार ही भीतिच या विरोधाचे मुळाशी होती. महाराष्ट्रांतले ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर वाद वाढविण्यांत व चिघळविण्यांत अजाणतां कां होईना, केसरीपक्षाचें धोरणच कारणाभूत झालें हें अप्रिय सत्य नमूद करणें जरूर आहे. कुळाविरुद्ध जमीनदारांची बाजू घेऊन, मजुरांविरुद्ध मालकांची तळी उचलून, ऋणकोविरुद्ध सावकारांकडे सहानुभूतीचा कल दाखवून, या पक्षाचें आर्थिक धोरण, सर्वोच्या परिचयाचें झालें आहे. राजकीय बाबतींतलें प्रतिगामी-पणा सहज दिसून येणारा नाही. जर नवीन येणाऱ्या राजकीय वातावरणांत खाजगी

मालमत्ताविषयक एक मर्यादित होणार असतील, घर्मांमध्ये हस्तक्षेप होणार असेल तर ते स्वातंत्र्य नको, अशी विचारसरणी या पक्षाची आहे. हे थोडे सूक्ष्मपणे पहाणारास दिसून येईल. स्वातंत्र्य, जर वर्णवर्चस्व रहाणार असेल, जे ज्याचेजबळ आहे म्हणजे 'आहे रे' हे जर कायम रहात असेल, तरच वरच्या वर्गाला ते हवे आहे व वरच्या वर्गाच्याच प्रतिनिधीतून हा पक्ष रूढ आहे. काँग्रेस-मंत्रिमंडळाने 'कुळ कायदा' मांडला त्यावेळेस, "थापेक्षा इंग्रजांचे राज्य बरे" असे उद्गार या पक्षातील अनेक लोकांनी काढले आहेत. इंग्रजांचे संचितवादी धोरण व त्याला अनुसरून त्यांनी घटनेत घातलेली संरक्षक बंधने, हेच धोरण या पक्षाचे असून तथाच संरक्षक बंधने नवीन घटनेत यांना हवी आहेत. हा पक्ष सर्व दृष्टींनी (Vested interest) संचितवाल्यांचा प्रतिनिधि आहे. खेत, इनामदार, सावकार, मालक यांच्या संयुक्त आघाडीचा हा पक्ष आहे. म्हणून लोकशाही स्वातंत्र्याच्या विरोधात, साम्राज्यशाही, सनातनशाही व संचितशाही यांची एकजूट आहे. या पक्षाचे, हे अंतर्त्यामींचे व मध्यवर्ती धोरण आहे. या पक्षातील कांही मंडळींचीं मते प्रगति-कारक आहेत पण त्यांचा प्रभाव पडून, धोरणांत क्वचितच फरक पडत असतो. तात्पर्य अशा पक्षाशी तडजोड करून, बहुजनसमाजाचा विश्वास संपादन करता येणार नाही, हे माझे मत महाराष्ट्रातील जातिविषयक वाद, त्याची पार्श्वभूमी व त्यांत वावरणाऱ्या व्यक्ति लक्षांत घेतां बनले होते. काँग्रेसने या पक्षाशी तडजोड केल्यास, बहुजनसमाजाचे नेतृत्व काँग्रेसला मिळणार नाही हा माझे विचारसरणी-तील मूलभूत सिद्धांत आहे.

माझी ही विचारसरणी त्यावेळेस अनेक काँग्रेसकार्यकर्त्यांना घटत नव्हती. जून १९३४ मध्ये काँग्रेससंस्थांची पुनर्घटना करण्याकरिता झालेल्या प्रांतिकसभेत संभवपक्षाने निवडणुकीसाठी मंडळ नेमण्यांत आले. काँग्रेसवर सरकारी बरवंडा फिरत असतांना जे आपल्यापरी दूर होते, काँग्रेसला विरोध करीत होते, काँग्रेस-कार्यक्रमाची चेष्टा करीत होते, त्यांचीच नेमणूक त्या पक्षातर्फे या मंडळावर झाली. ज्या दोन पक्षांत आमूलाग्र फरक आहे, त्यांना एके ठिकाणी काम करण्यास सांगणे, यांत राजकीय प्रगति आहे असे मानणे कठीण आहे. शिवाय या घटनेने बहुजनसमाजावर काय परिणाम होईल याची दखलसुद्धा घेण्यांत आली नाही. निवडणुकीसाठी लवकरच जाहीरनामा तयार होणार होता. जातिनिवाडा हा एक महत्त्वाचा प्रश्न होता ही गोष्ट खरी. १९३२ चे ऑगस्टमध्ये हा निवाडा

देण्यांत आला होता. १९३४ जुलैपर्यंत त्याविरुद्ध मोठी तीव्र चळवळ लोकशाही स्वराज्यपक्ष ऊर्फ केसरीपक्ष यांनी केली नव्हती; पण निवडणुकीचे दृष्टीने त्याचा उपयोग होईल हें जाणून पुन्हां एतद्विषयक चळवळीला ऊत आला. खुद्द या पक्षांतील एका मोठ्या व्यक्तीने मला सांगितलें की, “ वाटलें तर या निवाड्याला मदत देतां येईल, वाटलें तर देतां येणार नाही, ” यांतच खरी कळकळ दिसून येत होती. हा बाद चालू होता, वर्किंग कमिटीची बैठक व्हाण्याची होती, या सुमारास श्री. अणे हे पुण्यास आले. त्यांची इच्छा श्री. केळकर यांनी निवडणुकीला उभें रहावें अशी होती. श्री. केळकर नाखूष नसावेत, पण त्यांना काँग्रेसने विनंति करावी असें वाटत होतें व तें साहजिक होतें. श्री. अणे यांनी हें घडून यावें म्हणून निवडणुकीचे बाबतीत व जातिनिवाड्याचे बाबतीत या प्रांतापुरता समेट व्हावा म्हणून श्री. तुळपुळे यांचे घरां भरलेल्या सभेत प्रयत्न केला. मी माझी समेट विरोधी विचारसरणी पुढें मांडली व बहुजनसमाजाचा यामुलें द्रोह होतो हें स्पष्ट केले, पहाटेपर्यंत बाद चालू होता आणि शेवटीं सर्वजण समेटाला अनुकूल आहेत, मीच एकटा विरोध करतां व यांत माझा स्वार्थ आहे असा आक्षेप कांहींनी घेतला, म्हणून मी समेटाला मान्यता दिली. लवकरच वर्किंग कमिटीची सभा भरली. काँग्रेसने जाहीरनाम्यांत निवाड्याबाबत तटस्थतेची भूमिका घेतली. श्री. अणे हे काँग्रेसमधून निघाले. त्यांनी काँग्रेस-नॅशनलिस्ट-पक्ष काढला. महाराष्ट्रांत, “ जातिनिवाड्याला विरोध ” हीच घोषणा करून काँग्रेसविरोधी सर्व पक्ष एक झाले. समेट आपो-आपच संपला. मात्र हें होण्यापूर्वी संयुक्तमंडळानें मी व जेथे यांची दोन उमेदवार म्हणून शिफारस केली. पार्लमेंटरी बोर्डांने ती मान्य करून आम्ही दोघे अधिकृत उमेदवार म्हणून जाहीर झालों.

: नि व ड णू क :

निवडणुकीसंबंधात चर्चिलसाहेब म्हणतात: “No part of the education of a politician is more indispensable than the fighting of elections. Here you come in contact with all sorts of persons and every current of national life. You feel the constitution at work in its primary processes. Dignity may suffer, the superfine gloss is soon worn away; nice particularisms and special private policies are scraped off, much has to be accepted with a shrug, a sigh or a smile; but at any rate in the end one knows a good deal about what happens and why.”

पक्षाच्या धोरणांतील प्रत्येक गोष्ट उमेदवाराच्या पसंत असतेच असे नाही. पक्षांतील अन्य उमेदवारांच्या गुणदोषांचा परिणाम एकमेकांचे कार्यावर होतो. पक्षामार्फतची निवडणूक म्हणजे जथीमथी पद्धतीने करावयाचे कार्य. कोणीही प्रचारक कांहींही बोलला तरी त्याचा परिणाम स्थानिक न राहाता सर्वत्र पसरतो. उत्साहाचे भरांत, ध्येयाचे धुंदीत, क्वचित् रागाने व त्राग्याने मर्यादातिक्रमण होतं. कार्यकर्ते सर्व प्रेमाने, निष्ठेने, शुद्धबुद्धीने निःस्वार्थबुद्धीनेच कार्य करित असतात. उमेदवाराची परिस्थिति मात्र मोठी नाजूक असते. पक्षाचे बरोबर वैयक्तिक भविष्यहि निगडित झालेलं असतं. स्वतःचा मानापमान तर बिसरावा लागतोच, पण तेवढ्याने भागत नाही. योग्याप्रमाणे शांतचित्त व जागरूकही रहावे लागतं. निवडणुकीत स्वभावांतील कानकोपूर, तिरकसपणा पार कानसून निघतात. बाटेल त्याने विचारलेल्या व बाटेल त्या भाषेत विचारलेल्या प्रश्नांना शक्य तितकं हसून व जमल्यास नम्रतेने उत्तर द्यावे लागतं. वधूपरीक्षा यापुढे कांहीच नाही. संपत्तीचा, शहाणपणाचा अभिमान कटु घोटाप्रमाणे गिळवा लागतो. समतावाद शिकविण्याची निवडणूक म्हणजे प्राथमिक शाळा होय असें म्हटलं तरी चालेल. श्रीमंताचे महालापासून गरीबाचे चंद्रमौळी झोपडीपर्यंत, नारदाप्रमाणे या सर्व लोकांतून भ्रमण करावे लागतं,

व नारदाप्रमाणें प्रसंगी कलह पण पेटवावा लागतो. राजनीतिशास्त्रज्ञांपासून अक्षर-शत्रु ग्यानवापर्यंत आपली बाजू मांडून, आपलाच पक्ष देशाला विद्यमान दारुण प्रसंगांतून सोडविण्यास कसा समर्थ आहे हें पटवावें लागतें. पक्षनिष्ठ मतदारांपासून अनिश्चित मताच्या मतदारांपर्यंत धीर न सोडतां प्रचारकार्य करावें लागतें. विरुद्ध-बाजूच्या खोट्या व कात्पनिक आक्षेपांबद्दल खुलासा करावा लागतोच, पण त्याच-बरोबर स्वपक्षांतील लोकांच्या विधानांबद्दलही खुलासे करण्याचा प्रसंग येतो. जाहीर सभेंतील प्रभोत्तरांपासून दगड फेकीपर्यंत होणाऱ्या घटनांना, रणसंग्रमांना धीरानें तोंड द्यावें लागतें व त्याचबरोबर घरोघर जाऊन (House to house fight) वादविवादाचेही व्यक्तिभ्यक्तीगतप्रसंग अनुभवावे लागतात. पक्षाचें सामान्य धोरण म्हणजे युद्धांतील (Grand strategy) मुख्य योजना. पण ठिकठिकाणी व निरनिराळ्या मतदारांशीं कसे बागावें हे (Tactics) ' डावपेंच ' ही सांभाळावे लागतात. सर्वांत महत्त्वाची बाब म्हणजे वर्तमानपत्रांतून होणारा प्रचार; याबाबत दक्षता घेऊन प्रसंगी नाजूक रीतीनें हें शस्त्र वापरावें लागतें. युद्धाला ज्याप्रमाणें Men, Money and Munition मनुष्यबळ, द्रव्यबळ व सामग्रीच बळ अवश्य असतें व त्याचा भरपूर पुरवठा झाल्याशिवाय यश मिळणें दुर्गमस्त, त्याचप्रमाणें निवडणुकीचे बाबतीतही आहे. निवडणूक म्हणजे संग्राम. राग, द्वेष, मत्सर, अभिमान, दुरभिमान या मानसिक बाबींचा जसा आविष्कार होतो त्याच-बरोबर दगड, खुर्च्या, अंडी व प्रसंगी तीक्ष्ण शस्त्रे व स्फोटक पदार्थ यांचाही प्रयोग होतो. अन्य संग्राम राष्ट्रांसाठीं होतो; हा राष्ट्रांतील लोकांच्या दोन तटांत, दोन पक्षांत असतो एबदाच फरक. बाकी दोन्हीतील भावनावशता, तीव्रता सारखीच.

निवडणुकीबाबत वार्किंग कमिटीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाल्यापासूनच या संग्रामाचें रणशिंग फुंकलें गेलें. ठिकठिकाणीं कार्यकर्त्यांनीं कामास सुरुवात केली. मी प्रथम नाशिक, मालेगांव नंतर चाळीसगांव, जळगांव, भुसावळ, अंमळनेर, धुळे, या ठिकाणीं जाऊन व्याख्यानें दिलीं. लोक मोठ्या प्रमाणांत जमत होते. जातिनिवाडा, राजकीय सुधारणा, हिंदुमुसलमानऐक्य, हरिजनोद्धार वगैरेबाबत शंका विचारल्या जात, व त्यांना मी उत्तरें पण देईं. जातिनिवाड्याबाबत काँग्रेसचें धोरण योग्य होतें हें समजूनसुद्धां, सुशिक्षित वर्ग तें मान्य करण्यास तयार नव्हता. सद्गुरू निवाड्यानें प्रांतिक बाबतींत, हिंदुमुसलमान या दोन्ही जमातींवर सारखाच

न्याय अथवा अन्याय केला होता. बंगाल व पंजाबमध्ये मुसलमानांची संख्या अधिक असून, बंगालच्या, कायदेमंडळांत या निवाड्याने मुसलमान बहुसंख्याक होते नव्हते. पंजाबमध्ये ५९-४९ असे मुसलमाने-मुसलमानेतर यांचे प्रमाण होते. बंगाल्यांतील गोच्या लोकांनी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणापेक्षा अनेकप्रतींनी जास्त प्रतिनिधित्व देऊन या दोन्ही जमातींवर, उघड अन्याय केला होता. या निवाड्यांतील खरे विषय मध्यवर्ती कायदेमंडळाबाबत होते. तेथे बहुसंख्याक हिंदूना बहुसंख्याक प्रतिनिधित्व नव्हते. जातीवार प्रतिनिधित्व ठेवून स्वातंत्र्याविरोध, लोकशाहीविरोध, एक तटबंदी इंग्रजी धूर्त राजकारणाने रचली होती; तथापि सिलेन सत्ताकालीन दाखला होता. लखनौ कशर, अनेक तत्सम कशर यांमुळे हे मान्य झालेले तत्त्व, धर्मान्य करण्यास सर्व पक्षांची संमति पाहिजे त्याशिवाय शक्य नाही, ही विचारसरणी निदान विचार करण्यासारखी तरी होती. परन्तु त्यावेळींवर अन्य हितसंबंध म्हणजे जमीनदार, व्यापार, उद्योगधंदे, माराबलेले जन, सरदार, इनामदार यांनाही प्रतिनिधित्व देऊन प्रगतिकारक राजकारणाविरोध दुसरी तटबंदी उभारण्यांत आली होती. लोकशाही स्वातंत्र्याचे घटनात्मक स्वरूप म्हणजे जबाबदार विधिमंडळ हा इंग्रजी राजनैतिक सिद्धांत, हिंदुस्थानातील राजकारणांत समाविष्ट झाला होता. जबाबदार विधिमंडळे कार्यक्षम व्हावयाची तर दोनच प्रमुख राजकीय पक्ष पाहिजेत हा अनुभव विसरता येणे शक्य नाही. ज्या पक्षाला निवडणुकीत बहुसंख्या व बहुमत मिळेल त्या पक्षाने प्रधानमंडळ बनवावे व विधिमंडळांत बहुमत असेपर्यंत राज्यकारभार हांकवा, हा दंडक अलिखित जरी असला तरी अनिवार्य आहे. बहुमतवाल्या संघटित पक्षाच्या संज्ञाने, सल्ल्याने राजा अगर गव्हर्नर याने वागलेच पाहिजे हा सिद्धांत आहे. सहा पट्टे नसेल तर निवडणूक नाही करायची, पुन्हा तोच पक्ष बहुमतवाला झाला तर लोकमताचा क्रौर कळला, हे जाणून त्याप्रमाणे वागले पाहिजे; आपसात कधीही तर लोकशाही नाही, स्वातंत्र्य नाही व जबाबदारीही नाही, एवढेच नव्हे तर बुद्ध्याचेतलेही हुकुमशाही आहे, हे उघड आहे. याप्रमाणे दोन पक्ष तर पाहिजेतच संघटित ही संघटित, राजकीय कार्यक्रमावर आघातलेले, राजकीय ध्येयाने व ह्छीनेच काम करणारे पाहिजेत. ही जितकेच खरे. जातिनिवाड्याने हे अशक्य नसले तरी, कळीण केले होते. राजकीय कार्यक्रमावर जोर दिला की, जातिहित नेमके त्यास हुद्दून देण्याची सोय यात होती. प्रत्येक योजना जातिजातीचे हिताने विचारात

घेतली जावी असा त्यांत बाब होता. त्यामुळे पंजाब, बंगाल, सिंध या प्रांतांत तर संघटित बहुमतवाला राजकीय पक्ष उत्पन्न होणे बरेच कठीण होतें, व हुकमी बहुमत व पक्षसंघटना यांच्या जोरावर, गव्हर्नरला वांकविणें अशक्य होतें. या परिस्थितींत गव्हर्नरला अनेक छोटे छोटे गट-पक्ष (Groups) झाल्यामुळे मनांस येईल त्याप्रमाणें राज्यकारभार हांकणें सहजीं साध्य होण्यासारखें होतें. बंगालमध्ये मुसलमान बहुसंख्याक नाहींत, हिंदुही नाहींत; दोघांची एकी व्हावयाची तर अनेक आर्थिक हितसंबंध फुटून निघणार. युरोपियन पक्ष,—व तो तर गव्हर्नरचे हातांत—जिकडे जाईल त्या पक्षाचें मंत्रिमंडळ निश्चित; तात्पर्य, या निवाड्यानें कांहीं प्रांतांत गव्हर्नरची सत्ता संरक्षणाशिवाय अबाधित राहिल अशी योजना करण्यांत आली होती. बरीलप्रमाणें विचारसरणी डोळ्यांपुढें ठेवून जातिनिवाड्याबाबत माझा दृष्टिकोन मी मांडीत होतो; जातिनिवाडा मान्य करणें बरील कारणाकरितां चुकीचें होतें, कारण अमान्य केला तर मुसलमान व अन्य अल्पसंख्याक यांना आपणांस कांहीतरी मिळालें म्हणून काँग्रेस त्याला विरोध करते असें वाटलें म्हणून तसें करणें इष्ट नव्हतें. घटना अंमलांत आल्यानंतर 'जातिनिवाडा' अल्पसंख्याकांना हितकारक वाटणार नाहीं याची खात्री दीर्घदृष्टि लोकांना होती व तो अनुभव पुढें आलाच. नियोजित सर्व घटना फेंटाळून लावण्याचें असल्यामुळे जातिनिवाडाही त्यांत निघून जातो हें उघड होतें. अल्पसंख्याकांवर कोठलीही गोष्ट काँग्रेस सक्तीनें लादणार नाहीं, हा प्रश्न तडजोडीनेंच सुटेल, हें काँग्रेसचें धोरण सनातन व सर्वस्वी योग्य असेंच होतें. स्वातंत्र्यापूर्वींच यादवीची अवस्था उत्पन्न करणें, ह्यांत राजकारण नव्हतें. ब्रिटिशसत्तेच्या कच्छपीं अल्पसंख्याक लागतील व नेमकें तेंच न व्हावें म्हणून काँग्रेसचे प्रयत्न होते व ते योग्य होते. दोन लाख इंग्रजांचे पदरांत चुकीचे धोरणानें कोटी कोटी मुसलमान घालणें शहाणपणाचें खास नव्हतें. जातिनिवाड्यावर उतारा आर्थिक कार्यक्रम व तोही समतावादी तत्त्वावर आधारलेला, हाच होय हेंही प्रतिपादीत होतों. लोकांना बुद्धीनें पटत होतें, पण हिंदु-मुसलमान हा वाद उकरून खोट्या भावनेनें व केवळ निवडणुकींसाठीं उत्पन्न केलेल्या भावनेनें लोक भडकून बोलत होते. अर्थात् हे लोक म्हणजे वरचा सुशिक्षितवर्ग विशेषतः ब्राह्मणवर्ग, अर्थात् तो सर्वच या मनोवृत्तीचा होता असें नाहीं. निवाडा होऊन दोन वर्षे झालीं होती. उभे राहिलेले विरोधी उमेदवार यांनीं याबाबत कांहींही केलेलें नव्हतें. ज्या वस्तूचा व्यवहारांत फायदा मिळेल तिचा व्यवहार करणारे लोक जसे असतात

त्याचप्रमाणे राजकारणांतही लोक असतात. कापसापासून चामड्यापर्यंत व्यापार करावयाचा, त्याच फायद्याचे दृष्टीने जातिनिवाड्यास विरोध केल्यास जास्त मते मिळतील हे जाणून विरोध करणारेही उमेदवार होते. चळवळ नसेल तेव्हा काँग्रेसवादी कौन्सिलांत प्रवेश, असेल तेव्हा काँग्रेसवादी चळवळीतून मात्र अदृश्य ! सत्य पण अप्रिय गोष्टी—हरिजन उद्धारासारख्या—काँग्रेस करील तर निव्वळ लोक-मताचे भीतीने तिजपासून दूर, असेही उमेदवार होते !! प्रसंगी व्यक्तिगत पण सार्वजनिक महत्त्वाचे वर्तन यांवरही टीका करणे जरूर होई. उमेदवारांचे वैयक्तिक लायकीची तुलना विरोधी पक्षांकडून होई त्यावेळी व तेवढ्यापुरते उत्तर देणे जरूर होते व झणझणीत रीतीने मी ते देतही होतो. ऑगस्ट, सप्टेंबर, आक्टोबर व नोव्हेंबरचे १० दिवस, म्हणजे सुमारे साडेतीन महिन्यांत मी ४०० चे वर सभांत भाषणे केली. याशिवाय खाजगी चर्चा, मुलाखती, प्रश्नोत्तरे, ही निराळीच. सातपुड्याचे पायथ्यापासून तोंथेट कृष्णाकांठापर्यंत शेकडों गांवांतून, हजारों मैल प्रवास करून, लाखों लोकांना काँग्रेसचे निवडणुकीचे धोरण मी समजावून सांगितले. पूर्वीच्या चळवळीत मी प्रमुख शहरांबाहेर फारसा गेलों नव्हतों. या दौऱ्यामुळे खऱ्या जनतेशी निकट संबंध आला. शेतकऱ्यांच्या झोंपड्यांतून जाऊन आलों, महारवाड्यांतून जाऊन आलों, जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेतला व तेथे अपूर्व असे काँग्रेस-प्रेम, केलेल्या त्यागाची व कष्टाची जाणीव व कृतज्ञता, प्रयत्न करण्याबद्दल प्रचंड सहानुभूतिच दिसली. हजारों डोळ्यांचे, हजारों हातांचे, हे जनतेचे विश्वस्वरूप मी ऐनजिनसी पाहिले. मी त्यांच्याशी समरस झालों. बुद्धिवादाची, आणि तर्काची ताठर चिलखते फेंकून भावनेच्या सहृदय पाबलाने, एकतेच्या जाणीवेने त्यांच्या मनोमंदिरांत प्रवेश केला. माझा आत्मविश्वास बाढला, वर्तमानपत्रांतील कठोर टीकेला मी महत्त्व दिले नाही. शहरां सभेतील तटेबखेडे, दगडफेक यांना जुमानिले नाही; जे मी खेडेगांवांत पाहिले, जे मला गवसले, ज्याने माझे मनांत संपूर्ण क्रांति झाली, त्याच अनुभवाने नंदुरबारचे सभेत झालेल्या वादविवादानंतर पुढील शब्द बोलविले. “हृदयहीन, खोट्या, कोत्या बुद्धिवादाने तुम्ही बरच्या वर्गांने मला कितीही विरोध केला तरी आज परमेश्वराने माझ्या बाणीत एवढे सामर्थ्य उत्पन्न केले आहे की, त्याचे जोरावर, महाराष्ट्रांतील सर्वसाधारण जनतेच्या अंतःकरणाचा पारिजातक हलवून हजारों मतरूपी फुले मी गोळा करणार हे निश्चित समजा. ”

वास्तविक स्वातंत्र्याकरिता त्याग करून, कष्ट सोसून, लढ्याचे आघाडीस असणारा काँग्रेस हा एकच पक्ष आहे. निमैल स्वातंत्र्य हें काँग्रेसचें ध्येय होतें. म्हणूनच तिला नामशेष करण्याकरिता इंग्रज सत्तेचे साम-दाम-दंड-भेदादिक सर्व प्रयत्न चालू होते. आमजनता इंग्रजी अधिराज्यास अनुकूल आहे, फक्त काँग्रेस ही आडमुठी, अशक्यवादी व जनतेचा पाठिंबा नसलेली संस्था आहे, हें इंग्रजी मुत्सद्द्यांना दाखवावयाचें होतें. जनता कोणामार्गे आहे हें अगदी निकाली पद्धतीनें पण सनदशीर पद्धतीनें ठरविण्याचा आधुनिक मार्ग म्हणजे निवडणूक होय; व हें आम्हां काँग्रेसनें चार वर्षांच्या खडतर संग्रामानंतर स्वीकारलें होतें. निवडणुकीचा मूलभूत व मध्यवर्ति प्रश्न, जनतेला हवें असलेलें स्वातंत्र्य व त्याचें स्वरूप ठरविण्याचा हक्क कोणाचा, हा होता. आमच्या भवितव्याचें चित्र आम्ही काढणार, आमचें स्वातंत्र्यमंदिर आम्हांस पाहिजे तसें आम्ही रचणार. परकी इंग्रज व त्यांचे येथील पट्टेवाले व गुलाम, यांना तो अधिकार नाही. हिंदुस्थानातर्फे काँग्रेस स्वातंत्र्यासाठी आहे-नव्हे लढत आहे, चिरडली असतांना पुन्हां उसळून लढत आहे, पडत आहे, घडपडत आहे, पुन्हां उठत आहे, व सतत प्रयत्नाचें तिचें पाऊल पुढेंच आहे. डोकें फुटलें आहे, हात जायबंदी, पायाला मार जबर बसला आहे, पण प्रत्येक आघाताबरोबर प्रतिज्ञा दृढतर व प्रयत्न अधिक तीव्र करणारा, हा काँग्रेसचा पुरुषोत्तम याच्या मार्गे तुम्ही आहांत की नाही असा सवाल जनतेला या निवडणुकीत टाकला आहे, असाच अर्थ सर्व व्याख्यानांतून मी सांगत होतो. अन्य गौण प्रश्न हितशत्रूंनी व स्वार्थी लोकांनी उत्पन्न केलेले होते. द्रोणाचार्यांच्या मृत्यूचा सूड अश्वत्थाम्यानें घ्यावयाचा नाही तर कोणी ? तसें न झालें तर बापाचा लौकिक, व त्याचा आत्मा अन्य कोण राखणार व संतुष्ट करणार ? जनतेनें काँग्रेसला धिकारिलें, निवडणुकीत पाठिंबा दिला नाही, तर काँग्रेसनें कोणाच्या जिवावर, कोणत्या श्रद्धेवर काम करावयाचें ? निवडणुकीत पराभव म्हणजे काँग्रेसची जनमनावरील मालकीच नाकारणें होय. याशिवाय परदेशांतून जे परिणाम होतील ते निराळेच. याप्रमाणें मी परिस्थिति उकलून सांगत होतो. जेध्यांनाही, होणाऱ्या विरोधाशी टक्कर द्यावी लागत होती. जातीचें राजकारण केलें त्यांत कांहीं व्यक्तींनीं प्रतिष्ठा व पैसा मिळविला आणि जनतेचें हित कागदोपत्रीच राहिलें ! काँग्रेसमध्ये सामील होऊन व्यापक कार्यक्षेत्रच ब्राह्मण-तर कार्यकर्त्यांना मिळणार हा त्यांचा दृष्टिकोण, निर्भीडपणें ते मांडीत होते.

सत्यशोधक समाजाचीं तत्त्वे घेऊन त्यांनीं काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला होता. आपल्या निःस्वार्थीपणाचा पूर्ब पुरावा प्रत्येक लढ्यांत भाग घेऊन त्यांनीं शाबीत केला होता. ब्राह्मणेतरांचें हित म्हणजे नुसतें मराठ्यांचेंच नव्हे तर सर्व जनतेचें, किंवा माझ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे 'नाहीं रे' वर्गाचें हित हें त्यांचें गणित बिनचूक होतें; व हें साधावयाचें असल्यास अधिक नोकऱ्या हा उपाय नसून, संपूर्ण स्वातंत्र्य हाच उपाय होय हेंही त्यांचें म्हणणें पटणारें होतें. श्री. भास्करराव जाधव, श्री. केशवराव बागडे, श्री. शंकरराव मोरे वगैरे अनेक कार्यकर्त्यांनीं त्यांना पाठिंबा जाहीर केला होता. त्याचे उलट कांहीं संस्थानिक, इनामदार, व इतर सर्व जातीची सरदार मंडळी, यांनीं सरदार पाटणकरांना पाठिंबा देण्याचें ठरविलें होतें; व त्याप्रमाणें त्यांचें कार्य चालू होतें. निवडणुकींत जनता कोणाच्या पाठीशी हा मुख्य मुद्दा डोळ्यांपुढें ठेवूनच आमचें प्रचारकार्य चालू होतें.

ऑक्टोबर १५ला उमेदबारांच्या अर्जांची छाननी होऊन मी, जेधे, शेठ बालचंद, गुंजाळ, सरदार पाटणकर, व बटाणे याप्रमाणें उमेदवार निश्चित झालों. कमिशनरचे कचेरीत जेधे यांच्या उमेदवारीबिरुद्ध घेतलेली हरकत दूर झाल्यानंतर, शेठ बालचंद मला म्हणाले, "आतां आपण असें करूं या कीं, ही निवडणूक नमुनेदार व्हावी; सभा, व्याख्यानें, त्यांतील दंगली ह्या नकोत, सर्व गोष्टी शांततेनें व्हाव्यात." मी उत्तर दिलें, "तुम्ही या घटकेला जर काँग्रेसचे अधिकृत उमेदवार होत असाल तरी मी माझी उमेदवारी परत घेतों, व तुमचे दोघांच्या निवडणुकीसाठीं शिकस्त करतों. ४ वर्षांच्या तुलंगवासानंतर, निवडणुकीला लागणारी आर्थिक सामुग्रीही मजबूत नाही तेव्हां तुम्ही माझे म्हणणें मान्य केल्यास चांगलें होईल." त्यांनीं उत्तर दिलें, "तें शक्य नाही." त्याचबरोबर मी त्यांना बजाविलें. "तुमचें भांडवल पैसा, तो काम करणार, हजारों लोक तुमचे नोकर ते काम करणार, आणि मी मात्र माझे शस्त्र व भांडवल म्हणजे वक्तृत्व व प्रचार, हें बंद करावें हें सांगणें बरोबर नाही. तुमच्या उमेदवारीनें व तुमच्या चाललेल्या प्रचारानें वर्गकलह (Class war) हा अपरिहार्य आहे, मला तो अप्रिय नाही, पण काँग्रेस तो टाळू इच्छिते" नंतर इंग्रजीत बोललों. "Remember, I shall hit you and hit you hard, but not below the belt मी तुमचेवर प्रहार करीन, जबर प्रहार करीन पण अधर्मयुद्ध करणार नाही" जेधे यांनाही त्यांनीं माझ्यासारखीच विनंति केली; त्यांनींही अर्थात् ती अमान्य केली. शिष्टेमुळें नालायकी होती ती सरकारनें दूर केल्यामुळें एक निराशा झाली, केशवराव जेधे

यांच्या उमेदवारीविरुद्ध घेतलेला आक्षेप अमान्य केला त्यामुळे दुसरी निराशा झाली, व वरील विनंति अमान्य केल्यामुळे तिसरी निराशा होऊन, सर्व विरोधी उमेदवार निवडणूक गाजणार हे समजून चुकले.

ता. १५ ऑक्टोबरपासून ता. १४ नोव्हेंबरपर्यंतचा काल म्हणजे कसोटीचा होता. मनुष्यबळ काँग्रेसजबळ अपरंपार होतें. गांधीजी महाराष्ट्राबद्दल नेहमी म्हणतात की, “महाराष्ट्र हे कार्यकर्त्यांचे पोळें आहे.” (Maharashtra is beehive of workers) व तें अगदी खरें आहे. असंख्य कार्यकर्ते शहरांतून व खेड्यापाड्यांतून मतदारांना भेटून प्रचारकार्य करीत होते. मतदारसंघ, अगदी दाणादाणा खळ्यांतील वेंचून काढावा त्याप्रमाणें मतदारांसाठी शोधला जात होता. इंग्रजीत Combing the Constituency म्हणतात त्याप्रमाणें अगदी मतदारसंघ विंचरून काढला जात होता. सर्व उमेदवारांचा वर्तमानपत्रांतील प्रचार तुफानी वेगानें चालला होता. संपूर्णपणें काँग्रेसकार्य व प्रचार करणें हे कार्य एकमेव ‘नवाकाळ’ हें प्रमुख वर्तमानपत्र करीत होतें. अन्य वर्तमानपत्रांतून संकीर्ण प्रचार होत होता. श्रीमंत उमेदवारांचे जाहीरनामे जाहिरातींचे दरानें छापिले जात होते. नवाकाळानें मात्र काँग्रेस विरोधी उमेदवारांचे जाहीरनामे छापण्याचें नाकारिलें, व आपली जाज्वल्य निष्ठा नेहमीप्रमाणें शाबित केली. केसरी व तटणानुबंधी वर्तमानपत्रांनी जहरी प्रचार, आम्हां दोघांविरुद्ध व विशेषतः मजविरुद्ध चालविला होता. बिपर्थास, विसंगति, विद्वेष या त्रिदुर्गुण संपन्नतें ‘त्रिकाळानें’ विक्रम केला. चुकीच्या बातम्या, न बोललेले शब्द देऊन, सत्यनिष्ठा नसली तरी, पक्षनिष्ठा अव्वल दर्जाची दाखविली. व्यक्तिशः मला ‘सकाळ,’ ‘विविधवृत्त’ व मधून मधून ‘शानप्रकाश’ यांचा पाठिंबा होता. जिल्ह्यागणिक ‘समर्थ’ वगैरे जी काँग्रेसवादी पत्रे होती, ती मनापासून काँग्रेस उमेदवारांचा प्रचार करीत होती. पोष्टामार्फत आमचा प्रचार बिलकूल नव्हता. आमची हस्तपत्रकें गांवोगांव आमचे कार्यकर्ते व काँग्रेस कमिथ्या पोहोंचवीत. पैशाचें बळ अर्थात् मर्यादित होतें. वाहनांचा प्रश्न कार्यकर्त्यांच्यापुढें दत्त म्हणून उभा होता. श्री. जेधे हे पैशाचे दृष्टीनें समर्थ होते; माझी तशी स्थिति नव्हती. पार्लमेंटरी बोर्डानें आम्ही दोघे व तिसरा मुसलमान उमेदवार डॉ. काझी या सर्वांसाठी म्हणून जी रक्कम दिली तिचा मोठा भाग डॉ. काझी यांचेसाठीच आम्ही दिला व तीन जागांसाठी जी मदत केली तिच्यापेक्षा जास्त कर्नाटकचे एका जागेसाठी बोर्डानें केली. सर्वांत कमी रकमेनें, व जागेच्या प्रमाणानें त्याहुनही कमी मदत, आम्हांस झाली. विरोधी उमेदवार

सर्व लक्षाधीश होते, व त्यांचे बाजूस परंपरागत पुढारी, व प्रतिष्ठित समाज होता. तथापि हातीं घेतलेलें कार्य तडीस न्यावयाचें हा सर्वांचा दृढनिश्चय होता. ऋणानुबन्धी आतांनी व मित्रांनी बाजू राखिली. यथाकाल त्यांची मदत परत केली असली तरी, त्यांनीं दाखविलेल्या प्रेमाची परतफेड करणें अथवा विसरणें शक्य नाहीं. तथापि एक घटना जरूर उद्भूत झाली पाहिजे. श्री. ग. स. मराठे हे उमेदवार म्हणून जाहीर झाले होते, पण अनेकांचे सांगण्यावरून त्यांनीं आपला बेत रद्दित केला, व मला पत्र लिहून, त्याबरोबर मोठ्या रकमेचा चेक घाडून सदरहू रक्कम निवडणुकीसाठीं मी खर्चावी, व सबडीप्रमाणें परत करावी असें कळविलें. मी तो चेक साभार परत केला, पण त्यांच्या या दिलदार वृत्तीचा विसर पडणें शक्य नाहीं. शक्य तितक्या काटकसरीनें व जास्तीतजास्त प्रयत्न करून किमान पैसा व कमाल प्रयत्न, या धोरणानें निवडणुकीचें कार्य चालू होतें. १६ आक्टोबर ते २५ आक्टोबर या १० दिवसांत आम्ही दोघांनीं दोन्ही खानदेश अगदीं खणून काढले. पश्चिम खानदेशांतली श्री. बाळूभाईचे दिग्दर्शनाखालील दौरा अपूर्व व अगदीं बेळापत्रकाप्रमाणें झाला. प्रचंड सभा, क्षणाक्षणाला वाढणारें वक्तृत्व, उसळणारा कार्यकर्त्यांचा उत्साह, यांनीं मर्यादा गांठली. पश्चिम खानदेशांतली दौरा संपून, पूर्व खानदेशचे हद्दींत चोपडा भागांत प्रवेश करतांना अणेर नदी लागते. सदरहू नदीचे मध्यभागी श्री. बाळूभाईंनीं चोपड्याचे श्री. मगनशेट यांचे ताब्यांत मला दिलें व मला सांगितलें, “काका, पश्चिमखानदेश सर्वस्वी तुम्हीं जिंकला, आतां पूर्व खानदेश त्याचप्रमाणें होऊं दे.” पूर्व खानदेशमध्ये जेथे व बागडे यांचें प्रचारकार्य, सभा, भेटी, चर्चा, याप्रमाणें चालूच होतें. ता. २५ पर्यंत आम्ही दोघांनीं पूर्व खानदेश संपवून, काँग्रेसचे अधिवेशनासाठीं मुंबईस आलों. सदरहू अधिवेशनानिमित्त, प्रांतांतलीं सर्व कार्यकर्ते जमले होते. आपापल्या भागांतलीं अनुभव सर्वांनीं सांगितला. पूर्वीच्या निवडणुकीचे वेळीं फक्त तालुक्यांच्या गांभी निवडणुकीचीं स्थाने होती; या खपेचे प्रत्येक तालुक्यांत ५-६ ठिकाणें (पोलिंग स्टेशन) सरकारनें ठरविलीं, त्यामुळें आमची एक सोय झाली. आमचे बहुतेक मतदार खेड्यांतलीं, ते या वाढलेल्या पोलिंग स्टेशनांमुळें अधिक येतील, पण त्यांना आणण्याकरितां अधिक वाहन पाहिजेत हेंहि तितकेंच खरें. भाड्यानें वाहन ठेवणें बेकायदेशीर व पैसा नाहीं, खाजगी वाहनवाले अर्थात् श्रीमंत व बहुतेक विरोधी उमेदवारांच्या बाजूचे. प्रत्येक ठिकाणीं सहानुभूति संपूर्ण

पण बाहनादिक सामुग्री अगदी अपुरी, या स्थितीत अनिश्चितता व भीतिही वाटते असाच रिपोर्ट सर्वांनी दिला.

काँग्रेसचे अधिवेशन चालू असतां, एका विरोधी उमेदवारानें श्री. वल्लभभाई बगैरे पुढान्यांना खाजगी बैठकीत असें सांगितलें कीं, “महाराष्ट्रांतील सर्व पुढारी वर्तमानपत्रें काँग्रेसविरोधी. या स्थितीत दोन्ही जागा लढवून अपयश घेण्यापेक्षां गाडगीळांना जर बसविलें तर एक जागा व ती जेथेच असले तर मिळेल, एरव्ही नाहीं.” याप्रसंगीं कै. महादेवभाई हजर होते, व त्यांनीं ही हकीगत गांधीजींना सांगितली. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच दिवशीं प्रदर्शनाचे मंडपांत गांधीजी आले असतां मी भेटलों व त्यांनीं पहिला प्रश्न विचारला “निवडणुकीचें काम कसें चालू आहे, तुमची परिस्थिति कशी आहे ? (How do you stand)” मी उत्तर दिलें कीं, “खेडेगांवांतील शेतकरी मतदार सर्वस्वीं आम्हाला मतें देतील, व्यापारीवर्ग द्विधाचित्त आहे, पण बहुसंख्येनें आम्हास मतें देईल, बरचा वर्ग मात्र विरोधी आहे व जहरीप्रचार करीत आहे. तथापि ऐन-वेळीं कांहींतरी अकल्पित घडून (Land slide) त्याही बर्गातून, कांहीं मतें मिळतील असें वाटतें.” “मग काय करावें असें वाटतें (What should be done)” असें त्यांनीं विचारलें, व मी मनापासून पण हसत म्हटलें “मजबद्दल प्रार्थना करा” (Please pray for me) यावर गांधीजींनीं त्यांचें सार्थ व अनुपम असें हास्य केलें. मी निवडणूक जिंकली, जेथे यांनीं निवडणूक जिंकली, असा संपूर्ण शकुन घेऊन मी त्यांची रजा घेतली. अधिवेशनाचे शेवटले दिवशीं महाराष्ट्र केंपांत सर्व कार्यकर्ते जमले, व सर्वांनीं वाटेल त्या अडचणी असल्या तरी त्या न जुमानतां राहिलेले १५ दिवस आपण तुरुंगांतच आहोंत असें समजून घरीं न राहतां, अहोरात्र काम करावयाचें, प्रयत्नांची शिकस्त करावयाची व महाराष्ट्रांत काँग्रेस ही जिवंत आहे, प्रभावी आहे, हें दाखवावयाचें असा निश्चय केला. आम्ही व देवांनीं सर्वांचे आभार मानले. शेवटच्या विद्युद्देगी कार्यक्रमाला सर्वत्र सुरुवात झाली. सर्व काँग्रेस कमिट्या, कार्यकर्ते, १५ दिवसपर्यंत अविरत खटपट करीत होते. सभा व गांठीभेटी, दंगली, यांचा कहर झाला. शंकरराव देव, देवगिरीकर, बाळूभाई, टिळक, डॉ. धोरे, साने गुरुजी, धनाजी नाना, दास्ताने, देवकीनंदन, काब्रेजी, गुलाबसिंग, नवल पाटील, गोविंदराव देशपांडे, बाघ, दादासाहेब गद्रे, अच्युतराव पटवर्धन, स्वामी सहजानंद, रामराव बोर्डे, ताकटे,

गरूड, भाऊसाहेब फिरोदिया, डॉ. अंत्रोळीकर, जाजूजी, बाबूराव जोशी, जाधव, कवडी, कथले, पवार, कुदळे, भाऊसाहेब सोमण, गोसावी, भावे, आत्माराम पाटील, एस. एम्. जोशी, खाडिलकर, गोरे, गुप्ते बंधू, मोरे, बागडे, पोपटलाल, हरीभाऊ बाधिरे, अतीतकर, हरीभाऊ फाटक, मगनभाई पटेल, पाषाणकर-बंधू, बगैरे असंख्य लहानथोर, कार्यकर्ते, श्रमाची तमा न बाळगतां ठिक-ठिकाणीं झटत होते. त्यांच्यावर बार होत होते. पण जणू आपलीच निवडणूक आहे असें समजून सर्व कार्य करीत होते. काँग्रेसचा लौकिक, कार्यकर्त्यांची प्रतिष्ठा, पुण्याई व प्रयत्न यांना यश मिळणार हें क्षणाक्षणाला निश्चित होत गेलें. मी २८ आक्टोबरला पुणें सोडलें. खेड, जुन्नर तालुके घेऊन नाशिक जिल्हा, नगर जिल्हा, सोलापूर जिल्हा व नंतर सातारा जिल्हा याप्रमाणें हिंडून ता. ११ नोव्हेंबरला साताऱ्याला आलों. खोठ्या प्रचाराबद्दल बारंवार खुलासे प्रासिद्ध करीत असतां, ते न छापतां, केसरीतून दुष्ट प्रचार होत होता म्हणून पंढरपुराहून श्री. तात्यासाहेब केळकर यांना पत्र लिहून कळविलें कीं, “होत आहे तें योग्य नाहीं. निवडणूक आठवड्यांत संपेल, मी निवडून येणार हेंही निश्चित. पण निवडणुकीचे शेवटीं वैराचा वारसा रहावा हें अनिष्ट आहे, व तुम्ही तें होऊं देऊं नये” अशी विनंति केली. तथापि आधींच झालेल्या प्रचाराचा परिणाम साताऱ्यास फार झाल्याचें कळलें. पोट निवडणुकीनें सातारा हा अगदीं काँग्रेसचा खास महाल आहे असें आम्हांस वाटत होतें. सांगली, अष्टें, रहिमतपूर, कोरेगांव, कऱ्हाड, बगैरे भागांतून आलेला अनुभव तसेंच सांगत होता. पण साताऱ्यांतील कार्यकर्त्यांनीं थोडें तिराशाजनक चित्र उमैं केलें. श्री. भाऊसाहेब सोमण यांनीं ‘त्याजव्या सभेवर सर्व अवलंबून आहे’ असें सांगितलें.

सभा संध्याकाळीं राजवाड्यासमोरील पटांगणांत होती. श्रोतृवृंद हजारोंनीं जमला होता. मित्र व विरोधक दोन्ही होते. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरे होतील असें अध्यक्ष श्री. सोमण यांनीं जाहीरही केलें. मी सुमारे १ तास अगदीं शांतपणें सर्व आक्षेप सांगून त्यांचें खंडण यथामति केलें. याप्रमाणें सर्व सभांतून मी करीत होतो. तथापि ही जवळजवळ शेवटचीच सभा होती. दिवस रविवारचा होता व निवडणूक बुधवारी होती. सभेचें महत्त्व काय आहे हें मला कळलें होतें. काय रामबाण असेल तो योजणें जरूर होतें; म्हणून विवेचन संपतांच मी म्हणालों, “यथामति जेवढें सांगतां येण्यासारखें होतें तें मी सांगितलें आहे. येवढ्यानें काँग्रेसची भूमिका तुम्हां

कोणाला पटली नसेल तर ती भूमिका चूक नाही, माझ्यांत ती पूर्णपणे पटवून देण्याइतकें बुद्धिसामर्थ्य नाही असें समजा. प्रश्न विचारूं नका, मी उत्तरेंही देणार नाही पण मी तुम्हांस अशा वातावरणांत नेत आहे की, जेथें शब्दांना बाव नाही, वाचेला प्रतिबंध आहे, 'यत्र वाचा निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' तर्क व बुद्धि यांना प्रवेश नाही. सदरहू वातावरणांत निर्मळ अंतःकरणानें, ध्येयाच्या भावनेनेंच प्रवेश करतां येतो. तुम्हांस गुलामगिरी नको, स्वातंत्र्य हवें, हें इंग्रजांना व जगाला कसे दाखविणार ? हा हात—(हात वर करून) दिल्लीस १९३२ सालीं, या हातांत, स्वातंत्र्याचा प्रयत्न करीत होतो म्हणून इंग्रजसत्तेनें बेड्या घातल्या व असेंब्ली-गृहासमोरून मला नेलें. साम्राज्य व सत्ता यांच्या मदनें धुंद होऊन, या स्वातंत्र्याचे प्रयत्नांची विटवना केली, यांत जेवढा दैयत्तिक अपमान आहे त्याचा बदला मी स्वतः घेईन. मी जन्मानें राजपुतान्यांत जन्मलेला म्हणून रजपूत आहे. पण यांत जर संबंध महाराष्ट्राचा, देशाचा अपमान झाला असें तुम्हांस वाटत असेल तर, हाच हात, त्याच असेंब्लीगृहांत लॉर्ड विलिंग्डनचे समोर, 'तूं देत असलेली घटना आम्ही हिंदी लोक ठोकरतो, संपूर्ण स्वातंत्र्य हवें आहे असें सांगून त्याचेविरुद्ध उभारलेला पहाण्यांत तुमचा लौकिक आहे, तुमची प्रतिष्ठा आहे. यांतच साम्राज्यशाहीला स्वातंत्र्यवादी लोकांचें ठणठणीत उत्तर आहे. यापेक्षां जास्त सांगणें नाही. तुमचें हृदय जें सांगेल तें करा,' असें सांगून मी बसलों. अध्यक्षांनीं सभा बरखास्त केली, सभेंत विलक्षण वातावरण पसरले. विरोधकांची बैठकच हादरली ! अनेकांनीं माझे अभिनंदन केलें व आमच्या कार्यकर्त्यांनीं 'जिकलें' म्हणून सांगितलें.

त्याच रात्रीं वाईस व्याख्यान दिलें व सोमवारीं पुणें येथें आलों. सातान्याच्या व्याख्यानांतील शेवटचा भाग मंगळवारचे ज्ञानप्रकाशांत यावा अशी अनेकांनीं इच्छा प्रदर्शित केली. खुद्द सातान्याला 'समर्थान' खास अंक काढून बरील भाग प्रामुख्याने छापला, त्याचा परिणाम भलताच अनुकूल झाला. मंगळवारचे ज्ञान-प्रकाशांतही बरील भाग आला, व मंगळवार संध्याकाळपर्यंत सर्व महाराष्ट्रभर कार्यकर्त्यांच्या हातीं सदरहू मजकूर पडला. अनेक ठिकाणीं रातोरात सदरहू मजकूर घालून जाहीरपत्रकें कार्यकर्त्यांनीं काढलीं, व गांवोगांवीं मतदारांचे हातीं मत दानापूर्वीं तीं पडतील अशी व्यवस्था केली. सर्वत्र वातावरण विलक्षण रीतीनें बदललें, व अनेक ठिकाणीं 'तो हात' असेंब्लींत दिसला पाहिजे अशी घोषणा होऊन,

जनदृष्टीने अकल्पित पण मी अपेक्षित केलेली घटना घडून बरच्या वर्गातील अनेक मतदारांनी आम्हां दोघांनाही मते दिली. सोमवारी श्री. राजाजींनी शनिवार वाड्यापुढे व्याख्यान देऊन आपल्या भिनचूक व मार्मिक बुद्धिवादने बरेच कार्य केले. केसरीने काही लागणारे शब्द व्यापारी वर्गाबद्दल लिहिले, त्याचेविरुद्ध पुण्यातील काँग्रेसप्रेमी व्यापाऱ्यांनी शेंकडों सद्यांनिशी जाहीरनामा काढून काँग्रेसलाच पाठिंबा देण्याविषयी व्यापारीवर्गाला, विनंति केली होती.

खुद्द केसरीच्या ता. १३ मंगळवारच्या अकांत विद्वेषी विरोध कमी झालेला दिसत होता. कदाचित् हा पंढरपुराहून लिहिलेल्या पत्राचाही परिणाम असू शकेल. तात्पर्य निवडणुकीच्या आदले दिवशी सर्व वातावरण आशादायी व कार्यकर्त्यांत जबर विश्वास उत्पन्न करणारे असेच सर्वत्र झाले होते. काही ठिकाणी दोघांच्याही अतिस्नेही चाहत्यांनी गैरसमज उत्पन्न करणाऱ्याही गोष्टी केल्या होत्या. परंतु त्या फारच अल्पप्रमाणांत. प्रत्यक्ष निवडणूक सुरू होऊन मतदान सुरू होतांच कार्यांत एकता उत्पन्न होऊन दोन्ही उमेदवार निवडून येतील या दृष्टीने काँग्रेस कार्यकर्ते सत्रे हालवीत होते. दुजार्गी अगर अधिक जार्गी (Plural) मतदार संघाची निवडणूक व जेथे मतदाराला असलेली सर्व मते एकालाच देतां येतात (Cumulative-vote) अशा एकठा मतदानपद्धतींत एकाच पक्षाच्या उमेदवारांमध्ये अविश्वास व गैरसमज होण्याला जास्त मार्ग असतो. त्याचबरोबर, खरोखर बहुसंख्याक जनतेला नको असलेला उमेदवार पैसा, बाशिला व जातिनिष्ठेच्या जोरावर थोड्या मतदारांचे पाठिंब्यावर निवडून येऊ शकतो. आश्चर्य हें की, हीच मतदानपद्धति व असेच अधिक जार्गी मतदारसंघ हवेत म्हणून लोकशाही स्वराज्यपक्षातर्फे श्री. केळकरांनी मागणी केली, बहुसंख्याकांचे प्रतिनिधी ब्राह्मणेतरांनीही मागणी केली, व प्रगतीचे भोक्ते म्हणविणाऱ्या प्रागतिक पक्षानेही मागणी (Delimitation committee) मतदार संघ वांटणी कमिटीपुढे केली !! असो, या पद्धतीचा फायदा जर मतदारसंघ संघटित, कार्यकर्ते निःपक्षपाती, उमेदवार निःस्वार्थी व दिलदार वृत्तीचे असले तर १०० टक्के होतो हेंही खरें. जातिभेदामुळे काम करणारा, परस्परांतील अविश्वास, प्रथमच सर्व जातींचे कार्यकर्ते कार्याकरितां एकत्र आलेले, त्यामुळे परस्परांच्या स्वभावांतील व कार्यपद्धतींतील बैशिष्ट्याचा समन्वय न झालेला, या स्थितींत आपसांत लाथाळी होऊन एक तरी काँग्रेसचा उमेदवार पडेल अशी विरोधकांना शेवटपर्यंत आशा होती. पण प्रत्यक्ष मतदानाचे दिवशी, ज्या समजूतदारपणाने व्यापक-

हितावर दृष्टी ठेवून, आमचे कार्यकर्ते वागले ते पाहिल्यानंतर विरोधकांना धक्काच बसला!! सर्व जिल्ह्यांतील मिळून ४०० चे वर मते देण्याचे ठिकाणी सर्वत्र काँग्रेसचे झेंडे उभारलेले होते. कार्यकर्त्यांचा उत्साह शतगुणित होऊन काम करीत होता. पारिजातकाचे फुलांप्रमाणे काँग्रेसचे अंगणांत मते पडत होती. शेतकरी मतदार, गांवागांवाहून, बैलगाड्यातून, घोड्यावरून, चालत, विरोधी उमेदवारांच्याही वाहनांत बसून, जमावाने येऊन, मते देत होते. त्यांच्या मतांबद्दल शंकाच नव्हती. त्यांच्या नाण्यांत बट्टा नव्हता, रुपया बाजवून घ्यावा अशी 'कलदार' माणसे ती होती. व्यापारी वर्गाची माणसे द्विधाचित्त होती. शेठ बालचंद हे नामवंत व हुशार व्यापारी, त्यांचा लौकिक मोठा, पसाराही मोठा, या गोष्टीचा परिणाम होणे अपरिहार्य होते. हे मतदार गोड बोलत होते. कोणालाही दुखवीत नव्हते व या वर्गाने मोठ्या प्रमाणांत काँग्रेस उमेदवारांनाच मते दिली. सुशिक्षित मतदार कांहींसत, कांहींस टाकून बोलत, कांहींस स्पष्टपणे मत कोणास देणार हे सांगून सुखवीत अगर दुखवीत मतदान करीत होते. पण मोठ्या प्रमाणांत या वर्गाने काँग्रेस विरोधकांना मते दिली. ता. १४ नोव्हेंबर बुधवार या दिवशी निवडणूक संपली व रात्री १२ वाजेपर्यंत सर्व जिल्ह्यांतून तारेने प्राथमिक रिपोर्ट आले व त्यावरून आम्ही दोघेही निवडून येणार हे निश्चित झाले.

निवडणुकीचा निकाल ता. २२ नोव्हेंबर गुरुवार रोजी होणार होता. निरनिराळ्या उमेदवारांचे अंदाज अनेक वृत्तपत्रांतून येत होते. ज्ञानप्रकाशने शेठ बालचंद व जेधे व पाटणकर यांच्यातून दोन येणार म्हणून अंदाज प्रसिद्ध केला. केसरीने १६ नोव्हेंबर शुक्रवारचे अंकांत सर्वत्र मते शेठ बालचंद, गुंजाळ व जेधे यांनाच पडली, दुसऱ्या काँग्रेस उमेदवाराला किती पडली हे एक 'देव' जाणे म्हणून कोटी करून जनतेबद्दलचे आपले अज्ञान प्रकट केले. २।३ दिवसांत सर्व ठिकाणचे, अगदी माहितीपूर्ण तक्ते आमचे निवडणूक कचेरीत आले, व त्यांचा निष्कर्ष मोठ्या बहुमताने दोघेही निवडून येणार हाच निघाला. हळू हळू लोकांनी कोठे कशी मते दिली हे समजले. दोन्ही खानदेशमध्ये शे. ९० मते काँग्रेस उमेदवारांना पडली ही गोष्ट बोलली जाऊ लागली. ता. २२।११।३४ ला कमिशनरच्या ऑफिसमध्ये सकाळी ११ वाजता मतमोजणीला सुरुवात झाली, व १॥ पर्यंत खानदेश व नाशिक या जिल्ह्यांतील मतमोजणी झाली, त्यांच्यांत आम्ही दोघे, अन्य उमेदवारांपेक्षा ३५०० मतांनी अधिक होतो. ६॥

बाजतां पूर्ण मोजणी होऊन जेध्यांना १६३०० मते पडली, मला १५७०० मते पडली. तिसरे उमेदवार शेठ वालचंद यांना १०३०० मते पडली व बाकीचे गुंजाळ, पाटणकर यांना पांच हजारांपेक्षा जास्त पडली नाहीत. आम्ही निवडून आलों म्हणून कमिशनरनें जाहीर केलें. सामान्य शिष्टाचार म्हणून त्यानें अभिनंदनसुद्धां केलें नाहीं. गुंजाळांनींही कोणाचें केलें नाहीं. श्री. वालचंद यांनीं फक्त श्री. जेधे यांचें केलें व तेंही साहजिक होतें. मते मोजतांना १०००० मतपत्रिकेंत दोघांनाही एक एक मत अशी विभागणी झालेली होती!! मोजणारे 'जेधे गाडगीळ' म्हणत होते, बाहेरील जनता 'ग्यानबा, तुकाराम' म्हणत होती. यावरून जातिनिष्ठा बाजूला सारून मागील गोष्टी विसरून, मोठ्या संख्येनें, काँग्रेसच्या शिस्तीस अनुसरून मते दिली हें स्पष्ट होतें. कमिशनरचे कचेरींतच अन्य ठिकाणचे निकाल कळले. जमलेल्या हजारां लोकांचा आनंद व उत्साह वर्णन करणें शक्य नाहीं. बळजबरीनें आम्हां दोघांना मोटारीत घालून, शहरांतून मिरवीत रात्री १ बाजतां जेधे मॅन्शनमध्ये आणलें; तेथील उत्साह, आपुलकी व आनंद कल्पनातीत होता. आमचें स्वागत तेंथें झालें. रात्री २ बाजतां मी घरीं आलों. घरांत गर्दी, अर्थात् तेथेंही जवळच्या इष्टमित्रांनीं स्वागत केलें. श्री. शिवरामपंत करंदीकर अभिनंदनासाठीं बसून होते. विरुद्ध प्रचार करून, निवडणुकीचा निकाल झाल्यावर अभिनंदनार्थ त्यांना आलेले पाहून माझ्याशिवाय सर्वांना आश्चर्य वाटलें. व्यक्ति म्हणूनच माझें त्यांनीं अभिनंदन केलें, इतकेंच नव्हे तर तौन मद्दिने दिलेल्या त्रासाबद्दलचा गोड विसर पडावा म्हणून १० रु.चे पेटे आणून जिव्हा व लेखणी विषारी असली तरी अंतःकरण गोड आहे असें दर्शविलें !! दुसरे दिवशीं उजाडतांच, केसरीचे अंकांत गृह्यसंस्कारापेक्षांही लहान प्रमाणांत 'श्री. जेधे, व श्री. गाडगीळ निवडून आले' एवढीच बातमी होती! तिजपुढें उद्गार चिन्ह माल घालण्याचें विसरलें !! तथापि संस्थेनें कांहीं केलें तरी सकाळां व श्री. केळकर यांचें मनापासूनचें अभिनंदनपर पत्र आलें व त्यांत खालील मजकूर होता. 'I hasten to congratulate you. I wished you to be returned unopposed but that was not to be for reasons now obvious. I heartily congratulate you; this however need not prevent you from saying anything in to-day's public meeting, where you are free to criticise me as you desire or as I deserve!' "मी ताबडतोब तुमचें अभिनंदन करित आहे. तुम्ही विनविराघ निवडून यावेत अशी इच्छा होती, पण जीं कारणें आतां उघड आहेत,

त्यामुळे हें होऊं शकलें नाहीं. मी तुमचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो; याचा अर्थ असा नव्हे कीं, आज्ञे सार्वजनिक सभेंत तुम्हीं मजसंबंधीं कांहीं बोलूं नये. सदरहु सभेंत तुम्हांस तुमचे इच्छेप्रमाणें अगर मला यथायोग्य होईल अशी टीका मजबर करण्यास पूर्ण मोकळीक आहे.” सार्वजनिक विरोधांत सौजन्य, व सहिष्णुतेचा हा उत्कृष्ट नमुना अनुकरणीय नाहीं असें कोण म्हणेल !

ता. २३।११।३४ चा दिवस व्यक्तिशः मला अभिमानाचा वाटला, असें मी म्हणालों तर तो खास माझा अपराध नव्हे. निबडणुकींतील विषारी प्रचार, दगडफेंक, अपमान, तिरस्कार, या सर्वांवर माझा विजय झाला होता. तीच गोष्ट जेध्यांची होती. जेधे फितले, भटाळले, मानाला भुलले, एक नाहीं हजार आरोप त्यांचेवर केले जात होते. ब्राह्मणेतरांचे हितास नख लाविलें, येथपर्यंत म्हणण्याची पाळी गेली होती. अभिनंदनार्थ होणाऱ्या सभांतून व सत्कार समारंभांतून उठें काढण्याचा मोह होणें साहजिक होतें; तथापि हें मी केलें नाहीं व जेध्यांनाही माझी विचारसरणी पटून तेही तसेच वागले. यशांत मर्यादा राखावी व पराभवांत सौजन्य सोडूं नये हेंच खरें. श्री. भुलाभाई नेहमी म्हणतः “Let us win without arrogance and lose without bitterness.” सायंकाळचे विराट सभेंत मी म्हणालों “निबडणुकीला काँग्रेस उभी होती, काँग्रेसचा जय झाला; अभिनंदन व सत्कार काँग्रेसचा करा. या प्रांताचे काँग्रेस प्रमुख देव यांनींच अभिनंदन स्वीकारावें व आभार मानावे, आम्हीं निमित्तमात्र होतो. जेधे हेही याच घर्तीवर बोलले. देव गहिंबरून बोलले व शेवटीं म्हणाले “उपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणें आत्मा हा वादानें, धनानें, मिळत नाहीं. हीच गोष्ट या नव्या परिस्थितींत जनतेनें निश्चून सांगितली कीं, जनतेचें मन, अंतःकरण, धनानें, वैभवानें, मिळत नाहीं, तें प्रेमानें व सेवेनेंच मिळतें.”

अनेकांनीं तारा व पत्रें धाडून, प्रत्यक्ष भेटून अभिनंदन केलें; मित्रांनीं केलें, विरोधकांनींही केलें. तथापि एकंदरीनें विचार करतां आमजनतेकडूनच खरेंखुरें अभिनंदन झालें. पुण्यांतीलच आठवण द्यावयाची तर, ५० वर अभिनंदन समारंभ पूर्वभागांत झाले; व फक्त दोन पश्चिम भागांत, व त्यांतील एक आमचेच आळीत म्हणजे धरचाच, व दुसरा नारायण पठेंतील योळ्या व्यक्तींनीं केलेला, आणि तोही श्वशुरांचे आळीतीलच !! ही गोष्ट मुद्दाम देण्याचें कारण, काँग्रेसप्रेम वर्गशः कसें होतें हेंच दाखविण्याचें आहे. या निबडणुकीनें समाजांतील दोन वर्ग स्पष्टपणें आप-

आपल्या भूमिकेने हितविरोधी आहेत, हे दिसू लागले. व्यापारीवर्ग, अपरिहार्य अशा व्यापारी दृष्टीने पूर्वीपासून राजकारणाकडे पहातच होता. सुशिक्षित समाज स्पष्टपणे मोठ्याप्रमाणात काँग्रेसविरोधी आहे हे यापुढे दृष्टीआड करून चालणार नाही, हे उघड झाले. गरीब जनता 'नाही रे' वर्ग काँग्रेसकडेच आपल्या उद्धारार्थ डोळे लावून व आशेने पहात आहे हेही कळून आले. महाराष्ट्रातील परंपरागत राजकारण पूर्वीच चैतन्यहीन झाले होते, पण ही गोष्ट या निवडणुकीने जाहीर झाली. बडिलांचा लौकिक सांगून, यापुढे राजकारण चालणार नाही अशी स्पष्ट सूचना या निकालाने मिळाली. निदान महाराष्ट्रांत प्रचलित राजकीय मूल्ये तपासून घेणे जरूर आहे. जुन्या सोन्याचाच कां होई ना नवा भाव काय आहे हे बाजारांत पाहून घ्यावे, जमल्यास त्याला उजळा द्यावा, असेही अनेकांना वाटू लागले. महाराष्ट्रातील राजकारणाची प्रभावी सूत्रे युवकांचे चळवळीपासून ज्यांच्या हाती होती, त्यांची विचारसरणी व त्यांचे नेतृत्व, काँग्रेसचे कांदणांत जडले असल्यामुळे जनतेने ते मान्य केले, असेच शाबीत झाले. महाराष्ट्रांत काँग्रेसला किंमत नाही, तेथे परंपरागत प्रतिष्ठित व स्वागतिक—म्हणजे मिळेल ते घ्यावे, मग त्याचे स्वरूप कांहीही असो या—राजकारणाचे वर्चस्व आहे, असे येथील कांही वर्तमानपत्रे म्हणत असत; इंग्रज अधिकारी व इंग्रजांची वर्तमानपत्रेही तोच सर काढीत असत. राजकारणांत 'प्रागतिक' एकवेळ पुरबला पण 'स्वागतिक' नको, कारण मिळेल ते घेण्याने, जे पाहिजे ते मिळणे कठीण होते. शुभ्रपत्रिका व त्यावर आधारलेली नवीन घटना हे, जे गोलमेज परिषदेच्या अधिवेशनांना हजर होते, व ज्यांनी इंग्रजांशी सहकार्य केले, त्याचे फळ होते. शुभ्रपत्रिका १९३३ चे मार्च महिन्यांत प्रसिद्ध होण्यापूर्वी, याच लोकांनी मुंबई ब्राह्मण सभेच्या हॉलमध्ये झालेल्या सभेत, अलाहाबाद व अन्य ठिकाणी झालेल्या सभांतून येणाऱ्या घटनेची वाहवा केली, व स्वराज्य आले, व तेंही काँग्रेसचे मदतीशिवाय, वादविवादाने, उपमा अलंकार देऊन, वक्तृत्व दाखवून, वकिली चातुर्य दाखवून मिळाले, अशीही ग्वाही दिली. काँग्रेस जनांनो ! पश्चात्ताप करा. कारण आता कायदेमंडळाचे राज्य येणार आहे (Repent ye Congressmen, for the Kingdom of Councils is at hand) हे स्वागतिक प्रागतिककृत 'शुभवर्तमान' जाहीर करण्यांत आले होते. आणि प्रत्यक्ष शुभ्रपत्रिका बाहेर पडली तेव्हां, विश्वामित्रा पवित्र्यांत "हे आमचे नव्हे, हे आमचे नव्हे" असे सांगण्यास याच लोकांनी सुरुवात केली होती. त्यांच्याच सहकार्याचे हे फळ होते. इंग्रज मुत्सदी अदूरदृष्टि

सहकार्याचा कसा फायदा घेतात, याचें हें उदाहरण आहे. जें झालें होतें त्याचा धिक्कार करणें जरूर होतें, ही घाण काढणें प्राप्त होतें. राजकारणांतील घाणही काढण्याचें काम हरिजन उद्धारार्थ निघालेल्या काँग्रेसलाच करावयाचें होतें, व त्यासाठीच काँग्रेसनें कमीपणा पत्करून निवडणुकी ठरविल्या होत्या. पण जें झालें तेंच योग्य म्हणून काँग्रेसचे मार्गें निदान महाराष्ट्र नाही हें दाखविण्याचा विरोधकांचा हट्ट होता. खुद्द गांधीनाही याबाबत थोडी शंका होती असें दिसतें, कारण निवडणुकीचे निकालानंतर मी त्यांना सर्व हकीगतीचें पत्र लिहिलें, त्याला दिलेल्या उत्तरांत त्यांनीं खालीलप्रमाणें उद्गार काढले आहेत. “ विजय कीं खबरें सब प्रांतांसे आयी हैं, लेकिन मैं तुम्हारा जय बहुत महत्त्वका मग्नता हूँ; और तुमको बधाई देता हूँ.” महाराष्ट्र कोणामार्गें आहे याची खात्री या निवडणुकीनें सर्वांची झाली. आमच्या प्रांतांचे राजकारणांत नवीन युग सुरू झालें.

ता. ९।१२।३४ रोजी नाशिकला प्रांतिक काँग्रेस कमिटीची सभा झाली. सर्वत्र आशा, नवा उत्साह, व नवे मन्सुबे, दृग्गोचर होत होते. संघटना प्रबल करण्याचें ठरलें. ‘लोकशक्ति’ काढण्याची योजना झाली. कार्यकर्त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. भावी काळांत होणाऱ्या प्रांतिक निवडणुकी खास जिंकूं अशी भाषा ऐकूं येऊं लागली. ब्राह्मणोत्तर कार्यकर्ते व काँग्रेस यांची एकी प्रांताला प्रभावी करणार; जुनें जिणें, जुने वाद व विवाद मार्गें टाकून प्रांतांतील राजकीय जीवन जातिनिष्ठेपासून दूर पण बहुजन समाजाच्या हिताशीं संलग्न होणार, व त्यांतच खरी प्रतिष्ठा व विकास आहे, याची जाणीव सर्वांना सुखवू लागली. नाशिकला त्याच दिवशीं सायंकाळीं गोदावरीचे दक्षिण तीरावरील पटांगणांत अभिनंदनाची बिराट सभा झाली. त्यांत जेथे यांनीं म्हटलें “ जनतेनें आम्हांस निवडून दिलें, मोठें केलें पण आम्ही लहान आहोंत, जनतेचे सेवक आहोंत, कृतज्ञ आहोंत. आम्ही जनतेला विसरणार नाही. आम्ही दोघे रामलक्ष्मणाप्रमाणें राहूं. शत्रूला आमची मैत्री फोडतां येणार नाही, असें बचन या प्रसंगीं तुम्हाला-महाराष्ट्रांतील जनतेला-मी देतो.” या त्यांच्या हृदयस्पर्शी भाषणाचा विलक्षण परिणाम झाला. त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें आजही ते वागत आहेत. रामलक्ष्मणाप्रमाणें आम्ही लवकरच दिग्विजयार्थ निघणार होतो ! ते दक्षिणेकडे गेले, आम्ही मात्र उत्तर दिशेकडे गेलों !!

: प हिलें अधिवेशन :

निळ्या कागदावर गव्हर्नर जनरल यांच्या सहीशिक्षयानिशी असॅंब्लीचें अधिवेशन ता. २१।१।३५ ला सुरू होणार असून तुम्ही त्यास हजर राहिलें पाहिजे, असें आशापत्र (Command paper) येऊन थडकलें. असॅंब्ली कचेरींतून अनेक फिरती (Circulars) येऊं लागलीं. राहण्याचे जागेसंबंधी, कोणत्या पद्धतीनें तुम्हीं संबोधू इच्छितां Mr. कां, Prof. कां, Sjt वगैरे, कामकाजाच्या तारखा, इत्यादि बारीकसारीक गोष्टींबद्दल पत्रांचा भडिमार सुरू झाला. काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाचे अध्यक्ष डॉ. अन्सारी यांचें, पक्षाची सभा ता. १८।१।३५ ला असल्याचें पत्र आलें; त्याचबरोबर काँग्रेसच्या सभासदांनीं कसें बागावें, कसें राहावें, यासंबंधीही पण सूचना देण्यांत आल्या, “ तुम्ही काँग्रेसचे सभासद आहांत या दृष्टीनें तुमचेवर फार मोठी जबाबदारी आहे. प्रस्तुत कार्यक्रम सहकार्याचा नाहीं. नोकरशाहीविरुद्ध प्रचंड विरोध करून लढा निराळ्या आघाडीवर चालवावयाचा आहे. तुम्ही तुरुंगांतच आहां असें समजून आपली राहणी ठेवावी व कायदेमंडळांत येणाऱ्या प्रत्येक विषयाचा पूर्ण अभ्यास करून, संघटितपक्ष जास्तीतजास्त काय कार्य करूं शकतो, हें दाखवावें.” हा त्यांच्या पत्रांतील मजकूर वाचून एकपरी बरें वाटलें, व आपल्या हातून किती जमेल, याविषयी काळजी पण वाटली. उपयुक्त असलेलीं पुस्तकें जमविलीं, तेथील राहण्याचे व्यवस्थेसंबंधी पण निश्चित केलें. दिल्लीच्या महाराष्ट्र मंडळाचे चिटणीसास कांहीं माहिती विचारली होती, पण आम्ही केसरीपक्षाच्या विरुद्ध पक्षाचे, — काँग्रेसचे म्हणून — व तेथील महाराष्ट्र मंडळ त्यावेळीं तरी आमचे विरुद्ध होतें असें दिसलें, या कारणामुळें उत्तर सुद्धां घाडण्याची तसदी घेतली नाहीं. गोष्ट झुल्लक होती. पण निवडणुकीनें महाराष्ट्रीय समाजांत कसें वर्गशः द्वंद्व निर्माण झालें होतें याचा हाही एक पुरावा होता. तुरुंगाप्रमाणेंच रहावयाचें म्हणून, त्या दृष्टीनेच बेत करून बरोबर फक्त नारायणराव धारू व जेबे यांनीं आपला धुतण्या यज्ञबंतराव यांस

घेऊन निघावयाचें ठरविलें, त्याप्रमाणें मुंबईस आलों. सर कावसजी जहांगीर यांची ओळख पुण्यास नाताळांत प्रागतिकांचे अधिवेशनाचे वेळीं झाली होती, त्यांना मुंबईस भेटलों. डॉ. देशमुख, श्री. भुलाभाई यांना भेटून आम्ही ता. १५।१।३५ला दिल्लीस प्रयाण केलें, वाटेंत अनेक ठिकाणीं आम्हांस गुप्तपोलिसांनीं तिकिटें तपासण्याचें निमित्त करून त्रास दिला. मला वाटलें खासदार झालों तेव्हां आतां तरी हा त्रास चुकेल. शेवटीं ता. १७।१।३५ ला सकाळीं भयंकर थंडीत आम्हीं नव्या दिल्लीचे स्टेशनावर उतरलों. ९ इलेक्ट्रिक लेन (विजेची आळी) या मिळालेल्या निवासस्थानांत पोहचतांच समोरील हिरवळीवर बर्फ पडलेलें दिसलें, बिजेची उष्णता न लागतां ह्या कडाक्याच्या थंडीचा धक्का मात्र बसला !! आळीचें नांव जगांत येणाऱ्या अन्य अनुभवांप्रमाणें अयथार्थ होतें. दिल्लींतील जीवन असेंच आहे कीं काय अशी शंकाही मनांतून चमकून गेली.

निवासस्थानांत व्यवस्था चांगली होती. प्रवेश करून पाच मिनिटें होतात तोंच गेटीवाला, वर्तमानपत्रवाला, न्हावी, घोबी, वगैरे येथील जीवनांतील बाराही बलुतेदार हजर झाले, व तेरावा म्हणजे वर्तमानपत्राचा बातमीदार हाही इजेरी देऊन गेला ! अर्थात् त्याचा हेतु अगदीं निःस्वार्थी होता असें म्हटलें पाहिजे !! बऱ्याच प्रमाणांत, बराच वेळ, चहावर तुटून पडल्यानंतर डोके थोडें विचार करूं लागलें. आसपास राहणारे अन्य सभासद भेटून गेले. कांहींनीं अध्यक्षाबद्दल चर्चाही केली. सर गुलाम हुसेन हिदायतूला यांनीं पूर्वींच पत्र धाडलें होतें; त्यांचाही एक पत्र्या आला. आमचा पक्ष ठरविल तें आमचें मत हें पत्रानें पूर्वीं कळविलें होतें, तेंच सांगितलें. निवडणुकीचे पराक्रम अनेक सभासद सांगत, आम्हालाही कांहीं सांगणें भाग पडे. तथापि मी अस्वस्थ होतों. दुपारीं आम्ही दोघे हरिजनवसाहतींत महात्माजींचे दर्शनार्थ गेलों पुष्कळ बोलण्याचें ठरविलें होतें, पण कांहींही न बोलतां परत आलों. दुसरे दिवशीं ४ वाजतां पक्षाची सभा होती व तिला हजर राहण्यासाठीं म्हणून निघालों. निम्या वाटेंत आल्यावर एकदम विचार बदलून पुन्हां गांधीजींचे निवासस्थानीं गेलों. खोलींत प्रवेश करतांच “ मला वाटलेंच तुम्हीं पुन्हां याल,” असें म्हणून गांधीजींनीं बसण्यास सांगितलें. “ पुन्हां कां आलांत ” म्हणून विचारलें तेव्हां मी म्हणालों “ मी मनांत अस्वस्थ आहे. नव्या जीवनांत प्रवेश करीत आहे, व जें होत आहे, त्याशीं सहमत नाहीं; कर्तव्य म्हणून करीत आहे, तेव्हां तुमचा शुभाशिर्वाद पाहिजे.” “ तो आहेच ” असें हंसत म्हणून “ मधून मधून येत जा ” असें त्यांनीं सांगितलें.

आम्ही उठलों व सरळ दर्यागंजमधील डॉ. अन्सारीचे यमुना कांठावरील प्रशस्त निवासस्थानी आलों. तेथे श्री. राजाजी व बहुतेक निवडून आलेले काँग्रेसचे सभासद हजर होते. पुढील पटांगणांत वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांचा तांडा उभा होता.

डॉ. अन्सारींनी सर्वांचे स्वागत केलें. परस्परांची ओळख करून देण्यांत आली. डॉ. अन्सारी ही एक असामान्य व्यक्ति होती. दिसण्यांत भव्य, चेहरा प्रशांत, बाणी गंभीर व बोलणे मोजकें; पाहिल्याबरोबर मनांत आदर उत्पन्न होई. काँग्रेसचे ते १९२७ सालीं—मद्रास अधिवेशनाचे—अध्यक्ष होते. निवडणुकीचा कार्य-क्रम हें त्यांनीं निदान करून सांगि लेलें औषध होतें. युनानीं पद्धतींत पथ्य नसतें म्हणतात, पण येथें मात्र त्यांनीं कसें रहावें पासून कसें व किती बोलावे पर्यंत, स्थूल मर्यादा घालून दिल्या होत्या. दिल्लीचे ते अनभिषिक्त राजे होते. १९३२ चे दिल्लीचे अधिवेशनाचे वेळीं ते दिल्ली तुरुंगांत होते, व मीही तेथेंच होतो, व त्यामुळे पूर्वीचा परिचय होता. त्यांची प्रतिष्ठा मला माहीत होती. वागणुकीतील सौजन्य परिचयाचें होतें. राजकारणांत त्यांचें स्थान मोठें होतें. इस्लामी संस्कृतीतील जें कांहीं अत्युत्तम आहे त्याचे ते सारसर्वस्व होते. हिंदु-मुसलमान एकीचे ते मोठे आधारस्तंभ होते. त्यांच्या शब्दाला सरकारांत पुष्कळ मान होता. त्यामुळेच निवडणुकी जाहीर झाल्या असें म्हणतात. साहजिक त्यांचा शब्द जमलेल्या सभासदांना महत्त्वाचा वाटे. त्यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारून पुढारी निवडण्यास सांगितलें. आम्ही काँग्रेसचे शिकामोर्तब झालेले ४४ सभासद निवडून आलों होतो. पैकीं एक म्हणजे नागपुरचे श्री. मोरोपंत अभ्यंकर, हे निवडणुकीच्या निकालानंतर, पण अधिवेशनाचे आधीं, मुंबई येथे डॉ. देशमुख यांच्या घरी बारले होते. निवडणुकीतील काँग्रेसचा जय सर्वांआधीं परमेश्वराला कळविण्याकरितांच जणूं त्यांनीं हें जग सोडलें असावें! त्यांनीं पूर्वी गाजविलेल्या कामगिरीमुळे त्यांचें महत्त्व जास्तच वाटत होतें, व तसा त्यांचा उल्लेखही पहिल्या सभेंत झाला. उरलेल्या ४३ जणांनीं ही निवड करावयाची होती. पक्षाचा पुढारी कसा असावा हें अध्यक्षांनीं सांगून सूक्ष्मरीतीनें त्यांना अभिप्रेत असलेली व्यक्ति दर्शित केली होती. मुंबईत असतांना कांहीं मित्रमंडळींत ही चर्चा निघाली होती. या चर्चेत मुंबईकर मित्रांचा श्री. भुलाभाई विरुद्धच सूर होता. पंडित गोविंदवल्लभ पंत यांचा नामनिर्देश तेथें प्रामुख्यानें झाला होता.

पंडितजी विद्वान्, संयुक्तप्रांतांतील कायदेमंडळांत स्वराज्य पार्टीचे नेते म्हणून काम करून, मित्रांचे धन्यवाद व विरोधकांचा आदर त्यांनीं संपादन केलेला होता;

पंडित मोतीलाल नेहरू यांचे ते उजवे हात होते. कांहीं मंडळी त्यांचेकडे भावी नेता म्हणून पहात होती. अध्यक्षांचा अभिप्राय समजूनच की काय, पंडितजींनी खुद्द भुलाभाई हे सालमजकुरासाठी पक्षनेते असावे, अशी सूचना मांडली. सर्वा-
नुमते ती पास झाली. पंडितजी दुय्यम नेते निवडले गेले. सत्यमूर्ति व श्री.
नीळकंठदास यांना चिटणीस निवडण्यांत आले. या सर्व घटनेंत श्री. राजाजींचाही
हात होता. स्वतः ते हजर होतेच व आपले मत सांगत होते. शेवटी प्रतोद (Whip)
निवडण्याचा प्रश्न आला, व ती नावे, मी स्वतः, बॅ. असफअल्ली व डॉ. राजन, याप्रमाणें
खुद्द राजाजींनीच सुचविली. दोनतीन उपसूचना आल्या पण त्या सर्वांत मी होतोच.
पण शेवटी राजाजींची सूचना सर्वांनी मान्य केली. कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत
येऊन, घटना तयार करण्यास कांहीं मंडळी नेमून सभा संपली. प्रतोद झाल्यामुळे,
जिकडे जाण्यासच तयार नव्हतों तिकडेच आणखी प्रगति झाली. जेथे व अन्य
महाराष्ट्रीय मंडळी अभिनेदन करीत होती, तर मी मनात आणखी चरफडत होतो.
सदरहू सभेनंतर रात्रभर आत्मनिरीक्षण करून जर एखादी गोष्ट कर्तव्य ठरली, मग
ती व्यक्ति स्वतः ठरवो अगर संस्थेकडून ठरविली जावो, तर ती शक्य तितकी
चांगल्या रीतीनें करणें, यांतच प्रामाणिकपणा आहे, निष्ठेची कसोटी आहे ह्या निर्ण-
याला पोहोचलों व त्याप्रमाणें वागण्याचें ठरविलें.

कायदेमंडळाची इमारत भव्य व गोल आहे. मध्यभागी ग्रंथालय व या
गोल ग्रंथालयाचें तीन बाजूस तीन अर्धवर्तुळाकार इमारती असून त्यांत असंब्ली,
कौन्सिल ऑफ स्टेट (वरचें कायदेमंडळ) व नरेंद्र मंडळ, (Princes' Chamber)
यांच्या बैठकी भरतात. या तिन्ही इमारतींत होणाऱ्या कामकाजांत व भूमि-
केंत विरोध असतो, व तो असला तरी या सर्व इमारतींतून ग्रंथालयांत येण्यास
मध्य मार्ग असल्यामुळे, या सरस्वतीचे निवासांत तरी सर्व सभासद एकत्र यावेत
व त्यांनीं ज्ञानपान सहकार्यानिं करावें, असाही उद्देश बांधणाऱ्यांचा असावा!
“तेजस्विनाबधीतमस्तु” असें जर्री होत नसलें तरी “सह मौं भुनक्तु” असें माघ
चालूच असते!! कारण आजूबाजूच्या रम्य हिरवळीवर वसून, आंन चाललेले
वादविवाद टाळून, अनेक कर्तव्यदक्ष सभासद चहा पितांना आढळतात, व हे दृश्य
सर्व परिचित आहे. ग्रंथालयांत नरेंद्रमंडळाचे सभासद क्वचितच दिसतात. त्यांचा
प्रवेश मार्ग मोकळा असतो. परंतु अजराजानंतर निसर्गभिन्नास्पद लक्ष्मी व सर-
स्वती यांना एकत्र आणणें, म्हणजे या सूर्यवंशी राजांना पूर्वजांचा अपमान करणें

बाटत असल्यामुळेच, ते कदाचित् येत नसावेत !! असो. इमारतीचा व्याप, त्याची कलापूर्ण उभारणी, सभासदांच्या सोई, उत्तम ग्रंथालय, सुंदर व स्वच्छ उपाहार-गृहे, व एकंदर वादशाही रुबाव पाहून, द्वारका पाहून सुदाम्याची जी स्थिति झाली, ती आमची झाली असल्यास नवल नाही. प्रतोद या नात्याने पक्षाची जागा ताब्यांत घेतली आणि प्रतोदाची खोलीहि ताब्यांत घेतली. १० सभासद एकत्र झाले म्हणजे त्याला पक्ष म्हणून मान्यता मिळते, व पक्षाच्या कचेरीकरितां म्हणून एक प्रशस्त खोली पण या इमारतीत देण्यांत येते. काँग्रेसपक्ष हा मुख्य पक्ष म्हणून त्या पक्षाच्या प्रतोदास शिवाय आणखी एक खोली देण्यांत येते, खुद्द बैठकीची जागा पाहून काँग्रेसपक्ष कोठें बसणार हें सभागृह खात्याचा चिटणीस (Secretary Legislative Assembly) यांचेकडून समजून घेतले. बैठकीचें सभागृह घोड्याच्या नालाच्या आकाराचें आहे. सभासद वर्तुळाकार भागांत बसतात, अध्यक्ष उच्च-स्थानावर, सरळबाजूचे मध्यावर बसतात. त्यांचे उजवे बाजूस सरकारी नोकरांची गॅलरी आहे. त्या ठिकाणीं निरनिराळ्या खात्यांचे चिटणीस कागदपत्र घेऊन हजर असतात. त्यांना तेथें येण्याचा मार्ग निराळा असतो. त्यांनीं सभा चालू असतां बोलावयाचें नाही, टाळ्या वाजवावयाच्या नाहीत, इतकेंच नव्हे तर पुढें विसलेला कट्टा ओलांडून सभागृहांत कधीही प्रवेश करावयाचा नाही. बैठक सुरू झाली म्हणजे फक्त सभासद, लघुलेखक, कारकून, पट्टेबाले यांनाच प्रवेश आहे. याव्यतिरिक्त केबडीही मोठी व्यक्ति असली तरी तिला प्रवेश नाही. अध्यक्षांचे डावे बाजूस व्हाइसरॉयांची गॅलरी आहे, व तेथें जागा पाहिजे असल्यास व्हाइसरॉयांच्या चिटणीसाची परवानगी लागते. पार्लमेंटचे सभासद, प्रांताचे गव्हर्नर, व्हाइसरॉयचे पाहुणे, त्यांचे आत याव्यतिरिक्त कोणालाही हा मान मिळत नाही. येथें बसणारांनाही बर लिहिजेवेल्या मर्यादा संभाळाव्या लागतात. एकदां वादविवाद प्रसंगी या गॅलरीतील एकानें टाळ्या वाजविल्या; त्याबरोबर सत्यमूर्तींनीं ताडकन उठून अध्यक्षांना सांगितलें कीं, “अध्यक्ष महाराज या सभागृहांत, सभासद नसलेले लोक आहेत अशी शंका येतें तेव्हां माझी सूचना अशी आहे कीं, या सभागृहांतून त्यांना बाहेर काढण्यांत यावे.” (“Sir, I suspect strangers in the House, I move that this House be cleared off of the strangers”) अध्यक्षांनीं ताबडतोब गॅलरीतील मंडळींनीं कसें बागावे हें सांगितलें, व त्यांना तेथें बसतां येतें तें केवळ सभेच्या मर्जीमुळे. सभेच्या कामांत व्यत्यय येणार नाही असेंच प्रेक्षकांनीं वागलें पाहिजे, नाहीतर त्यांना

बाहेर जावें लागेल. यानंतर अर्थात् प्रेक्षक म्हणजे नुसते प्रेक्षकच आहेत, त्यांनी पहा-
वयाचें व ऐकावयाचें: यापेक्षां कांहींही करावयाचें नाहीं हें सर्वांना कळून चुकलें.

अध्यक्षांचे उजवेकडील वर्तुळाकार भागांत सरकारी पक्ष बसतो; त्याचेविरुद्ध डावेकडील वर्तुळाकार भागांत प्रमुख विरोधी पक्ष (Opposition) बसतो. बस-
ण्याकरितां ठेवण्यांत आलेल्या खुर्च्या व पुढील डेस्कें दोन अगर तीन माणसां-
करितां असून रांगेमागून रांग बर बर चढत जाते. त्यामुळें सर्व सभासद, सर्व सभा-
सदांना पाहूं शकतात व अध्यक्षही सर्वांना पाहूं शकतो. या दोन मुख्य पक्षांनीं
व्यापून उरलेल्या भागांत अन्य पक्ष बसतात. डावीकडील पहिला भाग काँग्रेसपक्ष,
नंतर संख्येनें कमी असलेला स्वतंत्र पक्ष, नंतर काँग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्ष, नंतर युरो-
पियन ग्रुप, व त्यानंतर विनपक्ष सभासद अशी व्यवस्था केलेली होती. प्रत्येक पक्षाचे
वांढ्यास संख्येच्या मानानें पहिल्या रांगेच्या जागा येतात. यांना (Front Benches)
म्हणतात; अर्थात् पक्षांतील प्रमुख येथें बसावयाचे असा संकेत असतो; व येथे बस-
णारांना पक्ष प्रमुख (Front Benchers) असें संबोधलें जातें. येथें कोणी बसावें
हें पक्षानें ठरवावयाचें असतें. त्यांतही भांडणें होतात ! मानापमानाचे पंचप्रसंग उत्पन्न
होतात. पुढें चिटणीस झाल्यानंतर माझी जागा या रांगेंत असूनसुद्धां मी तेथें बसत नसें,
व एकांनें त्याचें कारण विचारलें असतां त्याला 'Front bench seat does not
mean front bench mind' या एका इंग्रज मुत्सद्द्याचे शब्दांत मी उत्तर दिलें.
तात्पर्य, मनुष्यस्वभावांतील गुणदोष सर्वत्रच असतात. नेत्यानें सांगितल्याप्रमाणें
कोणी कोठें बसावें हें ठरवून त्याप्रमाणें सभागृह चिटणिसास कळविणें अवश्य असतें
त्याप्रमाणें मी केले. कारण सभागृहाचा छापील नकाशा सभासदांच्या नांवासह
अध्यक्षांकरितां तयार करावा लागतो. पक्षांतील सर्व सभासदांना बळेवर हजर राह-
ण्यासाठीं, कोणत्या पोप्राखांत यावें याबद्दल विषय (आज्ञा अगर सूचना) कळवि-
ण्यांत आला. पक्षाच्या सभेंत सर्वांनीं पांढरी गांधी टोपी घालूनच बैठकीस हजर
राहिलें पाहिजे, असें ठरलें होतें. थोडासा विरोध मद्रासी सभासदांचा होता; पण
राजजातीच्या सार्वभौमिक कोटिक्रमापुढें तो विरला. आदले दिवशीं सर्व सभासदांनीं
आपआपल्या जागा पाहून ठेविल्या. असेंल्लीचे प्रवेश-द्वारावरील घुमटांत सोनेरी
अक्षरांत पुढील संस्कृत श्लोक लिहिलेला आहे.

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः । वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।

धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति । सत्यम् न तद्यच्छलमभ्युपैति ॥

ज्यांत वृद्ध, ज्ञानी व अनुभवशीर माणसे नाहीत ती सभा नव्हे. जे धर्माप्रमाणें (नियमानुसार) अभिप्राय बोलत नाहीत ते वृद्ध नव्हेत; ज्यांत सत्य नाही तो धर्म नव्हे; व जे कपटानें व्यापलें आहे तें सत्य नव्हे, याप्रमाणें सभा असावी. हें ध्येय असलेल्या सभेंत दुसरे दिवशीं आमचा अधिकृत प्रवेश व्हावयाचा होता ! ता. २१।१।३५ रोजी बरोबर सकाळीं ११ ला १ मिनिट कमी असतांना पक्षाचे कचेरीतून जोडी जोडीनें भुलाभाई व पंडित गोविंदवल्लभ पंत यांच्या नेतृत्वाखालीं निघून बरोबर ११ वाजतां आम्ही सभागृहांत प्रवेश केला. अन्य पक्षीय व बिगर-पक्षीय सभासद, आधींच जागेवर येऊन बसले होते. सभागृहांतील सर्व गॅलऱ्या चिक्कार भरलेल्या होत्या. चार वर्षे काँग्रेसला दावून टाकण्याचा प्रचंड प्रयत्न होऊन काँग्रेसपक्ष प्रचंड बहुमतानें निवडून आलेला होता. बरखास्त झालेल्या असेंब्लीचे अध्यक्ष सर घणुमुखम् चेट्टी, लॉर्ड विलिंगडनचे मानसपुत्र, यांनीं निवडणूक जाहीर झाल्यानंतर बैठकींत काँग्रेसचे सभासदांना कसें वागावे हें शिकवीन असें तोऱ्यानें सांगितलें होतें, ते तेंथें दिसले नाहीत ! अनेक सद्गृहस्थ, नामवंत व निर्विशेष, ज्यांनीं आपल्या कर्तृत्वानें, व वक्तृत्वानें, अगर निष्क्रियतेनें, निश्चळपणानें, मागील असेंब्लींत नांव कमविलें होतें, अगर ज्यांचें नांवच फक्त होतें असे अभावाने तळपत होते ! हजर होते त्यांच्या मनांत काँग्रेसबद्दल काय वाटत होतें हें पाहण्यासाठीं साहजिक उत्सुकता होती. सभागृहांत भुलाभाई व पंडितजींनीं प्रवेश करतांच सर्व सभागृहांतील सभासद, हिंदु, मुसलमान, युरोपियन, सरकारी, बिनसरकारी, उभे राहिले व सर्वत्र टाळ्यांचा कडकडाट झाला. स्वातंत्र्य उपासनेचा हा यदृच्छया पण योग्य असाच सत्कार होता. दोन दोनच्या रांगांमागून रांगा शुभ्र पोषाख केलेल्या सभासदांच्या येत होत्या, व शिस्तीनें सैनिक ज्याप्रमाणें आप-आपली जागा घरतात, त्याप्रमाणें काँग्रेसपक्षीय सभासद जागेवर जात होते. सौजन्य, व्यासंग, व शिस्त, यांचा हा अनुपम संगमच दिसत होता. अध्यक्षाने मागे, दुसऱ्या मजल्यावर प्रेस गॅलरीत भयंकर खळबळ झाली होती. जो तो बातमीदार पुढें येऊन कोण कोण सभासद कोणा कोणाचा पराभव करून आले आहेत, त्यांना पाहण्यास उत्सुक होता. प्रसिद्ध प्रेक्षकांची गॅलरी (Distinguished Visitors' Gallery) नामवंत नागरिकांनीं गच्च भरली होती. शेजारील स्त्रियांचे गॅलरीत तर कमलवनच फुललें होतें ! अध्यक्षांची गॅलरी, कौन्सिल ऑफ स्टेटची गॅलरी, सामान्य प्रेक्षकांची गॅलरी, कांठोकांठ भरली असून सर्वत्र उत्कंठा पसरली होती. ११ वाजून कांहीं

सेकंद होतांच मार्शल कॅप्टन नूरमहंमद, अध्यक्षोंचे खुर्चीजवळ आले. कॅ. नूर-महंमद हे उंचेपुरे पठाण, मार्गल युद्धांत पराक्रम गाजवून नांव कमाविलेले मोठे दिलदार गृहस्थ आहेत. त्यांनी आपल्या मोठ्या आवाजांत Gentlemen, the Honourable the Chairman अशी घोषणा केली; त्याबरोबर सर्व सभासद उभे राहिले. अध्यक्षोंची निवडणूक होईपर्यंत सर हेन्री गिडने यांना सरकारने तात्पुरतें सभापति नेमिलें होतें, त्यांनी प्रवेश केला. त्यांनी मान लववून सभासदांना प्रणाम केला. सभासदांनीही तशाच पद्धतीने त्यांना प्रणाम केला. सभागृह खात्याचे चिटणीस मि. रफी यांनी शपथविधीसाठी पहिलें नांव सभागृहाचे नेते सर नृपेन्द्रनाथ सरकार यांचें पुकारलें. त्यांनी शपथ घेतली, सभापतींशी हस्तांदोलन करून सोनेरी पुस्तकांत सही करून ते स्वस्थानी गेले. याप्रमाणें एकामागून एक सभासद येत होते आणि शपथ घेत होते. त्या सोनेरी पुस्तकांत सही करून आपलें नांव देशाचे इतिहासांत अजरामर करण्याचा प्रयत्न करीत होते. प्रसिद्ध सभासद येतांच टाळ्यांचा कडकडाट होई. शपथविधीत राजनिष्ठेचा भाग होता, व शपथ न घेतल्यास सभासदत्व कायद्याने रद्द होतें, अशी व्यवस्था आहे. शपथेबाबत पक्षाचे समेत वाद होऊन शपथ घेणें, अपरिहार्य ठरलें. तथापि अनेक बैताग उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी स्वीकारल्यानंतर एवढ्याबद्दल कोण अडणार व कोण त्याला अडूं देणार ? शपथविधि संपून सभासद जागेवर बसल्यावर सभापतींनी सभा त्या दिवसापुरती बरखास्त केली. पहिल्या दिवसाचें वर्णन करतांना दिल्लीतील एका अँग्लो इंडियन पत्रानें असें लिहिलें कीं, काँग्रेसपक्षानें पुन्हां एकदां सनदशीर मार्गापुढें मान वांकविली. पण कांहीं सभासदांची नजर मात्र मयंकर आहे !! (Congress Party has made its second bow to constitutionalism, but some of its members have at any rate dangerous looks) त्यांची भीति अस्थानीच होती का ?

ता. २५।१।३५ला अध्यक्षोंची निवडणूक व्हावयाची होती. अध्यक्षपदाचें महत्त्व पूर्वी श्री. पटेल यांची निवड करून काँग्रेसपक्षानें अगर त्या वेळचे त्वांज्यपक्षानें अचूक ओळखलें होतें. इंग्लंडमधील कॉमन्ससभेचें अध्यक्षपद महत्त्वाचें तर आहेच पण त्याहीपेक्षां येथील जास्त महत्त्वाचें आहे. तेथें समतोल बुद्धीचा, निःपक्षपाती, सभासदांच्या व सभेच्या अधिकाराबद्दल व हक्काबद्दल जागरूक व दक्ष असलेला मनुष्यच, सामान्यपणें विनविरोध निवडून येतो; एवढेंच नव्हे तर खुद्द निवडणुकींत त्यानें स्वीकारलेल्या मतदार संघांत त्याला कोणी विरोध करूं नये असा इंग्रजी राज-

कारणाचा अलिखित संकेत आहे. अधिकारारूढ असलेल्या सरकारच्या तंत्राने तो चालत नाही. सभेचे नियम, सभेची शिस्त, बादविवादांत सर्वपक्षांना व सभासदांना न्याय मिळेल, (Fair Debate,) सभेचे वातावरण सभ्य व समंजस राहील एवढेच तो पहात असतो. अगदी खऱ्या अर्थाने तो सभेचा नियंत्रक व नायक असतो. पक्षापक्षांच्या राजकारणापासून अलिप्त असतो. प्रधान मंडळं येतात व गडगडतात, तथापि अनेक सार्वजनिक निवडणुकी होऊनसुद्धा वर्षानुवर्ष एकच व्यक्ति, कॉमन्स सभेचा अध्यक्ष (Speaker) म्हणून राहते. सभेच्या परंपरेचा व प्रतिष्ठेचा तो एक पहारकरीच असतो. येथे सार्वजनिक निवडणुकीत तो विनविरोध क्वचित्च निवडून येतो. पक्षाचा म्हणून तो उभा असतो, व पक्षाचा म्हणून येतो. जेव्हापासून अध्यक्षपद निवडणुकीवर अवलंबून आहे तेव्हापासून विनविरोध अशी निवडणूक झालीच नाही.

श्री. पटेल, सर इब्राहीम रहिमतुल्ला सर षण्मुखम् चेटी, हे सर्व निवडणूक गाजवून अध्यक्षपदांवर आले होते. आपल्या पक्षाचा अगर आपले तंत्राचा अध्यक्ष असण्या पासून होणारा सभाविषयक कामाचा फायदा अगदीच क्षुल्लक नाही, हे कॉंग्रेस व सरकार, दोन्ही पक्ष जाणून होते. यामुळे दोन्ही पक्षांची खटपट सुरू झाली. असेंब्लीचे सभासद १४५ यांत सरकारी अधिकारी व सरकार नियुक्त ३८ सभासदांचा हुकमी गट सरकारजबळ होता. कै. मोरोपंत अभ्यंकरांचे जागी निवडून आलेले डॉ. खरे धरून, हुकमी ४४ कॉंग्रेस सभासदांचा गट होता. जिनांचे नेतृत्व मान्य करून केवळ असेंब्लीतील प्रयोगाचे सोईसाठी बनलेला 'स्वतंत्र पक्ष' १८ शिलेदारांचा होता. कॉंग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्ष म्हणजे दसकी लकडी व श्री. अणे यांचा बोजा होता. युरोपियन ग्रुप १० चा पण हा आंकडा नेहमी सरकारी नागाचे फणीवरच असावयाचा अशी त्याची ख्याती होती. उरलेले २५ विनपक्षाचे (Non-descript) जिकडे नशीब ऊर्फ स्वार्थ नेईल तिकडे जाण्यास सामान्यतः तयार, अशा वृत्तीचे होते. स्वतंत्रपक्षाने सर अबदुल रहीम यांना अध्यक्षपदासाठी उभे केले. जिनांना नेतृत्व हवे होते; किंबहुना जेथे नेतृत्व नाही तेथे जिना नाहीत. जेथे ते अध्यक्ष नाहीत तेथे ते बक्ते नाहीत अशी त्यांची ख्याती होती. म्हणून युक्तीने व सरकारी धोरण ओळखून सर अबदुल रहीम यांना उभे केले. असेंब्लीतील संकेत असा आहे की, एकदां हिंदु अध्यक्ष व एकदां मुसलमान; या खेपेस मुसलमानाची पाळी होती. कॉंग्रेसने मि. शेरवाणी यांची निवड करून त्यांना उभे केले होते. सर अबदुल रहीम हे नामवंत माजी न्याया-

घीश होते. कांहीं काळ, बंगालमधील कार्यकारी मंडळाचे सभासद होते. पब्लिक सर्व्हिस कमिशनबरील त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय होती. अनेक दृष्टींनी त्यांची लायकी मान्य होण्यासारखी होती; पण सरकारने त्यांना मते देण्याचें ठरविलें, तें केवळ काँग्रेसपक्षाचा अध्यक्ष नको म्हणूनच. शेरवाणी हे विद्वान् बॅरिस्टर असून मोठ्या घराण्यांतील सद्गृहस्थ होते. त्यांचा त्याग, तुरुंगवास, स्वराज्यपक्षाचे बेळची कायदेमंडळांतील त्यांची कामगिरी लक्षांत घेऊन, काँग्रेसपक्षानें त्यांची निवड केली होती, व ती अगदी योग्य होती. पक्षानें निवडणूक करावयाची हें मान्य केल्यास अधिक चांगली निवड शक्यच नव्हती. काँग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्षाने. त्यांनाच पाठिंबा देण्याचा ठरावही केला. सरकारचे हुकमी ३८, युरोपियन ग्रुपचे १० व स्वतंत्रपक्षाचे १८ मिळून ६६ सभासदांचें पाठवळ सर अब्दुल रहीम यांना होतें. शेरवाणी यांना ५४ सभासदांचें; विनपक्षी कोठें जाणार यावर सर्व अवलंबून होतें. तसेंच स्वतंत्र-पक्षांतील लोक आपआपल्यापरीनें स्वतंत्रच होते. त्यांच्या मतांची शाश्वती नव्हती म्हणून शेरवाणी आशा धरून खटपट करीत होते. आम्ही आपापले परीनें खटपट करीत होतां. निवडणुकीचे दिवशीं सकाळीं पक्षसभा झाली. त्यांत शेरवाणींनीं आपल्याला गुप्तदान मिळणार म्हणून माहिती दिली. दुपारीं सभागृहांत आम्हीं आलों, तर सभासदांत निराळाच वाद सुरू झाल्याचें दिसलें. बंगाली अध्यक्ष आला पाहिजे हा प्रांतीय अभिमान जागृत झाल्याचें दिसलें ! गुप्त मतदान झालें व सर अब्दुल रहीम ६ मते अधिक मिळून निवडून आले!! प्रांतीय अभिमान पक्षाभिमानापेक्षा जास्त ठरला, कां गुप्तदान ऐनवेळीं गुप्त झालें हें सांगणें कठीण, तें एक गुप्तितच राहणार व तसेंच राहणें योग्य आहे. तात्पर्य, पाहिल्या चकमकींत काँग्रेसपक्षानें मार खाल्ला ही गोष्ट स्पष्ट झाली. पुढें प्रत्यक्ष कामकाजांत काय घटना घडणार व काँग्रेसपक्ष सरकारवर कशी मात करणार याविषयीही शंका प्रदर्शित करण्यांत आली. ही निवडणूक विनविरोध होणें जरूर होतें; तसें न झाल्यामुळें अध्यक्ष साहजिकच काँग्रेसपक्षाबद्दल रुसलेला, व मदत केल्यामुळें सरकारवर खुष राहणार, व त्याचा परिणाम कामकाजावर होणार अशी टीकाही अनेक वर्तमानपत्रांतून आली. प्रत्यक्ष निवडणुकीचा निकाल झाल्याबरोबर खुद्द शेरवाणी यांनीं सर अब्दुल रहीम यांचें अभिनंदन करून आपली दिलदाग्वृत्ति दाखविली; पण त्याचबरोबर भुलाभाई यांनीं जे अनुपम उद्गार काढले त्याचा परिणामही सर्व सभागृहावर उत्कृष्ट झाला, “लढणें जरूर म्हणून लढतों, पराभव अपरिहार्य झाला तर तो द्वेषरहित होऊन

स्वीकारतो. आम्ही तुमचे अभिनंदन करतो तुम्ही आमचे अध्यक्ष आहांत. या सभेची प्रतिष्ठा व सभासदांचे हक्क यांचे संरक्षण तुम्ही कराल, असा आमचा भरंवसा आहे.” (“We fight only when necessary, and lose if we must; we do it without bitterness. We congratulate you, you are our President, President of this Assembly in whose hands our rights and our dignity, we trust, are safe.”) सर अब्दुल यांनी “जोपर्यंत सभागृहाचा आपल्यावर विश्वास आहे तोपर्यंतच आपण सभापति राहू, व जोपर्यंत सभापति आहो तोपर्यंत सदरहू स्थानाची गौरवयुक्त परंपरा आपण सोडणार नाही” असे सांगितले व सर्वांचे आभार मानिले. हे सर्व झाले खरे पण परामबाचा कडवटपणा आमच्या कित्येकांचे तोंडातून पुढे कित्येक दिवस गेला नाही, हे प्रांजळपणे सांगणे जरूर आहे.

ज्या मुख्य प्रश्नावर संघ निवडणूक लढविली गेली होती, तो घटनात्मक प्रश्न असेल्ल्यामध्ये कसा व केव्हा येणार याबद्दल चर्चा सुरू झाली. कांहींनी शंका काढली की सरकार आपण होऊन तो प्रश्न असेल्ल्यापुढे आणणारच नाही. खाजगी सभासदांनी ठराव आणण्यासाठी बॅलटचा आश्रय घेतला पाहिजे. कारण सर्व खाजगी ठराव अगर बिले योग्य भावेत योग्य मुदतीत रीतसर आली म्हणजे चिठ्या टाकून त्यांचा क्रम ठरतो, व क्रमाप्रमाणे बिगर सरकारी कामकाजाचे दिवशी, त्यांच्यावर बादविवाद होतो. दिल्ली अधिवेशनांत खाजगी ठरावाकरिता तीन दिवस व खाजगी बिलांकरिता तीन, याप्रमाणे साधारणपणे दिवस सरकार मुक्रर करतें पण ते एकसारखे न करितां अडीच महिन्यांत केव्हांतरी सोईने करते. या स्थितीत ठराव येऊन त्याची चर्चा सांगोपांग व्हावयाची व मतनोंदणी व्हावयाची म्हणजे हे सर्व दिल्ली अधिवेशनांत शक्य नव्हतें. काँग्रेसपक्षांने निवडणुकीला मुख्य मुद्दा म्हणून एकादा प्रश्न घरला असला तरी सभेचे कामकाज कसे चालवें हें बव्हंशी सरकार ठरविणार. प्रतिपक्षाला कांहीच वाव न देतां निष्फळ करणें, याप्रमाणें शक्य होतें. याप्रमाणें सरकार डावपेंच करून हिंदुस्थानचें मत घटना विलायदल काय आहे हें सनदशीर रीत्या जगाला कळणें अशक्य करील, ही भीति अगदीच अस्थानी नव्हती, तथापि अध्यक्षांचे निवडणुकीत आलेला अनुभव लक्षांत घेऊन किंवा वर्तमानपत्रांतून सरकार आपण होऊन सभेचे मत घटना विलावर अजमविणार नाही अशी होत असलेली टीका लक्षांत घेऊन सरकारने पार्लमेंटच्या संयुक्त कमिटीचा रिपोर्ट (Joint Parliamentary Committee's Report) सभेपुढे विचारार्थ मांडण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें सभानेंते सर नृपेंद्र सरकार यांनी जाहीर केलें.

साधारणपणे दरगुरुवारी सरकारतर्फे सभानेते, हे पुढील आठवड्यांतील सरकारी कामकाजाचा क्रम सांगतात व त्याप्रमाणे कार्यक्रम पत्रिका (Order Paper) सभाखात्याचा चिटणीस तयार करित असतो. बैठक कोणकोणत्या तारखांस भरणार, खाजगी कामकाज कोणते दिवशी होणार, हे अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वीच गव्हर्नर जनरल जाहीर करित असतो. कामकाज पुरे न झाले तर बैठक अधिक दिवस चालू ठेवण्याकरिता सरकार अध्यक्षांस सांगते व अध्यक्ष त्याप्रमाणे जाहीर करित असतो.

दिल्ली अधिवेशनांत मुख्यत्वे अंदाज-पत्रकांचाच विचार व्हावयाचा असतो; व म्हणूनच या अधिवेशनाला बजेट अधिवेशन म्हणतात. सामान्यपणे जानेवारीचे शेवटी सुरू होऊन एप्रिलचे पहिल्या अगर दुसऱ्या आठवड्यांत हे अधिवेशन संपते. रेल्वे-बजेट, सामान्य-बजेट व फंडाणिशी-कर-योजना बाबत बिल (Finance Bill) यांच्या बादविवादांत व चर्चेत या अधिवेशनांतील बहुतेक दिवस जातात. यामुळे अन्य प्रश्न महत्त्वाचे असले तरी, त्यांना भरपूर वेळ मिळतोच असे नाही. सरकारने रिपोर्ट विचारार्थ मांडण्याचे ठरविले, व एकंदर या कामाला ५ दिवस देण्याचे ठरविले. साधारण प्रथा अशी आहे की, कामकाजासंबंधी सरकार विरोधीपक्षांच्या नेत्यांची अनौपचारिक बैठक भरवून तपशील ठरवितात. रिपोर्टावरील चर्चा ही अत्यंत महत्त्वाची बाब होती. एकंदर कामाचा विचार करून चर्चेला ता. ५ फेब्रुवारीला सुरुवात व्हावी व ता. ५।६।७।११ व १२ या दिवशी चर्चा होऊन १२ फेब्रुवारीला ती संपावी; याप्रमाणे पक्ष नेत्यांची व सभा नेत्यांची बैठक होऊन ठरले व त्याप्रमाणे अध्यक्षांनी जाहीर केले. सामान्यपणे बैठकी सोमवार ते शुक्रवार भरतात व शनिवार, रविवार या दिवशी कामकाज ठेवलेले नसते. त्याचप्रमाणे शुक्रवारी बहुशः खाजगी ठराव अगर बिले चर्चेकरिता येतात. बैठक सकाळी ११ ला सुरू होते. ११ ते १२ पर्यंत प्रश्नोत्तरे. प्रश्नोत्तरे संपतांच अगर १२ वाजतांच अन्य कामास सुरुवात होते. १ वा. १५ मिनिटांनी सभा तहकूब होते, व पुन्हा २ वाजून ३० मिनिटांनी भरून ५ वाजतां संपते; व पुढे सभा चालविणे झाल्यास सर्व सभेची, निदान फार मोठ्या बहुसंख्य सभासदांची संमति लागते व ती फारच थोड्यावेळां मिळते. यामुळे दररोज चर्चेला फक्त ३। स मिळतात. या हिशोबाने रिपोर्टाचे चर्चेला ५ दिवस म्हणजे प्रत्यक्ष १८। स मिळणार होते. इतका महत्त्वाचा विषय निवडणुकीत इतका गाजलेला, त्या मानाने हा वेळ अल्पच म्हटला पाहिजे. सरकारी व सरकार नियुक्त सभासद सोडले तरी, १०६ निवडलेले सभासद या सर्वांनी बोला-

बयाचें व चर्चेंत भाग घ्यावयाचा म्हणजे माणशीं १० मिनिटें सुद्धा येत नव्हती. निवडून आलेले अनेक हितसंबंधाचे प्रतिनिधि होते. प्रत्येकाला, त्याचा सुधारणाविषयक दृष्टिकोन सांगणें अवश्य होतें. किंबहुना तें त्याचें कर्तव्य होतें. अनेक सभासद नामवंत वक्ते होते. राजकारणी पुरुषाचें लोकशाहीत—खऱ्या अंगर बेगडी—मुख्य लक्षण म्हणजे भाषणबाजी; तिलाच येथें संयम बसणार होता. सामान्य विषयांवर तासतास बोलणारे पट्टीचे वक्तेही, काहीं कमी नव्हते. येथें तर विषय महत्त्वाचा; प्रत्येकाला बोलण्याची साहजिक इच्छा व महत्त्वाकांक्षाही होती. इतक्या थोड्या वेळांत, इतक्या महत्त्वाचे विषयावर इतक्या विविध हितसंबंधाचे, इतक्या प्रतिनिधानी बोलण्यास भाग पाडणें म्हणजे कलकत्त्याचे ब्लॅक होलचीच घटना करण्यासारखें होतें! त्या घटनेप्रमाणेंच—पण अवकाशाऐवजी काळांत (Not in space but in time) येथेही वक्त्यांची चिरडाचिरड झाली; चिडाचिडीही झाली हें खेदपूर्वक नमूद करणें जरूर आहे. जास्त वेळ मिळणें हेंही शक्य नव्हते, हेंही सत्य सांगितलें पाहिजे.

मंगळवार ता. ५ फेब्रुवारी रोजी ही चर्चा सुरू व्हावयाची होती. प्रसंगाचें महत्त्व जाणून बार्किंग कमिटीचे बहुतेक सभासद दिल्ली येथें हजर होते. रविवारी पक्ष सभा भरला, व त्यावेळीं चर्चा झोकून सरकारी ठरावाला कोणती उपासूचना द्यावयाची हेंही ठरलें. वक्ते कोण ठेवावेत हा प्रश्न निघाला असतां ४४ पैकीं जवळजवळ ३० चे वर मंडळींनीं बोलण्याची इच्छा व आवश्यकताही दाखविली. तथापि २० सभासद मुक्त झाले व दररोज ४ नावे द्यावीत असें ठरले व पहिल्या दिवशीं माझ नांव घालण्यांत आलें. पक्ष नेत्यांच्या अनौपचारिक सभेत असे ठरलें होतें की, पक्षनेता याला ३० पासून ४० मिनिटें व अन्य सभासदांना फक्त २० मिनिटें; जास्त (मंडळावयाचीं नव्हतीं. २० मिनिटांत एवढ्या प्रचंड विषयासंबंधीं पुढेसुद्धा बोलावयाचें हें निःसंशय कठीण काम होतें. जुन्या व जाणत्यांना सुद्धा हें कठीण होतें, मग मजसारख्या नवीन सभासदाला, तर हें मोठें संकटच होतें. माझें हें पहिलें भाषण आणि त्यावर व्यक्तिगत प्रतिष्ठा व लौकिक अबलंबून होता. माझ्यापरीनें मी तयारी करीत होतो. मित्र व विरोधक-विशेषतः महाराष्ट्रांतील विशिष्ट दर्जाने मजकडे पहात होते. मि. स्मिथ जे पुढें लॉर्ड बर्कनहेड म्हणून गाजले त्यांनीं कॉमन्समधील पहिल्या भाषणानें आपली कीर्ति दिगंत केली. भाषणापूर्वीं त्यांनीं आपल्या पत्नीस सांगितलें होतें की, 'मी माझें सर्वस्व पणारा लावलें पाहिजे. आज जर मी बाजू मारली नाहीं तर, लागलाच माझा निकाल!' (I must stake everything to-day, if I don't win I am

lost for good”) सामान्यपणें पहिल्या भाषणावर (‘Maiden speech’) कॉमन्स सभेंत सभासदांच्या भवितव्याची कुंडली मांडली जाते. कॉमन्स सभेचा संकेत असा आहे की, नवीन सभासदांच्या पहिल्या भाषणाचे वेळीं त्यास अडवावयाचें नाहीं, त्रासही द्यावयाचा नाहीं, उलट सहानुभूति व उत्तेजनच द्यावयाचें, मग तो सभासद कोणत्याही पक्षाचा कां असना. या व अन्य चांगल्या संकेतांमुळें वक्त्यांची व राजकारण धुरंधरांची परंपरा कायम टिकते. नवीन माणसे तयार होतात. त्याजबरोबर पहिलें भाषण विन तयारीचें, उद्दाम, गर्विष्ठवृत्तीचें, उपदेशाचा व शहाणपणाचा आव आणणारें झालें तर, त्याचा परिणाम सभासदाला कायमचाच भोगावा लागतो. त्या भाषणाचा सभेवर होणारा परिणाम त्याच्या जीवनावर—विधिमंडळाच्या जीवनावर—राहुच्या छायेप्रमाणें पडत असतो. पक्षाचा प्रतोट (व्हिप) हा, बोलणारा सभासद नवीन असल्यास व त्याचेंतें पहिलें भाषण असल्यास, सभागृहांतील सभासदांना अनौपचारिक रीतीनें कळशीत असतो. थोड्याबहुत प्रमाणांत असेंल्लीचा लौकिकही असाच आहे. पहिल्या भाषणास सहानुभूतीचें व उत्तेजनाचें असें अनुकूल वातावरण सामान्यतः असतें. बोलणाऱ्या सभासदाचा लौकिकही याच भाषणानें, भविष्यकाळाबरोबर रेखाटला जातो.

सर्वसामान्यपणें मिळणारी सहानुभूति तर होतीच पण अनपेक्षित रीतीनें आणखीही सहानुभूति व उत्तेजन मिळणार होतें. निवडून आलेल्या सर्व सभासदांसंबंधी व्यक्तिगत माहितीपत्रकें गुप्तपणें प्रत्येक प्रांतिक सरकारनें आपआपल्या प्रांतांतील सभासदांसंबंधी हिंदुस्थान सरकारचे सांगण्यावरून तयार करून बैठक सुरू होण्यापूर्वी हिंदुस्थान सरकारकडे धाडलीं होती. सदरहू पत्रकांत सभासदांचे खाजगी व सार्वजनिक जीवनाविषयक माहिती होती; एवढेंच नव्हे तर प्रत्येकाच्या कमकुवत नसा (Weak points) कोणत्या त्या सांगितल्या असून सदरहू सभासदाबद्दलचें मत नमूद करण्यांत आलें होतें. अशा या पत्रकांसंबंधी बरीच प्रश्नोत्तरें खुद्द असेंल्लीमध्ये झालीं होती. पत्रकें गुप्त म्हणून व त्यांतील माहिती सरकारनें केवळ आपले माहितीकरितां गोळा केली, सबब ती सभासदांना देतां येणार नाहीं, म्हणून सरकारतर्फे सांगण्यांत आलें होतें. तथापि या माहितीचा परिणाम सरकारी सभासदांचें निवडून आलेल्या सभासदांशीं जें बर्तन होई त्यांत दिसून येई. कळकळीचे, त्यागी, शिस्तप्रिय काँग्रेसचे सभासद कोण, हेतु घरून आलेले कोण, निवडणुकीसाठीं खादीचीं चिलखतें घातलेले कोण, जात्याभिमानी

कोण, स्वऱ्या राष्ट्रीय एकीसाठी तळमळणारे सुसलमान कोण, ध्यापारी फायद्यासाठी मताचा सौदा करणारे कोण, हे ओळखून त्या त्या प्रमाणे कार्यकारी मंडळाचे सभासद, निरनिराळ्या भावाने बागत. बाह्यतः सर्वांशी गोड व सभ्य वागणूक त्यांत विलकुल चुकत नसत. त्यांच्या वर्तनावरून सभागृहाच्या त्याही भागांतून सहानुभूति मिळणार असे दिसत होते.

चवैला सुरुवात मंगळवारी (५।२।३५) रे जी बरोबर १२ वाजतां झाली. सर्व गॅलऱ्या भरून गेल्या होत्या. बर्किंग कमिटीच्या सभासदांपैकी राजाजी, श्री. वल्लभभाई, सौ. सरोजनीबाई नायडू, बगैरे मंडळी अध्यक्षाने गॅलरीत विराजमान झालेली दिसत होती. बरोबर १२ वाजत, सरकारी सभासदांच्या टाळ्यांच्या गजरांत सभागृह नेते सर नृपेद्रनाथ सरकार उभे राहिले, व त्यांनी “सभागृहाने संयुक्त कमिटीचा रिपोर्ट विचारांत घ्यावा” असा ठराव मांडला व सुमारे ३५ मिनिटे भाषण केले. जातिनिवाड्याबाबतचा त्यांचा विरोध, सरकारी सभासद होण्यापूर्वीपासून प्रसिद्ध होता. तथापि आपल्या भाषणात सरकारने नाइलाज म्हणून तो निवाडा मान्य केला आहे, सर्व जातींनी, एकजूटीने दुसरा खडा तयार केल्यास सरकार त्याचा विचार करील एवढेच याबाबत सांगितले. फेडरेशन, ‘प्रांतिक स्वायत्तता’ या बाबतची प्रगति वर्णन करून हिंदुस्थानने देऊ केलेली घटना स्वीकारावी अशी विचारसरणी मांडली. काँग्रेसची उपसूचना भुलाभाईंनी मांडली. तिचा सारांश, घटना लोकमतास न विचारतां केली आहे; त्यांत स्वारस्य नाही, कांहीं प्रगति नाही, सबब ती अस्वीकार्य आहे. नंतर जिना यांनी आपली उपसूचना मांडली. त्यांत जातिनिवाडा मान्य, प्रांतिकबाबीत संरक्षक बंधने काढून टाकावीत, व फेडरेशनचा भाग अस्वीकार्य ही विचारसरणी होती. अन्य कांहीं एकदोन उपसूचना होत्या, पण त्या महत्त्वाच्या नव्हत्या. सर्व उपसूचना मांडल्यानंतर आमचे नेते भुलाभाई यांचे भाषणास सुरुवात झाली. ते उभे राहतांच सर्व सभागृहांत टाळ्यांचा प्रचंड गजर झाला. कॉलेजांतून अनुभाविलेले स्टॅंपिंग थोडावेळ चालू होते. शांतता झाल्यावर त्यांनी भाषणास सुरुवात केली. ४० मिनिटेपर्यंत सरस्वतीच बोलत आहे असा भास होत होता. शालीनतेने जडविलेले पण निर्दोष विवेचन, मृदुभाषा पण तीव्र विचार, एकामागून एक निषणाऱ्या विचारांच्या लाटा भाषेच्या अप्रतिहत प्रवाहांत, वाणी माधुर्याने, श्रोतृवृंदांना सुखवीत होत्या. सभासदांचे मनावर होणारा परिणाम हलुवार पद्धतीने होत असल्यामुळे विरोधकांची न्यायबुद्धि जागृत होत होती, सद्माब-

नेला आवाहन होत असल्यामुळें ती हलुहळू उमलत होती. ४० मिनिटें केव्हां संपली हें कळलेंच नाहीं. असें वक्तृत्व सभागृहांत पूर्वी ऐकिलें नाहीं, हाच लोकमताचा कौल सर्वत्र दिला गेला आणि प्रचंड टाळ्यांचे कडकडाटांत ते खाली बसले. आम्ही अनुयायांनीं तर त्यांचें अभिनंदन केलेंच, पण विरोधी सभासदांनींही केलें. उपाहाराकरितां सभा स्थगित झाली. २॥ला पुन्हा सुरू झाली, कांहीं तीनचार वक्त्यांची भाषणें झालीं, व बरोबर ४॥ वाजतां अध्यक्षोंचे नजरेंत मी आलों व त्यांनीं माझें नांव पुकारलें.

माझे अगोदर ५॥ वक्त्यांचीं भाषणें झालीं होती. ते सर्व वृद्ध, जाणते व कीर्तिमान होते. सर नृपेंद्र यांचें युक्तिवादपूर्ण भाषण, भुलाभाईंचें हृदयस्पर्शी वक्तृत्व, युरोपियन ग्रुपचे पुढारी सर लिंडसे यांचें समतोलवृत्तीचें वक्तृत्व, नेहमी पाचकळ व पाल्हाळिक बोलणारे निमगोरे सर हेन्री गिडने, यांनींही प्रसंग आळखून केलेलें गंभीर भाषण, यामुळें एक विशिष्ट वातावरण सभागृहांत उत्पन्न झालें होतें. भुलाभाईंच्या मागली जागा माझी होती. मी उभा राहिलों खरा, पण क्षणमात्र स्तब्ध होतों. आतांपर्यंत अनेक सभा माझ्या 'गावरान' वक्तृत्वानें गाजल्या होत्या. कोर्टकचेऱ्यांतून लागणारें मुद्देसूद वक्तृत्वही मी थोडेंफार कमविलें होतें. तथापि विधिमंडळांतील वक्तृत्व या दोन्हीपेशां प्रभावी व्हावयाचें असेल तर तें निराळें असलें पाहिजे. सोनाराला लोखंड काम जस अवघड, तसेंच लोहारालाही सोन्याचें कलाकुसरीचें काम अवघड वाटणें साहजिक असतें. येथें दोहोंतील गुणांचा समन्वय हवा होता. कसें पाहिजे याची जाणीव झाली होती, पण तें प्रयत्नाने कमाविण्या-इतकी अवकाशही मिळाला नव्हता. मनाशीं आंखलेली रूपरेषा योग्य व पटणारी होती, रंग संगती अथवा उत्कृष्ट शब्दयोजना मात्र जमत नव्हती. कांहीं शब्द अंतर्गामी उसळणाऱ्या भावनांना पूर्णपणें प्रकट करण्यास असमर्थ होते, तर कांहीं जास्त कडबटपणा दाखविणारे होते. स्वातंत्र्याचे ध्येयार्थ चाललेली तळमळ, योग्य प्रमाणांत दाखविण्याकरितां कांहीं शब्दयोजना, घातकी व विपर्यास करणारी होती. तर कांहीं जळजळीत सर्वत्र आग लावणारी, व मित्रांनामुद्धां पोळणारी होती. तात्पर्य बोलण्यास सुरुवात करीपर्यंत शब्दांची अखेरची निवड झालेली नव्हती, म्हणून क्षणभर स्तब्ध होतों. त्यांत कविवर तांब्यांच्या "नववधूचा बाबरेपणा नव्हता," झडप टाकणाऱ्या शिकारी श्वापदाचा, निर्णयापूर्वींचा अस्थिरपणा होता. पाहिलें वाक्य उच्चारतांच सभेला पहिला, पण पुढें काय येणार याची जाणीव देणारा, घक्का बसला! तें वाक्य पुढीलप्रमाणें होतें. "महाशय, ज्या मनोभूमिकेच्या पार्श्वभूमीवर माझे

मान्यवर नेते यांनी आज भाषण केले त्या मनोभूमिकेशी मी सहमत नाही, हे माझे दुर्दैव आहे.” (“Sir, it is my misfortune that I cannot share the mentality which is behind the speech of my esteemed Leader who spoke this morning”) यानंतर काँग्रेसच्या मुंबई अधिवेशनातील ठरावाच्या अनुषंगाने संपूर्ण स्वातंत्र्याचे निकषावर रिपोर्टातील घटनेतील मुख्य मुद्दे तपासले. फेडरेशन, प्रांतिकसत्ता, संस्थाने, हिंदुमुसलमान प्रश्न, संरक्षक बंधने या सर्व मुद्द्यांवर चर्चा केली. स्वातंत्र्य याचा अर्थ व पहिले लक्षण ब्रिटिश संबंध तोडणे, हे दाखविले. ब्रिटिश संबंध मान्य केला की, संरक्षक बंधने आली, संरक्षक बंधने आली की, ती सर्वांनाच आली. मग त्यांत संस्थानिक आले, अल्पसंख्याक आले व हे सर्व आले म्हणजे स्वातंत्र्य गेलं ! मागील युद्धांतील मदत जगाचे स्वातंत्र्याकरिता केली व माझा देश मात्र परतंत्र राहिला ! लक्षावधि हिंदी सैन्याचा, साम्राज्यशाही टिकविण्यासाठी संहार झाला हिंदुस्थानातील दागिद्यांचे महाकारण पारतंत्र्य व ब्रिटिश संबंध आहे तोंपर्यंत ते राहणार : ब्रिटिशांकडून न्याय मिळेल याला आधार नाही. आपण होऊन ते आमच्या हवाली स्वातंत्र्य करतील अशी आशा करणे व्यर्थ आहे. हिंदुमुसलमान हा प्रश्न इंग्रजांच्या सत्तेमुळेच उत्पन्न झाला आहे. जर स्वातंत्र्याच्या वृक्षाने येथे मूळ धरावे म्हणून हिंदुमुसलमानांत यादवी होऊन रक्त वाहणे अवश्य आहे असाच इतिहासाचा संकेत असेल, तर ते होऊ दे; मात्र ब्रिटिशांच्या देखरेखीखाली नको- (“If the process of history requires that Hindus and Muslims should fight each other and shed their blood before the plant of freedom can take root, let it be done, but not under British aegis”) दिलेली घटना, प्रतिगामी, संचितवाल्यांचे, संस्थानिक, सावकार, भांडवलवाले, गोरे व काळे यांचे वर्चस्व कायम करणारी, बहुजन समाजाचे हित-विरोधी, सर्व दृष्टींनी त्याज्य, म्हणून ती परत घ्या. “परमेश्वरासाठी म्हणून परत घ्या आणि मी ‘नष्ट व्हा’ असे म्हणत नाही, कारण तसे म्हणणे सुशिष्ट व सभोचित होणार नाही.” (“For God's sake take it back and I won't add ‘and be damned’ for it may not be exactly Parliamentary or proper”) एवढे बोलून बसलो. वास्तविक २० मिनिटांची मर्यादा मी केव्हा ओलांडली हे मला कळले नाही, व भाषणाचे प्रवाहांत अध्यक्षांनीही लक्ष दिले नाही! ठरलेल्या वेळेपेक्षा कोणी जास्त बोलल्यास ‘वेळ संपला’ म्हणून अन्य सभासद ओरडतात, तसेही कोणी ओरडले नाही. सर्व सभासद मुग्ध होऊन भाषण ऐकत होते.

माझ्यासमोर सरकारी सभासदांच्या रांगा होत्या. इंग्रज सभासद चुळबुळ करीत व रागावलेले दिसत होते. बरच्या मजल्यांतील स्त्रियांची गॅलरी बरोबर समोरच होती; तेथें दिसणारा परिणाम सुखवीत होता, व उत्तेजन देणाराच होता ! मधून-मधून पडणाऱ्या टाळ्यांप्रुळे माझा आत्मविश्वास वाढत होता. शेवटचें वाक्य उच्चारून खाली बसतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. अध्यक्षानीं दुसरे दिवसां-पर्यंत सभा स्थगित केल्याचें जाहीर करून अध्यक्ष आपले खोलीत गेले.

माझेभोंवतीं गर्दी जमली. काँग्रेसपक्षीय व विशेषतः तरुण सभासद यांनीं अभिनंदनाचा वर्षावच केला. जिन्हा येऊन म्हणाले, 'भाषण उत्कृष्ट झालें.' ('Mr. Gadgil, it is damned good') श्री. अणे यांनीं मनःपूर्वक अभिनंदन केलें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे सर्व हिंदी सभासदांनीं, सरकारी, सरकार-नियुक्त, हिंदु, मुसलमान, पार्शी-सर्बोनीं अभिनंदन केलें. मी कागदपत्र घेऊन बाहेर आलों. तेथें सौ. सरोजिनीबाईंनीं स्तूप अभिनंदन केलें. सरदारांनीं "पहिलें वाक्य नको होतें, बाकी उत्तम झालें," असें म्हटलें ! प्रेक्षकांमध्ये मला जवळ येऊन पाहण्याची उत्सुकता दिसत होती. श्री. बालचंद्रशेठही प्रेक्षकांत होते त्यांनींही अभिनंदन केलें, व महाराष्ट्राच्या लौकिकाला साजेल असेंच भाषण झालें म्हणून उद्गार काढले. वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांनींही हजेरी दिली. तात्पर्य माझा 'भाव' भलताच वाढला. वस्तुतः मला इतकें होईल याची कल्पना नव्हती. घरी पोहोचतांच तेथेंही कांहीं मंडळी भेटण्यास आलेली दिसली. श्री. तटणीस, संपादक विविध-वृत्त यांचे भाचे श्री. नेरुरकर हे आमचे बरोबर राहत होते, व ते सर काबसजी जहांगीर यांचे सेक्रेटरी म्हणून आले होते. त्यांनीं पण प्रेक्षक वर्गातील लोकमत बिस्तृतपणें सांगितलें. झालेल्या घटनेबद्दल आनंद वाटणें साहजिकच होतें. दुसरे दिवशीं व नंतर अनेक वर्तमानपत्रांतून खास बातमीदारांनीं केलेली झडती व अनेक पत्रांतून आलेले फोटो पाहून अभिमान वाटूं लागला, हें कवूल करणें जरूर आहे. मागील १५ वर्षांच्या सार्वजनिक जीवनांतील अनुभवाला विसंगत असें होत होतें. विरोध, विद्वेष, केलेल्या गोष्टींचा विपर्यास, या शस्त्रास्त्रांना तोंड देत देत प्रगतीच्या प्रत्येक पावलागणिक झगडत आलों होतो. मीं केलेल्या कोणत्याही कृत्याबद्दल अभिमान वाळगणारी व सहानुभूति दाखवून हार्ती घेतलेल्या कार्यांत उत्तेजन देणारी एकच व्यक्ति होती. सार्वजनिक धकाधकीच्या जीवनांत प्रसंगीं बैताग, प्रसंगीं अपयश येई त्याही वेळीं आपल्या मधुर, पण कार्यप्रबणवृत्तीनें पुन्हां विजिगीषा

दुप्ट करणारी व्यक्ति माझी पत्नी माझा अनन्यसाधारण मित्र होती व आहे. आम्ही तुरुंगाप्रमाणे जीवन आचारावे हा दंडक शिरसा मान्य करून, आम्ही सडे आलों होतो. बाकीच्यानीं आमच्यासारखा शब्दशः अर्थ घेतला नव्हता ! साहजिक मी तिला धाडलेल्या पत्रांत झालेला आनंद, सांनिध्यानें दुप्ट झाला असता असें लिहिलें असें मी सांगितलें तर, ही खाजगी गोष्ट जाहीर केल्याबद्दल सदभि-रुचिप्रियवाचक मला क्षमाच करतील.

वर्तमानपत्रांतील बातमीदारांनीं जरी वर्णनें केलीं तरी अ. प्रे. च्या बातमी-दारांनीं भाषणाचा त्रोटकच गोषवारा दिला होता, व याचें कारणही उघड होतें. भाषण अत्यंत जहाल, सडेतोड, स्पष्ट शब्दांत झालेलें असल्यामुळें, सरकारला तें मोठ्या प्रमाणांत वर्तमानपत्रांत येणें इष्ट नाहीं, असें बाटणें साहजिकच होतें; सर-कारला बाटणारी गोष्ट या बातमीदारांना नेहमींचे पद्धतीनें कळते, व त्यावरहुकूम सर्व गोष्टी होतात; तसेंच झालें. तथापि मी आपल्या भाषणाच्या संपूर्ण प्रती, अनेक वर्तमानपत्रांना धाडल्या. भाषण होत असतांना सरकारी लघुलेखक तें टिपून घेतात. त्याच रात्री भाषणाची समग्र कॉपी टाईप होऊन सभासदांकडे येते. भाषणांत व्याकरणदृष्ट्या जेवढी दुरुस्ती करावयाची असेल, अगर न बोललेला शब्द लिहिला असेल, तेवढ्यापुरती दुरुस्ती करण्यास परवानगी असते. याप्रमाणें दुरुस्त करून दुसरे दिवशीं दुपारी ५ चे आंत, तें असेंब्ली खाल्यांतोळ नोटीस कचेरींत (Notice office) दिलें पाहिजे. याप्रमाणें मुदतींत न झालें तर, लघुलेखकांनीं जी कॉपी केली असेल, त्याप्रमाणें भाषण सरकारी रिपोर्टांत छापलें जातें. मी माझे भाषण ताबडतोब दुरुस्त करून धाडलें, व त्याच्या अनेक प्रती मराठी वर्तमान-पत्रांकडे धाडल्या. विस्तृत गोषवारा, फक्त लोकशक्ति, विविध वृत्त व नवाकाळ यांतच आला. बाकीच्या वर्तमानपत्रांतून बरीच छाटाछाट झाली होती. मी त्यांना दोष देणें योग्य होणार नाहीं. पण ज्यांनीं विस्तृतपणें दिलें त्यांचें व विशेषतः विविध-वृत्तांचें अभिनंदन केलें, तर यथायोग्यच होणार आहे. दिल्लीमधील 'स्टेटस्मन' पत्रांत या भाषणाबद्दल खटला करावा, अशीही सूचना केली होती. सभागृहांत केलेल्या भाषणाबद्दल खटला होऊं शकत नाहीं, या गोष्टीचा दुरुपयोग मी केला असेंही त्यानें सुचविलें होतें. प्रत्यक्ष सरकारला व महाराष्ट्रीय जनतेला पूर्णपणें माझी भाषणपद्धति माहीत होती. स्थलपरत्वे भाषणाभाषणांत भेद करण्याचें चातुर्य दाख-वून, पटलेल्या सत्याशीं प्रतारणा करून आपलें मुत्सद्दीपण शाबित करण्याची आब-

श्यकता मला कधीच वाटत नाही. कदाचित् हा दोषही असेल. १९३४ अखेर डिसेंबर महिन्यांत सातारा जिल्हा परिषद विळारी येथे भरली होती, तिचा मी अध्यक्ष होतो. हजारों लोकांपुढें त्यावेळीं केलेलें भाषण, व सभागृहांतील भाषण, ही दोन्ही एकाच गोत्राची होती. त्याबाबत राजद्रोहाचा खटला करावा म्हणून सातार्याचे डि. मॅ. नें मुंबई सरकारकडे परवानगी मागितली होती. कायदेमंडळांतील सभासदांवर खटला करून त्यांस पकडण्याचे वेळी, जर तो अधिवेशना-निमित्त दिल्लीस अगर सिमल्यास असेल तर, त्याला पकडण्यास हिंदुस्थान सरकारची परवानगी लागते. त्यामुळे मुंबई सरकारनें सर्व कागदपत्र याच सुमारास हिंदुस्थान सरकारकडे धाडले होते. हिंदुस्थान सरकारला कांहीं करावयाला ही संधि होती. पण हिंदुस्थान सरकारनें संमति दिली असती तर, त्याचा अर्थ विकृत होण्याचा संभव होता; जनतेनें सभागृहांतील भाषणांचें उद्दें सरकार काढीत आहे असा अर्थ घेतला असता. सरकारनें प्रकरण फेटाळलें एवढीच गोष्ट मला कळली. दोन्ही भाषणांबद्दल कांहीं झालें नाही. सभागृहांतील भाषणांत बेअब्रूकारक, सदभिरुचीला सोडून अगर राजद्रोहात्मक असेल तर तें अध्यक्षानें वक्त्यास परत घ्यावयास लावावें, अगर अधिकृत रिपोर्टांतून तें बगळावें, असे नियम आहेत त्याहीप्रमाणें कांहीं झालें नाही. राजद्रोह हा मानला तर आहे नाही मानला तर तो 'जहाल टीका' एवढाच त्याचा अर्थ. प्रत्यक्ष न्यायाधीश ज्या वृत्तीचा असेल त्यावरच हें अवलंबून राहणार. दीर्घदृष्टि, व्यापकबुद्धि, समतोलवृत्ती एवंगुणविशिष्ट न्यायाधीश एका दृष्टीनें विचार करील तर उलट अल्पदृष्टि, संकुचित बुद्धीचा भावनावश न्यायाधीश सामान्य व रास्त टीकेलासुद्धां राजद्रोह मानील. हा सगळा धोका पत्करून, ज्या वर्तमानपत्रांनीं सदरहू भाषण छापलें त्यांना धन्यवादच दिले पाहिजेत.

असे, असेंळीमधील माझ्या भाषणाबद्दल त्यावेळीं आनंद मला वाटला आणि अभिमानही वाटला. स्वतःच्या फणीवर खूष होऊन नाग डोलतो, विसाऱ्या वर खूष होऊन मोर नाचतो, यांत अभिमान अगर अहंकाराबेक्षा स्वाभाविकताच जास्त नाही कां! मला कबूल करणें भाग आहे कीं मात्र माझ्या बाबतींत अभिमानच जास्त होता. मनाला अहंकाराची चाहूल पण लागली व त्याची पाऊलें अस्पष्टरीतीनें कां होई ना ऐकूं येऊं लागली होती. सुताप्रमाणेंच अहंकाराची पाऊलें उलटीं असतात !! एक विशिष्ट गोष्ट झाली नसती तर मी कदाचित् वाहवलों असतो. मी भाषणें 'जास्त जबाबदार रीतीनें' करावयास पाहिजेत असा महात्मजींचा अभिप्राय आहे असें मला

कळलें! मी हें खरें आहे काय हें मुदाम पाहिलें नाहीं. पण थोडेसें आत्मनिरीक्षण केल्यानंतर तसें वागण्याचें ठरविलें हें मात्र खरें. भाषणांतील विचार व सत्य, जास्त गोड अगर मृदु भाषेत खास सांगतां आलीं असतीं, व कदाचित् तितकाच परिणाम झाला असता. परंतु ज्या वातावरणांत, उमलणाऱ्या यौवनांत मी बावरलों होतो, त्या वातावरणांत भाषेचा संयम म्हणजे हृदयाची व बिचाराचीही भीरता असा अर्थ केला जात होता. आयुष्यांतील ज्या काळांत म्हणजे वयाचे १२ ते २०, मनुष्याची मनोभूमिका आकार धरते, त्या काळांत मी पुण्यांत विद्यार्थी होतो. १९०८ ते १८ मधील पुण्यांतील राजकीय वातावरणांत, जबलज्जहाल जो बोलेल तोच देशभक्त होता. कृतीपेक्षां शब्दाला जास्त भाव होता. संयम, सद्दिणुता, सार्वजनिक आयुष्यांतील सौजन्य हें तिरस्कारलें जाई. या वातावरणाचा परिणाम तरुण पिढीवर होणें अपरिहार्य होतें. माझ्या भाषणामागें कांहीं तरी कां होई ना, कृतांची पार्श्वभूमि होती म्हणून, बोलवेबडेपणाचा आरोप करणें शक्य नव्हतें. तथापि, मला जास्त जबाबदारीनें बोलणें शक्य होतें, व तें अधिक चांगलें झालें असतें, असें आज कालांतरानें वाटतें. “न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” हा सनातन धर्म आकर्षक वाटतो. तथापि अप्रिय पण सत्य बोलणेंही प्रसंगीं धर्म असतो हेंही खोटें नाहीं. सदमिरुचीची मर्यादा सहसा ओलांडली जात नाहीं. मात्र निष्ठुर सत्य निर्णयात्मक भाषेत बोलावें कीं संयमानें बोलावें याचा विवेक ठेवून प्रसंग ओळखावा लागतो. मनुष्य कधीं कधीं चुकतो. मीही चुकतो. सिद्ध अवस्थेपेक्षां साधकाची अवस्था श्रेष्ठतर म्हणतात. मीही साधक आहे. प्रयत्नांची उपासना करित आहे.

एकसारखें पांचदिवस संयुक्त रिपोर्टावर चर्चा झाली. पहिले दिवसाइतकें विवेकी वातावरण पुढेंपुढें राहिलें नाहीं. वादविवादांत जातीय तेढ उघडउघड दिसूं लागली. इंग्रज सभासदांना यामुळें अर्थात् आनंद बाटे. जातिनिवाड्याचे मुसळानें यादबीला चांगलेंच कार्यक्षेत्र दिलें. अणे यांचें भाषण नेहमीं मुद्देसूद व प्रसंगीं उच्च दर्जाच्या वक्तृत्वाचें असतें. जातिनिवाड्याबाबत ते तळमळून बोलले. राष्ट्रीयत्वाला विघातक हें त्याचें उघड लक्षण जास्त तीव्रतेनें त्यांनीं मांडलें. त्यांच्याकडे लोकमान्यांच्या राजकारणाचे विद्यमान प्रतिनिधि म्हणून मजप्रमाणें अनेकजण पहात होते. प्रतिपक्षाची कुटील नीति ओळखून, चातुर्यानें प्रसंग पाहून, तडकाफडकीनें कार्य साधणें, यांत लोकमान्यांचें श्रेष्ठत्व होतें. हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याभावीं राजकीय सुधारणा न देण्याचा डाव लखनौ करार चातुर्यानें घडवून आणून त्यांनीं

उघळून लाविला होता. तेंच चातुर्य व प्रासंगिकता श्री. अणे यांचेकडून अपेक्षिली होती. तथापि यावेळीं तरी तें घडून आलें नाहीं. पहिल्या गोलमेज परिषदेचे वेळेस सर महेमद शफी यांनीं मुसलमानांतर्फें अशी सूचना केली होती कीं, लोकसंख्येचे मानानें प्रतिनिधित्व ब संयुक्त मतदारसंघ जर हिंदूंना पसंत असेल, तर त्यांनीं १५ भिनिटांत मान्यता द्यावी. यांत बंगालमधील हिंदूंना शिक्षणानें, संपत्तीनें, प्रांतांत वर्चस्व असूनसुद्धां संख्येनें कमी असल्यामुळें, प्रतिनिधित्व वर्चस्वाप्रमाणें मिळणार नव्हतें. शीख जातीला आपण लढाऊ म्हणून लोकसंख्येपेक्षां जास्त प्रतिनिधित्व पाहिजे होतें. तथापि सर शफी यांच्या सूचनेनें सर्वत्र एकसूत्रीपणा येत होता, व संयुक्त मतदारसंघ त्यांत असल्यामुळें, अल्पसंख्याकाचे मग ते कोणत्याही धर्माचे असोत, हितसंबंध सुरक्षित रहात होते; व राष्ट्रीयत्वही अबाधित रहात होतें. गोलमेज परिषदेतील मुसलमान सभासद सर शफीवर चिडले होते. जर सर शफी यांची सूचना स्वीकारली असती तर, जातिनिवाडा टळला असता आणि ब्रिटिश सरकारवर मात झाली असती. सदरहु सूचना फेटाळून लावण्याचें पुण्यकार्य डॉ. मुंजे यांनीं केलें व कराविलें; व पुण्यांतील १९३१ मध्ये एका सभेंत हें टिळकांचें राजकारण केलें असेंही सुचविलें !! डॉ. मजकूर नेत्रवैद्य आहेत, राजकारणांतील त्यांचीच दृष्टि यावेळीं तरी मंददृष्टिच ठरली व ते दूरवर पाहूं शकले नाहींत !! याही घटनेचा उल्लेख बादविवादाचे वेळीं झाला. शीख सभासद सरदार संतसिंग यांनीं शिखांतर्फें म्हणून जें भाषण केलें, त्यानें शीख हे लढाऊ आहेत एवढें मात्र शाबित झालें !! मोठ्या आवाजाला, कंकण असलेला हात पूर्वपश्चिम, दक्षिणोत्तर फिरवून टेबलावर बारंवार आपटल्यानें साथ देत होता. मुसलमानांना आव्हान, इंग्रजांना आव्हान देतदेत त्यांनीं आपलें भाषण दणदणविलें. सामान्य बिनपक्ष हिंदुमुसलमान सभासदांनीं, मुत्सद्दीपणांतील उणीव मुखमस्ति म्हणून खूप बोलून व बाटेल तें बोलून भरून काढली. बहुतेक भाषणांतून इंग्रजांबद्दल तीव्रता कमी, जातीय हिताचा विचारच जास्त; अपवाद म्हणून काँग्रेसपक्षीय सभासदांच्या भाषणांचा निर्देश करावा लागेल.

पं. गोविंदबल्लभ पंत यांनी आपल्या व्यासंगपूर्ण भाषणांत घटनेच्या मुख्यमुख्य भागांचें भेदक पृथक्करण केलें होतें. पंतजी म्हणजे शरीरानें जसे भव्य आहेत, तशीच त्यांची विद्वत्ता भव्य आहे. बाजूनें पाहिलें म्हणजे (Profile) ते न्यायमूर्ति रानडे यांचेसारखे दिसतात. शरांमागून शर, जसे अर्जुनाच्या अक्षय्य भात्यांतून निघत त्याप्रमाणें पंडितजींचे विचार, त्यांचीं विधानें मुखांतून पडत. बाणांना जसें

पीस लाबतात व त्याचा समतोलपणा ठेवितात, त्याचप्रमाणे तर्कशुद्धता ही त्यांच्या विधानांची बैठक असते. लक्ष्यभेद त्याचमुळे अचूक असतो. त्यांनी आपल्या भाषणाने मुख्य मुद्दा स्वातंत्र्यप्राप्ति, याकडे सभागृहाचे लक्ष खेचून आणले. सत्यमूर्ति हे नामवत वक्ते म्हणून गाजलेले होते. बोलण्याचे ते इतके शोकी होते की, कदाचित् इंग्रज मुत्सद्दी फॉक्सप्रमाणे जर एखादे दिवशी भाषण त्यांनी केले नाही तर त्यांना शोंपही येत नसावी. सर्वोत जास्त प्रश्न विचारून जास्तीत जास्त उपप्रश्न (Supplementary Questions) विचारून त्यांनी मद्रास कायदेमंडळांत विक्रम केला होता. पुढे एकाप्रसंगी एकांनी “श्री.सत्यमूर्ति हे जन्मतःच उपप्रश्न विचारत जन्मले (Mr. Satyamurti is born with a supplementary in his mouth) अशी कोटी केली होती. सर हेनरी गिडने यांनी त्यांना यष्टेने उपप्रश्नमूर्ति (Supple Murti) हे नांव दिले होते. तथापि हेही खरे की, त्यांच्याइतका अभ्यासू, सभेचे हजेरीत इतका नियमित, व सभाविषयक कामकाजाचे माहितीत इतका तज्ज्ञ (Well-versed in Parliamentary Practice and Procedure) कोणीही म्हणण्यासारखा नव्हता. इंग्रजी भाषा त्यांची खरोखरच दासी होती. त्यांचे भाषण सर्वांनी उत्सुकतेने ऐकिले. विस्तृत भाषण करून सर्व मुद्दे मांडले; पण सभा हालबिली असे मात्र निश्चित म्हणता येत नाही. सारखी तोफखान्याची सरबत्ती असावी पण प्रगति नसावी असे झाले! कांहींची भाषणे प्रतिपक्षाला उघडून लावणारी असतात. कांहींची प्रतिपक्षाला चौबाजूनी घेरून विद्ध करणारी असतात. कांहींच्या भाषणांत संमोहनास्त्राचा प्रयोग असतो. तात्पर्य, सर्व तऱ्हेचे नमुने प्रकृति स्वभावानुरूप कायदेमंडळांत दिसून येतात; ते याही वेळेस तसे आले.

बॅ. जिना हे एका दृष्टीने असामान्य गृहस्थ आहेत. त्यांचे उत्कृष्ट शील, त्यांची पूर्वीची राष्ट्रीयवृत्तीची कामगिरी, जातीय दृष्ट्या त्यावेळीं सुद्धा त्यांना प्राप्त झालेले महत्त्व लक्षांत घेतां, त्यांच्या भाषणांकडे सर्व सभा विशिष्ट दृष्टीने पहात होती असे म्हणणे गैर नाही. गोलमेज परिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनापासून त्यांनी फेडरेशनला विरोध केला होता. दुसऱ्या अधिवेशनाचे वेळीं त्यांना फेडरल स्ट्रक्चर कमिटीतून मुद्दाम बगळण्यांत आले होते असे म्हणतात. फेडरेशनला त्यांचा विरोध मध्यवर्ती सत्तेत मुसलमान अल्पसंख्याक राहतील म्हणूनच होता, हें उघड आहे. संस्थानिक संयुक्त घटनेत (फेडरेशन) आले तर एकंदर प्रतिनिधित्व मुसलमानांना त्यांच्या लोकसंख्येचे मानाने अधिक पाहिजे होते. शिवाय शेषाधिकार

प्रांतांना असावेत अशीही त्यांची मागणी. मध्यवर्ति सत्तेला शक्य तितके अधिकार कमी असावेत हाच त्याचा अर्थ होता. संयुक्त रिपोर्टांत याबिरुद्ध होतें. दोन्ही-कारणांकरितां त्यांचा विरोध फेडरेशनला होता. प्रांतिकसत्ता, संरक्षक बंधनें असलीं तरी हवी होती; मात्र सदरहू बंधनें नकोत, असूं नयेत अशी त्यांची उपसूचनाही होती. मिळेल तें घ्यावें ही वृत्ती त्यांची होती, पण यांत आणि प्रतियोगी सहकार-वाले यांचे तत्त्वज्ञानांत फरक होता. त्यांचें तत्त्वज्ञान रगेल होतें. प्रतियोगी सहकार-वाल्यांचें रडकें होतें. डॉ. सावरकर यांनीं १९२५ सालीं पालघरचे परिषदेत प्रति-योगी सहकारिता ही पराभूतांचें राजकारण आहे, असें सांगितलें होतें. (Responsible co-operation is the policy of the defeated") पराभव झाला असतां हेंच करावयास पाहिजे असें त्यांनीं प्रतिपादलें होतें. जिना हे जें मिळालें ते आपल्या पराक्रमाचे मानानें, योग्यतेचे मानानें, न्यायाचेही दृष्टीनें, अधुरें आहे, तथापि तें घेऊन प्रतिपक्षांवर उपकार करीत आहोंत या रगेल वृत्तीनें वागणारे होते. तथापि कोणत्याही परिस्थितीत सत्याग्रह (Direct Action) असहकार करावा याबिरुद्ध ते होते. एकदां बोलतांना त्यांनीं मला असें सांगितलें कीं, “जर आपण संघटित व एक झालों तर, याच सभागृहांत आपण स्वातंत्र्य कमवूं. (“If we are organised and united, we will achieve freedom inside these walls” इतका विश्वास त्यांचा कायदे-मंडळाचे शक्तीवर व सनदशीरपणावर होता व अद्यापि असावा असें वाटतें.

त्यांची राजकीय व मानसिक पार्श्वभूमी लक्षांत घेतां, त्यांची उपसूचना सुसंगत अशीच होती. जातीयनिवाडा हिंदूंच्यामुळे द्यावा लागला; त्यांतही मुसलमानांना पूर्ण न्याय झाला नाही. प्रांतिक सत्तेत कांहीं प्रगति आहे, तथापि संरक्षक बंधनें दूर व्हावीत अशी विचारसरणी मांडून मध्यवर्ति सत्तेच्या भागावर त्यांनीं खूपच सरबत्ती उडविली. भुलाभाईंनीं सत्ता मिळविणें हें पहिलें कार्य व त्याची विभागणी हें दुय्यम महत्त्वाचें, म्हणून म्हटलें होतें; त्याला उत्तर देतांना जिना म्हणाले विनशर्त अगर तडजोड न होतां सत्ता मिळाल्यास ती बहुसंख्य जातीलाच मिळणार, या स्थितीत अल्पसंख्याक समाजानें जागृत राहिलें पाहिजे. मुसलमानां-नाही स्वराज्य पाहिजे, पण हिंदुराज्य नको म्हणून वादविषयक घटना तेवढ्यापुरती त्याज्यच आहे. श्वहारांतील प्रत्येक प्रश्न जातीय दृष्टीनें कोणी पहात नाही. प्रगति-पर राजकारण सुरू झालें म्हणजे आर्थिक वर्गदृष्ट्या राजकारणाची घडी बसत जाते, व त्याप्रमाणें जातिनिर्विशेष पक्षसंघटना होते हें जिनांना कळत नव्हतें असें नव्हे.

त्यावेळीं तरी मुसलमानांचे हिताकरितां जास्तीत जास्त संरक्षक बंधनें व त्याप्रमाणें प्रतिनिधित्व (Weightage) मिळवावें हाच हेतु होता. द्विराष्ट्रभावना त्यावेळीं नव्हती. पाकिस्तानचा स्पर्श निदान त्यांचे मनाला झालेला नव्हता. त्यावेळचें त्यांचें भाषण त्राग्याचें अगर घमकीचें नव्हतें, कडवटपणाही त्यावेळीं नव्हता. जिना म्हणजे आभिर्भावात्मक वक्तृत्व हेंच खरें. शेवटीं बोलावयाचें, सभागृहांतच मुद्दे जुळवावयाचे, आर्षी बोललेल्या वक्तृत्वांचे मुद्दे घेऊन कमी जास्त करून, प्रसंगीं गांभीर्याचा आब आणून, जबाबदारी नेहमीं आपणच ओळखतो अशी भाषा वापरून निःस्वार्थी स्पष्टवक्त्रपणाच्या जोरावर ते सभागृहावर परिणाम करतात. भावना उच्चबळविणारें वक्तृत्व त्यांचें नाहीं. राजकारणांतील मोठ्या व महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे मुद्दां वकिलींतील किचकट दृष्टि त्यांची असते. देशाच्या राजकारणांत प्रसंगीं सावधानपणा सोडून व्यापक हितार्थ धोका पत्करावा लागतो. संकुचितवृत्ति व बुद्धीचा तिरकसपणा सोडतांच गुंतागुंतीचे अनेक प्रश्न सुगम व सरळ होतात; हा अनुभव घेण्यास ते तयार नसतात. विश्वास द्यावा व घ्यावा लागतो, यांतील पहिला भाग ते क्वचितच अंमलांत आणतात. लोकांचें म्हणणें ऐकावयाचें, व ऐकतच राहावयाचें, आपलें म्हणणें, विशेषणें, क्रियाविशेषणें यांनीं जागोजागीं बदिस्त करावयाचें अशी त्यांची वागणूक त्यावेळीं तरी दिसे. वैयक्तिक मानापमानाला ते अधिक महत्त्व देत असल्याचें दिसे. बोलतांना ते कसेही बोलले तरी “ मी म्हणजे सर्व ” हें त्यांचें खरें जीवनसूत्र आहे. मी म्हणजे सभा, मी म्हणजे मुसलमान, या वृत्तीचा आभिर्भाव प्रसंगीं शालीन दिसला तरी तत्त्वतः त्यांच्यांत केव्हांच फरक होत नसे. त्यांच्या भाषणामुळे मुसलमान समाजाच्या एका दृष्टिकोणाचें निदर्शन झालें. त्यांचेपूर्वी राष्ट्रीय मुसलमान काँग्रेसपक्षांतील व बाहेरील, यांनीं आपलें म्हणणें मांडलेंच होतें.

जिनांच्या भाषणानंतर सरकारतर्फे ठराव मांडणारे सर नृपेंद्र यांचें उत्तरादाखल भाषण झालें. त्यांचें भाषण होण्यापूर्वीं पण त्याच दिवशीं, सुरुवातीस जी भाषणें झालीं, त्यामुळे सभागृह म्हणजे बखेडागृह असें दिसून आलें. जातिनिष्ठ सभासदांनीं, व त्यांत सर्व जातींनीं प्रतिनिधित्व घेतलें होतें, बेजबाबदार भाषणांनीं वातावरण दूषित केलें होतें. कांहीं सभासदांना शेवटीं असें वाटूं लागलें की हा वादविवाद नको, मत्तें घेणें नको; सरकार जर आपला ठराव परत घेईल तर बरें. या परिस्थितीचा फायदा सरकारनें घेण्याचें ठरविलें असवें. कारण सुमारे ३॥ चे सुमारास सभानेते सर नृपेंद्र सभागृहाबाहेरील जागेंत मला भेटलें असता

म्हणाले, “ एकंदर प्रकार पाहून तुम्हांस जर संबंध ठराव सरकारने परत घ्यावा असें वाटत असेल तर, अर्ध्या तासांत मला कळवा म्हणजे त्याप्रमाणें सभागृहाची परवानगी मागून तो परत घेतां येईल.” मी ताबडतोब ही गोष्ट आमचे नेते भुलाभाई यांना कळविली. प्रेक्षकांत बसलेल्या राजार्जीना बोलावून आणिलें; त्यांचें म्हणणें असें “ ठराव परत घेतला तर घटनेबाबत इतका मतभेद देशांत आहे कीं, मतप्रदर्शन करणें सुद्धां मध्यवर्ती कायदेमंडळानें टाळलें; फेडरेशन हा घटनेचा आत्मा व केंद्र आहे तें फेटाळलें म्हणजे, घटना फेटाळली हें उघड आहे व या कार्मी बहुसंख्याक सभासद काँग्रेसचे बाजूस राहणार.” जातिनिवाडा जिनांच्या उपसूचनेत मान्य असला तरी बरील कारणांसाठीं तो फेटाळला जातो, असें एकंदर स्वरूप सिद्ध होतें. गाडीच नाही तर आंत किती स्वान्या बसावयाच्या हा प्रश्नच शिल्लक राहत नाही. हाच एकंदर घटनेचा सनदशीर अर्थ होईल. देशाचें मत निर्णायक रीतीनें जगाला दाखविणें हें जास्त महत्त्वाचें आहे. वर्किंग कमिटीचे अन्य सभासदांनीं या बाबतींत सर्व जबाबदारी राजार्जीवरच टाकली होती. राजार्जीची एतद्विषयक योग्यता असामान्य आहे. त्यांची कार्याकार्य जाणणारी अचूक विचारसरणी, विनंतोड कोटिक्रम, सुगम भाषा व नेहमींचे दृष्टान्त यामुळें त्यांचें म्हणणें बुद्धीला पटते. विरोधक निरुत्तर होतात, पण त्यांना राग येत नाही; त्यांची वादविवादाची पटडीच (Approach) अशी विलक्षण आहे. विरोधकाबरोबर इंचच काय मैलभर मागें जातात. त्याचा विश्वास संपादन करून आपल्याबरोबर मग त्याला दोन मैल पुढें नेतात, नव्हे तोच जातो ! थोड्यावेळांत, किंवाहुना कांहीं क्षणांत हा निर्णय घ्यावयाचा होता. युद्धांत असे अनेक प्रसंग येतात असेच अनेक प्रसंग सभाविषयक कामकाजांत आम्हांपुढें पुढें आलें. अशाप्रसंगां काय धोरणानें वागावें याचें शिक्षण, जें त्यावेळीं मला मिळालें, तें आयुष्यांतील मी एक अमोलिक ठेवाच समजतां. राजार्जीच्या विचारसरणीप्रमाणें निर्णय आम्ही घेतला, व त्याप्रमाणें सभागृहनेते यांना मी कळविलें.

सदरहू निर्णयामुळें सर नृपेंद्र यांना काय वाटलें हें सांगणें कठीण आहे. त्यांनीं उत्तरादाखल केलेल्या भाषणांत सर्वांवर वार केले. बंगाल म्हणजे वक्त्यांची जन्मभूमि तथापि यावेळेचे सभागृहांत असामान्य अगर विशेष उच्च दर्जाचा एकही बंगाली नव्हता. श्री.लक्ष्मीकांत मित्र जे काँग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे प्रतोद होते ते साधारण. पणें चांगलें बोलत, पण नेहमीं असंतुष्ट असेच दिसत. उपाध्यक्ष श्री. आखिल-

चंद्र दत्त हे वयाने वृद्ध, आबाजाने हळू, घंघाने बकील असून आपली बाजू सामान्यतः बरी मांडीत. डॉ. बानर्जी हे प्रोफेसर होते एवढे म्हटले म्हणजे पुरे! लांबलचक, उपदेशवजा, असे त्यांचे भाषण नेहमीच सुसंबद्ध असे असे नव्हे. खुद्द सर नृपेंद्र हे वक्ते नसले तरी, वादविवादपट्टे होते. विशेषतः प्रतिपक्षाला बोचक बोलून चिडवीत व प्रतिपक्षी ओरडू लागले म्हणजे वार बसला असे समजून आनंद मानीत. वादविवादांत आपला पक्षच आपल्याला सांभाळावयाचा आहे, ही बकिली-दृष्टि अनेकप्रसंगी, त्यांच्या अंतःकरणांतील निःसंशय वास्तव्य करणाऱ्या देशप्रेमावर मात करी. यामुळे अनेकवेळा त्यांच्याबद्दल गैरसमज होत. पुढेपुढे त्यांचे व काँग्रेस पक्षीयांचे जुळले म्हणजे एकमेकांना एकमेकांनी ओळखिले. तथापि शाब्दिक प्रहार व केशाकेशी कधीच टळली नाही. याप्रसंगी त्यांनी विरुद्ध बाजूच्या प्रत्येक विधानावर कोटिक्रम करून, टिंगल करून, विपर्यास करून, प्रहार केला. “माझे तरुण मित्र श्री. गाडगीळ म्हणतात, ‘ब्रिटिशांनी जावे म्हणजे आम्हां हिंदुमुसलमानांस लढावे लागले तरी आमचे आम्ही पाहून घेऊ. जे काय होईल ते आम्हां सहन करू.’ मी काय होईल ते सांगतां. हिंदुमुसलमानांची यादवी सुरू होतांच कोणी तरी एक, ब्रिटिशांना मदतीसाठी परत बोलावील. निष्कारण ब्रिटिशांना जाण्या-येण्याचा फक्त त्रास होईल! जिनांना एकंदरीत टाकाऊ वाटलेल्या या घटनेत जातिनिवाडा तरी मान्य झाला हें कांहीं कमी नाही !! तथापि फेडरेशनचा भाग त्याज्य ठरवून त्याप्रमाणे मते दिलीं तर, त्याचा अर्थ सर्व घटना पूर्णपणे या सभेला अमान्य आहे असाच घटनात्मक दृष्टीने करावा लागेल, व तेंच करणे योग्य आहे. भुलाभाई यांना जेवढी प्रगति पाहिजे आहे ती ही घटना स्वीकारूनच होईल. तीव्रतर मार्ग नेहमीच झेपतात असे नाही.” नोकरीछाप, जातिनिष्ठ हिंदु व मुसलमान यांना तर त्यांनी तिरस्कारानेच बागविले. भाषण संपल्यावर त्यांच्या पंजाचा वार झाला नाही, असा पक्षच नव्हता. मुसलमान सुटले नाहीत, युरोपियन सुटले नाहीत, हिंदु नाहीत, हरिजन पण नाहीत; तथापि प्रत्येकाला, दुसऱ्यांनाही त्यांनी तडाखे दिले याचे समाधान वाटले, यामुळे उत्पन्न झालेल्या रागाची लघुतम विभागणी झाली होती !! त्यांना बसल्याबरोबर टाळ्याही पडल्या हेही सार्य होते !!

पांच दिवस बरेच तास चाललेला वादविवाद संपला. सडकून कंठशोष झाला होता; मतदानाने काय तत्त्वबोध लोकांना झाला, एवढेच कळावयाचे राहिले होते. सरकाशी व सरकारनियुक्त सभासदांनी मते देऊ नयेत, कारण ते लोकमताचे

प्रतिनिधी नाहीत. त्यांच्या मताची गणना केल्यास खरें लोकमत दिसणार नाही, विपर्यास होईल अशी रास्त तक्रार राजाजींनी वर्तमानपत्रांत पूर्वीच करून सरकारी व सरकारनियुक्त सभासदांनी तटस्थ राहावें, अशी मागणी केली होती. आपल्या निवेदनांत त्यांनीं असें म्हटलें होतें कीं, लोकमत नको आहे असें स्पष्ट म्हणा. वाण्यानें बाटेल तर कमी द्यावें पण पुरें माप आहे असें सांगून अगर तसा खोटा शिक्का मापावर मारून, कमी माप देणें अप्रामाणिक आहे. बाटेल तर कमी द्या पण कमी मापानें देऊन पुरें दिलें असें म्हणूं नका. ("Give us less if you like, but do not give me short measure") स्पष्ट सांगा कीं, लोकमत अजमावावयाचे नाही. खोट्या पद्धतीनें मोजून तें लोकमत आहे असें म्हणूं नका. बादविवादाचे वेळींही अनेकांनीं सरकारनें तटस्थ राहावे म्हणून मागणी केली होती. तथापि सरकारीपक्ष तटस्थ राहिला नाही. जिनांच्या जातिनिवाड्याचे उपसूचनेवर, काँग्रेसपक्ष निवडणुकीचे जाहीरनाम्याप्रमाणें तटस्थ राहिला; त्यांच्यापैकीं फक्त मुंबईचे डॉ. गोपाळराव देशमुख यांनीं विरुद्ध मत दिलें! काँ. नॅ. पक्ष व कांहीं विनपक्षीय सभासदांनीं विरुद्ध मत दिलें. सर नृपेंद्र तटस्थ राहिले. बाकी सर्व सरकारी सभासद बहुतेक सरकारनियुक्त व अनेक विनपक्षीय सभासद, युरोपियन ग्रुप, यांनीं 'बाजूनें' मत दिलें. भारतसेवक श्री. ना. म. जोशी यांनीं पण 'बाजूनें' मत दिलें. जिना यांची ही उपसूचना बहुमतानें पास झाली. त्यानंतर सदरहू उपसूचनेसह फेडरेशन त्याज्य आहे असा दुरुस्त ठराव मांडण्यांत आला. त्हावर मत घेतां तो मोठ्या बहुमतानें पास झाला. काँग्रेसपक्ष काँ. नॅ. पक्ष, जिनांचा स्वतंत्रपक्ष, बहुतेक विनपक्षीय सभासद, बरेचसे सरकारनियुक्त सभासद, यांनीं ठरावाचे बाजूनें मतें दिलीं. सरकारच्या बाजूस फक्त सरकारी अधिकारी व मूठभर मांडवलवाले इंग्रज व थोडेसे कोठल्याही अधिकारारूढ राजसत्तेचे नित्य गुलाम असलेले जमीनदार सोडले तर, कोणीही नव्हते. ४० वर सरकारी बाजूनें मतें पडलीं नाहीत. उलट ठरावाचे बाजूनें ९० वर मतें पडलीं. अध्यक्षांनीं "ठराव पास झाला ठरावाला पाठिंबा देणारे यांवा जय झाला, ("Ayes have it") असें म्हणून सभा स्थगित केली. खळबळ उडविणारा बादविवाद याप्रमाणें निकाल होऊन संपला. जनतेचें मत, निवडलेल्या प्रातिनिधींमार्फत समजाऊन घेणारांना कळलें.

मत नोंदणीचे वेळीं नेहमीं सभागृहांत खळबळ उडते. तेवढ्या २।३ मिनिटांत अनेक सभासदांवर अनेक प्रयोग होतात. प्रसंगीं सवदे-~~अनेकदां~~

पक्षापक्षांत होतात,—डावपेंच व वनबाबनवी पण चालते. मनुष्यस्वभावाचा उत्कृष्ट व निकृष्ट दोन्ही भाग दृष्टीस पडतात. ज्यावेळीं १-२ मतांनी संख्याधिक्य व्हावयाचें असतें, त्यावेळींची स्थिति विलक्षण असते. प्रतोदाचें कौशल्य, कार्यक्षमत्व, त्यावेळीं कसोटीस लागतें. आपल्यापक्षाचे सर्व सभासद वेळेस हजर ठेवावयाचे, विरुद्ध पक्षाचे जमल्यास गैरहजर, हजर असल्यास 'बोटचेप्या' कोण हें ओळखून, कोणती मात्रा द्यावी लागेल, व काम होईल याचा रिपोर्ट नेत्याकडे करून, त्याप्रमाणें योजना करावयाची. वादविवादाचा परिणाम काय होत आहे हें वेळोवेळीं अंदाजून कोणत्या मनःस्थितीत सभागृह असतांना मतनोंदणी मागितली असतां, आपल्यापक्षास बहुमत मिळेल, तो क्षण नेमका हुडकावयाचा, आपल्या पक्षांतील सभासदांच्या कुरबुरी नजरेंत ठेवून त्यांचें समाधान करावयाचें. कोणी कभिटीत घातलें नाहीं म्हणून रागावलेला असतो, कोणास बोलावयास संधि मिळाली नाहीं म्हणून रागावलेला असतो, कोणास रजा पाहिजे आहे पण मिळत नाहीं म्हणून रागावलेला असतो; कोणास पुढली जागा पाहिजे आहे, तिच्यासाठीं रुसलेला असतो. या सर्व विहिर्णांचा त्याला राग काढून टाकून मतनोंदणीचे पंक्तीस वेळेवर आणावें लागतें. पक्षाचे सभेंत झालेले निर्णय मतदानासंबंधी व अन्यबाबतीत त्याच्यामार्फत सभासदांना कळत असतात. त्याच्या संदेशांना अगर सूचनांना व्हिप (Whip) म्हणतात. आग्रयावेळीं वादविवादाचा रंग पाहून, विरुद्धपक्षाचे डावपेंच लक्षांत घेऊन, पक्षाचा नेतृवर्ग (High Command) एकदम निर्णय घेत असतो, ते ताबडतोब एका निमिषांत सर्वांना कळवावें लागतात. पक्षांतील सभासद नेहमी प्रतोदाकडे विचारणा करतात. तो सांगेल त्या लोंबित (मतदानाची खोली) जातात. प्रतोदानें सभा जुळवावयाची, चालू ठेवावयाची, व नेता बोलण्यास उभा राहिला म्हणजे टाळ्या वाजवावयाच्या, (The duty of the Whip is to make the House, keep the House and cheer the Leader when he gets up to speak) असें त्याच्या कार्यासंबंधी वर्णन केलेलें आहे. कोरम (गणसंख्या) जमा करावयाची, तितकें सभासद हजर राहतील ही व्यवस्था ठेवावयाची, सभासदांना उत्साह वाटेल असें उत्तेजन द्यावयाचें, हाच त्याचा व्यापक अर्थ आहे. पक्षसंघटनेचा मुख्य भर त्याचेवरच असतो. वादविवादाचे वेळीं आपले पक्षांतील वक्त्यांचा क्रम, परिणामाचे दृष्टीनें कसा लावावा हेंही त्याचे सल्ल्यानें, पक्षाचा चिटणीस ठरवितो. आयतेवेळीं त्यांत बदल करणें अगर कमीजास्त करणें हेंही त्याच्याच सल्ल्यानें चालतें.

मतनोंदणीबाबत सभागृहाचे कांहीं नियम आणि संकेत असतात. वाद-विवाद पुरे-प्रश्न मतास टाकावा, (Question be now put) ही सूचना प्रतोदानेंच करावयाची असा संकेत आहे. अर्थात् नेत्याचे विचारानेंच हें होत असतें. अध्यक्ष जर वादविवाद पुरेसा झाला असेल तर, “मतें घ्यावीत काय ?” (Question is Question be now put ?) असा प्रश्न मतांस टाकून सभेचें मत घेतो. जर पुरेसा वादविवाद झाला नसेल, तर तो तसें करीत नाही. जर एखादा पक्ष, केवळ संख्या-धिकावर, वादविवाद टाळून अल्पसंख्यांकावर भाषणबंदीच करण्याचा प्रयत्न करील, तर तें होऊं नये म्हणून, हा अधिकार अध्यक्षांना असतो. योग्य चर्चा (Fair Debate) झाली पाहिजे, वादविषयक प्रश्नावर सर्व बाजू ऐकून घेऊन सभासदानें मत बनवावें हाच हेतु त्याच्यांत असतो. पक्षसंघटित राजकारणानें हा फारसा साध्य होत नाही हें खरें; तथापि वादविवादाचा अकारण बंदी संख्याधिकाऱ्याचे जोरावर होऊं नये, हें रास्त आहे. त्याचबरोबर बोलण्याच्या हक्काचा दुरुपयोग होऊन, सभेच्या कामकाजांत अडथळा अगर विलंब अगर व्यत्यय येऊं नये म्हणून-ही कांहीं अधिकार, नियमानें अध्यक्षांना दिले आहेत. फाजील उपप्रश्न बंद करणें, ठरावावर बोलण्यास कालमर्यादा, विलावर बोलण्यास कालमर्यादा नसते तथापि सभासद हा केवळ कालहरणाकरितांच बोलतो आहे, हक्काचा दुरुपयोग करतो आहे तेंच तें बोलून द्विरुक्ति करतो आहे, याप्रसंगी अध्यक्षांना त्यास खाली बसण्यास सांगण्याचा अधिकार आहे व ही परिस्थिति आहे याकडे लक्ष वेधण्याचें काम प्रायः प्रतोदाचें असतें. प्रश्न मतास टाकण्याचाही एक विशिष्ट संकल्प आहे. अध्यक्ष उभे राहतात व म्हणतात, “प्रश्न असा आहे की, (Question is)” व नंतर तो ठराव अगर उपसूचना अगर बिल अगर कलम वाचतात; नंतर जे या मताचे आहेत, त्यांनीं होय म्हणावें असें सांगतात (Those of this opinion say Aye) त्याबरोबर या मताचे सभासद ‘होय’ (Aye) म्हणून ओरडतात; नंतर जे या मताविरुद्ध असतील, त्यांनीं “नाहीं म्हणावें” असें सांगतात (Those of the contrary opinion say No) जे विरुद्ध असतील ते ‘नाहीं’ (Noes) म्हणून ओरडतात. नंतर आवाजावरून त्यांना जे बहुमतांत, वाटतात त्याप्रमाणें प्राथमिक निर्णय ते देतात. ‘होयवाल्यांनीं जिंकलें (The Ayes have it) अगर नाहीवाल्यांनीं जिंकलें, (The Noes have it)’ जसें असेल तसें म्हणतात. तें जर मान्य नसेल तर विरुद्ध सभासद ‘Noes have it अगर Ayes have it’ याप्रमाणें ओरडतात. अध्यक्ष पुन्हां पूर्वी-

चाच मंत्र म्हणतो, त्यानंतर पुन्हा जर सभासदांनी विरोध बरीलप्रमाणे म्हणून केला, तर अध्यक्ष 'मतमोजणी' ('Division') होईल असे जाहीर करतात. कोणत्या प्रभावर मतमोजणी मागावयाची, कोणत्या कलमावर मतमोजणी मागावयाची याचा तक्ता पक्षाचे निर्णयानुसार, प्रतोदाजवळ असतो. मतमोजणी पाहिजे असेल तर, दुसऱ्या खेपेस योग्य ते वाक्य तो ओरडतो व पक्षांतील लोकांना तसे ओरडण्यास सांगतो. नको असेल तर विरोधक गप्प राहतात, व अध्यक्ष तिसऱ्यांदा तो मंत्र म्हणतात, 'Ayes have it or Noes have it' व नंतर पुढील कामाला सुरुवात करतात.

मतनोंदणीची वर लिहिल्याप्रमाणे मागणी झाली व अध्यक्षांनी 'मतमोजणी' (Division) असे शब्द उच्चारले की, लागलीच सभागृहखात्याचा चिटणीस विजेचे बटण दाबतो व बाळूचे घड्याळ उलटें करतो. घड्याळांतील बाळू खाली पडण्यास २ मिनिटें लागतात. या दोन मिनिटांत, असेंल्लीगृहांत, ग्रंथालयांत, पक्षा-कचेऱ्यांतून, उपाहारगृहांतून, सर्व प्राकारांत, सारखा घंटानाद होतो. जेथे जेथे सभा-सद बसले असतील, खातपीत असतील, बाचीत असतील, तेथून लगबगीनें सभागृहांत येतात. सभागृह अर्धवर्तुळाकार आहे व त्याला लागून त्याच आकाराची सुमारे १० फूट रुंद अशी मार्गवजा जागा, या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत आहे. या जागेला 'लॉबी' (Lobby) म्हणतात. या बोटकंडीवजा जागेत प्रशस्त बसावयास कोचे, खुर्च्या, टेबलें व छत्र्या, काठ्या, ओव्हरकोट ठेवण्याच्या जागा केल्या आहेत. टेलिफोन पण तेथे आहे. लॉबीत फक्त विद्यमान व माजी सभासद व वर्तमानपत्रांचे बातमीदार यांनाच सभा चालू असतांना प्रवेश मिळतो. अनंत खलबतें या लॉबीत चालतात. राजकीय वाटमारी याच ठिकाणी होते. शेअर बाजारांत ज्याप्रमाणे धांदल दिसते तशीच येथे बैठकांचे वेळीं दिसते. येथे तसेंच बाहेरील हिरवळीवर बसून सभासद चहापान पण करतात. मतनोंदणीची घंटा सुरू झाल्याबरोबर या लॉबीच्या तिन्ही प्रवेशद्वारांजवळ, सभागृह खात्याचे तीन अंमलदार जातात. सभासदाव्यतिरिक्त इसम, लॉबीतून बाहेर घालविले जातात. तिन्ही दारांना हे अधिकारी आंतून कुळपें लावतात. मग बाहेरील सभासद बाहेरच राहतो, तो आंत येऊं शकत नाही. सदरहू अधिकारी, किल्ल्या सभागृहखात्याचे चिटणीसाजवळ आणून देतात व सभासदांचे नांवांचे छापील फार्म घेऊन मतदानाचे खोलीत जातात. सभागृहाचे एका टोंकास एक, याप्रमाणे दोन खोल्या आहेत. एकीवर

होयवाल्यांची खोली (Ayes Lobby) व एकीवर नाहीं म्हणणारांची खोली (Noes Lobby) अशा पाट्या आहेत. पहिली अध्यक्षांचे उजवे बाजूस व दुसरी डावे बाजूस आहे.

यात्रेचे ठिकाणी ज्याप्रमाणें बारी असते, व एकामागून एक याप्रमाणें माणसें पुढें सरकतात, त्याचप्रमाणें या खोलींत व्यवस्था असते. सभागृहाचा अधिकारी छापील फार्म घेऊन उभा असतो. त्याचेजवळ बारीतील पहिला सभासद जातो व आपला मतनोंदणी नंबर (Division Number) उच्चारतो. अधिकारी त्यानंबरवाल्या सभासदाचें नांव उच्चारतो, व तोच तो अशी खात्री झाली कीं नंबरापुढें खूण करतो; सभासदांस सही करावी लागत नाहीं. अधिकारी हें बरोबर करतो कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं प्रत्येक पक्षाचा एक दुय्यम प्रतोद तेथें हजर असतो. इंग्रजांचे राष्ट्यांत सर्वत्र नंबर! तुरुंगांत कैदी नंबर, प्रवासांत गुप्त पोलीस खात्याचा “संशयित मनुष्य” नंबर आणि येथें “मतनोंदणी नंबर” ! बैठकीचे सुरुवातीस प्रत्येक सभासदाला सभागृहखात्याकडून त्याचा नंबर कळविण्यांत येतो. माझा २३ होता. त्यांतले त्यांत भाग्य हें कीं, एकदां नंबर दिला कीं, तो सदरहू इसम सभासद असेपर्यंत रहातो ! याप्रमाणें मतनोंदणीचें काम चालू असतां, खुद्द सभागृहांत बिनपक्ष सभासदांचे भोंवती पक्षप्रतोदांची, पक्षनेत्यांची, छुंबड चाललेली असते. सभागृह नेते, गृहमंत्री, वाहतुक मंत्री, जसा सभासद, जशी त्याची इच्छा, त्या दृष्टीनें त्यांच्याकडे सरकारी प्रतोदांचे सांगण्याप्रमाणें हे जात असतात. सरकारी प्रतोद सभासदांचीं सुखदुःखें जाणतो. कोणाच्या जखमेला पदवीचें मलम लागेल; कोणाची उदासीनता कोणत्या नातेवाईकाला नोकरी मिळाली अगर बढती मिळाली म्हणजे नाहींशी होईल, कोणाचा रुसवा कोठल्या कमिटींत घातला म्हणजे जाईल, हें सर्व तंत्र त्याला अवगत असतें. ही कामगिरी तो अगदीं नाजूक रीतीनें करीत असतो. कॉंग्रेस प्रतोद अगर पक्षपुढारी हृदयाला आवाहन करतील, आभारापलीकडे त्यांचेजवळ देण्यास कांहीं नसतें. टाळ्यांच्या आवाजापेक्षां दुसरा म्हणजे लक्ष्मीच्या नुपरांचा आवाज कांहींना प्रिय असतो. क्षणांत सुकणाऱ्या हारांपेक्षां हयातीपर्यंत टिकणाऱ्या राजमान्य व राजदत्त पदव्या कांहींना मोहवितात. कॉंग्रेसवाले फार तर एखाद्याचे नातेवाईकास शिफारसपत्र देतील, पण सरकारी नोकरीची शाश्वती ते कोठून देणार? अशा विषम झगड्यांत, अनेकवेळां, कॉंग्रेस प्रतोद अयशस्वी ठरला तर, आश्चर्य नाहीं. उलट जितकेवेळां तो यशस्वी ठरला ते प्रसंग अभिनंदनीय, आश्चर्याचेच

म्हटले पाहिजेत. ५।१० मिनिटें हें मतनोंदणीचें काम चालू असतें. त्यावेळपर्यंत हें मत मिळविण्याचें झटापटीचें कामही पण चालू असतें. इतरत्र सभागृहांत, सभासद हिंडत असतात, व धूम्रपान पण चालू असतें. वादविवाद चालू असतां धूम्रपानाळा बंदी असते. वादविवादांतील प्रकाशामुळें उजळ झालेली कर्तव्य-दिशा धुरामुळें मलीन झाली म्हणून मतदानांतील चूक झाली, अशी सबब सभासदांना मिळावी यासाठी कदाचित् ही सबलत असेल ! तसेंच सभा चालू असतां अध्यक्षसमोरून एका बाजूनें दुसऱ्या बाजूस जाणें झाल्यास अगदीं बांकून जावें लागतें. वादपुरुषालाही नम्रता दाखवून सभासदांना करभार द्यावा लागतो !! उलट वादविवाद बंद होऊन मतनोंदणी चालू असतां ताठ मान करून, मताला अभिमान किती आहे, हेंच जणू दाखवितां येतें !! वादविवाद चालू असतां सभासदाला जागा सोडून बाहेर जाणें झाल्यास, अगर पुन्हां जागेवर बसणें झाल्यास अध्यक्षकडे पाहून मस्तक नम्र करून बाहेर जाणें अगर बसणें करावें लागतें. मग अध्यक्षांचें लक्ष असो अगर नसो. तसेंच मतनोंदणी चालू असतां, सभासदांचे घोळके सभागृहांत जमतात, वर्तमानपत्रें वाचतात, चर्चा चालते. हें सर्व प्रकार अर्थात् वादविवाद चालू असेल त्यावेळीं बंद केलेले आहेत. वादविवाद चालू असतांना उतारा वाचण्याकरितां वर्तमानपत्राचा उपयोग करतां येतो, पण आमरीतीनें तें वाचण्यास मनाई आहे. गनिमीकाव्यांत शिक्षण घेतलेले, तुरुंगानुभवी सभासद यांना अर्थात् ही बंदी कधींच जाणवत नाही !! अन्य सभासद सुद्धां काहीं कमी तरबेज असतात असें नाही, किंबहुना निबडणुकीच्या विश्वविद्यालयांतून आलेल्या सभासदांना, हें शिक्षण चांगलेंच मिळालेलें असतें. मतनोंदणी संपतांच दोन्ही लॉबींतील अधिकारी आपआपला तक्ता, सभागृह खात्याचा चिटणीस जो अध्यक्षांचे उच्चासनाखालील बाजूस बसलेला असतो, त्याचेजवळ देतात. तो बेरीज करून ते तक्ते अध्यक्षजवळ देतो. अध्यक्ष 'शांत, शांत,' (Order, Order) म्हणून ओरडतात, त्याबरोबर सर्वत्र विखरलेलें सभासद आपआपल्या जागीं बसतात. धूम्रपान बंद होतें, निकाल ऐकण्यासाठीं सभागृह व वरील मजल्यांतील बातमीदार, व अन्य प्रेक्षक उत्सुक होतात. अध्यक्षांनीं निकाल दिल्यानंतर थोडावेळ टाळ्यांची, घोषणांची, हुल्लड होते. नंतर शांतता; पुन्हां कार्यक्रम पत्रिकेंतील पुढील बाबींवर चर्चा सुरू होते.

संयुक्त कमिटीचे रिपोर्टावरील मतनोंदणीचे वेळीं डॉ. देशमुख यांनीं जातीय

निवाड्याच विरुद्ध मत नोंदविलें हें बर आलेंच आहे. प्रत्यक्ष मतनोंदणीचे वेळीं काँग्रेसपक्ष प्रतोट, व अन्य पुढारी, आपले बाजूस मते जास्तीत जास्त कशी मिळतील या खटपटीत होते. डॉ. देशमुख, पक्षनिर्णयाविरुद्ध मत देण्यास जात आहेत, ही बातमी मला एका सभासदानें दिली, म्हणून ताबडतोब मी त्यांच्याकडे निघालों, पण ते इतक्या सपाट्यानें, बेफाम, व बेभान होऊन चालले होते कीं, त्यांच्याशीं बोलण्यासही सबड मिळाली नाहीं, व मिळून उपयोगही झाला नसता. डॉ. मजकुंगेंचें हें कृत्य बेशिस्त तर होतेंच, पण त्यात अयथार्थता पण होती. निवडणुकींत काँग्रेस-पक्षातर्फें उभें राहून, प्रतिज्ञा पत्रकावर सही करून, त्यांनीं कांहीं जबाबदारी स्वीकारली होती. निवडणुकीचे प्रचारांत जातीनिवाड्याबाबत काँग्रेसनें जें धोरण स्वीकारलें होतें तें मान्य करून, मतदारांनीं त्यांना निवडून दिलें होतें; म्हणून त्यांनीं निवडून दिलेल्या मतदारांची इच्छा विरुद्ध मत द्यावें अशी होती हें म्हणणें अयोग्य होतें. जेवढे शिष्याशाप विरुद्ध पक्षाचे बसाबयाचे होते तेही बसले होते, त्यांत नवीन भर पडणार होती असा भाग नव्हता; म्हणून भिण्याचें कारण नव्हतें. पक्षधोरणाला विसंगत अशीं कांहीं वचनें अगर कबुली खाजगी रीतीनें त्यांना देण्याचा अधिकार नव्हता, व तशीं त्यांनीं दिलीही नसावी. निवडणुकीचे आंदोलनांत आपण विरुद्ध मत देणार असैंही त्यांनीं जाहीर केलेलें नव्हतें. सदसद्विवेकबुद्धीचा कौल घेतला असला तर, निवडणुकीस काँग्रेसपक्षांतर्फें उभे राहून तिच्याशीं पूर्वींच प्रतारणा केली, असें म्हणावें लागतें. पक्षाची संमति घेतली नव्हती, किंबहुना प्रत्यक्ष मतदान करण्याला निघेपर्यंत, हे कोणास माहीत नव्हतें, कदाचित् त्यांनाही माहीत नसावें ! सर नृदेव यांनीं तटस्थ राहण्याबद्दल सरकारची परवानगी घेतली होती. राजकीयदृष्ट्या झालेला जातीयनिवाडा अपरिहार्य आहे असें प्रागतिकांचें मत होतें, व त्याप्रमाणें श्री. जोशी यांनीं “बाजूनें” मत दिवें होतें. खरें राजकारण व खरी मुत्सद्देगरी प्रागतिक पक्षाबाहेर फारशी नाहीं, असें प्रामाणिकपणानें वाटणाऱ्या अनेक व विविध व्यक्ति आणि वृत्त-पत्रेही आहेत. त्यांनीं हें प्रागतिकांचें धोरण मान्यच केले होतें, तथापि डॉ. देशमुखांनीं शिस्त सोडून विरुद्ध मत दिलें, याबद्दल त्यांचें अभिनंदनच केलें !! विकृतबुद्धि यालाच म्हणतात. पाटलाची सुन रागानें घराबाहेर पडली कीं, गांवांतील गुंड तिच्या पाळतीवर असतातच आणि बर सहानुभूति दाखवितात!! राजकीयपक्ष शिस्तीत असेल तरच तो समर्थ असतो, त्याला महत्त्व मिळतें, हें प्रत्येक पक्ष ओळखतो; पण

विरुद्ध पक्षांतून एखादा बेशिस्त वागला की, लागलीच त्यांनी बौद्धिक गुलामगिरी-तून आपली मुक्तता केली म्हणून त्याचें अभिनंदनही केलें जातें !! हें सर्व थोड्या अवकाशांत, याहीवेळीं अनुभवाला आलें. पक्षांतील मुसलमान मंडळी नाराज झाली त्यांनीं पक्षाचा निर्णय मानला होता. निवडणुकींत, त्यांनीं व्यक्तिगत भवितव्य, धोक्यांत टाकलें होतें. काँग्रेसपक्षीय असत्यनें सामाजिक दृष्ट्या काय आपत्ति, त्याचेवर येणार होती, याची जाणीव असून सुद्धा, ते जबाबदारीनें व प्रतिशेवरहुकूम वागले. पहिल्याच अधिवेशनांत व सर्वांत महत्त्वाचे बाबतींत या झालेल्या प्रकाराकडे दुर्लक्ष करणें योग्य नव्हतें, असेंच प्रत्येकाचें म्हणणें होतें व ते रास्त होतें. नेत्यांनीं माझ्याशीं चर्चा केली. मी “जरा थंडाईने घ्या, बाब महत्त्वाची खरी, पण सर्व दृष्टींनीं विचार करून तिला आपणच महत्त्व न देतां दृष्टीआड कगवी ” असें सुचविलें व शेवटीं त्याप्रमाणें झालें. डॉ. देशमुखाना या शिस्तभंगाबद्दल काय वाटलें अगर त्याबद्दल शासनतंत्र अमलांत न आणण्याबद्दल काय वाटलें, हें तेच एकटे सांगू शकतील. मुंबईतील त्यांचे चर्चाते, जे नंतर सांगत, तितकें अगर तितक्या प्रमाणांत डॉ.मजकूर शिस्तीस कमी लेखीत होते, असे मात्र मला वाटत नाहीं. झालेली घटना मानसचिकित्साशास्त्रज्ञांनीं पृथक्करण करण्याजोगा आहे. कधींकाळीं खुद्द डॉ.मजकूरच तें करतील. अलीकडे त्यांच्या गीताविषयक लेखावरून याही शास्त्राशी ते सलग्गी करीत आहेत असें दिसतें!

मुख्य प्रश्न, ज्यावर निवडणुकी लढविल्या तो घटनेबद्दलचा प्रश्न, कायदेमंडळापुरता संपला होता. वादविवाद व त्यावरील मतनोंदणी, यावर निरनिराळ्या लोकांनीं देशी व परदेशी वृत्तवत्रांनीं, दिलेलीं मते लक्षात घेतां, काँग्रेसपक्षानें आपली कामगिरी योग्यप्रकारें बजाविली असें म्हणणें न्याय्य होईल. पुढें, पक्षाचें कोणतें धोरण ठरवावयाचें, यासंबंधीं विचार करणें जरूर होतें. पक्षाची साधारण सभा भरली. इतक्या थोड्या दिवसांत असेंन्लीवे वातावरणानें यहुतेक सभासदांची क्रांतिभारक वृत्ति मलीन झालेली दिसली. सभासदत्वाची प्रतिष्ठा, त्यामुळें मिळणारा सामाजिक व राजकीय सन्मान, थोड्याशा कामगिरीबद्दल थोड्या खटपटीनें मिळणारी अखिलभारतीय प्रसिद्धि, बाहेरील चळवळीबद्दल वाढत असलेली उदासीनता, या सर्वांचा हा परिणाम होता हें उघड आहे. त्याचबरोबर सनदशीर राजकागणानें काहींतरी मिळेल, विशेषतः येणाऱ्या घटनेंतून काहींतरी मिळवितां येईल अशीही कल्पना बऱ्याच जणांवे मनांत उद्भवत होती; त्यांना कदाचित् त्याची त्यावेळेस

जाणीवही नसेल. ठरावाचीं, प्रश्नांची व बिलांची, पाउलें टाकावयास लावून क्रांतीच्या विरुद्ध दिशेला भवितव्यता त्यांना नेत होती. गांधीजींनी हे होणार हें जाणूनच “सनदशीर राजकीरणाची वृत्ति यापुढें वाढत जाणार व कायम राहणार” “(Parliamentary mentality has come to stay)”. हें जें म्हटलें हातें त्यांच्या या शब्दांमार्गे वस्तुस्थितीचा अर्थ धांवत जात आहे हें स्पष्ट दिसू लागलें. पक्षसभेंत मतदार संघानें जो आदेश (Mandate) आपल्या पक्षाला दिला होता तो संपला. घटनात्मक प्रश्न निकाली लागला. जर आपण यापुढें असंबलित रहावयाचें तर कोणत्या कार्याकरिता व काय धोरणानें, याबाबत मतदार संघाचा, जनतेचा पुन्हां आदेश घ्यावयास पाहिजे, असें म. झें मत होतें व तें मी मांडलें. कांहीं लोक खुद्द असंबलित तेजस्वी धोरण ठेवावें, चढाऊ (Militant) धोरण ठेवावें, या मताचे होते; कांहीं शक्य तेथें विरोध व अवश्य तेथेंच सहकारिता या मताचे होते; कांहीं सर्वत्र, व सर्व प्रसंगी विरोध या मताचे होते. तथापि पुन्हा निवडणुकीचा प्रसंग उभा करून जनतेचा प्रक्षोभ करावा व निवडणुकीचें यंत्र, हत्यार म्हणून पुन्हा पुन्हां पाजळावें या मताचे कोणीच नव्हते. वास्तववाद्यांची, व्यवहार्यवाद्यांची, बहुसंख्या होती. शेवटी निश्चित निकाल न होता सभा संपली !

अधिवेशनातील मुख्य कामकाज म्हणजे बजेट व ‘फंडणीशी व्यवस्थेचे बिल’ (Finance Bill) हें फेब्रुवारीतच यावयाचें असतें. मध्यवर्ती सरकारच्या जमाखर्चाचा व्यवहार, पूर्वी सर्व बाबींचा एकत्रित मांडीत असत. कर व कर्ज यापासूनचें उत्पन्न त्याचप्रमाणें उत्पादनापासूनचें उत्पन्न, व्यापारी व्यवहारापासूनचें उत्पन्न, व त्याचप्रमाणें तांच्या बाबींतील खर्च, या सर्वांचा जमाखर्च एक, असें म्हणून एकत्रित बजेट मांडण्यात येई. १९२४।२५ सालापासून, रेल्वेचें बजेट निगळें मांडण्यांत येतें आणि त्यांचें जमाखर्चही निगळे असतात. अन्यबाबींचे बजेट निगळें त्याला “सर्वसाधारण बजेट (General Budget)” म्हणण्यांत येतें. रेल्वे बजेट, फेब्रुवारीचे मध्यास मांडतात. रेल्वेमंत्र्याला तेवढ्यापुरते गव्हर्नर जनरल, अर्थ मंत्र्याचे अधिकार देतात व हा अधिकार देणारा व्हाइसरॉय साहेबांचा संदेश, सभागृहाच्याच चिटणीस उभा राहून वाचतो. जेवढे संदेश व्हाइसरॉय साहेब सभागृहाला धाडतात ते जेव्हां सदसहू चिटणीस वाचून दाखविता, त्यावेळेस हे राजप्रतिनिधीचे संदेश आहेत म्हणून सर्व सभामद-अध्यक्षमुद्दां-उभे राहून ऐकतात. संदेश संपतांच सभामद बसतात. पार्ल-मेंटमध्ये, उमराव सभेंत, राजा भाषण करतो अगर त्याचें भाषण वाचलें जातें त्या-

बेळीं सर्व सभ सद उभे राहतात, या गोष्टीची ही हिंदी नकल होती. पहिल्या १०।१२ दिवसांत १।२ संदेश आले होते; त्यावेळीं सर्वांबरोबर आम्ही उभे राहिलो होतो. मध्यांतर्नी खुद्द व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनी असेंब्लीत भाषण केले होते, त्याहीवेळीं पक्षाची इच्छा नसता, महात्माजींचे मत आपण सभ्यता सोडून नये. असे पडले म्हणून आम्ही सर्व हजर राहिलो व परंपरा पाळिली. दोन्ही मंडळांतील सभासदापुढे सेनेरी खुर्चीच्या पार्श्वभूमीवर, दोन्ही मंडळांचे अध्यक्ष गौरीपुढे बाळें ठेवतात त्याप्रमाणे पुढ बसलेले असतांना त्यांचे भाषण आम्ही निमूटपणे ऐकले. कॉंग्रेस मी चिरडली अशी बद्द ई मारणाऱ्या लॉर्ड विलिंग्डन या पांढऱ्या टोप्या समोर पाहून काय वाटले असेल हे सांगणे कठीण; माझ्या मते माणसाच्या अंगी संयम अभ्यासाने येतो, सौजन्य अर्गाच असले लागते. दोन्ही गुण मोठ्या प्रमाणात कांहीं सभासदांत तर्ग नव्हते. गव्हर्नर जनरलचा संदेश वाचतांना आम्ही काय म्हणून उभे राहावे म्हणून चर्चाही सुरू झाली होती, व कांहींनी पक्षाचा निर्णय घ्यावा असेही ठरविले होते. रेल्वे बजेट मांडण्याचे दिवशी सभागृह चिटणीस यांनी “गव्हर्नर जनरल याचा संदेश सभागृहाला आला आहे की” एवढे वक्य उच्चारतां व सर्व सभासद उभे राहिले. माझे डोक्यांत यासंबंधीचे विचार घोळत होते, तथापि एकदम विचार आला की उभे राहू नये व मी उभा गढिलो नाही. सभेत बाँबगोळा पडावा असा परिणाम झाला ! सर्व सभासद-भुलाभाईसुद्धा-सर्व उभे होते ते सर्व मजकडे पाहून लागले. गॅलरीतील प्रेक्षक व वर्तमानपत्रांचे बातमीदार यांच्यात खळबळ झाली, तेही पाहून लागले २-३ मिनिटांत संदेश संपला. ४० मिनिटांत रेल्वे मंत्र्याचे बजेटाचे भाषण संपले व सभा उपाहाराकरितां उठली. मी लॉबीत आलो तेव्हा कोणी टाकून बोलले तर कोणी अभिनंदन केले ! कांहीं बातमीदार लॉबीत आले. त्यांनी कसे कसे वर्णन केले आहे तेही मागितले. मी एकाला उत्तर दिले. “माझ्या प्रांतांत माझ्या कीर्तीत (!) तुम्हाला क्वचित्च भर टाकतां येईल.” (“You can hardly add to my reputation in my Province”) दुसरे दिवशीच्या स्थानिक वर्तमानपत्रांतून कॉंग्रेस प्रतोदाची असभ्यता (Discourtesy by Congress Whip), विचित्र वागणूक (Strange behaviour), स्वाभिमानी वागणूक (Self-respecting behaviour), या प्रकारांनी झालेली घटना वर्णन करण्यांत आली होती. नंतर कांहीं दिवसांनी एका इंग्रज अधिकारी सभासदाने मला विचारले “तुम्ही असे का वाग-

लांत मला सांगा ? (" Tell me, why did you do this ? ") मी त्याला उलट प्रश्न केला " बंदेमातरम् चालू असता इंग्रज अधिकारी कां उभे राहात नाहीत हे सांगा ! " (Tell me why English officers do not get up when Vande-mataram is sung ?) " ओहो तें असें काही ना " (" Oh, that is that ") येवढें म्हणून तो निघून गेला. याच सुमारास स कारन बंदेमातरम् म्हणत असता, अधिकाऱ्यांनी उभे राहू नये म्हणून सरक्युलर वाटलें होत, व त्याबद्दल प्रश्नार्थी सभेत विचारले होते. झाले तें सार्तिना पटलें व तेव्हां असून निवडून आलेल्या सभासदांनीं कीं मूठभर सभासद सोडल्यास असल्या संदेश वाचनचे वेळीं कोणी उभे राहत नाही. सरकारी व सरकारनियुक्त सभासद मात्र, ही कसरत इमानें इतकें करत !

रेल्वेमंत्री याचें भाषण झाल्यावर त्यावेळी चर्चा होते. सामान्य चर्चेविषयी एक दिवस देतात, व रकमेच्या मागणीविशीं चर्चेकरितां दोन (Demand for Grants). ज्यांना कपाता (Cuts) सुचवावयाच्या असतील, त्यांनी ४ तास मदतहूक्मपत्राची दखल (Notice) नोटीस ऑफिसमध्ये द्यावी लागते. सभासदांना जे काहीं लेखी द्यावयाचे असले, चौकशी करवयाची असले, तीं सर्व कामे नोटीस व चेरी-फॉर्म होतात. सर्व कागद तथे द्यावयाचे व तेथून योग्य खात्याकडे तें जातात. उपसूचना, कपात, विल, टाग, काढादी असे, नटस ऑफिसमधील टेपनीत पडले पासून ५ मिनिटां, योग्य त्या शाखेकडे कागद जातात. दुसरे दिवशीं सर्व उपसूचना-अगर कपाती छपून सभासदांचे टेबलावर ठेवण्यांत येतात. कॅप्रेमन्स आल्या-पासून या कपाती असलेल्या संख्येने येत व त्यामुळे छपलेल्या कागदाचे रकम सभासदांचे टेबलावर पडत. कोणीही उपसूचना घड्यादी व नंतर पश्चात ठरेल ती, ठरेल त्यानें, माडावी असा शिस्त असल्यामुळे उपसूचनांची लागण फार, व न मांडण्यांत आल्यामुळे मुद्दम संख्याही पुष्कळ ! कपातीचे तीन प्रकार असतात जग एखाद्या बाबीत खर खरा मागतलेली रकम जास्त असत त्या काटकसीन ती कमी खर्चिली तरी चालेल या दृष्टीन कृती रकम कमी करवी हे सुचविणारी कपात दत्ता येते, तिला काटकसरी कपात (Recovery Cut) असें म्हणतात. तिच्या मुद्दम फारण-पणें असा असतो : मागणी न.... मधील रकम इतकी अगर इतक्या रकमेनें कमी करावी. (Grant No.... be reduced to or by Rs. दुसरा प्रकार : एखाद्या खात्यांतल कायभाग संबंधी माहिती पाहिजे असेल अगर विविष्ट तक्रार वगणे असले, अगर एखादी दाद लागत नसेल तर त्या बाबतान सभागृहाचे मत घेऊन कपात

करितां कपात सुचवितां येते तिला नाममात्र कपात (Token Cut) अगर तक्रार कपात म्हणतात. तिचा नमुना साधारणपणें असा: मागणी नं. .. मधील रक्कम रु. १ नें कमी व्हावी. (Grant No.....be reduced by Re. I) तिसरा प्रकार, खात्याचा कारभार संपूर्ण नापसंत व समाग्रू सदरहू खात्याला कांहींही रक्कम देऊ इच्छित नाही व त्यावर संपूर्ण अविश्वास आहे, हें दाखविण्याकरितां कपात सुचवितां येते तिला विनमदतीची इन्कार कपात अगर अविश्वासनिदर्शक कपात (Refusal of Supplies) म्हणतात. तिचा नमुना साधारणपणें असा: मागणी नंबर-मधील रक्कम कमी करून रु. १ असावी. (Grant No.....be reduced to Re. I) याप्रमाणें कपातीचे प्रकार आहेत. कपात देण्याचा उद्देश देणाराने कपातीचे पुढें कंसांत द्यावा लागतो. अमुक तक्रार अगर गाऱ्हाणें आहे, अगर काटकसरीकरतां सुचविली आहे, अगर अविश्वासाची आहे, हे कंसांत (Token Cut) अगर (Recovery Cut) अगर (Refusal of Supplies) जें असेल तें लिहावें लागतें; असें लिहिलेलें असलें म्हणजे त्या खात्याचा मंत्री त्या दृष्टीने माहिती देतो व उत्तराची तयारी करतो.

रेल्वे बजेटाची सामान्य चर्चा एक दिवस चालते, व त्यांत सर्व संमन्य घोरणावर टीका होते. रेल्वेची मालकी, हिदीकरण, इंजिनांची या देशांत निपज, कारभारांतील उधळपट्टी दगैरे मुद्यांवर चर्चा सालोसाल होते. निर्गमगळ्या पक्षांतील लोक बोलतात; व शेवटीं रेल्वेमंत्री उत्तर देतो. पुढें दोन दिवस मागणी रकमांवर चर्चा होते. बजेटांत खातेवार रकमा किती लागतील, त्या नंदावर दिल्या असतात व नंबरवार त्यांची मागणी मान्य करावी म्हणून, रेल्वेमंत्री समाग्रहाकडे मागणी करतो. दोन दिवसांत सर्व कपातीच्या सूचनांचा निकाल लागलाच पाहिजे. महत्त्वाच्या बाबींवर वादविवाद व्हावा म्हणून दरसाल रेल्वेमंत्र्याचें पहिलें भाषण झाल्याबरोबर पक्षनेते अध्यक्षांचे कचेरीत जमतात; व दोन दिवसांचें ७॥ तास, पक्षांचे संख्येच्या मानानें वांटून घेतात. पक्षाला मिळालेल्या वेळांत पक्षातर्फे ज्या कपाती मांडावयाच्या असतील त्या मांडल्या जातात. ज्या मागणीवर पक्षानें कपात दिली असेल, व जिची चर्चा हवी असेल, ती मागणी रेल्वेमंत्री सभेपुढें मांडतो; व नंतर कपात सुचविली जाते, वादविवाद होतो, व नंतर मतनोंदणी होते, याप्रमाणें दोन दिवस चालतें; दुसरे दिवशीं पांच वाजतांच आपोआप सर्व वादविवाद बंद होता. नंबरप्रमाणें प्रत्येक मागणी रेल्वेमंत्री सभेपुढें मांडतो. मागितल्यास मतनोंदणी होते.

पण वादविवाद नाही, चर्चा नाही, या प्रकाराला 'कत्तल' (Guillotine) म्हणतात. वादविवाद कोठेंतरी थांबला पाहिजे व राज्यकारभाराचा गाढा अड्डा नये म्हणून ही योजना असते. दरसाल या कपाती बहुतेक त्याच त्या स्वरूपाच्या असतात, तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंचे हाल, देशांत इजिप्त तयार करण्याबाबत व्यवस्था, वाहतुकीच्या दरां गील अन्याय, रेल्वे कामगारांची गान्हाणी, जातिविषयक नोकऱ्या, वर्गरे; सरकारी उत्तरे व दृष्टिकोण सालोसाल तोच असतो. बदल होत नाही असे नाही, पण इतका हळू व प्रश्नोभक्त की, सभागृहांत तरी त्याचा स्फोट सालोसाल होत असतो.

पक्षांतील सभासद अनेक उपसूचना देऊन ठेवितात हें पूर्वीच आलें आहे. पक्षाचे बांणणीस आलेल्या वेळांत कोणत्या कपाती रुचवावयाच्या हें ठरवावें लागतें. सामान्यपणें पक्षाची भूमिका असेल त्याप्रमाणेंच हें होतें. काँग्रेसपक्ष, उतारूंचे हाल, कामगारांचे हाल, रेल्वेची सामुग्री देशांत व्हावी म्हणून मागणी, याबाबत मुख्यत्वे कपाती सुचवी, स्वतंत्रपक्ष किंवा मुसलमान पक्ष, जातिविषयक नोकरीतील प्रमाण, युरोपियन ग्रुप, वाहतुकीचे दराबाबत, बाकीचे पक्ष व सभासद साधारणपणें संकीर्ण बाबीवर कपाती सुचवीत. अत्यंत संघटित व पद्धतशीर रीतीने काम करणारा पक्ष म्हणजे युरोपियन गट. पक्षाची कचेरी नमुनेदार व अत्यंत कार्यक्षम. सरकारी सभासदांना जितकी माहिती तितकी अगर प्रसंगी जास्त या कचेरीला असते. वर्षभर कचेरीचें काम, सरकार दिल्लीस असेल तर दिल्लीस, सिमल्यांत असेल तर सिमल्यांत चालतें. युरोपियन सभासद म्हणजे इंग्रज व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधी व ते त्या दृष्टीने आपले हितास जपतात. एवढेंच नव्हे तर सरकारला आपल्या इच्छेप्रमाणें करण्यास भाग पाडतात. इंग्रजी सत्तेची इंग्रजी व्यापार ही दुसरी तटबंदी खरी, पण पहिलीला इच्छेप्रमाणें कवाईत करण्यास लावते. त्याजबरोबर हेंही सांगितलें पाहिजे की, निवडून आलेलें इंग्रज सभासद अभ्यास, आपल्या विषयाबाहेर न बोलणारे, नेमून दिलेल्या विषयांत संपूर्ण माहिती घेऊन न चिडता बोलतात, तडजोड केव्हां करावी हें चांगलें जाणतात. साधारणपणें 'स्वकार्य साधयेतप्राज्ञः' या न्यायानें वागतात. साधनाऱ्यां साध्याकडेच किंबहुना त्याचेकडे लक्ष ठेवतात. काँ. नॅ. पक्ष हा खरोखर श्री. अणे यांचा बोजा होता. जातिनिवाड्याला विरोध ह्या एकाच सूत्रानें तो एकत्रित होता. घटनात्मक प्रश्न संपल्यानंतर बहुतेक अन्य प्रश्नांबाबत, त्यांच्यातील सभासदांत मतभेद असे. भाई परमानंद, श्री. लालबंद नवलराय हे सामान्यपणें हिंदूंचे हित रक्षाना जास्त नोकऱ्या मिळाल्याने साध्य होणार आहे या

दृष्टीने विचरे करणारे व सावकार व संचितवाले यांचे अभिमानांनी होते. बंगाली सभासद, मुख्य मध्यमवर्गीतील असल्यामुळे त्यांचा दृष्टिकोण आर्थिक बाबतीत काय असणार हे सगण्याची आवश्यकता नाही. प्रांतीय अभिमान त्याने ठायी सर्वात जास्त होता असे म्हटले तर, त्यांचेवर अन्याय होणार नाही. याही गोष्टीचा त्यांचे मतदानावर परिणाम होई. खुद्द अणे, राजकीय बाबतीत काँग्रेस पक्षाशी, पख दा अप-बाद सोडल्यास संपूर्ण सहमत असत. त्यांचा सहा इराक बाबतीत काँग्रेस पक्ष घेत असे. पण आर्थिक प्रश्नासंबंधी त्यांच्या मनाचा काटा बहुतेक प्रसंगी भाडवलशाही पद्धतीकडे झुकते याचा अर्थ असा नव्हे की, त्यातील अन्यायाविरुद्ध ते बोलत नसत अगर मत देत नसत. तथापि अनेकवेळा त्यांचे पक्षात एकमत होत नसे, व नेता तटस्थ व अनुयायी काही इकडे, काही तिकडे, जातांना दिसत.

स्वतंत्रपक्ष सर्व दृष्टीने स्वतंत्र होता. विवडणुकीनंतर अस्तित्वात आलेला, केवळ जिनांना पक्ष पाहिजे म्हणून, काही मुसलमान सभासदांनी उभारलेला पक्षाचा असा निर्णय कर्तित; बहुतेक सभासद मत देण्यास मोकळे असत एताने या पक्षाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले होते. स्वतंत्रपक्ष म्हणजे ज्यांतील सभासद एकेकांदासून स्वतंत्र अ हेत व ज्याचा नेता अनुयायांपासून स्वतंत्र आहे. (The Independent Party consists of Members who are independent of each other and of Leader who is independent of his followers.) या पक्षात मुसलमाना-शिवाय सरकावसजी व सर होमी मोदी हे काही काळ होते व काही काळ श्री. लाहिरी चौधरीही होते. १९३७नंतर स्वाहिताचा अग्नि घेऊन हे दोघे पारशी 'सगदा' त्यांच्या पूर्वजाप्रमाणे इस्लामी वर्चस्वाला कंटाळून सरकारी सभासदांच्या जवळील किना-प्यावर उतरले, व तेथे त्यांना आश्रय मिळाला. सर होमी मोदी यांनी भाता आणखी उन्नीकडे प्रगति करून सत्तेच्या उपासनाचे फळही हस्तगत केले होते. यांच्या काळात १९४३मध्ये, यांनी त्यागदी केला. श्री. लाहिरी चौधरी यांना जमीनदातां मुसलमान किसानांचा त्रास स्वतंत्रपक्षात गेल्याने कमी हाईल अशी जी आशा बाटत होती, ती नष्ट झाल्यामुळे काय, त्यांनीही तो पक्ष पुढे सोडला. श्री. निर्मल चंदर ह. नस 'अणे पक्ष नून' काँग्रेसपक्षात आले त्या बाबत लाहिरी यांनीही अपली पथी काँग्रेस-पक्षात टाकली. तीच गोष्ट सरांग मंगलसिंग यांनी याच सुमारास केली. स्वतंत्रपक्ष म्हणजे स्वतंत्रास कसाही असला तरी शे टो मस्तीम गट झाला मोमान जफर-अल्ला, पूर्वीमीने हिंदू पण विद्यमान मुसलमान गीबा, मद्रसी मुसलमान सय्यद-

मूर्तशा सोब, हाजी अवदुल सत्तार व जे संस्कृत पंडित होते हे राष्ट्रीयवृत्तीचे होते. मतीन चौधरीही याचप्रमाण. फजलुल हक, शौकतअल्ली यांचीही वृत्ति त्यावेळीं तशीच होती. साधारणपणे १८ पैकीं या पक्षातील निम्यावर मुसलमान, राजकीय बाबतीत काँग्रेसपक्षाला साथ देत व जिनाही तेंच करीत. १९३७ नंतर सर्वच बदल झाला. त्याचा उल्लेख पुढे येईलच. यावेळीं कामकाजाचे दृष्टीने हा पक्ष संघटित नव्हता. बादविवादांत सुद्धा चमक दाखविणारे, अगर अभ्यास भाषण क्वचित्च दिसे. डॉ. सिआउद्दीन हे रंगर होते, गणिती होते, पण फार लांबलचक श्रोत, कटळा अणीत, तोंडांतले तोंडांत बोलत, व अनेकवेळां भांडत व रागावत. एका प्रसंगीं “का उगाच रागावया” म्हणून विचारले असतां श्रीप्रकाश यांनीं नेहमीच्या विनाद ने सांगतले कीं “वा ते भांडकुदळव आहेत (Well, he is a Wrangler)” रंगर म्हणजे गणिताबद्दलची पदवी अगर भांडकुदळ (विण्डवदी) असा अर्थ आहे. सरकारला टाकून शोण्यांत निष्णात क्रिकेटपटु शौकतमिया, प्रसंगीं अनेक चौकार मारीत, आर्थिक बाबतीत मुसलमान सामान्यपणे गरिब कडे पाहणारे. त्याच्यातही भांडवल-बाले नव्हते असे नव्हे. मताचे वेळीं सर्वांना मोठ्ठीक होती. पक्ष म्हणजे आगगाडीतील मैत्री होती. वाटेज त्यानें वाटेल त्या स्टेशनावर उतरावे हीच व्यवस्था होती. तसें करणारास समासदाना पूर्ण मोठ्ठीक होती व तशी देण्यांतच नेत्याचें नेतृत्व गांजिले !!

संख्येनें सर्वांत जास्त व विधिमंडळांतील संकेताप्रमाणें “विरोधी पक्ष” (Opposition) म्हणून ओळखला जाणारा पक्ष म्हणजे काँग्रेस पक्ष होय. अधिकारारूढपक्ष याला “सरकारपक्ष” म्हणतात व त्याचेपेक्षां संख्येनें कमी, पण अन्य पक्षापेक्षा अगर गटापेक्षा संख्येनें जास्त अशा पक्षास “विरोधीपक्ष” असें म्हणण्या ना सापेक्ष आहे, विरोधीपक्षानें सभागृहांत बहुसंख्या कळी, अगर आम-निवडणुकींत (General Election) तो बहुसंख्यानं वडून आला, तर लोकशाही घटनेप्रमाणें त्या पक्षाचें सरकार होते व तो अधिकांशरूढ होता. जेव्हां सभागृहांत बहुसंख्या बहुमत सरकारपक्षाचें बाजूस असेल, तोपर्यंतच तानें अधिकार चालवावा. एखाद्या महत्त्वाचे बिलावर अगर महत्त्वाचे ठरावावर अगर मंडळ अधि-क्षासाचे उगाव वर जर बहुमत त्याचे विरुद्ध असेल तर त्या पक्षानें राजीनामा द्यावा असा संकेत येता. राजीनामा सदरहू पक्षानें दिल्यानंतर बहुसंख्य ठरावल्या विरोधी पक्षांत रातून अगर अध्यक्षांनीं, जशी घटना असत त्याप्रमाणें बोलवव, व त्यास

मंत्रिमंडळ बनविण्यास सांगावें. सरकार पक्षाविरुद्ध झालेलें बहुमत हें तात्कालिक आहे, वरवरचें आहे; आमजनता अद्यापि सरकारपक्षाचे बाजूची आहे, असें जर सरकारपक्षास वाटत असेल तर त्यानें आमनिवडणुकीचा (General Election) सल्ला द्यावा व त्याप्रमाणें राजा अगर अध्यक्ष करीत असतो, जबाबदार राज्यपद्धति म्हणजे हीच. प्रधानमंडळ लोकमताची-बहुसंख्य लोकमताची-सनद जोपर्यंत आहे तोपर्यंत अधिकारपदी, नाही तर अधिकारन्युत. लोकमत मोजण्याचा गज अगर तोलण्याचा कांटा म्हणजे निवडणूक होय. दोन बलिष्ठ पक्षांत या परिस्थितीत नेहमी स्पर्धा असते व आपल्या कार्यक्रमांनं, आपल्या प्रचारानें व कृतीनं दोन्हीही लोकांच्या हितासाठीं खटपट करीत असतात, निदान कागदोपरी तसें दिसतें. लोकमत हें अखेरीस प्रभावी म्हणून जनता हीच अखेरीस राजसत्तेची मालक असें तत्त्वतः तरी मानण्यांत येतें. दोन्ही पक्ष लोकमतावर बारसा सांगतात, त्याला आळवतात, ज्याला त्याचा कौल मिळेल त्याला आज सत्ता; ज्याला तो कौल मिळणार नाही, त्याला उद्यांच्या सत्तेची आशा. याप्रमाणें पक्षापक्षांतील सत्तेच्या पोहऱ्यांचें रहाटगाडगें चालू असतें; म्हणून विरोधी पक्षाकडे विद्यमान सरकारचा बारस, युवराज म्हणून पाहण्यांत येतें. अन्य बारस अगर युवराज मृत्यु घडवून आणित नाही, वाट पाहतो, चिंतितोही !! येथें मात्र क्षणाक्षणाला हा बारस मृत्यु घडवून आणण्याची खटपट करीत असतो, व तेही एका दृष्टीनं योग्यच आहे. कारण 'जातस्यहि ध्रुवो मृत्युः' याचबरोबर 'ध्रुवं जन्म मृतस्यच' हेही तितकेंच खरें. राजकारणांत पुनर्जन्म असल्यामुळे मृत्यु चिंतिण्यांत अगर घडवून आणण्यांत पाप उरतच नाही, पुण्यच लागतें ! कारण ती लोकसेवा होते !!

काँग्रेस पक्षांस, वर लिहिल्याप्रमाणें, त्यांच्यावर असलेली महत्त्वाची जाणीव होती. अनेक वेळां सरकारचा पराभव मत नोंदणीचे निकालाप्रमाणें जाहीर होई त्यावेळीं आमच्यापैकीं बहुतेक "राजीनामे द्या" (Resign), "चालते व्हा" (Walk out)" असें ओरडू; पण यापैकीं कांहींही होत नसे, व लोकशाहीच्या नांवावर चाललेला सरकारी कारभार, केवळ सुलतानशाही आहे, केवळ अनियंत्रित सत्तेचे जोरावर हें राज्य चालूं आहे, त्याला लोकमताचा नैतिक पाठिंबा नाही हें नागवें सत्य जगास आम्ही दाखवीत असूं. नव्या दिल्लीतील सेक्रेटरीएटचें (मुख्य कचेरी) प्रवेश दरवाजावर नागव्या बागनेटवाल्या सैनिकांचा पहारा असतो, व बागनेटचें टॉक प्रवेश द्वारावरील बाक्याकडे प्रेक्षकांचे डोळे खेंचित असतें. तें खोदलेलें वाक्य असें आहे.

“स्वातंत्र्य कोठल्याही राष्ट्राला देणगी म्हणून मिळत नाही तें मिळवावें लागतें.” (Liberty does not descend on a Nation as a boon; it has to be earned,) हें आम्हां, हे नागवें सत्य, कोरलेले पाहिल्यानंतर आमचा प्रचार सरकारचे मतावर कांहीं परिणाम करील ही आशा व्यर्थ होती; तथापि आम्ही प्रयत्नवादी, निष्ठेनें ६ वर्षे तेंच तें काम, तीच ती आशा बाळगून, करित होतो!! संघटनेचें महत्त्व जाणून, भावी जबाबदारी ओळखून, काँग्रेसपक्ष वागण्याची शिकस्त करित असे. विषयवार सभासद मुक्त करण्यांत आले होते. दोन चिटणीस नीलकंठदास व सत्यमूर्ति हे कामकाजासंबंधी माहिती घेत, ती गोळा करित आणि सभागृहांत सदैव जागृत असत. विशेषतः सत्यमूर्ति या कामीं दक्ष असत. सभा चालू असतां सत्यमूर्ति एकक्षण सुद्धां लोंबित जात नसत. रीतिरिवाज, नियमादि सभा-विषयक बाबी, त्यांच्या करतलमलबत् होत्या. नेता, उपनेता, यांचे गैरहजेरीत ते सेनापत्य करित. पक्षाचे धोरणाप्रमाणें, निर्णयाप्रमाणें, सर्व घडून येतें कीं नाहीं, हें चिटणीसानांच पहलें लागतें. ही जबाबदारी ते ओळखत. पण आपण बोलल्या-शिवाय कोणतीही चर्चा पुरी होणार नाहीं, पूर्ण प्रकाश त्यावर पडणार नाहीं, असें त्यांना प्रामाणिकपणें वाटे, व त्यामुळे ते सारखें बोलत. या बाबतींत त्यांच्याशीं पक्षांतील अनेक सभासदांचा मतभेद होता. मद्रासी सभासद नेहमीं कुरकुरत. कांहीं वेळां त्यांत प्रांतीय राजकारणही असे. “मी मेहनत करतो, कायम हजार राहतो, परमेश्वरानें मला वक्तृत्व दिलें आहे, व पक्षाचें लौकिकासाठींच मी बोलतो, लोकांनीं तक्रार करूं नये.” असे त्यांना वाटे, व ते एकदां मजजवळ तसें बोललेही. प्रथम प्रथम, विरुद्ध पक्षाचे लोक त्याचीं भाषणें आस्थेनें ऐकत. पण पुढें पुढें हीं आस्था अस्तंगत झालेली दिसें. मर्यादित अमला तर तो सद्गुण म्हणतात, हें कांहीं खोटे नाहीं. तथापि ही मर्यादा ओळखणें किती अवघड आहे, हें फारच थोडे जाणतात!! नीलकंठदास हे ओरिसा प्रांतांतील चांगले कार्यकर्ते, पूर्वीं असें नवीत स्वराज्यपक्षांत होते. त्यांची मी ऐकलेली कीर्ति व प्रत्यक्ष पाहिलेली कृति यांच्यांत बिलकुल मेळ नव्हता हें सांगण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. तें एक जोड-चिटणीस होते पण बहुतेक काम सत्यमूर्ति यांचेवरच पडे; हे खूप वाचन व मेहनत करित, पण भाषणाचे वेळीं तीं सर्व बेकार होई; ते बरेंच वेळां बोलत, आविर्भावावरच वक्तृत्व ठरवावयाचें असेल तर, त्यांचा नेत्र बराच बर लागेल. बोलतांना बिलक्षण हेल काढतात; त्यांचे दाढी ज्यांत पाडण्या केसांनीं बहुमत प्रस्थापित केलें

होते, त्यांतून आवाज बाहेर पडण्यास अधिक उशीर लागलावा वाटे. टेबलावर प्रचंड पुस्तकांचा ढीग, पण नेमके पुस्तक त्यांचे हातीं लागे असे मात्र नाही. रेल्वेचे बाबतीत आपण तत्त अहां असे त्यांना वटे; बरीच माहिती त्यांना होती, हे खरे. पण त्यांची स्मृति भ्रष्टाणे बेळीं कजाग गृहिणीप्रमाणे, स्वयंपाक करित नसल्यामुळे, माहितीचा परिपाक श्रोत्यांना मिळत नसे. त्यांचा बहुतेक वेळ खाजगी भानगडी व मतदारघांठीत खाजगी व्यक्तींच्या तक्रारी अधिकाऱ्यांकडे मांडण्यांत जाई जेव्हां पहावे तेव्हां घाईत. डोकें उघडें ठेवून इकडून तिकडे जातांना दिसत त्यांच्या लांब दाढीवरून त्यांना कांही लोक बिनोदानें सोक्रेटस (Socrates) म्हणत व कांही समासद दोषांच्या डाकंतील फरक दाखविण्याचा उद्दत्तपणाही करीत !! १९३७ पर्यंत ते चिटणीस होते, त्यांची इच्छा प्रांतिक कायदेमंडळात जाऊन मुख्य प्रधानपद घेण्याची त्यांची मत्त्वाकांक्षा होती, त्यामुळे ते दिल्लीतील कामांत विशेष लक्ष घालीत नसत. जे होतें ते दुर्लक्षिलें; जे पाहिजे होतें तें मिळालें नाही यामुळे पुढें पुढें ते फार त्राग करीत; तथापि पक्षाची शिस्त त्यांनीं कधीही मोडली नाही.

पक्षाचे घटनेप्रमाणे, नेते, हे अमच मुख्य होते. भुलाभाई हे नेते निवडल्यानंतर त्यांच्या बद्दल ज्या कोणचे मनात विरोध अगर शका होती, ती त्याचे पहिल्या भाषणानंतर शिथळ राहिली न ही. याचा अर्थ असा नव्हे की, त्यांच्याशी सर्व बाबतीत सर्व सहमत होतें. पुढें अनेक मतभेदाचे उल्लेख येतीलच. पण भुलाभाई म्हणजे सख्खुद्धिः वांकडे निकडे डावेंच हे त्यांना कळत असलें तरी, त्याचा अवलंब कधीच त्यांनीं केला नाही. बिस्मदपक्ष कुटिल नीतीचा मार्ग स्वीकारी तरी सुद्धा, आपण आपलें घोरण वाममार्गानें अंमलांत आणावयचें नाहीं, हे त्यांचें मत कायम असे. अनुयायी तो ख्खाने व ब्रगेबरीच्या नात्याने बागत. त्यांची योग्यता, बिद्वत्ता, अनुयायी जणत. स्वतः त्यांना याची जाणीव होती; पण कडवटपणें अगर भडकपणें त्यांचा आविर्भाव त्यांनीं कधीच केला नाही. पंडित मोतीलाल यांच्या गदीवर ते व्यापे होत, या जबाबदारीची जाणीव नवीन परिस्थितीचीही जाणीव त्यांना होता. पंडित मोतीलाल आणि त्यांचे अनुयाया यांचे संबंध उकट असले तरी दावांत मैत्रीभाव (Comradeship) नसे असे त्यांना टीकाकार जणत. त्यांच्या जवळ सख्खाने योलणे बहुतेक अनुयायांना इकड नसे. याचे उलट भुलाभाईंची स्थिति होती. आपल्याशी अगदीं बडिल भावाप्रमाण प्रेमानें

बागत, रागावत, पण क्षाणिक. नेहरूजी अनुयायांना उत्तेजन देत, व प्रसंगी केलेला हुल्लडपणा सांवरून घेत. मुलाभाई हुल्लडपणाबद्दल रागावत, अनुयायांना उत्तेजन देण्याचे कामी जरा हात राखत. संबंध ६ वर्षांत शेंबटचे भाषणाचे वेळी त्यांनीं माझे अभिनंदन केलें !! तथापि माझे पश्चात्, माझ्याबद्दल अनेक ठिकाणी व अनेकांजवळ गौरवपर उद्गार काढले, हेही कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणें जरूर आहे. श्री. नेहरूंमध्ये कडकपणा जास्त व तडजोडवृत्ति कमी, असा त्यांचा लौकिक सांगतात. मुलाभाई शक्य तेथें तडजोड व जरूर तेथें कडकपणा. माझी तक्रार ज्या प्रसंगी जेवढ्या प्रमाणांत कडकपणा दाखविणें जरूर होतें तेवढ्या प्रमाणांत ते दाखवीत नसत. त्यांनी आर्थिक बाबतींतील दृष्टि भांडवलशाही दृष्टीशीं जुळे; त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे योग्य प्रमाणांत भांडवलशाही (Mitigated Capitalism) असावी, असें त्यांचें मत होतें. त्यांच्या या मत-प्रणालीचा विपरीत सरकारपक्ष व अन्य काहीं सभ सद करीत. सर जेम्स प्रिग-अर्थ-मंत्री—हा त्यांना मुंबईतील प्रचंड भांडवलवाले (Big Bombay Business) यांचा संरक्षणकर्ता म्हणे. तच्चि गोष्ट इंग्लंडमधील भांडवलवाल्यांचे बाबतीत सूक्त सूक्त मार्गानें हा टीकाकार करी, व आपल्या सत्तेचा दुरुपयोग करण्यास मार्गेंपुढें पाहात नसे.

मुलाभाईंची दृष्टि कशीही असली तरी पक्षाचा निर्णय जो होईल त्या-प्रमाणें ते बागत व बहुमताचा निर्णय याचा अर्थ निव्वळ मतमोजून ठरलेला निर्णय न मानतां सामुदायिक व एकत्रित झालेल्या शाहणपणाचा व सद्बुद्धीचा तो निदर्शक आहे असें समजतात. “ I look upon the decision not merely of the majority but I interpret it as indicative of pooled wisdom and goodwill.” हे त्यांचे एका प्रसंगी त्यांचे मताविरुद्ध बहुमत झालें असतांना उच्चार-लेले शब्द चिरस्मरणीय आहेत. बादविवादांत शाब्दिक कोटी करून फायदा घेणें, अगर एखाद्या तांत्रिक चुकीचा फायदा घेणें, ही गोष्ट साहजिकच ते कमी प्रतीची समजत व यांतच त्यांचा नैतिक दर्जा उंचावलेला दिसे. पक्षसंघटनेबाबत अवश्य लागणारा दीर्घसूत्रीपणा, तितक्या प्रमाणांत त्यांच्यांत नाहीं. सर्वांना स्वयं ठेवण्याचा प्रयत्न ते करीत, वण त्यांचाच परिणाम म्हणून कांहीं सभासद कायम रागावलेले असत. तथापि त्यांचें नेतृत्व सर्वांना बंध्य हें तें, मान्य होतें; व सभामुहूर्तांतलें कॅमेरे-पक्ष एकजुटीनें त्यांच्यामाग, सहमत असो अगर नसो, नेहमीं उभा असे. साधारण

सभा, नेहमी बोलविल्या जात. वादविवाद होई, व शेवटी अनेक बाबींचा अखेर निर्णय नेत्यावर सोंपविला जाई. शक्य तितकें काम एकमतानें करण्याचा प्रघात असे. जेथें तें शक्य नाहीं तेथें वादविवाद करून, दोन्ही बाजू बऱ्याच जड असल्या तर, नेत्यावर सर्व सोंपविलें जाई. जोपर्यंत पंडित पंत होते तोपर्यंत त्यांच्या सहस्रशिष्याय मुलाभाई अखेरचा निर्णय कधींच घेत नसत. १९३७ नंतर म्हणजे पंतजी प्राक्तिक कायदेमंडळांत गेले त्यानंतर, उपनेते सत्यमूर्ति याचाही सहसा ते घेत; पण पूर्वीच्या मानानें कमी. एक तर अनुभवानें त्यांचा विश्वास वाढला होता. पक्षाची निष्ठा पूर्वीप्रमाणें कांयम होती व त्यांच्यात व पंडितजीत अंतर फारसें नव्हतें. पण त्यांच्यांत व सत्यमूर्तिंत असलेलें अंतर, यांची जाग्व त्या दोघाप्रमाणें सर्वांना होती, हेही एक कारण असू शकेल. बरेच बाबतीत मी चिटणीस झाल्यानंतर, माझे म्हणणें विचारांत; पण पहिलें वर्ष तरी, माझ्या पहिल्या भाषणांतील पहिल्या वाक्यामुळे मजबूतल्या गैरसमजातच गेले असें मला वाटे; व त्यामुळे प्रसंगाशिवाय आपण कांहीं सांगायचे नाहीं, असेंच मी करीत असं. तथापि प्रतोद म्हणून संघटनेचें व सभासदांतील तत्संबंधीचें काम मलाच सांगत व विश्वमानें सांगत. साधारण सभा जेव्हां भरविणें शक्य नसेल तेव्हां, कार्कागी मंडळाची सभा अगर तेही शक्य नसेल तर, सभासदांत अगर लॉय्वात नेतृवर्गाची (High Commany) सभा भरे. नेता, उपनेता, दोन विटणीस व प्रतोद हे नेहमी सभासदांत जुळून बसत, व त्यामुळे नेतृवर्गाची सभा गाटेल तेव्हां होऊं शके. त्यामुळे आमच्या पक्षाचा निर्णय निव्वळ इटवादीपणाचा अगर हेकटपणाचा आहे, असा आरोप करण्यास जागा नव्हती. सभागृहांतील वादविवाद लक्षांत घेऊन, व उत्पन्न झालेली परिस्थिति लक्षांत घेऊन पक्षाच्या ध्येयाचे दृष्टीने निर्णय घेतला जाई, व त्यांत तिरकम्बुद्धि (Perversity) कधींच नसे. कोठल्याही क्षणीं घेतलेला निर्णय, पक्ष एकजुटीने पाळी. नेता एकीकडे, अनुयायी कांहीं तटस्थ, कांहीं हकडे, कांहीं तिकडे, हें दृश्य काँग्रेसपक्षांत दिसाव म्हणून टपून बसलेलें लोक, नेहमी निराश होत. वादविवादाचे वेळीं प्रसंगीं विरोधि सूर पक्षांतील सभासदांत दिसला तरी. मतदानाचे कामीं एकजुट कायम असे. यांत आमच्या देशी व परदेशी विरोधकांना बौद्धिक गुलामगिरी दिसे. मित्रांना व राजकारणपटूंना शिस्त व व्यक्तिगततय यांचा सुंदर मिलाफ दिसे. सर जेम्स ग्रिग, काँग्रेसपक्षाचे सभासद एवाम गून एक मतदानाकृति जाऊं लागले म्हणजे "पक्षाचा जुलूम" ("Tyranny of the Party") असें बोलत. कारण यामुळे

त्यांचा परामभव होई. बजेट फॅकलें जाई, पण असें शिस्तप्रिय अनुयायी नाहींत म्हणून त्यांना मत्सर वाटे, हें त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें असतां सहज समजून येई !!

पक्षांतील सभासद शिस्तोत वागत हें तर खरेंच, पण त्यांच्यांत विविधता नव्हती व्यक्तिमत्त्व नव्हतें असें मात्र नव्हे. उपनेता पंडितजी यांचें थोडेंसें वर्णन मागे आलेंच आहे. ते स्वतः मेहनत करीत व अनेकांना करण्यास लावीत. त्यांच्या तावडींत सांपडलेला मी एक अभागी, पण भाग्यवान् होतो. त्यांचे जामात डॉ. पांडे जे अर्थ-शास्त्रात पारंगत व इंग्लंड व फ्रान्समध्ये पदवी घेतलेले, हे त्यांच्या चिटणिसीचें काम करीत. तथापि माझ्या मागे पण त्यांचा लकडा असे. Standing Finance Committee मध्ये, ते व मीही पण होतो. त्या ठिकाणीं मला त्यांचे करितां पुष्कळ टिपणें करावीं लागत. त्यांनीं घालून दिलेली शिस्त, दाखवलेली कामाची पद्धत, यामुळें माझी पुष्कळ प्रगति झाली म्हणून, मी आपणांस घन्य समजतो. तथापि काम फार करावें लागें म्हणून मी थोडा नाखूणही असें. त्यांची वादविवाद कुशलता व प्रभावी व्यक्तित्व, कमिट्यातून विशेष दिसे. स्थायी फडणीशी कमिटींत ते अर्थमंत्री सर जेम्स ग्रिगन्स लीलेनें खेळवीत. आमचें बहुमत असें, त्यामुळें व पंडितजींचें ज्ञान व व्यासंग याचा प्रभाव म्हणून अर्थमंत्री स्वभावाने रंगेल असून सुद्धा, नम्रतेनें व तड-जोड वृत्तीनें वागे. एकदा सदसहू कमिटींत सर जेम्स महाशय थोडेसें टाकून बोलले त्याबरोबर आम्ही रागवलों. श्रीकृष्णसिंह जे पुढें विहारमध्ये पंतप्रधान झाले, ते जाण्यास उठले. पंतर्जना पण आपण सर्वांनीं निघून जावें असे मी सुचविलें. तथापि मला ते कांहीं बोललें नाहींत, पण खुरीत एकदम ताठ बसले; त्यांची उंची, त्यांचा भव्य चेहरा, त्यांची गंभीर मुद्रा, व शांतपणें उच्चारलेलें त्यांचें पुढील वाक्य “सर जेम्स तुम्ही आतिरेक केलात, (Now Sir James you have out-done, yourself)” संवतें न संवतें तोंच ग्रिग महाशय एकदम बोलले “पंत मी माफी मागतो.” (“ Mr, Pant. I apologise).” आम्ही पुन्हां बसलों, काम पुढें सुरू झालें. तात्पर्य पंतजी असेपर्यंत पक्षाची प्रतिष्ठा फारच होती. पुढें ती कमी झाली असें नव्हे, पण त्यांची जागा भरून मात्र निघाली नाहीं. त्यांच्या जागीं आलेले अगर त्यांचें कार्य चाचविणारे शरिराप्रमाणें, व योग्यतेनेंही, लहानच वाटत.

मद्रासी सभापदांमैकीं डॉ. राजन् हे एक प्रमुख होते. स्वभावानें फारच गोड, आणि त्रिनादी होते एखादे वेळेस बोलत, वैयकीय विषयवरच बोलत व व्यवस्थित बोलत. श्री. गिरी हे कामगार जगांत प्रसिद्ध होते. त्यांचे वडील श्री. जोगिया,

पूर्वी सभायदाच सभासद होते, याचा फायदा जास्त सहानुभूतीच्या दृष्टीने त्यांना मिळत. कामगार प्रश्न संबंधीच ते बोलत. थोडक्यांत बोलत, पण मुद्देमूद बोलत. पाश्चात्य देशात शिक्षण घेतलेले, पण गहणी अगदी साधी, व माझ्याशी तर त फारच प्रेमळपणाने वागत. ते, मी व श्री. नागयणगाव जोशी, हे कामगार प्रश्नांसंबंधी विशेष लक्ष घालीत असून, त्यामुळे आमची मैत्री जमली. श्री. गिरी व डॉ. राजन् पुढे मद्रासंत मंत्री झाले. प्रो. रंगा ही एक विलक्षण व्यक्ती आहे. मद्रासी सभासद प्रामुख्याने “शेतजी व भटजी” होते; म्हणजे चेष्टीयर-व्यापारी, -व आयर आयंगार बगैरे ब्राह्मण वर्गाचे, बौद्धक वर्गातील होते. प्रो. रंगा हे शेतकरी वर्गात जन्मलेले; पण ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालयाचे अर्थशास्त्रांतलि पदवीधर आहेत. कांही काळ प्राध्यापकही होते; कांही काळ सार्वकारी संशोधन खात्यांत होते. १९३० साली स्वराज्यपक्षीयांनी राजीनामे दिले, तेव्हां निवडणुकांवर बहिष्कार होना, त्यावेळी हे विनिविगेष निवडून आले. पुढे १९३० साली आमनिवडणुकींत उभे होते पण पडले. नंतर १९३१ चे सुरुवातीस ते काँग्रेस चळवळींत आले. मद्रास इलाख्यांतील ती चळवळ कशी होती, हे सांगण्याचे कारण नाही. १९३१ मध्ये काँग्रेस राजकारणांत ते आपल्या प्रांतांत जोराने वागू लागले. १९३२-३३ चे चळवळीनंतर “समाज सत्तावादी” राजकारणांत उतरले, पण पक्षाने निवडणुकींत भाग घेऊं नये असे ठरविल्यामुळे अधिकृत काँग्रेस राजकारण पत्करून निवडून आले. शेतकऱ्यांबद्दल त्यांची तळमळ विशेष आहे; कामगार प्रश्नांसंबंधी पण ते नेहमी उत्सुक असत. बोलण्याचे हौसेबाबत सत्यमूर्तीशी स्वर्घा करीत. बोलतांना अस्वलित बोलत, पण त्यांत काय येईल याचा भरबसा नसे. बोलतांना पक्षाचा निर्णय अगर धोरण डाळ्यापुढे ठेवणे त्यांना मानवत नसे; पण मत मात्र पक्षाचे निर्णयाप्रमाणे देत. सरकारी सभासदांत नेहमी मिमळत, व रंगांचा स्वभाव पाहून सदरहू बेरकी सभासद त्यांना पक्षाबिरोद्ध भडकावीत, त्यांना शांत करण्याची, त्यांचा राग काढण्याची कामगिरी मलाच करावी लागे. स्वभावाने ते भडभडे अधत, माझ्याशी मोकळेपणाने वागत, प्रसिद्धीची हांब भयंकर, व बातमीदार वर्ग बराच मद्रासी असल्यामुळे, त्यांना व अन्य मद्रासी सभासदांना प्रसिद्धी अधिक मिळे. अन्य मद्रासी सभासद मात्र रंगा यांस सरळ स्वभावाचे मानण्यास तयार नसत. कदाचित् त्यांचा अनुभव तसा असेल, व रंगांना जास्त प्रसिद्धी मिळते म्हणून कुकुरत, किंबहुना प्रत्येक मद्रासी सभासद, कुठल्या मद्रासी सभासदांना जास्त प्रसिद्धी मिळते म्हणून कुकुरे !!

श्री. अनंतशयनम् आर्यंगार चांगले बकील होते. ते अनंत उपसूचना आणीत. बोलतांना त्यांचा बेग सर्वांत जास्त. मोटार कायद्याचें चर्चेचे बेळीं मोटारींचा बेग नियंत्रित असावा असें कलम ज्यांत आहे, त्यावर बोलतांना इतके भरभर बोलत होते कीं, एकानें सभागृहाचें नियमांत बोलण्याचें वेगावर नियंत्रण असावें म्हणून, गंभीरपणे सुचविलें !! मात्र त्यापासून अपघात टळतीलच असें मात्र सांगितलें नाहीं!! सनातनी बागणूक, व सुधारक विचार, त्यांचें असल्यामुळें नेहमीं घोटाळें उडत, पण स्वभावानें गोड व प्रेमळ असल्यामुळें, पक्षांत लोकप्रिय होते. सामी व्यंकटाचलम् चेष्टी हें सर षण्मुखम् चेष्टींचा पराभव करून आल्यामुळें त्यांना महत्त्व प्राप्त झालें होतें. त्यांची दृष्टि व्यापारी होती. सनदशीर राजकारण काँग्रेसचें असेल त्याबेळीं काँग्रेस बरोबर, एरबीं दूर, पण विरोधी नाहीं असें वागत. श्री. मधुलिंगम् मुदली-यार हे वृद्ध गृहस्थ, गांधी वाक्य प्रमाण मानणारे होते. बैठकींत एकदांच बोलत, पण प्रश्न आणि ते अगदीं महत्त्वाचें विचारावयाचें, असें त्यांचें वर्तन असे. त्यांना आम्हीं आजोबा (Grand Papa) म्हणत असूं. नांव अविनाश लिंगम् पण ब्रह्मचारी दशी एक मुलगेवजा मूर्ति मद्रासी सभासदांत होती. श्रीमान् व्यापारी पण स्वतः आश्रम काढून राहतात. फडणिसी व्यवहारांवर तामीलमध्ये त्यांनीं ग्रंथ लिहिले आहेत. उपप्रश्न विचारण्यांत सत्यमूर्तीशीं स्पर्धा, बोलण्याची तीव्र इच्छा पण जमन नसे. राम-कृष्ण परमहंसाचे उपासक म्हणून त्यांचा सर नृपेंद्र सरकार यांच्याशीं स्नेह असे. कांहींतरी करावें असें नेहमीं त्यांना वाटे, पण होत मात्र नसे. टीका, टिपणी करण्यास कचरत नसत, पण गुणग्राहकताही त्यांचें अंगीं होती. प्रांतिक राजकारणांत त्यांचें महत्त्व फार होतें यामुळें मद्रासी सभासदांत त्यांचें विशेष वजन असे. श्री. नागेश्वरराव, श्री. सॅम्युएल एरन्, कुमारस्वामी राजा, ही सर्वमंडळी निष्ठावंत अनुयायी होती. १९३७ मध्ये श्री. संतानम् हे आले. संतानम् फार मेहनती, अभ्यास व उपयुक्त सभासद ठरले. मद्रासी सभासदांमध्ये राजाजीबहल असामान्य आदर होता. राजाजीनीं आपल्या बकतृत्त्वानें व बजनानें सर्व जागा काँग्रेसपक्षास मिळवून दिल्या होत्या याचा विसर कोणासही पडणें शक्य नव्हतें.

श्री. सिद्धप्पा होसमनी, हे कर्नाटकांतील काँग्रेसपक्षीय सभासद आमचे बरोबर पहिली दोन वर्षे राहत असत. प्रत्यक्ष बयापेक्षा जास्त वृद्ध दिसत, व बयाचे व्यस्त प्रमाणांत त्यांची तडफ व लगबग असे. कोणी सरकारी सभासद, अगर अन्यपक्षीय सभासद, काँग्रेसविरुद्ध बोलला कीं, आधींच मोठा असलेला त्यांचा कर्नाटकी आवाज,

आणखी जोराने चढे. नांव होसमनी असल्यामुळे पहिले वर्षी अनेक मुसलमान संस्थांची आमंत्रणे त्यांना मुसलमान समजून येत ! हाच समज खुद्द सभासदांत सुद्धा कित्येक दिवस होता. बैठकीत हजेरी सहाही वर्षांत एकदांही चुकली नाही, व सहाही वर्षांत चुकून एकदांसुद्धा सभागृहांत ते बोलले नाहीत. तथापि आप्पा-आम्ही त्यांना आप्पा म्हणत असू-व आणखी तीन चार काँग्रेसपक्षीय सभासद, शेवटच्या रांगेत बसत, व तेथून मध्येच ओरडून व कांहींतरी प्रश्न विचारून विरुद्ध पक्षांतील बोलणाऱ्या सभासदांवर गोळ्या झाडत, म्हणून त्यांना आम्ही “सरहद्दीवरच्या टोळ्यांतील बाटमारे” (“Snipers of the Frontier Tribes”) म्हणत असू!! पुढे १९३७ नंतर मि. अब्दुल कयूम हे डॉ. खानसाहेब यांचे जागी निवडून आले; तेव्हापासून या टोळीला चांगलाच पुढारी मिळाला. कारण मि. कयूम हे बरे बोलत व त्यांचा आकार मौ. शौकतअल्लीशी स्पर्धा करीत असल्यामुळे, त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करणे सोपी गोष्ट नव्हती !! डॉ. देशमुख हे मुंबईचे काँग्रेस प्रतिनिधि होते. कोठल्याही महत्त्वाच्या विषयांवर बोलण्याची त्यांना हौस. राजकारण ही कायदेपंडितांची मिरास, ही परिस्थिति अनेक देशांप्रमाणे हिंदुस्थानांतही एकेकाळी होती. गांधी युगांत राजकारण हे सामान्यजनानीं सुद्धा करावे इतके साधे झाले असे सर्व मानू लागले. तथापि विधि-मंडळांतील राजकारणांत थोडीशी कायदेपंडितगिरी लागते; कायदे विषयक शास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो, असे म्हटल्याने व हे ज्यांचे जवळ नाही अशांना तेथे वावच नाही, असे नव्हे. प्रत्येक गोष्ट प्रयत्न साध्य आहे; अभ्यासाने ती हस्तगत होते. डॉ. देशमुखांना अभ्यासाची आवश्यकता फारशी वाटली नाही. जोरांत बोलावयाचे म्हणजे आशयांतील कमतरता आवाजाने भरून निघते असेच त्यांना वाटत असले पाहिजे. तथापि ज्यावेळेस ते खरोखरच माहिती घेऊन, आणि टांचणे करून बोलत, त्यावेळी त्यांचे बोलणे परिणामकारक होई; हा अनुभव घटस्फोट विलाचे वेळी त्यांनाहि आला आहे. उलट घाईघाईने खोला बारखा मिळावा म्हणून आणलेल्या विलाचा, कायदा झाल्यानंतर काय घोटाळे झाले याची जाणीव त्यांना असलीच पाहिजे; निदान सदरहू कायद्याचा अनुभव ज्यांना आला त्यांना तरी, ती जाणीव आहे. पुढे दुरुस्ती आणून त्या कायद्यांत बदल करावा लागला. डॉ. देशमुख ठोसे देण्यांत व घेण्यांत मार्गे घेत नसत. परंतु प्रसंग संपल्यानंतर त्यांनी मनांत कांही ठेवले, असे कधीच दिसून आले नाही. त्यांच्या स्वभावाला कडक पक्षशिस्त हे न शेषणारे पथ्य हातें. एखादे दिवस यावे, भाषण करावे व पुन्हा मुंबईस जावे, अशी त्यांची फार इच्छा दिसे. नेहमी ‘जोडी लावा’

(Pair off) म्हणून त्यांची प्रतोदाकडे मागणी असे. एखाद्या सभासदाला महत्वाचें कामानिमित्त बाहेर जाणें भाग आहे, अशाबेळीं त्या सभासदाच्या पक्षाचा प्रतोद, विरुद्धपक्षाचे प्रतोदाकडे जातो, व तशीच स्थिति असलेला त्याचा सभासद असल्यास दोघांची जोडी लावण्यांत येते, व दोघेही ठरलेल्या बेळां अगर ठरलेले दिवस गैरहजर राहतात. याला जोडी लावणें (Pair off) म्हणतात. हा करार लेखी असतो व करार मोडून एकानें हजर राहून मत दिल्यास सभापति तें मान्य करीत नाहीं. यामुळें, उभय-पक्षांतील मतांचें प्रमाण सहसा बदलत नाहीं. दोन्हीपक्षांतील मते सारखे संख्येनें कमी होतात. असें जोडी लावणें, तासांकरितां, दिवसांकरितां, नेहमीं चालतें. प्रश्न एवढाच असतो कीं, खरोखरच सभा सोडून जाणें अपरिहार्य आहे कीं नाहीं, हें ठरविणें; यामुळें प्रतोदाला नेहमीं सभासदांची नाराजी पत्करावी लागतें. सभासद जास्तीत जास्त संख्येनें बेळेवर हजर ठेवावयाचे तर, जोडी लावणें शक्य तेवढें कमी करणें त्याला भाग पडे. सुरुवातीपासून अखेरपर्यंत निष्ठेनें हजर राहणारावर नेहमींच अन्याय होई. त्यांचेंहि घंघ्याचें दृष्टीनें नुकसान होई, पण हें पत्करून ते निबडणुकीस उभे राहिले होते. मतदार संघाशीं व पक्षांशीं संपूर्णतया निष्ठेनें रहावयाचें म्हणजे “पॅरोल-वर” घरीं जावयाचें नाहीं. तथापि आमचे पक्षांत “जोडी लावा” म्हणून निकड लावणारी थोडी मंडळी होती; पण त्यांत डॉ. मजकुरांचा पहिला नंबर असे. त्यांना ही सबलत व येतील तेव्हां बोलण्याची संधि मोठ्याप्रमाणांत मिळे व याचें कारण मी आहे असें समजून कांहीं सभासदांचा मजबर रागही होई. शिस्तीचे बाजूनें जेव्हां मी त्यांच्याशीं बोलें, त्यावेळेस त्यांचें नेहमींचें उत्तर म्हणजे “तुला पुढारी व्हावयाचें आहे—मला नाहीं; तूं वागतोस तसेंच वागलें पाहिजे.” व्यक्तिशः डॉ. मजकूर सभासदांत अतिशय लोकप्रिय होते.

महाराष्ट्रातर्फें निवडून आलेले काँग्रेसपक्षीय सभासद मी व केशवराव यांचा उल्लेख आमचे पक्षांत “अभेद्य जोडी, जुळे भाऊ” (The inseparables; Twins.) असाच होई. पुढें पुढें अन्य सभासदही असाच उल्लेख करूं लागले. आम्ही एकत्र राहत असूं, यावर एका वृद्ध महाराष्ट्रीय सभासदानें बजाविलें कीं, यांतून क्षुल्लक गोष्टीवर भांडणें निघतात असा अनुभव आहे. मी त्यांना उत्तर दिलें कीं, “भांडणास दोन माणसें लागतात. आमच्यापैकी कोणीही त्यांतील एकसुद्धां होण्यास तयार नाहीं,” व ही गोष्ट सत्य असल्याची खात्री, पुढें त्यांनाही पटली. केशवराव अनेक प्रश्न विचारून विविध माहिती सरकारकडून काढीत. जेव्हां बोलत तेव्हां थोड-

क्यांत व व्यवस्थित आणि शिस्तीचे बाबतीत त्यांचे वर्तन नमुनेदार. आपली जागा सोडून कोठेही जावयाचे नाहीत. काही सभासदांना कार्यकारी मंडळांतील सभासदांबरोबर बोलावे, मिसळावे असे वाटे. व त्याप्रमाणे ते करीत. मर्यादित तसे वागणे अयोग्य नव्हते. तथापि सरकारी सभासद फार जागृत, गोड बोलून माहिती काढण्यांत, स्तुती करून दुष्टांचे बीज पेरण्यांत पटाईत. स्वराज्य पार्टीचे वेळेचा त्यांचा अनुभव त्यांना मार्गदर्शक होताच. काँग्रेसपक्षाची शिस्त फार तर एक वर्ष टिकेल, पुढे स्वर्णा उत्पन्न होईल, भांडणे लागतील, गैरहजेरी वाढेल, असे भविष्य एका सरकारनियुक्त पण मुरलेल्या सभासदाने मजजबळ केले होते. त्याला मी उत्तर दिले ते असे. “स्वराज्यपक्ष काँग्रेसचे कडक शिस्तीस बांधला गेलेला नव्हता; सदरहू पक्षांत तुरुंगांतील अनुभव घेतलेल्या सभासदांची संख्या फार नव्हती. या खेपेस पक्षांतील दोन-चार व्यक्ति बोटल्या तर प्रत्येक इसम अनेक वेळां तुरुंगांत जाऊन आलेला ! तुरुंगांत राजबंदी भांडतात पण तुरुंगाचे अधिकाऱ्याविरुद्ध एकजूट राहतात हा त्यांचा प्रकृतिविशेष, येथे विधिमंडळांत नेहमीच उपयोगी पडणार हे उघड होते. तसेच यापुढील विधिमंडळांत राजकारण काँग्रेसपक्षातर्फेच चालणार व हा बहुसंख्य पक्ष या परिस्थितीत स्वहिताचे दृष्टीने सुद्धा शिस्त सोडून वागेळ असा संभव थोडा. बलवान पक्ष, प्रभावी शासन तंत्र, व वाढलेली शिस्तप्रियता लक्षांत घेतां काँग्रेसपक्ष अखेरपर्यंत बलवानच राहील.” माझे म्हणणे खरे ठरले. राजाजींनी पाटणा येथे १९३४ साली हे भिरवणुकीचे कार्य-काँग्रेसकार्य-करून जी मुत्सद्देगिरी व दूरदृष्टि दाखविली तिचेच हे फळ आहे. सरकारी सभासद, काँग्रेसपक्षांतील सभासदांकडे चुकूनसुद्धा मत याचना करीत नसत. इतका काँग्रेसपक्षाचा बचक बसला होता. गप्पा मारण्यास सरकारी सभासद नेहमी तयार, पण केशवराव त्याही मारण्यास नाखूष असत. १९३६ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेबन हे दिल्लीस अधिवेशनाचे वेळेस आले होते. मुंबई प्रांतांतील सभासदांना भेटावे म्हणून त्यांनी सरकारी प्रतोद यांना आपली इच्छा कळविली. सदरहू प्रतोद सर मुकजींनी त्याप्रमाणे सभासदांना कळविले. त्याप्रमाणे काही सभासद लॉर्ड ब्रेबन, जे व्हाइसरॉयचे गॅलरीत बसले होते, त्यांना भेटले. केशवरावांना “तुम्हांस गव्हर्नर भेटू इच्छितात,” असे जेव्हां सदरहू प्रतोदाने सांगितले त्या वेळेस त्यांनी खालील प्रमाणे उत्तर दिल्याची तक्रार मुकजी यांनी मजजबळ केली. “मला गव्हर्नरसाहेब यांचेकडे काही मागावयाचे नाही. कोणाही पुतण्याला नोकरी मागावयाची नाही. तेव्हां भेटण्याचे काही कारण नाही.”

या एका वाक्यांत माझे मतें त्यांचा तेजस्वी स्वभाव प्रतिबिंबित झाला आहे. ग्रंथालयांत जेव्हां सदरहू गव्हर्नर महाशय आले तेव्हां मी तेथें कांहीं उतारे घेत होतों. सर मुकजी त्यांचे बरोबर होते. त्यांनीं माझी ओळख करून दिली. थोडा वेळ कॉमन्स सभेमधील आपला अनुभव त्यांनीं सांगितला व ग्रंथालयांतील मितीबरील गव्हर्नर जनरलच्या तसविरा मोजून व रिकाम्या राहिलेल्या ५ जागांकडे बोट दाखवून ते स्मित हास्य करून ह्मणाले “आणखी पंचवीस वर्षे आमचें राज्य—(कारण प्रत्येक व्हाइसरॉय ५ वर्षे असतो)—“(Twenty five years more of our rule);” मीही हंसत हंसत उत्तर दिलें कीं “आम्ही त्या पूर्वीच तें खलास करूं!” (“We will end it sooner”). या आमच्या हास्यविनोदाचें मर्म न समजल्यामुळें त्यांचा लष्करी ए. डी. सी. मजकडे रागानें पाहूं लागला. पण किंचित् थांबून, शांतपणें लॉर्ड ब्रेबन म्हणाले, “तसें झालें तर; तुमच्या मंडळींच्या तसविरा दिसतील.” (“In that case your pictures will appear.”) उत्तरांतील चाणाक्षपणा व सभ्यता मी कधीही बिसरणार नाही. लॉर्ड ब्रेबन जगले असते तर खास गव्हर्नर जनरल झाले असते.

शेट गोविंददास, श्री. घनश्यामसिंग गुप्ता, व डॉ. खरे हे मध्यप्रांतीय काँग्रेस-पक्षीय सभासद होते, व त्यांत विशेष भर श्री. डागाजीची होती. श्री. डागाजी मोठे जमिनदार व व्यापारी होते व याला अनुसरून त्यांची दृष्टि होती. पण जें काँग्रेस ठरवील, तें शिरसामान्य करणारे एकनिष्ठ सभासद होतें. ते व मीरतचे श्री. चौधरी रघुवीरसिंग यांची जागा ह्मणजे सभा चालूं असतां गनिमीकाव्यानें पानपट्टी खाण्याची जागा होती, व त्यांचा अतिथिधर्म पक्षातीत असल्यामुळें, अनेक विरोधी सभासद आमचेवर तोंडसुख घेतल्यानंतर, श्रमाचा परिहार करण्याकरितां तांबूल-भक्षणार्थ, या सदावर्तीत येत. शेट गोविंददास फार पोक्तपणें वागण्याचा आव आणीत. नेहरु कारकीर्दीतील कथा सांगत; परंतु असामान्य असें कांहीं त्यांच्यांत दिसलें नाहीं. त्यांचा बराच वेळ अन्य भानगडींत जाई. चित्रपट कथालेखन, व्यापार वगैरे व्यवसाय त्यांचे मार्गे ‘धुवांधार’ प्रमाणें असत. श्री. गुप्ताजी म्हणजे आर्यसमाज संस्कृतीचा आदर्श होय. मितभाषी, मृदुभाषी पण दृढनिश्चयी, शुद्ध-चारित्र्य, कठोर शिस्त—या सर्व गोष्टी त्यांचे ठायीं होत्या. “मी अमुक विषयावर बोलूं इच्छितों” असें मला—प्रतोदला—सांगत, जुळव्यास पहा; नाही जमलें तर रागवत नसत. त्यांची मुख्य कामगिरी म्हणजे आर्यविवाह कायदा (Arya Marriage Validity

Act) याचा उल्लेख पुढे येईलच. १९३७नंतर ते मध्यप्रांतांत कायदेमंडळाचे अध्यक्ष झाले. डॉ. खरे पूर्वी पिळदार मिशा ठेवीत. लाहोर काँग्रेसचे वेळीं परत येतांना, ते, मी, तात्यासाहेब केळकर, व बॅ. मोरोपंत अभ्यंकर, असे एका डब्यांत होतो. एका गोऱ्या अधिकाऱ्याशी त्यांचें झालेलें भांडण व डब्यांतून त्यांचें बहिर्गमन—ती एक त्यांच्या बाबतींतील माझी मनोरंजक आठवण होती. येथें आले त्यावेळीं पिळदार मिशा नव्हत्या. १९३०-३४ मधील आर्हिसात्मक सत्याग्रहांत मिशांचें बलिदान झालेलें दिसत होतें. पण मिशांतील पीळ मनांत दुपटीनें वाढला हें लवकरच दिसून आलें ! डॉ. खरे नागपुरी डावपेंचांत प्रवीण. पण येथें त्या रसायनाचा उपयोग नव्हता. सत्तधारी पक्ष असला म्हणजे हें व तत्सम अन्य रसायनें, पक्षाची प्रकृति चांगली ठेवण्याकरितां जरूर असतात, असा कांहीसा अनुभव आहे. येथें विरोधी पक्षाचें कार्य करावयाचें होतें. प्रचलित घटनेंत बहुमत करून सुद्धा सत्ता मिळण्याचा कधीही संभव नसल्यामुळें, विधायक भूमिका ठेवण्याची गरज नव्हती. कायम विरोध ठेवल्यानेंही सत्तेचा पार ढासळणार नव्हता. लोकमत विन्मुख होऊं नये, एवढीच काळजी आमचें पक्षास घेणें वास्तवीक जरूर होतें. या दृष्टीनें विशेष जबाबदारी ठेवून, बोलण्याचेंहि कारण नसे; व ही गोष्ट डॉ. मजकुर यांनीं चांगलीच जाणली होती. त्यांच्या कोट्या बऱ्याच सामान्य असत, पण कांहीं चमकदार असत. राष्ट्रसंघाचा (League of Nations) उल्लेख करतांना त्यांनीं कल्पनासंघ (League of Nations) असा त्याचा उल्लेख करून एका शब्दांत केवढा अर्थ समाविष्ट केला, याची पूर्ण कल्पना त्यांनाहि नसेल ! सदरहू संघाचें वैयर्थ्य स्पष्टपणें नजरेस आणलें. त्यांची वृत्ती त्यावेळीं थोडीशी हट्टी होती; रागाच्या भरांत ते थोडे घाईनें वागत. पण त्याचबरोबर, माझा अनुभव त्यांचें अंतःकरण निर्मळ आहे असाच होता, व तेंच माझें मत अद्याप कायम आहे. मध्यप्रांतांतील राजकारणांत पुढें झालेल्या घटना लक्षांत घेतां, ते जर दिल्लीच्या कायदेमंडळांत राहतें तर बरें झालें असतें. प्रयोगाचे सोयीसाठीं म्हणून त्यांना प्रांतीय राजकारणानें महत्त्व दिलें, व तें घेऊन ते सोईस्कर प्रयोग करूं लागल्याबरोबर स्फोट झाला, याचा दोष न्यायतः सर्वोवर आहे. त्यांची खाजगी बागणूक इतकी अकृत्रिम व इतकी प्रेमळ, इतकी आपुलकीची की, तिची आठवण बुजणें शक्य नाहीं.

संयुक्तप्रांतांतील सभासदांत डॉ. भगवानदास खरोखर ऋषितुल्य होते. त्यांचा प्रशांत चेहरा, त्यांचा साधाच पण अभिरुचिपूर्ण पोशाख, बागण्यांतील अभिजात नम्रता,

या गोष्टी पाहिल्या व त्यांचा गाढ व्यासंग व सखोल विद्वत्ता यांची जाणीव झाल्याबरोबर समुद्राकडे ज्या आदरानें व ज्या भावनेनें आपण पाहतो, तीच भावना मनांत येई. ३ वर्षें ते सभासद होते. त्यांना आम्हीं बळेंच ठेवून घेतलें होतें. आपणांस कांहीं ग्रंथ पुरे करावयाचे आहेत, असेंल्ली हें आपलें कार्यक्षेत्र नव्हे म्हणून मला सोडा, असा आग्रह पाहिलें अधिवेशन झाल्यापासून, ते करीत होते व शेवटीं पक्षानें त्यांना तशी परवानगी दिली. त्यांना बळेंच एकदां आग्रह करून बोलण्यास लाविलें, व त्यांनीं मोठा पण विद्वत्तापूर्ण निबंधच वाचला ! त्यांचे चिरंजीव श्रीप्रकाश हेही सभासद होते. इतिहास, गणित, भाषा, या तिन्हींत त्यांनीं इंग्लंडमध्ये पदव्या मिळवून विधिविशासक म्हणजे बॅरिस्टर होऊन ते परत आले होते. वडिलांप्रमाणें त्यांचें ज्ञान स्थिर नव्हतें, तें गतिमान असून सुखाबाहेर पडण्याची नेहमीं धडपड करीत असे. वडील स्थितप्रज्ञाप्रमाणें दिसत, तर चिरंजिवांची खळबळ फार; वडिलांचे मानानें यांची विद्वत्ता उथळ दिसे, पण तसें नव्हतें. विषयाचा ते अभ्यास करीत; माहितीपूर्णबोलत, तथापि दूरान्वित बोलत. कौट्यांचे आहारीं जात असल्यामुळें, अनेक वेळां कंटाळवाणें वाटे. त्यांचा विनोद, व मधुन मधून सुटणारे प्रश्नवाजा बाण, मर्मघातक असत, त्याचे नमुने प्रसंगी पुढें येतीलच. सामाजिक बाबर्तीतील रीतिरिवाज (Social etiquette) काटेकोरपणें पाळीत. चहापान असो, जेवण असो, अगदीं रीतिरिवाजाप्रमाणें नियमित, पद्धतशीर असे. पत्रव्यवहारांत फार दक्ष, नियमितपणा हा त्यांचा विशेष गुण होता. सुरुवातीची साम्यवादाची त्यांची दृष्टि व कळकळ, १९३७ नंतर संयुक्त-प्रांतांत झालेल्या कुळकायद्यानें थोडी मंदावली ! ते मोठे जमिनदार, धनवान् होते. संपत्तीची विषमता कमी न व्हावी असेंच वाटे. तथापि त्या बाबर्तीत झालेला कोठे लाही प्रयत्न त्यांना अयोग्य वाटे !! पंतांचे प्रधानमंडळावर ते नाराज होते. संयुक्त-प्रांतांतलि काँग्रेस राजवट म्हणजे “ ठाकेर और चौधरी का राज्य देहातों में हो गया,” “ब्राह्मण व शेतकरी यांचें राज्य खेडेगांवांत झालें,” असें ते म्हणत. बनियांचें वर्चस्व कमी झालें हा त्याचा अर्थ होता. ते जातीनें वैश्य अगर बनिया होते, पण वृत्तीनें नव्हते. तथापि वर्गवृत्तीचा दृष्टिकोण, काम केल्यावांचून राहत नाही, हें खरेंच आहे. सैनिकचे संपादक श्री. कृष्णदत्त पालीवाल हे श्री. कुंझरूंचा पराभव करून निवडून आले होते. साम्यवादी, थोडें बोलणारे, पण फार खोडकर, बसल्या बसल्या काड्या पेटवून टाकीत, व पेट घेतल्यानंतर काड्यांनीं हें करणें बरोबर नाही, असा वेदान्त शांतपणें सांगत. शेरबाणी हे मुसलमान सभासद एक

प्रसिद्ध व्यक्ति होती, पण १९३५ चे मार्चात ते वारले. त्यांचे वर्णन पूर्वीच येऊन गेलें आहे. मि. काझमी हे दुसरे मुसलमान गृहस्थ, निवडणुकीनंतर पक्षास मिळाले होते. स्वभावानें चांगले व पक्षाची शिस्त मानीत. पक्षानें असेंल्लीतून आंग काढल्यानंतर ते मार्गे राहिले; तसा त्यांना पूर्ण अधिकार होता, कारण ते पक्षाचे तिकिटावर निवडून आले नव्हते. त्यांची वृत्ति राष्ट्रीय असून कडवेपणा त्यांच्यात तिळमात्र नव्हता. श्री. मोहनलाल सक्सेना, हे लखनौ डिविजनचे प्रतिनिधि जवाहरलालचे दोस्त, त्यांच्या पद्धतीनें बोलत व अनुकरणानें आपली मैत्री ठळकपणें दाखवीत. गुप्त माहिती काढणें, गुप्त शोध घेणें यांत त्यांचा हातखंडा होता. सर हेनरी क्रेक गृहमंत्री यांच्याशीं त्यांचा नेहमी खटका उडे. शेवटपर्यंत क्रेक साहेबांना, मोहनलालना, कोटून माहिती मिळें हें कळलें नाहीं. सरदार जोगेंद्रासिंग हे शीख तरुण संयुक्तप्रांतांतून पक्ष तिकिटावर निवडून आले होते. खूप श्रीमंत, तुरंगांत सुद्धां सर्व गोष्टी मनाप्रमाणें घडवून आणण्याची कला व साधनें त्यांचे जबळ होती-असा त्यांचा लौकिक. स्वभावानें गोड, चेष्टेखोर; दुय्यम प्रतोद म्हणून पुढें काम करूं लागले. नंतर मी चिटणीस झाल्यानंतर ते प्रतोदाचे काम करूं लागले; व हें सर्व काम त्यांनीं चांगलें केलें. ख्याली खुशालीत राहण्याचा त्यांचा स्वभाव असले, मुळें कांहीं सभासदांची व त्यांची विशेष गर्दी होती. सर्व पक्षांस प्रिय व सर्वत्र त्यांना प्रवेश होता. त्यांना दिल्ली इतकी प्रिय होती कीं, १९३७ सालीं पंजाब प्रांतिक मंडळांत निवडून आले, पण तिकडे राजीनामा दिला. पंजाबांत निवडणूक म्हणजे फारच खर्चाची बाब, परंतु आमच्या 'जोगी'ला त्यांचे कांहींच वाटलें नाहीं. दिल्ली सिमल्यांतील जीवनांतील गोडीमुळें सर्व व्यर्थ वाटे.

बिहारी सभासदांत श्रीकृष्णसिंह, अनुग्रह बाबू, रामनारायण, दीपनारायण, सत्यनारायणसिंह, कैलासबिहारीलाल, ही प्रमुख मंडळी होती. बाबू दीपनारायण पहिल्याच वर्षी वारले. ते एक सभ्यतेचा नमुना होते. त्यांचे दातृत्व प्रसिद्ध आहे. त्यांनीं एकच भाषण केलें पण चांगलें केलें. त्यांची समतोलबुद्धि त्यांच्या मृत्युमुळें पक्षाचे उपयोगी पडली नाहीं. श्रीकृष्णसिंह, अनुग्रहसिंह, मध्यवर्ती असेंल्लीत चमकले नाहींत पण अत्यंत सज्जन, पक्षाशीं निष्ठावंत, असे होते. सत्यनारायणसिंह हे तरुण व रंगेल सभासद आहेत, पुढें हे दुय्यम प्रतोद झाले. कैलासबिहारी, "नेहमी बिहारला मार्गे टाकण्यांत येतें." हीच तक्रार गात. कमी नोकऱ्या, कमी मदत मध्यवर्ती सरकारकडून बिहारला मिळते, हें त्यांचें नेहमीचें रडगाणें होतें.

काँग्रेसनें प्रांतीयदृष्टीनें विचार करूं नये, असा पोक्त विचार मद्रासी सभासद नेहमी सांगत !! आंकडे खात्यांत (Statistical Department) जेव्हां ५-७ मराठी मंडळी आली (ती सर्व पाश्चात्य पदवी विभूषित व कार्यक्षम होती,) त्याबरोबर मद्रासी सभासदांत कुरकुर सुरू झाली. पक्षांत बिहार व मद्रासी सभासदांत एक-दोनदां वाद झाला, पक्षानें हें राजकारण व ही दृष्टि नापसंत केली, त्यामुळें कैलास-बाबू बरेच रागावले होते. अनेक वेळां बोलण्याची संधि देऊन त्यांचा राग कांहींसा घालविण्यांत आला. मध्यवर्ती सरकारांत हिंदू नेमावयाचा म्हणजे बहुतेक मद्राशाची वर्णी लागे. मुसलमान नेमावयाचा म्हणजे पंजाबी मुसलमानाची वर्णी लागे. राजधानी दिल्लीस येण्यापूर्वी, बंगाली वर्चस्व या सरकारी कचेऱ्यांतून होतें. त्याऐवजीं आतां वर लिहिल्याप्रमाणें शात्यानें पुष्कळ प्रांत नाखूष असतात. दिल्ली सिमल्यांत मद्रासी बसाहती असून, पद्धतशीर आक्रमणाचे घोरण चालू असतें. दिल्लींत एकाचे ऐवजीं दोन महाराष्ट्र मंडळें झाली आहेत, व गणपत्युत्सव नव्यापंचांगाप्रमाणें करावा कां जुन्या, या व अशाच प्रश्नाचे पुणेरी बादविवाद तेथें चालतात ! कालीबारीतून (कालीमंदिर), दिल्ली सिमल्यांत बंगाली तरुणांना पुढें ढकलण्याचें काम चालतें. सर्वजण प्रांतपरतें खटपट करीत असतात. शुष्क बादविवाद व अविवेकी निःस्पृहत्व, ही महाराष्ट्रीय समाजाची पौत्रिक (बडिलोपार्जित) संपत्ति येथेही विपूल आहे !! कैलासबाबूंच्या तक्रारीचा पुढें पुढें उपयोगही होऊं लागला. त्यांच्या गाऱ्हाण्यांतील अन्याय उघड असे. तथापि काँग्रेस पक्षानें प्रांतवार प्रमाणानें नेमणुका व्हाव्यात हें तत्त्व झिडकारलें, व आपली तात्त्विक शुद्धता कायम ठेवली राम-नारायणसिंह वयानें फारसे नव्हते, पण त्यांची दाढी संपूर्णतया शुभ्र झाली होती; सदा नाखूष असत. पक्षांतील कोणतीच गोष्ट त्यांना पसंत नसे. बिहार प्रांतिक राजकारणांत जाण्याचा त्यांचा विचार सफल झाला नाही; यामुळें पुढें पुढें ते चिडलेले दिसत. बोलतांना शेलक्या शिवराळ शब्दांचा अहेर प्रतिपक्षाला करीत व अशा रीतीनें अस्पृश्य, व अवंच्य शब्दांना सभा मंदिरांत प्रवेश होई. गरिबांची तळमळ त्यांना फार असे. त्यांना नेतृत्व हवें, असें एकंदर त्यांच्या वागण्यावरून दिसे.

सुरुवातीस काँग्रेसपक्षांत एकच बंगाली सभासद होता व तेही मि. बाकी हे मुसलमान सद्गृहस्थ होत. निवडणुकीच्या भाऊ गर्दीत बंगालमध्ये केवळ जाति-निवाड्याविरुद्ध उत्पन्न झालेल्या विरोधामुळें, काँग्रेस उमेदवारांची कत्तल झाली होती. मि. बाकीची निवडणूक झाली; पण त्याविरुद्ध अर्ज होऊन तीही रद्द झाली, व त्यांचें

जागी 'विक्षप्त' म्हणून प्रसिद्ध असलेले मि. कबीर उद्दीन निवडून आले. पंजाब-मध्ये काँग्रेसपक्षाला एक जागा मिळाली, व त्या जागी श्री. लाला शमलाल निवडून आले होते. हे फार विनोदी गृहस्थ होते व गोष्टी सांगून सभागृहाची करमणूक करीत. दुसरे वर्षी श्री. रायजादा हंसराज निवडून आले. मोठी चुरशीची निवडणूक झाली व थोडे दिवस काँ.नॅ. पक्ष व काँग्रेसपक्ष यांत त्यामुळे तेढ उत्पन्न झाली होती. रायजादा म्हणजे श्रीमान् जमिनदार, दिसण्यांत उमदे, वयाचा परिणाम शरिरावर दिसत नसे, निःशब्द सभासद म्हणून त्यांचें वर्णन करीत. एका प्रसंगी त्यांच्या मित्रांनी, (हे सर्व सभागृहांत होते,) कट करून त्यांचें नांव अध्यक्षकडून उच्चारविलें. त्यांना आश्चर्य वाटलें. ते उभें राहिलें, व "मी ठरावाला दुजोरा देतो" असें म्हणून बसलें!! ६ वर्षांत तीन शब्द बोलून सर्वांना त्यांनीं खूष केलें. ते फार लोक-प्रिय होते. दिल्लीचा मतदारसंघ, संयुक्त मतदारसंघ आहे व हिंदु-मुसलमानांनीं निवडून दिलेले तेथील प्रतिनिधि बॅ. असफअल्ली हे काँग्रेसपक्षातर्फे निवडून आले होते. आम्हीं दोघे जोडीने पक्षाचे प्रतोद व पुढे जोडीने चिटणीस होतां. बॅ. असफअल्ली शहरांत लोकप्रिय होते. त्यांचें वर्णन काँग्रेसपक्षांतील उत्तम पोषाख केलेले गृहस्थ (Best dressed man in the Congress Party) असें केलें जाई. बोलतांना जिनांचा आविर्भाव व तसेंच हातवारेही करीत. पण जिनांचा आवाज लहान; असफअल्लीचा मोठा होता. नेहमीं समोरील स्त्रियांचें गॅलरीत श्रीमती असफअल्ली असल्यामुळे कदाचित् ते मोठ्यानें बोलत असावेत, असा वावट तर्क आमच्यांतील कांहीं मंडळी करीत! एवढें मात्र खरें कीं, सौ. अरुणाबाई गॅलरीत असत तोंपर्यंत आपलें भाषण झालें पाहिजे याबद्दल ते दक्षता घेत. चांगलें बोलत, प्रसंगी उत्कृष्ट बोलत. प्रतोद व चिटणीस दोन्ही कामें मन लावून करीत. कांहीं वेळां सभासदांशीं भांडत. एका प्रसंगी डॉ. देशमुख व त्यांचें अगदीं सभागृहांत सभा सुरू होण्यापूर्वी १-२ मिनिटें अगदीं पानपतचें युद्ध होण्याची वेळ आली होती; व असफअल्ली रागानें म्हणाले, "डॉक्टर, मी असफअल्ली आहे." "(Doctor, I am Asafalli.)" डॉ. देशमुख यांनीं प्रतियोगी सहकारिता करून म्हटलें "मी डॉ. देशमुख आहे." "(I am Dr. Deshmukh.)" प्रसंग कठीण होता, ११ चे ठोके घड्याळांत वाजू लागले होते. मी मध्ये पडून शांतपणें म्हटलें, "मी गाडगीळ आहे, तुमचा नम्र प्रतोद आहे, लॉबीत जा." (I am Gadgil, your humble Whip, please go to Lobby) दोघेही हंसले—प्रसंग टळला. नंतर कोणीही मनांत

ठेविलें नाहीं. ते राष्ट्रीय मुसलमानांची बाजू योग्य रीतीनें मांडीत. स्थानिक असलेमुळें सरकारी बर्तुळांत त्यांना प्रवेश असे व यामुळें त्यांचे बाबत अकारण गैरसमजही पसरत. सरहद्दीवरील काँग्रेस पक्षाचा पहारेकरी डॉ. खान हे होते. प्रामाणिक, धोपटमार्गी, कुदळीला खणण्याचे यंत्र न म्हणतां कुदळच म्हणणारा, शब्दांतील लबाडीचा कधीही आश्रय न घेणारा हा पठाण सद्गृहस्थ, सर्वांना आवडे. सरहद्दीबाबत कोठलाही प्रश्न आला व डॉ. खान साहेब बोलूं लागले म्हणजे सरकारी पक्ष चुप्प बसे. एरवीं न हांसतां सर्वांची टिंगल करणारा परराष्ट्रीय खात्याचा चिटणीस सर ऑबरी मेटकाफ खानसाहेबांना उत्तर देतांना बेतानें व आदरानें बोले. एकदां सरहद्दीवरील पळबापळवी बाबत बोलतांना डॉ. मजकूर समोरील गॅलरींत असलेल्या आपल्या इंग्रज पत्नीकडे पाहून, म्हणाले, “जोपर्यंत तरुण आणि तरुणी या तरुण आणि तरुणी आहेत, तोंपर्यंत असेंच चाला वयाचें ” “(So long boys are boys and girls are girls, such things are bound to happen).” यावेळीं सभागृहांत मोठा हंशा पिकला. या गोष्टीचा बिपर्यास करून, पुढें १९३७ सालीं वीर सावरकरांनीं “काँग्रेस पक्ष हंसला, गप्प बसला म्हणून त्याला ‘बंद’ म्हटलें ! त्यावेळीं सर्व सभागृह हंसलें. भाई परमानंद पण हंसले, वस्तुस्थिति मी त्यांना कळविली, पण चूक झाली हें कबूल करण्याचें सौजन्य अगर मनोधैर्य दाखविलें नाहीं !” हिंदु राष्ट्रपति हा नेहमींच बिनचूक बोलतो, हें प्रस्थापित करण्याची ती प्रस्तावना असावी ! कारण त्यानंतर लवकरच ते हिंदु महासभेचे अध्यक्ष झाले !! पुढें मी “नवाकाळ” व “लोकमतांत” २।३ लेख लिहून सरहद्द प्रांतांत झालेल्या अत्याचारांत जातिविचार नसून, पैशाचा लोभ हें मुख्य सूत्र होतें, हें आंकडेवार दाखविलें. श्रीमंत हिंदु व मुसलमान, यांचे विरुद्ध विशेषतः हे अत्याचार होत हें उघड होतें. डॉ. खानसाहेब यांचेंही हेच मत होतें, स्थिति तशी होती. डॉ. खान यांनीं सरहद्द प्रांतांत होणाऱ्या अतिरेकांना व अत्याचारांना सभागृहांत, बाचा फोडली, हेंच काम पुढें मि. अबदुल कयूम यांनीं केलें.

वर दिलेल्या माहितीवरून काँग्रेस सभासदांत विविधता नव्हती अगर व्यक्तिमत्व नव्हतें हें म्हणणें खोटें आहे हें दिसून येईल. त्याचप्रमाणें ते अगदीं मुस्क्या बांधलेली ‘मुकीं बिचारीं कोणी हांका,’ अशी जनता नव्हती. पक्षांत संचित-बाले, भांडवलशाहीचे पक्षपाती होते. त्याचप्रमाणें तीव्रवृत्तीचे साम्यवादी होते. काँग्रेसचा पिंड आजच्या घटकेस साम्यवादी नाहीं हें खरें, तथापि जुन्या अर्थिक

जमान्याशी तिचें पटतही नाही. कराची काँग्रेसच्या प्रसिद्ध आर्थिक बाबींतील ठरावानंतर तिच्या प्रगतीची दिशा निश्चित झाली होती. प्रगतीचा वेग किती असावा, हाच बादाचा विषय असे. भांडवलवाल्यांची पकड एकंदर हिंदी राजकारणांत दिल्लीच होत आहे. पक्षांत दोन्ही वृत्तींची तडजोड करणें भाग पडे, तीच गोष्ट सामाजिक बाबतीत होती. त्रिपुंड लावून त्रिकाळ संध्या करणारे सनातनी, व हिंदुसमाजरचना आहे तशीच रहावी, फक्त स्वातंत्र्य मिळावें, अशी विचारसरणी असणारेही लोक होते; तर जातिनिर्मूल न व्हावें, बिनशर्त घटस्फोट मिळावा, धर्म ही अफूची गोळी आहे, असें कैफ चढत्यासारखें बोलणारेही कांहीं आधुनिक व पुरोगामी होते !! याही बाबतीत पुन्हां तडजोडीनेच पक्षांत निर्णय घेतले जात. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, इराक बाबतीत पक्ष निर्णय असणें जरूर आहे. कोठेही एकदां मत स्वातंत्र्य दिलें कीं, त्याचा व्याप वाढतो व शेवटीं संघटना ढिली होत जाते; पक्ष म्हणजे सैन्य, वाटेल त्यानें वाटेल तो निर्णय द्यावा, अगर पक्षाचा निर्णय बांटल्यास मानावा; असें झालें तर बेशिस्त सैन्याप्रमाणेंच त्याचें भवितव्य—म्हणजे पराभव व मृत्यु हें ठरलेलेंच. म्हणून प्रगति थोडी झाली तरी शिक्तीनें झाल्यास ती टिकते, पुढील प्रगतीचा टप्पा साधण्यास उपयोगी पडते. माघार जरी घेणें झालें, व ती शिक्तीत घेतली तर, पराभवाचा व्याप कमी कमी होतो, तीव्रता कमी होते. धैर्य व दील (Morale) कचरत नाही. काँग्रेस पक्षानें पक्ष म्हणून प्रत्येक बाबतीत निर्णय घेण्याचें जें तंत्र स्वीकारलें होतें, तीच त्यांची शक्ति होती, प्रचंड सामर्थ्य होतें. पक्षाच्या निर्णयानें मिळणारी प्रतिष्ठा अगर दुर्लौकिक. सामुदायिक होता. जथी मथी आम्ही एकमेकांच्या कृत्यांद्वल जबाबदार होतो, व सर्व जण मिळून, पक्षामार्फत जनतेला दिलेलीं वचनें पाळूं म्हणून जामीन होतो. सरकार व काँग्रेस पक्ष यांवर देशभर टीका होई, यांतील रहस्य आम्ही जाणून होतो. सर्व जबाबदार टीकांचा विचार होई, चूक कबूल करून धोरण बदलणें यांत कमीपणा आहे, अगर तो दुर्गुण आहे, असें मानण्याचें अलौकिकत्व आमच्या पक्षांत सुदैवानें नव्हतें !! त्याचबरोबर सुसंगत वागणूक फक्त गाढवालाच शक्य आहे, त्याचाच तो गुण, असें मानण्याचीही प्रवृत्ति नव्हती. काँग्रेसच्या नीतिनुसार राष्ट्रहित साधणें, व ध्येयाचे मार्गावर पुढें पाऊल पडेल अशी चाल चालणें, याच एका दृष्टीनें विचार केला जाई. व्यक्तीचा मानापमान, त्याची सोय, हें सर्व विचार अप्रस्तुत म्हणून अनाद-

रलें जात, क्वचित् कोणी त्यांना वाचा फोडी. काँग्रेसपक्षाचे निर्णयांवर वैयक्तिक स्वार्थाचा आरोप कोणीही केला नाही.

पक्षाचें ध्येय, मनोरचना कार्यपद्धति, व्यक्तिगत विविधता, सामुदायिक शिस्त, यांची थोडी कल्पना येथपर्यंत वर्णन केल्यानंतर, बजेटाबाबत पहिलें वर्षी व सालोसाल घेतलेले निर्णय यथार्थ रीतीनें समजण्यास सोपें जाईल. १९३५ मध्ये रेल्वे बजेट, सर जोसेफ भोर यांनीं मांडले. सर जोसेफ हे दक्षिणी ख्रिश्चन, आय्. सी. एस्. नाणावलेले अधिकारी होते. बजेटाचे चर्चेत, व कपातीचे वादविवादांत ते धैर्यानें सरकारची बाजू मांडीत. पण निवडून आलेल्या सभासदांची विरुद्ध मतें पाहून नवीनच आलेल्या अनुभवानें विचकलेले दिसले. एकच अधिवेशन ते होते, नंतर सेवानिवृत्त झाले. जुन्या जमान्यांतलil अधिकारीवर्गाप्रमाणें स्वाधिकाराची जाणीव नेहमीं त्यांना असावी असें दिसे. जे एक दोन प्रसंग त्यांच्याशीं लॉबींत बोलण्याचे आले तेव्हां मी मराठींत बोलें पण तें उत्तरें इंग्रजींत देत. जो मोकळेपणा सर नृपेंद्र सरकार अगर सर महमद झाफरउल्ला यांच्याशीं बोलतांना नजरेस येई तो येथें नसे. इंग्रज आय्. सी. एस्. अधिकारी विशिष्ट बाबी सोडून मोकळेपणानें गप्पा मारतात, तितक्या संख्येनें व तितक्या प्रमाणांत हिंदी आय्. सी. एस्. मारीत नाहीत, असा बहुतेकांचा येथें अनुभव होता. तथापि तरुण हिंदी आय्. सी. एस्. यांच्या बाबतींतलil अनुभव मात्र निराळा येई. रेल्वे बजेटांतलil कपातीबाबत सरकारचे अनेक पराभव झाले. सरकारी प्रतोदांना यश न आल्यामुळें सर्वसाधारण बजेटाबाबत सरकारी गोटांत धाकधुकचिं वातावरण निर्माण झालें. सर जोसेफ भोरना जें जमलें नाही, तें आपण करूं व बजेट व फंडणिसीयोजना बिल (Finance Bill) ऑसेंब्लींत पास करवून घेऊं अशी घमंड अर्थमंत्री सर जेम्स प्रिग यांची होती. प्रिग हे इंग्लंडमधील सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये होते. तेथील फंडणिसी खात्यांत काम करीत असतां त्यांची योग्यता जाणून त्यांना १९३४ चे मे महिन्यांत हिंदी फंडणीस (Finance Member) या जागेवर नेमलें होतें. या खात्यांत ते पारंगत असले तरी विधिमंडळांतलil कामाचा अनुभव त्यांना नव्हता. बजेट म्हणजे नुसती त्याची तयारी व अम्मलबजावणी (Preparation and execution) एवढाच अर्थ लोकशाही घटनेंत नसतो. मान्यता (Sanction or Authorisation) ही महत्त्वाची बाब असते. ही मान्यता घटनेप्रमाणें कायदेमंडळ अथवा विधिमंडळाकडून घ्यावयाची असते. त्याचा एक विधि असतो. बजेट मांडून, फायनान्स बिल मांडून,

सभासदांची खात्री खर्चाचे आवश्यकतेबद्दल व नंतर करांच्या अपरिहार्यतेबद्दल फडाणि-
साला करावी लागते. सभासद कांहीं फडाणिशी खात्यांतील कारकून नव्हत, फडाणिशा
इतकेंच प्रतिष्ठित, तितकेंच अगर जास्त अनुभवीही पण कांही असतात. कांहीं, पूर्वी
फडाणिशी केलेले म्हणून अनुभवी व अभ्यासू, कांहीं भावी काळांत होणारे म्हणून
उत्साही व आशावादी, या सर्वांची खात्री, माहिती देऊन, कारणें सांगून, मन वळवून
करावी लागते, जेथें जबाबदार राज्यपद्धति आहे. तेथें या बाबतींत विरुद्ध बहुमत
झाल्यास मंत्रिमंडळ गडगडतें अशी स्थिति असल्यामुळें हा प्रसंग फारच महत्त्वाचा
व फडाणीस म्हणजे “सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः” या न्यायानें विशेष मह-
त्त्वाचा मंत्री मानला जातो. राज्यकारभाराची सर्व सोंगें पैशाशिवाय व्यर्थ आहेत.
जनतेचे प्रतिनिधींनी पैसा उभा करण्याच्या कर अगर कर्ज योजनेस मान्यता दिली
तरच कारभार चालणार. ही मान्यता मिळविणें, बहुमताचे जोरावर पक्षसंघटित
राजकारणांत सोपें वाटत असलें तरी, बस्तुतः तें तितकें सोंपेंही नसतें. नम्रता व
स्पष्टवक्तेपणा, निष्ठुर न्यायबुद्धि व सहानुभूति, आजची निकड व उद्यांची गरज,
अशा विविध व विरोधी गोष्टींचा योग्य समन्वय करण्याची बौद्धिक पात्रता व
सौजन्य फडाणिसाला आवश्यक असतें. पात्रतेबरोबर विधिमंडळांन स्वभावही
(Parliamentary Temper) असावा लागतो. निदान त्या दृष्टीनें, तडजोड वृत्तीनें,
गोड शब्दानें सभागृहांत बागावें लागतें, किंवा बोलावें लागतें. हिंदुस्थान सरकार
जबाबदार सरकार नव्हतें. बहुमत विरुद्ध झाल्यास गडगडणार नव्हतें, मंत्री बेकार
होणार नव्हतें हें खरें. तथापि घटनेनें, कायद्यानें हें होणार नसलें तरी, नैतिकदृष्ट्या
लोकमताचे दृष्टीनें सरकारचा पराभव बजेटासारख्या बाबतींत झाल्यास, शब्दानें ती
नाचकळी होती. लोकमताविरुद्ध सरकार राहणें याचा अर्थ निव्वळ पाशवी सत्तेचे
जोरावर राहणें, असा होता; व या जाणिवेचा चटका जोंपर्यंत सरकारी मताला वाटे,
तोंपर्यंत बजेट फेंटाळण्याचें महत्त्व होतें. ज्या वेळीं हें मन निगरगट्ट बनते, त्या वेळीं
ही गोष्ट तितक्या महत्त्वाची रहात नाहीं. रोग्याला जास्त जालीम औषधाची अगर
शस्त्रक्रियेची जरूर आहे हें उघड झालें. फडाणिसाला अवश्य लागणारें गुण जरूर
त्या प्रमाणांत मिग यांचेंजवळ नव्हतें. टाकून बोलणें हा त्यांचा स्वभावच होता.
लीनतेचें त्यांना बावडें होतें. हिंदुस्थानांत कोणाला कांहीं विशेष कळतें हें माना-
बयास ते तयार नव्हतें. हिंदुस्थानाबाबतची माहिती बहुतकरून हिंदुनिंदक इंग्लिश
राजकवी किप्लिंगची पुस्तकें बाचून त्यांनी घेतली असावी. “सुवेज्ञचे पूर्वेस शिष्टा-

चार सोडून वागणें हा एक सामाजिक गुन्हा आहे (East of Suez bad manners are a Social crime)'' हें लॉर्ड मोलें यांचें मत त्यांना मान्य नसावें असें दिसें. योजनापूर्ण व्यवहाराचें दृष्टीनें (Economic Planning) कांहीं पाऊल पुढें टाकण्याकरितां एखादें मंडळ (Economic Council) नेमावे असें एकदां खाजगी भाषणांत मी त्यांना म्हणलें; त्याबरोबर “ योग्य अशा २।३ माणसांचीं नावें तर सांगा ” असें त्यांनीं हंसत विचारलें; व जीं नावें मी घेतलीं असती तींच घेऊन त्यांना फारसें कळतें हें मानावयास आपण तयार नाहीं, असेंही लागलीच सांगून टाकलें !! सभागृहांत सर्वांशीं बरोबरीनें वागणें त्यांना कधींच जमलें नाहीं. खुद्द युरोपियन गटांतील सभासदांशीं सुद्धां प्रसंगीं असेंच वागत. अनेक वेळां सभासदांच्या विरोधामुळे, पराभवामुळे, उच्चपदप्राप्तीनें फिरलेले डोकें, सरळ झाल्याचें दिसे, पण तेवढ्या पुरतेंच; पूर्वस्थितीं लागलीच येई; इतकी ती क्रिया स्वाभाविक झाली होती !! बजेट मांडण्यापूर्वी करावी लागणारी तयारी फडणिसी खात्याकडून होते; अर्थात् या कामीं त्यांचा इंग्लंडमधील अनुभव, त्यांना उपयोगी पडे. पण बजेटाला मान्यता घेण्याचा प्रश्न त्यांना कधींच सोडवितां आला नाहीं. बजेटाची मांडणी व मान्यता यांचा एक विधि असतो, हे वर सांगितलें आहे. एप्रिल पहिलीपासून फडणिसी वर्ष सुरू होते, तें पुढील ३१ मार्चला संपतें. जें बजेट मांडावें लागतें त्यांत संपणाऱ्या वर्षाचें दुरुस्त अंदाज, संपून गेलेल्या वर्षाचे पक्के हिशेब, व पुढील वर्षाचे अंदाज, जमा व खर्चाचे बाबतींत, द्यावे लागतात. सर्व सामान्य बजेट हे नेहमीं फेब्रुवारीचे शेवटले दिवशीं संध्याकाळीं ५ वाजतां मांडतात. त्या दिवशीं सभागृहाचें काम दुपारीं सुरून होतां पांच वाजतां सुरू होतें. कोणते कर कमी होणार कोणते वाढणार, कोणती जकात कमी होणार, कोणती वाढणार, याबद्दल बजेट मांडण्यापूर्वीं तर्ककुतर्क बाजारांतून चालूं असतात. शेअर बाजार व इतर बाजारांतून स्ट्रेट्याजी, सकाळीं मांडल्यास जास्त होण्याचा, संभव म्हणून, त्या दिवशींचे बाजार बंद झाल्यानंतर बजेट व फायनान्स बिल मांडण्यांत येतें. अन्य देशांत विधिमंडळाचें काम, दुपार संपल्यानंतर सुरू होतें. ब्रिटिश पार्लमेंटचें काम दुपारीं ४ ला सुरू होतें. येथें ११ वाजतां असेंब्ली सुरू होते म्हणून, या दिवसापुरती सदरहू सभा ५ वाजतां सुरू करतात. आगाऊ माहिती, खास माहिती मिळविण्यासाठीं, सटोडियांचे प्रयत्न सर्व देशांप्रमाणें येथेंही चालू असतात. राज्यकारभाराला लागणारा खर्च निश्चित केल्यानंतर त्याला अवश्य लागणारी रक्कम नेहमींच्या करयोजनेपासून पुरी होत नसेल तर, नवीन कर, अगर

जुने वाढविणे अगर कर्ज काढणे यांपैकी कांहीं तरी करावे लागतें. ही योजना अर्थमंत्री मंत्रिमंडळापुढें ठेवतो; व ती मान्य झाली म्हणजे फिनान्स बिलांत तिचा समावेश होतो. दरसाल हें करण्याजेंचें बिल मांडण्याचा राजकीय उद्देश, प्रजेची मान्यता मिळवावी व प्रजेचा सरकारावर, मंत्रिमंडळावर विश्वास आहे हें ठरवून घ्यावें हा आहे. त्याचबरोबर प्रजेचीं गाऱ्हाणीं असलीं व तीं समाधानकारक रीतीनें दूर झालीं नसलीं तर, प्रजेचे प्रतिनिधि करण्याजें मान्य करणार नाहीत, प्रधानमंडळ जाईल, दुसरे येईल, हेही होऊं शकतें. येथें फक्त सुबलक टीका करण्याचा, लोकमत प्रदर्शित करण्याचाच अधिकार आहे; तथापि ही संधि मिळावी म्हणून हें बिल मांडण्यांत येतें. 'अडचणी करा दूर, मिळेल पैसा भरपूर', "(Redress of grievances before supply)" असें इंग्लंडमधील प्रजेचें धोरण, जुलमी राजांविरुद्ध असें त्यांचाच हा तेथें खरा, व येथें नकली अनुवाद आहे.

ता. २८ फेब्रुवारीला बरोबर ५ वाजतां सर ग्रिग साहेबांनीं आपलें पहिलें बजेट मांडलें. सामान्यप्रेक्षक यावेळीं थोडे असतात पण व्यापारी, धंदेवाले, सरकारी अधिकारी फार, प्रेस गॅलरी तर चिक्कार भरलेली असते. बजेट मांडणें म्हणजे अर्थमंत्री आपलें भाषण जें छापलेलें असतें तें वाचून दाखवितो. त्यांत संपलेल्या वर्षांचें, संपत आलेल्या वर्षांचें, फडणिसीदृष्टीनें समालोचन असतें. पुढील वर्षासंबंधीं आपला दृष्टिकाण तो मांडत असतो, अंदाजापेक्षां जमा अगर खर्च कमी अगर जास्त कां झाला याचीं कारणें देतो, आलेला अनुभव लक्षांत घेऊन राष्ट्राची व राज्यकारभाराची निकड लक्षांत घेऊन, पुढील वर्षांचे जमेचे व खर्चाचे अंदाज देत असतो. शिल्लक उरेल असें असेल तर कोठें ती खर्चणार, अगर कोणते कर कमी करणार, हे सांगतो. तूट येत असेल तर, ती भरून काढण्याकरिता गंगाजळीवर विसंबणार कां कर्ज काढणार, कां कर वाढविणार, हें सांगतो; व जें ठरविलें असेल ती योजना असलेलें 'फडणिसी-व्यवस्था-बिल' भाषण संपल्याबरोबर मांडतो. भाषण सुरू झाल्याबरोबर प्रत्येक सभासदाला बजेटपेर्स म्हणजे बजेटाबाबतींतील कागदपत्र देण्यांत येतात. रेल्वे बजेटाचे वेळीं, जमा-खर्चाचा तक्ता, प्रत्येक रेल्वेचा वार्षिक रिपोर्ट, व सामान्य माहिती असलेला साधारण रिपोर्ट, साधारणपणें १००० पानें भरतील इतकी सामुग्री असते. यावेळीं त्याचे तिपटीनें कागद असतात. पोष्टखात्याचा रिपोर्ट, संरक्षणखात्याच्या जमाखर्चाचा रिपोर्ट, अन्य खात्यांचा एक मोठा ग्रंथ, अर्थमंत्री यांचे भाषणाची प्रत, संकलित

जमाखर्चाचा तक्का, व फायनान्स बिल, याप्रमाणें सामुग्रीचा मोठा गड्डा देण्यांत येतो. पहिलीं २-३ वर्षे छापलेल्या भाषणांत धुडील वर्षाच्या करण्यानेचा उल्लेख असे. नंतर सर जेम्स प्रिग यांनीं आपलें तंत्र बदललें. छापिल भाषणांत समालोचन व प्रत्यक्ष करण्याजनेबद्दलचें भाषण टंकयंत्रावर काढलेलें, व त्याचप्रमाणें काढलेलें फायनान्स बिल, हे कागद भाषण संपल्यानंतर सभासदांना व वर्तमानपत्रांना वाटण्यांत येतात. इतकें करूनही १९३८ सालीं बजेटांतील करण्याजनेची बातमी फुटल्याबद्दल गवगवा झाला, खटले झाले !! इंग्लंडमध्ये असें होत नाहीं असें थोडेंच, पण हिंदुस्थानांत झालें म्हणून या देशाला कमी लेखण्याकडे इंग्रजांची प्रवृत्ति असते. सर जेम्स प्रिग यांनीं १९३३-३४चे पक्के हिशोब दिले. १९३४-३५ चे दुस्त अंदाज देऊन १९३५-३६ सालचे अंदाजी जमाखर्चाचे आंकडे देऊन सरकारी नोकरांची पगार कपात रद्द करण्यांत आणि प्राप्तीकरांवरील अधिक कर (Surcharge) कमी करण्यांत येतील असें सांगितलें. त्याचबरोबर ग्रामसुधारणेकरिता १ कोटी रुपये खर्च करण्यांत येतील असें सांगितलें. हिंदुस्थानला बरे दिवस येणार आहेत असें सांगून भाषण संपविलें व बिलाचा सरनामा वाचून दाखवून “ अध्यक्षमहाराज, हें बिल मांडण्याकरिता मी सभेची परवानगी मागतों ” (“ Sir, I beg leave of the House to introduce the Bill ”) हा मंत्र म्हटला; सभेनें हरकत न घेतल्यानें, “ महाराज, मी बिल मांडतां ” (“ Sir, I introduce the Bill ”) असें म्हणून खाली बसले. सभा संपली व कागदांचे गड्डे घेऊन आम्ही सभागृहाबाहेर पडलों. नेहमीप्रमाणें मुरब्बी व महत्त्वाच्या सभासदांकडे बातमीदारांनीं बजेटाबद्दल मुलाखती मागितल्या, कांहींनीं आपण होऊन त्यांना गळ घालून त्या दिल्या; कांहींना आपल्या मुलाखती ध्याव्यात असें वाटें व आपल्या ज्ञानाची व महत्त्वाची त्यांना जरी जाणीव होती, पण त्यांच्या मुलाखती कोणी घेतल्या नाहींत व ध्याव्यात म्हणून गळ घालण्याचा लकव, अगर बातमीदारांना गटबिण्याची कला व साधनें त्यांच्यांत नव्हती ! यामुळें कित्येकांचीं विचाररत्नें व भौक्तिकें यांना जग मुकलें !! हें असें नेहमीं होतें. हें सार्वजनिक नुकसान होय, असें कित्येकांना प्रामाणिकपणें वाटलें !! मलासुद्धां प्रसंगीं तसें वाटें !!!

बजेट मांडल्यानंतर तत्संबंधींचें कागद वाचण्याकरिता वेळ मिळावा म्हणून ३-४ दिवस सुट्टी असते. कांहीं कर्तव्यदक्ष सभासद याचा फायदा घेऊन आपापल्या गांवींही जाऊन येतात !! मद्रास, मुंबईकडील सभासदांना हें अशक्य अस-

ल्यामुळे, वेळ जावा म्हणून त्यांतील कांहीं कागदपत्र नजरेखाली घालणें जमतें. कांहीं सभासद खरोखरच अभ्यासू असतात. त्यांच्या नजरेतून कांहींही सुटत नाही. पुन्हां बैठक सुरू झाली म्हणजे दोन दिवस सर्वसामान्य चर्चेला दिले जातात, व पांच दिवस खर्चाच्या मागणीबाबत चर्चेकरिता देण्यांत येतात. दोन दिवसांतील चर्चेला, व पुढील विषयवार चर्चेलासुद्धा, वक्त्यानें १५ मिनिटांपेक्षा जास्त बोलूं नये असें ठरलेलें असतें. मार्गे सांगितल्याप्रमाणें कपाती सुचविल्या जातात, व प्रत्येक पक्षाला वेळ वांटून दिला जातो. कोणत्या कपाती सुचवावयाच्या हें प्रत्येक पक्ष सुचवीत असतो, व त्या बाबतींतील तंत्र अंमलांत आणीत असतो. सामान्यचर्चेला सुरुवात करण्याचा मान साधारणपणें विरोधी पक्षाचा असतो. या चर्चेत साधारणपणें, ढोबळ मानानें टीका होते. उधळपट्टी, जकातीचें धोरण, लढ पगार, चुकीची करयोजना वगैरे प्रश्न उल्लेखिले जातात. अर्थमंत्र्याला कोणी नालायक म्हणतात, कोणी घाबरट म्हणतात, कोणी पक्षपाती म्हणतात; याप्रमाणें विशेषणांचा सदुपयोग होत असतो !! लोकशाहीत मुरलेला मंत्री शान्तपणें ऐकून घेतो, कोटोला कोटी करून उत्तर देतो; सर जेम्स ब्रिग पहिल्या वर्षाच्या या चर्चेत रागाबलेले दिसत. सामान्यचर्चेत पक्षनेते अगर महत्त्वाचे सभासद, साधारणपणें भाग घेतात. सर होमी मोदी हे गिरणीवाल्यांचे प्रतिनिधि होते. ते नेहमी बोलत, त्यांचें भाषण चांगलें होई; व्यापारविषयक दक्षता त्यांत असे, व तें विनोदमिश्रित असल्यानें सर्व सभागृह ऐके. सर होमी मार्मिक टीका करीत, पण सरकारशीं नेहमी जुळतें घेत. भांडवलवाले व व्यापारी हे सामान्यपणें, नृपति व जनपदांना दोघांनाही खूष ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. दोघांचेही कार्य करणारे दुर्लभ, नृपतिविरोध पत्करून जनपदाचें हित करणारे विरळा, आणि व्यापारी वर्गांत व भांडवलवाल्यांत तर त्याहूनही विरळा. या परिस्थितींत एकटे मोदी यांना दोष देणें रास्त नाही. हिंदी व्यापारवृद्धिबाबत ते दक्ष असत पण, नरमाईनें घेण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती होती, व परंपराही होती, असें म्हणणें योग्य होईल. स्वार्थ व स्वाभिमान यांचा विरोध आल्यास, तो पंचप्रसंग सर्वच सारख्या रीतीनें सोडवूं शकत नाहीत; अर्थात् वैयक्तिक स्वार्थाचा प्रश्नच नव्हता, व त्या दृष्टीनें ते वागले नाहीत. “ लीज-मोदी करार ” करून हिंदी कापडाचे धंद्याबाबत, प्रबळ सत्ता विरोधी असतां, जें तडजोड वृत्तीनें शक्य होतें, तें त्यांनीं केलें. त्याबद्दल दुमत अर्थात होतें सभागृहांतील रणमैदानांवर ते फारसे विसंबत नसत. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या खाजगी भेटी घेऊन, चर्चा करून, आपल्या धंद्या-

च्या दृष्टीनं, ते कामगिरी करीत. कार्यक्षम व्यवस्थापक, दूरदृष्टीचा व्यापारी, उत्कृष्ट वक्ता, विनोदी संभाषक म्हणून त्यांचा लौकीक होता. सरकार दरबारी त्यांचें वजन होतें हें सांगण्याचें कारण नाहीं. सर कावसजी जहांगीर हेही बजेटाच्या चर्चेत नेहमी भाग घेत. सर कावसजी सावकाश बोलत, पण मध्येच मोठ्याने बोलत. त्यांचे उच्चार, त्यांचे शिक्षण इंग्लंडमध्ये झाल्याची ग्वाही देई. एखादे वेळीं ते सरकारवर रागावत, बरेच वेळां आमचेवर. श्रीमंत असून त्यांना संपत्तीचा अभिमान असलेला कोणी पाहिला नाहीं. योग्य तऱ्हेनें खर्च होत असेल तर 'अधिक कर श्रीमंतांवर बसवा' असें नेहमी त्यांचें प्रतिपादन असें. ते प्रागतिक पक्षाचे असून त्यांचीं बरींच तत्वे त्यांच्या आचरणांत दिसत, हें त्यांच्यांतील विशेष होय. सरकारविरुद्ध प्रसंगीं मत नोंदविण्याचा धोकाही ते पतकरीत. खाजगी वागणुकींत गोड. त्यांच्या आतिथ्याचा वांटा मला नेहमी येई. कोणीही आपल्या शब्दानें दुखविलें असें कळल्यास ते त्याची क्षमा मागत. पण असें कचित्तच घडें. शिष्टाचार व सद्भिरुक्ती त्यांच्या स्वभावांतच होती, व त्यांचें प्रतिबिंब त्यांच्या भाषणांत पडे.

डॉ. बानर्जी, डॉ. सिआउद्दीन हे नेहमीच बजेटाच्या साधारण चर्चेत भाग घेत. काँग्रेस पक्षांतील सभासदांपैकीं बरेच कपातीवर व फायनान्स बिलावर बोलत. साधारणचर्चेत श्री. बी. दास, सत्यमूर्ति, श्रीप्रकाश, प्रसंगीं मी, भाग घेत असूं. बी. दास बोबडे बोलत, ते १९२३ पासून सारखे सभासद होते. १९३०-३४ मध्ये काँग्रेसची बाजू आपल्या परीनें तें मांडीत. काँग्रेसतर्फे निवडून आले म्हणून टोपी पालटली, असा आक्षेप सरकारी सभासद त्यांचेवर करीत, संधिसाधू म्हणून हिणवीत. पण तशी वस्तुयुक्ति नव्हती. ते पूर्ण राष्ट्रीयवृत्तिचे होते. काँग्रेसपक्ष आल्यापासून त्यांचें विशेष काम असें राहिलें नव्हतें. तथापि त्यांची व वार्ताहरांची गट्टी फार, त्यामुळें त्यांचा जम नीट असे. शिवाय 'रायज बिकली' या दिहलीच्या साप्ताहिकांत ते टोपणनांवांनें लिहीत. काँग्रेसपक्षाचे शिस्तमुळें चहापाठ्यां, जेवणाचे प्रसंग, बगैरे सामाजिक बाबतींत दक्ष असल्यानें त्यांना विशेष अडचण येत असे, तथापि यांतूनही ते मार्ग काढीत असत !! बरेच दिवस सभासद असल्यानें माहितीपूर्ण बोलत—बेतानेही बोलत. डॉ. डिसोझा हे सरकारनियुक्त, सेवानिवृत्त, आय. सी. एस. होते. धर्मानें ख्रिस्ती म्हणजे अल्पसंख्यांक जमातीचे पण जातीय दृष्टीनें कधीही त्यांनीं विचार केला नाहीं. त्यांचें भाषण नेहमी समतोल होई.

सर हालीम गझनवी ही एक व्यक्ति होती. १९०८च्या चळवळींत ते जहाल होते.

(त्यावेळचे बंगालचे गव्हर्नरानी त्यांचा (Wrong Gazanavi-चुकलेला गझनवी) म्हणून एकदां उल्लेख केला, त्यांचे बंधू सरकारचे बाजूचे म्हणून (Right Gaza navi-योग्य गझनवी-)म्हणून उल्लेख केला होता.) नंतर सर होण्यापर्यंत प्रगति झाली ! हंसत बोलत, जरा कोणी अडविलें कीं रागावत, दटावणी देत, पण घोणानें मत नोंदवीत. विषयाला धरून काय बोलावें याबद्दल त्यांची कल्पना उदार व व्यापक होती !! एकदां एका सभासदानें, दुसरा सभासद विषयास सोडून बोलत असतां खालील उद्गार काढले. "महाराज, गझनवीच्या कसोटीनें सुद्धां हें चाललें आहे तें विषयाला धरून नाही. " (" Sir, even according to Gazanavi's standard of relevancy, this is not relevant") कलकत्त्यातील धंदेवाले व मोठे व्यापारी यांच्याशीं त्यांचें रहस्य दिसें व जीं बिलें, जे ठराव, ते आणीत त्यावरून जणूं कांहीं हे त्यांचे वकीलच आहेत असें वाटें. सर गझनवी मुसलमान पण जिनांशीं विरोध दिसे. पक्षबदल त्यांनीं केला, पक्ष पण स्थापिले, शेवटीं स्वतंत्र राहण्यानें, (त्यांच्या दृष्टीनें) कार्यक्षमता वाढते व श्रमांचें फळही मिळतें, असा अनुभव त्यांना आलेला दिसे. बजेटाच्या चर्चेत या एकंदर पार्श्वभूमीशीं जुळेल असें बोलत. भारतसेवक श्री.नारायणराव जोशी हे असेंब्लीच्या स्थापनेपासून म्हणजे १९२१ पासून सरकारनियुक्त सभासद होते. त्यांच्यापेक्षां जास्त जुने मध्यवर्ती कायदे मंडळाचे सभासद म्हणजे जिना हे होत. ते १९०९ मध्यें म्हणजे मोल्ले-मिटो सुधारणे-नंतर, व्यापक झालेल्या कायदेमंडळांत, प्रथम निवडून आले. १९३०-३४ चा काळ सोडल्यास, ते सारखे मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे सभासद होते. जोशी हे या दृष्टीनें सर्वांत अनुभवी होते. भारतसेवक म्हणून त्यांना प्रतिष्ठा होती. कामगार वर्गाचे हितास फार जपत म्हणून त्याही दृष्टीनें प्रसिद्ध होते. राष्ट्रसंघाचे मजूर काखेंतील संघटनेंत त्यांना महत्त्वाचें स्थान होतें. सालोसाल ते जिनीव्हाला जात. बामुळें कित्येक त्यांना मि. ' जिनीव्हा ' जोशी असेंही म्हणत !! अभ्यास करून बोलणें, मुद्देसुद बोलणें, समतोलवृत्तीनें बोलणें, ही भारतसेवकभूषण गोखले यांची परंपरा वारसानें त्यांच्याकडे आली होती. बऱ्याच प्रमाणांत ती त्यांनीं राखली. बदलणाऱ्या जगाप्रमाणें त्यांच्या वृत्तींत फरक होणें अपरिहार्य होतें. साम्यवादी लोकांच्या बक्तृत्वांत असलेली तत्रिता व कटुता यांचे पाश, पुढें पुढें त्यांच्यावर पडलेले दिसत. सभाविषयक तंत्रांत प्रवीण होते. काँग्रेसपक्षावर त्यांचा विशेष लोभ नव्हता, पण कांहीं सभासदांशीं त्यांचा विशेष स्नेह होता. सरकारनियुक्त

पण सरकारी प्रतोदाची 'सरकारचे बाजूने मत द्या' असें त्यांना सांगण्याची छाती नसे. अपवाद प्रसंग सोडून दिल्यास ते नेहमी आमचेबरोबर असत. त्यांचे विषय म्हणजे कामगारविषयक प्रश्न हे होत. तथापि प्रत्येक महत्त्वाचे विषयांवर बोलत. बेकारभत्ता, कामाचे तास, अपघात-बिमा, आजारीपणांत वेतन, वगैरे बाबी त्यांच्या टोंचणीमुळे पुढें येत, व तेही आणीत. त्यांच्या भाषणाशिवाय बजेटाची चर्चा अगर फायनान्स बिलाची चर्चा पुरी झाली असें त्यांनाही वाटत नसे ! अनेक खात्यांतील खालच्या दर्जाचे सरकारी नोकर त्यांच्याकडे आपला 'वाली' म्हणून पहात व तें सहाजिक होतें.

दोन दिवस सामान्यचर्चा झाली म्हणजे, मागण्यावरील चर्चेला सुरुवात होई. काँग्रेसपक्षाच्या वांट्यास साधारणपणें दोन दिवस म्हणजे ७॥ तास येत. या वेळांत सदरहु पक्ष आपल्या कपाती सुचवी. आमच्या कपातीचें स्वरूप ठरलेलें असें. तक्रार कपात व इन्कार कपात, (Refusal of Supplies) कार्यकारी मंडळांतील खर्चाबाबतचे मागणीलाहि उपसूचना दिलेली असे. हिंदुस्थान सरकारचे बजेटांत कांहीं बाबींवर सभागृहाचे मताची अगर मान्यतेची जरूर नसे. या बाबींना बिनमान्यतेच्या बाबी (Non-Votable Grants) म्हणतात. यांत संरक्षक खात्याचा खर्च व बहुतेक मुलकी अधिकाऱ्यांचे पगार येतात. राज्यकारभारांतील महत्त्वाच्या व आवश्यक बाबी की, ज्यावर राज्यकारभार अवलंबून आहे त्यांचा खर्च, या बिनमान्यतेच्या बाबी असतात. कायम कारभाराचें यंच निराळें व तें चालविणारे, त्याचें धोरण ठरविणारें प्रधानमंडळ निराळें, हा भेद लक्षांत घेतां वरील व्यवस्था योग्य आहे. गाडीवाला बदलावयाचा हक्क आहे, तथापि कोणीहि गाडीवाला आला तरी बैलांना चारा व चाकाला ओंगण हें घातलेंच पाहिजे. म्हणून त्यावरील खर्च बादविवादातीत पाहिजे. निदान दरसाल त्याबाबत धाकधूक असतां कामा नये हें रास्त आहे. लोकशाही राष्ट्रांतून अशी विभागणी असते. प्रध नमंडळ बजेटानें गडगडलें तर दुसरें येऊन त्याचें बजेट पास होईपर्यंत राज्यकारभार चालावा म्हणून अशी किंवा तत्सम व्यवस्था घटनेंत असते. येथें वर लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था आहे. ज्या बाबी मान्यतेच्या (Votable) त्यांच्या खर्चाच्या मागणीबाबत कपातीच्या उपसूचना देतां येतात. कार्यकारीमंडळाच्या ऑफीसचा खर्च ही एक महत्त्वाची बाब असते, म्हणून, अविश्वास कपात अगर इन्कार कपात, या बाबींच्या मागणीला महत्त्व देण्यात येतें.

१९३५ सालीं हिरिरीनें वादविवाद झाला, सरकारने विरोध केला, ज्या ज्या खात्यांवर टीका झाली त्या त्या खात्यांच्या अधिकाऱ्यांनी उत्तरे दिलीं. मतांसाठीं प्राण टाकलें, पण सरकारचा पराभव झाला ! स्वतंत्रपक्षाला साधारणपणें एक दिवस मिळें, त्यांत तो पक्ष लष्कराचें हिंदीकरणाबाबत अगर नोकऱ्यांतील जाति-विषयक प्रमाणाबाबत कपाती सुचवी. काँ. नॅ. पक्ष सरकारी दमननीति, सामान्य राज्यकारभार यांवर भर देई. युरोपियन गट व्यापाराविषय घोरण यांवर भर देई. बिनपक्ष सभासद ज्यांना एक दिवस मिळें, त्यांत ते ज्याला जो विषय प्रिय वाटे त्याप्रमाणें कपाती सुचवीत. दहा दिवसांत जी काय चर्चा होईल ती होई. या सालच्या मागणीच्या कपातीबाबत सरकारचा प्रत्येक मतनोंदणीच्या वेळीं पराभव झाला. पांचवें दिवशीं कत्तल सुरू झाली. मागणी मागून मागणी अर्थ मंत्र्यानें मांडावी व ती नापास व्हावी, व प्रत्येक वेळेस मतदानांच्या खोलींत जावें लागे, याप्रमाणें दोन तास कबायत झाली. वास्तविक, बहुमत आवाजानें अर्थ-मंत्र्याविरुद्ध होतें. एक दोन वेळां मतनोंदणी केल्यानंतर दर वेळेस मतनोंदणी मागण्यास नको होती. पण सर जेम्स ग्रिग येवढे चिडले होते कीं, दर वेळेला मतनोंदणी मागत व पायपिटी करवीत. बजेटावरील मतनोंदणी संपली त्यावेळेस बाहेर अंधार होता, सभागृहांत दिवे लागले होते. अर्थमंत्र्यांच्या मनांतील आशाज्योत मावळली होती. बजेटाचें भाषणाचें वेळी निळ्या रंगाचें फूल, जें इंग्रजांमध्ये भाग्याचें लक्षण समजतात, तें कोटाला लावून ही स्वारी आली होती, तें काळवंडलें, अपयशी ठरलें. पुन्हां फायनान्स बिलाचें सुरुवातीस तें तेथें दिसलें नाहीं. रात्री ८ वाजतां आम्ही घरीं परतलों, उत्साहित होतो व मतनोंदणीच्या श्रमानें बुभुक्षितही पण होतो !!

बजेटांतील खर्चाची बाजू वरीलप्रमाणें सालमजकूरची निकाली लागली होती. आतां जमेचे बाजूसंबंधीं—म्हणजे फडणिशी व्यवस्था बिलासंबंधीं—विचार व्हाव-याचा होता. मंत्रिमंडळानें जी खर्चाची योजना ठरविली असेल, त्यांत वाढ सुचवितां येत नाहीं, कपाती सुचवितां येतात. त्याचप्रमाणें जमेची जी योजना असेल, जे करांचे दर फायनान्स बिलांत असतील त्यांत वाढ सुचवितां येत नाहीं, कमी दर करावेत असें सुचवितां येतें. अर्थात् मंत्रिमंडळानें एखादी गोष्ट मान्य केली म्हणजे ती सरकारी योजनाच होते. पण पूर्ण विचार करून कोठलेंही मंत्रिमंडळ करयोजना ठरवीत असतें. सभागृहाला वर कमी दरानें घ्यावेत अगर एखादा कर अजिबात रद्द करावा अशीच फक्त मागणी करतां येते. हिंदुस्थान सरकारच्या वावर्तीत हीच

व्यवस्था होती. कर वाढविणें म्हणून उपसूचना बिलास देणें झाल्यास गव्हर्नर जनरलची परवानगी लागे. किंबहुना ज्या कांही बाबींत जनतेवर पैशाचा बोजा बसण्याचा संभव आहे, अगर एकंदर बोजा न वाढतां सरकारी योजनेंत कांहीं कर वाढणार असले असें जरी असलें तरी, त्या सर्व सूचनांना गव्हर्नर जनरलची पूर्व-परवानगी लागते. बरिल मर्यादा लक्षांत घेऊनच फायनान्स बिलाला उपसूचना द्याव्या लागतात, व त्या दृष्टीनें अनेक उपसूचना सदरहू बिलाला दिल्या गेल्या. खर्चाच्या मागणीचा निकाल लागल्यानंतर दुसरे दिवशीं अर्थमंत्री सर जेम्स प्रिग यांनीं फायनान्स बिल—फडणिशी व्यवस्था बिल—विचारांत घ्यावें म्हणून सभें-पुढें सुचना (Motion) केली !!!

सभागृहांत, बिल येण्यापूर्वी, आल्यानंतर, व तें पास झाल्यानंतरही नियमाप्रमाणें सर्व संस्कार व्हावें लागतात. बिलांत नियमाप्रमाणें सरनामा, अंमलांत केव्हां येणार म्हणून मुहूर्त, क्षेत्र, व्याख्या, मुख्य बाबी, परिशिष्टें (Title, time when it will become operative, Jurisdiction, definitions, main clauses, and Schedules) यांचा समावेश विषयपरत्वे असावा लागतो. नियमाप्रमाणें बिल तयार करून नोटीस ऑफिसमध्ये त्याची एक प्रत सभासदानें द्यावी लागते. खासगी सभासदांचीं विलें, खासगी कामासाठीं नेमलेल्या दिवशींच फक्त चर्चेला निघतात. खाजगी बिलांचे क्रम चिड्या टाकून (Ballot) ठरविले जातात. तीच गोष्ट ठरावांबाबत असते. ठरावाची नोटीस द्यावी लागते व खासगी ठरावांचा क्रम बॅलटनें ठरविला जातो. खासगी ठरावांना जे दिवस नेमिले असतील त्या दिवशीं त्यांची चर्चा होते. ठराव सुद्धां नियमाप्रमाणें सभ्य भाषेत, सभागृहाला अधिकार असलेल्या विषयांबाबतचा असला पाहिजे; कांहीं बाबतींत बिल अगर ठराव यांना गव्हर्नर जनरलची पूर्ण संमती लागते. ती मिळाल्याशिवाय त्यांवर चर्चाच होऊं शकत नाहीं. ते सर्व नियमबाह्य म्हणून काढून टाकण्यांत येतात. नियमाप्रमाणें बिलाची नोटीस दिल्यानंतर कार्यक्रम पत्रिकेंत ज्या दिवशीं तें असेल, त्याच्या आधीं बिलाच्या छापील प्रती काढून, चर्चेच्या दिवशीं सभासदांच्या टेबलांवर ठेवण्यांत येतात. बिलाच्या बाबतींतील सभागृहांतील पहिला संस्कार म्हणजे मांडणान्या सभासदानें “सभागृहानें अमूक बिल मांडण्याची परवानगी द्यावी” अशी चालना करावयाची (Sir, I beg leave of the House to introduce a Bill to...) ही परवानगी नाकारतां येते, पण सभागृहाचा संकेत न नाकारण्याचा

असतो. कारण, चालकाचें म्हणणें ऐकून घेतल्याशिवाय बिलाचा निकाल लावणें योग्य समजलें जात नाहीं. अध्यक्ष प्रश्न विचारतात कीं, 'प्रश्न असा आहे कीं, अमूक बिल मांडण्याची परवानगी द्यावी' ("Question is that leave be granted to introduce a Bill etc.") सभागृहाने परवानगी दिली कीं सदरहू सभासद पुन्हां उभा रहातो व "मी बिल मांडतो" ("Sir, I introduce the Bill") अशी चालना करतो. नंतर त्या दिवशीं सदरहू बिलाबाबत कांहींही होत नाहीं. हा पहिला संस्कार झाल्यानंतर ज्या दिवशीं पुन्हां हें बिल कार्यक्रम पत्रिकेवर असेल त्या दिवशीं सदरहू सभासद "हें बिल विचारांत घ्यावें" ("That the Bill be taken into consideration") अशी चालना करतो, अगर हें बिल खालील गृहस्थांचें निवडक कमिटीकडे सोंपवावें व अमूक काळांत सदरहू कमिटीनें रिपोर्ट करावा. (That the Bill be referred to a Select Committee consisting of . . . and that report be submitted before such and such a date.) अशी चालना करतो. अन्य सभासद 'पहिल्या सूचनेला निवडक कमिटी नेमावी' अशा उपसूचना नियमाला धरून आपणू शकतात. पुष्कळ वेळां खुद्द बिल मांडणारा सभासद अगर अन्य सभासद, 'लोकमताचा अंदाज घेण्याकरितां सदरहू बिल जनतेंत विशिष्ट काळ फिरवावें' ("That the Bill be circulated to elicit Public opinion till such and such date") अशीही सूचना करतात. अनेक वेळां या सूचनेन कालहरण करण्याचा उद्देश असतो. पुष्कळ वेळां लोकमत अनेक प्रश्नांवर अजमाविणें इष्ट असतें. ही सूचना पास झाल्यास सरकार देशभर निरनिराळे जिल्हाधिकारी, प्रांतिक सरकारें, प्रमुख संस्था व व्यक्ति यांच्याकडे सदरहू बिल पाठविते व त्यावर अलेले अभिप्राय सरकार छापून सभासदांकडे पाठविते. मुदत संपल्यानंतर कार्यक्रम पत्रिकेंत सदरहू बिल आलें म्हणजे पुन्हां तें विचारांत घ्यावें अगर निवडक कमिटीकडे सोंपवावें यापैकीं एक चालना बिलाचे सभासदांस करावी लागते.

निवडक कमिटीकडे बिल सोपवावयाचें झाल्यास सभासदांचीं नांवें मुक्रर करावीं लागतात. साधारणपणें येथें १२-१४ पर्यंत सभासद निवडक कमिटींत घालतात, व या कमिटीचा अध्यक्ष कार्यकारी मंडळातील कायदे मंत्री हा पदसिद्ध (अधिकार पदानें) असतोच. बिलाचा विषय असेल त्या दृष्टीनें सर्व पक्षांची संख्या लक्षांत घेऊन, पक्षप्रतीद आपापल्या पक्षांतील सभासदांचीं नांवें देतो. पक्षसंघटनेच्या दृष्टीनें अनेक वेळां भलतींच माणसें प्रतोदाला घालावीं लागतात. रुसलेले, फुगलेले

सभासद असतात त्यांचें समाधान करावें लागतें. अॅसेंब्ली चालू असतां निवडक कमिटीच्या बैठका साधारणपणें होतात; पण अनेक वेळां अधिवेशन सुरू होण्या-पूर्वी अगर बरखास्त झाल्यानंतरही होतात. अशा वेळां साहजिकच सभासदांना भक्ता व भाडें जास्त मिळतें. याही दृष्टीनें विचार करून त्यांत शिरण्याचा प्रयत्न करणारे, प्रतोदाकडे लकडा लावणारे अनेक सभासद सर्व पक्षांतून असतात. निवडक कमिटीकडे सभागृहांनें बिल सोपविलें, याचा अर्थ सदरहू बिलाचीं सर्वसामान्य तत्त्वे सभागृहास मान्य आहेत असें मानतात, निदान असा संकेत आहे. निवडक कमिटींत बिलावर चर्चा होऊन व दुरुस्त होऊन, रिपोर्ट तयार होतो. कमिटीच्या बैठकीला सरकारी कायदे पंडित, कमिटीचे निर्णय कायदेशीर भाषेत बसविण्याच्या कामी, मदत करण्यास हजर असतात. रिपोर्ट तयार झाला व मूळ बिलांत व दुरुस्त बिलांत फारसा फरक नसेल तर सदरहू कमिटी, सदरहू बिल पुन्हां प्रसिद्ध करावें, इतकें दुरुस्त झालें नाहीं, असा शेरा मारून तें सभागृहाकडे धाडते. आमूलाग्र फरक असेल तर दुरुस्त बिल पुन्हां प्रसिद्ध करावें असा शेरा मारून धाडते. प्रत्येक बिल सभागृहांत मांडल्याबरोबर सरकारी गॅल्लेटांत छापतात, यालाच तें 'प्रसिद्ध करणें' असें म्हणतात. सभागृहांत रिपोर्ट आल्यानंतर जर प्रसिद्ध करावें असा शेरा असेल तर, त्याप्रमाणें बिलाचा सभासद सूचना मांडतो, व त्याप्रमाणें होतें. तसे नसेल तर सभासद 'दुरुस्त बिल विचारांत घ्यावें' अशी चालना करतो. (That the Bill as

amended
reported by the Select Committee be taken into consideration.)

बिल विचारांत घ्यावें अगर निवडक कमिटीकडे धाडावें, अगर लोकमत अंदाजण्या-करितां धाडावें, यापैकी कोणतीही सूचना सभागृहापुढें आली असतां होणारी चर्चा सर्व-सामान्य स्वरूपाची असते. बिलाला आधारभूत असलेलीं तत्त्वे, यांवरच चर्चा होते. कलम-वार अगर तपशीलवार चर्चा साधारणपणें हांत नाहीं. ठराव अगर कपातीवर बोलण्याला कालमर्यादा आहे. पण बिलाचे बाबतींत कोठल्याही अवस्थेंत तें बिल असो, भाषणा-वर कालमर्यादा नाहीं. जेव्हां एखादी बाब योग्यरीतीनें चर्चिली गेली असें अध्यक्षांना वाटे, त्यावेळेसच तो वादविवादबंदीची (Closure) सूचना सभागृहांत मता-साठीं मांडतो, एरवीं नाहीं. त्याचप्रमाणें एखादा सभासद केवळ कामांत व्यत्यय आणावा एवढ्याच हेतूनें भाषणबाजी करित असेल असें अध्यक्षांना वाटे, त्यावेळीं त्यांना सभासदाचें भाषण बंद करण्याचा अधिकार आहे. सभेचा नायक

किंवा नियंत्रक म्हणून हे अधिकार असणें इष्ट आहे. सर्व देशांतील कायदेमंडळांच्या अध्यक्षांस हे अधिकार आहेत. निःपक्षपातीपणानें त्याचा उपयोग व्हावा अशीच सर्वांची इच्छा असते. ६ वर्षांत या अधिकाराचा दुरुपयोग झाला असें कोणीही म्हटलें नाहीं. योग्य चर्चा झाल्यानंतर, कोणीही बोलणारा सभासद नसेल, अगर वादविवादव्दीची सूचना आल्यावर व ती पास झाल्यावर, अध्यक्ष “ प्रश्न असा आहे की, बिल विचारांत घ्यावें. (Question is that the Bill be taken into consideration) ” असें म्हणून सभागृहाचें मत घेतात. निवडक कमिटीकडे सोपवावें, अगर लोकमत अंदाजावें, अशी उपसूचना आल्यास ती प्रथम मतास घालण्यांत येते. ती पास झाल्यास त्या बिलाचे त्या अवस्थेंतील संस्कार संपले. तशी उपसूचना नसल्यास अगर नापास झाल्यास वरील प्रश्नावर अध्यक्ष मत घेतात. ‘विचारांत घ्यावें’ ही सूचना नापास झाल्यास बिलाचा अंत्यविधि झाला असें होतें; बिल संपतें. सभागृहानें तें फेटाळलें, असा सरळ अर्थ होतो. कांहीं काळ तेंच बिल अगर त्याच विषयासंबंधी बिल पुन्हां सभागृहापुढें येत नाहीं. ‘विचारांत घ्यावें’ ही सूचना पास झाल्यास बिलांतील कलमांचा विचार सुरू होतो. प्रथम कलमें, त्यावरील अनंत उपसूचना, नंतर परिशिष्टें त्यांवरील उपसूचना, नंतर सरनामा, यांवरील पण उपसूचना, याप्रमाणें चर्चा होते. मतनोंदणी होते. अध्यक्ष, प्रत्यक्ष कलम आहे तमें अगर दुरुस्त झालें असेल तें, “प्रश्न असा आहे की कलम अमुक हें बिलाचा भाग असावा” (“ Question is that Clause No....do stand as part of the Bill ”) याप्रमाणें मंत्र म्हणतो व मते घेतो. तसाच मंत्र परिशिष्टाबाबत व शेवटीं सरनाम्याबाबत. याप्रमाणें सर्व कलमें परिशिष्टें व सरनामा सभागृहानें मूळप्रमाणें अगर दुरुस्त, पास केल्यानंतर बिलाची दुसरी अवस्था संपते.

बिलाचा सभासद याला दुरुस्त झालेलें बिल पसंत असेल तर, तो सदरहू बिल “ पास करावें (That the Bill be passed) ” अशी चालना करतो. “विचारांत घ्यावें” या सूचनेवरील वादविवादाला पहिलें वाचन म्हणतात. कलमवार चर्चेंला दुसरें वाचन, “पास करावें” या सूचनेवरील चर्चेंला बिलाचें तिसरें वाचन म्हणतात. दुरुस्त बिल पसंत नसेल तर, सभासद बिल पास व्हावें ही सूचना मांडण्याचें नाकारतो व तसें झालें म्हणजे बिलाचा त्या स्थितींत अंत झाला असें समजतात व तसलें अगर त्या विषयावरील बिल ठराविक काळ, सभागृहांत मांडतां येत नाहीं. पास करावें अशी चालना झाली म्हणजे सभागृहांत पुन्हां चर्चा होते, पण तिचें स्वरूप आत।

निराळें असतें. तपशीलवार अगर कलमवार चर्चा करित नाहींत व करतांही येत नाहीं. सामान्य तत्वे जीं आतां दुरुस्त बिलांत मान्यता पावलीं असतील त्यावरच चर्चा होतें. एकाद्या बिलानें—तीत्र बिरोधक बिल पास झाल्यानें—राष्ट्रांत बेबंदशाही माजेल, अत्याचार वाढतील, स्वातंत्र्य नष्ट होईल, सामाजिक गुन्हे वाढतील, स्वैराचार वाढेल, वगैरे विषयाला प्रस्तुत, प्रसंगीं अप्रस्तुतसुद्धां, भीतिदायक चित्रें उभीं करतात. उलट बिल पास झाल्यानें सामाजिक प्रगति सोपी होईल, देशाचा लौकिक वाढेल, संयमानें स्वातंत्र्य संरक्षिलें जाईल, विषमता कमी होईल, देशभर सुखसंचारक न्यायवृद्धी होईल वगैरे भविष्य, विषय असेल तसा, व नसेल तरीसुद्धां, बिलाच्या बाजूचे लोक वर्तवितात. बिल आणणाराचें अभिनंदन होतें, कोणी टीका करतात. विरोधकांचा दम उखडलेला असतो, सदनशीर प्रयत्नांची सीमा त्यांनीं गांठलेली असते; शाप व अभद्र भविष्य—जीं हत्यारें त्यांना शिल्लक असतात त्यांचाही उपयोग प्रसंगीं केला जातो. देशाचें राजकारण सनदशीर मार्गानेंच चालवावयाचें हें जेथें सर्वांचें, सर्व पक्षांचें ठरलेलें असतें; अगर राजकारणाचा हा मौलिक व मुख्य सिद्धांत जेथें मानला जातो, त्या देशांत बिल पास झालें म्हणजे विरोध थंडावतो. किंबहुना सभागृहानें याप्रमाणें दिलेला बहुमताचा निर्णय म्हणजे सर्व सभेचा, सर्व देशाचा निर्णय म्हणून सर्वांनीं यानंतर तो मानला पाहिजे अशी योग्य व अभिमानी परंपरा मानण्याचा प्रघात अनेक लोकशाही देशांत आहे. प्रत्येक अल्पमतवाल्या विरोधी पक्षानें, सभागृहांत पराभव झाल्यानंतर विद्यमान प्रधान-मंडळाविरुद्ध सशस्त्र प्रतिकार सुरू केल्यास लोकशाही नष्ट होईल हें उघड आहे. पराभूतपक्षानें लोकमत आपल्या बाजूस वळवावें, बहुमत करावें, आमनिवडणुकींत जिंकून अधिकारावर यावें व योग्यते बदल करून घ्यावेत, हा खरा लोकशाहीचा मार्ग आहे, व खऱ्या लोकशाहींतच तो शक्य आहे. निवडणुकीचें यंत्र (Election Apparatus) जर लोकमत खऱ्या प्रमाणांत दाखविणारें नसेल, बहुमत होऊनसुद्धां प्रधान-मंडळ जबाबदार नसेल म्हणून न जाणारें व अटळ असेल (Irremovable) अगर आजचे बहुमतवाले उद्यां अल्पमतवाले झाल्यानंतर सनदशीर नीतीचा अवलंब करणार नसतील तर, निव्वळ सनदशीर विरोध करून, पराभव झाल्यानंतर सभागृहाचा अगर बहुमताचा निर्णय सर्व सभागृहाचा, सर्व राष्ट्राचा आहे, असें मौलिक व महत्त्वाच्या बाबतींत मानणें, आत्मघातकी ठरेल. सदरहू निर्णय कसा बदलावा हें देशकाल परिस्थितीवर, विरोधकांच्या संघटनेवर व सामर्थ्यावर अवलंबून

राहील. जेथें लोकमताचें ' दान ' पडल्याबरोबर पक्षाला अधिकाराचा ' कट ' घरातां येतो, तेथील गोष्ट निराळी; हिंदुस्थानांतील नकली लोकशाहीतील गोष्ट निराळी. १९३५ चें हिंदुस्थानांतील राज्यकारभाराबाबत बिलाचें तिसरें वाचन सुरू झालें त्यावेळीं हल्लींचे इंग्लंडचे पंतप्रधान चर्चिल हे म्हणाले, " या बिलांतल्या, प्रत्येक कलमाला, प्रत्येक शब्दाला, मी विरोध केला आहे. आज हें बिल दुरुस्त स्वरूपांत या सभागृहानें मान्य केलें आहे, व ते आतां पास होईल. माझा विरोध आणि प्रत्येकाचा विरोध येथें संपला पाहिजे. हें बिल, हा निर्णय आतां सार्वभौम पार्लमेंटचा निर्णय आहे, एका व्यक्तीचा अगर एका सभासदचा न होई, याप्रमाणें मानण्याची आम्हा इंग्रजांची अभिमानाची परंपरा आहे. " चर्चिलला हें बोलणें योग्य आहे, येथें तें योग्य कसे ठरेल !

अर्थमंत्री सर प्रिग यांनीं फडणिसी व्यवस्था बिल विचारांत घ्यावें ही सूचना मांडल्यानंतर चर्चिला सुरुवात झाली. अर्थात् या चर्चिला कालमर्यादा नव्हती. राज्यकारभारासंबंधी वाटेल त्या बाबीवर बोलणें प्रस्तुत होतें. राज्याच्या अठरा कारखान्यांना जर पैशाची जरूर लागते, व तो पैसा हे बिल पास झाल्याने मिळणार असल्यामुळें त्या सर्वांवर टीका, टिप्पणी होणें रास्त आहे. घटनात्मक प्रश्न पासून तों एखाद्या कामगार संघाला मान्यता देण्याच्या प्रश्नापर्यंत चर्चेचा व्याप दिसत होता. लष्कर व सरहद्दावरील धोरण हें कस अयोग्य आहे असें कांहींनी सांगितलें. सरकारची चलनविषयक नीति हिंदी उद्योगधंद्यांना विघातक वशी आहे असें कांहींनी मांडलें. जकातीच्या धोरणावर टीका केली. कामगार विषयक प्रश्न कसे डावलले जातात म्हणून कांहींनी सरकारला दोष दिला. डोईजड कारभाराचा बोझ कमी व्हावा म्हणून, कांहींनी मागणी केली. तात्पर्य अनेक खात्यांवर अनेक दृष्टिकोणां. तून अनेकांनीं टीका केली. या बिलाच्या चर्चेत याप्रमाणें सालोसाल राज्यकारभाराचे अंगोपांगांवर टीका होत असते. ज्या खात्यावर टीका असल त्याचा प्रमुख उत्तर देतो. बहुशः हा वादविवाद, ही चर्चा ७-८ दिवस चालते व नंतर बिल विचारांत घ्यावें ही सूचना पास होऊन, कलमवार चर्चा सुरू होते. १९३५ सालच्या अधिवेशनांत कांहीं भाषणें या चर्चेत उल्लेखनीय झालीं. हिंदी व्यापाऱ्यांचे मुंबईचे प्रतिनिधी शेट मथुरादास वसनजी यांचे भाषण माहितीपूर्ण झालें. त्यांत सरकारच्या एकंदर आर्थिक नीतीचा आढावा घेऊन उत्कृष्ट समालोचन केलें होतें. शेटजींच्याबरोबर प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ प्रो. के. टी. शहा हे येत. ३ वर्षे शेट मथुरा-

दास बसनजी सभासद होते. फक्त बजेटाच्या वेळीं व अगदीं व्यापारविषयक बाब असेल त्या वेळींच हे बोलत. मत काँग्रेसपक्षाच्या बाजूनें देत. प्रो. शहांची मदत त्यांना असल्यामुळे, भाषण माहितीपूर्ण होई. प्रो. शहा 'बॉम्बे कॉनिकल'चे खास बातमीदार म्हणून हजर असत, व त्यामुळे त्यांना सभागृहाचे काम चांगल्या रीतीने निरीक्षितां येई. प्रो. शहा, पंडित पंतजींच्या भाषणावर फार खूष असत. या वर्षीच्या या बिनाबरीत त्यांचें भाषण १ तासावर झालें. राज्यकारभाराच्या बाबींविरोबर फडणिशी धोरणाचें त्यांनीं केलेलें विदारक पृथक्करण सर जेम्स ग्रिग यांना चांगलेंच झोंबलें. सर जेम्स ग्रिग यांनीं लांबलचक उत्तर दिलें. त्यांत त्रागा होता, राग होता, आव्हान होतें, अर्धवट माहिती होती, काँग्रेसबद्दल पूर्ण विद्वेष होता, अन्यपक्षां यांची हॅटाळणी होती; अर्थसमस्याच्या भाषणांत जें नको तें सर्व होतें; समतोलबुद्धि, समजूतदारपणा व सौजन्य हे जे त्रिदोष त्यांचे मते असावेत, ते त्यांनीं टाळले होते, व म्हणून ते नव्हते ! !

कलमवार चर्चेला सुरुवात झाली म्हणजे कर योजनेच्या निरनिराळ्या दरांना दिलेल्या उपसूचनांवर चर्चा होते. उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी म्हणजे सरहद्द-जकात (Custom), प्राप्ती (Income), मीठ, साखर वगैरे पदार्थांवरील अंतर्गत जकात (Excise), ह्या होत. त्याचप्रमाणें तार व टपाल खात्याच्या बाबतींतील दर, यांचाही समावेश बिलांत असल्यामुळे, त्याही बाबतींत उपसूचना येतात. काँग्रेसपक्षानें प्राप्तीकराच्या बाबतींत कमी दर करावा अशी उपसूचना कधीही दिली नाहीं. याबाबत उपसूचना युरोपियन गट, धंदेवाले व व्यापारी, बिनपक्षीय सभासद, यांचे-कडून येत; व त्या कधीही पास होत नसत. मुख्य उपसूचना काँग्रेसपक्षाच्या, काँग्रेस नें. पक्षाच्या, त्या मीठ, साखर, पोष्टाचे दर यांबाबत असत. जकात हें महत्त्वाचें कलम खरें पण त्यावर यावेळीं भर दिला जात नाही. जकातीचे प्रश्न स्वतंत्र सभे-पुढें येतात, त्यावेळीं त्यांचा विचार होतो. मिठाच्या बाबतींत जो दर बिलांत असेल त्यापेक्षां रुपया, अघेली, पावली कमी अशा अनेक उपसूचना मांडण्यांत येतात. बत्तूंवरिल कर गरिबांवर बसतो, प्राप्तीवरील कर चांगला. प्राप्ती झाली तरच द्यावा लागतो. वस्तु ध्यावोच लागते. मीठ ही आवश्यक वस्तु, चैनीची बाब नव्हे. त्यावर्गळ कर कमी केल्यास खप वाढतो हें अनेक वेळां सिद्ध झालेलें, या सर्व दृष्टींनीं मिठाचें कराबाबत दिलेल्या उपसूचनेस महत्त्व असतें. पावली, अघेली किंवा रुपया यांपैकी कोणतीही उपसूचना पास झाली तरी उत्पन्नांत लाखांनी घट

होते; व त्यामुळे सर्व बजेटांतील सरकारी व्यवस्था बिघडते. पण त्याचा दोष लोक-पक्षाकडे कसा? लोकपक्ष नुसतीच टीका करील व राज्यकारभाराची धुरा घेण्यास तयार नसेल तर, हें करणें विध्वंसक व विद्वेषी ठरेल. येथे, प्रत्येक क्षणाला राज्य-कारभाराची जबाबदारी घेण्यास खराखुरा लोकपक्ष तयार होता. शिवाय गुणदोषांच्या दृष्टीने पाहिलें तरी, गरिबांवर बसणारा कर कमी होणें न्याय्य होतें. पडणारी घट, प्राप्तीवरील करांत वाढ करून, अगर लछ पगार कमी करून भरून काढतां येण्या-सारखी होती. पण येथील सरकार हे इंग्रज भांडवलवाल्यांचें रखवालदार, व त्यांच्या इशान्याप्रमाणें देशी भांडवलवाल्यांना व संचितवाल्यांना शक्य तितकें न दुखवितां वागणारें होतें व आहे. काँग्रेसपक्षाची कोणतीही गोष्ट मानावयाची नाही, हा संकल्प सर ग्रिगसाहेबांचा ते जाईपर्यंत होता. मिठावरील कराला आलेली प्रत्येक उपसूचना अर्थमंत्री जोरानें विरोधी. कांहीं पक्ष, कांहीं सभासद, त्यांच्या तर्कटाला बळी पडत. तथापि कोठली तरी एक उपसूचना मिठाच्या कराबाबत पास होई. क्रमाक्रमानें कमी दराची उपसूचना आमचा पक्ष मांडी, व प्रत्येक मतमोजणीत आमची बाजू वाढे, व शेवटीं बहुमत होऊन अर्थमंत्र्याच्या करयोजनेवर घाव पडून तुकडा उडे, व हाच बार बहुतेक घातुक ठरून बिल निकाली लागे. या सारलीं असेंच झालें. उपसूचनेवर चर्चा चालू असतां एकांनै प्रश्न केला, “अर्थमंत्री हिंदी मीठ वापरतात काय?” (“Does the Finance Member use Indian salt?”) दुसऱ्यांनै मध्येच सांगितलें “ते इंग्रजी मीठ वापरतात ” (“He takes English Salts ”). मी ओरडलों “ते सामरसाट्स घेतात (He takes somersaults).” ते कोलांट्या खातात. अर्थात् ही शाब्दिक कोटी होती. पण त्या दिवशीं प्रश्नोत्तराच्या वेळीं ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान यांतील आर्थिक देण्याबाबत, दोन परस्परविरोधी विधानें करून, तासाभरांनै आपण चुकीचें विधान केलें असें दिलगिरीपूर्वक सभागृहाला सांगितलें होतें. ह्या त्यांच्या कोलांट्या सभासदांच्या मनांत ताज्या होत्या. यामुळे कांहीं भिनिटें सभागृहांत हंशा पिकला, व अध्यक्षही त्यांतून सुटले नाहींत. मत नोंदणीच्या वेळीं सर ग्रिगसाहेबांनीं मजजबळ येऊन फार दुष्ट (“Very wicked”) म्हणून बोलले, मी म्हणालों “तुम्ही बदला घ्या ” (“Reciprocate”) व ते मान हलवून मतनोंदणीच्या खोलींत गेले ! उपसूचना पास झाली; पुढें पोष्टाचे, कार्डाचे दर कमी व्हावेंत, म्हणून उपसूचना पास झाली. बुकपोष्ट वगैरे बाबतींतहि उपसूचना पास झाल्या. तात्पर्य १९३५ मध्ये पास झालेल्या उपसूचनांचा परिणाम

फडणिशीट्टीनें रु. ३ कोटी पर्यंत घट पाडणारा होता. मांडलेलें बिल याप्रमाणें छकलें छकलें उडून शरपंजरीं पडलें होतें. कलमवार चर्चा संपली, सर्व कलमें, परिशिष्टें, सरनामा यांवर चर्चा झाली. बिल पास करावें अशी चालना नियमाप्रमाणें येण्याची वाट आम्ही पहात होतो. कार्यक्रम पत्रिकेवर अर्थमंत्री यांच्या नांवावर हें बिल बिचारांत घ्यावें व पास करावें असें होतें. (The Finance Member to move that the Bill be considered and passed.) बिलाचा विचार झाला होता आणि तो यथासांग झाला होता. मटें झालेलें बिल अर्थमंत्री पुढें ढकलण्याचा प्रयत्न करतात कीं काय हें पहाणें होतें. अध्यक्षानीं 'नामदार अर्थमंत्री' म्हणून आवाहन दिलें. ("The Hon. The Finance Member "), ही क्रुद्ध देवता उभी राहिली, व "महाराज, पास करावें ही सूचना मला मांडावयाची नाही" म्हणून खाली बसली. (Sir, I do not move, that the Bill be passed) टाळ्यांचा कडकडाट करून त्याला स्टॅपिंगची जोड देऊन, घोषणांचे जयध्वनी करीत आम्ही आमच्या लावणीत परतलों. कार्यकारीमंडळ आपल्या देवतेकडे, गव्हर्नर जनरलकडे संकट-निवारणार्थ गेलें !

मागें सांगितल्याप्रमाणें बजेट फेब्रुआरीच्या शेवटल्या तारखेस मांडतात व तें ३१ मार्चपूर्वी असेंब्ली व वरचे कौन्सिल यांमध्ये पास व्हावयास पाहिजे; कारण प्रत्यक्ष बजेटांत जमा व खर्च या दोन्हींची व्यवस्था एक वर्षाकृति केलेली असते, व सदरहू वर्ष ता. ३१ मार्चला संपतें. म्हणून सदरहू सुदतीपूर्वी पुढील वर्षाचें अंदाजपत्रक मान्य झालें पाहिजे म्हणजे ता. १ एप्रिल रोजी कर बसूल करणें, अगर खर्च करणें कायदेशीर होतें. तसेंच बजेट व फायनान्स बिल मांडल्याबरोबर नवीन दरानें सदरहू जकात वसूल केली जाते, म्हणजे आयात व निर्यात व्यापारां-तील लबाडीला बाव राहात नाही. पुढें जर बजेटांतील दरांत कांहीं फरक झाला तर, त्याप्रमाणें व्यापाऱ्यांना वजावट करून सरकार पैसा परत करतें, व याप्रमाणें करण्याचा अधिकार सरकाराला कायद्यानें आहे; सर्व देशांतून कमीजास्त प्रमाणांत ही व्यवस्था आहे. इंग्लंडमध्ये तर अवश्य खर्च करावा असे ठराव कॉमन्स सभा प्रथम पास करते व नंतर ३।४ महिनेपर्यंत प्रसंगी बजेटावरील चर्चा चालू असते. येथें बजेट वर्षारंभापूर्वीच म्हणजे ता. १ एप्रिल पूर्वी पास झालेंच पाहिजे, नाहीतर पंच-प्रसंग निर्माण होतो. १९३५ साली फडणिशी-व्यवस्था-बिलावरील चर्चा एवढी लांबली कीं, एप्रिल उजाडला तरी ती संपली नव्हती. उभा राहिलेला पंचप्रसंग दूर

करण्याकरिता ३१ मार्चला मध्यरात्री व्हाईसरॉयसाहेबांनी बटहुकूम जारी करून बिल पास होईपर्यंत मागील बजेटाप्रमाणे सर्व व्यवस्था रहावी अशी तजवीज जाहीर केली. नवीन घटना येण्यापूर्वीच जुन्या घटनेचा याप्रमाणे भंग झाला !! १९३५ पर्यंत असे कधीच झाले नव्हते. १९२४ मध्ये फक्त बजेट फेटाळले होते; त्यावेळी जिनांनी पंडित मोतीलाल नेहरूंना साथ दिली होती, व ती देतांना उघड उघड सरकार-विरोध न दाखविता, 'सनदशीर विरोधाचा हा एकच मार्ग आहे व कांही गाऱ्हाणी दूर होत नाहीत' म्हणून निषेधार्थ साथ दिली, व 'त्यांत सरकारची अडबणूक अगर अडचण करण्याची बुद्धि नाही' असेही त्यांनी ध्वनित केले होते. १९३५ साली ही भूमिका बरीच बदलली होती. तसेच सर्वसामान्यपणे सरकारी दडपणाला भिण्याची वृत्तीही कमी झाली होती. अनेक बिनपक्षीय सभासद, कोणी आशेने, कोणी निराशेने, कोणी काँग्रेसपक्षावर खूष होऊन, कोणी सरकारवर कांही तरी व्यक्तिगत बाबतींतील रागामुळे बजेटावरील व फायनान्स बिलावरील मतनोंदणीत काँग्रेस पक्षाशी सालोसाल साथ देत होते. पंढरपूरचे यात्रेला भाविक; व उच्चले व्यापारी व खुशालचेंडू सर्व येतात. नगरपालिकेचे लक्ष येणाऱ्या यात्रेकरूंच्या हेतूकडे नसून त्यांनी दिलेल्या कगंकडे असते. कराची रकम वाढली म्हणजे झाले ! आम्हाला परकी सरकार, लोकमताविरुद्ध अधिकारारूढ असलेले सरकार नको होते, व त्यांचाच कायदा घेऊन त्यांचा समाचार घ्यावयाचा होता. तुरीच्या फोकाने तूर झोडाबायाची होती देशप्रेमाला आळवून अतःकरणाला आवाहान देऊन, सरकारच्या अन्यायवृत्तीचा पाढा वाचून, व्यक्तिगत अन्यायाशी सहानुभूति दाखवून, आमचे प्रतोद मते मिळविण्यांत तरबेज होते, व त्यांची काम करण्याची पद्धत मोठी कलासंपन्नहा होती !! कायद्याप्रमाणे सरकार-तर्फे व्हाईसरॉयाने शिफारस केलेले बिल मांडण्यांत येईल, व सरकारी प्रतोद बहुमत करण्याकरिता आकाशपाताळ एक करतील, हे आम्ही जाणून होतो. ता. ५।४।३५ ला प्रथम मांडलेले बिल जसेच्या तसे गव्हर्नर जनरल यांनी शिफारसपत्र देऊन 'शांतता, सुव्यवस्था व सुराज्य' यांच्या हितार्थ विचारासाठी व पास करण्यासाठी असंज्ळीकडे घाडले व त्याबरोबर संदेशही घाडला. 'Recommended by the Governor General in the interest of peace, order and good Government) या दुर्दैवी देशाच्या हितार्थ बाटेल ते करण्याचा अधिकार कायद्याने—अर्थात् इंग्रजसरकारच्या कायद्याने—गव्हर्नर जनरलला दिला

आहे, व देशाचें हित म्हणजे इंग्रज राज्यकर्त्यांचें व त्यांच्या व्यापारीहितसंबंधाचें हित असेंच समीकरण वस्तुस्थितींत असतें. नाकारलेल्या सर्व खर्चाच्या रकमा, रस्वेबजेटांतील व सर्वसाधारण बजेटांतील मंजूर करणें, नाकारलेलीं बिलें मंजूर करणें, सभाबंदी, बिनचौकशीनं बिनमुदत अटक, वृत्तपत्रबंदी, हें सर्व या देशाच्या भाग्योदयाकरितांच करण्यांत येतें !! देशहितार्थ शिफारसलेलें हें बिल अर्थमंत्री सर जेम्स प्रिग यांनीं पुन्हां सभागृहापुढें मांडण्याकरितां आणलें, व ६ एप्रिल रोजी प्रश्नोत्तरें झाल्याबरोबर १२ बाजतां शिफारस केलेल्या बिलाला अनुसरून दुरुस्त कलम २ याची चालना केली; व भाषण न करतां बसले. एकदां सभागृहानें फेटाळलेलें फायनान्स बिल पुन्हां शिफारसलेलें बिल म्हणून पुढें येतें, त्या वेळेस एखादें दुसरें भाषण होतें, व लागलीच मतनौदणी होते. पहिलें भाषण करण्याचा मान विरोधीपक्षाचे नेते यांचा असतो. त्याप्रमाणें भुलाभाईंनीं काँग्रेसपक्षाची, व सर्व विरोधकांची भूमिका मांडली. जगाला, येथील राज्यतंत्र, व घटना काय आहे हें कळणें अवश्य आहे असें त्यांनीं सांगितलें. सत्याची व लोकमताची चाड असलेलें कोठलेंही सरकार झालेल्या लोकमताच्या निदर्शनांनंतर, अधिकारावर राहणार नाहीं. उपस्थित झालेल्या परिस्थितींत राहण्याचा सरकारचा नैतिक हक्क तर नाहींच, पण दुसरा कोणताही हक्क नाहीं असें सांगितलें. जिना, अणे यांनीं थोडक्यांत भाषणें केलीं, व मतनौदणी होऊन ११ वर्षांनीं पुन्हां एकदां फायनान्स बिल फेटाळलें गेलें. सभागृहानें सदरहू बिल विचारांत घेण्याच्या लायकीचें सुद्धां नाहीं असें पाहिलेच दुरुस्त कलम नाकारून जाहीर केलें. एकदां फेंकून दिलेलें पुन्हां घेण्याइतकें, थुंकलेलें पुन्हा गिळण्याइतकें, सभासद स्वाभिमानशून्य असतील असा सरकारचा समज असेल तर, सरकार जरूर 'पागल' असलें पाहिजे असे उद्गार एका जाडजूड मुसलमान सभासदानें काढले!! मतनौदणी झाली, निकाल जाहीर झाला. त्यानंतर सदरहू बिल जें गव्हर्नर जनरलने शिफारस करून विचारार्थ घाडलें होते, ते सभागृहानें फेटाळलें असा शिरा अध्वक्षांनीं नियमाप्रमाणें सदरहू बिलावर मारला व हें 'मर्दे' बरच्या कौन्सिलाकडे पाठविलें.

वरच्या कौन्सिलचे अधिकार बजेटाबाबत मर्यादित आहेत. त्या कौन्सिलांत सरकारनियुक्त सभासदांची बहुसंख्या कायद्यानें आहे. निवडून आलेले बहुतेक श्रीमान्, घनवान्, जहागीरदार, महाराज असेच असतात. १९३५-३६ व ३६-३७ सालीं काँग्रेसपक्ष असा तेथें नव्हताच. अभिनंदनें व जें कांहीं सरकार करील त्याबद्दल समाधान, एवढेंच काम तेथे होई. सरकार जें इच्छील तें तेथें

होई, विरोध नसेच; तोंडाने विरोध केला तरी मतदानाच्या खोलीपर्यंत जाण्याइतकी त्यांची ताकद नसे. विरोधी भाषण करून सरकारच्या बाजूने मत द्यावयाचें असे चमत्कार तेथे वागंवार होत. अध्यक्षाची जरब शाळामास्तराप्रमाणे होती. सदस्य सभागृह म्हणजे सरकाराला शोभेकरिता उपयोगी पडे. लोकमताने जें असेल्लें तें केले असेल त्याला विलंब करण्याकरितां अगर तें विपरीत करण्याकरितांही, त्याचा उपयोग प्रतिगामी लोकाना होई. देशाच्या घटनेत दोन कायदेमंडळे असावीत असें अनेक घटनापंडितांचें मत आहे. व्यापक अगर सार्वत्रिक मतदानपद्धतीत, निवडून आलेले सभागृह पुष्कळ वेळां भावनावशतेनें वागतें, परंपरा जुमानीत नाही, व्यवहाराची मांड, समाजाची रचना, हळुहळू बदलली पाहिजे यांतील शहाणपण त्याला पटत नाही, म्हणून विवेकाने वागणारे, समतोल बुद्धीचे, अनुभवी, तज्ज्ञ, जड्स लोक निवडून यावेत म्हणून, थोड्या सभासदांच्या, शिक्षणाची, अनुभवाची, वयाची, संपत्तीचा, जास्त लायकी असलेल्या व त्यामुळे संख्येने लहान असलेल्या मतदारांकडून निवडून आलेले दुसरे सभागृह अनेक देशांच्या घटनेत आढळतें. असल्या सभागृहांत होणारी चर्चा वरच्या दर्जाची, जबाबदारीची जाणीव ठेवून होते. कोठलेही कार्य घाईनें न होतां साधकबाधक चर्चा होऊन होतें. विलंब झाला तरी हानी होणार नाही, इतकी खबरदारी घेण्यात येते. कायद्यांत जस्त तोल व निर्दोषता येते प्रगतीचा वेग मर्यादित हातो, पण त्याबरोबर तिला विरोध होत नाही. एवंगुण विशिष्ट, वरचे कायदेमंडळ अगर सभागृह असेल तर विशेषतः तक्रार कोणी करणार नाही; पण विदुस्थ नातील लोकशाहीनी घटना अजब आहे. ही लोकशाही व खरी लोकशाही यांतील सभ्य गढब व घेड यांच्य इतकें होतें !! अपेळीनें नापाय केलेल्या विलाया वरिष्ठ कौन्सिलान मान्यता दिली एवढीच गोष्ट सरकाराला जगापुढें टाकण्याला उपयोगी होई. काहीं ना काहीं काळ बनवितां येतें, काहींना नेहमीच बनवितां येतें, पण सर्वांना सर्वकाळ बनविणें, मुरलेल्या इंद्रजानाही शक्य नही. हा अनुभव त्यांना ही सगुढे घेऊं लागला साली-साल बजेट फेंटाळतें जाऊ लागले तेव्हां जगाला काय वस्तुस्थिति आहे हें कळून आलें. १९१९च्या कायद्याने काय परिस्थिति निर्माण होईल याच भविष्य नामदा शार्खा यांनी खालील वाक्यांत केलें होतें. “या लोकशाही नांवाच्या दस्त्राव्यामार्गे अनियंत्रित राज्यकारभार पूर्णसत्तेन चालेल ” (“Behind these forms of Democracy, autocracy will rule supreme. ”) हें त्याचें भविष्य संपूर्ण.

पणें खरें झालें. आम्ही धिकारलेंलें, फेंकून दिलेंलें थिल, वरच्या कौन्सिलनें मान्य केलें, व तें लोकमतानें मान्य झालें; जबाबदार माणसांनीं त्याला मान्यता दिली, असें सांगण्यास सरकारनें कमी केलें नाहीं ! !

अधिवेशनाचें मुख्य काम म्हणजे बजेट, तें याप्रमाणें निकाली लागलें. गव्हर्नर जनरलनें आपल्या जादा अधिकारांत खर्चाचा मान्यता दिली व करयोजनेला मान्यता दिली. वास्तविक जो जादा अधिकार संकटसमष्टी, निकडीच्या परिस्थितींत वापरावयाचा असतो, ज्याचा उपयोग म्हणजे केवळ अपवाद, असें असावयाचें, त्याचा उपयोग या अधिवेशनांत वनंतर पुढे ६ वर्षें अगदीं नित्याची वाच झाली. तहकुबीच्या सूचना येऊं न देणें, ठरावाला बंदी करणें, प्रश्नांची गळचेपी करणें, या बाबतींत लॉर्ड विलिंग्डन व नंतरचे व्हाईसरॉय लॉर्ड लिन्लियगो यांनीं उच्चांक गांठला, असेंच दिसून येईल. सुरुवातीस २४ तहकुबीच्या सूचना पास झाल्या-बरोबर, हें जादा अधिकाराचें शस्त्र काम करूं लागले. तहकुबीची सूचना पास होणें म्हणजे, सरकारचें धोरण विशिष्ट बाबतींत नापसंत आहे एवढाच त्याचा अर्थ असतो. नामपात्र कपात (Token cut), जशी विशिष्ट खात्याच्या धोरणाची नापसंती व्यक्त करण्याकरितां अगर विशिष्ट गांवाच्याबाबत आणतात, त्यापैकींच हा एक तहकुबीच्या सूचनेचा प्रकार आहे. अविश्वासाचा ठराव हा चिन्हीत मान्यतास पात्र नाहीं, सर्व प्रकारें नालायक आहे, हें दाखवावयाकरितां असतो; म्हणून तहकुबीच्या सूचनेबाबत जादा अधिकार गाजवून शांतता, सुव्यवस्था, सुगल्याच्या हितार्थ त्या येऊं न देणें, हें धैर्य नसल्याचें लक्षण होय, हें उघड आहे. यामुळे अन्यायांना वाचा फुटत नाहीं. तहकुबीच्या सूचना कांहीं रोज वाटेल तितक्या चर्चित्या जाऊं शकत नाहींत. त्याच-प्रमाणें निश्चित व निकडीच्या सार्वजनिक हिताच्या गोष्टी ज्या नुकत्याच घडल्या आहेत (Some definite and urgent matter of Public importance of recent occurrence) येवढ्याच बाबतींत, तहकुबीची सूचना देतां येत. दोन अधिवेशनांच्या दरम्यानच्या काळांत घडलेली, गोष्ट असेल तर, अगदीं पाहिल्या दिवशीं त्याबद्दल नोटीस द्यावी लागते. एक दिवस अधिवेशन सुरू होऊन ती दिली तर, अध्यक्ष ती नियमावली ठरवितो. अधिवेशन चालू असतां घडेल तर, सभासदाला ज्या दिवशीं कळेल त्यादिवशीं, अगदीं दुसरे दिवशाची बैठक सुरू होण्यापूर्वी, नोटीस दिली पाहिजे, नाहींतर अध्यक्ष ती सूचना घेत नाहीं. निश्चित पाहिजे निकडीची

पाहिजे व वर सांगितल्याप्रमाणे अगदी ' गरमागरम ' पाहिजे, तर ती गोष्ट तहकुबीच्या सूचनेत येऊ शकते. तात्पर्य ही बाब फार कठीण आहे, आणि त्यांत जादा अधिकाराचा बरबंटा फिरला म्हणजे अधिकच कठीण आहे. बरोबर ११ वाजण्याच्या पूर्वी ज्या तहकुबीच्या सूचनांची नोटीस कचेरीत आली असेल त्यांची दखल अध्यक्ष व सरकारी सभासदांना ताबडतोब देण्यांत येते. दिवसाची प्रश्नोत्तरे संपली म्हणजे अध्यक्ष सूचना देणाऱ्यांना तीं कां घ्यावी म्हणून कारणे विचारतात. त्यांना तीं पटलीं तर सरकारचा विरोध आहे कां विचारतात. सरकारतर्फे ज्या मंत्र्याच्या खात्याबाबत तिचा संबंध असेल तो उभा राहतो, विरोध करतो अगर तिला तोंड देण्यास तयार आहे असे सांगतो. सरकारतर्फे झालेले निवेदन लक्षांत घेऊन, सूचना योग्य आहे असे अध्यक्षाने मत असेल, व सरकारचा विरोध असेल तर, सूचना येऊ द्यावी असे मत असणाऱ्यांना उभे राहणाऱ्यास सांगतो. निदान २५ सभासद उभे राहिले असतील तर, तहकुबीची सूचना ४ वाजतां निघेल असे जाहीर करतो. सूचना योग्य व सरकारचा विरोध नसेल तर, त्याप्रमाणे ४ वाजतां तिजवर चर्चा होईल असे जाहीर करतो. सरकारच्या विरोधाला न जुमानता, अध्यक्षांनी ती येऊ देण्याचे ठरविले, आणि सरकाराला ही गोष्ट नको असेल तर, बरोबर ४ च्या पूर्वी गव्हर्नर जनरलने सदर सूचनेवरील चर्चा, आपल्या जादा अधिकारांत बंद केली आहे असा मनाई हुकूम अध्यक्षाकडे येतो. वाटेल त्याची चर्चा याप्रमाणे गव्हर्नर जनरलला बंद करण्याचा अधिकार आहे; फक्त हे करणे, सार्वजनिक हितार्थ आहे असे म्हटले म्हणजे झाले !! वाटेल त्याची कुरबानी करावी फक्त अहल्याच्या नावाने, म्हणजे त्यांतील दोष संपत्ता हाच त्याचा अर्थ आहे !!

वरील सर्व दिव्यांतून बाहेर पडून तहकुबीच्या ३४ सूचना या अधिवेशनांत अशा पास झाल्या. कराचीचा गोळीबार ही एक बाब महत्त्वाची, पण काँग्रेस पक्षाला सहमत होण्यास नाजूक अशी होती. दंगा करणाऱ्यांना शासन होणे, अगर तो शमविण्यासाठी जरूर तेवढी शक्ति वापरणे हे योग्यच आहे. पण जर लोकांची मागणी, पोलीसांच्या अगर अधिकाऱ्यांच्या हातून अतिरेक झाला म्हणून चौकशी व्हावी, अशी अवघेल तर, सरकारने ती मान्य केली पाहिजे हे रास्त आहे, लोकशाहीला धरून आहे. या दृष्टीने आपण कोणत्या परिस्थितीत पाठिंबा देऊ, हे सूचना आणणारे सभासद गौबा व त्यांचे पुढारी जिना यांना आम्ही कळविले होते. गौबा यानीं अगदी समतोल भाषण केले. त्यांतील मुख्य मुद्दा सरकारने

चौकशी करण्याचें नाकारलें हाच होता. सर्व चर्चेत यालाच महत्त्व दिलें होतें. तहकुर्बीची सूचना ४ ला चर्चेला निघते. सूचना आणणारा सभासद २० मिनिटें बोलूं शकतो, नंतर अन्य सभासद सरकारतर्फें उत्तर व बरोबर ६ व्या आंत चर्चा संपवून मतनोंदणी व्हावी लागते. ६ वाजले म्हणजे चर्चा आपोआप बंद होते, व याला 'अनिर्णित स्थितीत सूचना चर्चूनच अंत पावली' (Motion was talked out) असें म्हणतात; म्हणून सभेचें मत पाहिजे असेल तर प्रतोद वक्ते उरवितात. सर्व पक्षांना न्याय मिळेल, संधि मिळेल असें ठरवितात व बरोबर योग्य वेळीं वाद-विवाद बंदी (Closure) मागतात, सरकारतर्फें उत्तराला १५ मिनिटें राहतील व कोणी सरकारी 'पित्या' क्लोझरवर मतमागणी करील हें लक्षांत घेऊन सर्व व्यवस्था करावी लागते. मतनोंदणी मागितली म्हणजे त्या विघांला सहज ५ मिनिटें तरी लागतात; तेव्हां ही ५ व उत्तराची १५ मिळून २० मिनिटें राहतील, व याच्या-पूर्वीचा वक्ता बरोबर ५-४० ला थांबेल, एवढें तंत्र सांभाळावयाचें असतें. या-शिवाय मते गटवावयाचीं असतात. तहकुर्बीच्या सूचनेवरील वादविवादांत व मत-नोंदणीत प्रतोदांना फार काम पडतें, व काळजी पण जास्त असते. वेळेचें महत्त्व ओळखून, सर्वां वेळेवर जमवून आणावें लागतें. सूचना मांडणारानें उत्तर दिलें कीं सरकारतर्फें उत्तर देण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, याचीहि दखल घ्यावी लागते. गौबाच्या सूचनेच्या वेळीं सरकारला वाटलें कीं, गौबा उत्तर देतील व प्रतिउत्तरांत १५ मिनिटे गेलीं कीं, वेळ संपेल, पण आमचा बंदोबस्त व डाबबॅन्स बिनतोड होते बरोबर 'चर्चाबंदी' मागितली, मतनोंदणी सूचनेवर झाली, व सरकारचा पराभव झाला सभा तडकूच झाली. 'हिंदुमुसलमानकी जय' म्हणून जयघोष झाला हॅलेट सरक्युलर व लीज-मोदी करार, या दोन्ही गोष्टीबाबत पण तहकु-र्बीच्या सूचना आणल्या, व त्या पासही झाल्या. लीज-मोदी कराराचें समर्थन करतांना सर मादीची व सरकागी वक्त्यांची दैना उडाली. निवडून आलेल्या व्यापारी सभा-सदांनी व त्यांना विरोध केला. 'बेजबाबदार' व सरकारवर टपलेंत्या 'पांढऱ्या टोपी'वाल्यांनी फक्त सूचनेला पाठिंबा दिला.

खाजगी ठराव व बिलें ठरलेल्या दिवशीं मांडण्यांत आलीं. बिलांच्या बाबतीत व ठरावांच्या बाबतीत पक्षांच्या सभेंत धोरण ठरल्यानंतर कसें बागावें हें ठरें. ठराव कोणते घाबयावे, हें पक्षसभा ठरवी, व सदरहू ठराव आम्हीं ४४ सभासद पाठवूं व त्यामुळें बॅलटमध्ये आमचे ठराव येण्याचा संभव नेहमी जास्त असे. ठरावावर

२० मिनिटांपेक्षा जास्त भाषण करतां येत नाही. बॅलटमध्ये आलेल्या ठरावावर कोणी बोलावयाचे दुसऱ्या पक्षातर्फे अगर सभासदातर्फे ठराव आला तर, कधीं मतें यावयाचीं व कोणी बोलावयाचे हें सर्व आधीं ठरें; व वक्ते ठरवितांना फार त्रास होई. राग पत्करावा लागे. बोलणारे फार, वेळ थोडा; शिवाय पक्षाच्या दृष्टीनें व्यवस्थित बोलणारे निवडावयाचे व त्यांत कोणास राग न येईल असें घडवून आणायचे म्हणजे वठीण काम होतें. निवडणुकींतील बंदीचा निषेध करणारा ठराव जेथे यांनीं मांडला व थोडक्यांत चांगलें भाषण केलें, पण या साधारण ठरावावर बोलण्याकरितां २० माणसांनीं इच्छा दर्शित वेली. कांहीं माणसे मुकुर पण केलीं. ठराव मांडल्यानंतर सरकारनें विशेष विरोध न केल्यानें, आम्ही एकदम मतनोंदणी भागितली, व सर्व वक्ते जागच्या जागीं थंड झाले. असें नेहमीं होई. महत्त्वाचा ठराव क्रमानें मागे येई, व तो चर्चेस यावा म्हणून, आधींचे ठराव मांडू नयेत अगर लवकर संपावे, असें करणें अवश्य होई. त्यामुळेही पक्षांत पुष्कळ नाराजी होई. जो ठराव यावा म्हणून आमची खटपट असे, तो येऊं नये म्हणून सरकारची खटपट असे; व त्या दृष्टीनें अनेक वक्ते भिनमहत्त्वाच्या ठरावांवर सरकार उभे करी, व बोलण्यास सागे. सर्वेस आल्याच, तर रूप वक्ते उभे करावयाचे व मतनोंदणी लाववावयाची याप्रमाणें डावपेंच चालून. तथापि याही अधिवेशनांत ३४ ठराव सरकारविरुद्ध पास झाले. अनेक खाजगी विले फक्त मांडली गेली. मांडल्यानंतर, पुढील तत्त्वीज होण्यापूर्वीं कांहीं काळ जावा लागतो. पक्षानें विले मांडण्याची मोकळीक दिली होती, तथापि विल मांडल्यानंतर त्याला पाठिंबा द्यावयाचा किंवा नाही हें मात्र पक्ष ठरवी. पक्षानें विरोधी निर्णय केल्यास, सभासद विलाचा नाद सोडी. पक्षानें पाठिंबा दिला तरच मतें मिळणार हे उघड होतें.

प्रश्नाबाबत पक्षाचें धोरण सुसंगत असें. प्रश्न विचारावेंत अशी मोकळीक होती. प्रश्न लेखी उत्तराचे व तोंडी, असे असत. विचारणारानें त्याप्रमाणें प्रश्नाची नोंदीस देतांना लिहांवें लावतें. तोंडी उत्तरांच्या प्रश्नास (Starred questions) म्हणतात. तोंडी उत्तर मागण्यांतील फायदा म्हणजे, सभागृहांत प्रश्न विचारवा लागतो, व त्याचें उत्तर खात्याचा सभासद समेत देतो, व त्याला दिलेल्या उत्तराबाबत उपप्रश्न विचारातां येतात. प्रश्नांना नेहमी सरळ उत्तरें येतात असें नाही. उपप्रश्न विचारून सरकारची वाजू लंगटी आहे, माहिती सरकार देत नाही, अगर चुकीची देतें हें दाखवितां येतें. उपप्रश्नाच्या वेळीं अनेक चकमकी उडतात, ठिण-

ग्याही निघतात, हास्यविनोद होतो. सभासद चलाख असेल तर ठीक, नाही तर पटकन बार बसतो. कौशल्याला, प्रत्युत्पन्नमतीला वाव अपतो. योग्य उपप्रश्न विचारून सार्वजनिक हित साधतां येतें, तर उगाच ठराविक साऱ्याचे उपप्रश्न विचारून सभेचा वेळ व सार्वजनिक पैशाचा दुरुपयोगही करतां येतो. दुसरा प्रकार बऱ्याच प्रमाणावर होईही. सत्यमूर्ती पाहिल्यांत फार प्रबुध व त्यांच्याशी नित्य स्पर्धा करणारे कांहीं असत, व ते पुष्कळ वेळां निष्कारण वेळ घालवीत. प्रत्येक प्रश्नाला १० दिवसांची नोटीस द्यावी लागते. त्या त्या खात्याच्या मंत्र्याच्या नांवानें तो विचारावा लागतो. कोणाकडे कोणतीं खातीं आहेत व कोणत्या दिवशीं कोणत्या खात्याचे प्रश्न विचारावेत याबद्दलचें पत्रक (Circular) सभागृह खातें, अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वी घाडतें. प्रश्न लेखी दिवा व तो नियमाप्रमाणें अपला म्हणजे मंजूर होतो. कांहींना गव्हर्नर जनरलची मान्यता लागते. सर्व संस्कार झाले म्हणजे ते प्रश्न छापून सभासदांना वाटले जातात. तांढी प्रश्न दररोज ११ ते १२ पर्यंत विचारले जातात. वेळ संपतांच दुसऱ्या कामास सुरुवात होते. प्रश्न या गेलेच्या अगोदरच संपले तरीही दुसरे काम सुरू होतें. सभासदांचें नांव अध्यक्ष उच्चारतात. सभासद प्रश्नाचा आंकडा उच्चारतो; उत्तर दिलें जातें, उपप्रश्न होतात. ते संपले अगर अध्यक्षांनीं संपविले कीं, ' दुसरा प्रश्न ' म्हणून अध्यक्ष बोलतात, त्याबरोबर चालू प्रश्नाचा अंत होतो. महत्त्वाच्या व निकडीच्या बाबतीं अल्पमुदतीच्या (Short Notice) नोटीसीचे प्रश्न, तांतडीचे प्रश्न, विचारता येतात. त्यांचीं कारणें विचारणाऱस द्यावीं लागतात. तीं कारणें अध्यक्ष मान्य झालीं, व सरकारी सभासदानें उत्तर देण्याची तयारी दर्शविली तर सदरहू प्रश्न नेहमींचे प्रश्न संपल्यानंतर विचारण्याचा प्रघात आहे. सरकारने पूर्ण नोटीस पाहिजे असं घटलें कीं, तो गेला; त्याचा क्रम लागेल तेव्हां लागेल. लेखी उत्तरांचे प्रश्न व त्यांचीं उत्तरें ठराविक खात्याच्या दिवशीं त्या त्या खात्याच्या बाबतीं सभागृहाच्या टेबलावर ठांबलीं जातात.

ठराव, बिलें, तहकुचीच्या सूचना अगर तांढी उत्तरांचे प्रश्न, जें कांहीं सभागृहांत कामकाजाच्या दृष्टीने बोललें जाई, तीं भाषणें, तीं प्रश्नात्तरे लघुलेखक ताबडतोब उतरून तयार करून घेतात, व त्याच दिवशीं सभासदांकडे दुस्तीकरिता घाडतात हे लघुलेखक फार दक्ष, कार्यक्षम व अनुभवी असेच असतात. फार वर्षांच्या अनुभवानें ते माहितीचे गड्डे बनलेले असतात. दुरुस्त करून ठर-

लेल्या वेळांत आलेलीं भाषणें, व अन्य मजकूर, दुसस्त करून न धाडलीं तर, लघु-लेखकांनीं जसें घेतलें असेल तसा मजकूर संपादक खात्याकडे जातो; व सर्व वृत्तांत-दर दिवशींचा-एका रिपोर्टांत छापला जातो. व प्रत्येक दिवसाच्या रिपोर्टाची छपील प्रत साधारणपणें ज्या दिवशीं चर्चा झाली असेल, त्या दिवसांपासून १५ दिवसांनीं प्रत्येक सभासदाकडे धाडण्यांत येते. प्रत्येक अधिवेशनांतील वृत्तांताची सूचि पण धाडण्यांत येते. सिलेक्ट कमिटीचे रिपोर्ट, लोकमताचे रिपोर्ट, निरनिराळ्या खात्यांचे रिपोर्ट, सरकारी गॅझेटाचे अंक, अनेक गळे, सारखे सभासदांकडे येत असतात. अधिवेशन संपून परत जातांना हा ज्ञानाचा बोजा, फुकटांत मिळाला असला तरी, वाहतुकीचा खर्च मात्र माफ नसे, व चांगलेंच हंशील त्याबद्दल यावे लागें !!

सभागृह म्हणजे वादविवादमंडळ, लोकशाही राज्यव्यवस्था म्हणजे भाषणवाजीनें राज्य (Government by talking) हाकणें असें त्याचें वर्णन इंग्रज विद्वान कार्लाइलनें केलें आहे. तथापि या सर्व शब्दसंभारांत शांततेला, शहाणपणाला, विवेकाला वाव नसतोच असें मात्र नव्हे; खुद्द सभागृहांतील वक्तृत्व अगर भाषण यांची चाल निराळी, निबडक कमिटींतील भाषणांची चाल निराळी. आम-सार्वजनिक-सभेंतील भाषणांची चाल निराळी. तेच शब्द, तेच वक्ते पण आवाज व आविर्भाव निरनिराळा व त्यामुळे परिणाम व परिपाक पण निराळा. कायदेमंडळाच्या सभागृहांतील वक्तृत्व कसें असावें म्हणजे परिणामाच्या दृष्टीनें हें साधारणपणें त्या सभागृहाच्या परंपरेवर व सभासदांच्या भूमिकेवर अवलंबून राहिल. लांबलचक भाषणें, मोठमोठे उतारे, कृत्रिम वाटेल इतका अभिनय, सहज न समजेल इतकी जाडजूड शब्दरचना, ह्या सर्व गोष्टी आतां अस्यानीं असून हास्यास्पद ठरतात. भाषणांचे वृत्तांत आतां शेकडों दैनिकांतून येतात व भाषण ऐकणारे प्रत्यक्ष जरी शें दोनशें असले तरी, वाचणारे लाखांनीं असतात ही जाणीव सर्वत्र विधिमंडळांतील लोकांना झालेली आहे. त्याचा परिणाम, सरळ, स्पष्ट व अवडंबररहित बोलण्याकडे झाला आहे. पक्षसंघटित राजकारण सर्वत्र असल्यामुळे सभागृहांत मतपरिवर्तन होत नाही हें सत्य असलें तरी आमजनमतावर चांगल्या, विवेकी व हितप्रद अशा भाषणाचा परिणाम होतो, किंबहुना असल्या भाषणाचा जस्त परिणाम होतो. असल्या भाषणानें सभागृहांत टाळ्या मिळतील, मते मिळणार नाहीत.

(A good speech will earn cheers but not votes in this House)

अशी तक्रार कॉमन्स सभेच्या बाबत करतात ती साधार आहे. निवडणुकीची दगदग, खर्च त्यासाठी सर्वत्र जुळवून घेण्याची प्रवृत्ति, सर्वत्र विद्वानांत असते असें नाही. त्यामुळे अनेक विद्वान व प्रतिभावान पुरुष अनेक देशांतून या भानगडीपासून अलग राहातात. कांहीं तर, लवकरच कंटाळून अलग होतात. प्रसिद्ध इतिहासकार गिबन वर्ष दोन वर्षे कॉमन्स सभेत होता, पण एकदां हि बोलला नाही, व पुढें सोडून गेला; पण मिळालेला अनुभव मौल्यवान होता असेंच म्हणे!! सभागृहां-
तील सभासद जो आपली विद्वत्ता व ज्ञान, जनतेला समजेल अशा रीतीनें उप-
योगांत आणील; अगदीं त्यांच्या भाषेत नसेल तरी त्यांना ' लई जड ' वाटणार नाही अशा भाषेत बोलेल; मनानें व अंतःकरणानें त्यांच्याशीं समरस होईल, अशा सभासदांना लोकशाहीत, यशाचें पीक भरपूर मिळेल व मिळतेंही. सभागृहांतील भाषण एखाद्या शुभ्रशालीप्रमाणें असावें. तींत कोठेंही नक्षी-
कामाची गर्दी केलेली नसावी. दोन्ही टोकांना तिच्यातील शुभ्रता व सुंदरवीण उठावदार दिसावी म्हणून एखादी जरीची अगर रेशमी वेलबुट्टी असावी म्हणजे झालें. विचार व भाषा यांची सुंदर, पद्धतशीर, ताणा व वाण्यांत वीण, भाषणाच्या सुरवातीस थोडेसें वक्तृत्व की, ज्यामुळें सभेचें चित्त वेधलें जाईल, व शेवटी त्याच-
बेतानें वक्तृत्वाची लकेर की जिचा पारेणाम सभेवर चांगला होईल, एवंगुणविशिष्ट भाषण हें उत्कृष्ट होय. भाषण संपतांच वक्ता " चांगलें बोलला " असें शब्द न निघतां 'योग्य बोलला' असे शब्द निघाले पाहिजेत. अर्थात् असे भाषण कराव-
याचें म्हणजे अभ्यासानेंच शक्य आहे. ना. गोखले आपलें भाषण तयार करण्या-
करितां दिवसदिवस घेत, चर्चिलसाहेब आपलें भाषण तयार करतात इतकेंच नव्हे तर घरीं त्याची अगदीं हावभाव करून रंगीत तालीम करतात असें म्हणतात. ज्यांच्या शब्दावर कोट्यवधी लोकांचें भावितव्य अवलंबून आहे, अगर ज्यांच्या शब्दानें व्यवहारांत अनेक उलटापालटी होणार आहेत, त्यांनी अशीच दक्षता घ्यावयास पाहिजे. यांत कमीपणा नाही, तर ही गोष्ट भूषणास्पद आहे. वाटेल त्या विषयावर, वाटेल तेव्हां बोलणारा, वाटेल ते बोलतो, हाच अनुभव असता!! पाश्चात्यदेशांत वक्तृत्व कलेचें शिक्षण दतात, लोक घेतात, येथे आम्ही कला मानतो पण तिचें शिक्षण घ्यावें, ती संपादावयाची म्हणजे श्रम व उमेदवारी करावी लागते ही गोष्ट आम्ही मानीत नाही. हनुमंताप्रमाणें जन्मतांच सूर्य गिळण्याचा प्रयत्न येथें होतो. बहुतेक उडी चुकून पडतात अगर तोंड फांगून मरतात/मरतात.

निवडक कमिटीतील कामकाज व भाषणपद्धति अगदी निराळी. तेथे यः स्वी होण्याला थोडा निराळी गुणसंपदा लागते इंग्लंडच्या अगर कोणत्याहि देशाच्या पंत-प्रधानाच्या आंगी काय गुण असावेत याचे वर्णन करतांना एक प्रसिद्ध ग्रंथकार म्हणतो “प्रधानमंडळांत काम करतांना त्यानें विवेक व शहाणपणा (Wisdom) दाखविला पाहिजे; सभागृहांत (Parliament) काम करतांना दक्षता (Vigilance) व आम-जनतेच्या जाहीर सभांतून तडक (Vigour) व सर्वत्र कळकळ, श्रद्धा (Conviction) दाखविली पाहिजे. १५।२० सहकाऱ्यांच्या समेत वक्तृत्वाला अगर दमपट्टीला पडिलें स्थान नाही. अनेकांचे अनेक दृष्टिकोण समजावून घेऊन, त्यांची जुळणी करून सर्वांना पटेल असें अगर कोणी विशेष विरोध करणार नाही असा निर्णय घेऊन तो अगदीं आर्जवी अगर आवेशी भोवतें न सांगता प्रसंगोचित भाषेत सांगून, काम करावें लागतें. निवडक कमिटीत तीच स्थिति असते. संभाषणात्मक पद्धतीन काम चालतें. दृष्टिकोण पटवावा लागतो. तडजोड करवा लागते. विषय पूर्णपणे आकलन करावा जागतो. विरोधकांइतकी माहिती यत्नितकाच अभ्यास असेल तर जमतें. कमिटीत जो सभासद माहिती पूर्णपणे घेऊन तयारीन आला असेल, तोच माना-प्रमाणें घडवून घेतो. (In a Committee one who comes well prepared carries.) पहिल्या अधिवेशनांत प्रत्यक्ष एका निवडक कमिटीत मला काम करण्याची संधि मिळाली. तेथे बरेच अनुभव आले. श्री. नारायणराव जोशी याची कार्यपद्धति मोठी वाखाणण्यासारखी होती. या अनुभवाचा मला पुढे कॅन्टोन्मेंट बिलाच्या निवडक कमिटीत चांगलाच फायदा झाला. पहिल्या अधिवेशनांत ही कमिटी फक्त सभागृहानें नेमली व त्यांत मी काँग्रेस पक्ष तर्फें होतों. कायदे-मंत्री सर नृपेंद्र दे कायद्याच्या दृष्टीने फार हुषार, पण कामाच्या दृष्टीने तेथें जुळवून घेणें नेहमीच जुळें, असें नाही. एक दोन वेळां खटकही उडाले. पण त्यांचा राग क्षणमात्र राहिला. भुलाभाई या दृष्टीने सरस होते. त्यांची बुद्धि आकलनप्रवीण आहे. महत्त्वाचें कोणतें व भिनमहावाचें कोणतें हें ते चटकन ओळखत व त्यादृष्टीने वागत. निवडक कमिटीतून मुद्द्यां पक्ष या दृष्टीने विचार होत नाही असें नाही, पण कांहीं सर्वमान्य गोष्टी असतात म्हणून जुळवून घेण्याकडे प्रवृत्ति साहजिक असते. सभागृह दरसाल निरनिराळ्या स्थायी-कामिष्ठ्या निवडी. फडणिसी, शिक्षण, रेल्वे, निर्वासन (Emigration) वगैरे सर्वत्र पक्षसंख्येप्रमाणें सभासद साधारणपणें निवडून येत. क्रमदेय पद्धत (Single Transferable Vote) म्हणून हें होई. आमच्या पक्षा-

तील प्रताद अगदी शेवटपर्यंत दक्ष असल्यामुळे, आम्हाला नेहमीच एखादी जागा जास्त मिळे. सर्वत्र या कमिठ्यांतून लोक निवडून येत, कामही बर सांगितल्या-प्रमाणें होई. तथापि सरकारा ममासदांजवळ माहितीची सामुग्री भरपूर, तयारी जयत व मत्तें मिळविण्याकरितां जरूर असलेली पुरस्काराची साधनें (Patronage) भरपूर असल्यामुळे अनेक वेळां ते जरूर त्याप्रमाणें घडून येत, जेथें, त्यांना विरोध, कळकळीचा, माहितीपूर्ण अभ्यासानें जोड दिलेला, व निस्पृह, आढळे तेथें त्यांना नमावें पण लागें, असेंही घडें. तत्पर्य या कमिठ्यांतून काम निराळें, पद्धत निराळी, तंत्रही निराळें असें. जाहीर सभेंतून कसें भाषण पाहिजे हें येथें सांगण्याचें कारण नाही. तथापि सभागृह म्हणजे अनवरवाडा नव्हे, व वामिटीची खोली म्हणजे पक्षकचेरींतील साधारण सभा नव्हे, एवढी गोष्ट मात्र सत्य व हें विसरून वागलें म्हणजे कदाचित आतां संतोष लाभेल पण कार्यसिद्धी मात्र होई-लच असें मात्र नव्हे !! यस्मिन् देशे सदाचारः—ज्या देशांत जो आचार—हा जसा योग्य नियम, त्याचप्रमाणे साहित्यानुरूप वर्तत।—जशी समिती असेल त्याला अनुरूप वागावें—हाच दंडक योग्य होय.

सभागृहाच्या कामासंबंधी व आनुवंशिक गोष्टीविषयी सांगितल्यानंतर काहीं अन्य गोष्टींचा उल्लेख करणे जरूर आहे. राजकीय जीवनावेढर सामाजिक जीवना-चेंही थोडें महत्त्व आहे. कॉमन्ससभा म्हणजे एक उत्कृष्ट क्लब (House of Commons is the best club) असें मानतात. तेथे सभेच्या कामाला दुपारी ४ ला सुरुवात होई; काम रात्री ११ वाजतां संपतें. यामुळे संध्याकाळचे चहापणीः गप्पासप्पा मारण्याला सभासदांना अन्यत्र जातां येत नाही. यामुळे तेथील उपाहारगृहांत—व तसें खास उपाहारगृह सभासदांच्या देखरेखीखाली आहे—सर्व व्यवस्था असते. सभेच्या आगर्शांत चहापान चालू असतें. सभागृहांत एकमेकांला शब्दांचे वार करणारे सभासद, एकाच ट्रेबलामोंवती चहापान अगदीं दिलदारवृत्तीनें करतांना आढ-ळतात. तेथे प्रधानमंडळ व विरोधीपक्ष एकाच रांगेंतील व खो खोच्या खेळाप्रमाणें एक मरतो व दुसरा उठतो, अशी स्थिति असते. आजचें प्रधान मंडळ उद्याचा विरोधी पक्ष, यामुळे प्रतिष्ठेत फरक नसतो. येथें अधिकारी पक्षांत बहुतेक गोरे, तुरळक, डोळ्यांत काजळ असवें, अगर दृष्ट लागूं नये म्हणून लावलेल्या तिटी-प्रमाणें काळे मंत्री; राज्यकर्ते निराळे, त्यांची संस्कृति निराळी, बंध निराळा, राहणी, निराळी यामुळे या प्रकाराला येथें नैसर्गिकच मर्यादा दिसतात. शिवाय

काँग्रेस पक्षाने सरकारी सामाजिक प्रसंगावर कडक बहिष्कार घातलेला. तथापि इतके असूनही सभागृहांतील लॉबीत, प्राकारांतील हिरवळीवर, ग्रंथालयांत, विरोधी सभासद एकमेकांबरोबर चहापान करित व त्यामुळे पुष्कळ खेळीमेळीचे वातावरण असे. चढलेल्या शिरा, तडकलेली डोक्या, गरम चहांत थंड होते. वादविवादांत झालेले वार व प्रहारांतील जखमा, आंतील विरोधक एकमेकांच्या पावास लोणी अगर जेम लावून भरून काढण्याचा प्रयत्न करतांना दिसत !! एवढ्या कामी सहकार्य झालेले दिसते !! मतासाठी विरुद्ध दिशेने जाणारे यात्रे-करू अन्नपूर्णेच्या ठिकाणी मात्र एकत्रित होत. सभासद एकमेकांच्या घरीपण चहापान अगर जेवणास एकमेकांना बोलावीत. मित्र या नात्याने सरकारी सभासदांचा खाजगी पाहुणचार घेणे निषिद्ध मानण्याइतके काँग्रेस सभासद पराकोटीला गेले नव्हते. तिन्हाइताने दिलेल्या चहापाट्यांच्या समारंभात सर्व सभासद भाग घेत. तात्पर्य, खास सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सन्मानार्थ केलेल्या समारंभावर बहिष्कार होता त्याच कारणांसाठी व्हाईसरॉयांच्या चहापाट्या व अनेक अन्य समारंभ यांवर बहिष्कार होता. इंग्लंडांत व अन्य पाश्चात्य देशांत, असल्या सामाजिक प्रसंगां, अनेक राजकारणे शिजतात, मनबुबे होतात, डाबपेच ओळाखिले जातात. सत्कार समारंभां, निमंत्रणाच्या बहुमानां, त्यांत वाटणाऱ्या प्रतिष्ठेने, मोठमोठी माणसे भांबावतात, ज्या देशांत स्वातंत्र्य आहे त्या देशाचा विरोध निराळा जेथे गज्यकर्ते व प्रजा यांच्यात कांहीच समान भूमिका नाही, त्या ठिकाणी असल्या समारंभांना स्थान नाही. ज्यांनी आमचे स्वातंत्र्य लुबाडले, त्यांच्याशी होणाऱ्या सामाजिक समारंभांत मिसळणे, यांत स्वाभिमानाची माणसाला लज्जत वाटणार नाही, लाचारीच वाटेल. कौरव, श्रीकृष्णाचे आसच होते, तथापि श्रीकृष्ण शिष्टाईला गेला तेव्हा त्यांच्याकडे जेवणे कां असा प्रश्न केला असतां विदुराने सांगितले, “संकटांत कोठेही जेवणे, अन्यत्र जेथे आपल्याबद्दल प्रेम आहे तेथेच जेवणे.” यांतील रहस्य राजकारणांत बावरेणाऱ्या लोकांनी लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे ! काँग्रेसपक्षाच्या या धोरणाबाबत टीका झाली तथापि ते अगदी योग्य होते, व त्या पक्षाने जेव्हा योग्य प्रसंग आला त्यावेळीं अपवाद म्हणून तेवढ्यापुरती मुरडही या धोरणाला घातली.

पहिल्या अधिवेशनानिमित्त आलेल्या सभासदांत अनेक महाराष्ट्रीय सभासद होते. अणे, डॉ. खरे, देशमुख, मी, जेधे, जोशी त्याचप्रमाणे पंडित गोविंद वल्लभपंत, हेही महाराष्ट्रीय होते. त्यांचे कुटुंब मूळचे देवगडकडील, मध्यांदिन-

शाखेचें ब्राह्मण कुटुंब, तीन चारशें वर्षापूर्वीं यात्रेनिमित्त काहीं इकडील कुटुंबें हिमालयाकडे गेलीं. परत येतांना तिकडील राजांनीं आश्रय दिला, तेथेंच राहिलीं. पंत, पांडे, बैद्य, जोशी वगैरे आडनांवांचीं कुटुंबें कुमायून भागांत आहेत. पंत-जीना फक्त आपण महाराष्ट्रांतून आलेले आहोंत, एवढेंच माहीत होतें. मराठी येत नाहीं, समजतही नाहीं. सरकारी सभासदांत श्री. बेवूर, पोस्ट व तारखात्यांतील प्रमुख, हे कर्नाटकांतील खरे, पण लग्नां महाराष्ट्रीय म्हणून, आम्ही त्यांना आमचेच समजूं. दर अधिवेशनांत आम्हीं एकदां तरी कोणाकडे तरी चहानिमित्त एकत्र जमत असूं. श्री. भट, श्री. नगरकर, सुखटणकर, भिडे वगैरे सिव्हील सर्व्हिसमधील मंडळी तात्पुरते सरकारनियुक्त सभासद होऊन गेले. सरकारनियुक्त सभासद जे प्रांतांतून येत, त्यांना तोंड इलविण्याचा प्रसंग चहा व भोजनसमारांमातच येई !! सभागृहांत अंतःकरणांला न पटणारे बोलण्याचा प्रसंग म्हणजे त्यांना संकट वाटणें साहजिक आहे. जे मध्यवर्ती सरकारच्या दिमतीस होते त्यांना बोलावें लागे, व सर्वांना मत मात्र सरकारी प्रतोदांच्या सांगण्याप्रमाणें द्यावें लागें. खाजगी चर्चेत बोलतांना आमचें सर्वच म्हणणें या मंडळींना मान्य असे असें नव्हे. पगारकाटीचा प्रश्न आला कीं, हे बहुतेक जण विरोध करतांनाच दिसत !! तथापि विरोधी दृष्टिकोणामुळें भोजनांतील अंतर अगर चहांतील गोडी कमी झाली, असें केव्हांच झालें नाहीं ! दिल्लीतील महाराष्ट्रीय मंडळीही मधून मधून समारांमांच्या निमित्तानें बोलावोत, तथापि आम्हा दोघांस एकंदरीनें बिचकत हें खरें, व त्याचें मुख्य कारण आमची सामाजिक मते हें होय.

असेंल्लींतील पहिल्या भाषणानंतर जो लौकिक झाला त्याचें प्रायश्चित्त म्हणून मला दिल्लीतील अनेक कॉलेजांतून व्याख्यानाचीं आमंत्रणें पत्करावीं लागत. लॉ-कॉलेज, हिंदू कॉलेज, रामजस कॉलेज, सेंट स्टीफन कॉलेज, याशिवाय मुस्लीम विद्यार्थि संघ, आर्य कुमार सभा, काँग्रेस कमिट्या यांचीं आमंत्रणें म्हणजे सालो-सालची एक बाब झाली. पुढें पुढें तर दिल्ली प्रांतांतील खेड्यांतून, पंजाब इहींतील खेड्यांतून, आमची दुकळ प्रचारानिमित्त जाऊन हिंदींत व्याख्यानें देऊं लागली !! खेड्यांतील सभा म्हणजे शेतकऱ्यांच्या सभा, मात्र सभोंवार उंटांवर बसून ऐकणारे अनेक श्रोते असत, पण शहाणपणाचे प्रश्न विचारून कधीं बक्यास खंडीत नसत; उंटावर बसून उंटावरचे शहाणे नसत !! सभागृहांत ११ ते ५ बसणें मला प्रतोद म्हणून भाग होतें, किंवाहुना थोडें आधींच जावें लागे, व उशीरां

यावे लागे. याशिवाय, पक्षाच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभा रोज भरत, पक्षाची साधारण सभा आठवड्यांत एक असेच, य शिवाय वर लिहिलेली व्याख्यानवाजी, यामुळे अधिवेशन केव्हां संपते असे हेई. तिथेच सभासदांना अधिवेशन लांबावे असे वाट, कारण दर दिवशी रु. २० भत्ता व दिलीत राहिल्यास रु. ५ व नव्या दिलीत राहिल्यास रु. १५ गाडीभाडे मिळें. अधिवेशन सुरू होण्यापूर्वी ३ दिवस संपल्यानंतर ३ दिवस या काळांत जेवढे दिवस वाढतील तेवढी प्राप्ति वाढणार हें उघडच आहे. जे आपले कबीले आणीत त्यांना परत जाण्याची घाई असण्याचे कारणच नसे ! ! अधिवेशनांतील ताण व दगदग येवढीच घरी जाण्याची उत्सुकता वाढविण्याचे कारण नसे ! सभागृहांतील ग्रंथालय उत्कृष्ट आहे, वाचनाची जगा प्रसन्न आहे, अभ्यासाला पूर्ण वाव आहे, साधने आहेत परंतु चाललेल्या प्रचंड उद्योगामुळे, मनाजोगे वाचन घडत नाही राजकारणांत सुद्धा घमारा असता. आयोगिक क्षेत्रांत ज्याप्रमाणें उत्पादन संघ कार्यक्षम रहावा म्हणून त्यांत नवे जुने करावे लागते, वापरामुळे झालेल्या घमारा भरून काढ वा लागत, तसेच राजकारणांत वावरणाऱ्यांना कराव लागते. अखंड अभ्यास, अखंड चालना करावी लागते. एकांत सेवावा लागतो, उपासना करावी लागते. लोकशाही राजकारण म्हणजे ' समुदायाचा हव्यास, ' म्हणूनच अखंड व सावकाश एकांत सेवावा ही समर्थांची शिकवणूक यथार्थ आहे. घडलेल्या घटनेचे समालोचन करावे लागते, मूल्ये तपासावी लागतात, चालू स्थिति परिक्षावी लागते, तेव्हा पुढील कामाचा बुद्धि सुचते. हें सगळें अधिवेशन कालांत शक्य नसतें. २।३ तासांपेक्षा जास्त वेळ वाचनाला मिळत नसे, व त्यातील बराच वेळ वर्तमानपत्रांतील मजकूर वाचनांत व आपल्याला योग्य तेवढी प्रशस्ती व प्राप्ति मिळाली नाही म्हणून प्रसंगी कुरकुर करण्यांतही जाई ! ! या परिस्थितीत पुण्यास लवकर पळावे म्हणून उत्सुक होतो, व अधिवेशन संपल्याच्या दुसऱ्या दिवशी आम्ही पुन्हा दक्षिणेकडे उत्तरेकडील दिग्विजय संपवून परतलों. मुंबईस काहीं तास मुक्काम केला, अनेक स्नहो मंडळींनी व्यक्तिगत व पक्षाचीही स्तुति केली. श्री. तटणीमानी तर " एका भाषणाने यवढें तुम्हां केलें आहे कीं, आतां यापुढें कहींही भाषण केले नाही तरी चाले " असे उद्गार काढले. तसेच केले असतें तर फारसे बिघडलें असतें असे आता वाटत नाही ! ! ता. २२।४।३५ ला पुण्याला परत आलों, व मिळालेल्या विश्रांतीचा कसा उपयोग करावयाचा हें मनानें ठगविलें पण देवाने अगर काँग्रेस राजकारणानें दुमरेच चेतून ठेवलें होतें. याची दखल लवकरच मिळाली.

: सिमल्यांत -- गार परसांत :

१९३५च्या एप्रिलच्या तिसऱ्या आठवड्यांत जवळपूर येथें अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीची बैठक होती. या बैठकीच्या इतर गाईडेच पाहिजे असें होतें. अवघ्या एक दोन दिवसांच्या विश्रांतीनंतर जवळपुरांस गेलों. तेथें अ. भा. काँ. कमिटीचे सभासद व अन्य काँग्रेस कार्यकर्ते जमले होते. एकंदरीने पाहतां मध्य-वर्ती असंल्लींतील पक्षाच्या कामावर मंडळी खूप होती. हळुहळू विधिमंडळांतील कामाकडे लोकांचें लक्ष अधिकाधिक प्रमाणांत खेचलें जात आहे हें उघड होतें. अधिवेशनांत पार्लमेटरी बोर्डाची निवड झाली. त्यात मी खूपच मते मिळवून निवडून आलों. या बोर्डांनें काँग्रेसच्या विधिमंडळांतील कार्यक्रमाबाबत देखरेख व मार्गदर्शन करावयाचें होतें. या बोर्डाचें अध्यक्ष डॉ. अन्सारी राहिले. कांहीं सभासद बोर्डांनें नियुक्त (Co-opt) करून घेतले, त्यांत जेधे यांना घेणांत अले. बोर्डाचे सभासद जरी २५ होते तरी सर्वोवर कामाचा बोजा होता असें नव्हें काम करणाऱ्यांवरच बोजा पडतो. तोच अनुभव येथेही आला. सदरहू बैठकींत, खाजगी ठराव म्हणून हिंदी संस्थांनाबाबत मी मांडला व तो विशेष चर्चा न होतां पास झाला. संस्थानांतील प्रजेशी काँग्रेसची एकजूट असून, तिनें चा विरलेल्या स्वराज्याच्या चळवळीशीं काँग्रेसची सहानुभुति व सहकार्य आहे अशा अर्थाचा ठराव पास झाला. पण त्याच भाषेतून अनेक अर्थ दुसऱ्या क्षणापासून निघूं लागले. काँग्रेसनें तेथील लढ्याचा बोजा व नेतृत्व प्रत्यक्षपणें पत्करलें पाहिजे. येथपर्यंत त्याचा अर्थ कण्यांत आला. कांहीं संस्थानांतील कार्यकर्ते १९३५ च्या घटना बिलातील संस्थानविषयक बाबींत भुआभाईनीं संस्थानिकांना सहामसलत कायदेपांडत या नात्याने दिली म्हणून गरम होता. “ बिलांत सार्वभौम सत्ता व संस्थानिक व त्यांची प्रजा ” यांमध्ये तड होऊन संयुक्त राज्यघटनेंत ते येतील अस होत. यापैकी प्रजेचा उल्लेख नको, ही संस्थानिकांची मागणी मान्य झाली;

ब याला कारण त्यांना मिळालेला कायदेपंडितांचा सल्ला, असा समज या संस्थानी कार्यकर्त्यांचा होता. वर्तमानपत्रांतून प्रखर टीकाही झाली होती. धंदेवाइकट्टया सल्ला देण्यांत गैरकायदा कांहीं नव्हतें. औचित्याच्या दृष्टीने ही घटना न होती तर श्रेयस्कर झालें असतें. संस्थानिकांना प्रजेची मुस्कटदाबी करण्याकरितां सल्ल्याची आवश्यकता कधीच नसतें. खुद्द सार्वभौम सत्ताच त्यांना सल्लामसलत देते. तथापि काँग्रेस पक्षनेते यांनी हा सल्ला दिला ही गोष्ट मला पसंत पडली नाही. संयुक्त घटनेंत येण्यासाठी किंमत म्हणून अनेक संस्थानिक कोठल्या तरी तहांचा आधार घेऊन, “अमुक गावें परत द्या, अमूक बंदर परत द्या, अमुक छाबण्या परत द्या” (Retrocession) याप्रमाणें सार्वभौम सत्तेकडे मागणीं करित होते. या बाबतींत मी अनेक प्रश्न साधे व तांतडीचे विचारलें होते, व राईवाशांच्या संमतीशिवाय कोणताही प्रदेश संस्थानिकांना परत दिला जाणार नाही, असंही आश्वासन जरी मिळाले नाही, तरी तेथील लोकमत सरकार अजमाबील एवढें आश्वासन मिळविलें होतें. काँग्रेसनें संस्थानी प्रजेचा प्रश्न डावलला असा खोटा आक्रोश पुणेंरी टीकाकार करित, स्वतः कधी चळवळ करण्याचें त्यांचें ध्येयच नाही, उलट महाराष्ट्रांत संस्थानिकांचे भाट म्हणून हेच टीकाकार वागतात. पूर्वजांचीं स्मारकें, गौरवस्थानें म्हणून यांना संबोधतात. ज्यांनीं स्वार्थाकरितां मध्यवर्ती मोगल अगर मराठी राजसत्तेला बेइमान होऊन, इंग्रजी सत्तेला कबटाळिलें, तीं संस्थानें देशभक्तीचीं गौरवाचीं खास स्मारकें नाहींत!! पण उलटच मूल्यमापन करणें, हाच दृष्टिकोण, या टीकाकारांचा होता. हे सगळे ‘नरेश’ व ‘अधिपति’ महाराष्ट्रांतील विशिष्ट वर्गाचे सामाजिक जीवनांत आदर्श मानले जातात, व त्यांच्याशिवाय त्यांचे समारंभ, साहित्यापासून शारीरिक खेळापर्यंतचे, पारच पडत नाहींत. खालसा मुलखांत होणाऱ्या सत्कारांच्या जोरावर हेच संस्थानिक आपल्या टीकाकारांना दाबीत असतात. त्यांच्या रियासतींतील अन्यायांना वाचा फुटणें कठीण जातें. पैसा, वशिला व त्यांहिपेशां संचितबात्या वर्गजुटीनें हें सर्व होत असतें निवडणुकीच्या दौऱ्यांत या प्रश्नाला महत्त्व आलें होतें. बिळाशीच्या परिषदेत मी संस्थानी प्रजेच्या प्रश्नाकडे जरूर लक्ष घुरवीन असें सांगितलें होतें. असेंल्लींतील भाषणांत मी त्यांची बाजू मांडली होती, व त्याच दृष्टीनें काँग्रेसचें धोरण अगदीं स्पष्ट व्हावें म्हणूनच मी ठराव मांडला होता. यामुळे काँग्रेस, असेंल्लींतील काँग्रेसपक्ष, यांची विचारसरणी काय आहे हें कळून, पूर्वग्रह दूर होतील अशी आशा होती. असेंल्लींत, संस्थानी-

बाबींच्या चर्चेंला मज्जाव आहे; तथापि युक्तीमें प्रसंग घडवून आणून कांहीं चर्चा होऊं शकते. या स्थितींत काँग्रेसची एतद्विषयक नीति स्पष्ट होणें जरूर होतें. ठरावांत संस्थानी प्रजेनें लढा केला अगर चळवळ केळी तर त्यांचा पाठपुरावा काँग्रेस करील, मार्गदर्शन करील एवढाच अर्थ होता. प्रत्यक्ष लढा लढणारे हे संस्थानी प्रजाजनच पाहिजेत, हें स्पष्ट होतें. तथापि अनेकांचे मजबद्दल गैरसमज झाले. सरदार वल्लभभाई तर फारच गरम झाले व त्यांनी आपली नाराजी मज-जवळ बोलून पण दाखविली ! माझी दृष्टि काँग्रेस संघटनेनें, काँग्रेसपक्षानें आपल्या आघाडीवर कसें वागावें हें बेलोवेळीं ठरवून द्यावें अशी होती व याच दृष्टीनें हा ठराव मांडला होता, व याच दृष्टीनें घटनाबाबत वादविवाद संपल्यानंतर आमचें मुख्य कार्य संपलें, व पुढील मार्ग स्पष्ट करावा म्हणून सुचवून पाहिलें. पण त्या-बाबत कांहीं विचार झाला नाहीं. मुलाभाईना मी माझी विचारसरणी सांगितली पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं !

मतदार व निवडून आलेले सभासद यांच्यांत सहकार्य व जिद्दालयाचे संबंध असणें इष्ट असतें. लोकशाहीत प्रत्येक राजकीय पक्षामार्फत निवडणुकी होत असतात. निवडणुकीचा जाहीरनामा मतदारांना माहीत असतो, त्याप्रमाणें घडतें कीं नाहीं हें त्यांनीं पाहावें अशी अपेक्षा असते. पक्षाच्या प्रयत्नांनें व प्रतिष्ठेनें निवडून आलेल्या सभासदांला मतदारांना वैयक्तिक वचनें देण्याचा अधिकार नाहीं हें उघड आहे. त्याचप्रमाणें जें झालें अगर जें केलें तें व्यक्तीनें हें म्हणणें पण रास्त ठरत नाहीं. पक्षांत व्यक्ति राहते व विलीन होते. प्रयत्नांची पेरणी व्यक्तीची, कार्याचें पीक पक्षाचें असें हें गणित आहे. अमुक एका सभासदानें भाषणें केलीं, अमुक एक गप्प राहिला हा व्यक्तिगत दृष्टिकोण बरील परिस्थितींत अप्रस्तुत आहे. कार्याचा उठाव ही सामुदायिक क्रिया. जगन्नाथाचा रथ हजारों ओढतात, हजारोंची शक्ति हें रथान्या गतीचें खरें कारण. अमक्यानें ओढला हें म्हणणें जितकें खरें तितकेंच चुकीचें. चूक असेल तर तीही व्यक्तीची नाहीं, पक्षाचीच चूक. लोकशाहीतील विरोधी पक्ष एकमेकांच्या चुका दाखवीत दाखवीत एकमेकांचें अनुकरण करीत असतात. लोकमत खूप ठेवण्यासाठीं सर्व पक्षांचीं घड-पड असतें कारण त्यांच्याच जोरावर अधिकारप्राप्ती होतें. अधिकारारूढ पक्षानें जें केलें तें बाईट अगर चांगलें असल्यास अधिक चांगलें करण्याकरितां विरोधी पक्षाची तळमळ असते. बाजारांत जर स्पर्धा असेल तर गिऱ्हाइकाला माल चांगला मिळतो

व स्वस्तही मिळतो. तीच स्थिति बहुपक्ष असणाऱ्या लोकशाहीत जनतेची असते. कायदेमंडळांतील स्पर्धा, त्याच कारणाकरिता बाहेर सार्वजनिक ठिकाणी दिसून येते. मतदारसंघाची जोपासना करणे (Nursing the Constituency) ही अवश्य बाब समजली जाते. कायदेमंडळं चालू नसतील तेव्हां सभासद दौरे काढून प्रचार करतात. झालेलं कामकाज लोकांना सभांतून, चर्चेतून विदित करतात. स्वपक्षदोष अपरिहार्य, विरोधी परिस्थितीतमुद्धां केलेलं कार्य, 'त्या मानानें' विशेष, बगैरे चाली-बर बक्तृत्व गाजविलें जातें. व्यक्तिगत मते अगदीं सोज्ज्वल पण पक्षाच्या मर्यादा व राजकारणांतील तंत्र, यामुळें जादा कार्य शक्य नाहीं ही शेवटची भैरवी पण बक्ता लंकेरण्यांत सहसा चुकत नाहीं.

काँग्रेस पक्षाचा दावा म्हणजे तो खराखुरा लोकांचा पक्ष हा होय. म्हणून पक्षानें अधिवेशनानंतर आमच्या सभासदांनीं आपापल्या मतदारसंघांत हिंडून प्रचार करावा, असा आदेश दिला होता. आमचे विरोधक म्हणजे सरकार हें अटळ, म्हणून त्याला प्रचाराची आवश्यकता नव्हती. आमचें जीवन म्हणजेच जनता. सरकारचें अंदाजपत्रक फेटाळलें, पण आमचें अंदाजपत्रक—आमच्या कार्याचें अंदाजपत्रक—जनते-पुढें मांडावयाचें होतें, व तें कार्य प्रचारानें करावयाचें होतें. जनतेनें तें फेटाळलें तर आम्हीं फेटाळले जाणार होतो, ही जाणीव होती. पक्षाच्या आदेशाप्रमाणें दर-म्यानच्या काळांत मी ठिकठिकाणीं व्याख्यानं दिलीं, चर्चा केली, गैरसमज दूर करण्या-चा प्रयत्न केला. पूर्वीं मतदार व उमेदवार यांचा संबंध फक्त निवडणुकीच्याच वेळीं येई. निवडणुकीच्या वेळीं मतदाराच्या दाराशीं हात जोडून 'दासमास्ती' झालेला उमेदवार, निवडणुकींत यशस्वी होऊन 'मंत्र' झाला म्हणजे 'वीर मास्ती' होई व साधारण मतदाराला दाराशीं उभें करण्याइतका वेळ त्याला नसे असा अनुभव अनेकांचा असे व आहे. निवडणुकीनंतर सभासद पद्धतशीर रीतीनें प्रचार करून मतदारांना झालेलें कार्य समजावून सांगे असें क्वचितच होई. आम्ही दोघांनीं जेथे व मी महाराष्ट्रांत हा पायंडा पाडला असें म्हणण्यांत आत्मगौरव असला तरी, त्यांत सत्य आहे हेंही लक्षांत घेतलें पाहिजे. पक्षाची तरफदारी, पक्षनिष्ठ राजकारणाची आवश्यकता, सामान्य राजकारण, या सर्वांचा उद्घापोह करणे जरूर पडें. प्रतिनिधि म्हणून मतदारसंघाच्या हितासंबंधीं आम्हीं आमच्या दृष्टीनें मत मांडण्यास मोकळे होतो. प्रतिनिधि हा मतदारांच्या म्हणण्याप्रमाणेंच मत देणारा नुसता मुखत्यार (Delegate) नाहीं हें खरें. पण पक्षनिष्ठ राजकारणानें तो पक्षाच्या निर्णयाप्रमाणें मत देण्यास

बांधला आहे. मतदारांनीं पक्ष निवडला, व्यक्ति नाहीं हें उघड आहे. म्हणून मत-भेद पक्षापुढें मांडणें हेंच योग्य ही विचारसरणी मी मांडी. लोकांचा दृष्टिकोन पक्षापुढें मांडून नंतरच त्याचा निर्णय लागणें योग्य. तात्पर्य, पक्ष हा लोकमताचा प्रतिनिधि व विशिष्ट परिस्थितींत मुख्यार, हा सिद्धांत लोकांना समजावून सांगणें जरूर होतें, व त्याप्रमाणें आम्हीं करीत होतो. मौलिक व मुख्य बाबतींत कोणाही प्रतिनिधीला, मग व्यक्ति असो अगर पक्ष असो, विचार करण्याला जागा नाही. त्या बाबतींत जनमत जें असेल तें आदेश व आशा (Mandate) समजूनच मांडलें पाहिजे. घटना फॅटालप्याचा आदेश जनतेनें आम्हांस दिला, त्याप्रमाणें, आम्हीं वर्तन केलें. १४५ सभासदांत १०६ निवडून आलेले व त्यांत फक्त ४४च काँग्रेस-पक्षाचे असतांना ४० वर मतनोंदणीचे प्रसंग आले, व त्यांतून ११२प्रसंग खेरीज-करून आम्ही बहुमत केलें, यांतील यश अपूर्व होतें. अनेक पक्षांच्या व व्यक्तींच्या सहकार्यामुळें हें झालें. पण तें मिळविण्यांतील अडचणी सर्वांना थोड्याच ठाऊक असणार. शिवाय त्या सार्वजनिक रीतीनें सांगणेंही बरोबर नव्हतें, तथापि लोकांची उत्सुकता तीव्र असे, प्रत्येक गोष्ट त्यांना जाणून घेण्याची इच्छा होती व ती आम्ही घोरणानें पुरवीतही असूं. अनेकांचीं पत्रें येत. अधिवेशन चालू असतां व नंतर त्यांना उत्तरे घाडणें भाग पडें. ६ वर्षांतील अनुभवानें प्रचारखर्च, टपालखातें खर्च, घद्यांतील नुकसान, वगैरे गोष्टींचा विचार करतां, तुसंगाभिमुख राजकारणापेक्षां हें मंडळाभिमुख राजकारण महाग पडलें, असें म्हणणें जरूर आहे ! ज्याला घडा घ्यावयाचा असेल त्यानें घ्यावा. मतदार व प्रतिनिधि यांच्यांतील संबंध वाढविणें जरूर असल्यामुळें होणारा खर्च अनाठायी होता, अगर वेळ व्यर्थ गेला असें कोणीही म्हणणार नाही; उलट खेडोपाडीं, शहरांतून झालेल्या प्रचारानें नुसतें मतदारच नव्हे तर आमजनता अधिक जाग्रत झाली.

काँग्रेस कमिटीचाही स्वस्थ नसत. महाराष्ट्रांत सत्याग्रह संपल्याबरोबर पुन्हा काँग्रेस-कार्याला चालना मिळाली होती. महाराष्ट्र प्रां. काँ. कमिटीची वार्षिक बैठक ठाणें येथें झाली व शेतकरी परिषदा सर्वत्र भरवाव्यात असें ठरलें. विशिष्ट परिस्थितीमुळें मला चिटणीस व्हावें लागलें. १९३५च्या मे, जून महिन्यांत अनेक परिषदा झाल्या. हाही प्रचार जोरानें चालू होता श्री. शंकरराव देव यांनीं १९३५ जूनमध्ये राष्ट्रपति राजेन्द्रबाबू यांचा दौरा महाराष्ट्रांत ठरविला व त्यांना रु. २५ हजारांची थैली नजर करण्याचें ठरविलें. तीही धामधूम चालूच होती. त्यासमयानें मिळून तिचा

उपयोग करण्याचा बेत याप्रमाणे निकाली लागला; ब जुलै अखेर पुन्हा अधिवेशन सिमल्यांत ऑगस्टअखेर सुरू होणार म्हणून जाहीर झाले. आशापत्र आले. पुन्हा नेहमीचीं सक्थुलर्स येऊं लागलीं. जाण्याच्या तयारीचा उद्योग सुरू झाला. लहान-पणीं सन्मित्रसमाज मेळ्यांतील पदांत पुढील चरण ऐकले होते त्यांची आठवण झाली.

सिमल्यांत गार परसांत । मग अशी उसळली बात ॥

जरी अधिक एक वीसांत । मग बसाल पोलिसांत ॥

१९०८ मध्ये सभाबंदीचा कायदा, प्रेस ॲक्ट वगैरे दडपशाहीचे कायदे झाले. त्याला अनुलक्षून हे चरण होते. आणि आतां होणाऱ्या अधिवेशनांत त्याच धर्ती-वरील दडपशाहीचें बिल (Criminal Law Amendment Bill) येणार होतें, म्हणून जाहीर झालें होतें. यामुळें साहजिक उत्सुकता वाढली. त्यावेळच्या प्रति-निधींनीं पुरेसा विरोध केला नाहीं, सरकारनें त्यांना बसविलें; आतां आपण, महाधूर्त, शिस्तप्रवीण, सरकाराला नमवूं अशा अभिनिवेशानें मन भरून गेलें !! नेत्याच्या सांगण्याप्रमाणें सर्व सभासदांना वेळेवर हजर राहण्याविषयी सूचना धाडल्या.

‘ कालका ’ स्टेशनवर आमची गाडी पहाटें ५ वाजतां पोहोंचली, पण त्याच्या आधीं २ तासांपासून थांबणाऱ्या प्रत्येक स्टेशनवर पोलीस ‘चौरोंसे बचावें’ म्हणून मोठ्यानें ओरडत. हा अनुभव नवीन होता. आपण कायदा व शांतता, वित्त व अब्रु सांभाळणाऱ्या सरकाराच्या वसंतऋतूतील राजधानीस जातो आहोंत, कां कुठल्या फुग्याच्या वाडीस जात आहोंत असा प्रश्न मनांत आला ! पण राजधानीजवळ असें असावयाचेंच, कारण पुण्याजवळ ‘ फुग्याची वाडी ’ आहे हें लागलीच ध्यानांत आलें !! कालकापर्यंत प्रवासांत भयंकर उष्मा होता, पण उजाडतांच जेव्हां आमची मोटार हिमालयाच्या रांगा चढूं लागली, त्याबरोबर थंडी वाढली व शेवटीं बिस्तारे सोडून ब्लॅकटें काढावीं लागलीं. कालका ते सिमला १८ मैलांचें अंतर सरळ रेषेनें आहे. पण या राजकारणीं नगरांत जातांना बळणें घेत, चढउतार करीत, ५८ मैलांचा प्रवास मोटारीला करावा लागला. राजकारण कसें असतें याचें हें प्रात्यक्षिकच आहे ! नगरीच्या प्रवेशद्वारीं (Barrier) प्रत्येक इसमाची चौकशी झाली. पांढऱ्या टोप्यावाले म्हणून आमची विशेष. रागावण्यांत अर्थ नष्टता, उशिरा जेवण, एवढाच फायदा झाला असता. नांवागंब, कोठें उतरावयाचें, वगैरे सांगितल्यानंतर घंदा काय म्हणून विचारलें. तेव्हां कायदा सांगणें, कायदा करणें व कायदा मोडणें, (Lawyer, Law maker, Law breaker)

हें ऐकल्यानंतर मात्र पोलीस अधिकाऱ्यांचा स्वर बदलला. त्यानें लागलीच गाडी जाऊं दिली !! विशिष्ट मर्यादेपुढें वाहनांना बंदी आहे. सिमल्यांतील रस्ते १।२ सोडून अगदीं लहान म्हणून वाहनांना बंदी. फक्त 'दोन लाट' म्हणजे व्हाइसरॉय व सेनापति यांच्या मोटारी जातात. पूर्वी सिमल्याची मालकी पतियाळच्या महाराजांकडे होती म्हणून त्यांची गाडी जाते. माणसांकडून ओढला जाणारा 'रिक्षा' एवढें वाहतुकीचें साधन तेथें आहे. घोडे कावित, खेचरें मात्र पुष्कळ, परंतु माल वाहण्याकडे त्यांचा उपयोग होत असतो; व त्यांच्या रांगांच्या रांगा दूर दूर गांवाहून येत असतात व जात असतात. समुद्रसपाटीपासून ९००० फूट उंचीवर सिमला आहे. सर्व शहर डोंगरावर व टेकाडांवर आहे. सर्वत्र चढउतार. एका आळीच्यावर दुसरी आळी, एका दर्रीत कांहीं बस्ती, कांहीं दुसऱ्या दर्रीत, यामुळें सिमल्याची लांबीच पुष्कळ, सहज ४ मैल भरेल. मोटार स्टॅंडहून आमचें निवासस्थान २ मैल होतें. मजुरांनीं पाठीवर सामान एवढें लादलें कीं, त्यांच्या शक्तीबद्दल शंकाच उत्पन्न झाली, पण ते भराभर टेकड्या चढत व उतरत, त्यांच्या मार्गे जातां जातां आमचीच घांदल झाली. तीनदां पर्वती चढल्याचा शीण घेऊन आमच्या 'लॉग बुड रेंज' मधील निवासस्थानीं आम्ही पोहोचलों. ५ मिनिटांत न्हावी, घोबी, बनिया हजर. सिमल्यांत थकलेंसें वाटत नाहीं, व एक कप, जो उन्मादकारी नाहीं पण उत्साहकारक आहे, असा चहा घेतल्यानंतर आणखी हिंडाबेसॅच वाटतें. एकीकडे दऱ्या, दुसरीकडे उंच उंच डोंगर, सर्वत्र देवदार, अन्य उंच व डौलदार झाडे, मधून मधून कड्यांतून शिरणारे पाणी, रानटी गुलाब, व अन्य शोभिवंत पण विनवासाचीं फुलें, किंचित् दूर पण नजरेला स्पष्ट दिसणारी बर्फाच्छादित पर्वतांची शिखरें,—ज्यांचें अगदीं रास्त वर्णन श्री. न. चिं. केळकर यांनीं खिचडीवरील खोबऱ्याप्रमाणें केलें आहे—उभे असलेल्या अगर बसलेल्या जागेच्या वर ढग, खालीं दर्रीत ढग, मांजरीचीं पिलें जशीं इतस्ततः खेळतात त्याप्रमाणें इकडून तिकडे वावरणारे धुक्यांचे पुंज, हें दृश्य तासतास पाहिलें तरी प्रेक्षकांची तृप्ति होत नाहीं. या रम्य वातावरणांत किचकट वैय्याकरणी, वचनात् प्रवृत्ति, वचनात् निवृत्ति घोकणारा मीमांसकसुद्धां सौंदर्य समीक्षक होऊन काव्यमय होईल; मग साहित्यिकांची व सहृदय प्रेक्षकांची लेखणी व वाणी रसवंती झाली तर नवल काय ?

सिमल्यांतील असेंब्ली सभागृह १९२० सालीं बांधलें आहे. सभागृहांत जातांना एका टॅकडीवरून जावें लागतें, खालील कचेऱ्यांतून जातांना दुसऱ्या

टॅकडीवरून जावें लागतें. खालच्या कचेऱ्यांतून वरच्या सभागृहांत जावयाचें म्हणजे उंच जिना चढावा लागतो. येथील सभागृहाला आकार नाही. लॉबींतील खिडक्यांतून बाहेर सर्वत्र दऱ्या व डोंगर दिसतात. पक्ष कचेऱ्या, उपाहार-गृह हे सर्व आहेत. पण जागा अगदी लहान, ग्रंथालयही लहान; बरिच पुस्तकें दिल्ली-सिमला वाऱ्या करीत असतात. प्रेक्षकांच्या गॅलऱ्या लहान, परंतु प्रेक्षकांची गर्दीही कमी. दिल्लीत भगतसिंग बॉय प्रकरणापासून प्रेक्षकाला प्रवेश तिकिट पाहिजे असल्यास सभासदामार्फत २ दिवस आधी कळवावें लागतें. अर्जात प्रेक्षकाचें नांव, धंदा, येथील व प्रांतांतील राहण्याचें ठिकाण, शिवाय सभासदाला दोनच पास दर दिवशी मिळतात. नातेवाईक असेल तर एक दिवसाच्या नोटिशीने पास मिळतो पण त्याची जबाबदारी सभासदानें लेखी घ्यावी लागते. प्रेक्षकाला पास दाखवावा लागतो. छत्र्या, बुकें, कोणतीही वस्तु जी फेकतां येण्यासारखी आहे ती सर्व बाहेर सार्जेंट-जवळ ठेवावी लागते. टाळ्या वाजवितां येत नाहीत, बोलावयाचें नाही, शिवाय प्रेक्षकांच्यावर नजर ठेवण्याकरितां गुप्त पोलीस. सभागृह, काम सुरू होण्यापूर्वी १ तास व नंतर १ तास फक्त असेंब्ली खात्याच्या ताब्यांत, अन्य वेळीं पोलीस पहारा. ताब्यांत घेतांना वॉच अँड वॉर्डचे लोक म्हणजे सभागृह खात्यानें व्यवस्थेसाठीं नेमलेले लोक, प्रत्येक डेस्काखाली जाऊन टॉर्च लावून पाडतात, न जाणों एकादा 'स्सगुळा' तेथें ठेवलेला असावयाचा व काम रंगांत आलें कीं सभागृहाचा-रसभंग-भंगच करावयाचा ! दिल्लीत पाहुणें व प्रेक्षकांच्या पासांची मागणी फार मोठ्या प्रमाणावर असें तर येथें नाममात्र हाही कांहीं कमी फायदा नव्हता ! रिवाजाप्रमाणें कचेरीची जागा ताब्यांत घेतली, कोणी कोठें बसावयाचें हें सभागृह खात्याला कळविलें. पक्षाची बैठक होऊन तहकुबीच्या सूचना निश्चित झाल्या.

बैठक सुरू होण्यापूर्वी सात दिवस अगोदर कॅन्टोनमेंट-दुरुस्ती विलाच्या निवडक कमिटीची बैठक होती. निवडक कमिटी दिल्ली अधिवेशनांत नेमली होती. त्यांत काँग्रेस पक्षाचे ५ सभासद असून त्यांपैकीं मी एक होतों. प्रत्येक निवडक कमिटीत पक्षांतील सभासदांपैकीं एक प्रमुख म्हणून असे, व त्याच्या तंत्रानें सर्व चालावयाचें. तेथेंही मते देण्याची वेळ आली तर पक्ष म्हणून शिस्तीत देण्यांत येत. नेता, उपनेता, चिटणीस, प्रतोद, याप्रमाणें कोणीतरी एक कमिटीत असावयाचाच, व त्याच्या तंत्रानें चालावयाचें अशी पक्ष शिस्त होती. कॅन्टोनमेंटमधील कारभाराबाबत दरम्यान मी माहिती करून घेतली होती.

डॉ. उपाध्याय, मगनभाई पटेल, लाहोरचे केदारनाथ यांनी मला अनेक प्रभांवर माहिती पुरवली होती. कॅन्टोनमेंट रहिवाशांची एक अखिल भारतीय सभा होती, याही सभेने आपला चिटणीस सिमल्यास घाडला होता. हिंदुस्थानांत एकंदर त्या वेळेस ९२ छावण्या होत्या, त्यांतील लोकसंख्या १० लाखांवर होती. निम्म्यावर छावण्यांत एकतंत्री कारभार; सर्वत्र लष्करी अंमलदारांचें हडेलहप्पी धोरण प्रभावी असें. बिलाचा उद्देश तेथील स्थानिक स्वराज्यांत लोकांना अधिक हक्क द्यावेत हा होता. पण कलमांचा परिणाम विरुद्ध व विपरीत होणारा होता. मी, आतांपर्यंत झालेल्या सदर कायदा व त्यांतील दुरुस्त्या, त्याचप्रमाणें प्रचलित बिलाचीं कलमें, या सर्वांची पद्धतशीर छाननी करून बिलाचा राजकीय परिणाम वण हेरून ठेविला होता. कार्लटन कॅसलमध्ये (सेक्रेटरीएट) कमिटीची बैठक सुरू झाली. सर नृपेंद्र अध्यक्ष होतें. मि. टाटनहॅम हे संरक्षण खात्याचे चिटणीस असून त्यांनीं बिल मांडलें होतें. बैठक सुरू होतांच मुख्य प्रश्न कॅन्टोनमेंटांतील स्थानिक कारभाराबाबत, कांहीं देखरेख आतांपर्यंत प्रांतिक सरकारें करीत होतीं तो हक्क बिलानें काढून घेतला होता. संरक्षण हा मध्यवर्ती सरकाराचा प्रश्न म्हणून हें होणें योग्य असा खुलासा करणांत आला. आमचें म्हणणें, भावी प्रांतिक सरकारें लोकमताला जबाबदार, त्यांच्या हातीं शक्य तितका कमी कारभार देण्याचें जें धोरण आहे त्यांतील हा एक भाग आहे. मि. टाटनहॅम हा वागणुकीला सरळ असे, भाषा पण नागमोडी नसे. आमची विचारसरणी योग्य आहे हें त्याला नाकबूल करतां येईना. शिवाय त्या दिवशीं, सरकारी बाजूचे दोन सभासद आले नव्हते. मत्तें घेतलीं असतीं तर आमचें म्हणणें पास झालें असतें. बिलांतील कलमांना ७० वर दुरुस्त्या होत्या. मुख्य बाबी कोणत्या, यावर मग चर्चा सुरू झाली. शेवटीं असें ठरलें कीं, सर नृपेंद्र यांच्या घरीं मी व मि. टाटनहॅम यांनीं जमून कांहीं 'समझौता' करून पहावा; बैठक तहकूब झाली. दुसऱ्या दिवशीं आमची खासगी (Informal) बैठक झाली. मुख्यमुख्य बाबी पुढीलप्रमाणें ठरल्या. सर्वत्र कमिठ्या असाव्यात, निम्मे लोकनियुक्त, त्यांचें बहुमत असावें असा फार प्रयत्न मी केला, पण जमेना. म्हणून दुसरी सूचना मी मांडली. छावणींतलें बाजारभाग व त्यांतील सर्व स्थानिक कारभार, जेवढे लोकनियुक्त सभासद असतील त्यांनीं पहावा, व त्यांचे निर्णय आमकमिटीनें मान्य करावेत. त्या बाजारकमिटीचा अध्यक्ष त्यांच्यांतीलच असावा. प्रांतिक सरकारांच्या अधिकारांत बदल होऊं नये. कमिटी

अगर बोर्डाचा अंमलबजावणी करणारा अधिकारी लष्करी नसावा. त्यांच्या नेमणुका, परीक्षा पण मिबड करून व्हाव्यात. माझे निबंधन व जागा घेणे याबद्दल काही घोरण मिश्रित असावे. याप्रमाणे ठरले, व दुसऱ्या दिवशी त्याला अनुसरून संबंध विल दुस्त केले व यामुळे विलाचे स्वरूप बदलले; म्हणून पुन्हा प्रसिद्धीसाठी घाडावे असा शेरा मारण्याचे ठरले. रिपोर्टाला भिन्नमतपत्रिका लिहिण्याचे कारण नव्हते. परंतु काहींचे म्हणणे तडजोड मान्य, पण पत्रिका जोडावी. डॉ. खान यांनी इंग्रजाबाबत आपला अनुभव सांगितला. इंग्रज दुषार नाही, पण चाणाक्ष आहे, इतर लोक काय म्हणतात हे पाहतो व त्यातून हळु-हळू घेत असतो. विरोधक जे म्हणतील ते नक्की करावयाचे नाही हा त्याचा मौलिक सिद्धांत आहे. स्वतः काही सांगावयाचा नाही, बोलणारास खूप बोलू देईल, उत्तेजन देईल. त्यांच्या मनाचे कानिकोपरे त्यांच्या बडबडीत स्पष्ट झाले म्हणजे त्यांचे आभार मानील, तुमची विचारसरणी विचारार्ह आहे, असे सांगेल; पण त्याचवेळी मनाशी नक्की विरुद्ध निर्णय त्याने घेतलेला असेल. म्हणून डॉ. खान यांचे मत भिन्नमतपत्रिका लिहू नये; वेळ येईल तेव्हा जे करणे असेल ते करता येईल. माझे मत निराळ्या कारणांकरिता तसेच होते. तडजोडीने बरेच मिळाले होते. सर सेनापती तडजोडीवर नाखूष होते. शिवाय आणखी मिळविण्याच्या दृष्टीने तडजोडीला भिन्नपत्रिका न जोडणे इष्ट होते, पण त्याहीपेक्षा कॅन्टोनमेंटचे लोकप्रतिनिधि खूष होते व त्यांची इच्छा कोठल्याही कृत्याने जे मिळणार होते ते हातचे जाऊ नये. लष्कर खात्याचा विरोध त्यांना चांगला परिचित होता. पन्नापुढे मी रिपोर्ट दिला. पन्नाने 'पुन्हा विल प्रसिद्ध व्हावे' या सूचनेला पाठिंबा देण्याचा निर्णय घेतला.

सिमला येथे हिंदुस्थान सरकारचा मुकाम एप्रिल अखेरपासून ऑक्टोबर मध्यापर्यंत साधारणपणे असतो. महत्त्वाची व मुख्य कामे, कायदेमंडळांतीलही, सामान्यतः दिल्ली अधिवेशनांत ठरकून घेण्याचा प्रघात आहे. सिमल्यांतील अधिवेशन सरासरी एक महिनाभर असते. उलट दिल्लीतील अधिवेशन २॥-३ महिने चालते. बिभांतीसाठी, हवेसाठी आलेले सरकार, तापदायक व त्रासकारक कामे, लांबण लागणारे काम काढीत नाही. सिमल्यांतील वातावरण 'लक्ष्मीधरी' वृत्तीला साजेलसे असते. घडी, अर्धा घडी काम करणे, व बाकीचा वेळ शिकार, खेळ, गिर्यारोहण, सामाजिक भानगडी करण्यांत खर्च करणे हे प्रतिष्ठित समजले जाते;

निदान अशी परंपरा होती. तथापि याही वातावरणांत काँग्रेसपक्ष निवडून आल्याने बदल झाला. पूर्वीचे समासद एखादा दुसरा प्रश्न विचारीत. उपप्रश्न त्याहून बिरळा. अनेकवेळां ५ वाजण्यापूर्वीच दिवसाचे कार्यक्रमपत्रिकेवरील काम संपून जाई. कित्येक सूर्यबंधी समासद काम संपल्यानंतर उपस्थित होत असेही दाखले आहेत !! पण आतां हें सर्व बदललें होतें. शेकडोनीं प्रश्न प्रत्येक अधिवेशनांत विचारले जाऊं लागले. समासदांची माहिती मिळविण्याची तृष्णा न भागणारी अशीच दिसूं लागली. प्रश्न म्हणजे त्याचें उत्तर देण्याकरितां अनेक पत्रव्यवहार सरकारला करावे लागतात. 'हुबळी स्टेशनावर अमुक दिवशीं मेल २० मिनिटें लेट झाली व त्यामुळें उतारुंचे हाल झाले ही गोष्ट खरी आहे काय ?' असल्या प्रश्नापासून 'संयुक्त घटना केव्हां अमलांत येणार' या प्रश्नापर्यंत विचारणाऱ्यांच्या बुद्धीचा व्याप होता ! तेच तेच प्रश्न व उपप्रश्नही अनेक वेळां विचारले जात. उत्तरेही ठरावीक सान्धार्य होत गेलीं, पण या सर्वांमुळें वेळ, पैसा व श्रम खर्ची पडत हेंही तितकेंच खरें. प्रत्येक प्रश्नाचें उत्तर तयार करण्याकरितां रु. ७५ खर्च येतात ही माहिती पण, प्रश्नाला उत्तर म्हणूनच देण्यांत आली !! अनेक ठरावांची नोटीस व ते बॅलट झाले म्हणजे त्याबाबत सरकारी तयारी करावयाची, म्हणजेच अनेक खात्यांचें काम वाढलें. सिमला विश्रांतीसाठीं न ठरतां सर्व खात्यांकडे काम वाढलें, चहापाट्यांत वेळेवर हजर राहणें कठीण झालें. बाकीच्या गोष्टी तर त्याहून दूरच राहिल्या. पूर्वी निवडक कमिटीच्या म्हणजे थोडा वेळ भरत; चर्चाही वेतावातानें व चहा पीत पीत होई. आतां हें सर्व बदललें. सरकारचे विरोधक कणखर, चहापाट्यांतून रस न घेणारे, जय्यत तयारीनें आलेले, यामुळें सरकारी अधिकाऱ्यांना डोळ्याला ताण पडेल असें काम करावें लागें. अधिवेशनें म्हणजे रणप्रसंग, गोडी-गोडीनें काम करून घेण्याचे प्रसंग नव्हेत, हें उघड झालें. चिडाचिडी, डावपेंच, धिक्कार, निराशा, क्षणिक आनंद, विफलता, या सर्व छटा वातावरणांत उसळत, व अधिवेशन अंगीं लागण्याऐवजीं अंगाला चाटून जाई असा अनुभव येऊं लागला !!

दिल्लीमधील पहिल्या अधिवेशनांत आलेला अनुभव दोन्ही पक्षांनीं जमेश धरून आपले बेट पक्के केले होते. पहिल्या दिवशीं हस्तांदोलनें, हास्यविनिमय, कुशल समाचार वगैरे शिष्टाचार सभा सुरू होण्यापूर्वी झाले. पहिल्या दिवशींच केटा येथें झालेल्या घरणीकंपावायत तहकुबीची सूचना काँग्रेसपक्षानें मांडण्याची नोटीस दिली होती, व त्यावर रण माजणार हें उघड होतें. १९३५च्या मे महि-

न्यात क्रेट्याला फार मोठा भूकंप झाला. हजारों माणसें मेलीं, लाखों रुपयांचें नुकसान झालें. अनेक स्वयंसेवक संस्था, खाजगी संस्था, व काँग्रेस संस्थांनीं तेथें जाऊन आपद्ग्रस्तांना मदत करण्याची व त्यांची सेवा करण्याची परवानगी सरकारजवळ मागितली होती. सरकारनें ती नाकारली होती. सरकारचें तेथील वर्तन अयोग्य, माणुसकीला न शोभणारें व निषेधाई होतें हें दाखविण्याकरितां व त्या ठिकाणीं सरकारचें वर्तन कसें झालें हें लोकांच्या नजरेस आणण्याकरितां, ही तहकुबीची सूचना दिली होती. सरकारनें जें केलें तें बरोबर होतें, हें दाखविण्याचें सरकारनें ठरवून, आपले सर्व सभासद हजर ठेवून, अधिक मतासाठीं प्रचंड प्रयत्न चालविले होते. आमच्याबरोबर नेहमीं मत देणारे, विनपक्षीय निवडून आलेले सभासद पहिल्या दिवशीं बरेच गैरहजर होते. आमच्यापैकीं मि. बाकी याचें सभासदत्व रद्द झालें होते. मुनशी ईश्वरशरण, यांचेही सभासदत्व तक्रार अर्जांच्या निकालानें रद्द झालें होतें. शेरवाणी पैगंबरवासी झालें होतें. दीपनारायणबाबू विलायतेंत आजारी म्हणून गेले होते व तेथेंच त्यांचा अंत झाला होता. स्वतंत्रपक्षाचे पुढारी कायदे अजमल जिना हे विलायतेंत होते. त्यांच्या गैरहजेरींत त्यांच्या पक्षांतील मतांवर सरकारी प्रतोदानें मोठाच 'धाडा' घातला होता. पदवी विभूषित व बोटचेपे सभासद त्यानें घेतले होते. तहकुबीची सूचना अध्यक्षांनीं मान्य केली, सामान्यपणें उपहारानंतर दुपारची बैठक अडीचला सुरू होतें, त्या वेळेस गव्हर्नर जनरलचा मनाई हुकूम येतो, या वेळीं तो आश नाही, तेव्हांच आम्हाला वाटलें कीं, आज सरकारचें बहुमत होणार ! प्रतोदांची धांवपळ सुरू झाली. बरोबर ४ वाजतां तहकुबीची सूचना मांडली, सुरवातीपासूनच वातावरण गरम झालें. गृहमंत्री सर हेन्री क्रेक अगदीं संतापून बोलले. बिहारमध्ये झालेल्या घरणीकंपाचा फायदा, काँग्रेसनें आपल्या राजकारणाकरितां, निवडणुकीकरितां व सरकारला नालायक ठरविण्याकरितां घेतला असा आरोप करून तीच गोष्ट काँग्रेसला पुन्हा न करूं देण्याकरितां सरकारनें जें घोरण स्वीकारिलें तें योग्य होतें !! सरकारनें लोकांत विश्वास उत्पन्न केला असून सर्व कांहीं व्यवस्थित केलें आहे. चळवळ्या लोकांना आपल्या दुष्ट गोष्टी करण्याला वाव मिळाला नाही म्हणून ही सर्व ओरड आहे असें ठासून सांगितलें. बोलतांना त्यांना अनेकांनीं प्रश्न विचारून बेजार केलें. शेम शेम ओरडून संतापविलें, रागानें ते बेभान झालेले दिसत होते. मुलाभाई, पंत, वगैरेंनीं व्यवस्थित उत्तरें दिलीं. लोकांचा विश्वास संपादन करण्याला

सरकारला घरणीकंपाची मदत घ्यावी लागली !! पृथ्वी हादरली व राजसत्ता स्थानांवर बळकट झाली, हा कार्यकारण भाव ऐकून अनेक सभासद चकित झाले. आपत्तीत मदत करण्याबाबत सुद्धा पक्षदृष्टि हें किसळवाणें चित्र, प्रतिष्ठितपणें दाखविलेलें पाहून, अनेक सरकारी सभासदांना सुद्धां लाज वाटली असावी. प्रेताची उत्तरक्रिया घेवी करावी म्हणून तंटे होतात, कारण करणारा वारस ठरतो अशी समजूत आहे !! लोकप्रेमाचा वारसा अशा रीतीने मिळविण्याची ही दृष्टि सर्व दृष्टींनीं न शोभण्यासारखी होती; व या रीतीनें सरकारला लोकविश्वास पण मिळाला नाहीं; बुद्धीमत्तेबद्दल लौकिकही वाढला नाहीं; दोन मते अधिक मिळून सरकारनें ही तहकुबीची सूचना नापास केली. सरकारला मिळालेलें बहुमत सरकारची बाजू न्याय्य आहे असें वाटणाऱ्यांचें होतें, असें म्हणणें म्हणजे सत्ता व संपत्ती-संपन्न परकी सरकारचें राजकारण न समजण्यासारखें होतें. मतनोंदणीच्या वेळचें दृश्य करुणास्पद होतें. पंजाब सरकारचेंही ठाणें या वेळेस सिमल्यासच असतें. त्यांचें अनेक अधिकारी प्रेक्षकांत हजर होते. अनेक निवडून आलेल्या पंजाबी सभासदांनीं विरुद्ध मतें दिलीं. सरकारी प्रतोद, अनेक सभासदांना गृहमंत्र्याकडे अगर अन्य सरकारी अधिकाऱ्याकडे नेई, व क्षणांत सदरहू सभासद सरकारी लॉबींत जाई व आम्ही प्रतोद संतुषित संयमानें अगर संयमित संतापानें पहात बसूं. क्षणापूर्वीं आम्हांजवळ मत आमचें बाजूनें देतों असें सांगणारा गृहस्थ, क्षणांत बदलतो हें दृश्य उद्वेगजनक होतें ! दगडाला दिलेला आकार राहातों, लाकूड, लोखंड अगर अन्य घातु यांना दिलेले आकार राहातात, पण निसर्गाची ही उत्कृष्ट चीज मनुष्य, व त्याच्यांतील ही निवडक मोर्ती कोणीकडे घरंगळतील व कोणाच्या गळ्यांत पडतील याचा भरंवसा नाहीं !! मतनोंदणीचा निकाल जाहीर केल्यानंतर गृहमंत्री यांचा हर्ष मर्यादेबाहेर गेला. बांकुल्या दाखविण्यास पण कित्येक इंग्रज सभासदांनीं कमी केलें नाहीं !

मनाला लागेल असा हा आमचा पराभव होता. आतांपर्यंत अनेक विजय आम्ही मिळविले होते, त्यानें कांहीं सरकार नमलें नव्हतें अगर सरकारी धोरणांत फरकही झाला नव्हता. तथापि हें खरें असलें तरी, आमची बाजू न्याय्य व केवळ सभासद कांहीं गैरहजर, यामुळें झालेला पराभव अनेकांच्या मनाला फार लागला. या राजकारणावर विश्वास नाहीं, निव्वळ पेरखेळ, हीं मायामंदिरें आहेत, हें सर्व जरी खरें मानलें तरी या मायेच्या जगांत सुद्धां, आम्ही पराभूत

होणें आम्हाला पसंत नव्हतें. छुटपुटीच्या लढाईतसुद्धां होणारा पराभव मनाला लागतो, व होणारा जय हर्षवितो; मग आम्ही तर मोठे, प्रतिष्ठित, जनतेचे प्रतिनिधि आम्हांला पराभव बोचणें अपरिहार्य होतें. भुलाभाई तर खिन्न होऊन बाहेर पडले. पक्ष कचेरीत आमची कार्यकारी मंडळीची सभा होती. बहुतेक जण खिन्न होते. सत्यमूर्तींनीं दुसऱ्या दिवशींच्या कामाबद्दल चर्चा करावी असें सुचविलें. गत घटनांचा विचार करण्याची जरूरी नाहीं, त्यांत वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं; वकिलाला कज्जा हरला म्हणून दुःख होण्याचें कारण नाहीं अशी विचारसरणी मांडली. पण आम्ही जनतेचें नुसतेच वकील नव्हतो. तिचे व आमचे हितसंबंध एक; एका हाडामांसाचे म्हणून घंदेवाईकासारखी संकुचित दृष्टि नव्हती, हेंच आमच्या पक्षाचें विशेष होतें. तथापि उद्याचें कर्तव्य करणें जरूर होतें, आलेला अनुभव टाकाऊ नव्हता. गतकालाकडे पाहून नवीन कृति होत नाहीं. करावयाचें तें विद्यमान व भविष्यकाळांतच असतें. गतकालाचा सल्ला घ्यावा एवढाच त्याचा उपयोग समजून 'चलो उठो, आगे बढो', हा कार्य प्रवीण करणारा संदेश नेहमीं फलदायी असतो. एक दोन दिवसांत दडपशाहीचें बिल सरकार मांडणार हें उघड होतें. आमच्या गैरहजर सभासदांना तारा करण्याचें ठरलें. बिलाला तोंड देण्याची जय्यत तयारी करण्याचे मनसुबे आम्ही केले, कांहीं निर्णय घेतले. हें बिल फारच महत्त्वाचें म्हणून मदतीसाठीं राजार्जींनीं यावें म्हणून भुलाभाईंनीं त्यांना पत्र लिहिलें. त्यांनीं उत्तर घाडलें व तें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्धही झालें. त्यांत श्री. गाडगीळ, डॉ. राजन, हे तेथें आहेंतच, व मत्तें मिळविण्याच्या कामीं माझ्या इतकाच त्यांचा उपयोग होईल, तुमच्या पक्षाचे प्रतोद तुम्हांस यशस्वी करतील. राजार्जींच्या स्तुतीचा अर्थ म्हणजे अधिक दक्षतेनें व अधिक जबाबदारीनें काम करावयास पाहिजे असाच मी घेतला.

दिल्लीपेशां सिमला येथें सभासद जास्त प्रमाणांत जमावा जमावानें राहतात. दिल्ली येथे अन्य व्यवसाय पुष्कळ म्हणून सभासद कामाव्यतिरिक्त विशेष प्रमाणांत एकत्र येत नाहींत. उलट सिमला येथील जनता म्हणजे सरकारी नोकर व त्यांचे नोकर व राहिलेलें व्यापारी. अशी स्थिति असल्यामुळें, ज्या प्रकारचें राजकारण दिल्ली येथें चालतें तसें येथें नाहीं. कॉलेजें नाहींत, मोठाल्या सार्वजनिक सभा नाहींत, जलसे नाहींत; यामुळें सभासदांना कामानंतर कंटाळवाणें वाटतें. जगापासून सिमला दूरवर, असल्याप्रमाणें वाटतें. सारखें डोंगर व दऱ्या पाहून मनुष्य

थोडा कंटाळतो. मंडळींचा जम चांगला असला तर काव्यशास्त्र विनोदानें कंटाळा नाहीसा होऊन उत्साह वाढतो हें उघड आहे. आमचें निवासस्थान म्हणजे कॉलेजचें वसतिगृह अगर तुरुंगांतील स्वतंत्र बॉर्ड याप्रमाणें होतें. मोठा व्हरांडा व १० मोठ्या खोल्यांची रांग, पुढें दरी, मागें डोंगर अशी रचना होती. या ठिकाणीं आम्ही पांच-सहा हिंदू व पांच-सात मुसलमान असें असून आमच्याच निवासस्थानांत सभागृहाचें 'मार्शल' कॅ. नूरमहमद रहात. त्यांची ती जागा खात्यानें कायम ठेवलेली असे. आमच्यांतील मंडळींची लवकरच एकजूट झाली. मुसलमान सभासदांत नागपूरचे नबाब सिद्दिक अल्लीखान होते, मलबारी शेठ अबदुल सतार वगैरे मंडळी होती. हिंदूंत मी, जेधे, कृष्णकांत मालवीय, रंगा, आर्यंगार, होसमनी वगैरे मंडळी होती. एके ठिकाणीं राहत असल्यामुळें परिचय वाढला. दर रविवारी सकाळीं आम्हीं एकत्र न्याहारी करीत असूं व कोणीतरी दुसरीकडे राहणारा सभासद पाहुणा म्हणून आम्ही बोलावीत असूं. आमच्या वसतिस्थानांतील जूट पाहून एका इंग्रज अधिकाऱ्यानें 'Gangsters' म्हणून संज्ञा दिली. तीच आम्हीं मान्य करून आमच्या या क्लबाचें नांव 'टोळीबाज' ("The Gangsters") म्हणून ठेविलें. न्याहारीच्या वेळचे फोटोही कांहीं वर्तमानपत्रांनीं प्रसिद्ध करून खाली "The Gangsters" म्हणून वर्णनही दिलें !! तथापि या एकत्र राहण्याचा व एकजुटीचा परिणाम, सभागृहांतही मतदानाच्यावेळीं दिसूं लागला. आमच्यांत चर्चा होई व त्यामुळें मुसलमान सभासदांचे दृष्टिकोण आम्हाला परिचयाऱ्यांचांगलें समजू लागले. सद्वासानें व अनुभवानें परंपरागत कल्पना, व पूर्वग्रह दूर होऊं लागले. हळुहळू काँग्रेसबद्दल त्यांचें मत नीट होऊं लागलें. क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट बिलाच्या मतदानाच्या दिवशीं आमच्या निवासस्थानांतील एकूण एक मुसलमान सभासदांनीं आमच्या बाजूनें मतें दिलीं ! याचें श्रेय क्रित्येकांनीं मजवर लादलें. पण वस्तुस्थितीनें पाहतां माझा त्याच्यांत कांहीं हिस्सा होता हें खरें असलें तरी सर्व श्रेय या आमच्या क्लबाला होतें. क्लबाची कल्पना माझी पण त्यांत राजकीय हेतु होता हें मात्र खरें नाही.

कुप्रसिद्ध व अधिवेशनभर गाजलेलें, फौजदारी कायद्यांत भर टाकणारें बिल ता. २।१।३५ रोजीं गृहमंत्री फ्रेक साहेब यांनीं सादर केलें. १९३२ सालीं जो काळा कायदा झाला होता, त्याच्या कलमांत फेरफार करून तो कायम करण्याचा हेतु या बिलाचा होता. बिलांत नुसते त्या कायद्याच्या कलमांचा उल्लेख होतो.

बिलाचे हेतु (Statement of objects and reasons) थोडक्यांत समाविष्ट करावयाचे असतात, तेही स्पष्ट केलेले नव्हते. बिल ज्या दिवशी सादर केलें त्याच दिवशीच्या 'स्टेट्समन' पत्रांत बिलाचें स्वरूप काय आहे याचें स्पष्टीकरण केलें होतें. वास्तविक बिल मांडण्यापूर्वी फक्त कांहीं वर्तमानपत्रकारांना त्यांचे हेतु सांगितले होते असा खुलासा गृहमंत्री यांनी केला. 'दोस्त पत्रे' ("Friendly Press") यांना नेऱ्मीच सरकार विश्वासांत घेतें असा निर्वाळा देऊन, हीं दोस्त पत्रे कोणतीं हें मात्र सांगण्याचें नाकारलें. लोकमत अंदाजण्याचा हा एक मार्ग आहे असाही बहाणा केला. तथापि गृहमंत्री फ्रेंक यांच्याकडून हीच अपेक्षा लोकांची होती. स्वातंत्र्यविरोधी, तोंडपुर्जी वर्तमानपत्रें त्यांच्या विश्वासाला पात्र असत. अँग्लो-इंडियन पत्रांतून टीका येऊं लागली म्हणजे सरकारची पावलें कशी पडणार याची दिशा कळू शकते; कांहीं पक्षी घुत्कार करूं लागले कीं, रात्र पडणार हें सहज समजून येतें. दिल्ली अधिवेशनानंतर या वर्तमानपत्रकारांनीं गिला चालविला होता. निवडणुकींतील कॉंग्रेसचा जय, अधिवेशनांतील सरकारी पराजय, लोक मताला चढलेलें तेज लक्षांत घेऊन पुढील प्रांतिक निवडणुकींत कॉंग्रेसला हाणून पाडण्याकारतां तयारी करणें जरूर होतें. आंबट झालेलें तोंड, तिखट करण्याचा प्रयत्न होता. नोकरशाहीला गोड करणें कधींच मानवणारें नव्हतें व नाही !! बिल मांडतांना, बादविवाद झाले तरी त्यांत कडबटपणा आणूं नये अशी अपेक्षा व्यक्त करून गृहमंत्री यांनीं बिल मांडलें !! मनुष्याला त्याच्या सुसक्या बांधतांना, तुझा विरोध सभ्य शब्दांत सांग, पण त्यांत कडबटपणा नको, तुझें स्वातंत्र्य कायम रहावें एवढ्याचकितां हें बंधन आहे, असें सगळ्यासारखेच हें होतें. जगांतील कांहीं गोष्टी अमर्याद आहेत, त्यांतच नोकरशाहींतील कांहीं लोकांचा निलाजरेपणा, याची गणना केली पाहिजे ! १९३५ च्या सुधारणा येण्यापूर्वी, त्यांचा अंमल जाहीर होण्यापूर्वी, दडपशाहीचीं हत्यारें शक्य तितकीं नोकरशाहीच्या हातांत पाहिजे होती. सुधारणांच्या नादांत 'काळ्या कायद्याकडे' लोकांचें दुर्लक्ष होईल अशी सरकारची अपेक्षा होती. १९०९ च्या सुधारणा जाहीर करण्यापूर्वी, शक्य तेवढे दडपशाहीचे कायदे करून घ्यावे असें मत त्यावेळचे व्हाइसरॉय मिंटो यांचें होतें. त्यांनीं भारतमंत्री मोलें यांना घाडलेल्या पत्रांत लिहिलें आहे.

("As to repressive legislation, it is all important that it should precede your announcement of reforms in Parliament.....
..We must give the medicine first, and then do all we can to take

the case away. If we were to follow up your announcement with stiff legislation and deportation, we should make a fatal mistake. The test of the last dose would remain in the patients mouth.”)

यावरून नोकरशाहीचें तंत्र काय असतें हें उघड होतें. प्रांतिक सरकारें शक्य तर कॉंग्रेसपक्षाचीं न होतील म्हणून या शस्त्रांचा उपयोग करावयाचा. तेंही जमलें नाहीं तर हीं शस्त्रें जेथें जेथें प्रतिगामी प्रांतिक सरकारें असतील त्यांच्या मार्फत उपयोगांत आणावयाचीं, किंबहुना असलीं शस्त्रें तयार ठेवून, त्यांच्या उपयोगाचा मोह उत्पन्न होऊन त्याप्रमाणें उपयोग झाल्यास त्यांतच आनंद मानावयाचा, हाही हेतु त्यांत नसेलच असें म्हणवत नाहीं !! एवढी गोष्ट उघड होती कीं, १९३५ चा कायदा अंमलांत येण्यापूर्वी, अनेक गोष्टी करून घेण्याची एक प्रचंड योजना नोकर-शाहीची होती व त्यांतील हें बिल हा एक महत्त्वाचा भाग होता.

ता. ५।१।३५ रोजी गृहमंत्री यांनीं सदरहू बिल विचारांत घ्यावें म्हणून सूचना मांडली. या बिलाचा इतिहास सांगितला. १९३२ सालीं मध्यवर्ती कायदे-मंडळानें ‘ बहुमतानें ’ एक काळा कायदा पास केला होता, त्याचा अंमल फक्त तीन वर्षें होता. या बिलानें त्या कायद्यांतील कांहीं कलमें कमी करून बाकीचीं कलमें व सर्व कायदा कायम स्वरूपाचा करण्याचा उद्देश होता. या बिलानें नवीन भर दडपशार्हीत पडत नाहीं असेंही त्यांनीं गंभीरपणें सांगितलें !! उलट १९३२ च्या कायद्यांत, लष्कर, नाविकदल, विमानदल, पोलिस व अन्य खात्यांतील सरकारी नोकरांना, नोकरीपासून परावृत्त करणें, त्याचप्रमाणें सरकारी नोकरांवर बहिष्कार टाकणें, खोल्या कड्या उठविणें हे गुन्हे होते; अज्ञान गुन्हेगारांबद्दल पालकांना दंड करणें, या कायद्यानें शक्य होतें; या बाबतींतील सर्व कलमें या नवीन बिलानें रद्द केलीं आहेत म्हणून हें बिल प्रगतिकारक आहे हेंही सांगण्यास ते विसरले नाहींत !! १९३२ सालीं देशांत जातिवाद (Communalism), दहशतवाद (Terrorism) व कायदेभंग (Civil Disobedience) हे जारी होते; व त्याच कारणांमुळे देशाची प्रगति होत नव्हती, व हीं कारणें दूर होऊन, प्रगति व्हावी म्हणून १९३२ चा कायदा करण्यांत आला असें सांगून, पहिलें दोन वाद वाढत आहेत व कायदेभंग जरी कॉंग्रेसनें तहकूब केला असला तरी, कॉंग्रेसच्या शस्त्रागारांत कायदेभंग कायम आहे, ही महत्त्वाची गोष्ट त्यांनीं सांगितली. त्या-वेळीं एका सभासदानें “ Thank God ” म्हणून आवाजही काढला ! कायदेभंग

तहकूब असला तरी साम्यवाद (Communism) फार जोरांत आहे म्हणून, या तीन धोक्यांपासून भारताचा बचाव करण्याची जबाबदारी विद्यमान सरकारावर आहे व ती पार पाडण्याकरितां केवळ कर्तव्य म्हणून सरकारनें हें बिल आणलें आहे असें जीव तोडून सांगितलें. त्याजबरोबर या बिलाचा हेतु राष्ट्रीयवृत्ति दडपून टाकण्याचा नाही (Not to crush the spirit of Nationalism) अशी त्याची जाहिरातहि केली. भाषणाच्या शेवटीं मुख्य प्रधान मॅकडोनेल्ड साहेबांचे पुढील शब्द उद्धृत करून भाषण संपविलें. “ स्वातंत्र्याची किंमत म्हणजे अखंड सावधानता, राजसत्ता अशा ठिकाणीं स्थिर पाहिजे कीं, जेथें स्वातंत्र्य अयोग्य बंधनांनीं मर्यादित होणार नाही व त्याचबरोबर न शोभणाऱ्या कृत्यांनीं त्याचा दुरुपयोगही होणार नाही. ” (“The price of liberty is eternal vigilance, and it is our duty to keep the State steady at a point where liberty is neither curtailed by untoward restrictions nor abused by unseemly licence.”) नोकरशाही व दडपशाही हें समीकरण आहे असें जर कोणी म्हटलें तर निदान हिंदुस्थानांतील राजकीय अनुभवाला तें धरूनच होईल. १९०८ सालीं सभाबंदीचा कायदा सिमल्यांतील गार बातावरणांत पास करून चळवळ थंडगार करण्याचा प्रयत्न झाला. सदरहू कायद्यानें वाटेला ती संस्था सरकार बेकायदेशीर करू शकतें. १९१० सालीं वृत्तपत्रांचा (Press Act) कायदा झाला व त्यानें वृत्तपत्रांची मुस्कटदाबी झाली. १९१८ सालीं रौलट बिलें आली, व तेही कायदे पास झाले. १९२२ सालीं सरकारनें प्रेस अ‍ॅक्ट रद्द केला. तरी १९२२ ते ३० पर्यंत सामान्य फौजदारी कायद्यानें सरकारनें कारभार हांकला; त्यांत कांहीं अडचण सरकाऱ्या आली नाही. १९३१-३२ च्या चळवळींत बटहुकूम काढले. १९३१ सालीं नवीन प्रेस अ‍ॅक्ट पास केला. १९३२ सालीं नवीन फौजदारी कायदा केला. १९०८ ते १९३४ पर्यंत अनेक कायदे केले, पण चळवळ दडपली गेली नाही. नुसत्या संस्थांचे बेकायदेशीर करून भागत नाही म्हणून १९३० सालीं बटहुकुमानें व १९३२ च्या कायद्यानें, त्यांची स्थावरजंगम मालमत्ता ताब्यांत घेण्याची सोय केली. पुस्तकें आस्पाई ठरवून भागत नाही, पुन्हा छापतां येतात, लोक बाचतात, म्हणून पुन्हा छापणें व वाचणें, बटहुकुमांनीं व १९३२ च्या कायद्यांनीं गुन्हा ठराविले. निरोधन करणें (Picketing) बटहुकुमानें १९३०-३२ सालीं बेकायदा ठरविलें तें १९३२ च्या कायद्यानेंही गुन्हा ठरविलें. १९०८-३४ इतका

काल, अनुभव घेऊन शहाणे होण्याऐवजी, नोकरशाही अधिक चेकाळली होती, हें उघड आहे. प्रस्तुत बिल जर शांतता व सुव्यवस्था यासाठी पाहिजे होतें तर ते अधिकार प्रांतिक सरकाराला जाणार होते. सुधारणा देऊन नवयुगाची स्थापना करावयाची होती, तर हा अपशकून करण्याचें कारण नव्हतें. स्वातंत्र्याची चळवळ तुरुंगानें अगर हद्दपारीनें दडवली जात नाहीं, लाठीभारानें अगर गोळीबारानें तिचा नाश होत नाहीं, उलट याच कारणांमुळें ती वाढीस लागते, असा इतिहासाचा व येथीलही अनुभव होता. पण अनुभवानें शहाणें होणें सरकारच्या प्रकृतीला न जमणारें होतें. अववादप्रसंगी अगर निर्वाणीच्या प्रसंगी काढावे लागणारे बटुकूम जर 'कायम कायदा' म्हणून करण्याचा प्रसंग आला तर परिस्थिति सुधारण्याला हे उपाय नाहींत हें समजलें पाहिजे. (" When a political emergency becomes the normal state of affairs, the time has definitely passed for dealing with it either by executive decree or by legislative enactment. The question, then, is of ameliorative and conciliatory statesmanship ") हे लॉर्ड मोलें यांचे उद्गार नोकरशाहीला क्षुद्र वाटत असले पाहिजेत. विधायक मुत्सद्देगिरीचा आरोप त्यांच्यापैकी एकावरही करण्याची छाती कोणालाही नव्हती !! वादविवादाच्या बेळीं सत्यमूर्ति यांनी कायदेमंत्री यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला आवाहन केलें. त्याबरोबर त्यांनी विनोदानें पण वस्तुतः यथार्थ रीतीनें " सदसद्विवेकबुद्धि आहे असा मजबर आरोप करतां काय ? " (" Are you charging me with having a conscience ? ") असा प्रश्न केला ! तात्पर्य रगेलपणानें वाटेल तें करून पूर्वीप्रमाणें बहुमत मिळेल या घमेंडीत पुढें येणाऱ्या सुधारणांत विष कालविण्याच्या बुद्धीनें हें बिल आणलें आहे असा आरोप अनेकांनी केला व त्याच्याविरुद्ध पटेल असें उत्तर सरकाराला देतां आलें नाहीं हें खरें.

बिलावर झालेल्या चर्चेत अनेकांनी भाग घेतला. बटुकुमांना कायम कायदा करणें हें सर्वथा राजनीतीला सोडून आहे. बिलानें भाषणस्वातंत्र्य, सभास्वातंत्र्य, खाजगी मालमत्ता, व्यक्तिस्वातंत्र्य या सर्वांवर गदा येत आहे व तीही कायमची, हें असद्य आहे. ज्यानें आतांपर्यंत उपभोगिलेले हक्क मर्यादित होतात असा कायदा पास करणें अवश्य आहे असें सरकारनें शाबिद केलें नाहीं, लोकमतही सरकारच्या बाजूचें नाहीं, या परिस्थितीत हुकूमशाहीच केवळ राज्य करीत आहे असें स्पष्ट सांगण्यांत आलें. सरकारचे जे पक्षपाती सत्यप्रिय होते ते अप्रिय बोलवें लागेल

म्हणून गप्प बसत. तोंडपुज्या लोकांनी सरकाराला प्रिय म्हणून असत्य बोलण्यालाही कमी केलें नाहीं. सत्य पण अप्रिय बोलणारेही कांहीं कमी नव्हते. खुद्द अध्यक्ष सर अब्दुल रहीम यांनी १९३२ साली त्यावेळच्या विलास तीव्र विरोध केला होता. त्यांतील उदात्त विचार व जळजळीत भाषेचे उतारे सरकाराला अनेकांनी वाचून दाखविले. वृत्तपत्रासंबंधी व आक्षेपाई मजकूर ठरविण्याच्या बाबतींत नोकरशाहीचा डाव कोर्टांना धुडकावून लावण्याचा कसा आहे हेही स्पष्ट करण्यांत आलें. कोठलें लिखाण आक्षेपाई आहे, हें ठरविण्याचा अधिकार अंमलबजावणी करणारांकडे (Executive) देणें न्यायाला धरून नाहीं, हें उघड आहे. सरकारनें आक्षेपाई आहे असें ठरविलें किं तें छापलें अगर वाचलें कीं गुन्हा होणार व त्याच्या चौकशीच्या कामी न्यायाधिशाला खरोखर त्यांत कांहीं आक्षेपाई आहे कीं नाहीं हें सुद्धा पहाण्याचा अधिकार नसावा, हें दृश्य हुकूमशाहीत ठीक असेल, पण लोकशाहीचा लौकिक सांगणाऱ्या राजवटीत, सरकारला न शोभणारें होतें याची जाणीव देण्यांत आली. मोघम कायदा करून त्याला अनुसरून बाटेल ते नियम करण्याचा अधिकार आपल्याकडे घेण्याची नोकरशाहीची प्रवृत्ति घातक आहे; व यामुळें जबाबदार राज्यपद्धतीतसुद्धा हुकूमशाही वर्तन करण्याला नोकरशाहीला वाव मिळतो हा इंग्लंडमध्ये येऊं लागलेला अनुभव, नजरेस आणण्यांत आला. कायदेमंडळाला बारीकसारीक नियम करण्यास वेळ नसतो, व हे नियम तज्ज्ञ व कायम नोकरांनीं केल्यास ठीक होईल या दृष्टीनें, अनेक देशांत सर्वसामान्य कायदा करून बाकीचे आवश्यक नियम करण्याचे अधिकार अंमलबजावणी करणाऱ्या (Executive) वर्गाकडे देण्यांत येतात. नियमानें गोष्ट ठरविली कीं ती बरोबरच, त्याबाबत कोर्टाला चौकशी करण्याचा अधिकार नाहीं, अधिकाऱ्याचा निकाल हाच त्या गोष्टीच्या कायदेशीरपणाबद्दल पुरावा असा प्रसंग येतो. (The fact of his decision shall be conclusive proof of its legality.) दोन्ही बाजू ऐकून, सार्वजनिक रीतीनें चौकशी होऊन, निःपक्षपातीपणानें कोर्टांत मिळणारा न्यायनिवाडा, या पद्धतीत अशक्य होतो. कोर्ट एबट्टे पाहणार कीं नियमानें अमुक ठरविलें आहे, त्यामार्गे कोर्ट जाऊं शकत नाहीं म्हणून नियमानें ठरविल्याविरुद्ध वर्तन झाल्यास तो गुन्हा ! सरकारनें आक्षेपाई ठरविलें, तें आक्षेपाई झालें; यांत ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार कोर्टाला नाहीं. यांत केवढी सत्ता नोकरशाहिला मिळते याची जाणीव सहज होत नाहीं. इंग्लंडमध्येसुद्धा या नवीन प्रकाराला 'नवा जुलूम' (New Despotism) म्हणून

म्हणण्यांत येतें. तेथें पार्लमेंट आहे; मनांत आणील तेव्हां हें बंद करूं शकेल; पण येथें तेंही नाहीं! लोकांना कायदा करण्याचें स्वातंत्र्य नाहीं. जे कांहीं हक्क असतील त्यांचें आक्रमण नोकरशाहीकडून झाल्यास न्यायालयांत थोडें संरक्षण मिळें; तेंही या रीतीनें मर्यादित होत आहे. ही गोष्ट अनेक सभासदांनीं उत्तम रीतीनें विशद केली. कायदा, कायदेपंडित, न्यायालयें यांवर अंमलबजावणी करणारा वर्ग याचा पारसा विश्वास नसतो. एकदां एका बड्या गोन्या अधिकाऱ्यानें लॉर्ड मोल्लें यांना सांगितलें कीं, जे कार्यक्षम व श्रेष्ठ बजावणी करणारे अधिकारी असतात त्यांना कायदेपंडितांबाबत आविश्वास वाटतो. (The great executive officers never like or trust lawyers). त्यावर मोल्लें यांनीं उत्तर दिलें कीं, “ त्याचा अर्थ त्यांना कायदाच नको आहे, त्यावर विश्वास नाहीं; त्यांचा विश्वास व त्यांची दृष्टा स्वैरसत्ता यांवर आहे.” (“It is because they do not like or trust law. They in their hearts believe before all else the virtues of will and arbitrary power.”) कधींकाळीं लोक निमुटपणें सहन करणाऱ्या गोष्टी, कायम व अनंतकाल सहन करतील असें मानणें मूर्खपणाचें आहे. जमाना बदलला, नवचैतन्य, नवीं ध्येयें, लोकांना स्फुरवूं लागलीं : या परिस्थितींत जुन्या अनुभवांनीं अगर जुन्या सिद्धांता-वर चालणें धोक्याचें आहे असा उपदेश पण सरकाराला करण्यांत आला.

विलाचें उद्दिष्ट, जातिवाद, दहशतवाद व साम्यवाद यांना हाणून पाडणें हा आहे असें गृहमंत्री यांनीं सांगितलें होतें. वास्तविक पाहतां, या क्षणापर्यंत जाति-वादाचें निर्मूलन करण्याकरितां दडपशाही हत्यारांचा उपयोग क्वचितच करण्यांत आला होता. जातिवाद हें परकी सत्तेचें अपत्य आहे, व परकी सत्ता व हें दोन्ही एकदमच नाहींसे होतील, असें सांगणारेही भेटले. दोन्ही पक्षांना न्याय करतो म्हणून सर्व खावा खाणाऱ्या माकडाची गोष्ट पण एका सभासदानें सांगितली. दहशतवाद हा दडपशाहीनेंच जोरावतो हें आंकड्यानिशीं राजकीय गणितज्ञांनीं दाखविलें. निराशेच्या पोटी दहशतवाद जन्म घेतो व दडपशाही त्याची दाई होऊन त्यांचें संगोपन करतें, हा सर्वत्र येणारा अनुभव सभागृहांत सांगण्यांत आला. प्रार्थना, विचारविनिमय, सदसद्विवेकबुद्धीला आवाहन हीं सर्व जेव्हां असमर्थ ठरतात, तेव्हां राजसत्तेला शुद्धीवर आणण्याकरितां दहशतवादाचें दिव्य करावें लागतें. जुल-माची धुंदी उतरण्याकरितां जेव्हां सगळे सोळ्वल उपाय थकतात तेव्हांच हें चर-चरीत अंजन इतिहासाला घालावें लागतें. ही प्रवृत्ति बळावण्यास सत्तेचा लोभ

हेच एकमेव कारण आहे, हे पटवून देण्यांत येत होतें. गांधीजींच्या अहिंसेमुळे सरकार देशांत सुरक्षित आहे, नाहीतर सरकाराला कठीण प्रसंग आला असता म्हणून गांधींच्या म्हणण्यास मान देण्यांत सरकारचें संरक्षण व लौकिक आहे, असा हवालाही कित्येकांनी दिला. एकानेही दडपशाहीनें दहशतवाद सदेव म्हणून सांगितलें नाहीं. साम्यवादाचा उद्देश 'शेतकरी व कामगार व क्रान्तिवादी मध्यमवर्ग, यांच्या साहाय्यानें सशस्त्र राज्यक्रान्ति करावयाची' ("By the armed insurrection of the widest possible masses of the working class, the peasantry and the revolutionary petty bourgeoisie ") हा आहे असा निर्वाळा गृहमंत्री यांनी दिला होता. सदरहू वाद जरी साम्राज्यशाही विरुद्ध असला तरी तो समोर बसलेल्या पक्षाच्या सभासदांविरुद्ध जास्त तीव्र आहे. (" But it is even more hostile to the political aims and methods of the Honourable Gentlemen opposite.") अशी घोष्याची सूचना काँग्रेससमक्षाला दिली होती. साम्यवादी लोकांचा कार्यक्रम म्हणून, सार्वत्रिक संप, गोंधळ व पुढें सशस्त्र उठावणी असा आहे असें सांगून सदरहू पक्षाचें ध्येय त्यांच्याच शब्दांत खालीलप्रमाणें सांगितलें. (" To be a completely independent political organisation of the vanguard of the working classes, carrying on a merciless struggle both against Imperialism and against Bourgeois National Reformism ") साम्राज्यशाही व सुधारणावादी पक्षाविरुद्ध तीव्र लढा सदरहू पक्षाचा कसा व कोठें चालला होता याची सरकारपेक्षां आम्हालाच जास्त जाणीव होती. सरकार राष्ट्रीयवाद हाणून पाडण्याकरितां पक्षाच्या या तत्त्वज्ञानाचा दुरुपयोग कसा करीत होतें, ही गोष्ट सर्वांना माहीत होती. जगभर साम्यवादी लोकांच्या चुकीच्या धोरणाप्रलें अनंत गोष्टी घडून आल्या, तशा कांहीं येथेही झाल्या. आजही राष्ट्रीय-स्वातंत्र्यावरील लक्ष कमी व्हावें, तें मिळविण्याच्या प्रयत्नांत गोंधळ उत्पन्न व्हावा म्हणून, याच पक्षाला कायदेशीर करून सरकार खेळ खेळत आहे. मागील महा-युद्धांत जर्मनीनें लेनिनला स्वित्झर्लंडमधून सुखरूप नेऊन रशियांत पोहोचविलें; तीच नीति, तेंच धोरण, आजही साम्यवादी लोकांना मोकळें सोडण्यामार्गे आहे. अर्थात् साम्यवादी लोक हे ओळखत असतील पण सर्वशः तें ओळखून तसें बागतात असें मात्र दिसत नाहीं. तथापि ही सरकारची नीति जुनी आहे, व तिचें स्पष्टीकरणही तेव्हां करण्यांत आलें. मतस्वातंत्र्य पाहिजे, सभास्वातंत्र्य पाहिजे, साम्यवाद जर लोकांना पटला, तर लोक स्वीकारतील; परंतु दडपशाहीनें तो दड-

पून टाकणें अयोग्य आहे, असें काँग्रेसपक्षीय सभासदांनीं स्पष्टपणें सांगितलें. दडप-शाहीनें साम्यवाद मेला नाहीं. जोपर्यंत समाजरचना बिषम आहे, जोपर्यंत मांड-वलशाही पद्धतीनें उत्पादन चालू आहे, तोपर्यंत समाजांत बेकारी, दुःख व दारिद्र्य राहणार. दडपशाहीनें क्षणभर वाचा बंद करतां येईल, पण विचार कसे बंद होतील ! सभासदांनीं माणसें क्षणभर जाहीर चर्चा करणार नाहींत, पण त्यामुळें दुःखितांची जात जास्त संघटित होणें टळणार नाहीं. गोळ्यांनीं व लाठ्यांनीं डोकीं फुटतील पण विचार व ध्येयें नाश पावणार नाहींत. सामाजिक न्यायावर जोपर्यंत समाजाची रचना होणार नाहीं तोपर्यंत माणसांना त्यांची नियति स्वस्थ बसूं देणार नाहीं, ही गोष्ट झोबेल अशा भाषेंत मांडण्यांत आली. तात्पर्य बिलाचें उद्दिष्ट—जें हें तीन वाद व तीन धोके टाळण्याचें आहे—तें साधणार नाही, परिणाम उलट होईल, हें भविष्य स्पष्टपणें केलें गेलें.

बिलांतील कलमवार विचाराकरितां जीं १९३२ च्या कायद्यांतील कलमें गाळलीं त्यांत सरकारनें विशेष कांहींच केलें नाहीं. नोकऱ्या सोडा असा नुसता उपदेश करून नोकऱ्या सोडण्याइतकें तेज, स्वाभिमान, देशभक्ति, गुलामगिरींत अनेक वर्षें काढलेल्या राष्ट्रांतील नोकरवर्गांत आहे हें मानण्यांत चूक होत होती, हें सर्वांना कळून चुकलें होतें. नोकरांवरील बहिष्कार हा अर्दिसामय नाहीं असाच प्रचार कांहीं शिष्ट लोकांनीं केला होता, व घोरणी मंडळी नेहमीं प्रमाणें त्याबिरुद्ध होती; हा अनुभव सरकारला आला होता. या परिस्थितींत हीं कलमें रद्द झालीं यांत नवल नव्हतें. १९३२ च्या कायद्यांतील बाकीचीं कलमें व कायदा कायम करणारें हें बिल होतें. मुद्रणस्वातंत्र्य कायम मर्यादित होणार होतें. मुद्रणस्वातंत्र्याचा दुरुपयोग म्हणून अनेक उतारे गृहमंत्री यांनीं वाचून दाखविलें. हिंदु-मुसलमानांत द्वेष व कलह करणारे उतारे, ब्रिटिश सत्ता वाटेला त्या मार्गांनीं निकाली लावा म्हणून सांगणारे उतारे, दहशतवादाला उत्तेजन देणारे उतारे वाचून दाखवून गृहमंत्री यांनीं कांहीं सभासदांपुढें भीति उत्पन्न केली, तर कांहींची त्यामुळें करमणूकही झाली. लाहोरच्या 'रियासत' म्हणजे 'राजकारण' या पत्राला अबध्या ३ माहिण्यांत १० संपादक लाभले म्हणून, त्यांनीं माहिती दिली. एका दिल्लीच्या पत्राचा संपादक एकेकाळीं मोतदार होता, पुढें न्हाबी होता, व पुढें सैनिक झाला, तेथून पळून गेला, शिक्षा भोगली, व हल्लीं संपादक आहे, व त्यावर खटला चालू आहे, अशी माहिती अत्यंत महत्त्वाची म्हणून सांगितली. संपादकांचा

चरित्रकोषच (Who's Who) त्यांनी सांगितला नाही हे आमचें भाग्य !! शिक्षा देऊनही संपादक सुधारत नाहीत हेही त्यांना कबूल करावें लागलें. रास्त टीका, द्वेषरहित टीका, याला पूर्ण बाव आहे अशीही बात ठोकून देऊन, आतां-पर्यंत कायद्याची अंमलबजावणी बेतावातानें करण्यांत आली असें विधान केलें. सत्यपूर्तीनीं सांगितलें कीं, १९३५ सालच्या पहिल्या ६ महिन्यांत ७२ वृत्तपत्रांवर वरबंटा फिरला. नुसत्या केटा धरणीकंपाबाबत १५ वृत्तपत्रांना जायिनकी भरावी लागली. जस रकम ३० हजारांवर गेली. १९३१ च्या प्रेसअॅक्टाखालीं १६६ वृत्तपत्रांवर गदा आली. अडीच लाखांवर रकम जप्त करण्यांत आली, व एकंदर, १९३१ ते १९३५ च्या जूनपर्यंत ४४८ वर्तमानपत्रें बंद पडलीं. खरोखरच बेता-बेतानें कायद्याची बजावणी होत होती !! लोकशाही घटना येणार म्हणून वास्तविक वर्तमानपत्रें वाढावयाचीं, लोकमत तयार करण्याचें मोठें साधन वर्तमानपत्रें; किंबहुना वर्तमानपत्रांना राज्यघटनेत व शासनसंस्थेत महत्त्वाचें स्थान असतें. इंग्लंडमध्ये वर्तमानपत्रें हीं राजसत्तेच्या दौलतीचा चौथा खांब असें समजतात. (Fourth Estate of the Realm). राजा, उमरावसभा व कॉमन्ससभा यांच्या इतकें महत्त्व वर्तमानपत्रांना आहे. पण येथें हा खांब दुर्बल करण्यांतच मुत्सद्देगिरी मानण्यांत येते हें दुदैव आहे. वास्तविक हिंदी फौजदारी कायदा (Indian Penal Code) हा सर्वांग परिपूर्ण आहे. त्यांतील राजद्रोहाची व जातिद्वेषाची व्याख्या जशीच्या तशी, या प्रेसअॅक्टांत होती; व तीच या बिलांत घेतली होती. पण आक्षेपार्ह लिखाण ठरविण्याचा अधिकार न्यायाधिशच्या हातीं न राहतां बजावणी अधिकाऱ्यांकडे दिला होता. याचा परिणाम उघडपणें जे सरकारविरुद्ध असतील, सरकारी घोरणावर टीका करतील, त्यांच्याच विरुद्ध होणार होता; व मागील अनुभवही तसाच होता. मागील प्रेसअॅक्टाविरुद्ध अनेक न्यायाधिशानीं तक्रारी केल्या होत्या. या कायद्यानें सर्व वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य जाऊन त्यांवर सरकारी नियंत्रणच एकप्रकारें बसणार होतें, व तें नियंत्रण म्हणजे विरोधकांची मुस्कटदाबी व तोंडपुजेवाल्यांचें मुखलेपन हाच त्याचा अर्थ होता. दोस्तपत्रें व दुष्मनपत्रें असे वर्ग सरळ पडणार होते, नव्हे पडले होते. तेच अधिक संघटित होणार होते. सर्वत्र व सर्वशः पत्रबंदी न करतां सरकारला पाहिजे तेवढाच प्रचार होईल, हें साधण्याचें नवीन तंत्र या बिलानें सरकार तयार करीत होतें. भाषण-स्वातंत्र्य व मुद्रणस्वातंत्र्य म्हणजे राष्ट्रीय जीवनाचीं फुफुसें होत, तीं बंद झाल्यास

राष्ट्र गुदमरून मरेल, हें नोकरशाहीला कळत होतें; म्हणून फोडा व झोडा ही नीति स्वीकारली जात होती. इतकें करूनहि राष्ट्रीय वृत्ति मरेल, अगर कमी होईल असा अनुभव नव्हता व आशाही नव्हती. खुद्द लॉर्ड आयर्बिन यांनी यासंबंधांत असें म्हटलें आहे कीं, (" To meet the case with rigid and unyielding opposition is merely to repeat the unintelligent mistake of King Canute.") वाढती स्वातंत्र्यप्रेमाची लाट कोणत्याही शब्दानें अगर प्रयत्नानें मार्गे हटणारी नव्हती. विरोधक त्यांतच बुडून जातील हेंही निश्चित होतें, हें सर्व सभागृहांत चर्चेच्या वेळीं बजावण्यांत आलें. ' कुत्री भलीं मुंकोत, आमचा काफिला चालूच आहे' ("Dogs may bark our Caravan goes on") हो होअरसाहेबांची घोषणासुद्धां या विलानें खोटी पडत होती. कारण मुंक्ण्याचाही हक्क या विलानें खतम होत होता !! जर्मनीचा प्रसिद्ध हुक्मशाही बादशाहा असें म्हणें कीं, " मी व माझी प्रजा यांच्यांत संपूर्ण एकमत आहे. प्रजेनें वाटेल तें बोलावें, मी वाटेल तें करावें. (" There was complete understanding between me and my subjects ; they were to say what they liked and I did what I pleased. ") इतकीहि धमक येथील सरकारला नाहीं. सरकार वाटेल तें करतें, मात्र प्रजेला काय वाटतें तें बोलून दाखविण्याचें स्वातंत्र्य देत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर रास्त व योग्य टीकाही करणें घोक्त्याचें करतें.

१९३२ च्या कायद्यांतील सभास्वातंत्र्याबाबतची कलमें कायम करण्यांत येणार होती. संस्था अगर सभा, बजावणी अधिकार्यानें बेकायदेशीर ठरवावयाची व तिची मालमत्ता जप्त करावयाची. कोर्टाला अधिकार फक्त जप्त केलेली मालमत्ता संस्थेची आहे कीं नाहीं, येवढेंच ठरविण्याचा; संस्था बेकायदेशीर ठरविणें योग्य होतें कीं नाहीं, हा अधिकार नाहीं. सर्व विलांत, बजावणीवाल्याला संपूर्ण व स्वैर अधिकार देण्यांत आलें होतें. निवडणुकींत पुढें मार्गे प्रतिगामी पक्ष यशस्वी झाला तर, त्यानें विरोधी पक्षाच्या सर्व संस्था बेकायदेशीर ठरवून, मिळकत जप्त करून त्याला नेस्तनाबूत करण्याची यांत सोय होती. एवढा अधिकार असतां, एवढी सत्ता असतां, पक्षद्वेषविरहित, समतोल बुद्धीनें, या सत्तेचा उपयोग होईल, ही गोष्ट अशक्य आहे. खुद्द विद्यमान सरकारनें १९३२ सालीं, मजुरांच्या संस्था, हरिजन उद्धाराच्या संस्था, मद्यपान निषेधक मंडळें, सूत कमिटया, रबदेशी प्रचार संघ, राष्ट्रीय मुसलमान पक्ष, राष्ट्रीय खिश्न पक्ष, म्युनिसिपल बोटकमिटया इत-

कॅच नव्हे तर मिठाई विक्रीची दुकाने पण बेकायदेशीर ठरविली होती. काँग्रेस-संस्था व खादी कार्यालये यांची तर पाहिल्या झटक्यास वाट लाविली होती. लोकशाही राजकारण म्हणजे संस्थाविषयक राजकारण आणि संघटनेचे राजकारण त्यालाच नव्हे देण्याचा हा प्रयत्न होता ! सरकारमान्य, संस्था म्हणजे सरकारचे प्रत्येक घोरण, प्रत्येक कृत्य मान्य करणाऱ्या संस्था; सरकारला जे मान्य, ते त्यांना मान्य असाच हा विग्रह असतो असा अनुभव आहे. भाषणस्वातंत्र्य जरूर पण ते सरकारची स्तुतिपाठक असेल तरच : समारंभ व सभा स्वातंत्र्य जरूर, पण सरकारी नोकरांचा सत्कार होत असेल तरच. विरोधी मतप्रचाराला स्वातंत्र्य दिल्याशिवाय खरी लोकशाही शक्य नाही, लोकशिक्षण शक्य नाही, हे स्पष्ट आहे. दोन्ही बाजू ऐकून, लोकमताने कौल द्यावयाचा असतो. तीच गोष्ट या बिलाने मोठ्या प्रमाणात मर्यादित करण्याचा प्रयत्न होता. निरोधन बंदी व प्रचार स्वातंत्र्य मर्यादित करण्यात येणार होते. शांततामय निरोधन करण्याला पूर्ण वाव आहे असे गांधी-आयर्विन तहाने पण मान्य केले होते. (" Government have no desire to discourage methods of propaganda, persuasion or advertisement pursued with this object in view, which do not interfere with the freedom of action of individuals and are not prejudicial to the maintenance of law and order.") या अर्थाचे शब्द त्यांत होते; प्रस्तुत बिलाने त्यालाही निकाली लावले होते. स्वदेशी प्रचार म्हणजे राजद्रोह जरी नसला तरी गुन्हा होणार होता. स्वदेशी प्रचारसंघ तर बेकायदेशीर ठरविलेच होते. आता हात जोडून, पायां पडून दारु पिऊं नका अगर विलायती माल घेऊं नका असे सांगणें सुद्धा बेकायदेशीर ठरणार होते. तात्पर्य सर्व तऱ्हेचे स्वातंत्र्य या बिलाने मोठ्या प्रमाणात मर्यादित होणार होते. या होणाऱ्या कायद्याखालील खटल्यांना क्रि. प्रो.कोड जरूर पडल्यास लागणार नाही असेही जाहीर करण्याचा अधिकार एका कलमाने प्रांतिक सरकाराला देण्यात येणार होता. बिन-जामीन अटक, तडकाफडकी निकाल असे हे तंत्र निर्माण होत होते. जे जे जुलमी कायदे व बटुदुकूम जगांत अनेक सुपीक डोक्याऱ्या राज्यकर्त्यांनी प्रजेविरुद्ध केले होते त्या सर्वांचा अर्क काढून हे बिल बनविण्यांत आले होते, असे विधान जे चर्चेत केले गेले ते खोटे म्हणतां आले नाही.

चर्चेत सत्यमूर्तींनी चांगले भाषण करून शेवटी भवितव्यता कटु मविष्य

लिहीत आहे, वेळीच सरकारने जागे व्हावे नाहीतर एकदां विधिलेख लिहिला गेला की, सर्व शहाणपण, सर्व पश्चात्ताप व्यर्थ होईल; कारण विधिलिखित यत्किंचितही बदलणार नाही. सरकारतर्फे दुसरें भाषण मि. ग्रिफिथ यांचें झालें. सदरहू आयरीश गृहस्थ सिव्हिल सर्व्हंट असून डि. मॅ. होते. इंग्लिशमनपेशांही यांचा साम्राज्याभिमान अधिक होता. क्रांतिकारकांसंबंधी त्यांनी अनेक अनुभव सांगितले व हे सर्व दरोडेखोर व खुनी आहेत म्हणून त्यांची निंदा केली. त्यांची स्वातंत्र्य-भाक्ती, अतुल स्वार्थत्याग, यांची विटंबना केली. त्यांच्या भाषणांत तीव्र अडथळा झाला हें सांगण्याचें कारणच नाही. ते वक्तृत्वपूर्ण बोलले हें खरें, पण अप्रस्तुत व अप्रयोजक बोलले हेंही खरें. सरकारपक्षानें त्यांची वाहवा केली. त्यांच्या भाषणा-नंतर वातावरण मात्र गरम झालें. स्वतंत्र पक्षातर्फे गौबा यांनी हें बिल नवीन येणाऱ्या सरकाराला बिलकुल जरूर नाही, कारण त्यांना नवीन घटनेत संरक्षक बंधने इतकी दिली आहेत की त्यांत अधिक भर कष्टर साम्राज्यवादी चार्चिलला सुद्धा घालतां आली नाहींत. बिलाचा उपयोग सर्वस्वी स्वातंत्र्य मारण्यांत होणार आहे म्हणून प्रत्येकानें, प्रत्येक जातीनें, त्याला विरोध केला पाहिजे असें सांगून आपला व पक्षाचा प्रियेव दर्शविला. युरोपियन गटातर्फे मि. मॉर्गन यांनी सरकाराला पूर्ण पाठिंबा दिला. त्यांच्या भाषणांत हें बिल अवश्य आहे, काँग्रेस केव्हा चळवळ करील याचा भरंवसा नाही, सामान्य कायदा पुरेसा नाही म्हणून बिल कायदा होणें जरूर आहे असें सांगितलें. मि. मॉर्गन हे व्यापारी प्रतिनिधि व व्यापारी ज्याप्रमाणें वस्तूंचे भाव देतात, त्याप्रमाणें त्यांचें भाषण झालें. कल्पांता-पासून हिंदुस्थानाला वांचविणें जरूर आहे म्हणून हें बिल पाहिजे हेंच त्यांचें धृपद होतें! फक्त हिंदुस्थान हणजे इंग्रजांचे हिंदुस्थानांतील हितसंबंध एवढें मात्र त्यांनी सांगितलें नाही. सर गुलाम हुसेन हिदायतउल्ला यांनी हिंदू व मुसलमान या दोघांना हें बिल हवें आहे असें सांगितलें!! सिंधमधील हिंदु संघ व हिंदुसभा यांनी काँग्रेसला विरोध करण्याचें ठरविलें आहे, कारण काँग्रेस बेकायदेशीर चळवळ करते; व त्याचप्रमाणें मुसलमान जमातीचें मत आहे, अशी माहिती दिली. हें बिल पास झाल्यानंतर लोकांचे प्रतिनिधि असलेली प्रांतिक कायदेमंडळें त्याचप्रमाणें पूरक कायदे करणार आहेत, हीही माहिती सांगितली. साम्यवादी भूमिका काय आहे, त्यांचा कार्यक्रम श्रीमान व जमीनदार बर्गीविरुद्ध कसा आहे, हें सांगून, स्थैर्य व शांतता राखण्याकरितां, या बिलाला पाठिंबा देणार म्हणून जाहीर केलें. पंडित कृष्णकांत मालवीय यांचें

भाषण अत्यंत जळजळीत झाले. “अन्यायाची चीड जर जिभेवाटे बाहेर पडणार नसेल तर, ती तोडून टाकलेली बरी,” हें वाक्य उच्चारतांच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. त्यांचें पत्र ‘अभ्युदय’ होतें. त्याच्या बाबतीत आलेले अनुभव सांगत असतांना, नोकरशाही कोणत्या थरापर्यंत जाते याची कल्पना सभेला आली. ‘प्रेस सल्लागार’ हें पत्र १९३० सालापासून रंगभूमीवर नाचूं लागलें. त्याच्या लीला त्यांनी दर्शन केल्या. हिंदुस्थानांत सर्वत्र बातम्या आल्या तेंगी, विशिष्ट प्रांतांत त्याला बंदी, विशिष्ट प्रकारें छापण्यास बंदी, खरी हकीगत मोडून, तोडून, सांगण्यास आज्ञा, सहसा कोठल्याही हुकूम लेखी न देतां फोनवरून अगर तोंडी सांगण्याची प्रथा, खुद्द कायदेमंडळांतील भाषणें छापण्यास मनाई; एक नाहीं अनेक प्रकार त्यांनीं सभागृहाला सांगून चीड उत्पन्न केली. दहशतवादी लोकांचे मार्ग चुकीचे असतील, पण त्यांचे हेतु उदात्त आहेत, त्यांचा त्याग व त्यांचें शौर्य यांचें कौतुक त्यांनीं आपल्या भाषणांत केलें. त्याबरोबर गृहमंत्री भडकून मधेंमधें बोलूं लागले. अनेक क्रांतिकारकांचा इतिहास लोकांना सांगितला. गृहमंत्री लाल झाले. पं. कृष्णकांत मालवीयांचें तोंडच लाल होतें कारण नेहमी पान खात खात ते बोलत. तथापि त्यांनीं आपलें भाषण शांतपणें चालूच ठेविलें होतें. शेवटीं गृहमंत्री रागानें ‘यापुढें शांत राहणें कठीण आहे’ असेंही बोललें. तथापि मालवीयांची भाषणगंगा संथपणें चालूच होती. गंगेच्या लांबीप्रमाणें त्यांचें भाषणही लांबच झालें. कदाचित् तो कुळधर्मही असेल !! क्रांतिकारकांना त्यांच्या मार्गापासून निवृत्त करून, शिष्ट मार्गावर आणल्यानें फायदे होतात, व हें काम आपण स्वतः अनेक वेळा केलें व त्यांत मि. मुडिमन—जे पूर्वी गृहमंत्री होते—त्यांनीं सहानुभूतीनें मदत केली : मानवता सहानुभूतीनें वागल्यानें कमी होत नाहीं, तिची प्रतिष्ठा वाढते हें दाखवून दिलें. इंग्लंडनें कंपनी सरकारच्या वेळीं हिंदी मालावर कसा बहिष्कार घातला याचा इतिहास सांगितला; त्यावेळीं इंग्लंडनें किती जालीम कायदे केले, हिंदी कापड वापरणाऱ्यांना कशी भयंकर दंडाची शिक्षा ठेविली होती, हिंदी कापड वापरणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना कसा त्रास देण्यांत येत असें व कपडेही फाडले जात असत हें सांगून येथें सरकार हिंदी उद्योगधंद्यांना कांहींच उत्तेजन देत नाहीं, नुसतें शांततामय निरोधन केलें तर गुन्हा समजला जातो. “हम ‘डू’ भी करते हैं तो होजाते हैं बदनाम । वो कतल भी करते हैं तो चर्चा नहीं होता । (आम्ही अहं: केल्याबरोबर नापसंती दर्शविली जाते व त्यांनीं खून केले तरी त्याची

नुसती चर्चासुद्धां होत नाही.) हा विरोध समर्पकपणें दाखविला. हें बिल नवीन घटनेविरुद्ध चळवळ करणारांना ठार मारण्याकरितां आहे असें सांगून पुढील वाक्यांत भाषण संपविलें:—हम ने देखी थी अदा कल तेरे दिवानो की। धजियाँ कुछ लिये बैठे थे गरियों की। आज दम्बद किये जाते हैं हिंदानों के। और बिगाड़ेंगे मिझाज आप के दिवानों के॥ (काल, तुझ्या वेड्या! जनतेची शोभा पाहिली, जां आपली वस्त्रे फाडून तुकडे हातांत घेऊन बसली होती, आणि आज हीं तुरुंगाचीं द्वारे बंद झालीं. आतां तर आणखी या जनतेचें डोकें भडकेल.) टाळ्यांच्या प्रचंड कटकडाट झाला. गृहमंत्री चिडून बोलले, “वाजवा टाळ्या. खुनी लोकांची स्तुति त्यांनीं केली.” (“Go on cheering, he has praised murderers.”) मालवीयांच्या भाषणांतील मुद्देसुद्धां गृहमंत्र्यांच्या ध्यानांत येण्याइतकीं त्यांची मनःस्थिती समतोल राहिली नाहीं हें उघड झालें; रागानें ते सभागृह सोडून गेले !! चर्चेत डॉ. देशमुख, सरकारनियुक्त सभासद मि. शर्मा, यांनीं त्यानंतर भाग घेतला. डॉ. देशमुखांनीं हें बिल पास झाल्यास सर्वत्र जिल्ह्यावर थोडे मोठे मुसोलिनी अधिकारी वर्गांत उत्पन्न होतील म्हणून सांगितलें. मुंबईच्या दंग्याचो माहिती देत असतांना हिदायतउल्लांनीं मध्येंच तोंड घालून काहीं प्रश्न विचारलें, त्यावर “तुम्ही त्यावेळीं सरकारी मंत्री होतां, तुम्हाला त्यावेळच्या दंग्याची माहिती असावयास पाहिजे.” त्यांनीं “माझा दंग्याशीं संबंध नव्हता” म्हणून सांगितलें. त्यावर “मी तुम्हाला त्याच्या आसपास सुद्धां पाहिलें नाहीं.” (“I never saw you round about there.”) असा टोला डॉ. देशमुख यांनीं मारला, व तो बर्मी पण बसला. पूर्ण जबाबदारी ओळखूनच विरोध करणार असें म्हणून त्यांनीं भाषण संपविलें. श्री. आर. एस. शर्मा म्हणजे मद्रासी इडली, जेथें खपेल तेथें जावयाची. सरकारनियुक्त सभासद, जन्मानें मद्रासी, धंद्यानिमित्त राहणें कलकत्त्यास, बंगाल सरकारशीं रहस्य व हिंदुस्थान सरकारानें नियुक्त केलेले असें हें गाळीव रत्न होतें. वर्तमानपत्र सृष्टीत, जेथें नशीब उघडेल व ज्या मार्गानें उघडेल तेथें व त्या मार्गानें जाण्याची परंपरा मद्रासी लोकांची आहे, तिचा मान यांनीं ठेवलेला होता. “पं.मालवीय यांचें भाषण फार पसंत आहे कारण त्या मुळेंच बिलाची आवश्यकता शाधीत झाली” असें सांगून “आपण जर गृहमंत्री असतो तर भाषण संपतांच मालवीयांचें अभिनंदन करून त्यांना अलिंगन दिलें असतें”; असें म्हणताच एकानें “Black and white, beware” म्हणून आवाज काढला व तो हास्यांत विरून गेला !! राष्ट्रीयवृत्तपत्रांची त्यांनीं निंदा केली. जनतेची दिशाभूल ते

करतात म्हणून आरोप केला. 'दि न्यू एंपायर' पत्र काढीत असतां, एकदां त्यांचीं येथें नादुरस्त झालीं म्हणून, त्यांनीं कांहीं अंक 'स्टेट्समन'च्या छापखान्यांत छापून घेतले. त्यावर निषेधाची सभा भरून हिंदी छापखान्यांत कां छापले नाहीं म्हणून त्यांना लोकांनीं विचारले. त्यावर तसा छापखाना नाहीं असें सांगतांच एक गृहस्थ उठून त्यानें 'हलबासीया प्रेस' आहे, तेथें छापा असें सांगितले. त्यावर तो जिनिंग म्हणजे कापूस पिंजण्याचा व गठ्ठे करण्याचा प्रेस आहे असें उत्तर दिलें. त्याबरोबर एक गृहस्थ अध्यक्षांच्या टेबलावर चढला व म्हणाला "प्रेस तर आहेना, कांहीं हरकत नाहीं." ("Never mind all the same it is a press.") ही हकीकत सांगून जनतेच्या अज्ञानीपणाची जाणीव दिली. पण याला जबाबदार कोण हें मात्र सांगितले नाहीं. 'हिंदु' वगैरे पत्रें सरकारी धोरणावर टीका करतात, काँग्रेसचें धोरण उचलून धरतात, गांधींचा त्याला आशीर्वाद आहे. सत्यमूर्तींची तर तो जाहिरात शाखाच आहे, असें असून हुद्दां, सरकार 'हिंदू' ला जाहिरात देतें, संपादकाला ज्युबिली मेडल देतें, वगैरे भोचक व बोचक माहिती सांगून बुद्धिमान मद्रासी राजकारण, भावना, देशप्रेम यांच्या आहारीं न जातां, व्यवहारीपणें कसा बाबरतो याचें उत्कृष्ट उदाहरण स्वतःवरून दाखवून दिलें. दहशतवाद निर्मूलन करण्याच्या कामीं बंगालचे गव्हर्नर अँडरसन यांचे आभार मानून आपल्या राजनिष्ठेचें प्रदर्शन करून, हा अय्या खाली बसला !

सर महमद याकूब यांनीं काँग्रेस व सरकार यांच्यांत कांहीं तरी गुप्त संबंध अमून दोघेही देशाच्या प्रगतीस अडथळा करतात असा शोध लावला. युरोपमध्ये मुद्रणस्वातंत्र्य फारच कमी, तुर्कस्थानांत तर नाममात्र, हिंदुस्थानांतच फार आहे, व त्याचा दुरुपयोग होत आहे, म्हणून भिलाची आवश्यकता प्रतिपादिली. सरदार संतसिंग यांनीं युरोपियन व्यापारी लोकांनीं, राजकीय प्रगति हाणून पाडण्यासाठीं कट केला आहे, असा उघड आरोप केला. गांधीजी इंग्लंडमधून परतण्यापूर्वीच सरकारी बटहुकुमाच्या प्रती डॉ. अन्सारी यांना मिळाल्या होत्या, हें डॉ. अन्सारी यांचें १९३२ च्या सुरवातीचें विधान खरें आहे असें सांगून, १९३२ सालीं व पुढें कितीक वर्षें हिंदुस्थानांत लष्करी कायदा राहिल, ही गोष्ट चार्चिल साहेबांनीं १९३१ च्या डिसेंबर ३ तारखेस, पार्लमेंटमध्ये सांगितल्याचें त्यांनीं दाखवून दिलें. ३।१२।३१ रोजी चार्चिल म्हणालेः) "What are we to Do ? We are to send out Committees to India; they are to roam around

India, large parts of which may be under something like martial law. They will roam around India in places where ordinary constitutional rights are superseded by measures of enforced protection. They are to be subjected to the same sort of ill-usage as that to which the Simon Commission were subjected by the adherents of the Congress Party. India has to be kept in this state of unsettlement perhaps for two or three years.")

इंग्लंडच्या घोरणास गोलमेल परिषदेच्या वेळीं काँग्रेसनें मान तुकविली नाहीं म्हणून गांधीजी तेथें असतांच सरकारनें दडपशाही जारी करून स्वातंत्र्याची चळवळ मारण्याचें ठरविलें होतें, हें उघड आहे. खुद्द लॉर्ड विलिंगडन साहेबांचा मंत्र ("Reform and repression will go to-gether") हाच होता. पैकीं सुधारणांचा पत्ता नव्हता-त्यांचा वायदा होता, तर दडपशाहीचा बाजार इजर व गरम असून, माव भरामर चाललें होतें.- खुद्द गांधीजींचे खालील शब्द सरदार संतसिंगांनीं वाचून दाखविले. त्यावेळीं सभागृहांतील वातावरण गंभीर झालें. ("Repression appears to me to be crossing what might be called the legitimate limit, and Governmental terrorism is spreading through the land. Both English and Indian officials are being brutalised. The latter, high and low, are becoming demoralised by reason of the Government rewarding as meritorious disloyalty to the people and inhuman conduct towards their own kith and kin. The latter are being cowed down. Free speech has been stifled. Goondaism is being practised in the name of law and order. Women who have come out for public service stand in fear of their honour being insulted, and all this, as it seems to me, is being done in order to crush the spirit of freedom which the Congress represents. Repression is not confined to punishing civil breaches of the common law. It goads people to break newly made orders of autocracy designed for the most part to humiliate them.") हे शब्द आजही लागू पडतात. किंबहुना ब्रिटिश साम्राज्य-

शाहीचें हें प्रमुख लक्षण आहे. सरदार संतसिंगांनंतर काँग्रेसपक्षीय शीख सभासद सरदार जोगेंद्रसिंगांनी सांगितलेंकी, स्वैरसत्ता मारक असते; ती किती बाढवावी याला मर्यादा राहात नाही. व शेवटी तिच्या अमर्याद घेण्यानें घेणाऱ्याचा नाश होतो असा इतिहासाचा सिद्धांत सांगितला. ते मादकतेचे परिणाम सांगत असतां त्यांचे स्नेही मिस्त्रिकलपणें टाळ्या देत होते. युरोपियन ग्रुपतर्फें मि.चापमन मार्टीमननीं सांगितलें कीं, युरोपियन गट कांहीं दशकांत (in a few decades) हिंदुस्थानाला ब्रिटिश राष्ट्रसंघांत योग्य जागा मिळण्याचा प्रयत्न करीत आहे व तो यशस्वी व्हावा म्हणून हें बिल अवश्य आहे !! कलकत्त्याचा हा तरणा व्यापारी या शिवाय दुसरें काय बोलणार? हिंदुस्थानाचें खरे शत्रु इंग्रज व्यापारी हें या सर्व चर्चेत अनेक वेळां सिद्ध झालें. असफअल्ली यांनीं दडपशाहीच्या कायद्यांचा इतिहास सांगून, दरवर्षी पन्नास हजारोंवर खून होत असतां, सरकार विशेष दखल घेत नाही; हजारों गुन्हे होतात, पण सरकार त्या बाबतीत कांहीं करीत नाही. राजकारणासाठीं हल्लींचें बिल हा एक डाव आहे, व जे या बिलाला पाठिंबा देतील ते देशाचे शत्रु ठरतील. बी. दास यांनीं म्हटलें, “ नवीन गृहमंत्री येतात पण नवीन मुद्देसुद्धां मांडतां येत नाहींत, तेंच तें पुन्हां सांगण्यांत येतें.” बंगालमध्ये ज्या गुंडगिन्या करून (Black and tan methods) सरकारी अधिकाऱ्यांनीं जुलूम केला, त्या बाबतीत ‘ नेल्सन कमिटी ’ व ‘ अदमी (Adami) कमिटी ’ यांनीं रिपोर्ट केले होते, ते कां छापित नाहीं म्हणून प्रश्न केला. गृहमंत्री हेग यांनीं कमिटी नेमली आहे असें सांगून वेळ मारून नेली, पण रिपोर्ट प्रसिद्ध केला नाहीं. बंगाल सरकारचीं कृत्यें, बंगाल पोलीस खात्याचीं कृत्यें, ते रिपोर्ट प्रसिद्ध होतील तर जगापुढें येतील, व त्यायोगें वस्तुस्थिति जगास कळेल. म्हणून सरकारनें रिपोर्ट प्रसिद्ध करण्याचें टाळून येणारी ही काळोखी टाळली, असा उघड आरोप केला. “ काँग्रेसनें व काँग्रेस नॅशनलिस्ट पक्षांनें शुभ्रपत्रिका फेंटाळली आहे सबब या पक्षांत कोण कोण आहेत, त्यांच्या हालचाली, बगैरे गोष्टी, साप्ताहिक गुप्त रिपोर्टांत धाड्याव्यात ” असें बंगालमधील पोलीस खात्याचें सक्चुरलर त्यांनीं वांचून दाखविलें. यावरून बिलाची तयारी कशाकरितां आहे, हें उघड होतें. मि. शर्माचें भाषण त्यांना स्वतःलाच तिरस्करणीय वाटेल. स्वातंत्र्यप्रेमी कोणाही इंग्रजाला तें आवडणार नाहीं. शर्मा यांचें भाषण संपतांच एकजात गोऱ्या सभासदांनीं टाळ्या वाजविल्या हें ‘ दास ’ विसरलें. इंग्रजांचें स्वातंत्र्यप्रेम म्हणजे स्वतःच्या देशाबद्दल. आयर्लंड, ईजिप्त, हिंदुस्थान, ब्रह्मदेश, या सर्वांची

आठवण दासांना झाली नसेल असें नाहीं. डॉ. दलाल हे सरकारनियुक्त सभासद. त्यांचे चुलत भाऊ पूर्वी सरकारनियुक्त सभासद होते व सभागृहांत बोंब पडला त्यावेळीं त्यांना जखमा झाल्या त्याबद्दल बर्क्षीस म्हणूनच की काय डॉ. दलाल हे सभासद सरकारनें नेमले. दहशतवाद म्हणजे काय याचा अनुभव आपल्या कुटुंबांस आहे म्हणून आपण पाठिंबा देणार असं त्यांनीं जाहीर केलें. अखिल चंद्र दत्त यांनीं सांगितलें कीं, इंग्रजांचा येथील इतिहास म्हणजे विश्वासाने दिलेलीं वचनें निर्दयपणें कशीं मोडलीं, यांनींच भरलेला आहे. लॉर्ड लिटननें म्हटलें होतें कीं, “दोन मार्ग इंग्रजापुढें आहेत, एक वचनें पाळावीत अगर हिंदी लोकांना ठकवावें.” (“Two courses are open to the Britishers either to act up to their promises or to cheat Indians.”) श्रीप्रकाशजींनीं मध्येच म्हटलें “त्यांनीं शेवटचा मार्ग पत्करला.” (“They preferred the latter.”) खुद्द सर नृपेंद्र सरकार यांच्या गोलमेज परिषदेतील भाषणांतून जातिनिवाड्यानें व अन्य सरकारी घोरणानेंच दहशतवाद वाढेल अशा अर्थाचीं विधानें श्री. दत्तांनीं वाचून दाखविलीं. (“The belief that the Hindus cannot have their legitimate share or an effective voice in the Legislatures will be a formidable recruiting agency for swelling the ranks of sympathisers of terrorists.”) खुद्द बंगाल युरोपियन संघाचे अध्यक्ष व्हीलर्स यांचेही मत तसेंच आहे, हेही त्यांनीं वाचून दाखविलें. सरकारचे हस्तक कसे दंगे घडवून आणतात याचें विवरण केलें. खुद्द डाक्यामध्ये दंगे झाले त्यांच्या आदल्या रात्रीं एका मुसलमान गृहस्थांच्या घरीं सरकारी अधिकारी जमले होते. मि. ग्रिफिथ हेही त्या सभेला हजर होते. या सभेच्या दुसऱ्या दिवशीं दंगे झाले. दंग्याबाबत नेमलेल्या सरकारी कमिटीचा रिपोर्ट सरकारनें छापला नाहीं. “मि. ग्रिफिथ यांनीं आपली कामगिरी जरूर येथें सांगावी.” हें म्हणतांच सर्वत्र ‘शेम शेमचा’ आवाज झाला. विचारा ग्रिफिथ खालीं मान घालून बसला. दंगा मुरू होण्यापूर्वींच हिंदूंचीं हत्यारें सरकारनें काढून घेतलीं. मोठमोठ्या सरकारी अविकान्यांनीं आपल्या डोक्यासमोर पोलीस लुटमार करीत होते अशा साक्षी दिल्या, पण सरकारनें काहीं इलाज केलें नाहींत. ज्या ठिकाणीं सुबुद्ध व न्यायी अविकान्यांनीं दंगे ताबडतोब बंद केलें, अगर टाळले, त्यांच्या बदल्या केल्याचें त्यांनीं उदाहरणें देऊन दाखवून दिलें. जेथें डि. मॅ. व डी. एस्. पी. यांनीं दंगे घडवून आणिले असे आरोप

होतें, व पुढे होता, तेथें सरकारने पुरावेवाल्या गृहस्थांना बेड्या घालून हिंडविलें, खटले केले; व त्यांत सभागृहांत असलेलें 'सोमबाबू' हेही एक होते. 'शेम शेम'च्या आवाजानें सभागृह भरून गेलें. पोलीस जुलमाचीं अनेक उदाहरणें देऊन पोलिसांच्या मुख्यणाचींही कांहीं उदाहरणें दिलीं. वर्षापूर्वी मेलेल्या माणसांना पकडण्याचीं वॉरंटें घेऊन लोकांना कसें छळलें, हेही सोदाहरण दाखविलें. खोटे खटले कसें भरले, पोलिसांच्या हस्तकांनीच कसें बाँब तयार करून ठेवले, यांचीं उदाहरणें सरकारी कागदपत्रांतून, त्यांनीं वाचून दाखविली. विचित्र हुकमांचे नमुने सांगितले. अमुक शाळेंतच मुलांना घाला, अमुक ठिकाणीं रहा, अमुक तासच बाहेर फिरा, शिष्याबरोबर पळा. कित्येक विद्यार्थ्यांना जबरदस्तीनें तास तास पोहण्यास लाविलें हीही गोष्ट नजरेस आणली. इतकें करून सरकार स्वातंत्र्यलालसा मारण्यांत यशस्वी झालें नाही. सरकारनें बाटल्यास आम्हांस मारावें, आम्ही आत्महत्या करणार नाहीं. या बिलाला आशीर्वाद देऊन—मत्तें देऊन—आम्ही आपलें मरण ओढवणार नाहीं. (" You can kill us, but we not can commit suicide ourselves. Therefore, we cannot bless your Ordinance Bill and we won't sign our own political death warrant ") टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटांत त्यांचें भाषण संपलें. फजलूल हक यांनीं मुद्दा बिलाला विरोध केला. बंगालमधील भीषण दडपशाहीचे थोडे नमुने सांगितले. डोकें दुखतें म्हणून डोकेंच कापून टाकावें या जातीचें हें बिल आहे; मूळ रोग यानें ज्यास्त बाढेल, तो कमी होणार नाहीं, कारण हें औषधच नव्हें. ' तुम्ही मंत्री असतांना किती जुलमी कायदे केले ते तरी सांगा ' असा सवाल अका 'सरकीवाल्या' सभासदानें करतांच 'संबंध बंगाल कौन्सिलच्या वृत्तांतांत एकही वेळां मी दडपशाहीला पाठिंबा दिलें उदाहरण तुम्हांला सांपडणार नाहीं, ' हें उत्तर मिळालें. ' आणि म्हणूनच तुम्हीं सर झाला नाहीत!! ' अशी श्रीप्रकाशजींची विनोदबुद्धी उद्गारली; त्याबरोबर हंशाच हंशा झाला. ज्याप्रमाणें येथील सभागृहांत कार्यकारी सभासद उत्तरें देतात, वागतात, तशा पद्धतीनें जर इंग्लंडमधील सरकार वागलें तर, इंग्लंडमधील नवजवान जें बंगालमधील नवजवानांनीं केलें तेंच करतील, हे सांगून हकजींची नजर मि. ग्रिफिथकडे वळली. ते म्हणाले, ' हा गृहस्थ चांगला बक्ता आहे पण त्यानें सांगितलेलीं सर्व माहिती व केलेलीं सर्व विधानें चुकीचीं आहेत. त्याला मी चांगला ओळखतो. इंग्रजांना देशांत काय चालतें, लोकांच्या मनांत काय चालतें,

हें कळणें शक्य नाहीं. ते भाषा जाणत नाहींत, दूर राहतात, स्वतःला शिष्ट सम-
जतात. ' " अहो, मि. ग्रिफिथ यांस बंगाली येतें. " म्हणून एकाने खवचटपणें
सांगितलें. त्याबरोबर हा बंगाली मिथ्या गुरगुरला कीं, " मला जपानी येतें इत-
केंच मि. ग्रिफिथला बंगाली येतें. " अधिकारी बर्गला तोंडपुजे देशी अधिकारी,
खोश्या गोष्टी सांगतात. एक कहाणी पण त्यांनीं सांगितली. "एक राजा होता, त्याचा
मुक्काम रानांत पडला, कोल्हेकुई ऐकून राजानें दरबारी लोकांना विचारलें, ' काय
भानगड आहे ! सरकार कोल्हे थंडीनें कुडकुडत आहेत व म्हणून घोंगड्या भागत
आहेत,' दरबारींनीं उत्तर दिलें. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां दरबार चालू असतां पुन्हां
कोल्हेकुई सुरू झाली. राजानें विचारलें, ' हें पुन्हां काय आहे ' दरबारी कसलेले
मुत्सद्दी; यांनीं उत्तर दिलें " सरकार, आपल्या देणगीबद्दल आभार प्रदर्शन चाललें
आहे. " उसळलेल्या हास्यलहरींत सर्व सभासदांनीं भाग घेतला. हक्कांची गोष्ट,
नव्या दिल्लींत रात्रीं नेहमीं कोल्हेकुई होतें त्यामुळे लोकांना चांगलीच पटली!!
जोंपर्यंत आमजनतेच्या संमतीवर राज्य आधारलें जाणार नाहीं, तोपर्यंत असलीं विलें
व्यर्थ आहेत असें सांगून त्यांनीं भाषण संपविलें. हक्क हे चांगले वक्ते आहेत,
त्यांच्यांत विसंगतीचा दोष अनेक दाखवूं शकतील. प्रसंग कसा साधावा हें ते चांगले
जाणतात, असा संधिसाधूपणाचा आरोपही त्यांच्यावर उघडपणें केले गेले आहेत. तीन
वर्षे या कायदेमंडळांत जें त्यांचें वर्तन होतें, तें संपूर्णपणें राष्ट्रीयवृत्तीला शोभेल असेंच
होतें. पांढरी टोपी कां घालत नाहीं ! म्हणूनही या काळांत त्यांना कांहींजणांनीं खिज-
विलें. तथापि त्यांनीं आमची साथ, येथें होतें तोपर्यंत सोडली नाहीं. हक्कांची टोले-
बाजी झाल्यानंतर 'विजी' ऊर्फ महाराजा कुमार हे उठले. फार सभ्य, बागणुकीला
सरळ, बोलतातही बरे. त्यांनीं तडजोडीनें घेतल्यास बरे असें सांगितलें. तडजोडीनें
क्रिकेट मॅचवर पडणारें निरोधन कसें बंद करण्यांत आलें, हेंही सांगितलें. कॉंग्रेसनें
नवीन घटना राबवावी, मंत्रिपदे ध्यावी, म्हणजे हा कायदा पास झाला तरी तो
पडून राहील व निरुपयोगी होईल. मनांत एक असून दुसरें बोलवें लागत होतें.
हें स्पष्टपणें नजरेस येत होतें. टोले मारण्याची इच्छा होती पण चटकन दांडी
पडेल याची भीति होती. भोंवतालचे क्षेत्ररक्षक टबकारून पहात होते. शेवटीं,
" बिलाला पाठिंबा देतो " असें न म्हणतां " गृहमंत्री यांना पाठिंबा देतो " असें
म्हणून ते बसले; यांतील अर्थ, समजणारे समजले.

पंडित पंतजी उभे राहतांच सर्वत्र शांतता झाली. या बिलाने महान तत्त्वा-

संबंधी वाद उपस्थित केला आहे, आधुनिक प्रगति व सुधारणा यांच्या मूलभूत तत्त्वांवर हा घाला आहे. ज्ञानाने प्रगति व सुधारणा होते; ज्ञान मोकळ्या वातावरणांत वाढीस लागते. खुल्या चर्चेने व ज्ञान प्रसाराने सर्व शोध व सर्व प्रगति झाली आहे. या बिलाने बाह्यता शांतता होईल, पण ती तोंडांत बोळा घ तलेल्या माणसाची शांतता—स्वशानांती शान्तता—होईल. हें भिल परंपरेला घातक आहे, हें इंग्रजांना शोभणारें नाहीं. १८३५ साली त्यावेळच्या गव्हर्नर जनरलने—सर चार्ल्स मेटकॉफने—मुद्रण स्वातंत्र्य देण्याचें ठराविलें, त्यावेळीं कांहींनी विरोध केला, तेव्हां विरोधकांना उद्देशून ते म्हणाले, (“ It rests with them to show that the communication of knowledge is a curse and not a benefit and that the essence of good Government is to cover the land with darkness ; for otherwise it must be admitted to be one of the most imperative duties of a Government to confer the incalculable blessing of knowledge on the people, and by what means can this be done more effectively than by the unrestrained liberty of publication and by the stimulus which it gives to the powers of the mind.”) ज्ञान, हा जर शाप नसेल तर त्याची तरतूद करणें प्रत्येक सरकारचें कर्तव्य आहे. ज्ञानप्रसारासाठीं उत्कृष्ट साधन म्हणजे मुद्रण स्वातंत्र्य ठेवून लेखनाला पूर्ण वाव देणें हेंच होय. गेल्या शंभर वर्षांत झालेली प्रगति अल्पतर खरीच, पण तिचें मुख्य कारण ज्ञानप्रसार हेंच होय. १९११ ते २० पर्यंत प्रेस ॲक्टचें नियंत्रण होतें, तेव्हां छापखाने २७८० पासून ३३७१ पर्यंतच वाढले, म्हणजे सरासरीने वर्षाला ही वाढ ६० नें झाली. उलट १९२१ अखेर प्रेस ॲक्ट रद्द झाला तेव्हां पासून १९३० अखेरपर्यंत या बाबतीत प्रचंड वाढ झाली. ३३७१ पासून छापखान्यांची संख्या ६५१० पर्यंत गेली; म्हणजे दुप्पट झाली. तर्चि गोष्ट नियतकालिकें व वृत्तपत्रांच्या बाबतीत दिसून येतें. १९११ साली ही संख्या २९२४ होती. नंतर १९२० साली ३०९३ झाली. म्हणजे १० वर्षांत फक्त १६९ नें वाढ झाली. उलट १९३१ साली ही संख्या ४५०० पर्यंत गेली; म्हणजे या दहा वर्षांत (१९२०—३०) १५०० नें भर पडली. नियंत्रण नसलें म्हणजे ज्ञानप्रसार वाढतो हें उघड आहे. ग्रंथांच्या बाबतीत हाच अनुभव येतो. १९११—१२ साली ११५८४ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. १९१९—१९२० मध्ये तर ११११० च झाले, त्यांची संख्या घटली. १९३०—३१ मध्ये १७४२७ इतकी

झाली.यांतलें रहस्य उषड आहे. तात्पुरते कायदे कायम करण्याचा प्रसंग येणें हीच एक गोष्ट सदरहू बिल फेकून देण्यास पुरेशी आहे. ज्या औषधानें रोग बळावतो हा अनुभव आल्यानंतर, तें घेणें हें शुद्ध मूर्खपणाचें आहे. १९३२चा कायदा फक्त सत्याग्रहाला हाणून पाडण्याकरितां आहे, हें त्यावेळच्या बिलाच्या उद्देशांत स्पष्ट नमूद आहे. सत्याग्रह सध्या बंद आहे; हें बिल आणण्याचें कारण नाहीं, बिलाच्या उद्देशांत जीं कारणें नाहींत तीं सांगून चालणार नाहीं. जबाबदार राज्यपद्धतीची तयारी करण्याकरितां हें बिल आवश्यक आहे हें कारण खोटें, मूर्खपणाचें व विपरितबुद्धीचें लक्षण आहे. हें हत्यार देऊन तुम्हीं प्रतिगामी प्रांतिक पुढाऱ्यांचा अंमल सर्वत्र बसविण्याचा प्रयत्न करीत आहांत. विरोधी पत्रें व पक्ष मारण्यास हें शस्त्र तयार करून देत आहांत. अप्रियतेचा वाटेल तो अर्थ करून, रास्त टीका तुम्हीं बंद करीत आहांत. अप्रियता म्हणजे द्वेष असें तुम्हीं सरळ ठरवीत आहांत. जो स्तुतिपाठक नसेल तो शत्रु असें वातावरण निर्माण करीत आहांत. चापलीनच्या बायकोनें चालीं द्वेष करतो म्हणून घटस्फोट मागितला, चालीनें कळकळीनें सांगितलें कीं, द्वेष करीत नाहीं, प्रेम करतो; पण स्तुति मात्र करीत नाहीं; त्याचें चाललें नाहीं, बायकोला घटस्फोट मिळाला. तीच स्थिति कार्यकर्त्यांची होईल. द्वेष नाहीं हें शाबीत करणें कठीण आहे व होईल. अज्ञात मंत्रिमंडळाच्या हातीं आमचे हक्क व आमचें स्वातंत्र्य देणें धोक्याचें आहे. कोण मंत्री होणार, कोणास ठाऊक? सर्वांना संरक्षणें पाहिजेत, मग जनतेला कां नकोत? सिव्हिल सर्व्हंटनीं घेतलीं, व्यापाऱ्यांनीं घेतलीं. हें बिल फायद्याचें आहे, यांवर भरवसा ठेवून आम्हीं फसणार नाहीं. 'ईडह आणि मेरी दोन चुलतबहिणी होत्या,' पंडितजींनीं कहाणी सुरू केली. 'दोघींचा जॉन नांवाचा मित्र होता. तो डोळ्यानें चकणा व भसाड्या ओंटाचा होता. लग्न व्हावें अशी त्याची इच्छा. ईडहनें मेरीला कळकळीनें पण गंभीरपणें त्याच्याशीं लग्न कर म्हणून सांगितलें, मेरी म्हणाली, 'तुला लग्नाचा अनुभव आहे. पूर्वीं दोन नवरे होऊन गेले. जॉनची दृष्टि बिलक्षण आहे, तूंच कां त्याला पत्करीत नाहींस!' बराच वेळ ईडह थापा मारीत होती, पण शेवटीं तिनें सत्य सांगितलें, 'हें पहा मेरी, तुझे आईबाप आज्ञाजी यांचें एकदांच लग्न झालें होतें. स्वभावानें व परंपरेनें तूं निष्ठावान आहेस. माझी आई माझ्या बापाची तिसरी बायको होती व तिचा तो तिसरा नवरा होता. या दृष्टीनें मी जॉनशीं लग्न करणें बरोबर नाहीं. शिवाय तुला पतीची

सेवा करण्याकरितां पति पाहिजे, मला माझी सेवा करण्याकरितां पाहिजे. तूं लग्न केल्यास तूं सुखी आणि तो सुरक्षित होईल; मी केल्यास आम्ही दोघे दुःखी होऊं. तथापि सर्व वेळीं मी तुम्हांस मदत करीन, व मला जमेल तसे दोघांचा अगर व्यक्तिशः एकेकाचा वाटेल तसा उपयोगही करून घेईन !! चकण्या व बटवटीत ओठांच्या जॉनशां (बिलाशां) लग्न लावण्याचा उपदेश करून ही ईव्ह (नोकर-शाही) मजा पाहूं इच्छिते पण आम्ही तें अशक्य करूं. गोरी नोकरशाही खरी सत्ता हातीं ठेवून नामधारी हिंदी सरकारला केवळ बाहुलें म्हणून नाचविणार हें आम्हीं अशक्य करूं. ' कहाणी संपतांच त्या दिवशींची बैठक संपली, पण लॉर्बातून मेरी आणि ईव्ह याशिवाय विषयच नव्हता !!

पंडितजींनीं सरकारनें जे आक्षेपार्ह उतारे छापून वांटले त्यांची चिकित्सा केली. लिहिणांवर खटले कां केलें नाहींत ? गुन्हेगार सांपडत नाहींत असें असेल तर पोशिसांची नालायकी शाबूत होते. इतकें करून बिलाने साय्क्लोस्टाईलवर काढलीं जाणारीं पत्रें कशीं बंद होतील ? ' जातीयवाद वाढणार, वाढणार ' म्हणून सरकारच बोलूं लागलें कीं तो वाढतोच. एका डि. मॅनें पंडितजींना सांगितलेली हकीकत त्यांनीं सांगितली. एक तडशीलदार डि. मॅ. जवळ आला व सांगूं लागला कीं, "जातीय तेढीनें तडशील पेटली आहे, व दंगे होणार हे निश्चित." डि.मॅ. यानें उत्तर दिलें, " परत जा व उद्यां असाच रिपोर्ट आला तर तुमच्या नोकरीबुकांत मी नोंद करून तुमची बदली होईल हें ध्यानांत घ्या." दुसऱ्या दिवशीं त्यानें रिपोर्ट केला. ' परिस्थिति निवळली. ' तिसऱ्या दिवशीं 'सब ठीकचा' रिपोर्ट दिला! या गोष्टींतील तात्पर्य उघड आहे. अधिकारी निग्रहानें वागले कीं, जातीय तेढ शमते. ते घोर-णानें वागूं लागले कीं वाढते. समजा, दंगे झाले तरी असें बिल आणणें योग्य नाहीं. अनेक देशांत दंगे होतात. आयर्लंडमधील उदाहरणें त्यांनीं दिलीं. पण तेथें असलें बिल आणण्याचा शहाणपणा सरकारनें केला नाहीं. पंडितजींनीं *Workers' Daily; Labour Leader; Soldiers, Voice* या इंग्लंडमधील कामगारबर्गींच्या वर्तमानपत्रांतील उतारे वाचून दाखविले. (" The way to victory lies, not through voting, but through mass struggle. What is needed is a repetition of the general strike.") साम्यवादी इंग्लंड तयार करण्याकरितां प्रत्येक कामगारानें शस्त्रे कशीं वापरावीं हें शिकलें पाहिजे. जेव्हां लढाई येईल—' *Red Signal* ' मधील हा उतारा होता—तेव्हां तिचें रूपांतर यादवर्त

(Civil War) करून युद्धवादी मांडवलवाले, व त्यांची नालायक पद्धति, यांचा निकाल लावतां येईल. इंग्लंडमधील अटर्नी जनरलने हे सर्व उतारे १९३४ सालीं पार्लमेंटमध्ये वाचून दाखविले होते. त्यानें साम्यवादी लोकांचा प्रचार कसा चालतो, सैनिकांना उपहासगृहांत, नृत्यगृहांत गांठून त्यांच्या हातांत व खाशांत कशीं पत्रकें वाटलीं जातात, हें कथन केलें. वृत्तपत्रांवर २।३ खटले केले त्याचा परिणाम म्हणजे असला प्रचार तीव्र व गुप्तपणें होऊं लागला. हा इंग्लंडमधील अनुभव येथील सरकारनें लक्षांत घ्यावा असें पंडितजींनीं बजाविलें. इंग्लंडमध्ये इतका कम्युनिझमचा प्रचार चालत असूनही असलें विल आणण्यांत येत नाहीं. मूळभूत हक्कांवर गदा आणण्याचें तेथील सरकारच्या मनांतही येत नाहीं. उलट येथें १९३४ च्या मुंबईच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाच्या चित्रपटासमुदां बंदी करण्यांत येते. प्रेस ॲक्टाखालीं फक्त सतराजणांची जामिनकीची रकम जप्त केली असें सरकार म्हणतें तर ४६०० नियतकालिक चालविणारांपैकीं सतरा म्हणजे ३००ला १ हें प्रमाण पडतें. याचाच अर्थ एकंदर लिखाण कायदेशीरच असतें. १०।५ सैनिक वाईट वागतात, १०।२ सिव्हिल सर्व्हंट वाईट वागतात, म्हणून सर्वांजवळून जामीन रकम कां घेत नाहीं ? डि. मॅजिस्ट्रेट जर आक्षेपाई कोणतें हें ठरविणार, तर सिव्हिल सर्व्हंट हा या देशांशीं इमानदार आहे कीं नाहीं, हेही ठरविण्याचा अधिकार एखाद्या हिंदी गृहस्थाला द्या ? पण गोण्यांचा न्याय हिंदी गृहस्थानें करण्याविरुद्ध केवढा गडजव होतो !! एका अँग्लो इंडियन तरुणाला हिंदी स्त्रियांवर जबरदस्ती केल्याबद्दल फटक्यांची शिक्षा झाली होती, व ते फटके हिंदी माणसाने मारून नयेत म्हणून या सभेचे एक सभामद सर गिडने यांनीं लॉर्ड रेडिंग यांना विनंति केली, व इंग्लंडचा माजी मुख्य न्यायाधीश व न्यायखात्याचा प्रमुख यांनीं ती मान्य केली !! हिंदुस्थान-सरकारचा मुख्य जर असा वागतो तर अन्य लहान अधिकारी कसे वागत असतील, याची सहज कल्पना येते. छात्रवाने बंद करून लोक बेवार करतां व पोलिसांच्या सात जागांकरितां पाटणा येथें दोन हजार अर्जदार आले तर त्यांवर लाठें हल्ला होतो. देशांत बेकारांची काय ही स्थिति व त्याबद्दल सरकारची ही काळजी आणि या स्थितींत कांहींनीं निराशेनें, बेकाम होऊन, वाममार्ग पत्करला तर दोषी कोण ? पंडितजी रागांनें लाल झाले. आम्हांला बेजबाबदार म्हणतां ? इलवर्ट विलाच्या वेळीं तुम्ही युरोपियन कसे वागलांत ? पुल्लरचा राजीनामा स्वीकारला तेव्हां कसे वागलात ? जनरल डायवरर मॉटेग्यूनें दाषापोष केले तेव्हां कसे वागलात ? गांधी-

अविन समझोता झाला त्यावेळीं तुमची काय वृत्ति होती ? खुद्द रॅमसे मॅकडो-नल्ड यांनी स्वच्छ म्हाटलें आहे, “इंग्रजांच्या मालकीचीं पत्रें इंग्रजांचें स्वामित्व आहे तसें रहावें, या मताचीं, व हिंदी राष्ट्राच्या विरोधी आहेत. (“ The English-owned papers in varying degrees of aggressiveness are pro-English in the sense that they maintain the British ascendancy with all its privileges and are vigilantly anti-Nationalist. ”) हें अक्षरशः खरें आहे. त्यांच्या हिंदिविरोधीप्रचारांवर सरकार हलज करित नाही. हिंदी लोकांबद्दल अपमानास्पद लिहिणें, हें तर ते नेहमींच करतात; त्यांच्या या प्रचाराच्या पद्धतीमुळें तेढ वाढत आहे, हा मॅकडोमनल्ड साहेबांचा आरोप कोण नाकारूं शकेल ? प्रेस अँक्ट व अन्य जुलमी कायदे यामुळेच सरकार अधिकच बेजबाबदार झालें आहे. राजद्रोह पसरविण्याच्या कामांत, खुद्द सरकारी घोरणच बरेंच कारणीभूत आहे म्हणून सरकार टीका बंद करूं इच्छितें. जुलूम करण्याची सत्ता असली कीं जुलूमच होतो. (“ Every foolish Government would like to be able to exercise absolute power but no people with any regard for liberty will give its Government such power ”) सरकार वाटेल ती सत्ता मागेल, पण लोकांनी ती देऊं नये, हें त्यांचें सांगणेंच आम्ही मानणार आहोंत. मुद्रणस्वातंत्र्य हीच खरी शक्ति आहे. पंडितजींनीं शेरीडन याचा प्रसिद्ध उतारा वाचून दाखविला. सरकारच्या हातांत व नियंत्रणाखालीं पत्रें असलीं म्हणजे सरकार वाटेल तें करूं शकतें. पण तेंच मुद्रणस्वातंत्र्य या, म्हणजे कोणतेंही सरकार कितीही सत्तावान असलें तरी, तें योग्य मार्गावर येतें. हिंदी स्वातंत्र्य दूर नाही. नोकरशाही जाणारच, कारण दडप-शाही हें तिच्या इतिहासांतलें शेवटचें प्रकरण आहे. मॅकडोमनल्ड साहेबांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, “ एखाद्या वृद्ध राजाला पदच्युत केल्यानंतर त्याच्या जागीं येणाऱ्या विरुद्ध ‘ राजद्रोह, राजद्रोह ’ म्हणून ओरडत तो जसा जातो तीच गत नोकरशाहीची होत आहे. ” (“ The last chapter in the history of bureaucracies is repression. They pass away like an old monarch driven from his throne, hurling accusations of sedition against his approaching successor ”), दोन तास अस्खलित भाषण करून पंडितजी बसवांच सभागृहांतील सर्व बाजूंनीं टाळ्या कित्येक मिनिटें ऐकूं येत होत्या.

सर महंमद शाफरुल्ला यांनीं लांबलचक भाषण करून विलांतील कलमांचा तपशीलवार विचार केला. “ जीवन हें एका अथांग दरीसारखें असून त्यांवर

मानवी संवय व परंपरा यांची कमान आहे. जर ती कमान तुटली, तर अनर्थ होईल; व ही कमान शासन संस्थेने नीट ठेवणें हें तिचें कर्तव्य आहे.” हें कार्ल-इल्वे वाक्य मोठ्या जोरानें वाचून सरकारच्या जबाबदारीचें वर्णन करण्यांत बराच भाग खर्ची घातला. राजकीय परिस्थिति व शासन संस्थेची गरज हाच अधिका-राचा गाभा आहे. (Political conditions and reasons of State are the life-blood of executive action but they have no place in Court of Law) त्यांचा बिचार न्यायालयांत करणें अप्रस्तुत आहे, हें मुंबईच्या माजी न्यायाधिका-र म्हणणें आहे म्हणून प्रेस अॅक्टाचें समर्थन केलें. साहेब बोलला नसता इतक्या तीव्रतेनें, तन्मयतेनें व विरोधकांवर तोंडसुख घेऊन, खाबिंदचरणी आपली सेवा सादर केली. झाफरुल्ला हें कादियानी मुसलमान म्हणून कट्टर धर्म-बेड त्यांच्यांत दिसें; व तोच कट्टरपणा राजनिष्ठेतीही दिसून येई. ते हुषार कायदे-पंडित आहेत. मुद्देसूद बोलतात. हिंदी प्रथम व नंतर मुसलमान हें त्यांना मान्य आहे असें वाटत नाहीं. मुसलमानांचा पुरस्कार सरकारी मज्जी सांभाळून जास्त होतो हें त्यांना पूर्णपणें अवगत होतें. हेंच त्यांच्या वर्तनाचें मुख्य सूत्र होतें. तथापि ते फार मेहनती, दक्ष व आचरणांत सम्य असत. त्यांच्या भाषणानंतर युरोपियन गटांपैकीं जेम्स साहेब बोलण्यास उठले. व त्यांनीं “ झाफरुल्ला यांच्या भाषणानें आपलें काम हलकें झालें आहे ” असें सांगून शासन संस्थेनें स्वसंरक्षणासाठीं सत्ता घेणें अवश्य आहे व विद्यमान कायद्यानें ती पुरी नसेल तर खास कायदे करून तिनें ती हस्तगत केली पाहिजे असें प्रतिपादिलें. सर्वत्र साम्यवाद वाढत आहे, त्याचा कार्यक्रम म्हणजे संपत्तीवाल्यावर गदा, धर्मावर गदा, जमीनदारांवर गदा, तेव्हां त्याला गाडाबयाचा असेल, तर जालीम उपाय जरूर करावयास पाहिजेत. हिंदी कम्युनिस्ट पार्टीच्या जाहीरनाम्यांत पुढील वाक्य आहे असेंही त्यांनीं ठांसून सांगितलें. (“ Destruction of all forms of representative or democratic government, including civil liberties, such as freedom of speech or the Press, of Assembly and trial by jury.”) नागरिक स्वातंत्र्य नष्ट करणें हा सदरहू पक्षाचा उद्देश आहे, हें ऐकून सभासद मुलतील हें त्यांना खरें वाटलें. वास्तविक या बिलानें नागरिक हक्कांची बासलात विद्यमान सरकारच लांबित होतें. लोकशाही तर येथें नव्हतीच. तात्पर्य हिंदी कम्युनिस्ट पार्टीच्या पराक्रमाला व तयारकथित कार्यक्रमांला या बिलानें जागाच

ठेविली नाही, हें मात्र जेम्ससाहेब सांगण्यास विसरला; कदाचित हा विनयही असेल! जातीयवाद ही नाजूक बाब आहे व तो कमी करण्यास आम्ही युरोपियन मदत करूं असें सांगून बनविण्याचा प्रयत्न केला; त्याबरोबर सत्यमूर्ति म्हणाले, “अन्यायानें जातिनिवाड्यांत मिळालेल्या ११ जागा सोडा कीं!!” त्याबरोबर साहेब सर्द झाला. त्यानें विषयांतर केलें. दहशतवाद्याला कारण काँग्रेस पक्ष आहे असेंही बहकला. दहशतवाद, जातिवाद, साम्यवाद यांवर काय उपाय तुम्ही करणार असा प्रश्न विचारतांच अनेक मुखांनीं ‘स्वराज्य’ हाच शब्द आला! साहेब आणखी चिडला “स्वराज्य आलें म्हणजे कांहीं स्वर्गांतून पाऊस पडणार नाही.” “निदान पडलेल्या पावसाचें पाणी स्वराज्यांत आजच्यासारखे बायां जाणार नाही, कालवे होतील” असें एकानें सांगितलें. इंग्रज आहेत म्हणून जगांत स्वातंत्र्य आहे अशी बढाई मारल्याबरोबर ‘ईजिप्त, आयर्लंड, अमेरिका, हिंदुस्थान’ हे शब्द ओरडले गेले! इंग्रज नको तर जर्मनी पाहिजे का इटली? असा प्रश्न त्यानें केला. ‘आमचें आम्हीं’ म्हणून उत्तर मिळालें. श्रीप्रकाशांनीं, त्यांच्या अखेरच्या वक्तृत्वाच्या सरीत अडथळा केल्याबरोबर साहेब चिडला. “शिस्त असेल तर स्वातंत्र्य सुरक्षित राहील” असें ओरडून खाली बसला. भाषणांत त्यानें अनेक झटापटी केल्या, वार खाल्ले व दिलें. विशेषतः सत्यमूर्तीवर त्यांचा फार डोळा होता. जेम्स हे युरोपियन संघाचे बेतनी कार्यकर्ते आहेत, युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या हितसंबंधांस जपणें व त्यासाठीं येथील इंग्रजी अंमल कसा कायम राहील याचीच त्यांना काळजी लागल्याचें नेहमीं दिसून येतें. हिंदी आकांक्षांना तोंडदेखली सहानुभूति दाखवून वस्तुतः त्यांना विरोध परिणामकारक रीतीनें कसा करावा हें ते चांगलें जाणतात. मद्रासी सभासदांबरोबर त्यांचें बरेंच रहस्य असें. तथापि मद्रासी सभासदच त्यांच्यावर नेहमी टीका करीत. जिव्हाग्री एरव्ही नेहमीं मधुरच शब्द असतात. भाषणाच्या बेळी हिंदीद्वेषाचें गरळ असें ओकत कीं, क्षणभर त्यांच्या रंगाकडे पाहून माणसानें लुब्ध व्हावें. एकी व्हावी म्हणून म्हणत म्हणत भांडणाची पेरणी होई. युरोपियन गटांतील अन्य सभासद, प्रत्यक्ष व्यापारी आणि धंदेवाले होते; त्यामुळें काय बोलणें तें उघड बोलत. दुसऱ्यांच्या सरळ शब्दांतून वांकडे अर्थ काढणें व स्वतःच्या वांकड्या शब्दांचा सरळ अर्थ आहे हें भासविणें हें त्यांना संवयीबजा झालें होतें. व्यवसायी राजकारणी म्हणून त्यांचा प्रभाव विशेष पडत नसे.

मि. जेम्सच्या भाषणानंतर स्वतंत्र पक्षाचे एक प्रमुख सभासद मि. मतीन

चौधरी यांचें भाषण झालें. हे पूर्वीपासून राष्ट्रीय वृत्तीचे मुसलमान होते. त्यांनीं बिलाची आवश्यकता नाहीं. प्रांतिक सरकारांची काळजी करण्याचें कारण नाहीं. सुधारणा येणार म्हणून दहशतवाद मंदाबला आहे, असल्या कायद्यानें तो बाडेल. महंमदअल्ली यांच्या 'कांग्रेस'पत्रांत नुसतें 'तुकीं लोकांचे हाल होत आहेत, त्यांना मदत करा' असें निवेदन एका इंग्रजांनै काढलें. तें छापलें म्हणून जामीनकी मागितली. कोर्टांत प्रकरण गेलें, तेव्हां मुख्य न्यायाधीश यांनीं महंमदअल्ली यांची स्तुती केली, पण कायद्याप्रमाणें कांही करितां येत नाहीं असें सांगितलें!! मुसलमान समाज, सरहद्द प्रांत सोडून दिल्लीस, सत्याग्रहापासून अलिप्त होता तरीसुद्धां १९३०-३५ पर्यंत ६१ मुसलमानी पक्षावर प्रेस ॲक्टचा वरबंटा फिरला व तीं बंद पडलीं. नवीन क्वचित्च या कालांत निघालीं. होणाऱ्या कायद्यानें पुढें जीं पत्रें बंद होतील त्यांची जबाबदारी या विलाला मते देणारांवर राहिल असें त्यांनीं बजावलें. ता. ५, ६, ९, १० व ११ सप्टेंबर याप्रमाणें ५ दिवस चर्चा होऊन, बरेच वक्ते बोलले होते. आणखीही कित्येकांना बोलावण्याचें होतें. कांहीं खाजगी कारणांसाठीं काँग्रेसशीं सहानुभूति बाळगणारे सभासद, एक दोन दिवसांत घरीं जाऊं इच्छित होते. दोन्ही बाजूंच्या प्रतोदांनीं ताग करून सभासद जास्तीत जास्त हजर ठेवण्याचे प्रयत्न चालूं होते. साधारणपणें ५-६ मते अधिक मिळून आमचा जय होईल असा अंदाज आम्ही बांधला. ता. ११-९-३५ ला आम्हांला कळलें कीं, मुंबईचे दोन सभासद हजर राहण्यास निघालें आहेत; व त्यांचीं मते सरकारच्या बाजूचीं नेहमीं असल्यामुळें, अधिक काळजी वटूं लागली. चर्चा दोन दिवस अधिक चालली तर, आमचे २-३ सहानुभूतीवाले सभासद, बाहेरगांवीं जाणार, सरकाराचे दान येणार, व कदाचित् आम्ही पराभूत होऊं असें चित्र दिसूं लागलें. ता. ११ लाच दुपारीं नेते भुलामाई यांना मी एकंदर परिस्थिति सांगितली व जर चर्चा १२ लाच संपून मतनोंदणी होईल तर विजय नक्की, व चर्चा लांबल्यास धोका बाडेल. त्यांना हें पटलें. त्यांनीं सभागृह नेतें सर नृपेंद्र सरकार यांस सहज विचारलें कीं, "किती दिवस तुम्ही चर्चा चालविणार?" त्यांनीं उत्तर दिवें, "तुमची इच्छा असेपर्यंत." यावर भुलामाई म्हणाले, 'चला ! उद्यांच संपवूं' त्यांनीं मान्य केलें, व लागलीच अन्य पक्षांच्या प्रमुखांची मी गांठ घेऊन त्यांची मान्यता मिळविली, व त्याप्रमाणें अधिकांना ही झालेली व्यवस्था कळविली. चर्चा केव्हां संपवावी, व अन्य कामकाजासंबंधीं, अनेक वेळां सर्व पक्ष

संमतीने जी व्यवस्था होते त्याला 'सद्गृहस्थांचा करार' म्हणतात ("Gentlemen's Agreement"). असे ठरले म्हणजे त्यांत बदल करीत नाहीत. पक्षांतील सभासदांना आदेश देण्यांत आला. अनेक सभासद बोलणार होते, यामुळे ते नाराज झाले. मलाही बोलण्याचे होते, पण माझी बोलण्याची हास पुरविली असती तर, परामभव होऊन 'शंख' करण्याची आपत्ति ओढवली असती. एकदम हा निर्णय कां घेतला हे सांगणे शक्य नव्हते व इष्टही नव्हते. बरोबर ११ वाजतां सर्व सभासदांनी आपापल्या जागीं हजर राहावे व प्रतोदाची लेखी परवानगी घेतल्याशिवाय सभागृह सोडू नये असा माझ्या सहीने आदेश निघाला.

ता. १२-९-३५ रोजी पहिलें भाषण श्री. नारायणराव जोशी यांचें झालें. वाटेल तितका जुलमी व अन्यायी कायदा असला तरी कधीही त्याबिरुद्ध सविनय कायदेभंग करणार नाहीं अशी आमच्यापैकी कोणीही शपथ घेतलेली नाही व घेणार नाही. आर्थिक परिस्थिति इलाखीची झाली आहे, त्यामुळे साम्यवाद थंडावला आहे. नोकऱ्यांची वांटणी योग्य केली म्हणजे जातीयवाद संपेल. दहशतवाद, नवीन सुधारणा येतात हे पाहून, निवत चालला आहे. या परिस्थितीत, हें बिल अनावश्यक आहे, असें प्रतिपादिलें. निरोधन बेकायदेशीर करणें म्हणजे मजुरांचें संपाचें हत्यार बोथाटून टाकणेंच आहे. सभास्वातंत्र्य नसेल तर मजूरसंघच निर्माण होणार नाहीत. मालकांच्या आहारीं जाऊन मजूरसंघावर या बिलानें गदा आणणें शक्य आहे. प्रेस अंकटावर टीका करून जे शांततावादी आहेत व ज्यांना युद्ध होऊ नयेत असें वाटतें त्यांनीं मग प्रचार कसा करावा ? लिखाणबंद, सभाबंद, संस्थाबंद, या तटबंदीत जे विद्यमान सत्ताधारी आहेत त्यांनाच कायम करण्यासाठी, हें बिल आहे, असें म्हटलें तर रास्तच होईल." असें सांगितलें. सनदशीर चळवळीला वाव दिला पाहिजे. साम्यवादाच्या चर्चेला बंदी करून सरकार उलट कुतूहल वाढवितें. तो हिंसाप्रधान आहे म्हणून त्याच्या चर्चेला बंदी, तर सरकारनें नाझी व फॅसिस्ट सत्त्वज्ञान प्रसाराला कां बंदी केली नाही ? नाझीवाद हा एक विशिष्ट प्रकारचा साम्यवादच आहे. कायदा पास केला तरी त्याची अंमलबजावणी, प्रजेला, नागरिक हक्कांना, धातूक अशीच होईल. सरकारप्रिय व गोरे यांनीं कांहीं केलें तरी स्वयें. लोकांच्या बाजूचें म्हणणें व दडपलें जाईल. तसाच अनुभव आहे म्हणून त्यांनीं आपला विरोध प्रकट केला. यानंतर सरयामीनखान उठले. यांच्या पूर्वजानें म्हणे पानपतच्या लढाईत पराक्रम गाजविला होता. भाऊसाहेबांच्या शबास धर्माप्रमाणें

संस्कार करवून आदर दर्शविला होता. सरकारनें जहागिर्या कायम ठेविल्या, मान-मरातब वाढविलें म्हणून राजनिष्ठ राहणें आपलें कर्तव्य आहे, असें नित्य मानणारे हे गृहस्थ आहेत. त्यांनीं जातीय दंग्याच्या कहाण्या सांगितल्या. हरताळामुळें टांगे-बात्यांचें नुकसान होतें म्हणून अश्रू ढाळलें. १९३२ सालीं, दडपशाहीचें बिल सभागृहांत आलें तेव्हां काँग्रेसवाल्यांनीं बिगोघ करून बिलाला अडथळा उत्पन्न केला. 'M. L. A.' म्हणजे 'Member Lunatic Asylum' असें म्हणून आमची टिंगल केली, आणि आतां तर स्वतः ते तेंच अभिधान घेऊन येथें आले आहेत !! 'पण येथें काहीं निढावलेले आहेतच' ! ("There are certain Habituals") एका सभासदाची वाणी उद्गारली. जमीनदारींत, 'खंड देऊं नका' म्हणून कुळांना, सांगतात. मुसलमान पत्रें हिंदु बिरुद वार्डट लिहितात, शिया-सुनी वाद वाढवितात, म्हणून प्रेस अँक्टोंतील कलमें आवश्यक आहेत. हीं पत्रें कशी प्रचार करतात यांचीं कात्रणें आपण ठेवलीं आहेत अशी माहिती दिली. मुसलमानी घर्म सहिष्णुता शिकवतो, "लाकुम दीनाकुम वाले यादीन." तुला योग्य वाटतें तें तूं मान, मला जें वाटतें तें मी मानीन; हें सर्वांनीं मानलें तर चांगलें. पण जोंपर्यंत तें होत नाहीं तोंपर्यंत सरकारचें कर्तव्य आहे तें सरकारनें पार पाडलें पाहिजे, व त्या कामीं आपण सरकारलाच पाठिंब्या देणार असें सांगितलें. नंतर शौकतभिया उठले. त्यांनीं प्रथम पं. जवाहरलालला सरकारनें मुक्त केल्याबद्दल सरकारचें अभिनंदन केलें. (सौ. कमला नेहरू अत्यवस्थ होत्या म्हणून सरकारनें त्यांना सोडलें ही बातमी सभागृहांत त्याच वेळीं समजली होती.) पं. जवाहरलाल हे एक सभ्य गृहस्थ आहेत असा दाखला मोठया भाईनें दिला. आपण स्वभावानें "शांतताप्रिय" आहोंत, असें सांगितलें !! सभासद त्यांच्या विशाल देहाकडे पाहूं लागले. महंमद-अल्ली—त्यांच्या प्रत्येक भाषणांत महंमदअल्लींचा उल्लेख होई—ब आपण किती कष्ट केले, किती अपमान सोसले, किती छळ सोसला, याची जर नोंद केली तर त्या कागदांचें ओझें, गृहमंत्री यांना उचलणार नाहीं. मि. ग्रिकथि शूर आहेत, त्यांचें भाषण चांगलें झालें, पण त्यांनीं आपणांस निवडणुकीच्या प्रचारांत मिदना-पूर येथें बंदी करूं नये अशी गंभीर सूचना पण दिली. मि. जेम्सला वाटतें त्यांचीं मुक्ताफळें, मी, अणे, संतसिंग, लालचंद—जातिनिष्ठ—चांगलीं म्हणूं. पण त्यानें याद राखावी कीं, पूर्वींचे दिवस गेले. महायुद्धांत हिंदी लोक लाखांनीं मेले व त्यांनीं ब्रिटिश साम्राज्य राखिलें. स्वयंनिर्णयासाठीं झालेल्या युद्धाचें आम्हांला काय

बक्षीस मिळाले ? तर, हजारों हिंदु, मुसलमान, शीख, या सर्वांना एका गोऱ्या बाईचा अपमान केला म्हणून, पोटावर फरफटावे लागले. जे डायर व ओडवायरने पूर्वी केले, ते करून नका असें मला गृहमंत्री यांना सांगायचे आहे. लोकांना नाकांनी लिहावयास लाविले. साधूंना चुना फांसला, “ माझे शिपाई येऊन तुमचे लहंगे वर करतील ” अशी धमकी पण बॉसवर्थ स्मिथसाहेबांनी शेखपुरा जिल्ह्यांतील स्त्रियांना दिली! नाना अत्याचार झाले, पण देश शांत झाला नाही. लालोनां तुरुंगांत घातलेत, अनंत हाल केलेत. प्रत्येक सनदी नोकर परीक्षा पास झाल्या-नंतर ३ महिने तुरुंगांत ठेवावा, म्हणजे पुढे नोकरीत नीट वागेल असाही उपाय मियांनी सुचविला. प्रेस अँकटाखाली पहिला खटला आपले बंधू महंमद अल्लीवर भरला गेला. जजाने सांगितले, “ काय करू ? कायदा विलक्षण आहे. तुम्हांला पत्र देतां येत नाही, पण कीर्ति मात्र परत देतो. ” (“ I can not give you back your paper, but I give you back your Honour.) १९०८ ते १९३५ इतका काळ दडपशाही केली; आतां दुसरा मार्ग पत्करा. ” मियाभाईंनी गोष्ट सांगितली. “ लंडनमध्ये पिक्याडिली भागांत, रात्री मुक्ती फौजेतील एक अधिकारी, ‘ या, या, तुम्हांला मोक्षाचा मार्ग दाखवितों ’ असें ओरडत होता, एका इंग्रज सद्गृहस्थाने त्याला विचारले, ‘ तुला हा मोक्षमार्ग माहीत आहे का ? ’ ‘ होय. ’ ‘ कशावरून ? ’ आज ४० वर्षे या मार्गावर मी आहे. यावर सदरहू इंग्रज जो व्यवस्थित जेऊन व पिऊन क्लृप्तून निघाला होता, तो चष्मा सांवरून म्हणाला ‘ चाळीस वर्षांत तुझी प्रगति फक्त पिक्याडिलीपर्यंतच झालेली दिसते, तरी माझा सल्ला तुला असा आहे की आतां दुसरा रस्ता शोव. ” गोष्ट संवत्तांच एवढा हंशा पिकला की, पांच मिनिटे मिया स्तब्ध राहिले. शेवटी आतां ही नीति पुरे करा, नवीन पान उघडा, लोकांशी तह करा. याप्रमाणे न केल्यास भावी काळाची जबाबदारी सर्वस्वी सरकारावर राहील, ” असे सांगून अल्लीबंधूंची ‘ थोरली पाती ’ खाली बसली.

श्री. अणे यांनी बिलाची आवश्यकता बिलकूल नाही असे सांगून ज्या गोष्टी टाळाव्यात म्हणून हें बिल करण्यांत येत आहे, नेमक्या त्याच गोष्टी हें बिल पास झाले तर होतील, असें भविष्य केले. असले उपाय वरवरचे आहेत, त्यानें रोग उलट बळावतोच. सरकारनें दडपशाही सुरू केली कीं प्रतिक्रिया म्हणून दहशतवाद, साम्यवाद, जातीयवाद यांना अनुकूल वातावरण मिळून ते फोंफावतात.

(" If, the executive creates a reign of terror in this country by the indiscriminate use of the extraordinary powers, as they have been doing, I am sure, they are creating the very conditions under which the disruptive forces like Communism and terrorism can thrive and prosper. This is no cure for the remedy. On the other hand, it may aggravate the disease in such a manner that you will be bound to regard it as hopeless and beyond the scope of any remedy soon afterwards. Wait and see.") सरकारच्या त्या वेळच्या घोरणांत व आजच्या घोरणांत कांहीं फरक पडला नाहीं. फक्त श्री. अणे आज सरकारांत आहेत व केलेले भविष्य, पुरें करण्याची जबाबदारी पत्करून बसले आहेत !! अणे पुढें म्हणाले कायदा कायम केल्यानें चळवळी बंद पडतील तर तेंही शक्य नाहीं. यांतील पुढारी, गृहमंत्री यांना वाटतात त्यापेक्षा जास्त दृढनिश्चयी आहेत. त्यांचें हृदयपरिवर्तन या मार्गानें होणें शक्य नाहीं. स्वातंत्र्य प्राप्ति झाली तर हें शक्य आहे. असल्या विलांनीं चळवळ गुप्त रीतीनें वाढेल येवढाच फरक होईल. देशांतील प्रमुख पक्ष आज कार्यक्रम बदलून सभागृहांत आहे—तुम्ही कोणता बदल केलांत ? योग्य मार्गावर चळवळ येतांच दडपशाहीचे कायदे रद्द करूं असें हजारदां सांगितलेंत व आतां तर त्यांत भर घालतां ! सभागृहानें अनेक वेळां जनमत मागिले अधिवेशनांत जाहीर केलें, तें तुम्ही मानलें कां ? सनदशीर मार्गानें चाललें कीं, तुम्ही जनमत मानत नाहीं. १९३५ चा सुधारणा कायदा चांगला चालावा म्हणून हें विल आणलें असें सांगतां, तर दोन्ही रद्द करा, कोणी रडणार नाहीं. मंथरेप्रमाणें तुम्ही सल्ला देत आहांत. कैकयीनें मूर्खत्वानें तो ऐकला, तर राम १२ वर्षे वनांत जाईल; पण भर-ताला राज्याभिषेक होणार नाहीं. उलट दशरथ मरेल, स्वतः कैकयी विधवा मात्र होईल ! ! लोकाभिराम राम, अयोध्या प्रवेश करील हें भविष्य निश्चित समजा. बेळींच सावध व्हा व स्वीकारित असलेला मार्ग सोडा. अणेजी बसलें—काँग्रेस पक्षानें टाळ्या वाजविल्या. ज्या मार्गानें सरकारनें जाऊं नये म्हणून हा महाभाग सरकारला व्यासाप्रमाणें (ऊर्ध्व बाहुर्विरोम्यपः) हात बर करून सांगत होता, त्याच मार्गावर सरकार कल्पनातीत वेगानें जात असतां, त्याच्या रथाचें सारथ्य आज त्याला करावें लागत आहे हें दृश्य पाहून, कर्माची गति गहन असतें हेंच खरें असें म्हणावें लागतें!

सभागृह नेते सर नृपेन्द्र उठलें, व आपण फक्त घडामोडी सांगणार आहोंत,

कदाचित् त्यामुळे वातावरण गरमही होईल अशी प्रस्तावना करून युगांतर, संध्या, सारथी, वगैरे वर्तमानपत्रांनी बंगालमध्ये दहशतवादाचा प्रचार केला असा इतिहास सांगितला. “मुक्ति कोने पथें” ह्या पुस्तकांत युगांतराचे लेख एकत्र छापले होते. याच्या हजारों प्रति बंगालमध्ये वाटल्या गेल्या. तरुणांची डोकी फिरली. क्रान्तीचे शिक्षण युगांतर उघड उघड देत असे. क्रान्तीचे तंत्र बंगाल हळूहळू शिकू लागला. खून, दरबडे, यांची प्रणाली सुरू झाली. प्रेस अंकट आला. कांही पत्रे बंद पडली. दुसरीं सुरू झाली. १९२२ साली प्रेस अंकट रद्द केला. सरकारने धोका पत्करला. प्रांतिक सरकारने विरुद्ध होती. परिणाम असा झाला की, बंद वर्तमानपत्रे पुन्हा सुरू झाली. तांचे माणसे, तीच व्यवस्था. नावेही तांचे, जसेच्या तसेच ! १९२६ मध्ये पबना येथील दंग्याच्या वेळी ‘आनंदबझार पत्रिके’ने वाटेल ते लिहिले. मौलबांनी मुसलमानांना सांगितले की, सरकारने तुम्हांस हिंदूंना लुटण्यास ८ दिवस मुभा दिली आहे. पबना जिल्ह्यांतील खेडीं स्मशाने झाली आहेत. हिंदू देवता फोडल्या गेल्या. स्त्रियांची विटंबना झाली. तरीसुद्धा हाजी गझनवी व सर रहीम, हे या कृत्यांचा निषेध करीत नाहीत! ‘शक्तीने’ लिहिले, “मुसलमान धर्म म्हणजे दैत्य धर्म की काय ?” ‘हिंदुस्तान’ने लिहिले, “मुसलमान लुटारूंच्या भीतीने स्त्रिया जंगलांत पळाल्या असून हिंस पशूंबरोबर त्यांना रहावे लागत आहे. गुंडांच्या टोळ्या सर्वत्र हिंडत आहेत.” ‘जागरन’ने लिहिले “हिंदु विधवा भ्रष्ट करा. स्त्रियांना विधवा ठेवणे धर्मास मान्य नाही.” ‘फॉरवर्ड’ने लिहिले की, ‘सर रहीम यांची स्वतंत्र पक्ष काढण्याची योजना पुरी होण्याकरिता झालेली जातीय तेढ, अद्यापि सर स्टीफनसन यांना पुरेशी वाटते असे दिसत नाही.’ ‘सर्व्हंट’ने लिहिले की, ‘हिंदुदेवाची लाट, त्यांच्या देवता भ्रष्ट करण्याची, घरे लुटण्याची, स्त्रियांची विटंबना करण्याची, जी वाहिली त्याचा परिणाम हिंदूंना सर्वत्र मुसलमान शेजाऱ्यांची भीति वाटण्यांत होत आहे. पबना येथील दंगा अगदी क्षुल्लक होता. पण वर लिहिलेल्या लेखांमुळे, खोट्या व अतिशयोक्तिपूर्ण लेखांमुळे, तो वाढला. जो दोन दिवसांत शमला असता तो किरयेक महिनेपर्यंत चालला. बंगाल सरकारने मग खास कायदा केला व तो पास होण्याच्या कामी हक्क यांनी मदत केली असा सरकारनी टोला मारला—हक्क मिया म्हणाले “भाडोऱ्यांचे ते मत होते” (It was a hirelings vote). हक्क यांची स्मरण शक्ति विशेष नाही. त्यांनी दडपशाहीच्या कायद्याच्या बाजूने बंगाल काँग्रेसला मत

दिलें आहे. सर नृपेन्द्र सरकार यांची चढाई मुरु झाली आणखी अनेक उतारे त्यांनीं वाचून दाखविले. एका “बर्षांत युगांतरावर ५ खटलें केले. बाटेल ती क्षुद्र माणसें संपादक होऊं लागलीं. हा काय ज्ञानप्रसार—हें काय लोकशिक्षण ! खुनांची स्तुति होऊं लागली, दरबडे देशभक्तिचे निदर्शक ठरविले जाऊं लागले.” बंगालमध्ये झालेल्या खुनांची यादी त्यांनीं वाचली. कृष्णदास यांनीं गांधीजींना लिहिलेलें पत्र जें सरकारनें मध्येच दावलें तें त्यांनीं बाहेर काढून वाचण्यास सुरवात केली ! युगांतर गट व अनुशीलन गट, यांच्या भांडणांत बंगालचें राजकारण कसें बिघडलें आहे, दोन्ही गट अहिंसेला न मानणारे कसे आहेत, प्रांतिक काँग्रेस कमिटींतील व कलकत्ता काँग्रेसनमधील अधिकाराकरितांच यांचें वाकडें आहे, बगैरे मजकूर सर नृपेन्द्र यांनीं सटिक सांगितला. हें पत्र सरकारी हेराचें नाहीं. जें यांत लिहिलें तीच माहिती सरकारची होती. सरकारनें म्हणून जे कायदे केले, ते योग्य होते, असाही निष्कर्ष काढला. “दहशतवाद कायम आहे, जातीयवाद जोरांत आहे, साम्यवाद प्रभावी होत आहे; काँग्रेस आहे तोंपर्यंत सत्याग्रह, राहणारच, असें खुद्द काँग्रेसवालेच म्हणतात, या स्थितींत विद्यमान बिल पाहिजेच. मुद्रणावर बंधन पाहिजे. नुसता कल्पनांचा प्रचार ठीक, पण त्यापुढें प्रगति होते. साम्यवादाच्या नांवावर स्त्रियांचें राष्ट्रीयकरण करा असेंही सांगितलें जातें.” सभागृहाने नाराजी प्रकट केली. त्यांना अडथळे होऊ लागले, त्याची विचारमालिका तुटली, बाचाबाची झाली. सभागृहांतील वातावरण गरम झालें. सत्यमूर्तीच्या जुन्या भाषणांतलें उतारा वाचण्यास त्यांनीं सुरवात केली “तो चुकीचा आहे, शिवाय, ‘मद्रास मेल’नें तो विपर्यस्त रिपोर्ट केला आहे,” अशी तक्रार सत्यमूर्तींनीं केली. सरकार यांनीं अन्य पत्रांत तसाच रिपोर्ट आहे असें सांगितलें. “मी तामीळमध्ये बोललों, रिपोर्टरना समजलें नाहीं” असें अय्या म्हणाला. “ही तामीळ भयंकरच दिसते” दर वेळीं इंग्रजींतील चुकासाठीं सत्यमूर्तींना हिचा आश्रय घ्यावा लागतो—सरकारनीं टोला मारला—“मला ही भाषा येत नाहीं फार आनंद वाटतो. सत्यमूर्तींना इंग्लंडमधील कायदे फारसें माहीत नाहींत. या सभागृहांत कायदे मोडणारे मोठ्या संख्येनें उपस्थित आहेत, त्यांना कायदे करा म्हणून सांगणें जरा कठीणच आहे. त्यांची दृष्टि विद्यमान सरकारला जें उपयोगी पडेल त्याला विरोध करावयाचा, हाचि आहे. हें सरकार जर या कायद्यानें नीट चालणार असेल, तर हे लोक त्याला विरोध करणार. ज्यांना सरकार चालावें असें वाटतें त्यांनीं या बिलाला पाठिंबा द्यावा”!! असें सांगून सर नृपेन्द्र एकदाचे बसले.

त्यांच्या भाषणाने विरोधकांनाच जास्त फायदा झाला, कदाचित् वक्त्यानेही ते अपेक्षिते असेल !!

मुलाभाईंनी भाषणाच्या सुरुवातीस ज्यायोगे विद्यमान सरकारांस मदत होईल, व आमच्या देशाचे नुकसान होईल अशा कोठल्याही गोष्टीला काँग्रेस पाठिंबा देणार नाही, ही गोष्ट उघड आहे; त्यांत लाजण्याचे कारण नाही, असे सांगितले. सर नूट्र यांनी विलाला सोडून भाषण करून, व्यक्तिगत टिंगल करून, चर्चेत ज्या सरकारी सभासदांना कसेसे वाटू लागले होते, त्यांच्या मनाला थोडा विरंगुळा उत्पन्न केला, याने सरकार यांना समाधान वाटल्यास बाटो, पण चर्चेतील उच्च वातावरण त्यामुळे नाहीसे झाले. कायदेमंग करणारे आम्ही आहोत. पण कोणते कायदे मोडले व मोडणार, याचा विवेक समजून घेतला पाहिजे. समोर बसलेल्या इंग्रज सभासदांपैकी राष्ट्राच्या हिताविरुद्ध जाणारा, सद् विवेकबुद्धीला विरोध करणारा कायदा मोडणारे अनेक सभासद प्रसंगी निघताले तीच गोष्ट आम्ही करतो. व्यक्तिगत टीका मी क्षुद्र नीति समजतो. मागील अनुभव विसरून सनातन तत्त्वासाठी, राजशासन सत्तेच्या कल्याणाकरिता, आम्ही विरोध करीत आहोत. कायदा म्हणजे शासन सत्तेचा हुकूम. पण नागरिकांनी तो मानावा अशी अपेक्षा सदरहू सत्तेने करण्यापूर्वी, तो सावर्जनिक हिताचा आहे; समाजाच्या कल्याणाचा आहे म्हणून त्याचे पालन करणे, नागरिकांचे कर्तव्य आहे, ही पारस्थिति असावयास पाहिजे. ज्या कायद्यांत न्याय नाही, देशाचे कल्याण नाही, देशाची प्रगति नाही, तो मोडला, त्यांत कमीपणा मला वाटत नाही. असे कायदे जसेजसे जास्त कराल, तेवढ्या प्रमाणांत त्यांचा निषेध, त्यांना विरोध व भंग वाढत जाईल हे लक्षांत ठेवा. जनतेच्या संमतीवरच शासन सत्ता अघारलेली आहे नागरिकांचे स्वातंत्र्य मर्यादित करण्याचा तुमचा हेतु उघड आहे. आमचाही विरोध उघड आहे. जनतेचे मत, तुम्हांस क्षुद्र वाटते, सत्तेच्या मदांत तुम्ही धुंद आहांत ते लाथाडत आहांत, फार काळ हे चालणार नाही. लायकी-प्रमाणे, प्रत्येक देशाला सरकार व स्वातंत्र्य मिळते, असे जेम्सने काल मोठ्या तोंडाने सांगितले. मुद्रणस्वातंत्र्याला आम्ही लायला आहोत, म्हणूनच आम्ही हे बिल ठोकणार आहोत. स्वाभिमान व राष्ट्रीयवृत्ति असलेला प्रत्येक सभासद हेंच करील. जुजमी सत्तेतुळे आम्ही मान वांकविणार नाही. सत्यग्रहाची, गांधीजी तुम्ही कितीही टवाळी केली तरी, त्याने सत्य कमी होणार नाही. थोड्या कुटाळांच्या

टाळ्या बडतील. या चवेंत व्यक्तींचा प्रश्न नाहीं. व्यक्तींमधील प्रश्न नाहीं. गांधी आणि सरकार असाही प्रश्न नाहीं. कोण, कोणत्या वेळीं, काय म्हणाले, हाही प्रश्न नाहीं. सनातन तत्त्वांचा प्रश्न आहे. मुद्रणस्वातंत्र्य पाहिजे, मग पिनल कोडांत थोडेसें तें मर्यादित आहे म्हणून तेंही कोड अगर कायदा, रद्द करा अशी कोटी करणें, जबाबदार मुत्सद्यांना शोभत नाहीं. स्वातंत्र्य दिल्यानें, शानप्रसार झाल्यानें जनतेचें हित होतें ही गोष्टच तुम्हांला मान्य नाहीं असें दिसतें. कायदे करावे, सत्ता वाढवावी, मनसुराद त्यांची अंमलबजावणी करावी, हीच तुमची दृष्टि आहे; व्यापकपणें पाहूं शकत नाहीं, दूरदृष्टी तर नाहींच नाहीं. या विलाला पाठिंबा दिला तर, तुमचा अभिमान राहील, तुमचें शील लायक ठरेल, तुमचें स्थान कायम राहील असें मानण्याचें कारण नाहीं. कारभाराची सोय, ही कसोटी नसून, जनतेचें कल्याण ही कसोटी आहे. राज्यकर्त्यांनीं राज्य केलें पाहिजे (Government must govern) असें म्हणून भागत नाहीं. जनता म्हणणार योग्य तऱ्हेनें राज्य केलें पाहिजे; नाहींतर जागा खालीं केली पाहिजे. आम्ही म्हणूं तेंच योग्य हें चालण्याचें दिवस संपले. प्रेस अँक्ट केला आणखी छप्पन कायदे केलेत तरी, जनता दडपली जाणार नाहीं. नुसत्या लिखाणांनीं क्रान्ति होत नाहीं. फ्रेंच क्रान्तीला देशांतील दारिद्र्य पण कारणीभूत झालें. देशांत दहशतवाद आला व वाढला, याला कारण तुमचें घोरण. खुनी माणसाला तुम्ही मारलेत कांहीं हरकत नाहीं, पण त्यानें केलेलें कृत्य, काय हेतूनें केलें हें सुद्धां पाहिलें पाहिजे. कायद्यानें सुद्धां हेतु लक्षांत घ्यावा लागतो. कृत्य करण्यास प्रवृत्ति होते, ही सामाजिक बाब आहे, तुम्हीच तसें वातावरण निर्माण केलें, व करीत आहां; तुम्ही जबाबदारीतून सुटूं शकत नाहीं. तुम्ही वाटेल तें केलेंत, राजसत्तेनें वाटेल तें केलें, त्याचा 'होयबा' म्हणण्यांत राजनिष्ठा खास नाहीं. क्रान्तिकारक गुन्हे करतात, पण तेच यशस्वी झाले म्हणजे, 'कायद्यानें प्रस्थापित झालेलें सरकार' होतें हा इतिहासाचा दाखला आहे. तुम्हाला राज्य कसें करावें हें समजत नाहीं. मूळ रोग तसाच, भलतेच उपाय अंमलांत आणीत आहांत; कांही चिरकालीन तत्त्वे आपण मानलीं पाहिजेत. तुमच्या देशांत तुम्ही तीं मानतां, मग तीं आम्ही येथें मानलीं तर, आम्ही नालायक झालों, नष्ट झालों ? आम्हांस दुसरीं तत्त्वे लावून, कमी लेखणें, ही गोष्ट करूं नका. यांत प्रत्येक इंग्रजाची वेअर् आहे. अमुक जागी राहा, अमुक ठिकाण सोडूं नका, न ऐकल्यास २ वर्षे सजा, यांत काय न्याय झाला हें तरी सांगा.

कायद्याने अधिकार दिला म्हणून मॅजिस्ट्रेटने ही शिक्षा मला दिली. पण यांत न्याय कोठे आहे ? तीच गोष्ट निरोधनाची, तीच गोष्ट मुद्रणस्वातंत्र्याची. सर्वत्र तुम्ही कायदे करून न्यायाचा निकाल लावलात. “लेख चांगले आहेत, त्यांत गुन्हा नाही, पण कायदा सांगतो की, तो लेख सरकारने आक्षेपार्ह ठरविला,” न्यायाधिशाने नाइलाज म्हणून तो छापल्याबद्दल सजा केली, असें अनेक वेळां घडले. खुद्द बायबल जर सरकारने आक्षेपार्ह ठरविले तरीसुद्धा, कायद्याने त्यांना अधिकार दिला आहे. वाटेल ती संस्था बेकायदेशीर करण्याचा अधिकार दिला आहे. अमूक एक गोष्ट झाली असें फार तर शाबीत करतां येईल, पण एखाद्या गोष्टीचे अस्तित्व नाही, ती झाली नाही (Negative) हें कसें शाबीत होईल ? व संस्था बेकायदेशीर कृत्यें करित नाही, लिखाण आक्षेपार्ह नाही, हें आरोपीने सिद्ध करावे, असें सांगणें म्हणजे कायद्याचे मूलभूत तत्त्व उलटें करणें आहे. गुन्हा सरकारने शाबीत करावयास पाहिजे. आरोपी हा निरपराधी आहे, असेंच प्रथम मानलें पाहिजे. ही सर्व तत्त्वप्रणाली तुम्ही पार झुगारून देत आहां. अभाव (Negative) शाबीत करणें किती कठीण आहे. शहाजोग माणसांना आमच्या कायद्यांपासून भिण्याचें कारण नाही, गुंडांचा विचार आम्ही करित नाहीं असें म्हणणें बेडेपणाचें आहे. आवश्यकता, प्रयोजकता, सामाजिक हित, या कसोटीनें प्रत्येक कायदा पहावा लागतो; व या कसोटीला हें विल उतरत नाही, म्हणूनच आम्ही याला विरोध करित आहोंत.” (“ The test of a good law is the necessity of it, its propriety, its subservience for the good of the society; there is no other test and we stand by that test; and hence we oppose this.”) विवेकी, वेगवान, विचारप्रवर्तक, तल्लीन करून सोडणारे हें भाषण संपतांच, एक प्रकारचे उच्च वातावरण सभागृहांत निर्माण झालें. बाहेर अंधार पडत होता. ६॥ वाजून गेले होते; पण आज मतनोंदणी ठरली होती म्हणून, सभा पुढें चालू झाली.

गृहमंत्री फ्रेकसाहेब उत्तर देण्यास उभे राहिले. आज चर्चा संपवावी, या बाबतीत तरी मतैक्य आहे, ही एक भाष्याची गोष्ट आहे. दोन नाणाबलेल्या कायदे-पंडितांच्या भाषणानंतर, एक नुसता कारभारी (Mere Administrator) यांचें भाषण कितीसें बठणार, असें प्रास्ताविक बोलून, गंभीरपणें, त्यांनीं सांगितलें कीं भाषणें ऐकण्याइतकाच तीं करण्याचा तिटकारा आपणांस आहे. ६ दिवस चर्चेच्या

वेळेस सभासद बसत, उठत, स्वतःस मात्र सारखें येयें हजर राहून प्रत्येक शब्द ऐकणें भाग पडे. आतां उत्तर देतांना झोंप न आली म्हणजे मिळविली !! बिलाकडे वळून त्यांनीं प्रतिपादिलें कीं प्रत्येक लिखाण कोर्टाकडे आक्षेपाई उरविण्यास नेणें कठीण आहे. ' रंगीला रसूल ' हें सरकारनें आधींच आक्षेपाई उरविलें तरी त्याच्या कर्त्याचा खून झाला !! जास्त हानी व हाहाःकार होऊं नये म्हणून असा अधिकार, अंमलबजावणी करणारांकडे असणें जरूर आहे. निरोधनही त्याचकरितां नियंत्रित पाहिजे. " हिंदुशीच व्यवहार करा " " मुसलमानांकडून विकत घ्या " असें आतां होऊं लागलें आहे. जे असें न करतील त्यांना त्रास होतो, व यामुळें व्यक्तिस्वातंत्र्य हिरावलें जातें. ' ब्रिटिश मालांवर बहिष्कार ' एवढ्यांवर तें थांबत नाही. सर्व राजद्रोही लिखाणांचीं कात्रणें, मी मांडलीं तर त्यांचा एक ढीगच होईल. नमुना म्हणून मी एक चोपडें सभासदांना वाटलें आहे. तेवढेंच लिखाण आक्षेपाई सांपडलें हें खरें नाही. जबाबदारीनें केलेल्या योग्य व रास्त टीकांना कांहीही भीति नाही !! क्रान्तिकारकांबद्दल कोणाला कांहीही बाटो, मला तें पिसाल्लेल्या कुत्र्यांप्रमाणें व घातुक जनावरांप्रमाणें (Mad dogs and dangerous animals) वाटतात, दहशतवाद कमी झाला नाही. आमचें हेरखातें उत्कृष्ट आहे, आमची माहिती बरोबर आहे, जातीयवाद नाही म्हणण्यांत अर्थ नाही. साम्यवाद तर जोरांत आहे. सामान्य वादानें या गोष्टी शमणार नाहीत. सत्यमूर्ती, मद्रासचे मुख्य प्रधान होऊं इच्छितात. त्यांचे शत्रु व मित्रही-कारण सर्वांना कोठें मंत्रिपदें मिळणार-त्यांचें मंत्रिमंडळ हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करतील. त्याबेळीं सामान्य कायद्याचाच उपयोग केल्यास, मंत्रिमंडळ क्षणभंगूर ठरेल !! सामान्य कायदे पुरेत, हा त्यांचा आशावाद कौतुकास्पद नाही, दुःखदायकच आहे. आम्ही सामान्य काय, पण असामान्य व अनंत कायदे करून कसें तरी निभावून नेत आहोंत, व आम्ही तर किती अनुभवी व मुरलेले आहोंत !! बेफाम व बेलगामी वृत्तपत्रें, बेमुर्वत राजकीय संस्था यांना, सामान्य कायद्यानें तोंड दिलें तर दोन आठबडे-सुद्धां, त्यांचें मंत्रिमंडळ राहणार नाही !! (पुढें, सर्व काँग्रेस मंत्रिमंडळें दोन वर्षें व ४ महिने राहिलीं !! व कोणीही खास कायदे अंमलांत आणून राज्यकारभार चालविला नाही) जातीयवाद, साम्यवाद, दहशतवाद व कायदेभंग या चार खलपुरुषांविरुद्ध हें बिल आहे. सदाचारी, सद्दुर्तनी नागरिकांना भिण्याचें कारण नाही. जर बिल नापास झालें तर व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होईल. काँग्रेस पक्षानें निवडणुकीच्या

जाहीरनाम्यांतच असल्या बिलांना विरोध करण्याचें जनतेस अभिवचन दिलें आहे, तेव्हां त्यांना पाठिंबा द्या म्हणून सांगणें व्यर्थ आहे. इतर सभासदांना पुढील निवडणुकींत पडाल अशी भीति कांहींनी घातली आहे. त्यांनीं न भितां सदसद्विवेक बुद्धीला स्मरून मतें द्यावीत. नव्या राजबटीला धोका नको असेल तर, पाठिंबा द्या. १९३१-३२ सालाप्रमाणें गोंधळ नको असेल तर पाठिंबा द्या ! ” असें अगदीं कळकळीनें बजावून गृहमंत्री खाली बसले. अध्यक्षानीं बिल विचारांत घ्यावें, या सूचनेवर मतें घेतलीं. मतनोंदणीत सरकाराच्या बाजूस ६१ व विरुद्ध ७१ मतें पडून बिल फेंटाळलें गेलें. सरकाराच्या बाजूनें सर्व अधिकारी, जोशी शिवाय सर्व सरकारनियुक्त बिनसरकारी सभासद, हिंदू व मुसलमान जमीनदार, सनातनी मारवाडी गृहस्थ बजोरिया, यांनीं मतें दिलीं. विरुद्ध मत देणाऱ्यांत सर्व काँग्रेस-पक्षीय काँग्रेस-नॅ.पक्षीय व ११ मुसलमान सभासद, व याच दिवशीं शपथ घेऊन हजर झालेले बारावें मुसलमान गृहस्थ मि. हुसेनभाई लालजी, हे होते. याशिवाय ३ ब्रह्मी सभासदांनीं पण आमच्या बरोबर मतें दिलीं. मतनोंदणीचा निकाल जाहीर झाला त्या वेळीं, एबढा कल्लोळ झाला, टाळ्यांचा एबढा कडकडाट झाला कीं, दोन्ही बाजूंच्या दऱ्यांतून, त्याचा प्रतिध्वनी किती वेळ तरी येत होता. रात्रीचें ८ वाजलें होतें, अनेक महिने खलबतें करून हिंदी लोकांचे पाश खडण्यासाठीं आणलेलें हें बिल-हें काळें बिल-रात्रीच्या अंधारांत काळें झालें ! सभागृहांतून बाहेर पडतांच सर्वत्र धुकें पडलें होतें. दोन डोंगर व दोन उतरणी उतरून बसतिस्थानास जावयाचें होतें. बादविवादाच्या चर्चेच्या चढ-उतारांवरून, धुरांतून व धुक्यांतून, आम्ही आपला मार्ग यशस्वीपणें काढला होता, मग या धुक्याची पर्वा थोडीच होती ! घरी येईपर्यंत ९ वाजलें. रस्त्यांत अनेकांनीं अभिनंदन केलें. कारण या वेळीं सरकारानें जय मिळावा म्हणून आकाशपाताळ एक केलें होतें. जयाची लज्जत यामुळें विशेष होती. लॉगवूड रंजमध्ये येतांच तेथील सर्व सभासदांनीं माझ्याभोंवतीं घेर धरून “ टोळीवाजांचा जय असो ” (“ Three cheers for the gangsters ”) असा त्रिवार घोष केला. या जयाच्या कथा, खऱ्या व कल्पित कितीतरी दिवस पुढें चर्चेचा विषय होऊन बसल्या होत्या. घटना फेंटाळून व हें बिल फेंटाळून, निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यांतील प्रतिशेचें आम्ही पूर्ण पालन केलें होतें. यांतील सात्त्विक आनंद घेण्याचा आम्हांस हक्क होता. रात्री १२ पर्यंत टेलिफोनवरून एकमेकांचीं अभिनंदनें

आम्ही करीत होतो, व मुसलमान बंधूंनी जी मदत केली त्याचा विसर कोणालाही झाला नाही. मतिन चौधरी यांनी जिनांच्या गेरहजेरीत चांगली बाजू सांवरून धरली हें नमूद करणें जरूर आहे. नियमाप्रमाणें लायाडल्लें बिल व्हाईसरॉय यांच्या शिफारसीसह ता. १६।१।३५ ला सभेपुढे आलें. तें मांडण्याची परवानगीच सभागृहानें ५७ विरुद्ध ६९ मतानें नाकारली. ता. १६ रोजी व्हाईसरॉय लॉर्ड विलिंग्डनने सभागृहापुढें भाषण करून, राज्याचा बंदोबस्त ठीक आहे, व्यापार वाढला आहे, सर्वत्र आबादीवावाद आहे, बिल फेंटाळून बेजबाबदारपणा काँग्रेस पक्षानें दाखविला, बगैरे टीका केली. अर्थात् त्यांच्या भाषणास काँग्रेस पक्ष हजर नव्हता. ता. १२ ते १६ च्या दरम्यान सरकारी प्रतोदानें पुन्हां खटपट करून मतें मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ ! ता. १६ रोजी, मूठमाती मिळालेलें बिल, गव्हर्नर जनरलने, जादा अधिकारांत “ देशाची शांतता, सुव्यवस्था व सुरक्ष्य बांच्या हितार्थ ! ” जारी केलें.

अधिवेशनांतील मुख्य काम संपलें होतें. शेतकरी व मजूर यांना दिवाणी तुरुंगांत कर्जाबाबत बसवूं नये म्हणून दिवाणी कायद्यांत फरक करण्याचें बिल निवडक समितीकडे धाडलें. त्याचप्रमाणें उद्योगधंद्यांतील मजूरांचें बेतन नियमानें मिळावें म्हणून आलेल्या बिलावर थोडी चर्चा होऊन तें पुढें ढकललें गेलें. दोन्ही बिलांचें क्षेत्र व्यापक व्हावें म्हणून पक्षातर्फें मी कांहीं सूचना चर्चेत केल्या. कॅन्टोनमेंट बिलाचा उल्लेख पूर्वीच येऊन गेला आहे. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानापासून अलग करण्याचें ठरल्यामुळें देण्याघेण्याचा हिशोब करण्याकरितां एक कमिटी नेमली होती. तिचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला होता. त्यावर दोन दिवस चर्चा झाली. कूळ व साबकार यांच्यांतील व्यवहारांचा हिशोब करतात, तसा करून रक्कम काढतां आली असती; पण ही पद्धति या ‘निकसन कमिटीनें’ मान्य केली नाही. एकंदर हिंदुस्थान सरकारानें काढलेलें कर्ज व केलेला खर्च यांची छाननी करून ब्रह्मदेशाच्या-पार्शी गेल्या १०० वर्षांत किती खर्च झाला व ब्रह्मदेशानें त्यांतील किती हिस्सा उचलला हें ठरवून, बाकी काढतां आली असती; हीही पद्धति या कमिटीनें अमान्य केली. जिदगीची किंमत करून, अनमान घड्यानें खर्चाचें प्रमाण ठरवून, हिंदुस्थानाला मिळावयाची बाकी निश्चित केली. चर्चेत कमिटीच्या रिपोर्टाच्या चिंध्या केल्या गेल्या. पंडितजी, मथुरादास वसनजी, सत्यमूर्ती, बगैरेनीं त्यांतील अन्याय उघड करून दाखविला. प्रसिद्ध अमेरीनें प्रथम कांहीं निबाडा दिला होता, व

त्याच अनुरोधाने 'निकसन कमिटीचा' निवाडा होता. रिपोर्ट फेटाळून पुन्हा निःपक्षपाती लोकांची कमिटी नेमून, तिने निवाडा द्यावा, असा ठराव पास झाला, तथापि कांहीं झाले नाही. नवीन सुधारणा अंमलांत येण्यापूर्वीच ब्रह्मदेश बेगळा होण्याचे ठरविले होते त्याप्रमाणे १९३६ सालीच ब्रह्मदेश बेगळा झाला, इंग्रजांनी साम्राज्यशाही हितसंबंध राखिले, हिंदी प्रजा व हिंदी सरकार यांचे तोंडास पाने पुसली, पण या पापाचे प्रायश्चित्तही त्यांस मिळाले !! मागील अधिवेशनांत बी.दास यांनी दडपशाहीचे कायदे रद्द करावेत म्हणून आणलेले बिल १ दिवस चर्चिते गेले. मागील अधिवेशनांत सर नृपेन्द्र यांनी दोन तास भाषण करून दहशतवादी लोकांच्या ५६ खटल्यांतील हकीकती सांगून, सरकारी मिठांस जागरूक आहोत, हे दाखविलेच होते. तेच भाषण या वेळी १ तास पुढे चालवून, अनेकांच्या कुचाळक्या करून संपविले. लाला शामलाल यांनी पोलिसांच्या छळाच्या अनेक हकीकती सांगितल्या. खोटे पुरावे पोलिसांनी कसे तयार केले, त्यांच्या हकीकती सांगितल्या. पंजाबांतील सी. आय. डी.च्या (गुप्त पोलीसांच्या) लीला वर्णन करून हायकोर्टाने त्या स्वात्यावर झाडलेले ताशेरे वाचून दाखविले. शिक्षा देणाऱ्या मॅजिस्ट्रेटने खोटे रेकॉर्ड कसे तयार केले त्याबद्दलचा हायकोर्टाचा उतारा वाचून दाखविला. हे उतारे वाचले जात असतां गृहमंत्री लाल झाले होते, तर सभागृहांत शेम-शेमच्या आरोळ्या उठत होत्या. गझनवींनी एक तासभर सभागृहाची करमणूक केली. फजलुल हक हे मॅजिस्ट्रेट असतां हिंदु मुलांना ' बंदेमातरम् ' ओरडल्याबद्दल फटक्यांची शिक्षा दिली, ही जुनी गोष्ट खबचटपणे मांडली. ती हक्क मियांनी नाकारतांच, ' मग तुम्ही नुसत्या मुसलमानांनाच शिक्षा दिल्यात !! ' अशी कोटी केली. हक्कमिया म्हणाले, " बंगालची फाळणी रद्द करण्याच्या चळवळीत, गझनवी यांनी प्रमुख भाग घेतला, व आतां टोपी बदलत आहेत." गझनवींनी उत्तर दिले, " तुम्ही मला त्या वेळी काफिर म्हणालांत," गझनवींच्या हातांत गृहमंत्री यांनी दिलेली कात्रणे ते जोरजोराने वाचीत, व हंशा पिकवीत. सालोसाल राजद्रोही भाषणे, राजकीय खून किती झाले यांची आंकडेवार माहिती देण्यांत कांहीं वेळ घालविला. आपल्याला धमक्या कशा येतात, तीं पत्रे वाचून दाखविली. " आणि अजून एकदांही तुमच्यावर गोळी कोणी झाडली नाही ? " अशी एकाने पृच्छा करतांच, ही पत्रे बनावट आहेत, हे समेला कळून चुकले. एका चोपळ्यांतील वाक्य वाचून त्यांत (Eye for eye, tooth for tooth) बदला घ्यावा असे लिहिले

आहे. म्हणून हातबारे करून सांगितलें. “समजा दांत खोटें असलें तर, कसा बदला घ्यावयाचा ” अशी शंका एका सभासदानें काढतांच, वक्ते कांहीं काळ सर्द झालें, समेंत हास्याचे फवारे उडाले. दिनेश गुताला फांशी दिल्याबद्दल कलकत्ता कॉर्पोरेशननें दुःख जाहीर केलें म्हणून त्यांनीं टीका केली. “ एक, दु, तीन । भारत होईवे स्वाधीन । चार पांच छाय । गांधी महाराजकी जय । सात आठ नाय । पिकेटिंग करते हाय । दस, ग्यारा बारा । इंग्रज धरो और मारो । ” हें काव्य त्यांनीं म्हणून दाखवून, हें कलकत्त्यांत प्राथमिक शाळेंत शिकविलें जातें, असें ठोंकून दिलें. पूर्वी, असेंच १९३२च्या वेळीं गझनबींनीं सांगितलें होतें, तें खोटें आहे असें अधिकृत रीतीनें कलकत्ता कॉर्पोरेशननें सांगितलें, असल्ल हा गृहस्थ, पुन्हां तेंच सांगतो याचा काय अर्थ आहे ! बोलवितां धनी कोण आहे, हें सभेनें सहज ओळखलें, आणखी कांहीं उतारे वांचले. अध्यक्षांनीं पुन्हां पुन्हां तेच मुद्दे मांडून सभेचा वेळ घेऊं नये असें चापतांच त्यांनीं भाषण बंद केलें. एकदोन भाषणें आणखी झालीं. पण ही खाजगी बिलाबरील खर्चा या अधिवेशनांत संपली नाहीं. कांहीं सामाजिक बिलें ता. २६।९ रोजीं मांडण्यांत येऊन हें गाजलेलें अधिवेशन त्या दिवशीं संपलें. दुसऱ्या दिवशीं पक्षाची साधारण सभा झाली, अधिवेशनाचें समालोचन नेत्यांनीं केलें व समाधानानें आम्ही परत निघालो व मानदंडाप्रमाणे पृथ्वीवर असलेल्या नगराज हिमालयाकडे पहात पहात सिमला सोडलें. सिमल्यांत केलेल्या कामाच्या मानानें किती पर्वतप्राय काम अद्यापि पडलें आहे याचा विचार करीत करीत सिमल्यांतील स्वर्गातून खाली कालक्याच्या भूतलावर येऊन स्वप्रांतीं रवाना झालो. थंड व गार वातावरणांतून गरमागरम कार्यक्रम करून प्रांतांतील गरमा-गरम वातावरणांत थंडपणें काम करण्याचें ठरवून पुण्यास पोहोचलों.

: ओटाव्याची छत्री :

१९३५ च्या अधिवेशनानंतर १५ दिवसांच्या आत मद्रास येथे ऑ.इ. कॉ. कमिटीची बैठक भरली. सदरहू बैठकीसाठी पक्षाच्या कार्याचा रिपोर्ट तयार करून याबयाचा होता. अर्थात् हे काम चिटणीस सत्यमूर्ति यांचे होते; तथापि माहिती संकलित करून त्यांना धाडून दिली व बैठकीस हजर राहिलो. या अधिवेशनांत संस्थानविषयक प्रश्न पुन्हां निघाला व जबलपुरास पास झालेल्या ठरावामुळे झालेला गोंधळ व गैरसमज दूर करण्याकरितां वर्किंग कमिटीने ठराव मांडला. त्यांत मी सुचविलेला भाग असल्यामुळे मी अनुमोदन देऊन ठरावांतील अर्थ विशद करून सांगितला; यामुळे अनेक गैरसमज दूर झाले. अधिकार स्वीकाराचा प्रश्न पुन्हां सत्यमूर्ति महाशयांनी काढलाच. त्याला मी विरोध करून सत्यमूर्तीवर बरीच टीका केली, व या प्रश्नाचा विचार पुढे ढकलावा असे सुचविले व ते मान्यही झाले. भाषणांत सहज केलेला विनोद सत्यमूर्तीच्या विरोधी वर्तमानपत्रांत मोठात्या अक्षरांत छापलेला पाहून थोडे दुःखही झाले. मद्रासमध्ये सत्यमूर्तीची लोकप्रियता व त्यांना होत असलेला विरोध, दोन्हीही मोठ्या प्रमाणांत पाहण्यास मिळाली. मद्रासमध्ये असेंब्लीतील कामासंबंधी सामान्य जनतेत विशेष माहिती आहे असे दिसून आले. अधिवेशनांस हजर असलेल्या अनेक मद्रासी व आंध्र सभासदांनी मुद्दाम माझी ओळख करून घेतली, यावरून या प्रांतांत कायदेमंडळी वृत्तीचे लोक विशेष आहेत, त्यांत ते रस घेतात, हा लौकिक खरा बाटूं लागला. दोन मद्रासी म्हणजे ठराव व उपसूचना, दोन महाराष्ट्रीय म्हणजे दोन पक्ष, दोन गुजराथी म्हणजे शेअर बाजार, व दोन बंगाली म्हणजे गुप्त कट, असा विनोदी शेरा कोणी मारला तर, तो अगदीच चुकीचा नाही. मद्रासी मंडळींना बोलण्याची भयंकर हौस, त्याकरितां स्वल्प विरामापासून सरनाम्यापर्यंत उपसूचना देतील व बोलतील. अन्य प्रांतीय लोक, या बाबतींत कमी गुन्हेगार आहेत असे नव्हे, पण प्रमाण

मात्र कमी एवढेंच !! साधारणपणें या कारणामुळें अधिकार-स्वीकाराला हा प्रांत उत्सुक होता एवढें स्पष्ट दिसत होतें, व या धोरणापासून देशाचा फायदा होईल याला आधार म्हणून असेंल्लीच्या कामाकडे बोट दाखविलें जात होतें. घटनाभंगाची वृत्ति देशांत तयार करण्याचें कंकण बांधून काम करणारे आम्ही, घटना राबविण्याचें बातावरण निर्माण करित होतो, हा अनुभव मद्रास येथें विषण्णपणें मला आला. लॉर्ड बिलिंग्गडननें केलेलें भविष्य, “ त्यांनीं घटना राबविली नाहीं तर घटना त्यांना राबवील. ” (“ If they do not work the constitution, the constitution will work them. ”) हें खरें ठरणार असें वाटूं लागलें.

मद्रासेहून परत आल्यानंतर कॉंग्रेसच्या हीरकमहोत्सवानिमित्त प्रांतांत हिंडावें लागलें. महोत्सवाच्या दिवशीं तर पुण्यांत सर्वत्र सणाचें बातावरण उत्पन्न झालें होतें. या निमित्ताने कॉंग्रेस कार्याचा प्रचारही पुष्कळ झाला. आमच्या प्रांतांतही पुष्कळ लोक अधिकार स्वीकाराच्या भाषा बोलूं लागलें होतें. शिकंदराबाद येथील हिंदू मुसलमान दंग्याबाबत, कांहीं चौकशी व्हावी म्हणून मी सिमला येथें प्रयत्न केले होते. तथापि पांच आरोपींवर खुनाचा खटला भरला होता. तेथील वकीलवर्ग काम चालविण्यास तयार नव्हता. हिंदूंचे पुढारी साल्व्हर बंधू यांनीं गांधीजींच्या सल्ल्यानुसार मला काम चालविण्याकरितां नेलें; मजबरोबर श्री. कन्हय्यालाल मुनशी पण होते. शिकंदराबाद येथील मुक्कामांत, मुनशीजींच्या मतांवरून पाहतां, ते संपूर्णपणें अधिकार स्वीकारासाठीं उत्सुक होते. महाराष्ट्रांत कॉंग्रेसपक्षातर्फे १०-१५ शिवाय लोक निवडून येणार नाहींत; एखादें मंत्रिपद महाराष्ट्राच्या वांट्यास येईल, हे त्यांचे विचार चर्चेच्या वेळीं दिसून आले. माझे मत, निदान ४० सभासद निवडून येतील, व अधिकार स्वीकाराविरुद्ध प्रांतांत मोठ्या प्रमाणांत मत आहे, हें ऐकून ते थोडें अस्वस्थही झालेसें वाटलें. मुंबईत बावराणांच्या राजकारणी व्यक्तींचे विचार कसे वाहत आहेत, याची थोडी जाणीव मला झाली. खुद्द महाराष्ट्रांतील अनेक व्यक्तींच्या विचारांतून असलेच सूर निघत होते. कॉंग्रेस संस्था स्थापण्याच्या कामीं अनेकांचे भ्रम कारणीभूत झाले; तिची बैठक सनदशीर-पणावरच आधारलेली होती हें खरें, तथापि राजकारण म्हणजे सरोवरांतील नौका-बिहार नव्हे; आणि स्वातंत्र्येच्छु देशांतील राजकारण नुसतेंच प्रगतिमान् आणि प्रवाही असतें असें नव्हे तर, तें आपल्या गतीचें चैतन्य व चोदना (Dynamic) परिस्थितीप्रमाणें क्षणाक्षणाला तयार करित असतें. त्या आड येणारे सर्व प्रयत्न हे

विघातक होत हे उघड आहे. स्वातंत्र्य असलेल्या देशांत, राजकारणांतील रासक्रीडा रम्य व कदाचित् योग्यही ठरेल. पण असलेले सुखासीन, सत्तालोलुप राजकारण, वरदास्यांत पडलेल्या देशाला घातुक आहे, असे कोणीही मान्य करील. काँग्रेसने सुरुवातीपासूनच देशांतील राजकारणाची सूत्रे हाती घेतली होती. परिस्थितीने काँग्रेसला कोणी कितीही विरोध केला तरी, स्वातंत्र्याच्या ध्येयाकडेच तिने चालना दिली होती. जोंपर्यंत प्रयत्न प्रभावी व प्रवाही आहेत, तोंपर्यंत जीवन आहे व प्रगती पण आहे. त्यांत यांत्रिकपणा आला की, गति थांबते. पारतंत्र्य ही जखम आहे; ती बहात आहे तोंपर्यंत तिची जाणीव असते व या जाणीवेने प्रयत्नाला चालना मिळते. जखमेवर खपली घरली की, आंत पूं होतो; व नेमके हेच कार्य सनदशीर व सुखासीन राजकारण करीत असते. खपली तशीच असावी, 'बरें वाटतें,' ही प्रवृत्ति घातक. लोकमान्य टिळकांनी ही खपली काढून, जखम उघडी केली; यांत रक्त गेलें असेल, पण देशाची प्रकृति पण सुधारली, हेही तितकेंच खरे. गांधीजींच्या मार्गाने पुन्हा राजकारण प्रवाही झाले. परिस्थिति गोठून राहणें अशक्य झाले. प्रगतिमान राजकारण सुरू झाले. आहे त्यांत भागवून ध्यावयाचें, जुलुमापुढे मान वाकविणें म्हणजे देवाच्या संदेशाप्रमाणें वर्तन आहे असे सांगायचे. निष्क्रियता म्हणजे कालशता हें समीकरण करून मागील अंकावरून पुढे चालूं, असे चालविलेले राजकारण व्यर्थ आहे. त्यानें संकट कदाचित् दूर जातात, पण जय नकीच दूर जातो. परिस्थितीवर प्रयत्नाने लोकमान्य मात करीत, शरण जात नसत. गांधीजींनी हें तत्त्व आणखी एक टप्पा पुढे नेऊन आपल्याला पाहिजे ती परिस्थिति उत्पन्न करण्याचें हुकमी सूत्र, राजकारणांत आणिलें. राजकारण नुसतें संरक्षणात्मक न ठेवतां, त्याला आक्रमक स्वरूप दिलें. स्वातंत्र्यावरील आघातांचा प्रतिकार, त्याजबरोबर चढाई पण, राष्ट्राच्या राजकारणांत त्यांनी आणली. सरकाराने हातीं ठेवलेली राजकारणांतील सूत्रे काँग्रेसच्या हातांत आली. १९२० पासून पुढें, सरकार काय करते याकडे जनता पाहत नाही, तर काँग्रेस काय करते याकडे पाहते. राजकारणाचें चालकत्व (Initiative) काँग्रेसच्या हातांत आलें. त्याला अनुसरून काँग्रेसची बैठक बदलली, व्याप व दृष्टि रुंदावली. चालकत्व म्हणजे तयारी व योजना, तयारी व योजन म्हणजे शिस्त व संघटना, त्याजबरोबर कार्यक्षमता. काँग्रेस म्हणजे स्वातंत्र्यप्रेमी जनांची सुसज्ज सेना होणें, हें अपरिहार्य झालें. हें स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर सुखासीन व स्थायी राजकारण करणें म्हणजे घडून आलेल्या ऐतिहासिक क्रमाला उलट गति देणें, असाच अर्थ होतो.

जी घटना कैटालली व त्याज्य म्हणून ठरविली, तीच स्वीकारून, अधिकार-ग्रहण करून, ती राबविणें म्हणजे गतिमान् राजकारणाला स्थगित करून, परिस्थितीला गोठवून, प्रभावी कर्तृत्वाला मारून टाकणें होतें. अणुमात्र त्यागाचा, ब्रह्मांडा एवढा गौरव करून, कांहीं व्यक्तींना प्रतिष्ठा पाहिजे होती, व त्याला स्वातंत्र्याचा प्रयत्न, हें नांव देण्याचा त्यांचा हट्ट होता. कांहींना प्रामाणिकपणें हेंच योग्य वाटत होतें. मासा सडूं लागला म्हणजे सडण्यास सुरुवात डोक्यापासून होते; तोच न्याय राजकारणांत दिसून येतो. प्राप्त ते घेऊन, त्याचा हत्यारासारखा उपयोग करून, अधिक मिळवूं, असा अभिनिवेश अनेक पुढारी दाखवूं लागले. शत्रू स्वनिघनाचीं साधनें देईल अगर दिली आहेत, हें मानणें हास्यास्पद आहे. खुद्द परमेश्वरानें सुद्धां परमप्रिय भक्तांना सर्व अन्न दिलीं नाहींत, असा पुराणांत दाखला आहे. स्वार्थाच्या, आपे-पैच्या राजकारणांत, सत्तेचीं कवचकुंडलें देणारे कर्ण झाले नाहींत व होणारहि नाहींत, हा इतिहासाचा सिद्धांत आहे. तथापि कांहीं बेरकी, कांहीं भाबडे, कांहीं बिलंदर व्यक्ति, जनतेला तसें कांहीं तरी होईल म्हणून वनवीत होत्या, पण स्वतःच वनल्या जात होत्या. १९३५ अखेरपासूनच हें वातावरण दिसूं लागलें होतें.

१९३६ सालचें दिल्ली अधिवेशन ता. ३ फेब्रुवारीस सुरू होणार होतें. ता. २-२-३६ रोजी पक्षाची सर्वसाधारण सभा होती. सभेंत सर्वसाधारणपणें, अधिवेशनांत येणाऱ्या कामांचा विचार झाला. नंतरच्या औपचारिक चर्चेत, अधिकार-ग्रहणाची लालसा फार दूरवर पसरली आहे असें आढळून आलें. प्रांताप्रांतांत मंत्रिमंडळाचे मनसुभे होऊं लागले आहेत, असें समजलें; जें मद्रासेत पाहिलें, जें महाराष्ट्रांत उगवूं लागलें होतें, तें पीक अखिल भारतीय आहे, हें पाहून उद्वेग वाटला. वरील पार्श्वभूमी संबंध अधिवेशनभर राहिली. अधिवेशनाचा पहिला दिवस म्हणजे हस्तांदोलनें, क्षेम-कुशलें विचारणें यांनीच संपून जातो. या खेपेस जॉर्ज बादशहाच्या मृत्युनिमित्त ठराव येऊन सभा एका दिवसापुरती स्थगित होणार होती. सभेपुढें येणाऱ्या ठरावास विरोध करावयाचा नाहीं, शिष्टाचारास व भारतीय संस्कृतीस शोभेल याप्रमाणें वर्तन होईल अशीच योजना होती. ठराव सभागृह नेते सर नृपेन्द्र यांनी मांडला. सर्वमान्य होण्याचा त्यांत प्रयत्न होता पण तो सर्वमान्य होण्यासारखाही नव्हता. सर नृपेन्द्रांचें भाषण थोड-क्यांत झालें. त्यांनीं मरहूम बादशहा प्रजाहितदक्ष होते असें सांगून, नवीन बादशहांचें अभिनंदन केलें. भुलाभाईंनीं सांगितलें “ ठरावांतील शब्दांकडे

व अर्थाकडे चिकित्सेने पाहण्याचा हा प्रसंग नव्हे. खाजगी जीवनांत नमुनेदार राहणी, सार्वजनिक जीवनांत सनदशीर वर्तन, सर्वत्र व सर्वदा जबाबदार मंत्र्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे वागणूक, या प्रकारे त्यांचे सायमन साहेबांनी केलेले वर्णन योग्य आहे. मरहुम बादशहांच्या कारकीर्दीत या देशांतील राष्ट्रीय वृत्ति बादली असून, नूतन बादशहा जे स्वातंत्र्यप्रेमी देशाचे आहेत, तेही या देशाला जसे आम्ही स्वातंत्र्य इच्छितो व त्याकरिता झटतो, ते मिळेल अशीच इच्छा करतील. या प्रसंगाने मृत्यू ही नुसती संभवनीय घटना नसून अटळ गोष्ट आहे, हे पुन्हा एकदां नजरेस आणले असून, या समतावादाने शेतकरी, कामकरी व मुगुटधारी, अखेरीस मार्तांतच जातात हे दाखवून दिले आहे. त्यांच्या आत्म्याला शांति मिळो व वारसा हक्काने आलेले अधिकार व जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडण्याची शक्ति, नूतन बादशहास लाभो, ” असे सांगून भाषण संपविले. अन्य पक्षांतील प्रमुखांची भाषणे झाल्यावर ठराव पास झाला, व त्या दिवशी सभा तहकूब झाल्याचे अध्यक्षानी जाहीर केले.

४ फेब्रुवारी हा दिवस बिनसरकारी ठरावांचा होता. या अधिवेशनांत ३४ महत्वाचे ठराव बिनसरकारी सभासदांचे पास झाले. पहिला ठराव सरदार मंगलसिंग यांचा, दोन्ही सभागृहांतील सभासदांची एक संयुक्त कमिटी संरक्षणाच्या कार्मी सल्ला देण्याकरिता सरकारने नेमावी, असा साधा ठराव होता. सर्व पक्षांनी कमी जास्त प्रमाणांत त्याला पाठिंबा दिला. परंतु युरोपियन गटाने विरोध केला. सरकारतर्फे मि. टॉटनहॅम यांनी सभासदांचे सद्देतु मान्य केले. हिंदी सैन्य देशाबाहेर जाण्यापूर्वी, सभेचा सल्ला घेण्यांत येईल, असे आश्वासन पण दिले. तथापि ठरावाला विरोध केला. ठराव पास झाला. सरकार पक्षाने मतमोजणी पण मागितली नाही. दुसरा महत्वाचा ठराव महमद अझगर अल्ली यांचा, बंगाल ॲन्ड नॉर्थ वेस्टर्न रेल्वे (B. N. W. Railway) व मद्रास ॲन्ड सदर्न मराठा रेल्वे (M. & S. M. Ry.) सरकारने आपल्या ताब्यांत घ्याव्यात हा होता. रेल्वेसंबंधीचे धोरण सरकारने पूर्वीच जाहीर केले होते, पण त्याप्रमाणे वर्तन होत नव्हते. १९३७ साली या रेल्वेचे करार संपत होते. रेल्वे सरकारच्या ताब्यांत असल्या म्हणजे अनेक फायदे उताऱुंना होतात, त्यांची दाद लागते, शिवाय होणारा नफा सर्वेस्वी सरकारला म्हणजे जनतेला मिळतो. १९३० ते ३५ पर्यंत ह्या रेल्वे चालविणाऱ्या कंपनी भागीदारांना १६ टक्के नफा वाटीत आल्या होत्या. वादविवादांत “ सरकारी का

खाजगी व्यवस्था ” याही मुद्यांची चर्चा झाली. कारण कांहीं सदगृहस्थ खाजगी मालकी व खाजगी व्यवस्था ही कार्यक्षमता वाढविणारी असते असें प्रतिपादणारेही होते. उलट सर्वत्र जगभर सार्वजनिक सोयी, विशेषतः वहातुकीच्या, सरकारी नियंत्रणाखाली, सरकारी मालकीच्या असाव्यात, हें तत्त्व मान्यता पावले होते हेंही दाखविण्यांत आले. अर्धवट गोऱ्यांचे प्रतिनिधी सर हेन्री गिडने यांनी साहजिकच विरोध केला. कारण सरकारी ताबा आल्याबरोबर, अर्धवट गोऱ्यांचें जें कुरण या कंपन्याचें कारभारांत असतें तें नष्ट होणार होतें. सरकारतर्फें रेल्वे-मंत्री सर झाफरुल्ला यांनी सरकारचें धोरण कायम आहे; १९३१ च्या ठरावाप्रमाणें या कंपन्यांचा कारभार सरकारने घ्यावा हें खरें, तथापि एकंदर खरेदी रक्कम कशी उभी करावी, त्यावर व्याज काय पडेल, कर्जावर व्याज काय द्यावें लागेल, या सर्व गोष्टींचा विचार सरकार करून त्याप्रमाणें वागेल, असें सांगितलें. सरकारी डावपेचांचा हा एक भाग होता. सरळ खाजगी कंपन्या पाहिजेत असें म्हणणें शक्य नव्हतें. माहिती, चौकशी, विचारविनिमय या तीन तटबंदींतून निर्णय बाहेर पडणें, म्हणजे काल-हरण किती होतें याची जाणीव सर्वांनाच आहे. पंतजींनीं सर्व माहिती तयार आहे असें सांगून, स्वतः त्यांनीं व डॉ. झियाउद्दीन यांनीं माहिती दिली. चौकशीचें कारण नाहीं. धोरण पूर्वीचेंच कायम आहे, असें सांगण्यांत आलें; आहे या स्थितींत चर्चेचीही आवश्यकता नाहीं, सरकारला कांहीं करावयास नको हें उघड आहे, असा आरोप अनेकांनीं केला. शेवटीं ठराव पास झाला. तथापि सरकारने १९३७ सालींहि कांहीं केलें नाहीं व पुढेंहि केलें नाहीं. कारण कांहीं करावयाचेंच नव्हतें. तिसरा महत्त्वाचा ठराव मागासलेल्या भागांचा राज्यकारभारासंबंधीचा होता. मागासलेले, अर्धवट मागासलेले (Excluded and Partially Excluded Areas) असें भाग, नवीन घटना कायद्यांत कल्पून त्यांच्याकरितां निराळी राज्यव्यवस्था सुचविण्यांत आली होती. सर्व देशभर एकच पद्धति राज्यकारभारांत असावी, असा हा ठराव होता. घटनेतील हा भेदभाव नाहींसा व्हावा, ही मागणी त्यांत होती. सिमला अधिवेशनांत हा ठराव माझ्या नांवें बॅलटमध्ये आला, पण वेळेच्या अभावी त्याला मांडण्याला अवकाश मिळाला नाहीं. या अधिवेशनांत आम्ही ४५ जणांनीं पुन्हां तो दिला होता व तो रामनारायण सिंह यांच्या नांवावर बॅलटमध्ये आला. मागासलेल्या भागांत बिहारचा, आसामचा बराच भाग होता. मुंबईपैकी खानदेश, नाशिक, ठाणें, पंचमहाल बगैरे जिल्ह्यां-

तील बराच भाग होता. या मागासलेल्या व अर्धवट मागासलेल्या भागांतून वस्ती बहुशः रानटी टोळ्यांची; नाग, गोंड, खाशी, भिल्ल, कातकरी वगैरे लोकांची आहे. या लोकांवर हिंदी लोक अधिकारांत आले तर ते जुलूम करतील म्हणून त्यांच्या बाबतींतील राज्यकारभार म्हणजे गव्हर्नरची खास जबाबदारी (Special Responsibility) आहे असे १९३५ च्या घटना कायद्याच्या बिलांत होतें. प्रांतिक कायदे मंडळानें कांहींही कायदे केले तरी गव्हर्नरला ते मान्य झाले तरच ते या भागांना लागू. प्रधानमंडळाचा सल्ला, या बाबतींत गव्हर्नरावर बंधनकारक नाही. तात्पर्य हे भाग मागासलेले म्हणून त्यांना आधुनिक पद्धतीचा राज्यकारभार उपयोगी नाही, या तत्त्वावर हा फरक घटनेंत केला होता. १९३५ च्या कायद्यांत कांहीं बाबतींत बटुकूम काढून, कांहीं बाबींचा निकाल करावा, अशी योजना होती, म्हणून तो हुकूम निघण्यापूर्वी, कांहीं योग्य फरक करावा म्हणून हा ठराव आणला होता.

रामनारायण सिंह यांनी मागासलेल्या जातीबद्दलचा कैवार हा केवळ बहाणा आहे, असें ठरावावर बोलतांना स्वच्छ सांगितलें. आतापर्यंत या जातीबद्दल कांहींच सरकारनें केलें नाहीं. “सो चूहे खाकर बिल्ली चली है हज को,”—शंभर उंदीर खाऊन, मांजरी आतां यात्रेला निघाली आहे—असा टोमणा मारून अनेक सरकारी रिपोर्टांवरून सरकारनें स्वीकारलेलें धोरण चुकीचें आहे असें दाखवून दिलें. सरकार-तर्फें सर नृपेन्द्र यांनीं ठराव फार उशिरा आला आहे. तथापि यावर होणारी चर्चा तारेनें भारतमंत्र्याकडे घाडण्यांत येईल असें सांगितलें. नंतर माझे भाषण झालें. घटनेंतील हा फरक जाणून बुजून केला आहे, हें अनेक उतारे दाखवून पटवून देण्याचा प्रयत्न मी केला. बिलाच्या सुरुवातीस पूर्ण मागासलेलें भाग ४ होते व अर्धवट मागासलेलें भाग ११ होते. बिलाच्या चर्चेच्या वेळीं ही संख्या वाढविण्याचे अनेक प्रयत्न झाले व शेवटीं आतां ही संख्या ८ व २८ अशी आहे. ही संख्या वाढविण्याची दुरुस्ती जेव्हां कॉमन्स सभेपुढें आली, त्या वेळेच्या चर्चिलसाहेबांच्या भाषणांतील खालील उतारे बाचून दाखविले. (“ I am satisfied that the more we can exclude, from the operation of the Bill the better. I like the larger list; I shall be glad if the Under-Secretary were to accept the amendment and even if my Honourable and gallant friend cared to add other districts to it, I should not object. I should not object indeed to including in it the entire scope of

the Great Indian Peninsula.") सबंध हिंदुस्थान हा मागासलेला भाग ठरवून टाकला तरी चर्चिलसाहेबांना ते हवेच होतें, हें मी उघड केलें. ब्रिटिश कट्टरांची नीति प्रथम शक्य तितके कमी हक्क द्यावयाचे, व नंतर तेही शक्य तितक्या कमी लोकांना द्यावयाचे. ("The first object was to give as little as possible and the second object was to give that little to as few persons as possible.") म्हणून मागासलेले भाग वाढविण्याचा प्रयत्न आहे. कर्नल वेजवुड बेननें कॉमन्स सभेंत, हे भाग जर मागासलेले म्हणून संरक्षित असे ठेवले नाहीं तर पुण्याचे ब्राह्मण या लोकांना लुबाडतील अशी भिती व्यक्त केली होती. पुण्याचे ब्राह्मण सर्व देशभर नाहींत. सर्व देशभर लंडनचें ब्राह्मण व वाणी दोन्ही आहेत, व त्यांचा १५० वर्षें या भागांनाच काय, पण सर्व देशाला लुबाडण्याचा प्रयत्न चालू आहे, म्हणून त्याला प्रथम बंदी केली पाहिजे. परिशिष्टांत दाखविलेले भाग खरोखरच मागासलेले नाहींत. शिक्षण, सामान्य परिस्थिति, आर्थिक परिस्थिति या कसोट्या लाबल्या तर, अन्य भागांप्रमाणेंच हे भाग आहेत, असें सांगून, निरनिराळ्या प्रांतिक सरकारांच्या रिपोर्टांतून, त्यांचीं मते, मजप्रमाणेंच आहेत असें दाखवून दिलें. मागासलेल्या जातींतून झपाट्यानें प्रगति होत आहे. या वेळीं त्यांची निराळी व्यवस्था लावणें, म्हणजे त्यांची प्रगति खुंटविणें आहे. सर्व दृष्टीनें हा फरक करणें चुकीचें आहे असें सांगून, मी भाषण संपविलें. सर कावसजींनीं सर नृपेन्द्र यांना माझें झालेलें भाषण सर्व तऱ्हेनें परिपूर्ण असून, तेवढें जरूर तारेनें व्हाईट हॉलला कळविल्यास योग्य होईल असें सुचविलें ! नंतरच्या चर्चेत यूरोपियन सभासदांनीं ठरावाला विरोध केला. सरकारातर्फें मुख्य भाषण डॉ. हटन, ज्यांनीं १९३१ च्या खानेसुमारीचा रिपोर्ट लिहिला होता, त्यांनीं केलें. त्यांत, चर्चिलसाहेबांनं जें भाषण केलें, तें आमचें पाप नसून दुदैव आहे. (It ought to be put down to our misfortune and not our sin.) असें सांगून अनेक जातींची माहिती सांगून, त्यांना संरक्षण देणें अवश्य आहे, आणि तें फक्त इंग्रज सरकारच देऊं शकेल हेंही ठांसून सांगितलें !! मुंबई प्रांतांतील सरकारी सभासदांनीं मागासलेल्या जातींना, जमीनदार व सावकार लुबाडतात म्हणून टाहो फोडला " आणि सरकारी अधिकारी त्यांना आपल्यापुढें नाचावयास लावतात " असें मी म्हणतांच बाण लागला, वक्ता सरदला व सभागृह हसूं लागलें. निवडणुकीनें या जातींची प्रगति बंद होईल हाही आपला शोच सांगून, सभासद

मजकूर खाली बसले. निरनिराळ्या प्रांतांतील अधिकारी सभासदांनी, पुढारलेले वर्ग जुलूम करतात म्हणून, हे भाग अलिप्त ठेवले पाहिजेत, असे सांगितले. तथापि ठराव मताला टाकतांच विनविरोध पास झाला.

या अधिवेशनांतील आणखी एक महत्त्वाचा ठराव, विनचौकशीनें नजरबंद केलेल्या राजबंदींच्या मुक्ततेबद्दलचा होता. मोहनलाल सक्सेना यांनी तो ता. १२।२।३६ च्या सभेत मांडला. त्या दिवशी व ता. ७।४।३६ रोजी, मिळून दोन दिवस चर्चा झाली. पुन्हां दहशतवाद, साम्यवाद यांचा वाजू करण्यांत आला. सरकारी सभासद मि. हॅन्डस्, जे चितगांवचे जिल्हाधिकारी होते त्यांनी, सरकारतर्फे विरोध केला. त्यांचा आवाज इतका लहान होता की, त्यांना सुद्धा तो ऐकू जात नसावा !! १०।२० वेळां सभासदांनी तक्रार केल्यानंतर, अध्यक्षांनी त्यांना मोठयाने बोलण्यास सांगितले पण कांही उपयोग झाला नाही. १४३५ विनचौकशीनें डांबलेल्या राजबंदींपैकी १४२८ बंगाली आहेत, व बंगालमधील चळवळीची यथार्थ कल्पना सभागृहाला नाही, असे त्यांचे म्हणणे होतें, दहशतवाद्यांचे जाळे किती दूरवर पसरले आहे, त्यांची संघटना किती मजबूत आहे, उघड खटले केल्यास पुरावा मिळणें किती अवघड आहे, बगैरे नेहमींच्याच गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या. लोकांनी पुरावा दिला तर, खटले करणें सरकारास शक्य आहे. पुरावा देण्यास लोक तयार नाहीत, या परिस्थितीत सरकारचे धोरण योग्य आहे. सरकार शक्य तेवढी कसून चौकशी करतें, पुरावा पाहून नंतरच स्थानबद्ध करतें, अशी ग्वाही त्यांनी दिली. अखिल बाबूंनी स्थानबद्धांची 'संख्या २५०० वर आहे व सरकारनें केवळ संशयावरून हे पकडून ठेवले आहेत' असे सांगितले. १९३४-३५ च्या सरकारी रिपोर्टमध्ये असे लिहिले आहे की, ("While Congress politicians were trying for the release of these Detainees, without going into the merits, and thus by this proposal to flood the Province with potential anarchists, Government began to develop a policy calculated to wean the majority of those detained from their mistaken leanings towards terrorism"). यावरून बहुसंख्याक बंदींचा निव्वळ कल दहशतवादाकडे होता, ते दहशतवादी नव्हते, ही गोष्ट स्पष्ट होते. या शिवाय १९३४ साली, या बाबर्तीतील परिस्थिति निवळली आहे, असे सरकारी रिपोर्ट आहेत, म्हणून यापुढे हे बंदी सोडून दिले पाहिजेत, असे त्यांनीं प्रतिपादिले. चर्चेत अनेकांनी राजबंद्यांची चौकशी करा, विन-मुदत विनचौकशीनें स्थानबद्ध करून ठेवणें न्याय, नीति, मुस्द्देगिरीला सोडून आहे

म्हणून सांगितलें. निदान इंग्लिश सभासदांनी तरी या ठरावाला पाठिंबा दिला पाहिजे. इंग्लिश राजघटनेचें एक मुख्य सूत्र म्हणजे, कोणालाहि चौकशीशिवाय अटक होणार नाही असें आहे, असें बजावून पं. लक्ष्मीकांत मैत्र यांनी त्यांना आळाबिलें. एका सभासदानें त्यावर “सुबेझची सामुद्रधुनी ओलांडली कीं, मते व कपडे इंग्रज बदलतो” असा टोमणा मारला. गृहमंत्री यांनी “बिनचौकशीनें अटकेंत ठेवणें हें बाईट आहे, पण कायदे-मंडळानें कायदा करून, असा अधिकार सरकाराला दिला आहे, तेव्हां आतां तक्रार करण्यांत अर्थ नाही,” असें गंभीरपणें सांगितलें !! अवघड परिस्थितीसाठी, खास कायदे करावे लागतात. पुरावा मिळणें शक्य नाही. लोक सरकाराच्या विरुद्ध आहेत हीही कबुली देऊन लोकहितार्थच ह्या गोष्टी आम्ही करीत आहोंत, असें सांगण्यास कमी केलें नाही. सरकारानें पूर्वी माफी देऊन राजबंदी सोडलें पण प्रत्येक वेळीं बाईट अनुभव आला. काँग्रेसनें राजबंदी दिन साजरा करून आपली सहानुभूति दहशतवाद्याला दाखविली आहे !! काँग्रेसनें दहशतवाद्याला विरोध करून, तो हाणून पाडल्याशिवाय, राजबंदीना सर्वशः सरकार सोडणार नाही. परिस्थिती जशी निवळेल त्या मानानें क्रमशः स्थानबद्ध राजबंदी सोडण्याचें घोरण कायम आहे, असें जाहीर करून ठरावाला विरोध केला. गृहमंत्र्यांचें भाषण संपल्याबरोबर अध्यक्षांनी, ठराव मांडणारे सभासद मोहनलाल सक्सेना यांना उत्तर देण्यास सांगितलें. वास्तविक अनेकांना बोलावयाचें होतें; ठराव सरकारी नव्हता, चर्चाबंदीची सूचना कोणी केली नव्हती, परंतु अध्यक्षांनी निर्णय बदलला नाही. काँग्रेस पक्षानें निषेध म्हणून पुढील चर्चेत भाग घेण्याचें नाकारलें, व त्याप्रमाणें मोहनलाल यांनी जाहीर केलें. ठराव अर्थात् बारगळला. अध्यक्षांचा निर्णय चुकीचा होता. ठराव सरकारी असतां, व मांडणारे गृहमंत्री असतें तर, त्यांचें भाषण झाल्यानंतर, तो मतास टाकणें बरोबर होतें. गृहमंत्री यांनी ठरावाला विरोध करून अनेक आरोप काँग्रेस संस्थेवर केले होतें, त्यांना उत्तरें द्यावयाचीं होती. हा क्रम असतां विरोधकांचें भाषण झाल्याबरोबर, चर्चा बंद करणें चूक आहे. तथापि त्या वेळीं जरी अध्यक्षांनी आपला निर्णय बदलला नाही तरी पुन्हां तशी चूक केली नाही हें मात्र खरें. खाजगी बिलपैकीं दडपशाहीचे कायदे रद्द करावे यासंबंधांतील बिलावरील चर्चा ता. १३ केशवारीला पुन्हां सुरू झाली. सर महंमद याकुब यांनी पुन्हां साम्यवादावर हल्ला केला. खुद्द या सभागृहांत साम्यवादी आहेत अशी ग्वाही दिली. कम्युनिस्ट पार्टी संघटीत असून गुप्तपणें तिळा

पेसा मिळतो. कम्युनिस्ट कार्यकर्ते मास्कोची यात्रा करून आलेले आहेत. प्रचार-
 ङ्ग त्यांनी उत्तम प्रकारे हस्तगत केले आहे, खोटे पासपोर्ट तयार करणे, गुप्त
 हस्तपत्रके वाटणे, हे तर त्यांचे अगदी सामान्य कार्य झाले आहे. त्यांच्या भाषणांत
 त्यांना कोणीतरी जातीयवादी (Communist) म्हणाले. त्यावर त्यांनी विचार-
 रले “जातीयवादी म्हणजे कोण ?” फजलुलहक्कांनी टोला मारला. “ज्याला
 पदवी मिळाली आहे तो”—याच वर्षी याकुबसाहेब सर झाले होते—याकुब-
 मिया गरम झाले. “सभागृह म्हणजे कलकत्ता कॉर्पोरेशन नव्हे की, जेथे वाटेळ
 ते बोललेले खपते,” असा याकुबमियांनी तीर मारला. इकडे हे मेयर अस-
 तांना कलकत्ता कॉर्पोरेशनच्या सभा विशेष गाजल्या होत्या. सर याकुब यांनी
 नंतर गदर पक्षाचे पत्रक वाचून दाखविले. त्यांत “इंग्रज शिपायांना जास्त पगार
 मिळतो; हे शीख शिपायांनी, इंग्रज तुमचे शौर्य वर्णन करतील व लवकरच
 होणाऱ्या युद्धांत तुम्हांस पाडतील; तुम्ही पुन्हा चूक करता कामा नये; तुम्ही
 पोटासाठी गुलामी पतकरली आहे; गदर पार्टी जे सांगेल ते ऐका; गांधींना तुमच्या
 त्यागाची कल्पना नाही; त्यांचा कार्यक्रम खोडसाळ आहे; गांधीवाद संपत आला
 आहे व गदर पक्ष—लोकपक्ष—लोकप्रिय होत आहे; युद्ध येईपर्यंत बरबर राजनिष्ठ
 राहा; पण आतून गदर पक्षाला मिळा; हिंदी सैन्य देशाबाहेर जाऊ नये अशी
 चळवळ करा; बाहेर घाडलेच तर शत्रूला मिळा, गदर पक्षाने कार्य सुरू केले की,
 त्याला ताबडतोब मिळा. ब्रिटिश साम्राज्याचा नाश होवो” वगैरे मजकूर होता.
 हे वाचतांना सर याकुबमिया अभिनयाने बोलत होते. “या पत्रकाचा लेखक
 मोठा मजेदार गृहस्थ दिसतो. मी त्याला भेटू इच्छितो,” असे मौ. शौकतअल्ली
 म्हणाले. “लेखक तुम्हाला दररोज भेटेल, त्याचा पत्ता शोधण्याचे कारण नाही.
 ते सर्व तुमचे जिगरदोस्त आहेत. त्यांपैकी निम्मे, सभासद होऊन येथे आले
 आहेत व निम्मे बाहेर आहेत,” सर याकुब यांनी हातवारे करून उत्तर
 दिले ! सभागृहांत प्रचंड हंशा झाला. गदर पक्षाचा—गदर म्हणजे बंड—इतिहास
 त्यांनी सांगितला. थोडेसे शहाणपण जर शिष्टक असेल तर दंडपशाहीचे कायदे
 जरूर आहेत, असे तुम्हांला पटेल. गांधीवाद, साम्यवादी लोकांना मारून टाका-
 बयाचा आहे हे विसरू नका, असे सांगून भाषण संपविले. कॅ. लालचंद हे जाट
 गृहस्थ नंतर बोलले. हे सरकारनियुक्त सभासद, हुजूर आशा म्हणजे देवाची
 आशा मानणारे; त्यांनी सांगितले की, काँग्रेसच्या शेतांत कायदेभंगाचे पीक येते.

आजचे कॉंग्रेसवाले, उद्यांचे दहशतवादी आहेत. तेव्हा त्यांचा पक्का व कायमचा बंदोबस्त झाला पाहिजे!! आमचें भाग्य की, कॅप्टन महाशय गृहमंत्री नाहीत, नाही तर त्यांनी काय केलें असतें कोणाला ठाऊक. भुलाभाईंनी, बी. दास यांचें बिल बेकायदेशीर संस्था ठरविण्याबाबत असलेला कायदा रद्द व्हावा, याकरितांच मुख्यत्वे आहे असे सांगून, कायद्याच्या दृष्टीने सदर बिलाला कलमांची छाननी करून बिल पास झाल्यास कांहींहि भिण्याचें कारण नाही असे सांगितलें. गेली २८ वर्षे हा सभाबंदी व संस्थाबंदीचा कायदा आहे, पण सरकारानें त्यांत कांहीं बदल केला नाही. प्रत्यक्ष हिंसा, अगर हिंसेला उत्तेजन देणाऱ्या संस्थापुरताच कायदा मर्यादित करता आला असता; पण सरकारानें कांहीं केलें नाही, व अमर्याद सत्ता आपल्या हातीं ठेविली आहे. या स्थितीत बिलाला पाठिंबा द्यावा अशी त्यांनीं सर्व हिंदी सभासदांना विनंति केली. कलम २ मतांस टाकतां ६६ मते बाजूस, व ६६ मते कलमाच्या विरुद्ध पडलीं. अध्यक्षांनीं परंपरेप्रमाणें विद्यमान परिस्थिति रहावी (Status quo) म्हणून कलमाविरुद्ध मत दिलें व बिल खलास झालें. मत-नोंदणीपूर्वीं सरकारी प्रतोंदानें सिंधचे सभासद मि. लालचंद नवलराय यांना सरकारच्या बाजूने मत देण्यास सांगितलें होतें, आमचा प्रयत्न, त्यांनीं आमच्या बाजूने मत द्यावें असा होता. ते लोकनियुक्त सभासद-कॉ. नॅ. पक्षाचे-सभासद होते. अणे यांनीं सांगून पाहिलें, पण उपयोग झाला नाही. १९३६ च्या १ एप्रिलपासून सिंध वेगळा होणार हें जाहीर झालें होतें. घटना अंमलांत येईपर्यंत, सल्लागार नेमले जावयाचे होते. नाना कड्या उठल्या होत्या, तथापि लालचंद नवलराय यांनीं “ हिंदुसंरक्षणार्थ तटस्थ राहिलों ” असे सांगितलें, कदाचित् हेहि खरें असेल!! “परकी सत्तेला सिंधने प्रथम दार उघडलें व ती बाहेर जावी म्हणून दार उघडलें असतां, सिंधनेच ती राहावी म्हणून म्हणावें हें दुर्दैव आहे” असें मी त्यांना स्वच्छ सांगितलें. (“ Sindh was first to bring in Foreigner, and is last to help him out ”) मतनोंदणीच्या निकालानें आमची तीव्र निराशा झाली. वर्तमानपत्रांतून लालचंद नवलराय यांजवर फारच टीका झाली पण उपयोग काय ?

बी. दास यांचें बिल निकाली लागलें तरी सत्यमुर्ति यांचे सर्व दडपशाहीचे कायदे, जे त्यांनीं परिशिष्टांत नमूद केले होते ते, रद्द करण्याचें बिल शिल्लक होतें. या बिलांत त्यांनीं १८१८ च्या रेग्युलेशन पासून १९३४ अखेरपर्यंत काय-

द्याच्या जंत्रांत असलेले सर्व जुलमी कायदे अगर त्यांतील जुलमी कलमें रद्द करा-
 बीत म्हणून मागणी केली होती. बिनचौकशीनें अटक, सभाबंदी, संस्थाबंदी,
 मुद्रण-नियंत्रण, राजद्रोह, जातीजातीत बाद या सर्व बाबींचा समावेश ज्या ज्या
 कलमांत अगर कायद्यांत होता त्या सर्वांवर चर्चा होणें अपरिहार्य होतें. सदरहु
 बिल निवडक कमिटीकडे धाडवें या सूचनेवर भाषण करण्यास त्यांनीं २० फेब्रु-
 बारीला सुरुवात केली. सत्यमूर्ति त्या दिवशीं १ तास बोलले. ता. १ एप्रिलला पुन्हां
 हें बिल सभागृहापुढें येणार होतें. अनेक सभासद यावर चर्चा करतील अशी
 सहाजीकच अपेक्षा होती. लखनौला काँग्रेस अधिवेशन ता. ९ ला सुरू होणार
 होतें. ता. ९ ला अ. भा. काँग्रेस कमिटीच्या सभेसाठीं अनेक सभासद जाणार होते.
 सरकारी प्रतोदानें ता. ९ ला सत्यमूर्ति यांचें भाषण संपल्यानंतर एकदम मत-
 मोजणी मागून आमच्या सभासदांच्या गैरहजेरींत बिल फेटाळण्याचा घाट घातला
 आहे हें ता. ८ ला संध्याकाळीं कळलें. लखनौला सभासद जाणें अवश्य होतें.
 तेव्हां सत्यमूर्ति यांच्या घरीं जाऊन सर्व परिस्थिति सांगितली. त्यांनीं सबंध ९ चा
 दिवस मी भाषणांत काढीन व सरकारी डाबपेंच हाणून पाडीन असें सांगितलें. आम्ही
 सर्व लखनौला रवाना झालों. ता. ९ एप्रिलला सत्यमूर्ति यांनीं बरोबर १२ ला
 भाषणास सुरुवात करून मध्यंतरीचा सुटीचा तास बजा जाता ५ वाजेपर्यंत
 भाषण लांबविलें, व ५ वाजतां अध्यक्षानीं “संपलें कां” विचारलें असता
 ‘अद्याप पुष्कळ बोलावयाचें आहे’ असें निधून सांगितलें !! भाषणांत सर्व सामान्य
 तत्वांची विक्रिस्ता होती, विद्यमान कायद्यांची टीका होती, व विधायक सूचना
 होत्या. हिंसेला अगर अत्याचाराला प्रेरणा देणारी टीका असेल तरच ती राज-
 द्रोहात्मक समजावी; सभा, मिरबणुकी काढणें हा हक्क आहे; कोठलीहि भयंकर
 परिस्थिति उत्पन्न झाली तरी ४८ तासांपेक्षां जास्त काल त्यांना बंदी नसावी.
 शिवाय याबाबत केलेल्या बंदीच्या हुकुमावर वरील कोटींत अपील असावें; बिन-
 चौकशीनें अटक करणें झाल्यास तसाच घोर प्रसंग असला पाहिजे; पण असल्या
 लोकांची मुक्तता पण शक्य तितक्या लवकर झाली पाहिजे. १९२२ सालीं नेम-
 लेल्या कमिटीनें अनेक दडपशाहीचे कायदे रद्द करावे म्हणून, सरकारास सुचविलें
 होतें. पण सरकारनें या १४ वर्षांत त्या शिफारसींना फारशी किंमत दिली नाहीं.
 दहशतबाद काणालाहि नको आहे, काँग्रेसनेंहि याचा निषेध केला आहे. उलट
 गोऱ्या लोकांनीं जनरल डायरसारख्या आततायी माणसाचा सत्कार केला. हा

उल्लेख होताच मि. जेम्सने “ पार्लमेंटने सत्कार केला नाही. ” असा खुलासा केला; सत्यमूर्ति म्हणाले, “ नसेल, पण इंग्रज स्त्री-पुरुषांनी मोठी रक्कम व तलवार त्यास बहाल केली !! ” गृहमंत्री चिडले; त्यांनी “ भगतासिंगाचा गौरव हिंदी पुढान्यांनी केला ” अशी ओरड केली. “ कॉंग्रेसने त्याच्या कृत्याचा निषेध केला ” ही माहिती सत्यमूर्तींनी दिली. “ पंडित नेहरूंनी त्याची बाहवा केली, ” गृहमंत्री गरम होऊन बोलले. “ होय असे क्षणभर मानले तरी, डायरचा सत्कार संबंध इंग्लंड राष्ट्राने केला हे कसे ? ” असे सत्यमूर्तींनी उत्तर दिले. या सरबत्तीत पांच वाजले व ता. ९ एप्रिलचा संस्मरणीय दिन संपला. सत्यमूर्तींनी तार करून ही गोष्ट आम्हांस लखनौला कळविली. ता. १० ला तेहि लखनौला आले. आम्ही त्यांचे अभिनंदन केले. त्यांचे भाषण, म्हणजे विक्रम होता. भाषण मुद्दे-सुद्ध, माहितीपूर्ण, शिवाय तेच ते पुन्हां एकदांही सांगितले नाही. ता. २० एप्रिलला या बिलावर पुन्हां चर्चा सुरू झाली. त्याहि दिवशी त्यांनी दोन तास भाषण करून या बिलावर एकंदर सुमारे ३ तास भाषण करून समा-गृहाच्या इतिहासांत अलौकिक अशी गोष्ट केली. त्यांच्या बिलाने अनेक बिले मागे पडली; त्यांना वाव मिळाला नाही म्हणून सभासद तक्रारी करू लागले. अनेक खासगी बिले नुसती मांडली गेली होती; वास्तविक हे बिल महत्त्वाचे होते. दडपशाहीचे कायदे रद्द करणे ही एक महत्त्वाची बाब, निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यांत होती. आमच्या सभासदांत स्त्रियांचे कैवारी भलत्याच प्रमाणांत होते. लग्न, वारसा, विधवाविवाह-बालविवाह प्रतिबंध, इत्यादि बाबतींत अनेक बिले आली होती. अन्यपक्षीय सभासदांनीहि अनेक बिले आणली होती. त्यांनाहि वाव मिळाला म्हणून सत्यमूर्तींच्या बिलावरील चर्चा तहकुब करावी अशी सूचना मांडण्यांत येऊन ती मान्य झाल्यावर हिंदू स्त्रियांच्या वारसाबाबत, शारदा कायदा व्यापक करण्याबाबत, आर्य लग्नसंस्काराबाबत, अशी बरीच बिले लोकमत अजमावण्यासाठी घाडावी, याप्रमाणे सूचना पास झाल्या.

नवीन घटनेप्रमाणे मतदारसंघ कसे असावे, व मतदान पद्धति कशी असावी यासंबंधी सरकाराने नेमलेल्या कमिटीचा रिपोर्ट होता, त्यावर सभागृहाने सर्वपक्षीय निवडक कमिटी नेमली होती, व त्या कमिटीने एकमताने कांही शिफारसी सुचविल्या होत्या. शक्य तितके हक्क कमी देणे, शक्य तितक्या थोड्या भागांना देणे, व मतदार संघ असे तयार करणे की, स्वाभिमानी, निःस्पृह, नोकर-

शाहीला न जुमानणारे, निवडून येऊं नयेत अशी योजना घटना-कायद्यांत होती. लोकशाहीला यशस्वी व्हावयाचें तर दोन प्रमुख पक्ष हवेत. कांहीं काळ तरी एक पक्ष निश्चित बहुमतांत हवा. या दृष्टीनें एक सभासदी मतदार संघ असणें जरूर होतें. तसेंच एकठा मत देणें मान्य करावयास नको होतें. तथापि अनेक सभासदी मतदार संघ (Multi-Member Constituency) व एकठा मत-पद्धति या दोन्ही गोष्टी हॅमंड कमिटीने मान्य करून त्या प्रमाणें योजना तयार केली होती. याशिवाय अशिक्षित मतदारानें आपणांस कोणास मत द्यावयाचें आहे हें निवडणूक-अंमलदारास सांगावें, अगर आपला सुखत्यार घेऊन त्याच्या मार्फत खूण करावी अशीहि शिफारस केली होती. ही तर फारच घातुक होती; यामुळें मतदानांतील गुप्तता जाणार होती. सावकार, जमीनदार, यांनी आपल्याला पसंत असेल असाच सुखत्यार त्यांच्या ताब्यांतील मतदारांना घ्यावयास लावला असता. सभागृहाच्या कमिटीनें अनेक शिफारसी करून एक सभासदी मतदारसंघ, विभागून मत देण्याची पद्धति, सर्वत्र गुप्त-मतदान पद्धति असावी अशा शिफारसी केल्या होत्या. कमिटीचा रिपोर्ट पंडित पंत यांनी मांडला. चर्चेत झालेल्या माझ्या भाषणांत मुंबई इलाख्यांतील अन्याय मी उघड करून दाखविला. १९१९ मधील साउथवरो कमिटीनें शहर व खेडें विभाग यांत लोकसंख्येप्रमाणे जागांची वाटणी करावी असें नमूद केलें होतें. वास्तविक, विद्या, व्यापार, राजकीय जागृति, या दृष्टीनें शहरांना, लोकसंख्येपेक्षां जास्त जागा दिल्या तरी गैर नव्हतें. १९१९ च्या घटनेंत, मुंबई इलाख्यांतील शहरी वस्ती २७ टक्के असतांना जागा मात्र २३ टक्के मिळाल्या होत्या. नवीन घटनेंत लोकसंख्येच्या प्रमाणांत जागा, १७ टक्केसुद्धा पडत नाहींत. प्रादेशिक जागा १५८ आहेत, त्यांपैकी, लोकसंख्येच्या मानानें शहरांना निदान ४२ जागा मिळावयास पाहिजेत; परंतु फक्त २७ च दिल्या आहेत. याचें कारण म्हणजे काँग्रेसला शहरांतून पाठिंबा फार मिळेल ही भीति होय. काँग्रेसचें सामर्थ्य शहर व खेडेंविभाग, सर्व देशभर आहे, हें सरकारला लवकरच कळेल असें मी बजावले. काँग्रेसच्या भीतिनें अनेक-सभासदी-मतदार संघ मुंबई इलाख्यांत ठेवून एकठा मतदार पद्धतीही मान्य केली आहे. या पद्धतीमुळें हरिजन व बरक्या वर्गांतील मतदार एकमेकांच्या उमेदबारांना मते देणार नाहींत. पुणें कराराचा हेतु आपुलकी उत्पन्न व्हावी, उभयतांत परस्पर भाव उत्पन्न व्हावा, हा आहे ('Mutuality is the essence of the Pact and mutuality is the essence

of the final election') असें डॉ. आंबेडकरांनीं सांगितलें. होते; यासाठीं विभागून मत देण्याची पद्धति मान्य करावी. एकदा मतदान पद्धतीनें थोड्या लोकांच्या पाठबळां-वर पैसे खर्चून निवडून येतां येतें. उमेदवाराला, प्रत्येक मतदाराची गरज या पद्धतीत वाटत नाही, किंबहुना ही पद्धति खरी लोकशाही निर्माण करणारी नाही. याप्रमाणें चर्चेत मी सांगितलें. २० मार्च रोजी सर्व दिवसभर चर्चा होऊन, सर्व चर्चेचा रिपोर्ट सरकारनें विलायतेस कळविला. निवडक कमिटीचा रिपोर्ट सभागृहानें एकमतानें मान्य केला.

वेतना बाबतचें बिल या अधिवेशनांत पास झालें. मुख्य बाब पगार ठराविक तारखेच्या आंत मालकांनीं मजुरांना द्यावा ही होय. निवडक कमिटीनें अनेक घंडां-तील कामगारांना हें बिल लागू करावें अशी शिफारस केली. त्याचप्रमाणें नोटीस दिल्याशिवाय मालकानें मजुरांस काढल्यास त्यांस नुकसान भरपाई द्यावी, अशीहि व्यवस्था यांत केली. याला मालकांचा मोठा विरोध होता. सर होमी मोदी यांनीं १० अंगूर जास्त मजूर, नोटीस न देतां व योग्य कारणाशिवाय गैरहजर राहिल्यास मालकाला १३ दिवसाचा पगार, नुकसान भरपाई म्हणून कापण्याचा हक्क असावा अशी दुरुस्ती सुचविली. वास्तविक ही दुरुस्ती निवडक कमिटीनें अमान्य केली होती, व या गोष्टीला सरकारनेंहि मान्यता दिली होती. परंतु चर्चेच्या वेळीं सर मोदींच्या उपसूचनेला सरकारनें उचलून घरलें. वास्तविक निवडक कमिटीच्या शिफारसीप्रमाणें वागण्यास, सरकार नैतिकदृष्ट्या बांधलें गेलें होतें. पुढें येणाऱ्या 'ओटावा' वादविवादाच्या दृष्टीने सरकारने मालक बर्गाला खूप करण्याकरितां, ही पगडी फिरविली अशी उघड टीका पण करण्यांत आली. सर मोदी यांची उपसूचना मजुरांच्या दृष्टीनें घातुक होती, तिजमुळें ताबडतोबी संप उघड बेकायदेशीर होणार होता. योग्य कारण नाही असें मालक ठरविणार, पगार कापणार, व मग मजुरानें वाटल्यास कोर्टांत जावें. हा अन्याय आहे म्हणून मी, गिरी, जोशी, रंगा वगैरेंनीं भाषणें करून विरोध दर्शविला. परंतु काँग्रेस पक्षाशिवाय कोणी विरोध न केल्यामुळें सर मोदी यांची उपसूचना पास होऊन, मजुरांच्या हक्कांवर आघात बसला. नियमित वेतन सर्व कारखान्यांतून (Factories) व अनेक उद्योगघंडांतून मिळू लागलें हें खरें, मजुरांच्या संघटनेवर पण आघात बसला, हेंही खरें. या अधिवेशनांतील आणखी एक महत्त्वाचें बिल, इटालीतील लोकांशीं देण्याचेण्याबाबत प्रतिबंध करणारें (Italian Loans & Credit Prohibition Bill) सरकारनें

मांडलें. वास्तविक, खुद्द विलांतील कलमांत आक्षेपाई असें कांहींहि नव्हतें. काँग्रेस पक्ष नसता तर, तें अर्ध्या तासांतहि पास झालें असतें. परंतु ही संधी घेऊन, काँग्रेस पक्षानें इंग्लंडचें परराष्ट्रीय धोरण, लीग ऑफ नेशन्स-राष्ट्रसंघ, -जागतिक राजकारण, या सर्वांवर चर्चा केली. वास्तविक, सभेच्या नियमाप्रमाणें परराष्ट्रीय राजकारण सभागृहाच्या अधिकाराबाहेर आहे. तथापि सरकारनें आपण होऊन बिल आणलें, व त्यावर चर्चा करणें हा सभासदांचा हक्क आहे. सरकार पेंचांत सांपडलें. नियमबाह्य भाषणें होत आहेत, अधिकारातिक्रम होत आहे, अशा बऱ्याच तक्रारी वेण्यांत आल्या. परंतु चर्चा विलाळा घरून आहे, प्रस्तुत आहे, असा अध्यक्षांनीं निर्णय दिल्यामुळें चर्चा पूर्णपणें व बेकामपणेंहि झाली. सभागृहानें एक नवीन अधिकार शाबीत केला, व परराष्ट्रीय राजकारण पुढें उघड उघड प्रसंगोपात चर्चितें जाऊं लागलें.

सभागृहांतील भाषणासंबंधी एक महत्त्वाचा निर्णय या अधिवेशनांत लागला. १९३५ च्या सिमला अधिवेशनांत पंडित कृष्णकांत मालवीय यांनीं दडपशाहीच्या विलाबरील स्वतःचें भाषण अभ्युदय छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें. हें चोपडें आक्षेपाई आहे म्हणून संयुक्त प्रांताच्या सरकारनें अभ्युदय छापखान्यापासून जामनि मागितला. ही गोष्ट ता. १० जानेवारी १९३६ रोजी झाली. ता. ३ फेब्रुवारी रोजी म्हणजे अधिवेशनाच्या सुरुवातीच्या दिवशीं सरदार संतसिंग यांनीं तहकुबीची सूचना दिली. ती गव्हर्नर जनरल यांनीं प्रांतिक सरकाराचा प्रश्न आहे म्हणून तिला परवानगी नाकारली. ता. ५ फेब्रुवारीला सरदार संतसिंग यांनीं 'सभासदानें स्वतःचें भाषण छापणें व प्रसिद्ध करणें या हक्कांवर गदा आली आहे' म्हणून त्याचा विचार करण्यासाठीं तहकुबीची सूचना दिली. ती, अध्यक्षांनीं नोटीस उशीरा दिली म्हणून व सभासदांच्या हक्कांचा प्रश्न तहकुबीच्या सूचनेंत विचार करतां येत नाहीं म्हणून नामंजूर केली. ता. १० फेब्रुवारीला सरदार संतसिंग यांनीं सभासदांच्या हक्कांची चर्चा करण्याकरितां व विशेषतः भाषणस्वातंत्र्य व भाषण प्रकाशन या हक्कांचा विचार करण्याकरितां सभागृहांतील चालू काम बंद करावें, व ही चर्चा करावी व अशा सूचनेला नोटीसीची जरूरी नाहीं, असें म्हणून सूचना मांडली. ता. १० फेब्रुवारी हा सबंध दिवस, अशी सूचना मांडतां येत नाहीं या चर्चेत गेला. जिन्हा, देसाई, सर नृपेन्द्र सरकार, वगैरे अनेकांनीं या चर्चेत भाग घेतला. लोकपक्षाचें म्हणणें सभागृहांतील भाषणाबद्दल कोठलाहि खटला होऊं शकत नाहीं. सभासदाला संपूर्ण संरक्षण आहे. सभासद

बोलतो हें काहीं सभेंत हजर असलेल्या मूठभर लोकांसाठीं नव्हें. तसें असेल तर, सभा म्हणजे एक शाळेंतील वादविवाद मंडळच होईल. देशभर, लोकांना सभेंत काय झालें, कोण काय बोललें, हें कळणें जरूर आहे. अप्रत्यक्ष श्रोतृवृंद म्हणजे आमदेश म्हणून जर सभेंतील वृत्तांत प्रामाणिकपणें व योग्य रीतीनें छापला तर, त्याही बाबतींत संरक्षण पाहिजे, व खटले होतां कामा नयेत, व हाच नियम इंग्लंडमध्ये सामान्यपणें चालू आहे. संरक्षण नसेल तर स्वच्छ, स्पष्ट व निर्भीड टीका होणार नाही. योग्य प्रकारें लोकमत तयार होणार नाही. सरकारी रिपोर्ट थोडे लोक वाचतात. वर्तमानपत्रें हीं सर्व जनता वाचते. वर्तमानपत्रें हीं राष्ट्राच्या दौलतीचा चौथा खांब आहे. सभासदांच्या हक्काची बाब बाटेल त्या वेळेस निव्वळ सूचनेनें सभागृहापुढे आणतां येते व ती येतांच बाकीच्या बाबी दूर सारून तिजवर चर्चा झाली पाहिजे हा इंग्लिश घटनेतील दाखला येथें लागू केला पाहिजे; नाहीतर ही बाब सभेपुढें येणें जवळ जवळ अशक्य आहे. खाजगी सभासदानें ठरावानें आणावी तर, तो ठराव बॅलट होऊन आला पाहिजे. शिवाय जे दिवस बिनसरकारी कामाकरितां नेमलेले असतील त्याच दिवशीं तो ठराव येणार. शिवाय बॅलट होऊन ताबडतोब त्यावर चर्चा होईल अशीहि परिस्थिति नसते. उलट, हक्कांचा प्रश्न ताबडतोब उपस्थित करून चर्चिला पाहिजे असा सर्वमान्य संकेत आहे. ठरावाव्यतिरिक्त एखादी सार्वजनिक महत्त्वाची बाब नियम २४ अ प्रमाणें चर्चेसाठीं सभेपुढें आणतां येते. पण त्या बाबतींत सरकारी मंत्र्यानें व अध्यक्षांनें संमति दिली तर, सरकारच अतिक्रमण करणार मग सरकार संमति कशी देणार! तहकुबीची सूचना द्यावयाची तर एक दिवससुद्धां नोटिस देण्यांत उशीर होतां कामा नये. शिवाय ती बाब तांतडीची, निश्चित स्वरूपाची व सार्वजनिक महत्त्वाची असली पाहिजे. सर्व दृष्टीनें विचार करतां इंग्लंडमधील एतद्विषयक प्रघात योग्य मानला पाहिजे. सरकारचें म्हणणें, सभागृहांतील काम नियमांनीं नियंत्रित केलेलें आहे. नियमाप्रमाणें सूचना आली तरच चर्चा होईल. तसेंच, हक्कांबाबत सरकारचें म्हणणें कीं, हिंदुस्थानाच्या राज्यकारभारकायद्यांतील कलम ६७ (७) प्रमाणें सभागृहांतील माणसांना संपूर्ण संरक्षण आहे. त्याचप्रमाणें सदरहू सभागृहांतील वृत्तांत सरकारी रिपोर्टांत जें छापलें जातील त्याबद्दल संपूर्ण संरक्षण आहे. खासगी रीतीने कोणी भाषण छापल्यास त्यास संरक्षण नाही. तें भाषण राजद्रोही अगर आक्षेपाई असल्यास छापणारावर व प्रसिद्ध करणारांवर खटला होईल. अध्यक्षांनीं आपला निर्णय ता. २७

फेब्रुवारी रोजी दिला. त्यांचे म्हणणे असे की, तहकूबीची सूचना देऊन हा प्रश्न उपस्थित करता येतो; मात्र त्यांत आवश्यक बाबी असल्या पाहिजेत. ठरावाने हा प्रश्न उपस्थित करणे कठीण आहे. सामान्यतः नियम २४ अ प्रमाणे हा प्रश्न उपस्थित केला पाहिजे; ब तसे झाल्यास सरकार अगर अध्यक्ष सामान्यपणे संमति देतील असे घरून चालले पाहिजे. संतसिंग यांची सूचना नियम २४ अ प्रमाणे आणलेली नाही म्हणून ती नामंजूर केली गेली. नियम २४ अ मध्ये एकंदर विचार करतां दुरुस्ती करावयास पाहिजे. गुणदोषांच्या दृष्टीने अध्यक्षान्चा निर्णय असा की, भाषणस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य फक्त सभागृहांत आहे. सभागृहांतील भाषणाबद्दल अगर मत दिल्याबद्दल सरकारला अगर अन्य कोणालाही खटला करता येणार नाही, त्याचप्रमाणे सरकारी रिपोर्टांत भाषण छापले ब त्यांत कांहीही असले तरी सरकारला अगर अन्य कोणाला खटला करता येणार नाही एवढेच संरक्षण आहे. याचा अर्थ वाटेल त्याने भाषण छापले अगर वृत्तांत प्रसिद्ध केला तर संरक्षण आहे असा नव्हे. कलम ६७ (७) अगदी स्पष्ट आहे ब अध्यक्षांच्या मतेही इंग्लंडमधील कायदा असाच आहे. स्वतंत्रपणे सभासदाने भाषण छापणे म्हणजे एक स्वतंत्र प्रकाशन आहे व त्याचा सभागृहांतील कामकाजाशी संबंध येत नाही, म्हणून त्याला संरक्षण नाही. या निर्णयामुळे भाषणस्वातंत्र्याची मर्यादा स्पष्ट झाली. वर्तमानपत्रांत जे वृत्तान्त छापतात ते त्यांच्या स्वतःच्या जबाबदारीवर व त्या कामी सर्वसामान्य कायदा लागू पडणार हें उघड झाले. अर्थात हा निर्णय न्यायालयाचा नव्हे हें खरे, पण त्याचे महत्त्व मात्र कमी नसल्यामुळे भाषणस्वातंत्र्य मर्यादित झाले हें खरे. लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने यांत फरक होणे जरूर आहे. याची जाणीव या प्रसंगाने सर्वांना झाली.

सालमजकुरी रेल्वे बजेट टा. १८ फेब्रुवारी रोजी सर महंमद शाफरुल्लाखान यांनी मांडले. त्यांनी १९२४-२५ ते १९३४-३५ च्या कालांतील रेल्वेच्या व्यवहाराचे समालोचन केले. १९२४-२५ पासून एका ठराबिक योजनेप्रमाणे रेल्वेने आपल्या उत्पन्नांतून सर्वसाधारण कारभाराकरितां कांही भाग द्यावा असे ठरले होते. १९२४-२५ ते १९२९-३० पर्यंत रेल्वेतून वरील कारणाकरितां कांही उत्पन्न मिळाले. १९३०-३१ पासून आपत्ति-काल सुरू झाला, तरी सुद्धा ५३ कोटी रुपये रेल्वे-कडून सर्वसाधारण राज्यकारभाराकरितां मिळाले. तात्पर्य १९३०-३१ पर्यंत रेल्वे-कडून चालू खर्च, भांडबलावरील व्याज, घसारा फंड वगैरे बजा जातां रु. ४२

कोटी राज्यकारभाराकरिता मिळाले. १९३०-३१ ते ३४-३५ पर्यंत रेल्वेला घसाराफंडांतून रक्कम घेऊन चालू खर्च व व्याज भागवावे लागले. राज्यकारभाराकरिता कांही देतां आले नाही. घसाराफंडांतून रु. २७।। कोटी रक्कम १९३४-३५ पर्यंत उचलण्यांत आली, व शेवटीं सदरहू फंड रु. ९।। कोटी पर्यंत आला. जागतिक मंदी, प्रत्येक राष्ट्र स्वयंपूर्ण होण्याची खटपट करू लागले, त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आकसला; मोटारीमुळे उत्पन्न झालेली स्पर्धा, कामगारांच्या हितार्थ केलेले कायदे, व त्यामुळे वाढलेला खर्च, इत्यादि कारणांनीं रेल्वे खात्याला तूट येऊ लागली असें निदान रेल्वे-मंत्र्यांनीं आपल्या भाषणांत केले. एकंदर परिस्थिति पाहतां रेल्वेची तूट भरून निघणे कठीण आहे. तथापि पगारांचें स्केल कमी करून, कमी दरानें कर्ज काढून, जुने फेडून, थोडी व्याजाची बचत करून, मोटारीवर कांही नियंत्रण घालून कांही प्रयत्न करावयाचे घोरण ठरले आहे असेंही त्यांनीं सांगितले; अन्य देशांच्या मानानें येथील रेल्वेची परिस्थिति बरी आहे, एवढ्यांतच त्यांनीं समाधान मानून घेतले. नंतरच्या चर्चेत एकंदर रेल्वेखात्याच्या कारभारावर चर्चा झाली. लष्करी डावपेचाच्या दृष्टीनें बांधलेल्या रेल्वे-मार्गापासून कांहीच उत्पन्न येत नाही. त्यांतील नुकसान लष्करी खात्यांत टाकावयास पाहिजे. रेल्वे-व्यवहारांत बाजवीपेक्षां जास्त भांडवल गुंतविलें जात आहे व त्यामुळे व्याजाची रक्कम वाढत आहे. नुसत्या पगारावरील खर्च एकंदर खर्चाच्या ५८ टक्के आहे. याचा अर्थ असा कीं, कारणापेक्षां, जरूरीपेक्षां जास्त माणसें नेमलीं गेलीं आहेत. शिवाय गोऱ्या अधिकाऱ्यांची वर्णी लढू पगारावर होणें चालूच आहे. खाजगी कंपन्यांकडे असलेल्या रेल्वे-लायनी सरकारनें ताब्यांत घेतल्यास उत्पन्न वाढेल. त्याचप्रमाणें एंजिनें व इतर सामुग्री येथेंच तयार केल्यास आणखी बचत होईल. अगदीं उघडपणें जी लांच-लुचपत चालते ती बंद केल्यास उत्पन्न वाढेल. रेल्वे-घोडांनिं सर्व गोष्टींचें केंद्राकरण केले, यामुळे कार्यक्षमता कमी झाली असाहि आक्षेप घेण्यांत आला. तज्ज्ञ म्हणून गोऱ्यांची वर्णी लावण्यांत येते. रेल्वे खातें ही एक घंटाची बाब आहे, हाँसेची बाब नव्हे; या दृष्टीनें कारभार चालविला तर तो काटकसरीनें होऊन फायदा वाढेल व लोकांची सोय होईल. गोऱ्यांचा पगार कमी करतां येत नाही म्हणून तिघन्या वर्गांच्या उतारूंचें माडे वाढविणें, त्यांच्या बहातुकीवरील कर वाढविणें म्हणजे विनोदमूर्ति लाला शामलाल म्हणाले 'कुंभाराचें कुंभारणीपुढें कांही चालत नाही म्हणून रागानें तो गाढवांचें कान ओढतो तसें झालें आहे. (कुम्हारिन, कुम्हार

पर पार न बसाई, गधे के कान खींचे).” परदेशी व्यापार कसा बाढेल, परदेशांतून पक्का माल इकडे अधिक कसा आणतां येईल व कच्चा माल जास्त सोयीने तिकडे कसा जाईल वगैरे सोयी जाणून माल बाह्यतुकीचे दर ठरविले आहेत, हा आरोप आंकड्यानिशी शाबित करण्यांत आला. तूट कशी भरून काढावी यावर बडेभाई शौकतअल्ली म्हणाले, “ माझा मुसलमानी धर्म सांगतो की, पैसा असेल तेव्हां खर्च करून टाकावा, व नसेल तेव्हां उपवास करावा. असेल तेव्हां ईद व नसेल तेव्हां रमजान; म्हणून रेल्वे खात्याने वर्षभर रमजानचे रोझे करावे, म्हणजे उपवास करावा.” बडे मिया अर्थमंत्री झाले नाहीत हे देशाचे महाभाग्यच समजले पाहिजे ! असे सांगतात की महंमद अल्लीना सभेत कोणीतरी खिलाफत फंडाचा हिशोब मागितला त्यावर त्यांनी उत्तर दिले, “ तो स्वर्गात मिळेल.” त्यावर प्रश्न विचारणाराने सांगितले “ कांहीं हरकत नाही; पण तुम्ही तेथे सांपडाल कां ? ” अल्ली-बंधू म्हणजे बेफामपणा व मंपकपणा, ही टीका अनेक वेळां रास्त वाटते. सरगिडने यांनी अँग्लो-इंडियनांना मिळणारा पगार कमी आहे अशी तक्रार केली. झाफर-ल्लानी चर्चाला उत्तर दिल्यानंतर मागणीवरील कपातीवर बादविवाद झाला. रेल्वे-बोर्डाचा कारभार, सामुग्री व माल घेण्याचे धोरण, तिसऱ्या वर्गाच्या उतारुंचे हाल, रेल्वे कामगारांचीं गाऱ्हाणीं, मुसलमानांना देण्यांत येणाऱ्या नोकऱ्या, रेल्वेचे एकीकरण वगैरे प्रश्नांबाबत बादविवाद होऊन, जातवार नोकऱ्यांबद्दलची कपात सोडून, काँग्रेस व काँ. नॅ. पक्ष यांनी आणलेल्या कपाती पास झाल्या. मागील वर्षी रेल्वे कामगारांच्या गाऱ्हाण्याबाबत बोलतांना १९३० च्या संपांत कमी केलेल्या ५ हजार कामगारांची तक्रार मी मांडली होती. या वर्षी पुन्हां तीच कथा गावी लागली. काट-कपरीच्या नांवाखाली ५ हजार लोक कमी झाले होते. रेल्वे युनियनसना मान्यता देण्यांत येत नाही, बादशाही कमिशनच्या (Royal Commission on Labour) शिफारशीप्रमाणे मान्यता देण्याच्या कामी उदार धोरण ठेवावे, पगाराचे स्केल न्याय्य नाही, वगैरे बाबी मी, गिरी, रंगा, जोशी यांनी सभागृहापुढे मांडल्या. पंत, दास, सत्यमूर्ति यांनी रेल्वेच्या उघळपट्टीच्या कारभारावर टीका केली. एकंदर रेल्वेचे लढीत पांच दिवस चालले, शेंवटीं वेळ संपताच ‘कत्तल’ सुरू होऊन रेल्वे-वजेट संपले. रेल्वे-मंत्र्यांची माहिती पद्धतशीर असे. ते व्यवस्थित बोलत. ते मुसलमानांच्या हिताबद्दल दक्ष असून निर्भीड-पणाहि त्यांच्यांत होता. साल-मजकूरची चर्चा मागील वर्षाच्या चर्चेपेक्षा अधिक उपयुक्त व व्यापक झाली. त्याचे थोडेसे श्रेय नवीन रेल्वे-मंत्र्याला देणे जरूर आहे.

ता. २८ फेब्रुवारी रोजी ५ वाजतां फडणीस सर ग्रिग यांनी सालमजकूरचें अंदाजपत्रक मांडलें. १९३४-३५ च्या अखेरच्या हिशोबांत दुरुस्त अंदाजापेक्षां १*६८ कोटी रु. अधिक जमा झाले. १९३५-३६ सालच्या दुरुस्त अंदाजांत २*४२ कोटी रु. सालअखेर शिल्लक राहतील अशी माहिती दिली. वास्तविक १९३५-३६ साल अखेर फक्त ६ लाख रु. शिल्लक राहतील असें मागील सालीं अंदाज-पत्रक-मांडतांना सांगितलें होतें. एवढा फरक कां पडला याचें कारण सांगतांना देशाची आर्थिक स्थिति सुधारली असून ब्रिटिश साम्राज्यांत राहण्यापासून त्यांनीं हिंदुस्थान धुतला जात आहे हें विधान खोटें आहे याचा हा पुरावा आहे असेंही सांगितलें. जास्त शिल्लक राहिल्यामुळें खेडेगांव सुधारणा-फंडाकडे एक कोटी रुपयांऐवजीं रु. २*८१ लाख देतां आले. शेतकऱ्यांकरीतां केवढी गोष्ट सरकार करीत आहे याची जाणीव सभासदांना नाहीं, याचें आश्चर्य त्यांनीं प्रगट केलें. नंतर निरनिराळ्या जमेच्या व खर्चाच्या कलमाबाबत फरक पडण्याचीं कारणें सांगून १९३६-३७ सालांत काय अंदाज धरले आहेत हें सांगितलें. संरक्षण खात्यांतील खर्च बराच कमी झाला आहे, पण तो तात्काळीक आहे, ही बचत कायमची नव्हे हेंही सांगून टाकलें. केटयाच्या पुनर्घटनेला-बांधणीला-पुष्कळ खर्च करावा लागेल हें सांगून १९३४-३५ मधील पक्की शिल्लक रु. १*७३ कोटी, १९३५-३६ सालांतील दुरुस्त अंदाजाप्रमाणें शिल्लक रु. २*४२ कोटी, व १९३६-३७ सालांतील अंदाजी शिल्लक रु. २*०५ कोटी यांची वासलात खालीलप्रमाणें केल्याचें जाहीर केलें. शेतकी, शोध, नभोबाणी, ओरिसा व सिंधमधील होणाऱ्या नवीन प्रांतिक सरकारी कचेऱ्या, यांवर त्यांतील बराच भाग खर्च करण्यांत येईल असें सांगून रु. २ कोटींची शिल्लक १९३६-६७ सालांत कांहीं कर कमी करून जिरबाबथाची असें जाहीर केलें. पुढील सालीं सुरू होणाऱ्या घटनेमुळें होणारे फरक लक्षांत घेऊन, प्रांतिक सरकारांना करावी लागणारी मदत लक्षांत घेऊनच हे कर कमी करण्याचें ठरलें आहे, असें सांगितलें. नोकरांची पगारकपात मागील वर्षींच काढून टाकली होती, व जी शिल्लक राहिली होती तीही सालमजकुरी काढून टाकून वर उल्लेखिलेली शिल्लक राहिली होती. पगारकपात कायम ठेविली असती तर, अधिक प्रमाणांत कर कमी करतां आले असते; पण जनतेपेक्षां सरकाराला नोकरांचें हित-अधिक कळतें ही टीका मग रास्त कशी ठरली असती ? कमी केलेल्या करांतील मुख्य बाब म्हणजे रु. २००० खालील उत्पन्नावरील कर माफ केला. दोन हजार

पेक्षा जास्त उत्पन्नावर जो अधिक कर (Surcharge) बसविला होता तो निम्मा म्हणजे मुख्य कराच्या हद्द केला. मागील वर्षी केलेल्या टीकेचाच हा परिणाम होय. अर्ध्या तोळ्याच्या ऐबर्जी १ आण्यांत एक तोळ्याच्या वजनाचें पाकीट जाईल असें जाहीर केलें. कायमस्वरूपी बाबींतून उत्पन्न वाढत नसतांना उरलेली शिल्लक कर कायमचे कमी करण्याकडे वापरणें ही अदूर दृष्टी आहे, हें त्यांनीं मान्य करून, हिंदुस्थानाची स्थिती झपाट्यानें सुधारत आहे, म्हणूनच हा घोका पत्करला आहे असें विधान केलें. जशी राजकीय प्रगति होत जाईल तशी आर्थिक परिस्थिति सुधारेल. पण राजकीय वातावरण गरम तर राजकीय प्रगतीही होणार नाही, असें सांगून फडणिसी व्यवस्थेबाबतचें (Finance Bill) बिल सभागृहापुढें मांडलें. दोन दिवस बजेटावर सामान्य चर्चा झाली. त्यांत अंदाजपत्रक शिल्लकी स्वरूपाचें आहे (Surplus Budget) हें खरें नाही. एकंदर फडणिसी व्यवहार पाहतां प्रांतिक स्वायत्तता यशस्वी होणार नाही, असें अखिल दत्त व गुलाम हुसेन हिदायतुल्ला यांनीं सांगितलें. शौकतअल्ली म्हणाले, “मी सतरा वर्षे सरकारी नोकरी केली. मी चांगलें काम केलें.” एकांनें आवाज काढला ‘अफू!’ त्यावर ते म्हणाले, “होय, अफूचें व माझे चांगलेंच जमत असें. एक दिवस उजाडतांच धर्माचा सदेश आला. दोनदां दाढी करीत होतां तें सोडून दिलें व तिला बाढविली. सुंदर कपडे फेकून दिले व फकिरी पेशा पत्करिला. आम्हां बंधूंना सरकारानें तुरुंगांत टाकलें. माझे पेन्शन बंद केलें. यंदाच्या बजेटांत शिल्लक उरली आहे तरी फडणिसांनीं—ते फार चांगलें गृहस्थ आहेत—मला फार आवडतात—माझी पेन्शनची बाकी रु. २० हजार देऊन टाकावी! मी गरीब आहे एवढें त्यांनीं केलें म्हणजे त्यांचें बजेट गरीब माणसाकरितां केलेलें बजेट ठरेल !! मला खर्च फार येतो. शिक्षावाले माझ्याकडे पाहून दुष्पट पैसे मागतात. आतां हातपाय कमजोर झालेलें आहेत. वादविवाद कशाला करतां? दोन्ही पक्षांची चार माणसें एकत्र बसवून ठरवून टाका. म्हणजे मतदानाची दगदग व वाटचाल बांचेल !” अध्यक्षानीं सांगितलें की, “देशाच्या गान्हाण्यावर बोला.” मिया म्हणाले, “सरकार आपल्या नोकरांची काळजी घेतें, तशी तुम्ही आमची घ्या, व निदान शिक्षा—भत्ता तरी देववा !” डॉ. राजन् यांनीं फडणिसांच्या चुकीच्या अंदाजावर टीका केली. डॉ. खान यांनीं “हें सरकार गरिबांसाठीं कांहीं करणार नाही. हें कार्यकारी मंडळ वाटेळ ते बटहुकूम काढतें. वास्तविक हें मंडळ बेकायदेशीर संस्था आहे. त्यांच्यांत दूरदृष्टी नाही व अक्ल नाही.

व आपले अधिकार लबकरच जाणार म्हणून भीतिने ते वाटेल ते करावयास उद्युक्त झाले आहेत. जे परकी अधिकारी आहेत त्यांची दृष्टी स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकडे आहे, व जे देशी अधिकारी आहेत ते गुलाम बनलेले आहेत. कांहीं पदव्याकडे डोळे लावून बसले आहेत.” नंतर डॉ. साहेबांनी सरहद्दीवरील सरकारी अधिकाऱ्यांच्या लीला वर्णन केल्या. त्यांच्या भाषणामुळे गोरे अधिकारी सभासद फार गरम झाले. वेळच संपला, नाही तर प्रसंगच ओढवला असता ! !

शेठ मथुरादास यांनी “देशाची स्थिती आर्थिक दृष्ट्या सुधारत आहे हें खरें नाही, सरकार काटकसर करीत नाही” बगैरे तक्रारी केल्या. मोदी म्हणाले, “बजेट वाईट खरें, पण अगदी वाईट नाही.” याकुब यांनी तक्रार केली की, “बजेट भांडवलवाल्यांच्या फायद्याचें आहे, व त्यांची मर्जी संभाळण्याचें काम सरकार करीत आहे.” “नभोवाणीवर खर्च करणें म्हणजे सरकारी प्रचार करणेंच होय” असें वसंतदास म्हणाले; ते पुढें म्हणाले, “देशी धंद्यांना उत्तेजन देण्याविषय सरकार आहे व त्याच दृष्टीने बजेट तयार केलें आहे.” डॉ. बानर्जी यांनी खर्चाच्या बाबीवर विस्तारशः टीका केली. अधिक कर कमी करूं नये तो तसाच ठेऊन पोस्टाचे दर कमी करावेत असें त्यांनी सुचविलें. डॉ. दलाल यांनी येणाऱ्या व्हाइसरॉयची स्तुतीच आपल्या भाषणांमध्ये गायिली, त्यांत दूरदृष्टी होती. डॉ. मजकूर हे सरकार नियुक्त सभासद व नंतर ते सरही झाले; सर कासबजी म्हणाले, “थोडक्यांत बोलण्यांत विद्वत्तेचें रहस्य आहे व ही गोष्ट फडणीस चांगलीच जाणतात.” “दीड तास ” असा सत्यमूर्तींनी टोला मारला. उत्तर न देतांच कावसजींनी फडणिशांच्या अंदाज करण्याच्या पद्धतीवर कोरडे ओढले. पुढें चार वर्षांनीं काय होणार आहे ही दृष्टि ठेवून वागणें गैर आहे. सर्वत्र परिस्थिती अस्थिर आहे. कर देण्यालाहि कांहीं मर्यादा आहेत. शिलकींतून भांडवलीं कामें—कायम स्वरूपाचीं कामें—पुरीं करणें चूक आहे. त्याचप्रमाणें जमा कमी अंदाजून सालअखेर ती जास्त आली, शिल्लक जास्त उरली, तर ती कर कमी करण्याकडेच खर्च करावी, दुसऱ्या कोणत्याहि कार्याकडे ती खर्च करूं नये. सर कासबजींनीं मध्यंतरी सरकार विरुद्ध टीका करून सरकारला टोला मारला म्हणून “तुम्ही काँग्रेस सभासद व्हा. हे ध्या चार आणे ” असा उलट टोला फडणिशांनीं त्यांना मारला होता. त्यास उत्तर म्हणून या भाषणांत त्यांनीं (कावसजींनीं) फडणिशांची शासक टीका करून चांगलीच हजेरी घेतली होती. पंडित पालीवाल यांनीं लेनीननें दधुमामधील

कामगार प्रतिनिधींना जो सल्ला दिला होता त्याप्रमाणे आपली दृष्टि आहे असे सांगितले. (" You are a worker, the Duma is for Buffaloes. You just go and tell all over Russia about the life of workers, explain the horrors of capitalist slavery, call the workers to revolution, fling in the face of the Black Duma the words 'scoundrels', 'exploiters', etc. You introduce such an amendment, that in three years we are going to hang the lot of you black hundred Cadets on lamp posts. Now that will be a real amendment. ") वरील सल्ल्याप्रमाणे शिष्यांचा वर्षाव त्यांनी केला नाही; किंवा उपसूचनाहि मांडली नाही. इंग्रज सभासदांनी बाड-विस्तारा घेऊन चालतें व्हावें एवढेंच सुचविलें ! 'बाडविस्तार ठेवून जावें' अशी एकानें सूचना केली !! जनताहितार्थ हा खर्च न होता तो साम्राज्याकरिता खर्च होत आहे; एकंदर जनता अगदी हुताश झाली आहे व हा कल्यांत टाळावयाचा असेल तर असले बेडसर फडणिस-शौच्या मते हे सगळे निदान १९ टक्के बेडसर असतात-यांना बाजूस सारून चांगल्या माणसांच्या हाती कारभार दिला पाहिजे. फडणिसांच्या रोगावर स्वतःचें म्हणून पंडित पालिबाल यांनी औषध सांगितलें तें असे. " अहंभावाचें संकोचन व मानव्याचें विकसन केल्यास रोग बरा होईल. " (A little deflation of his ego and a little inflation of the man in him will do him immense good.) ही मात्रा फडणिसाला अयोग्य नव्हती, निदान सभासदांनी सभागृहांत हास्य उधळून ती प्रस्तुत आहे एवढें तरी नमूद केलें. युरोपियन गटाचे मॉर्गन यांनी अवचित ब अकल्पित उरलेली शिल्लक कर्ज-फेड करणाऱ्या फेडफंडांत जमा करणें, ही योग्य गोष्ट केली नाही म्हणून टीका केली. ब्रह्मी सभासद यु बी सी यांनी हिंदी लोकांनी ब्रम्हदेशाची गळचेपी चालविली आहे, ती तूर्त बंद व्हावी, मग गोऱ्या लोकांकडे आम्ही पाहूं. तेथील हिंदी लोक म्हणजे सरकारच्या दत्तकपुत्राप्रमाणे बागतात अशी टीका केली. ब्रह्मदेश पुढील सालापासून बेगळा होणार हें ठरलें असून, जातां जातां हा अहेर या रंगीबेरंगी पोषाखवाल्या सभासदानें केला. सरदार मंगलसिंग यांनी सांगितलें की, नभोबाणीवरील गाण्यानें पोट भरणार नाही. दोन घांस अधिक मिळतील असा कांहीं कार्यक्रम सरकारनें करावा. शेवटीं शीखांना सर्वत्र योग्य लांबीचें किरपाण बाळगण्याची परवानगी असावी अशी सूचना केली, यामुळें पोटाची सोय होईल अशी त्यांची कदाचित् अपेक्षा असावी !! बी. दास यांनी

लष्करी खात्याबरील खर्चाबद्दल तक्रार केली: बलुचिस्तान व सरहद्दीवरील मुख्य यांवर भलताच खर्च होतो अशी त्यांनी तक्रार केली: प्रांतवार माणशी उत्पन्न देऊन संवर्धक खात्यावर प्रांतवार माणशी खर्च किती अल्प प्रमाणांत आहे हें आंकडेवार दाखवून दिलें. मुंबईत माणशी उत्पन्न रु. ६-११-० व खर्च रु. १-४-८ इतका आहे. बिहार-ओरिसामध्ये उत्पन्न रु. १-७-२ व खर्च रु. ०-६-३ आहे. अशी प्रांतांची हीन स्थिति असतां सरहद्द प्रांताला सरकार माणशी रु. ४ देणगी (Subvention) देतें. येथें संवर्धन खात्यावर माणशी खर्च रु. १-५-७ होतो. सर्व प्रांतोपेक्षा हें प्रमाण जास्त आहे; हा अन्याय होय. उत्पन्न कमी व खर्च सर्वांत जास्त ही वांटणी योग्य नाहीं; या मागील हेतु उघड आहे. दास यांची टीका बरीच झोंबली. यानंतर अहमद शहा अबदालीचे वंशज 'नवाबसाहेब ऑफ डेरा' हे बोलाबयास उभे राहिले. अर्थात् त्यांनी कडणीसांची स्तुति केली. ते म्हणाले, "शेतकरी, शिपाई, व्यापारी या सर्वांची सरकारानें सुंदर व्यवस्था केली आहे. हें बजेट उत्कृष्ट आहे." 'यांत राजनिष्ठांची व्यवस्था नाहीं' असें एकानें छेडलें. "माझी नेहमीच तक्रार आहे कीं, हें सरकार राजद्रोही लोकांना घाजिणें आहे, विरोधी पक्षाचीच खुशामत करतें. ब्रिटिश सरकाराच्या ऐवजी हिंदी सरकार असतें तर जी टीका येथे ऐकूं येते ती आली नसती. पूर्वींचे राजे महाराजे मोंगल बादशहा म्हणजे हम करे सो कायदा असे होते. 'शिक्षाशाही' म्हण हेंच दर्शवितें कीं, सरकारी हुकुम म्हणजेच कायदा. माझा पूर्वज अबदाली याने जेव्हां पानपती मराठ्यांचा पराभव केला." -वाक्य पुरें होण्यापूर्वींच अध्यक्षांनी 'बजेटावर बोला' म्हणून हटकलें, त्याबरोबर हा अहमदशहा अबदालीचा वंशज बाग्युद्ध सोडून आपल्या किल्ल्यांत परतला व मटकन् जागेवर बसला. नवाब-मेजर नवाब अहमद नवाज खान, हें सरकारनियुक्त सभासद होते. मूर्ति ठेंगणी, उंच फेटा, पळेदार मिशा, बोलण्यांत अतिशय शालीन, व वागण्यांत राजनिष्ठा तर ओसंडत असे. लॉबींत नमाज पढत, खरे धर्मनिष्ठ, पण त्यांच्यांत कडवेपणा नव्हता. हिंदु-मुसलमानांची एकी असणें जरूर असें म्हणणारे. माझे मुनीम व हिशोब ठेवणारे "पित्यानुपित्या हिंदू आहेत, हिंदूंचें डोकें व पाठाणांचे बाहू यांची जोड झाल्यास हिंदुस्थानाला काय कमी आहे" असें प्रतिपादित. 'एकादे वेळीं तरी आमच्या बाजूनें मत द्या' असें म्हणतां 'मी सूर्याप्रमाणें या जागीं स्थिर आहे. तुम्ही सरकार व्हा, माझें मत तुम्हालाच आहे. कोणीहि सरकार होवो. मी नित्य, सनातन व स्थिर आहे." राजनिष्ठेच्या सद्गुणांचें हें मूर्तिमत स्वरूपच होतें!

पंडितजींनी फडणिसाच्या अविश्वासी घोरणावर प्रथम टीका केली. नेहमी कर योजनेचा भाग सुद्धा छापील भाषणांत येई, पण या खेपेस तो छापील भाषण झाल्यानंतर स्वतंत्रपणे दिला गेला. याचा अर्थ बजेटांतील गुप्त गोष्टी लोकांना अगोदर कळू नयेत हाच होता. पण त्याचबरोबर हातांखालील अधिकाऱ्यांवर अविश्वास प्रकट होतो हेहि खरे. जेथे अविश्वास सुरू झाला तेथे अवनती पण सुरू होते. औरंगजेवास हाच अनुभव आला. बाप, भाऊ, मुलें यांसर्वांवर तो संशय घेऊ लागला व त्याचा शेवट करुणाजनक झाला. “हीच गोष्ट या सरकारची होणार” हे भविष्य पंतजींनी वर्तवितांच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. “मागील साली जमा कमी घरण्यांत चूक होते अशी टीका झाली असतां सुद्धां तीच चूक पुन्हां होत आहे. बिरोधी पक्षाची टीका रास्त होती हे कबूल करण्याऐवजी तीच चूक करावयाची व टीकाकार भीतीचे वातावरण उत्पन्न करतात म्हणून त्यांच्या नांबाने बोटें मोढावयाचीं, ही कांगावखोर वृत्ति फक्त हाच फडणीस करूं जाणें ! फडणीस ही गोष्ट जर मुद्दाम जाणून बुजून करित असतील तर हा इसम लुच्या (Knave) म्हटला पाहिजे. हा अज्ञानाने करतो, म्हणून ‘मूर्ख’ (Fool) असें मला म्हणवत नाही—कदाचित् यापैकीं ते कांहींहि नसतील—एक गोष्ट मात्र निश्चित की, कांहींतरी निश्चितपणे करण्याचें ठरवून हे सद्गृहस्थ या देशांत आलेले आहेत. बजेटांतील भोंगळपणा दिखाऊ आहे, आपलें कार्य पुढें टकल्याचा चाणाक्षपणा निश्चितपणे फडणिसांत आहे व त्यांचीं पाऊलेंहि अगदीं योजनापूर्ण पडत आहेत. लष्करी खर्च कमी झाला आहे ही गोष्ट खोटी आहे.” पंतजी आंकड्यानिशी २६२ कोटी रुपये जास्त खर्च झाला आहे हे सिद्ध करून दाखविलें. आंकडे सांगत असतां ग्रिग महाशय चुळबुळ करित होते. “खर्चावर नियंत्रण नाही, स्थायी फडणिसी समितीला फडणीस जुमानित नाहीत हा अनुभव सांगितला. वास्तविक ही समिति दरसाल नेमावी असें जेव्हां सभागृहानें ठराविलें त्यावेळीं त्या वेळचे फडणीस सर मालकम हेले यांनीं सभासदांच्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा फायदा फडणीसास मिळावा हा समितीचा उद्देश आहे असें सांगितलें होतें. हल्लींचे फडणीस इतरांना कांहीं कळतें हें मानावयासच तयार नाहीत ! समितीच्या कार्यक्षेत्रांत काटकसर सुचविणें, मंजूरी लागणाऱ्या (Votable) सर्वव्या सर्व नवीन बाबींची तपासणी करून ठोकळ रकमा मंजूर करणें, फडणिसी खाते ज्या ज्या बाबतींत सल्ला मागेल त्यावर सल्ला देणें इतक्या गीष्टा व्हाव्यात असें

ठरलें असतां, विद्यमान फडणीस समितीला विचारीत नाहीत. अन्य देशांत असें झालें, तर मंत्रिमंडळें गडगडतात. येथील एकंदर पद्धति इतकी दुष्ट (Wicked), इतकी सडकी (Rotten) आहे की तिचा निकाल लागल्याशिवाय देशाला आशा करण्यास जागा नाही !!" असें तळमळून बोलून पंतजी बसले. सर जेम्स ग्रीग उत्तरादाखल बोलतांना म्हणाले ' मला चिडवण्याला पुरे होईल अशी टीका यंदा झालीच नाही. ' " चिडव्यास तुम्हांस कांहींतरी कारण लागतें कां ? " एकानें पृच्छा केली. " झालेली टीका सर्व विध्वंसक होती. परस्पर विरोधी टीकाही होती. मी गप्प राहिलों तरी चालेल, पण माझ्याने तें जुळत नाही म्हणून बोललों इतकेंच. मी कांहींहि बोललों तरी तें चुकीचें व कांहींहि केलें तर तेंहि चुकीचें ! प्रत्येकाला खूप करणें मला शक्य नाही, म्हणून मी स्वतःलाच खूप करून घेतो व नेहमीच्या संयमाने (Cumstomary moderation) टीकाकारांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न करतो ! पंतर्जीच्या आंकड्याबाबत मला नीट तपासून पाहिलें पाहिजे. तथापि ते म्हणतात तें सर्वस्वी मी कबूल करावयास तयार नाही. नभोवाणीवर होणाऱ्या खर्चावर टीका झाली पण दिल्ली केंद्रांतून होणाऱ्या कार्यक्रमांत सरकारवर टीका होते, हा अजब अनुभव त्यांनीं सांगितला. नंतर हुंडणावळीचें घोरण बरोबर आहे. रेल्वेचें घोरण, संरक्षणाबाबतचें घोरण, जकातीचें घोरण, कर्जाबाबत घोरण, हीं सर्व घोरणें बरोबर आहेत. प्रांतिक सरकारें बेफामपणें कर्ज काढतात ही कावसजीची टीका म्हणजे भांडवलवाल्यांची टीका होय. शक्य तितकें कर्ज काढा, चालू घडी पुरतें पाहा. आज खा, प्या, मजा करा, कारण उद्यां मरावयाचें आहे. ही कावसजीची नीति स्वीकारली तर उद्यांच हिंदुस्थान मरेल ! कावसजी काँग्रेसशी फार लगट करीत आहेत. कदाचित सुपर-टॅक्स [प्राप्तीवरील जादा कर] कमी करून घेण्यासाठी ही गोष्ट ते करीत असतील पण त्यांच्या जाळ्यांत काँग्रेस पक्ष सांपडणार नाही. उलट मीठावरील कर कमी करण्याच्या सूचनेस कावसजी मात्र विना-कारण लोभानें पाठिंबा देऊन बसतील ! बजेट फेटाळण्यांत मात्र काँग्रेस पक्ष त्यांचा उपयोग करील. " " तुम्ही त्यांना चार आणे कर्ज दिलें तरी " — सत्यमूर्तीनें डबबलें — " दोन महान्या मध्ये येणारांना लायाच बसतात, ही गोष्ट काँग्रेसनें करण्यास विस्मृत नये. तथापि पुढें काय होईल हें न सांगतां माझें बजेट योग्य आहे, पुढें मागें मी बजेटाबाबत जरूरीपेक्षां जास्त काळजी दाखविली [Over cautious] असें जरी दिसून आलें तरी मला त्याबाबत पश्चाताप वाटणार नाही व केवळ यदर्थित

करण्याची जरूरी वाटणार नाही!!” याप्रमाणे हे ‘संयमपूर्ण’ भाषण झाले. पश्चाताप व खेद यांचा स्पर्शच ज्याला होत नाही असा हा विरळा बांका फडणीस सर्व मित्रमंडळीत व विरोधकांत अप्रिय झाल्यास नवल काय ?

साधारण चर्चेनंतर कपातीवरील चर्चा पांच दिवस चालली होती. सरकारी माहिती खात्याने १९३४-३५ सालच्या हिंदुस्थानांतील प्रगतिबाबत रिपोर्ट छापला होता. त्यांत बिहारमधील धरणीकंपाचा फायदा घेऊन काँग्रेसने आपली मांड लोकमतावर बसविली, फंड गोळा केला, पण तो अनाढ्यां खर्च केला. गांधी-जींची हरिजन चळवळ म्हणजे एक डाव आहे बगैरे बेछूट विधाने त्यांत केली होती. रिपोर्टवर सामान्यतः तो मान्य आहे, मात्र त्यांतील प्रत्येक विधान सरकारला मान्य आहे असे नव्हे, असा शेराहि धूर्तपणे मारला होता. गृहखात्याच्या मागणी-मध्ये कपात सुचवून भुलाभाईंनी एकंदर माहितीखात्याची हजेरी घेतली. अणे यांनी त्यांना पाठिंबा दिला, व एकंदर धोरणाचा इतिहास सांगितला. वार्षिक रिपोर्टात माहिती असावी असा संकेत असतां साल मजकुरी एका पक्षावर टीका करण्याचे प्रयोजन नव्हते, व ती टीकाही रास्त नव्हती. बंगाल सरकारने असाच उपद्रव्याप एकदां केला होता. त्यांत पंडित जवाहरलालबद्दल कांहीं विधाने केली होती व शेवटीं बंगाल सरकारला ती जाहीरपणे मागे घ्यावी लागली. गांधीजींच्या हरिजन चळवळीविषयी संशय प्रकट करणे अन्यायाचे आहे. त्यांच्या उदात्त हेतू-बद्दल संशय घेणे चुकीचे आहे. काँग्रेसने हरिजन चळवळ हातीं घेऊन राजकीय फायदा उठविला हेही म्हणजे बरोबर नाही. सरकारने ही चळवळ कां केली नाही? या वर्गाच्या उद्धाराकरितां आजतागायत सरकारने काय केले? उलट जे करतात त्यांच्या पवित्र हेतूबद्दल सरकार शंका घेते. जगांत आपला अपराध छपविण्यासाठीं गांधीजीसारख्या महात्माची निंदा सरकारने चालविली आहे. या क्षुल्लक व क्षुद्र टीकेवर मी व्यर्थ काळ दबडूं नये असें मला एकाने सांगितले. त्याला माझे उत्तर असें की, ‘न केवलं यो महतोपभाषते । शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥’ (जो श्रेष्ठ पुरुषाची निंदा करतो तो तर पापी आहेच पण ती ऐकतो तोहि एक पापी आहे. हे पाप मला करावयाचे नाही. जे करतील ते भरतील. “काँग्रेस व्युबिली चोपडे नं. ५ बरही, जे कुमारअप्पांनी राष्ट्रीय कर्जाबाबत लाहिले आहे, त्याबाबत काँग्रेस चिट-णीस कृपलानी यांनी यांतील सर्वच तपशील काँग्रेसला मान्य आहे असें नव्हे, सर्वसाधारण मान्यता आहे असा शेरा मारला आहे.” हे सांगून गृहमंत्री क्रेक साहेब म्हणाले

तसाच रिपोर्टावर शेरा मारला तर दोष कोणता ! तथापि त्यांतील विधानांची जबाबदारी सरकार टाळीत नाही. प्रत्येक मोठमोठ्या चळवळीबाबत दोन मते असणे शक्य आहे. आमच्यावर इतकी टीका होते पण आम्ही तक्रार करीत नाही. मग आम्ही थोडी टीका केली तर राग कां यावा ! या रिपोर्टातील एक दोन बाबी सोडून अनेक वर्तमानपत्रांनी त्याची उलट स्तुतीच केली आहे. बिहार-घरणीकंपाच्या वेळी अधिकाऱ्यांना जवाहरलालनीं नालायक म्हटलें तर अनेक लोकांनीं त्यांची स्तुति केली. सुरवातीस काँग्रेस दुःखनिवारण समितीनें सहकार केला, पुढें मात्र तिनें घोरण बदललें. महात्माजींमुळे काँग्रेस-समिति सहकार्य करूं लागली हें खरें आहे. गांधीजींच्या पवित्र व उदात्त हेतूबद्दल सरकारला बिलकुल संशय नाही.

(Government as a whole has not the slightest desire to throw any doubt, whatever, on the purity and entirely altruistic character of Mahatma Gandhi's motives.) अशी स्थिति असतां कपात पास करून सरकारला दोष देणें टीका नव्हे. या भाषणानंतर काँग्रेसपक्षानें कपातीवर मतदान मागितलें नाहीं. अपेक्षेपेक्षां ही चर्चा लवकर संपली. फडणीस सभागृहांत नव्हते; अध्यक्ष अन्य अधिकाऱ्यांना दुसरी मागणी मागण्यास परवानगी देईनात. हा गांधेळ ५-१० मिनिटें चालू होता. इतक्यांत फडणीस धांवत आले व म्हणाले, कीं “मी सभागृहाची माफी मागतों. मला वाटलें कीं ही चर्चा ४॥ पर्यंत चालेल व ४॥ ला कठीण प्रसंग (मतमोजणी) होईल.” “पुन्हां अंदाजांत चूक” (“Another case of underestimation”) असा अणे यांनीं मधेच टोला हाणला. सभागृहांत प्रचंड हंशा झाला.

परराष्ट्रीय खात्याची मागणी मांडल्यानंतर, काँग्रेसच्या तर्फे असफअल्ली यांनीं सरहद्दीवरील लष्करी धोरणाचा निषेध करण्याकरितां कपात सुचविली. सरहद्दीवरील लष्करी धोरणाचा साद्यंत इतिहास त्यांनीं सांगितला. अफगाण व हिंदुस्थान सरकारांमध्ये करार होऊन एक रेषा ठरविण्यांत आली, तिला ड्यूरान्ड रेषा (Durrand Line) म्हणण्यांत येतें; ही सरहद्द या रेषेच्या दोन्ही बाजूस राहाणाऱ्या टोळ्यांना न विचारतां आपसांत ठरवून हा प्रदेश दोन्ही सरकारांनीं वांटून घेतला; व हिंदुस्थानाच्या बाजूनें विद्यमान राजकीय कारभारविषयक (Political and Administrative) सरहद्दीपासून ही रेषा शें दोनशें मैल लांब आहे. त्या रेषेपर्यंत पक्का अंमल बसविण्याचें हें आक्रमक धोरण, आगेकुचचें घोरण

(Forward Policy), चुकीचें आहे. या टोळ्यांचें स्वातंत्र्य अपहरण करण्याचा हक्क हिंदुस्थान सरकारला नाहीं. शिवाय या रेवेपर्यंत अंमल नेणें म्हणजे रशिया, चीन व पर्शिया या राज्यांशीं कटकट करण्याचा प्रसंग याबयाचा. अंमल बस-बिण्याच्या घोरणाचा परिणाम म्हणून कोट्यवधि रुपये खर्च झाले आहेत. शिवाय लष्करी खर्चही या घोरणानें वाढता आहे. हें घोरण इंग्रजांनें ठरवावें व हिंदी लोकांनीं त्याकामीं होणारा खर्च सोसणें हा अन्याय होय. १९२३ सालीं ज्यावेळीं हें आक्रमक घोरण स्वीकारण्यांत आलें, त्यावेळीं याचा अर्थ म्हणजे रानटी टोळ्यांना त्यांच्या मागासलेल्या जीवनापासून मुक्त करून आधुनिक सुधारलेल्या जगांत आणावयाचें असा सांगण्यांत आला होता. प्रत्यक्ष अनुभव मात्र निराळा येत आहे. शैकतहलींनीं पाठिंबा देतांना सांगितलें कीं, हिंदुस्थानची नैसर्गिक सरहद्द सिंधू नदी ही आहे. त्यापलीकडील पठाण अगर रानटी टोळ्या यांचें स्वातंत्र्य नष्ट करणें योग्य नाहीं. शूर अफगाण लोक पण त्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट करणार नाहींत. जर कधीं अफगाण लोक आमच्या हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य हरण करण्याकरितां आले, तर मात्र आम्ही मुसलमान, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य रक्षणासाठीं, त्यांच्याशीं ते मुसलमान असले तरी लढूं.” लष्करी खात्याचे चिटणीस मि. टॉन्टनहॅम यांनीं सांगितलें कीं, राजकीय संरंहद्द व “ ड्यूरांड रेषा ” यांमधील मुलखांत राहणारे लोक, सशस्त्र आहेत, शेंकडों बंदुका त्यांच्याजवळ आहेत, लूटमार करण्याच्या दृष्टीनें प्रदेशही सोईचा आहे. जमीन नापीक व खडकाळ असल्यामुळें येथील लोकांचा पूर्वापारचा धंदा म्हणजे मधून मधून हिंदुस्थानांत याबयाचें व लूटमार करावयाची. हें बंद करण्यासाठीं सरकारनें ४२ हजार सैन्य व १५ हजार गस्तवाले ठेवले आहेत. तरीसुद्धा गेल्या ७० वर्षांत २६ मोठ्या मोहिमा सरकारला काढाव्या लागल्या. याशिवाय किरकोळ हले अनेक वेळां करावे लागले. पूर्वीचें घोरण हद्दबंदीचें (Close Border) होतें. आपल्या हद्दीतच व्यवस्था करावयाची. जेथपर्यंत प्रत्यक्ष अंमल तेथपर्यंतच सरहद्द. हें घोरण असून सुद्धा १८९५ ते १९१९ पर्यंत दरसाल ५० लाख रुपये खर्च होत. १९१९ ते १९२४ पर्यंत या कामीं एकंदर ११ कोटी रुपये खर्च झाले. १९२४ पासून नवीन घोरण-आक्रमक घोरण (Forward Policy)—सुरू झालें. तेव्हापासून हा खर्च वार्षिक रु. १२३ लाखापर्यंत आला आहे. युद्धांत गुंतून बित्तहानि व प्राणहानि करण्यापेक्षां रस्ते बांधण्यांत कांहीं लाख खर्च करून तेथील टोळ्यांना सुधारून शांतता स्थापन करणें जास्त श्रेयस्कर आहे; म्हणूनच हें घोरण

सरकारने स्वीकारले आहे. डॉ. खान यांनी सर्व वस्तुस्थिति सांगितली. रस्ता पाहिजे असे म्हणणारे मूठभर लोक गोळा करून तसे एक पत्रक काढून त्यावर त्यांचे आंगठे घेण्यांत आले. जो रस्ता सरकार करू इच्छिते तो आफ्रिडी टोळ्या होऊ देणार नाहीत. शिथ्याच्या भीतीने हे रस्ते-प्रकरण निघाले आहे. हे आगेकूच घोरण चुकीचे आहे. स्वतःच्या प्रदेशांत रस्ते करा, लोकांच्या जमिनीत घरे बांधून कोण सुखी झाला आहे. परराष्ट्रीय चिटणीस मेटकॉफ यांनी कपातीला विरोध करतांना सरकारी घोरणाचा खुलासा केला. हे घोरण त्रिविध आहे. प्रस्थापित भाग (Settled Districts) यांत कायदा व सुव्यवस्था यांचा अंमल आहे. या भागांना लागून रानटी टोळ्यांचा मुलूख आहे (Tribal Area). यांत प्रस्थापित राज्यकारभार नाही. या रानटी मुलखापलीकडे स्वतंत्र अफगाण मुलूख आहे. प्रस्थापित भागांतील लोकांना रानटी टोळ्यांपासून त्रास होऊ नये म्हणून सरकारास बंदोबस्त करावा लागतो व त्याच दृष्टीने सरकार वागतं. रानटी मुलूखांतील लोकांनी अफगाण हद्दीत डाके व दरबडे घालू नयेत अशी परिस्थिति ठेवण्याचे हिंदुस्थान सरकारचे एक कर्तव्य आहे; व ते पार पाडण्याकरितां सरकार या भागांतील जमातींना व व्यक्तींना नाना तऱ्हेचे भत्ते देतं. तसे न केलें तर अनेक दरबडे ते घालतील व त्यांच्यावर दरवेळीं त्यांच्या केल्या तर खर्च वाढेल आणि शेवटीं कांहीही होणार नाही. रानटी भागांत रस्ते बांधून अनेक कामे काढून तेथील लोकांना उद्योग देणे हाच मार्ग जास्त सोयीचा, कमी खर्चाचा व सर्वस्वी शहाणपणाचा आहे. हे आगेकूच घोरण सोडून पुन्हां “आसिंधुपर्यंतचे घोरण” (Back to Indus) स्वीकारणे म्हणजे संकटांना आमंत्रण देणे आहे. सिंधूच्या पलीकडील लोकांना दगा देणे आहे. तसे झाले तर रानटी टोळ्या सिंधूपर्यंतच येऊन थांबतील असे नाही. जे मार्ग होत आले तेच होईल. पंजाबांतील पांचही नद्या या लोकांचा प्रवाह थांबवू शकणार नाहीत; म्हणून जे हिंदुस्थानजवळ असून त्याच्या ताब्यांत आहे ते त्याने त्यांच्याच ताब्यांत ठेविले पाहिजे. हिंदुस्थान अफाट आहे. परंतु जी भूमि त्याची नाही तींतील अणुमात्र घेण्याला तो अफाट नाही; त्याचबरोबर बाटेल त्या आक्रमकाला $७ \times २\frac{१}{२} \times ४$ फूट लांब, रुंद व खोल इतक्यापेक्षा जास्त जागा देण्याइतका अफाट पण नाही. (India is large enough to cover not a single square mile of ground that is not already her own. But India is not large enough to allow any invader of India—be he an indepen-

dent tribesman or foreign power, from East, West, North or South—more of her soil than a plot of ground 7 feet by 2 $\frac{1}{2}$ and 4 feet deep.)
 हे जे १९२३ साली परराष्ट्रीय चिटणीस डेनीस ब्रे यांनी सांगितले ते खरे आहे. म्हणून ही कपात नापास करा. मतमोजणीत ७२ बि. ४७ मतांनी कपात पास झाली. मेटकाफ हे ठसक्यांत बोलत. त्यांच्या भाषेत विनय पण मनात अहंभाव, आपलेच बरोबर आहे ही वृत्तीहि पूर्णपणे होती. तथापि मेटकाफ व टॉटनहॅम हे दोघेही वागणुकीत अत्यंत सभ्य असत, व त्यांच्याविरुद्ध विरोधी पक्षांतील लोक तक्रार करीत नसत.

नंतर कार्यकारी मंडळावर अविश्वास दर्शविणारी इन्कार कपात (Refusal of Supplies) सत्यमूर्तींनी मांडली. कपातीचा उद्देश त्यांनी स्पष्टपणे जाहीर केला. सर्व कारभार बेजबाबदार आहे, लोकमताला लायाडले जात आहे, प्रश्नांची उत्तरेसुद्धा सरकारी सभासद देत नाहीत. केवळ इंग्रजांच्या हितासाठी हा कारभार चालला आहे. मरहूम लॉर्ड बेन्टफोर्ड यांनी स्पष्ट कवूल केले आहे की, एक पंचमांश इंग्रज जनतेची भाकरी हिंदुस्थानातून मिळते. त्या देशावर ते सर्वस्वी अवलंबून आहेत. आम्ही इंग्रज येथील जनतेच्या कल्याणाकरिता आहोत ही पाद्री लोकांची एक याप आहे. (I don't agree with the nostrum of these missionaries who say that "We are in India for the good of the Indian people; we are there, because every fifth Englishman draws and earns his bread directly or indirectly from India.") या स्थितीत हे सरकार जनतेचे हित करील हे शक्य नाही. खुद्द फडणिसाने उघड सांगितले की, मी स्वतःलाच खूष करणार आहे. त्यांचे सहकारीही याच मताचे आहेत. फडणीस उघड उघड बोलून दाखवितात—एवढाच फरक. सर्वत्र हिंदी लोकांनाच चेपण्यांत येत आहे. दक्षिण आफ्रिकेत महात्माजींनी प्रथम या निराशेतून प्रकाश दाखवून रस्ता दाखविला. 'सत्याग्रह' हाच तो मार्ग. लॉर्ड हार्डिज, त्यावेळचे व्हाइसराय यांनी सत्याग्रहाला रास्त म्हटले व सरकारची सहानुभूतीही दाखविली. (I approve the movement of Satyagrah by Indians; no Government can help sympathising with it.) हल्ली वसाहतीत हिंदी लोकांवर अन्याय होत आहे, पण हे सरकार निष्क्रिय आहे. कोठे देशांत ग्रामोद्योग वाढवावा म्हणून काम सुरू झाल्याबरोबर हॅलेट (गृहखाते चिटणीस) साहेबाने फिरते (Circular) काढून, या चळवळीशी कोणीहि सरकारी अधिकाऱ्याने संबंध ठेवू नये

अधे गुप्तपणे कळाविलें. रेल्वेचा कारभार असो, हावरा पुलाचें कंत्राट असो, सर्वत्र गोऱ्याचें हित पाहिलें जातें. अनेक लोक विनाचीकशीं डांबले आहेत, लक्षावधी बेकार आहेत, हिंदी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन नाही, मनसोक्त बोलून घेऊं म्हटलें तर तेंहि नाही. ठराव, तहकुबीच्या सूचना, प्रश्न वगैरे सर्व व्हाइसरॉय आपल्या जादा अधिकारांत खुशाल फेटाळून लावीत आहेत. अगदीं एकमतानें झालेले ठरावसुद्धां कच्च्याच्या टोपलींत टाकले जातात. आम्ही दोन अधिक दोन बरोबर चार म्हटलें कीं, सरकार म्हणणार तीन. ' नव्हे बावीस (२२) ' असें सर नृपेन्द्र खवचटपणें बोललें. पहा, यावरून मी म्हणतां त्याहिपेक्षां जास्त फरक या दोघांत दिसतो. गोऱ्यांचे कज्जे निराळ्या पद्धतीनें चालून त्यांचे न्यायहि निराळे ! आमच्यांतील महान् कार्यकर्त्याला सविनय कायदेभंगाबद्दल शिक्षा झाली तरी ' क ' वर्गांत ठेवला जातो. उलट खुनी व दरबडेखोर गोरा ' व ' वर्ग मिळवतो, हा वर्ण भेद कां ! तुम्हीं लोकांना किती काळ नाखूष करूं शकाल ! लोकमतविरुद्ध हा कारभार आहे म्हणून सभागृहानें ही कपात पास करावी. जेम्सनीं सांगितलें कीं, सत्यमूर्तीचें भाषण ऐकतांना ट्रिफ्लिकेनच्या वाळवंटांतील सभा चालू आहे असें वाटतें. लॉर्ड ब्रॅन्टिकचें म्हणणें बरोबर नाही. सदरहू गृहस्थ नुसतेंच चायपाणी पिणारे (Tea-Totallar) होते म्हणून इतके गंभीर व विरक्त विचार हिंदुस्थानाबाबत त्यांचे होते ! ब्रिटिश साम्राज्यशाही ही केवळ कल्पना आहे. हें कार्यकारी मंडळ नुसत्या कपाती पास करून जाणार नाही. कांहीं विधायक टीका करा. तुम्हीं तरी काय घोरण ठेवणार ! ही कपात पास करण्यानें स्वराज्य येणार नाही. हा बादविवाद म्हणजे पोरखेळ आहे. योजना नाही, घोरण नाही, या स्थितींत विरोधी पक्षाच्या तकलुपी लोकांच्यापासून देशाला वाचविण्यासाठीं कपातीला विरोध करणें जरूर आहे. ! (To save the country from being exploited by superficialities.) कावसजींनीं सांगितलें कीं, हें सरकार व्हाइट हॉलचें गुलाम आहे. कानामात्रा बदलण्याचाही अधिकार त्याला नाही. त्याविरुद्ध कपात पास करण्यांत काय अर्थ आहे ? नवीन घटना येणार आहे त्यावेळीं आपल्याला जें पाहिजे तें मिळेल. ' लायासुद्धां ! ' एका सभासदानें पृच्छा केली. ' होय, दोन्ही बाजूंकडून, ' पण प्रसंगीं ' मारतां पण येतील ' या कावसजींच्या हजरजबाबी उत्तरानें प्रचंड हंशा उसळला. कावसजी स्वतंत्र पक्षाचे उपनेते होते. त्यांच्या भाषणा- , नंतर त्यापक्षाचे नेते जिना बोलले. ' कावसजींनीं आपल्या सदसद्विवेक बुद्धी-

प्रमाणे वर्तन केलें. येथें निराळा व्यवहार आहे. सरकार व विरोधी पक्ष यांची या घटनेप्रमाणे काय परिस्थिती आहे हें पाहिलें पाहिजे. सरकार व विरोधी पक्ष येथें कशासाठी आहे ? आम्ही खर्चाची रक्कम मिळू नये ही गोष्ट कार्यकारी मंडळा-बिरुद्ध म्हणून करित नाही. एकंदर सरकार बिरुद्ध आमचा रोख आहे. येथील सरकार हिंदुस्थान-मंत्र्यांचें नुसतें मुनीम आहे, व फक्त पार्लमेंट येथील कारभारास जबाबदार आहे हें खरें आहे. तथापि, सभासदांनी सल्ला द्यावा, त्याचा कांहीं परिणाम सरकारी धोरणावर व्हावा, हा विद्यमान घटनेचा उद्देश आहे. झाला कां असा परिणाम ? वर्षभर सल्ला दिला, नाना प्रकारचे प्रयत्न केले व आतां साल अखेर आम्ही सरकारबद्दल निकाली मतप्रदर्शन करणें योग्य नाही का ? (We have failed in any influence being felt, when we have failed in every advice that we have given, and when we have exhausted every avenue, every channel, and at the end of the year, we stand vis-a-vis the Government as opposition, have we not got to give our verdict ?) नुसतें धोरणच नापसंत आहे असें नव्हे. नुसती नाममात्र कपात सुचवून हे भागलें असतें हें खरें नाही. युरोपियन गट म्हणजे ध्यापारी गट त्यांना यांतील महत्त्वाची व व्यापक बाब कशी लक्षांत येणार ? एकाद्या खात्याची बाब नाही, सर्व राज्य-कारभाराबिरुद्धच तक्रार आहे. विद्यमान घटना आम्हाला कांहीं बाब देत नाही, म्हणून मूलग्राही प्रश्नच हाताळला पाहिजे; सबब ही अविश्वासाची इन्कार कपात सुचविली आहे. नाइलाज म्हणून मला तिला मान्यता द्यावी लागत आहे. या सभागृहाचे इक कितपत आहेत हें मी जाणतो. हें कायदेमंडळ म्हणजे एक योतांड (Fiction) आहे, हेंही कबूल. तथापि याच्याच आधारें पार्लमेंट व जग यांना आमचें मत, आमचा विरोध दाखविण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. येथें हिंदी मंत्री नाही, म्हणून त्यास पार्लमेंटला घरून आणतां येत नाही. तथापि कार्यकारी सभासदांना-कारण ते त्यांचे मुनीम आहेत-मला जाब विचारला पाहिजे. सांगा एका तरी महत्त्वाच्या गोष्टीत तुम्ही आमचें ऐकलें कां ? “ मिस्र मेयोच्या पुस्तकास बंदी केली की ! ” गृहमंत्री उद्गारले. जिना लाल झाले. “ मी जर सरकारी सभासद असतो तर हें उदाहरण देण्यास मला लाज वाटली असती. गृहमंत्री यांना विवेक नाही. कार्यकारी सभासदांचा इलाज नसेल. तथापि त्यांनीं मूर्खासारखें तरी बडबडूं नये व मूर्खासारखा कोटपाही करूं नयेत. नुसतें, काँग्रेस पक्ष बेजबाबदार आहे, त्याचें म्हणणें मान्य करणें शक्य नाही असें म्हणून भागणार नाही. काबसजी तर

कॉंग्रेसमन नाहीत, त्यांचे कुठे ऐकलेंत ? कोणाला बेजबाबदार म्हण, कोणाला अयोग्य म्हण, कोणाला चुकीचे म्हण, तात्पर्य, आम्ही सर्व चूक आहो ! अहो या देशांत कोणीतरी बरोबर असेल ना ? त्याचे तरी ऐकलेंत कां ? आणि याच कारणा-कारितां मी कपातीला पाठिंबा देत आहे.” हे अत्यंत परिणामकारक अभिनयपूर्ण भाषण संपतांच, कोर्टातील पंचावर जसा परिणाम दिसून ते गंभीर होतात तीच स्थिती सभागृहांत झाली. सर यामीन यांनी विरोधी भाषण केलें. त्यानंतर कायदेमंत्री वृषेन्द्र सरकार यांनी सरकारातर्फे भाषण केलें. ते म्हणाले “शिष्टाचार व सभ्यता सोडून सत्यमूर्ती यांचे भाषण झालें. त्यांनी आम्हाला अप्रामाणिक म्हटलें हे सभ्यतेला धरून नाही.” “त्यांनी सरकारी घोरणाला विशेषण लावलें व्यक्तींना नाही” असें अध्यक्षांनी बजावतांच पुन्हां सत्यमूर्तींची टिंगल सुरू केली. “सत्यमूर्ति यांचे प्रश्न जितके सरळ तितकीच उत्तरेही सरळ आहेत. लालचंद हे कांही तरी प्रश्न विचारतात. ते पुष्कळ बाचतात; पण त्यांना तें समजतें कीं नाही हें सांगतां येत नाही. आम्ही सरकारी सभासद म्हणजे निवळ विरोधी पक्षाच्या सभासदांचा अपमान करण्याकारितांच येथें आहोंत. आम्ही शिवराळ बोलतो, पण विरोधी सभासदांनी कोणती शिवी बाकी ठेवली आहे ? कॉंग्रेसपक्ष काय किंवा कॉंग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्ष काय एकच आहे. त्यांचे जे भांडणांचे मूळ होतें तें भेलें,—जाळलें गेलें व त्याच्या अस्थीही गंगेत गेल्या !! दोघेही सारखेच वागतात. यांचा समज असा आहे की, त्यांनी आम्हास बाटेल तसें बोलावें व आम्ही मात्र हात बांधून त्यांच्याशी लढावें म्हणजे हा न्याय्य लढा होईल ! पण तसें होणार नाही. सत्यमूर्ति म्हणाले की, “हिंदुस्थानला शत्रू नाही. त्यांनी फक्त येवढेंच म्हणावयास पाहिजे होतें की, पूर्वीही नव्हते. अलेक्झांडर हा जातिभेद म्हणजे काय हें पाहण्यासाठी आला होता ! महंमद गझनी देवळांची कौशल्यपूर्ण रचना पहावयास आला होता ! आमची एकी व राष्ट्रीयत्व केवढें प्रचंड आहे ! लालचंद, सिंधी-पंजाबी यांना ‘परकी’ म्हणतात हाच त्याचा पुरावा. कॉंग्रेसच्या मार्गे देश नाही, मुसलमान नाहीत, बरेचसे हिंदूही नाहीत, नुसते सत्यमूर्ति म्हणतात म्हणून तें खरें नाही. आठवड्यांतून आठ वेळ ते बोलतात, पण कोठें काय बोललें हे लक्षांत ठेवणें फार कठिण आहे. मित्रांनी, फिरती काढली म्हणून न्याय निकाली लागला असें सांगितलें, असें झाल्याचें कधी ऐकलें नाही. पण फिरतें काढलें हायकोर्टानें त्यास आम्ही जबाबदार कसे ? लालचंद यांची आठवण फार होते. त्यांचा मी पाहुणा होतो”—“चांगलेच कृतज्ञ

आह्रांत !”—मर्वेच आवाज निघाला. “शिवाय हल्लीं वर्तमानपत्रांतून ‘ते दडपशाही-च्या बिलाबरील मतमोजणीत’ तटस्थ राहिलें म्हणून त्यांचें सारखें नांव गाजत आहे, कदाचित् त्यामुळेंच आपल्यावरील आक्षेप नाहीं व्हावेंत म्हणून जोराजोरानें आज त्यांनीं सरकाराविरुद्ध भाषण केलें आहे. अशे लोक त्यांच्याबद्दल काय बाटेल तें बोलतात; आमचा बिलकूल विश्वास नाहीं. आज तर त्यांनीं बाधासारखें भाषण केलें आहे !!” येथपर्यंत सर्वांची टींगल करून ते पुढें म्हणाले, “जिना यांनीं गंभीर प्रश्न उपस्थित केला म्हणून मी गंभीरपणें उत्तर देतों. गेल्या ७-८ वर्षांत सरकारानें अनेक लोकोपयोगी कायदे केले आहेत. व्यापार व उद्योग यांना उत्तेजन दिलें आहे. प्राप्ति कर कमी केला. हे कांहीं सामान्य प्रश्न नव्हत. अगदीं अव्वल दर्जाचे आहेत. जिना म्हणतात त्याप्रमाणें कार्यकारी मंडळाची घटनेच्या दृष्टीनें स्थिति आहे खरी. मग आमच्यावर निषेधाचा वर्षाव कां ? घटना वाईट आहे हें आम्हांलाहि मान्य आहे. मग घटनेचा निषेध करा. तिच्याबरोबर आम्हाला कां ओढतां ?” त्यांचें भाषण झाल्यावर मतनोंदणी झाली ६८ वि. ६२ मतांनी कपात पास झाली. स्वतंत्र पक्षांतील लोकांनीं मतनोंदणीत स्वतंत्रता दर्शविली. नेते जिना आमच्या बाजूस, उपनेते सरकारच्या बाजूस, बहुतेक ‘सरकी’ विभूषित मुसलमान आमच्याविरुद्ध, तर बाकीचे आमच्या बाजूनें. अविश्वासाची कपात पास झाल्यावर त्याचा परिणाम पुढील वादविवादावर होणें अपरिहार्य होतें. केव्हा पुनर्घटनेचा खर्च कर्ज काढून करावा. चालू उत्पन्नांतून खर्च करणें म्हणजे कर भरणाऱ्यांवरील अन्याय होय. उलट ज्यांपासून उत्पन्न येणार नाहीं अशा गोष्टीवर कर्ज काढून खर्च करणें ही अदूरदृष्टी व अव्यवहार्य होय. या अस्मानी-सुलतानी-मुळें आलेल्या प्रसंगाबाबत खर्च चालू उत्पन्नांतूनच केला पाहिजे. म्हणून केव्हा बाबतींतील खर्च चालू उत्पन्नांतूनच करणें योग्य असा सरकारी आग्रह. याबाबत कपात सुचविली गेली व तिच्यावरील वादविवाद उपयुक्त झाला. सभागृहानें चालू खर्चांतून हा खर्च होऊं नये अशा अर्थाची कपात पास केली. कर्ज काढून खर्च करणें म्हणजे चालू क्षणाला त्याकडे कोणी पाहात नाहीं, उलट चालू उत्पन्नांतून हा खर्च होत असेल तर त्याकडे जास्त लक्ष पुरविलें जातें—दक्षता घेतली जातें. ही फडणिसांची विचारसरणी अयोग्य नव्हती. परंतु विरोध करावयाचा हें ठरलेलेंच असल्यामुळें जें व्हावयाचें तें झालें, आणि त्याची जबाबदारी फडणिसांच्या ताठर-वृत्तीवरच होती ह्याबाबत दुमत नव्हतें.

ता. ११-३-३६ रोजी स्वतंत्र पक्षांतील गौबा यांनी संरक्षणखात्याच्या घोरणाबाबत कपात सुचविली. त्यांनी आपल्या भाषणांत, काटकसर, हिंदाकरण नोकरांतील पंक्तिप्रपंच बगैरे मुद्यांचा ऊहापोह केला, सर गिडने यांनी काटकसरीबाबत सहमत दाखविले. पण या कपातीत मात्र त्यांना न झेपण्यासारखे राजकारण असल्यामुळे त्यांनी विरोध केला. काँग्रेसपक्षातर्फे कपातीस पाठिंबा देणारे माझे भाषण झाले. घोरण, हेतु, नोकर व प्रमाण (Policy, Purpose, Personnel, Proportion) या चार मुद्यांचे मी विवरण केले. “ अन्तर्गत शांतता राखणे व परकी आक्रमणापासून आपले संरक्षण करणे हे घोरण सभागृहाने कित्येक वर्षांपूर्वी मान्य केले आहे व त्याला अनुसरून सैन्याची संख्या, संघटना व खर्च यांचा विचार केला पाहिजे. हल्ली अतिपूर्वेकडे परिस्थिति विकट होत आहे म्हणून सैन्य वाढविले पाहिजे असे सांगण्यांत येत आहे. याचा अर्थ जगांतील ब्रिटिश साम्राज्य-शाहीच्या घोरणाने आमचे घोरण ठरविण्यांत येत आहे, ही चूक आहे. ब्रिटिश शक्तिता लढण्यासाठी हिंदी सैन्य देशाबाहेर नेणे हे वरील घोरणाविरुद्ध आहे. म्हणून वरील घोरणाप्रमाणे जरूर ती संख्या ठरविली पाहिजे. विद्यमान संख्या योग्य आहे असे मानले, तरी त्यावर होणारा खर्च अयोग्य आहे. हिंदुस्थानचे संरक्षण करणे हा हिंदुस्थानचा प्रश्न आहे, असे गोलमेज परिषदेत ठरले आहे. सवय ६६ हजार गोरे सैनिक येथे ठेवणे या घोरणाविरुद्ध आहे. शिबाय या ६६ हजार गोण्याऐवजी जर तितकेच हिंदी सैनिक ठेवले तर कांहीही कार्यक्षमता कमी होणार नाही, उलट खर्च मात्र कमी होईल. बंडानंतर १४ वेळा हिंदी सैन्य देशाबाहेर लढले व त्यांच्या पराक्रमाची स्तुति अनेक इंग्रज सेनापति, मुत्सद्दी, यांनी केली आहे. देशाचे संरक्षण करणे हा जर आमचा हक्क आहे, तर ते कोणी करावे व कसे करावे हेही ठरविण्याचा हक्क आमचाच आहे. हिंदुस्थान देश म्हणजे ब्रिटिश तरुणांकरिता शिक्षण केंद्र व वास्तविक विहाराची जागा होता कामा नये. संरक्षणाच्या दृष्टीने हे ६६ हजार गोरे सैन्य अवश्य आहे का ? असा प्रश्न आहे व ‘त्यांची आवश्यकता नाही’ हे त्याचे उत्तर आहे. परकी आक्रमणाविरुद्ध त्यांची जरूरी नाही. देशांतील जातीय दंगे शमविण्याकरिताही त्यांची जरूरी नाही. हे गोरे सैन्य हिंदी सैन्याला शह आहे व ही गोष्ट अनेक इंग्रजांनी मान्यही केली आहे. हिंदु व मुसलमान सैनिक भरती करतांना मुद्दा सरहद्दीवरील मुसलमान जास्त घेणे व नेपाळांतील गुरख्यांची भरती करणे यामागील घोरण स्पष्ट आहे. देशाबद्दल सैनिकांना कांहीही ज्ञान नसावे,

नुसते यंत्राप्रमाणे त्यांनी बागावे हा सरकारचा उद्देश आहे. १८५७ सालची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणून हे आहे. २५ हजार गुरांचे हिंदु असतील पण ते हिंदु-स्थानचे नाहीत. सरहद्दीपलीकडील भरती केलेले सैनिक मुसलमान असतील पण ते या देशातील नाहीत. या सैनिकांना देशाबद्दल काय वाटणार ? देशाचे संरक्षण त्याच देशातील नागरिक-देशप्रेमी नागरिकच-करून शकतात हा अनुभव आहे. यांत घर्माचा प्रश्न येतच नाही. आज हजारों तरुण सुशिक्षित आहेत. परंतु त्यांना सैन्यांत वाव नाही, त्यांचे बापजादे गुलाम होते पण ते तसे राहू इच्छित नाहीत. बंगाली लोक भित्रे होते, पण बाँब युगानंतर त्यांना कोणी भित्रे म्हणणार नाहीत. हजारों महारांनी इंग्रजांना मदत करून स्वराज्य बुडविले. आतां त्यांना सैन्यांत मजाब कां ? माझ्या भागांतून महार, मराठे, ब्राम्हण वगैरे लाखों सैनिक तुम्हांला मिळतील. त्यांनी काय जन्मभर जागले, पेटवाले, कारकून, हमाल म्हणूनच राहावे ? आम्ही मराठ्यांनी साम्राज्य चालविले आहे. आतां आम्ही निःशस्त्र आहोत हे खरे तथापि जनताव्यापी सत्याग्रही चळवळीने तुमचे साम्राज्य आम्ही निकामी करू. समतेची हांक देशभर पसरवू. आज केवढी सामुग्री सरकार बाया घालवीत आहे. पाहा ! परंपरेचे खूळ माजवू नका. परंपरेच्या सनदेच्या आधारावर चालू काळी कोणीही सत्ता व वैभव गाजवू शकणार नाही. पराक्रम हा कांही वंशपरंपरेने येत नसतो. १९१४ साली मी मला पलटणीत घ्या असा अर्ज केला, पण मी विन-लष्करी जातित जन्माला आलों म्हणून तो फेटाळण्यांत आला. १९१७ साली युद्ध फार पेटले त्याबरोबर मला पलटणीत दाखल करण्यांत आले. परंपरा वाजूस राहिली. गरज ही सर्व गोष्टींवर बरबंटा फिरविते. पलटणीत मी N. C. O. अधिकारी होतो. त्याही दृष्टीने या चर्चेत भाग घेण्याचा मला अधिकार आहे. मला किंग्ज कमिशन द्यावे अशी शिफारसही झाली. पण 'जात' आडवी आली. ठीक झाले; आज निराळ्या अर्थाने मी N. C. O. (Non-Co-Operater) राहिलो आहे. गेल्या पंधरा वर्षांत मी बंदूक धरली नाही तरी सुद्धा त्या टोकाळा बसलेल्या पठाणाला (नवाब-डेरा) मी बरोबर नेम (Bulls eye) धरून मारीन, योग्य तरुण मिळत नाहीत ही तक्रार खरी नाही. मला अधिकार द्या. तुम्हांला हजारों तरुण मी माझ्या प्रांतांतून देतो. गोरे सैन्य काढून, गोरे अधिकारी काढून, त्यां ऐबजीं तितक्याच संख्येने हिंदी सैनिक व हिंदी अधिकारी ठेवले तर दरसाल रु. ११ कोटी वाचतात. 'हें विधान खरे नाही,' अशी शंका मि. टॉटनहॅमने घेतली. मी

उत्तर दिले की, बरील विधान कॅपिटेशन कमिटीने केले आहे. (The extra cost of the British troops in India over the cost of maintaining a corresponding number of Indian troops is estimated at £. 10,000,000), चालू हुंडणावळीने रु. १३ कोटी होतात. एवढी रक्कम बचव झाल्यास देशाच्या उन्नतीसाठी 'तकलुपी' लोकांसाठी नव्हे, खर्च करता येईल. प्रामाणिक, कळकळीच्या कार्यकर्त्यांच्या हाती एवढी रक्कम आल्यास, तिचा उपयोग देशातील सुखसोयी व संपत्ति यांची वांटणी कमी विषम करण्याकडे व जास्त सामाजिक न्याय मिळेल अशा व्यवस्थेकडे खर्च करता येईल." अध्यक्षांच्या कृपेने व सभेच्या आत्सुक्यामुळे २० एवजी ३० मिनिटे बोलावयास मिळाली. माझ्या नंतर डॉ. देशमुख यांचे भाषण झाल्यावर जिना यांनी भाषण केले. त्यांनी सांगितले की, चालू घोरणाने लष्कराचे हिंदीकरण होणार नाही. लायख तरण मिळत नाहीत हे मात्र खोटे आहे, हे सरकार लष्करी व बिन-लष्करी असा खोटा भेद मुद्दाम उत्पन्न करतें. (If there is no class, they create one, if there is a class they keep them separate and divide them. They give us enough work to go for each other and fight against each other and the Treasury Bench is quite happy). इंग्रज बोलून दाखवत नाहीत, पण त्यांचे हेंच घोरण आहे. माझे मित्र गाडगीळ यांनी उत्कृष्ट भाषण केले. पण सर्व हिंदुस्थान फक्त मराठ्यांकरिताच कां ? आपले दोष, आपली कमजोरी आपण कमी करून आपल्या मागणीमागे सामर्थ्य (Sanction) उत्पन्न करू या. म्हणजे इंग्रज त्याचा अर्थ समजतील. गोरें सैन्य गेलें पाहिजे. हळूहळू जाईल असे म्हणतात पण हळूहळू याचा अर्थ सरकार वाटेल तसा लावीत आहे. आपण एक झालों तर हें ताबडतोब करणें शक्य आहे. यामीनखान यांनी लष्करी व बिनलष्करी जाती हे बर्गीकरण बरोबर आहे असे सांगितले. मुसलमान ही जात लढाऊ आहे कां ? जिनांनी त्यांना विचारले, "नाहीं. सर्व मुसलमान जाती लष्करी नाहीत." "मी लढाऊ बर्गीतील आहे कां ?" जिनांनी प्रश्न केला. "तुमच्या वर्गातील एक तरी इसम शिपाई होता कां ? आहे कां ? तसें असेल तर तुमचा वर्ग लष्करी म्हणेल." 'एक शिपाई पुरेल' ? पुन्हां जिनांनी विचारले. 'होय' असे उत्तर दिले, पण नुसते कागदोपत्री शिपाई नसावेत. असे म्हणून यामीनखान विषय सोडून बोलू लागले. अडथळा होऊ लागला व शेवटी हा लष्करी जातीचा प्रतिनिधी प्रश्नांनोच बेजार होऊन खाली बसला !! नंतर टॉटनहॅम साहेब उठले.

ते म्हणाले 'सभासद पुरी माहिती घेत नाहीत व सालोसाल शब्दांचा भडिमार करतात, म्हणून मला उत्तर द्यावे लागते. 'अहो तुम्हाला त्याबद्दल लड पगार मिळतो.' "माहिती नाही व म्हणतात की, लष्करी सल्लागार कमिटी नेमा." मग शिकण्याची संधि तरी केव्हा मिळणार' जिना बोलले. "लष्करी हिशोब कामिटीत आम्ही हिंदी लोक घेतले आहेत. किती तरी चोपडीं आम्ही छापलीं, पण कोणीही अभ्यासपूर्वक ती वाचीत नाहीत. हिंदीकरणाबाबत गेल्या वर्षापेक्षा जास्त सांगावयाचें नाही. आम्ही प्रयोग करून पाहात आहो. चांगले तरुण मिळत नाहीत हे खरे आहे. गोरें सैन्य १९१४ साली होतें त्यापेक्षा २० हजारांनीं कमी केलें आहे. हळूहळू आणखी कमी होईल. खर्च जास्त आहे हे खरें पण तोही आम्ही गेलीं कांहीं वर्षे कमी करीत आलों आहोंत, व जो खर्च होत आहे त्याचा योग्य मोबदला मिळतो इतकें मी प्रामाणिकपणें म्हणूं इच्छितों." कपात ७९ वि. ४५ मतांनीं पास झाली, या विषयावरील एकंदर चर्चा चांगलीच झाली. व्यक्तिशः माझे भाषण सर्वांनींच वाखाणिलें. रॉयज वुइकली (Roy's Weekly)ने 'अत्युत्कृष्ट' (Star-performance) म्हणून नांवाजलें. भाषणाच्या दुसऱ्या दिवशीं आम्ही हरिजन बसाहतींत गांधीजींकडे गेलो त्यावेळीं 'Bull's eye' म्हणून त्यांनीं माझे स्वागत केलें. बहुतेक मराठी व इंग्रजी वृत्तपत्रांतून तें विस्तारशः देण्यांत आलें. मी भाषणांत सर्व मुद्यांचा मूलभूत विचार केला होता व त्यामुळेच तें चांगलें बठलें असें माझे मत आहे.

अणे यांनीं दडदशाहीच्या निषेधार्थ कपात मांडली. राजबंदी, स्थानबद्ध, सावरकारांवरील निर्बंध, हिंदुस्थान सेवादलावरील बंदी, वगैरे बाबतींत स्पष्ट विचार मांडून, दडदशाहीनें हा रोग बरा होणार नाही, अविश्वासनें अविश्वास वाढेल तेव्हां घोरण बदल असें त्यांनीं बजावले. लक्ष्मीकान्त मैत्र यांनीं तडफदार भाषण करून त्यांस पाठिंबा दिला. डॉ. खरे यांनीं 'आहे रे व नाही रे' यांच्यांतील हे मांडण आहे. अविश्वास, भीति व द्वेष यावर आधारलेलें घोरण असल्यामुळे सरकार कायदा व सुव्यवस्थाच फक्त पाहतें. कायदा म्हणजे गाढव, व सुव्यवस्था म्हणजे नुसती बकबक आहे (Law in this country is an ass ridden over by Satan and order is gas and nothing more). शौच्या शब्दांत "इंग्लंड हे दुष्ट राष्ट्र आहे व त्यांचा जय म्हणजे नैतिक संकट आहे." (We the English are the wickedest Nation on Earth and our success is immoral

horror), मध्येच एकजण 'शॉ आयरिश् आहे' असें ओरडला. 'पण तो इंग्लंडमध्ये राहातो.' डॉक्टर यांनी उत्तर दिले. सुधारणा हें सनदशीर चळवळीचें फळ नाही, दहशतवादामुळे त्या आल्या. दहशतवाद्याला प्रतिदहशतवाद म्हणजे ही दडपशाही आहे; त्यांत सरकारला यश येणार नाही. आतापर्यंत सरकारनें सर्व करून पाहिलें, पण यश आलें नाही. 'आर्चीव मर्केट तशांतचि मद्य प्याला - झाली तया मग वृश्चिक-दंश बाधा,' त्यांतच भुतानें पछाडलें; मग त्याच्या लीला काय वर्णाव्या. हीच स्थितसरकारच्या वृत्तीची आहे. "लोकशक्ती"ने साम्राज्यशाही युद्धांत भाग घेऊं नये असें म्हटलें म्हणून घे जामीन; काँग्रेस सुवर्ण महोत्सवाच्या वेळीं निशाणें फाडलीं, प्रभातफेऱ्या अडविल्या. हिंदु-मुसलमान भांडत असतील पण ते दोघेही तुमच्या परकी सत्तेविरुद्ध आहेत. या स्थितींत तुम्हास राज्य करावयाचें असेल तर लॉर्ड लोथियन म्हणतात त्याप्रमाणें हुकुमशाही तंत्र स्वीकारलें पाहिजे, मुद्रण-स्वातंत्र्य खलास केलें पाहिजे, विश्वविद्यालये झाडून साफ केलीं पाहिजेत, गुप्त-पोलीस संघटीत केलें पाहिजेत, नागरिक हक्क निकालीं लावले पाहिजेत. सरकार-विरुद्ध बोलणारे पक्ष हाणून पाडण्यासाठीं जबरदस्त व राजकीय पक्ष काढला पाहिजे. अनेकांना फांशी दिलें पाहिजे व रस्त्यानें लष्कर फिरविलें पाहिजे. इतकें केलें म्हणजे हिंदुस्थान शांत होईल, - मात्र कांहीं काळच. (We certainly could not govern a unitedly hostile India with our present methods. But, no doubt if we adopted the methods of modern dictatorship and took over the Press, purged the universities, created a secret OGPU police, nullified all civil liberties and created a 'strong arm' political party to smash up every kind of political opinions not friendly to our rule, and paraded military force and ruthless execution in sufficient numbers, India could probably be kept quiet for a time). हे सर्व उपाय हिंदुस्थान सरकारनें १९४२ सालीं केलें, व ते करूनही शांतता झाली नाही. हें पाहण्यासाठीं मात्र लॉर्ड लोथियन ह्यात नाहीत हें त्याचें सुदैवच समजलें पाहिजे. सरकार आपला अभिमानी असा पक्ष तयार करीत आहे. त्यांत बेतनी, विनाबेतनी, पदबीवाले, विनपदबीवाले, सर्व चिजा त्यांत आहेत असें सांगून डॉ. खरे यांनीं खालील हिंदी काव्य गाऊन त्यांचे विचार काय असतील ते दर्शविले. 'हे हिंद तुझको खाक में क्यों न मिलायेंगे हम । इज्जत तेरे शौकसे क्यों ना घटायेंगे हम । तालीम जैसी पाते हैं उस राह जायेंगे हम ।

अपने बतनसे नफरत क्यों न करेंगे हम ॥ खैरखाह इंग्लिस्तान के क्यों न बनेंगे हम ॥ साहबने दी खाते हैं रोटी डबल जो हम ॥' हिंदुस्थान हिंदुस्थान जेव्हां होता, तेव्हां इंग्लंड यःकश्चित् होतें व हिंदुस्थान हिंदुस्थानच राहील तेव्हां इंग्लंड खलास होईल. (India was India when England was a pup, India will be India when England is broken up). अशा तऱ्हेचें डॉ. खरे यांचे भाषण प्रचंड हास्यांत खलास झालें. नंतर शर्मा व गृहमंत्री यांची भाषणें झालीं. “ दडपशाही बस्तुतः नाही असल्यास आवश्यक तेवढीच आहे ” असें गृहमंत्री यांनीं सांगितलें. कपात मंजूर झाली.

युरोपियन गटाचे नेते हडसन यांनीं जादा कराबाबत (Surchage on Income-tax) कपात सुचविली. त्यांचें म्हणणें कीं, हा जादा कर १९३१ सालीं संकटकालीन (Emergency) आहे असें सांगण्यांत आलें त्यावेळीं केलेली पगारकाट व ही करवाढ, आम्ही नेहमींची परिस्थिति आली कीं काढून टाकूं, पैकीं सरकारी नोकरांची पगारकाट दूर झाली, पण फडणीस करवाढ दूर करण्यांत तडफ दाखवीत नाहीत. त्यांचे अंदाज चुकले, बसूल जास्त झाला. अपेक्षेपेक्षां सालअखेर शिल्लक जास्त राहिली; म्हणून तिचा उपयोग केवळ न्याय म्हणून कर दूर करण्याकडे झाला पाहिजे. करवाढ कायम ठेवल्यामुळें व्यापारीमंदी दूर होत नाही, व उद्योगधंद्यांची वाढ खुंटली आहे. शिवाय आयात करही वाढविला आहे तोही कमी झाला पाहिजे. प्रांतांना देणग्या देऊन नवीन घटना अमलांत आणणें धोक्याचें आहे. आर्थिक परिस्थिति चांगली असेल तरच नवीन घटना अमलांत आणावी हें आमचें म्हणणें कायम आहे. कमाल कर लादून, नवीन घटना राबविणाऱ्यांना कर बसविण्याला माया राहात नाही, सर्व उद्योगधंदेवाले—देशी व परदेशी—व व्यापारी यांची मागणी हा जादा कर कमी करावा अशी आहे. या कपातीला सर मोदी यांनीं पाठिंबा दिला. ही मागणी अगदीं रास्त आहे. बजेटच्या चर्चेच्या वेळीं शूस्टर साहेब—माजी अर्थमंत्री—अगदीं चिंताक्रान्त असत, हल्लींचे फडणीस तसे दिसत नाहीत. चर्चेच्या वेळीं ते जें हळूहळू पुटपुटतात तें जर सर्वांनीं ऐकलें तर चर्चा नुसर्ती शाब्दिक राहाणार नाही !! तथापि आम्हा दुर्दैवी, शापित, दलित व दडपलेल्या भांडवलवाल्या बर्गाकडे थोडे सहानुभूतीनें त्यांनीं पाहार्बे अशी आमची इच्छा आहे ! बजेटाच्या रचनेंत आम्हाला स्थान नाही, चर्चेतही कोणी विचारणारे नसले, तर दुर्दैव आहे. शिलकी बजेट मांडलें म्हणून आम्ही

फडणिसाची सारखी स्तुति करावी हें योग्य नाही. संकट कालीन कर संकट संपल्यावर चालू ठेवणें गैर आहे. निव्वळ श्रीमंत म्हणून त्यांच्यावर कर लादणें बरोबर नाही. सर्व वर्गींना न्याय मिळाला पाहिजे. नवीन घटना आल्यावर इस्टेटवाले व भांडवलवाले यांच्यासाठी काय वाढून ठेवले आहे याची मला कल्पना आहे. नामवंत लोकांकडून या वर्गाविरुद्ध चाललेल्या चळवळींना मान्यता मिळत आहे. प्रसंग आला म्हणजे दाखवू ! ' काय ! कावसजी समाजसत्तावादी होणार ! ' एकांनै प्रश्न केला. ' अखेरच्या आधींचे ते व अखेरचा मी, ' असें मोदीनीं उत्तर दिलें व पुढें म्हणाले " तसा प्रसंग आला म्हणजे एक तर आम्ही सत्याग्रह करूं किंवा जें अधिक शक्य वाटतें तें म्हणजे जें सद्गुणांत कमी पण सामर्थ्यांत व परिणामांत जास्त असें कांहीं तरी करूं. (We will offer non-violent non-co-operation or it is just possible, we may offer something which may be less virtuous but more effective.)" ' हा दहशतवादी दिसतो. ' एकांनै आवाज काढला. " प्रसंग येईपर्यंत आम्हाला जिवंत राहण्याचा हक्क आहे, " असें म्हणून थोडक्यांत पण चटकदार भाषण करून ते बसले. पंतजी म्हणाले, " सरकारी वचनावर मोदी कां विश्वास ठेवतात ? भारतमंत्र्याच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, वचनें देणें आणि मोडणें हा त्यांचा धंदा आहे. पगारकाट प्रथम दूर केली कारण हजारों रुपये महिना मिळवणारे बिचारे गेरे अधिकारी पगारकाटीमुळे दारिद्र्यांत आले !! उपासमार होऊन मेले असते म्हणून फडणिसानें पगारकाट रद्द केली !! ही गरिबांवर दया झाली. आतां दुबळ्यांच्यावरही प्राप्तीवरील व जादा प्राप्तीवरील जादा कर कमी करून फडणिसानें त्यांना अडचणींतून दूर केलें; केवढा न्याय केला !! श्रीमंतांवर कर वसवून गरिबांना न्याय द्या अशी सर्वत्र ओरड चालू असतां फडणिसांचें धोरण ' ज्यांच्याजवळ आहे त्यालाच अधिक दे व ज्यांच्याजवळ कमी आहे त्यांच्याकडून अधिक घे !! ' या बायबलप्रणीत उक्तीप्रमाणें आहे. प्राप्ती कर भरणारे गरीब नाहीत. त्यांच्यावरील जादा कर कमी करण्याऐवजीं मिठावरील कर अगर जादा कर कमी केला असता तर गरिबांना कांहीं फायदा झाला असता. "

सनातनी बजोरिया, कावसजी, यांनीं पाठिंबा दिला. जेम्सनें सांगितलें कीं, प्राप्ती कर देणारे एकंदर ६,६०,००० लोक आहेत. पैकीं, दोन हजार रुपयांच्या आंत प्राप्ति असून कर देणारे ३,८७,३९२ आहेत, त्यांना माफी मिळाली. जादा प्राप्ती

कर देणारे अवघे ३४०७ आहेत. येवढ्या लोकांवर तुम्ही असा किती कर बसविणार व त्यांना किती घोकून काढणार ? श्रीमंतापेशां गरिबांकडेच फडणिसाचें लक्ष दिशतें. आज कर पद्धतीनें विषमता दूर करण्याचा सवाल नाही. व्यापार-वृद्धीसाठीं प्राप्तीकरावरील जादा कर दूर करणें जरूर आहे. तात्पर्य सर्व भांडवलवाले व श्रीमान्बर्गी सभासद कपातीच्या बाजूनें होते. काँग्रेस पक्ष विरुद्ध होता. उत्तर देताना फडणीस म्हणाले “ सर्वत्र हरिजनाना मदत करा अशी मागणी झाली आहे. मात्र हे हरिजन मुंबईतील बडे भांडवलवाले आहेत. युक्तीनें सर्व जादा कराविरुद्ध सभागृह उठविण्याचा हा उद्योग या कपातीनें केला आहे. पण सुरीनें झालेल्या जखमेतील रक्तप्रवाह, पोस्टाचें तिकिट चिकटवून थांबणार नाही. ” पंतर्जाचें भाषण झाल्यावर वास्तविक उत्तर देण्याचें कारणच नव्हतें. “जादा कर कमी केला, म्हणजे ताबडतोब व्यापार वाढेल ही गप्प आहे. क्रुशेन सॉल्ट घेतल्याबरोबर आजचा रोगी उद्यां लागलीच मल्ल बनेल असें म्हणण्यासारखें आहे. येथें कराचा बोजा जास्त आहे, मग तो कमी करावयाचा असेल तर आयात कर कमी करावयास पाहिजे. संरक्षण म्हणजे कराचा बोजाच आहे. ” ‘ समंध ’ सत्यमूर्ती बोलले. “ दोन आहेत; एक तुम्ही घ्या व एक मी घेतों, ” फडणीस कडाडला, ‘ संरक्षण म्हणजे गरिबांवर बोजा हें मी पुन्हां म्हणतों. मिठावरील कराचा बोजा फक्त रु. ७ कोटी आहे. आयात करांच्या संरक्षणामुळे होणारा बोजा दरसालचा रु. ३४ कोटींचा आहे. प्राप्तीकराच्या दृष्टीनें पाहतां इंग्लंडमध्ये करांचे दर व प्रमाण अधिक प्राप्तीबात्यांवर जास्त आहे. आम्ही वचनें पाळूं पण त्यांतून भलताच अर्थ काढूं नये. संकटकाळ संपला असें एकमत नाही म्हणून सरकाराचें धोरण योग्य आहे. ” कपात नापास झाली. या चर्चेत संरक्षणाविरुद्ध फडणीस किती आहेत हें स्पष्ट झालें. गरिबांचा कैवार खोटा. संरक्षणाच्या धोरणानें हिंदी व्यापार व उद्योगधंदे वाढीस लागले, त्यामुळे विलायतेतील धंदेवाले नाराज होते; व हें धोरण बदलण्याचा विडाच उचलून हा सद्यस्थिती येथें आला होता; व त्या दृष्टीनें त्याची पावलेही पडत होती. शेवटच्या दिवशीं जोशी यांनीं कस्टम खात्यांतील नोकरांच्या पगाराबाबत कपात सुचवून चर्चा केली. नंतर महंमद अहम यांनीं कस्टम खात्यांतील मुसलमान नोकरांची संख्या जास्त ठहावी म्हणून एक कपात सुचवून सांगितलें. कर्नल गिडने यांना अँग्लो-इंडियन नोकरांचा पगार वाढवावा हें सांगावयाचें होतें, पण योग्य

कपात सुचविली नाही म्हणून जमलें नाही. त्यांची तरफदारी युरोपियन गट किती करीत होता हें या वेळीं प्रत्ययास आलें; आणि तेंही साहजिक होतें ! पोस्ट व तार खात्यांतील नोकरांच्या पगाराबाबत व मुसलमानांची संख्या येथें कमी आहे, या-बाबत थोडा वेळ चर्चा झाली. सरकारतर्फे ब्रूर यांनी उत्तर दिलें. त्यांत एकंदर परिस्थितीचें माहितीपूर्ण विवेचन होतें. फ्रँक नॉईस यांनी जातवार नोकऱ्याबाबत सांगितलें की, शें. २५ पेक्षा जास्त मुसलमान १९३४ साली घेतलें. २१८४ नवीन भरती झाली त्यांत ८२८ मुसलमान होते. कपाती नापास झाल्या. पांच बाजतां कत्तल सुरू होते. पंधरा मिनिटें राहिली. तेवढ्यांत सत्यमूर्तींनी गव्हर्नर जनरलच्या खर्चावर टीका केली. “२० हजार रुपये पगार पण ४० हजार रुपये भोजन-भत्ता, रु. १,४१,८४० करार भत्ता, रु. ४३००० मोटार भत्ता, रु. ३ लाख प्रवास खर्च व १ लाख रुपये आणखी एक भत्ता, याचा अर्थ काय ? व्हॉइस-रॉय यांचें घर म्हणजे सदावर्त आहे की काय ?” गृहमंत्री म्हणाले “ ही कपात नाही. ” सत्यमूर्ती म्हणाले, ‘ हें सरळ भाषण व रोखठोक सवाल आहे. ’ “ मी व्हॉइसरॉय नव्हतां व त्यांचा स्वारी कामगारही नव्हतां, तेव्हां ह्या भत्त्याविषयी मला विशेष माहिती नाही ! ” गृहमंत्र्यांनी उत्तर दिलें. ‘ जे जेवावयाला तेथें जातात त्यांनी पैसे द्यावेत. ’ असे एकजण म्हणाला. “ काँग्रेसवाले जात नाहीत ” दुसरा म्हणाला. ‘ हा त्यांचा दोष आहे ’ गृहमंत्री म्हणाले. पुन्हां सत्यमूर्ति बोलूं लागले. जोशी यांनी तक्रार केली की, सत्यमूर्ति एकदां बसून बोलले आतां उभे राहून बोलत आहेत. दोन भाषणें करण्याचा अधिकार नाही ! “ कोणीच बोलत नाही म्हणून मी बोलून घेतां ” अश्या बोलला. गृहमंत्री म्हणाले “ मी बोलण्याचा प्रयत्न करतो पण अडथळे होत आहेत ! ” एवढ्यांत पांच बाजले, प्रचंड हंशा झाला व कत्तल सुरू होऊन मागण्या मांडण्यांत येऊन चर्चा संपली. फडणिसी व्यवस्थेच्या विलावरील चर्चेस मार्ग मोकळा झाला.

१६ मार्च १९३६ रोजी फडणिसी विलाच्या चर्चेस सुरुवात झाली. विल विचारांत घ्यावें ही सूचना मांडतांना फडणीस म्हणाले की, “ पश्चिम युरोपमध्ये शत्रूला ‘प्रथम धार कर’ असे सांगणें सभ्यतेचें व अस्सल शिलेदारीचें लक्षण मानण्यांत येतें. या पौर्वात्य देशांत ही प्रथा सुरू व्हावी म्हणून मी कांहीं न बोलतां बिरोधकांनी प्रथम गोळीबार करावा असें सुचवितों ! ” पहिला बार अनुग्रह बाबू, जे पुढील वर्षी बिहारमध्ये फडणीस झालें, यांनी काढला; उधळपट्टीवर टीका केली.

हिंदीकरण होत नाही, जे थोडे होत आहे त्यामुळे 'जयचंद' आणि 'मिरजाफर'च जास्त होत आहेत. लोकांशी समरस होणारे क्वचित्. या नव्या हिंदी अधिकाऱ्यांची एक जात होऊं पहात आहे. नंतर त्यांनी बिहार धरणीकंपाबाबत काँग्रेसचे कार्य किती उत्कृष्ट होते हे खुद्द सरकारी अधिकाऱ्यांचे उतारे वाचून दाखवून सिद्ध केले. गृहमंत्री यांनी निष्कारण काँग्रेसला नाबें ठेविली. उध्वस्त भागांत चरखा सुरू करून काँग्रेसने आशा उत्पन्न केली. काँग्रेस आपले ध्येय निश्चित प्राप्त करील. टीकाकार व विरोधक कांहीही म्हणोत विद्यमान कार्यकर्ते पाया घालीत आहेत. त्यांतच ते मरतील. तथापि अशा मरणांत त्यांना समाधान आहे. कारण योग्य काल येतांच त्यांच्या अर्थीतून स्वातंत्र्याचा उदय निश्चित होणार असा त्यांच्या आत्मविश्वास आहे. डॉ. शियाउद्दीन यांनी आयात कराबाबत टीका केली. शेतकरी बर्गाला कांही तरी मदत केली हे ठीक पण त्यांचे कर्ज १२०० कोटी रुपयांच्या बर झाले आहे. व्याजाचा दर द. द. २० रु. पर्यंत आहे. हिंदुस्थान सरकारच्या उत्पन्नाच्या तिप्पट रक्कम गरीब शेतकरी नुसते व्याजापायी सावकारांना देतात. व्याजावर कांही तरी नियंत्रण पाहिजे. व्याज दामदुष्पटीपेक्षाही जास्त घेतले जाते. पूर्वी हे तरी नैतिक बंधन होते. शिवाय १०-२० वर्षांनी बंदे होत; सावकारांची घरे व बऱ्या जाळत्या जात, मग साहजीकच कूळ व सावकार कोणीच उरत नसे. तुम्ही सर्वत्र शांतता व सुख्यवस्था ठेवून हाही मार्ग बंद केलात. हिंदुस्थानांत पत आहे म्हणून देशी व्यापार बुडाला व शांतता आहे म्हणून शेतकरी बर्ग बुडाला. 'तुम्हांला क्रान्ति हवी आहे' एकांने खबचटपणे विचारले. 'छे छे, भलतेच, मी उत्क्रान्तिवादी आहे. सरकार योग्य वेळी जागे झाले नाही तर सर्वत्र समाजसत्तावाद बोकाळेल. व्यापारधंद्यांना संरक्षण असावे पण गरिबांच्या दृष्टाने सरकारने पुन्हां एकदां कमिटी नेमून संरक्षणाबाबत चौकशी केली पाहिजे. मला कमिटी नेहमी आवडते, मात्र ती तिघांची असावी व त्यांतील दोघे नेहमी गैरहजर असावेत !!' तो एकच सभासद कोण असावा हे मात्र केवळ विनयवृत्तीने त्यांनी सांगितले नाही. पंडित कृष्णकांत मालवीय यांनी नवीन घटनेबाबत टीका केली. सदरहू घटना म्हणजे ब्रिटिश पाश घट्ट आवळून धरण्याचे एक साधन आहे. नवीन घटनेने कोणा- लाही समाधान वाटत नाही. नौ छेद, पेंदी गायब, गला नदारद। मुफकिस को गरमियों में झञ्झार मिला तो ऐसा ॥ (गरीब भिकाऱ्याला कडक उन्हाळ्यांत जे मडकें मिळाले त्याला नऊ भोकें, तळ बेपत्ता, तोंड नाहीसे झालेले अशी ही घटना

आहे.) जगांत लवकरच महायुद्ध होईल व त्यांत आम्ही निष्कारण भरडले जाऊं. इंग्लंडची परराष्ट्रीय नीति सरळ नाही. पुढील युद्धांत हवाई युद्धाला प्राधान्य येणार या दृष्टीने सरकारने काय केलें आहे ? तरुणांना लष्करी शिक्षण दिलें पाहिजे. नंतर त्यांनीं जातीय निवाड्यावर टीका केली. नृपेन्द्र म्हणतात त्याप्रमाणें तो मेला, गेला व त्याची राख गंगेत टाकली हें खरें नाही. राष्ट्रीयता बिघडविणारा, भांडणें लावणारा, लोकशाही विरुद्ध असणारा हा निवाडा रद्द झालाच पाहिजे. एक राष्ट्र होऊं नये, एकजूट होऊं नये म्हणून मुद्दाम हा निवाडा दिला आहे. या भूमीवर आकाश जसें कायम आहे तसेंच आम्ही कायम राहणार. जे हंसतील ते हंसून संपतील; जे रडतील ते रडून खलास होतील. आम्ही शांत चित्तानें देवावर भरोसा ठेवून राहू. जें होणार तें टळणार नाही. कांहीही आपत्ती येवोत, कितीही अंधार होवो, काळ उलटी घेईल व आमचें निजलेलें नशीब जागें होईल. आमच्या मार्गातील शत्रू कांहीही करोत, कितीही कांटे रोवोत, तरी परिस्थिती खास बदलेल. जमाना लेगा कोई करवट । नसीब बेकस का बो चुकेगा । खिलेंगे कुछ कुदरती शिगुफे । जब अपने कांटे बो खों चुकेगा । नंतर दडपशाहीचें वर्णन पुढील काव्यांत केलें:- बो ला और आर्डर के नामपर हमको पकडते हैं । चले इन्साफ करने, हैं बडे नौशेरवाँ हो कर । अल्लाह रे जालीम तेरे कानून की बंदीश । लबबंद, जवानबंद, नजरबंद, कलमबंद ॥ आणि हें सर्व कशाकरितां तर म्हणे आमच्या कल्याणाकरितां. सर्वत निराशा आहे. दारिद्र्य, उपासमार, बेकारी हीं पाहवत नाहीत. महत्त्वाकांक्षी तरुणांना संधि मिळत नाही. केवळ आपला अम्मल कायम ठेवण्याकरितांच हे काळे कायदे आहेत. तुमच्या हातून आमची उन्नति पुरे. या खुदा अब हाथ उठाले बंदगाने इसकसे । डूबकर भी लगही जायेंगे किसी साहिल से हम । (हे खलाशा, तुझा हात बाजूला कर, तुझी मला मदत नको. मला बुडूं दे. हा प्रवाह मला कोठल्यातरी किनाऱ्याला खास नेईल.) ” प्रागा करून पंडित बोलला.

पंडितजींनीं या विलावर एक तासभर भाषण केलें. ब्रिटिश अंमलाखालीं या देशाचें शोषण झालें ही गोष्ट फडणीस नाकबूल करतात याचें त्यांनीं आश्चर्य प्रगट केलें व व्यापाऱ्याबाबत बोधप्रद आंकडे सांगितले. चलनाबाबत सरकारचें धोरण चुकीचें असून त्यामुळें हिंदी उद्योगधंदे मारले जात आहेत व येथील सर्व धोरण लंडनमधील भांडबलवाल्यांच्या तंत्रानें चाललें आहे हें त्यांनीं अगदीं स्पष्ट केलें. लोकांना निःशस्त्र करून, अशानांत ठेऊन, दुःखांत व दारिद्र्यांत कुजत ठेवून, नुसती

शांतता व मुख्यवस्था ठेवण्यापलीकडे सरकारने कांहीही केले नाही. देशाची उन्नति व्हावी म्हणून उद्योगधंदे वाढवून कांहीच केलेले नाही. उत्तान पर्वत, अयांग नद्या, सुंदर शेते, अमोलिक खनिज संपत्ति इबकें सृष्टीने देऊन हा देश दुःखांत व दारिद्र्यांत कां असावा ? माणशी उत्पन्न किती क्षुद्र ! उलट इंग्लंड देश किती लहान, पण संपत्ति किती अफाट; माणशी उत्पन्न किती तरी ! हें कां ? याचें उत्तर हेंच, कीं ' हा देश साम्राज्यशाहीनें घासला आहे म्हणून पिळला जात आहे. ' ' तुम्ही कां सहन करता ? ' जिना मघेंच म्हणाले. ' मला जर जिनासारखी ताकद असती तर मी चमत्कार घडवून आणले असते व याचा निकाल ताबडतोब लावला असतां. ब्रिटिश संबंधानें कांही उन्नति झाली, पण आर्थिक स्थिती सुधारली हें खरें नाही. धंद्यांत संरक्षणाचा स्वीकार इंग्लंडनें केला, व या देशानें ही नीति स्वीकारून नये म्हणून फडणीस सांगतात. नास्तिक बोल्शेविकानें येथें येऊन ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करावा येवढें हें विचित्र आहे. सर जॉन स्टॅचीनी (१८७८-८० चे फडणीस) उघड सांगितलें कीं, कांही कर्तव्यकर्म हिंदुस्थानाच्या बाबतींत मला आहे, पण त्याही-पेक्षां माझ्या देशाबाबत मला ज्यास्त आहे ! याचा अर्थ इंग्लंडची गरज प्रथम असाच होतो व तसा अनुभवही आहे. विद्यमान फडणीसही त्याच मताचे असणार ! हा सद्गृहस्थ आयात करांविरुद्ध फार आहे. यास खुला व्यापार पाहिजे. मग इंग्लंड मध्ये साखर, खाण्याचे पदार्थ, फळें यांवर आयात कर कां बसविला ? आयात करानें देशाचा व्यापार वाढतो, रोजगार वाढतो, भरभराट होते हें धोरण इंग्लंड-मध्ये उघड स्वीकारलें गेलें, तरी फडणिसांचें खुल्या व्यापाराचें तुणतुणें चालूच आहे. इंग्लंडचे धंदे वाढावे म्हणून १९ व्या शतकाच्या आरंभीं हेंच धोरण होतें. धंदे वाढले प्रगति झाली. मग खुल्या व्यापाराचें धोरण सुचलें. आतां सर्वत्र प्रगति झाली, खुला व्यापार बोकू लागला. लगेच यांनीं पवित्रा बदलला. हें सर्व जर इंग्लंड करतें, मग हिंदुस्थानालाच निराळा न्याय कां ? ' नंतर पंडितजींनीं निरनिराळ्या पार्लमेंटच्या कमिटींतील उताऱ्यावरून येथील देशी उद्योगधंदे कसे मारले गेले व त्याला इंग्रजी अम्मल कसा कारणीभूत झाला हें स्पष्ट केलें. इंग्लंड, कोट्य-वधि रुपये सालोसाल नेत आहे. हिंदुस्थान दरसाल १५० कोटी रुपये भूदंड किती काळ सहन करू शकेल. ' तार्तरांची स्वारी बाईट पण आमच्या संरक्षणानें हिंदुस्थान बुडत आहे. तार्तरांचें शत्रुत्व तरी होतें. पण आमची मैत्री या देशाचा नाश करीत आहे. २० वर्षे झालीं. जी ओबडबोबड आमची बागणूक होती

तीच आज आहे. हिंदी लोकांना इंग्रजांचे डोकेंही दिसत नसून अंमल मात्र जाणवत आहे—आतां निदान गृहमंत्र्यांचे डोकें तरी दिसत आहे. पोरसबदा इंग्रज अधिकारी वाटेल तसा बागतो. तो येथील लोकांवासून दूर, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या संस्कृतीपासूनही दूर. इकडे येतात, मुकाम करतात, संपत्ती कमावतात व जातात. इंग्रजाला एक रुपया येथें मिळणें म्हणजे तो हिंदुस्थानाला पारखा होणें हें उघड आहे ! (" The Tarter invasion was mischievous, but our protection that destroys India. It was their enmity, but it is our friendship; young men, boys almost govern there, without society and without symphathy with the Natives. . . Animated with all the avarice of age and all the impetuosity of youth, they roll in one after another; wave after wave and there is nothing before the eyes of the Native, but an endless hopeless prospect of new flights of birds of prey and passage with appetites continually renewing for a food that is continually nothing. Every rupee of profit made by an Englishman is lost for ever in India.) ”

हे बर्कचे शब्द वाचून दाखवितांच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. “ तीच नीति अजूनहि आहे. हजारों मैल रेल्वे बांधली, पण येथें तिची सामुग्री एंजिनें बगैरे तयार करण्याबाबत काय केलेत ? १५० वर्षांत हिंदुस्थानांतील देशी घद्यांबाबत वाढ होण्यासाठीं काय केलेत ? अवघ्या ४॥ वर्षांत खुद्द इंग्लंडमध्ये अनेक कमिट्या नेमल्या, त्यांनीं चौकशा केल्या, लागलीच उद्योगघद्यांना अवश्य असलेली मदत रकमेनें अगर आयात कर (Bounty) बसवून मिळाली. ओटावा योजना हाही त्याच उपाययोजनेचा भाग होता. सरकारनें पुढाकार घेऊन उद्योग-घंदे उभे केले पाहिजेत, चालविले पाहिजेत. खुल्या व्यापाराचें हें जुनाट गोष्ट डें फेकून दिलें पाहिजे. कोणीच जर घेत नाही तर याच देशांवर सक्ती कां ? आमची लोकसंख्या जगाच्या $\frac{1}{10}$ आहे, पण जगांतील उपभोग्य वस्तूंपैकीं आम्ही $\frac{1}{10}$ सुद्धां उपभोगीत नाहीं. देशांत घान्य व कापूस पिकतो, परंतु तो बाहेर जातो. देश भुकी व अर्धनग्न, अमेरिकेंत अनेक पटींनीं गहूं व कापूस पिकतो. पण त्यापैकीं $\frac{1}{10}$ ही बाहेर जात नाही. आमच्या लोकसंख्येच्या $\frac{1}{10}$ त्यांची आबादी असून आमच्यापेक्षां ते शंभर पटीनें माल जास्त उपयोगांत आणतात, किती तरी पटींनीं त्यांची राहणी श्रेष्ठ आहे. जर ह्या देशास स्वातंत्र्य मिळेल व साम्राज्यशाहीची

पक्कड नाहीशी होईल तर हा संपन्न देश आपली उन्नति फार लवकर करून घेईल." शेट मथुरादास यांनी व्यापार सावरला नाही असे सांगितले. १९३०-३१ साली १७३.०६ कोटि रु. चा आयात माल आला व रु. २२६,९७ कोटीचा माल परदेशी गेला. एकंदर परराष्ट्रीय व्यापार रु. ३९९.५६ कोटीचा झाला. १९३०-३१ पासून हा सारखा कमी होत आहे. १९३३-३४ साली रु. ११७.३१ कोटी आयात व रु. १५०.२३ कोटी निर्यात, मिळून एकंदर रु. २६७.५४ कोटीचा व्यापार झाला. १९३५-३६ च्या १० महिन्यांत रु. ११३.७४ कोटि आयात व रु. १३२.५१ कोटि निर्यात व्यापार ही परिस्थिति आहे. शिवाय रुपयाची किंमत १९३१ च्या मानाने ४० टक्के घसरली आहे. हे सर्व लक्षांत घेतां व्यापार अधिकच मंदावला आहे हे उघड होईल. ओटावा योजनेने आयात माल वाढला, पण निर्यात व्यापार वाढला नाही. किंमतीच्या दृष्टीने पाहतां येणाऱ्या मालाची किंमत फक्त ४० टक्क्यांनी उतरली, उलट निर्यात होणाऱ्या मालाची किंमत ५२ टक्के उतरली. याचा अर्थ ४० टक्के अधिक माल १९२९ सालाच्या किंमतीने घाडावा लागतो; पण त्याचप्रमाणे फक्त २८ टक्केच अधिक आणावा लागतो. १९२८-२९ साली ८ प्रांतांतील उत्पादनाची किंमत रु. १०२१.२० कोटि होती ती १९३३-३४ साली रु. ४७३.९४ कोटि झाली. भावहि पडले आहेत. १९२८-२९ च्या भावांच्या सूचक अंकांशी तुलना करतां १९३५-३६ सालांतील उत्पादनाची किंमत निम्मीसुद्धा राहिली नाही. मंदीचे वातावरण अजून गेले नाही. उद्योगधंद्यांना उत्तेजन दिले जात नाही. उलट काही धंद्यांत अंतर्गत जकात (Excise) बसविली जात आहे. व त्यांची प्रगति अडविली जात आहे. मंदीत सरकारने कांही केले नाही. अन्य देशांत व्यापारी करार करून चलन निर्मूल्य करून बाह्यकुत्र्या दरांत फरक करून, व्यापार सांवरून धरण्यांत आला. उद्योगधंद्यांना आधार देण्यांत आला. १९३४ च्या एका वर्षांत शेती, गवळी धंदे, साखर बाह्यकूट बागे धंद्यांना इंग्लंडमध्ये १४^१/_२ दशलक्ष पौंड मदत (Subsidy) म्हणून देण्यांत आले. याशिवाय अनेक मदतीच्या योजना करून इंग्लंडने आपली आर्थिक परिस्थिती मंदीच्या संकटांत सांवरून धरली, एवढेच नव्हे तर सुधारलीहि. येथे धंद्यांना संरक्षण देण्यांत विरोध, कुचराई, विलंब, इतके करून दिलेच तर लागलीच वर्षादोन वर्षांनी त्यावर अंतर्गत जकात बसवून बार करावयाचा. यानंतर करांच्या प्रमाणाबाबत

कांहीं टीका व कांहीं सूचना करून त्यांनीं आपलें माहितीपूर्ण भाषण संपविलें, नंतर पंजाबमधील एक जमीनदार अबदुल्ला यांनीं पंजाबच्या शेतकऱ्यांची कहाणी गायली व त्यांची क्रयशक्ति वाढवावी म्हणजे ते जास्त इंग्लिश माल घेतील असें आश्वासन फडणीस यांस दिलें !

मोदी म्हणाले “पंतर्जीचें भाषण ऐकून मी अगदीं खूष झालों आहे. देशाचें उद्योगधंदे वाढविलेच पाहिजेत. उद्योगधंदे वाढवून औद्योगीकरण करण्यास अवश्य असलेला कच्चा माल, मजूरवर्ग, योजकता व भांडवल सर्व कांहीं या देशांत आहे. देशांतील बेकारी, धंदे वाढले तरच जाईल. पाश्चात्य देशांत ज्या परिस्थितीत उद्योगधंदे वाढले तीच परिस्थिति येथेही आहे. वाढती लोकसंख्या व शास्त्रीय प्रगति लक्षांत घेतां खूप उत्पादन वाढवून माणशीं उत्पन्न व संपत्ति वाढवून राहणी सुधारतां येईल. नुसत्या कापडधंद्यांत ५ लाख लोक कामावर आहेत. संरक्षण दिलें असल्यामुळें हा धंदा उभा राहूं शकला. तीच स्थिति पोलाद धंद्याची आहे. सरकारनें संरक्षणाबाबत घोरण बदललें पाहिजे. पुन्हां एकदां समिती नेमून दहा वर्षांत संरक्षणानें किती प्रगति झाली हें पाहून व्यापक नीति स्वीकारली पाहिजे. ३ वर्षे संरक्षण द्यावयाच्या आधीं चौकशी, नंतर चौकशी, यानें उद्योग-धंद्यांत विश्वासाचें बातावरण उत्पन्न होत नाही. प्रसिद्ध पंडित टॉसिक यांच्या मतें संरक्षण योग्य काल असावें. १० वर्षे हा काल अपुरा आहे. प्रसंगीं ३० वर्षे-सुद्धां योग्य ठरतील, असें त्यांचें म्हणणें आहे. टॅरिफ बोर्डाची संघटना विशेष समाधानकारक नाही. खुल्या व्यापाराचें पक्षपाती इंग्लंडनें Import Duties Advisory Committee नेमून $\frac{3}{4}$ आयात मालाच्या बाबतींत कांहींना कांहीं तरी संरक्षण दिलें. ३ वर्षांत या कमिटीनें ३१० अर्ज तपासले, निकाल दिला व एकंदर ७०० दशलक्ष किंमतीच्या आयात मालावर या कमिटीच्या शिफारसीचा परिणाम झाला. येथें कायम बोर्ड नाही, अगोदर अर्ज करावा, मग कमिटीची नेमणूक किचकट चौकशी, मग रिपोर्ट, नंतर कायदा ! कोण विलंब, सदासर्वदा व सर्वत्र संरक्षण असावें असें माझे मत नाही. पण अवघे जग संरक्षणानें भरलें असतां हिंदुस्थानानें मात्र खुल्या व्यापाराच्या ओढक्याला धरून मरून जावें हा न्याय नाही व व्यवहारही पण नव्हे. संरक्षणानें उपभोगी गिन्हाइकावर बोजा पडतो हें सर्वस्वी योग्य नाही. आज कापडाला जी किंमत गिन्हाइकाला द्यावी लागत आहे तीच संरक्षण नसेल तर द्यावी लागेल. परदेशांतील मालाशीं टक्कर द्यावयाची तर

प्रसंगी संरक्षणाने जरी बोजा पडला तरी तो स्वीकारला पाहिजे. नाही तर देशांत परकीय स्वस्त मालाचे ढीग पडतील, देशी घंदे निकाली लागतील, बेकारी वाढेल. संरक्षण पाहिजे, टॅरिफ बोर्डाची पुनर्घटना झाली पाहिजे. बोर्डांनी अगदी कांटेकोरपणाने बागतां कामा नये. प्रसंगी कच्चा माल परदेशांतून आणून येथे घंदा उभारणे जरी शक्य असेल तरी सुद्धा संरक्षण दिले पाहिजे. अन्य देश असेच बागले आहेत. नुसती त्रयस्थाची भूमिका न ठेवतां सरकारने घंदांना सक्तीय मदत केली पाहिजे. जर एकंदर औद्योगिक उत्पीदन पाहिले तर हिंदुस्थानांत दरसाल माणशी २० रु. चे होते. जपानमध्ये माणशी १५८ रु., अमेरिकेत माणशी ७२० रु., इंग्लंड ४१० रु., कॅनडा ४७० रु., त्याप्रमाणे माणशी उत्पन्न पाहिले तर येथे अगदी १०० रु. घरले तरी कॅनडात १३०० रु., इंग्लंड ११०० रु., अमेरिका २००० रु. व जपान २७० रुपये. संपत्तीच्या दृष्टीने पाहतां सेव्हिग्न बँकांची स्थिति खरी परिस्थिति दाखविणारी आहे. या देशांत माणशी २ रु. सेव्हिग्न बँकेत आहेत. इंग्लंड २७० रु. जपान ९० रु., फ्रान्स १२५ रु. अशी परिस्थिति आहे. ही परिस्थिति सुधारावयाची म्हणजे देशांत उद्योगघंदे वाढविले पाहिजेत. आम्हांला नुसते हरिजन म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? खुशाल म्हणा; पण मदत तरी करा,' असा टोला मारून त्यांनी आपले विद्वत्ता प्रचुर भाषण संपविले. डॉ. राजन् म्हणाले 'या देशांत ३६॥ कोटी लोकांपैकी दरसाल १० कोटी लोक मलेरियाने आजारी पडतात, त्यांपैकी ३० लाख मृत्युमुखी पडतात. सुमारे ७ कोटी निःसत्त्व होतात. जीवनमान जे शक्य आहे त्यापेक्षा निम्नाने कमी आहे. योग्य निगा घेतल्यास ते दुष्पट होणे शक्य आहे, हे कर्नल मेगाचे मत आहे. मलेरियाने लोक मरतात व निकामी होतात. यामुळे दरसाल १९ कोटी रुपयांचे नुकसान होते, असा सदरहु मेगा साहेबांचा अंदाज आहे. दर माणशी मासिक उत्पन्न ३॥ रु. घरून त्याने हिशोब केला आहे. सायमन कमिशनच्या रिपोर्टाप्रमाणे हे नुकसान ४६ कोटी होते. मलेरिया बरा झाल्यानंतर माणसे कमताकद होतात, त्यामुळे होणारे नुकसान ७४ कोटी रुपये होते असा हिशोब केला आहे. मलेरियक सव्हेच्या आंकड्याप्रमाणे एकंदर कुटुंबांना १०७-६० कोटी रुपये दरसाल नुकसान येते. यावरून देशाच्या दृष्टीने हे नुकसान किती तरी मोठे असले पाहिजे. हे सर्व नुकसान टाळतां येण्यासारखे आहे, हा रोग असाध्य नाही. दलदली नाहीशा करून योग्य वेळी औषधोपचार करून, सात्विक व पौष्टिक अन्न मिळेल अशी व्यवस्था करून, ही आपत्ति

टळणारी आहे. किनाइनचा उत्पादन खर्च पौंडामागे ८ रुपये आहे. सरकार मात्र २७ रुपये किंमत घेते त्यांतही सरकार नफा मारते !” ‘साठ हजार पौंड फुकट बाटतां’ फडणीस ओरडला. ‘बाकीचे तीन लाख पौंड कां दिलें नाहींत. सर्व फुकट बाटावयास पाहिजे !’ डॉ. राजन् म्हणाले. ‘सिकोनाची झाडे लावा, त्यांची लागवड वाढवा म्हणजे परदेशाकडे किनाइन्साठीं पहावे लागणार नाहीं. अन्न अपुरें व योग्य तऱ्हेचें मिळत नाहीं सरकारनें या बाबतींत काय केलें ? तुरुंगांत मिळतें इतकें सुद्धां कोट्यवधि लोकांना मिळत नाहीं. सहा हजार मैलांवरून मूठभर गोऱ्या लोकांकरितां डॉक्टर आणण्यांत येतात. येथें पंचवीस हजार पदवीधर डॉक्टर आहेत. ते काय नालायक आहेत ! सरकारी नोकरींत किती भेद पाळतां ? गोऱ्यांना सर्वत्र बाब आहे. हें फार दिवस चालणार नाहीं’ असें सांगून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें. नंतर संतसिंग व महमद याकूब यांनीं, जातीय निवाड्याबाबत एकमेकांचे बाभाडे काढले व ही शीख-मुसलमान यांची लढाई संपल्यानंतर काश्मी यांनीं सरकारच्या चलन-विषयक धोरणावर टीका केली. इंग्रजी राज्यांत रयत निकृष्ट अवस्थेप्रत गेली; सावकार तरले व शेफारले, हें सिद्ध करणारे अनेक उतारे काश्मी यांनीं इंग्रज ग्रंथकार व अधिकारी यांच्या लिखाणांतून वाचून दाखविले. हल्लींसारखीं कोर्टे पूर्वीं नव्हतीं. सावकाराला, -घनकोला-ऋणकोनें बुडविलें तर सरकार दरबार करता येत नव्हता. सावकार व कूळ यांच्यांतील कज्जे आपसांत मिटवीत. ब्रिटिश अम्मल सुरु झाल्याबरोबर हें बदललें. पूर्वीं खेड्यांतून एकमेकांवर विश्वास असल्यामुळें कर्ज मिळें व फेडलेंही जाई. व्याजाचा दर बेताचा असे. कूळ तरतें असेल तर सावकार तरणार, हें सावकार ओळखून असें व तसा बागें. आतां उलट झालें आहे. सावकार कुळाला जास्त कर्ज देतो व त्याची सर्व इस्टेट, सर्व कमाई लाटण्याकडे त्याची प्रवृत्ति असते व कोर्टांमुळें हें सोपें झालें आहे. याचा परिणाम सावकार निर्दय व जुलमी, कुळें लबाड व गुलामी वृत्तीचीं झालीं आहेत. (The money-lender due to this becomes avaricious, heartless and an oppressor, and the debtor, becomes crafty, liar, dishonest and a slave.) सर जी बिंगेटसाहेबानें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं ही परिस्थिती इंग्रजी राज्य व त्यांचे कायदे यांनीं उत्पन्न झाली आहे; हें कबूल न करणें म्हणजे दुर्बलता आहे. (But if we were not to state it then it would be a great weakness on our part, that our Government and our laws are the cause of this animosity

and daily increasing downfall.) इंग्रजी अंमलांतील कायद्यांमुळे सावकारवर्ग माजला व त्याचा परिणाम म्हणजे जनतेचें दारिद्र्य वाढलें; संपत्ति मूठभर लोकांच्या हातांत जमूं लागली. ही परिस्थिती १८५२ सालीं होती. त्यानंतर अनेक कायदे झाले. व्याजाचे दर नियंत्रित करण्यांत आले हें खरें. तथापि शेतकऱ्यांची परिस्थिति सुधारली नाही. सरकारी ग्रामसुधारणेमुळे कांहीं लोकांचें फाबलें इतकेंच. विमानें व नमोवाणी हीं ठीक; पण ह्यांनीं दारिद्र्य कसें नष्ट होणार? उंटाच्या पाठीवर एवढा बोजा झाला आहे की, अगदीं एकादी काडी अधिक पडली कीं त्याची पाठ मोडेल. परिस्थिति भयंकर झाली आहे. सरकारनें छाती-ठोकपणें कांहीं तरी करावें. उपाय म्हणून ५० कोटी रुपये चलन, कांहींही सोनें वगैरे बाजूस न ठेवतां, (without cover) वाढवावें व तें सर्व शेतीच्या उन्नतीसाठीं एका वर्षांत खर्च करावें, असें सांगितलें. शेतकऱ्याची बाजू आणखी चांगल्या रीतीनिं डॉ. डिसोझा यांनीं मांडली. हे आय्. सी. एस्. सेवानिवृत्त जज्ज. हे सरकारनें नेमलेले सभासद होते. नोकरांत निःस्पृहतेबद्दल त्यांचा लौकिक होता. येथेंही मधून मधून ते त्यांची चमक दाखवीत. त्यांनीं सांगितलें 'शेतकी हा मुख्य घंदा आहे. मुख्य धान्याचे भाव १९२९ च्या मानानें ५३'६ टक्के घटले आहेत. याचा अर्थ वार्षिक उत्पन्नांत ५४७'२६ कोटींनीं घट आली. एकंदर ही रक्कम राष्ट्रीय कर्जाच्या निम्मी होते. उत्पन्नांत भाव घसरले म्हणून घट झाली. पण व्याजाचे दर कायम, अन्य देणीं कायम, यामुळे शेतकऱ्यावरील बोजा पदार्थांच्या दृष्टीनें अधिकच वाढला आहे. शिवाय आयातकरांचा बोजा, फडणिसांच्या म्हणण्याप्रमाणें ३४ कोटींचा त्यांच्यावर आहेच, या परिस्थितींत जनतेची परिस्थिती सुधारली असें फडणिसांनीं म्हणणें धाष्टर्याचें आहे. पूर्वी या देशांतून तांदूळ बाहेर जाई, परंतु तोही आतां जात नाही. पूर्वेकडील राष्ट्रे स्वावलंबीं बनत आहेत. त्या त्या देशांत—सयाम, जावा, इंडो-चायना,—भाताची लागवड वाढली; इतकेंच नव्हे तर ते देश या देशांत तांदूळ घाडूं लागले. १९१४ पूर्वी २३ लक्ष टन तांदूळ निर्यात होई. आतां १९३४—३५ सालीं वरील देशांतून ४ लाख टन तांदूळ येथें आला. याचा परिणाम असा झाला की, येथील भातशेतीकडील जमीन कमी लागवड होऊं लागली. १९३१—३२ सालीं ८-४० कोटी एकर जमिनीमध्ये भात लाबलें होतें. १९३४—३५ सालीं ८'१ कोटीपर्यंत हें प्रमाण आलें. ४० लाख टन भात कमी विकूं लागलें. १८ टक्के घट झाली. दोन एकर भात जमीन लागवडीस आणून पांच

माणसें पोट भरुं शकतात, असें घरलें तर बरील परिस्थितीमुळें ७५ लाख लोक बेकार झाले. सरकारी उत्पन्नही घटलेलें असणारच. कोण मेहनत करणार, पिकवणार व मातीमोल किंमतीनें विकणार ! कुठें आहे तुमची सुस्थिति व सुवत्ता ! ” ‘ हवेंत ’ गिडनें यांनीं सांगितलें. सरकारला, भाताला संरक्षण द्यावें, परदेशी भातावर आयात कर बसवावा अशी विनंती केली पण ध्यर्थ. अखंड तांदुळावर आयात बसवावी ही विनंति अमान्य करून कणीवर मणी बारा आणे आयात बसविली ! कारण उघड आहे. अखंड तांदूळ इंडोचायनांतून येत होता व तो देश फ्रान्सच्या मालकीचा ! तेव्हां फ्रान्सच्या विरुद्ध कसें जावें ? तांदुळानंतर डॉ. डिसोजा खोबऱ्याविषयी बोलतांना म्हणाले ‘ सीलोनमधून खोबरें येतें, पण त्यावर आयात कमी. कारण तो साम्राज्यान्तर्गत देह्रा आहे. पण देशी खोबऱ्याला विरोधक, सीलोनचें खोबरें आहे हें सरकार जाणूनसुद्धां न्याय्य संरक्षण देत नाही. सीलोन हिंदी मालाला कांहीही सवलत देत नाही. सर्व एकतर्फी चाललेलें आहे. सीलोनमध्ये ब्रिटिश कापड, लोखंडी व पोलादी माल खपतो म्हणून त्या देशाला दुखवावयाचें नाही. हा माल घेऊन त्याची किंमत सीलोन फक्त खोबरें व त्याचें तेल निर्यात करूनच देऊं शकतो. आणि हें व्हावें म्हणूनच सीलोनच्या या मालावर कमी जकात घेऊन हा माल या देशांत रिचविला जातो. शेती व उद्योगबंदेवाळे यांच्यांतील हितविरोध इंग्लंडमधील शेतकऱ्यांच्या हितवाद्यांनाही पसंत नाही. तेथील शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधींनीं तेथील सरकारला शेतीला संरक्षण देण्याविषयी बजाऊन, व त्याप्रमाणें न केल्यास सर्वत्र व्यापाराला विरोधी वातावरण उत्पन्न होईल असा इषाराही दिला आहे.

(“Unless they (agriculturists) could get fair play there would be a great sense of hostility in Imperial trade in the County Districts.”—Hon. Lambert in the House of Commons, 21-5-85)

येथें शेतीकडेही दुर्लक्ष केलें जातें. ओटावा करार करणारे सर वणमुखम् चेट्टी यांचा निवडणुकींत पराभव झाला, याचा बोध सरकारनें घ्यावयास हवा. आहे असेंच चालूं राहिलें तर पुढील निवडणुकींत कठीण प्रसंग येईल. संरक्षण हिंदी शेतीस पाहिजे आहे. जगभर खुल्या व्यापाराची री ओढणारी जात नष्ट झाली आहे. तीन अबशेष आहेत. स्नोडन्, लेटन्, ग्रिग. पहिले दोन त्या देशाचें कांहीही करूं शकत नाहीत, तिसरा मात्र आमच्या फडणिसी व्यवहाराचा मुसोलिनी आहे. त्यानें मनांत आणलें तर तो चांगलेंही करील. हिंदी शेतीला संरक्षण देण्यानें ब्रिटिश व्यापाराला

घोका नाही; शिवाय येथेच सर्व धान्य व खाद्य वस्तु पिकत असल्यामुळे आयात कर बसवून खाद्य पदार्थांवर कर बसत नाही; म्हणून या दोन्ही बाबतीत त्यांना तक्रार करण्याचे कारण नाही. ” इंग्रजांचे हित न दुस्खितां कल्याण करण्याचा हा मार्ग फडणिसांना डॉ. डिसोजा यांनी सांगितला पण व्यर्थ !

सरकारतर्फे सर गिरिजा शंकर वाजपेयी यांनी टीकेला कांही उत्तर दिले. “सरकार कोयनेलपासून फायदा घेत नाही. सिंकोनाची लागवड करण्याचा सरकार प्रयत्न करीत आहे. सर्व जंगले चरण्यास खुली केली तर गुरांचे रोग फैलावतील. शिवाय बैरणीची बांढणी योग्य होणार नाही. दुधाचा पुरवठा वाढविण्याच्या कामी ही खरी अडचण आहे. सरकार मलेरियाच्या बाबतीत लक्षपूर्वक पाहता असून, हाती असलेल्या सामुग्रीचा योग्य उपयोग करीत आहे ! ! त्यांत हिंदुस्थान सरकारने संपूर्ण यश संपादिले आहे असे ते म्हणत नाही; पण जे काय करता येईल ते करण्याचा सरकारचा निश्चय आहे;” असे त्यांनी अगदी गंभीरपणे जाहीर केले ! ! न पटणारी गोष्ट पटेल असा शब्दांत कशी सांगावी ही कला वाजपेयी यांना चांगली साधलेली आहे. गिडने यांनी पुन्हा अँग्लो-इंडियनांवर अन्याय होत आहे; रेल्वे-मध्ये त्यांचे पगाराचे स्केल सुरवातीचे व अखेरचे कमी करण्यांत आले आहे; अँग्लो-इंडियनांची राहणी निराळी व सवयी निराळ्या, त्यांना तुरुंगांतसुद्धा निराळ्या राहणीचे म्हणून बागबितात. सरकारने पोस्ट, तार, टेलिफोन व रेल्वे खात्यांत कांही जागा यांच्यासाठी राखून ठेविल्या आहेत हे खरे, पण रेल्वेमंत्री यांचे म्हणणे असे की, कामगारांच्या राहणीला अनुसरून पगार असावा हे अमान्य. या स्थितीत नुसत्या जागा राखून ठेवून काय उपयोग ! वास्तविक पार्लमेंटने नवीन घटना कायद्यांत (क.२४२) असे म्हटले आहे की, (Shall have due regard to the past association of the Community with these Services....and the remunerations attaching to such posts.) परंपरा पाहून या वर्गातील नोकरांचा पगार ठरविला पाहिजे, असा याचा उघड अर्थ होतो; व त्याप्रमाणे घडवून आणण्याची जबाबदारी कायद्याने गव्हर्नर जनरलवर आहे. पगारांत ६० टक्के घट करणे म्हणजे वरील कलमाचा अर्थ योग्य लाबणे नव्हे. अल्पसंख्याकांचे संरक्षण कसे होणार ? घटनेत आहे याचा अर्थ, त्याप्रमाणे करण्याचे कर्तव्यकर्म सरकारचे आहे. पार्लमेंटमध्ये या कलमाचा अर्थ काब यावर चर्चा झाली, ती गिडने यांनी बाचून दाखविली. पगारकपात करून डाढमाताच्या राहणीत जगण्यास आम्हांस भाग पाडून ना. जे पार्लमेंटने

दिलें आहे तें द्या. संपाच्या वेळीं अँग्लो-इंडियन कामगार राजनिष्ठ राहिले त्याचें हेंच कां बक्षीस !” संतापून त्यांनीं असा प्रश्न केला. ‘तुम्हाला नक्की काय पाहिजे!’ जिनांनीं प्रश्न केला. “सुरवातीला पगार निदान ४५ रुपये पाहिजे; म्हणजे निदान त्याला जगतां तरी येईल; व तसें झालें म्हणजे ‘Due regard’ याचा अर्थ सरकारनें योग्य लावला असें होईल.” वास्तविक हिंदी पोर्टरचा सुरवातीचा पगार १८ रुपये व अँग्लो इंडियनचा सुरवातीचा पगार ३० रुपये सरकारनें ठरविला होता. हा फरकही अन्याय्य होता, पण हा अन्याय, वर्गभेद कायद्यानें केलाच आहे व तो आणखी व्हावा ही स्वार्थी मागणी या अँग्लो-इंडियनांची होती. इंग्रजांचे लेकाबळे म्हणून ते त्यांची बाजू घेत. पण रेल्वेमंत्री झाफरउल्ला यांनीं मात्र त्यांना नेटानें विरोध केला. त्यांनीं, राखीव जागा ठेवण्यांत सदरहू जमातीला फाजील प्रमाण मिळालें आहे हें प्रथम सांगितलें. तथापि राहणीप्रमाणें पगार असावा हें अमान्य आहे असें पुन्हा एकदां बजावलें. २४२ कलमाचा अर्थ अँग्लो-इंडियनांकरितां कोणत्या जागा कोणत्या प्रमाणांत ठरवाव्यांत याबद्दल नियम करतांना कांहीं गोष्टी लक्षांत घेतल्या जाव्यांत हा आहे. या गोष्टींत या जागांवर अँग्लो-इंडियन होते म्हणून त्यांचें प्रमाण त्या मानानें ठरवावें; याचा अर्थ एकाच जागेवर एक हिंदी व एक अँग्लो-इंडियन असेल तर त्यांना निरनिराळें पगाराचें प्रमाण असावें असा नाही. मुसलमानांच्या हिताबद्दल जितके झाफरउल्ला दक्ष असत तितके हिंदी बिरुद्ध अहिंदी असा प्रश्न आला असतांही दक्ष असत.

जोशी यांनीं बादशाही कमिशनच्या मजुरांबाबतच्या शिफारशी सरकार अमलांत आणीत नाही अशी तक्रार केली. ज्यांची ऐपत कमी आहे त्यांच्यापासून अधिक कर घेण्यांत येतात. अद्यापही ऐपतीप्रमाणें कर हे मान्य झालेले नाहीत. त्याचप्रमाणें सरकारी मदतीची ज्यांना जास्त जरूर आहे त्यांना ती कमी मिळते, हेंही धोरण बदललें गेलें नाही. सर्वत्र मजुरीचे दर कमीच होत आहेत. सर्वत्र बेकारी वाढत आहे. सरकार सर्व माहिती गोळा करीत नाही. सरकारनें आंकडे गोळा करण्याची व्यवस्था अद्यापि नीट केलेली नाही. १९२५ मध्ये चौकशी कमिटी नेमली गेली, विश्वेश्वरअय्या यांनीं रिपोर्टही केला; पण अजून कांही नाही. दोन तज्ज्ञ आले व गेले. सर्व माहिती गोळा केली—संकलित केली—म्हणजे देशांतील विविध गोष्टींचें चांगलें ज्ञान होतें. उपाययोजना करण्याला सोपें जातें. प्रामोद्धार अपुरा आहे. प्रांतांना दरसाल नुसत्या रकमा दान करण्यानें कार्य होणार

नाहीं. बेकारी घालविण्याकरितां उद्योगधंद्यांची वाढ होणे जरूर आहे. संरक्षणाच्या प्रभाची पुन्हां एकदां चौकशी झाली पाहिजे, योजक वर्गाला संरक्षण दिलें म्हणजे धंद्यांतील कामगारांनाहि कांहीं तरी संरक्षण द्यावयास पाहिजे. त्या दृष्टीनें पदार्थांच्या किंमती व मजुरीचे दर यांवरही सरकारी नियमन पाहिजे. कामगारांतील कर्जबाजारीपणा वाढला आहे व त्याचें कारण आजारीपणांत त्यांस भत्ता मिळत नाहीं, तो मिळावयास पाहिजे. त्या बाबतींत विमा योजना ध्यावयास पाहिजे. या दृष्टीनें पहातां प्राप्तीवरील कर कमी होतां कामा नये. सरकारनें वचन दिलें होतें असें सांगण्यांत येतें. सरकार वचन देणार कोण? कर बसविणें अगर कमी करणें हा या सभागृहाचा हक्क आहे. या हक्कावर सरकारनें गदा आणली आहे. गरिबांना लागणाऱ्या पदार्थांवर जकात व कर बसवून तुम्ही त्यांच्यावर बोजा लादतां हें गैर आहे. कर कमी न करतां ती रक्कम उद्योगधंद्यांना द्या. गरिबांवर बोजा व श्रीमंतांची मन-घरणी याचे परिणाम बार्हट होतील असें बजावून जोशांनीं आपलें भाषण संपाविलें.

यूरोपियन गटाचे नेते सर लेस्ली हडसन यांनी पुन्हां एकदां प्रार्थीकराचे दर कमी करावेत असें सुचविलें. संकटकालीन कर कायम करूं नयेत. निदान प्रांतिक स्वायत्ततेच्या सुरवातीला हे नसावेत; यांत शहाणपणा आहे असें आपलें मत त्यांनीं पुन्हां एकदां ठांसून सांगितलें. १९३१ सालीं १३॥ कोटि रुपये तूट आली तेव्हां जादा कर प्रार्थीकरांवर बसविला. आतां बजेटमध्ये तूट नाहीं. मागील साली ५ कोटि रुपये उलट शिल्लक राहिली, व पुढील साली २ कोटि रुपये शिल्लक राहिल असा अंदाज असतां जादा कर ठेवणें अन्याय्य आहे. बिकट परिस्थिति आहे हें खरें नाहीं. १९३१ सालीं झालेली वाढ निरनिराळ्या उत्पन्नावर ६६ टक्के पासून १०० टक्केपर्यंत झाली आहे. त्या वेळेचे फडणीस यांनीं ही वाढ कायमची नाहीं असें वचन दिलें होतें. त्यांनीं दिलेलीं वचनें पूर्ण केली पाहिजेत. स्वतःच्या फायद्याची वचनें लोकांनीं पाळावीं हा त्यांचा धर्म आहे हें सांगण्यांत इंग्रज कधीं मागे पडत नाहींत?

सत्यनारायणसिंह यांनी बिहारमध्ये घरणीकंपाच्या वेळीं बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या नेतृत्वाखाली किती उत्कृष्ट काम केलें याची माहिती दिली. काँग्रेस साहाय्यक कमिटीनें चार हजार बिहिरी बांधल्या, त्यानंतर सरकारनें बिहिरी बांधण्यास सुरुवात केली. पण सरकारी बिहिरी पहिला पावसाळा येतांच निकामी झाल्या. त्याचप्रमाणें सरकारी अधिकाऱ्यांनीं नुसती उघळपट्टी केली. काँग्रेस आपल्या सेवेनें

लोकप्रिय झालेली आहे. सरकारी रिपोर्टांत कितीही विरुद्ध टीका केली गेली तरी त्याचा कांहींही परिणाम होणार नाही. महमद अझरअल्ली यांनी अमेरिकेंत ज्याप्रमाणें खास शेतकरी सुधारणा खातें (A.A.A.) काढलें आहे, त्याप्रमाणें येथें उपाययोजना करावयास पाहिजे असें बजाविलें. नंतर बजेट अधिकारी संजीवराव हे सरकारी सभासद बोलले. खरें बजेट तयार करण्याचें श्रेय या व्यक्तीला असें. गंभीर पण खोल बुद्धीचा इशम; नेहमी अत्यंत कार्यक्षम, पण अगदीं क्वचित् बोले. वर्षाखेरी आली म्हणजे प्रत्येक खातें घाईघाईनें मंजूर केलेल्या रकमा खर्च करतें. कारण ता. ३१ मार्चच्या आंत मंजूर रकमा खर्च न झाल्यास त्या रद्द होतात; म्हणून या बाबतींत सरकारनें कांहीं नियम करावे अशी टीका करण्यांत आली होती' तिला उत्तर देतांना त्यांनीं अशी माहिती दिली की, ' घाईनें सर्व रक्कम खर्च करणें हें देशाच्या हिताविरुद्ध आहे ' अशी सर्व खात्यांना नियमानें ताकीद दिली आहे. जर मंजूर झालेली रक्कम योग्य रीतीनें खर्च होत नसेल तर ती रद्द होऊं द्यावी. दुसऱ्या चांगल्या कामाकरितां तिचा उपयोग होईल. सामान्यतः मंजूर रक्कम खर्च न झाल्यास ती पुन्हां त्या खात्याला मिळणार नाही असें नाही; म्हणून वाटेल तसा खर्च न करतां, मंजूर रक्कम सालाखेरी परत यावी व याप्रमाणें अधिकारी न बागतील तर त्याची दखल घेण्यांत येईल. (Failure to spend the total allotments made to executive officers, will not, in ordinary circumstances operate against them, in any way. They should therefore freely surrender all money that cannot be expended economically. Serious notice will be taken of any officer, who acts in disregard of these orders.) त्याचप्रमाणें मंजूर रक्कम रद्द करणें झाल्यास पुढील वर्षीच्या मागणीच्या परिशिष्टांत ती बाब घालावी असाहि नियम असल्याचें त्यांनीं सांगितलें. (Expenditure likely to lapse, should, as for as possible, be provided for in the Schedule of Demands for the the ensuing year.) हिशेब-तपासनीस सारखी दक्षता घेत असल्यामुळें हें प्रमाद कमी झाले आहेत. नंतर खर्च वाढला आहे ह्या टीकेला उत्तर देतांना त्यांनीं सांगितलें की, १९३२-३३ सालीं म्हणजे काटकसरीला सुरुवात झाल्यानंतरच्या पहिल्या वर्षांत, सामान्य राज्यकारभाराचा खर्च, वसुली खर्च बजा जाता १६.१० कोटी रुपये होता. तो १९३२-३३, १९३३-३४, १९३४-३५, व १९३५-३६ सालीं अनुक्रमें १८.७२ कोटी, २२.८० कोटी, २२.०३ कोटी व २१.७४

कोटी रुपये झाला. परंतु या सालवार खर्चातून नभोवाणी, ग्रामोद्धार-फंड, विमान खाते, सिंध व ओरिसा येथील बांधकामे व प्रांतांना दिलेल्या देणग्या (Subventions) या बाबींवरील खर्च वजा केला तर १९३६-३७ सालअखेर वार्षिक वाढ फक्त १.४५ कोटीने झाली आहे. त्यांत पगार काट कमी केल्याने वाढलेला खर्च वजा केला असता फक्त ४५ लाख रुपयांचीच वाढ झाली आहे असे दिसून येईल. ही रक्कमही निरनिराळ्या संवर्धक खात्यांवरच खर्च झाली आहे. निष्कारण खर्च वाढला हें खरें नाही. संरक्षणखात्यावरील खर्चाबाबत खुद्द फडणिसांनीच विवेचन केलें आहे. आर्थिक स्थिति सुधारत आहे असे फडणिसांचें निदान नाही. वस्तूंचे भाव व उत्पादन, मंदी सुरू होण्यापूर्वी होते तेवढ्यापर्यंत अद्यापि आले नाहीत हें खरें; तथापि थोडीशी परिस्थिति सुधारत आहे हेंही खरें. या वर्षी परराष्ट्रीय व्यापार वाढला आहे व अन्तर्गत (Inland) व्यापारही वाढला आहे. याचा अर्थ लोकांची क्रयशक्ती वाढली आहे असाच लावला पाहिजे. तसेंच प्रांतवार सरकारी रिपोर्ट पाहिलें तर १९३४ पेक्षा १९३५ साली पदार्थांचे भाव वाढलेले आहेत असेच दिसून येतें. १९३१ साली पोस्टल सेव्हिंग बँकेमध्ये ३७ कोटी रुपये रक्कम होती. १९२५ मध्ये ही रक्कम फक्त २६ कोटी रुपये होती. १९३५ मध्ये ही रक्कम ६८ कोटी रुपये व साल अखेर ती ७७ कोटी रुपयेपर्यंत जाईल. तसेंच पोस्टल कॅश सर्टिफिकेट १९२५ साली १३ कोटी रुपयांची लोकांजवळ होती. १९३१ साली ३८ कोटी रुपये तर १९३५ साली ६६ कोटी रुपयांची झाली. यावरून देशाची सांपत्तिक स्थिति सुधारत आहे असेच दिसून येईल!! यावर लोकांचा आक्षेप असा आहे की, १९३१ नंतर जें सोने महागलें व गरिबांना विकलें त्यामुळे ही वाढ झाली आहे. या देशांत लोक बँकांत पैसे न गुंतवितां सोन्याच्या अगर चांदीच्या दागिन्यांत गुंतवितात व जरूरीच्या प्रसंगां ते दागिने विकून नड भागवितात, जें सोने विकलें गेलें तें अडीअडचणीसाठी उपयोगी पडावें म्हणून ठेवलेलें सोने नव्हे. कारण मग पोस्टल बँकतून डिपॉझिट रकमा वाढल्या नसत्या. १९२३-२४ ते १९३०-३१ पर्यंत पो. बँकेतील वाढ १२ कोटी रुपयांनी झाली. सोने परदेशी जाऊ लागलें तेव्हापासून म्हणजे १९३१-३२ ते १९३६-३७ पर्यंत ही वाढ ४० कोटी रुपयांनी झाली. यावरून सोने विकून आलेलीच रक्कम बँकांतून भरली गेली असें नव्हे. तर सर्वसाधारण परिस्थिति सुधारली म्हणून ही वाढ झाली. याशिवाय सोने विकून आलेल्या रकमा व्याज

लाबल्या आहेत अशी सरकारी माहिती आहे. हल्ली, सावकारसुद्धा बँकांकडून कर्ज कमी घेत आहेत. कारण त्यांना खाजगी लोकांकडून रकमा कमी व्याजाने मिळत असल्या पाहिजेत. अर्थात् याबद्दल आंकडेवार माहिती देणे शक्य नाही. तथापि सोन्याच्या निर्यातीचा परिणाम व त्याच्या विक्रीचा परिणाम म्हणजे हिंदुस्थान सरकारने १९३१ ते १९३६ अखेरपर्यंत ४० कोटी रुपयांचे इंग्लंडमधील कर्ज फेडले. शिवाय रिझर्व बँक ऑफ इंडियाजवळ सरकारची चलन बाबतीतील (Paper Currency and Gold Standard Reserves) रु. १३२ कोटीचे शिल्लक सोने व स्टर्लिंगमध्ये आहे. १९३१ साली ही रक्कम ७९ कोटी रुपये होती. शिवाय ११ कोटी रुपये भांडवलस्वरूपी खर्च सरकारने इंग्लंडमध्ये केला आहे. डॉ. डिसोझा यांचे म्हणणे भाताची किंमत कमी झाल्याने ५२ कोटी रुपये क्रयशक्ति मद्रासमधील शेतकऱ्यांची कमी झाली. वस्तुस्थिति अशी आहे की, ४५ कोटी रुपये तांदुळांपैकी ४४ कोटी रुपयांचा तांदूळ मद्रास इलाख्यांतच उपयोगांत आणला जातो. फक्त १ कोटी रुपयांनीच क्रयशक्ति काय ती कमी झाली आहे असे म्हणता येईल. स्वतः पिकविलेले धान्य पिकविणारांकडून जितके खाल्ले जाते, त्याबाबतीत भाव वाढले अगर कमी झाले तरी क्रयशक्ति त्याप्रमाणांत जास्त अगर कमी होत नाही. सुबोध मुद्देसुद्द पण अगदी हलक्या आवाजांत खाली मान घालून झालेले भाषण संपतांच, विरोधी पक्षानेसुद्धा टाळ्या बाजवून गुणग्राहकता दाखविली.

स्वामी बँकटाचलम् चेट्टी यांनी प्रत्येकजण गिन्हाइकांची काळजी वाहतो पण व्यापाऱ्यांकडे कोणी लक्ष देत नाही, अशी तक्रार केली. उद्योगधंदेवाले संरक्षण मिळवितात, त्यांचे कैवारी येथे आहेत. जेथे व्यापारी व उद्योगधंदेवाले एकच आहेत तेथे कांही अडचण नाही. पण या देशांत शेंकडों असे गृहस्थ आहेत की, ते निव्वळ देशांत झालेले अगर परदेशांत झालेले उत्पादन देशी अगर परदेशी विकून उपजीविका करतात. याही वर्गाच्या हिताकडे लक्ष द्यावयास पाहिजे. अंतर्गत व्यापार साधारणपणे परराष्ट्रीय व्यापाराच्या दसपट किंमतीचा असला म्हणजे ते योग्य प्रमाण समजले जाते. तशी वस्तुस्थिति येथे नाही. बँकांतून शिल्लका वाढल्या याचा अर्थ सांपत्तिक स्थिति वाढली असा नाही. पायदेशीर रीतीने सदरहू रक्कम व्यापार व उद्योगधंदे यांत गुंतविता येत नाही, असा त्याचा अर्थ आहे. बँकांतील रकमांवरून आमजनतेची सांपत्तिक स्थितीत प्रगति झाली हे

म्हणजे चुकीचे आहे. त्याचप्रमाणे भाव उतरले म्हणजे सरकारी देणे देण्याकरिता शेतकऱ्यांना जास्त धान्य विकाने लागते व त्या प्रमाणात त्यांची क्रयशक्ति कमी होते. धान्याच्या रूपाने सरकारी सारा बगैरे देणी घेण्यात येत असती तर गोष्ट निराळी होती. बजेटाधिकारी संजीवराव यांच्या विचारसरणीत हा दोष आहे. हुंडणावळीचा दर १८ पेन्सनां चिकटून बसविण्याने देशाचे नुकसानच होत आहे. मोठ्या प्रमाणात देशी धंद्यांना उत्तेजन व संरक्षण द्यावयास पाहिजे. परमेश्वर सरकारी सभासदांना लोकांच्या आकांक्षा समजून घेऊन वागण्याचे शाहाणपण देवो अशी करुणा भाकून स्वामी खाली बसले. 'परमेश्वर विरोधी पक्षाच्या सभासदांनाही दयाळूपणे सुबुद्धी देवो' असे सर नृपेंद्र डोळे मिटून छातीवर हात ठेऊन मिशन्याप्रमाणे उद्गारले ! परमेश्वराने तटस्थपणाची भूमिका स्वीकारून क्षरिसागरी शयन केले होते ! ! डॉ. बानर्जी यांनी मागील २२ वर्षांत १० वेळां तूट आली ९ वेळां शिल्लक राहिली, व ३ वेळां जमा व खर्च यांची तोंडमिळवणी झाली असे सांगून, दर वेळेस तूट, कर्ज काढून व कर वाढवून भरून काढली अशी माहिती दिली. १९१४ पूर्वी अनुत्पादक कर्ज संपत आले होते. नंतर त्याची वाढ झाली. संरक्षक व संवर्धक बाबी यांच्यावरील खर्चात जे प्रमाण असावयास पाहिजे ते नाही. वाढलेले करांचे उत्पन्न संवर्धक बाबींकडे खर्च झाले नाही. सामान्य राज्यकारभाराकडे त्याचा विनियोग झाला. पगार काट केली; पण कमी पगारवाल्यांची. संरक्षक बाबींकडील खर्च अन्य देशांहतका व संवर्धक बाबींवरील खर्च फारच कमी. शिक्षण, आरोग्य बगैरे बाबींवरील खर्च मोठ्या प्रमाणात व्हावयास पाहिजे. जे विकले गेले ते सोने, जर फायद्यासाठी विकले गेले, व जात आहे, तर त्यावर निर्यात कर कां बसवीत नाही ? गेल्या सहा वर्षांत २७५ कोटी रुपयांचे सोने देशास पारखे झाले व त्या मानाने देशांत पैसा कमी झाला. १० टक्के कर बसविला असता तर २७॥ कोटी रुपये देशाच्या संवर्धक कार्यावर खर्च करण्याकरिता मिळाले असते. निर्यात कमी झाली असती तर देशांत सोने राहिले असते. गरीब शेतकऱ्याजवळ सोने आहे, हे म्हणजे धादांत खोटे आहे. मंदारू नाहीशी व्हावी म्हणून अन्य देशांनी कितीतरी प्रयत्न केले. पण येथे काही नाही. बेकारी सारखी वाढत आहे. मंदारूपूर्वी इंग्लंडमधील देणी निर्यातमालाने फेडली जात. नंतर सोन्याच्या निर्यातीने व्यापार कमी झाला. हे लक्षण चांगले नाही. सारासार विचार करून संरक्षण दिले जाते ते अपुरे आहे. धंदेवाल्यांना शाश्वति वाटत नाही.

फडणीस 'खुल्या व्यापाराचे' अभिमानी असले तरी परिस्थितीप्रमाणें वागणें त्यांना जरूर आहे. प्रसिद्ध पंडित कीन्स यानेंही आपलीं मतें बदललीं आहेत. त्याचें मतही सरकारनें घद्यांना आतां उत्तेजन द्यावें, निव्वळ त्रयस्थाची भूमिका ठेजं नये, असें झालें आहे. घनश्याम गुप्ता बोलले "व्यापार वाढला अगर बँकांतील शिलका वाढल्या म्हणजे खेडुत सुधारला अगर सुखी झाला हें म्हणणें चुकीचें आहे. शेतांत चरणान्या कोल्ह्याला शेतकन्यानें मारलें; त्याच्या अंगावर सूज आली; त्याला दुःखी पाहून दुसरा कोल्हा म्हणाला, 'काय लढ झाला आहेस रे!' पंचतंत्रांतील ही गोष्टच जणूं येथें घडत आहे. अडीअडचणीला उपयोगी पडणारें सोनें गेलें, भाव उतरले शेतकरी संपत आला तरी आमचें सरकार देश सुधारत आहे असें म्हणतें हें केवढें आश्चर्य ! एक पट कर घेऊन हजार पटीनें सूर्य पावसाच्या रूपानें देतो त्याप्रमाणें राजानें वागलें पाहिजे, हा आर्यांचा आदर्श आहे. माझ्या प्रांतांत शेंकडों खेडीं पाण्याशिवाय आहेत. पाणीसुद्धां पिण्यास या राज्यांत मिळत नाही ! अशा राज्याचा काय उपयोग ?" गुप्तजींनीं डोळ्यांत पाणी आणून वरील शब्द उच्चारले. जमीनधारा हळूहळू मर्यादित आणावा (Progressive Moderation) असें धोरण लॉर्ड कर्झन यांनीं जाहीर केलें. पण प्रत्यक्ष अनुभव मात्र अगदीं उलट येत आहे. हळूहळू जनता नागवली जात आहे (Progressive Exploitation) ६० वर्षांत छत्तीसगड विभागांत ३०० टक्यानें साराबाढ झालेली आहे. "सारा वसुली, देशकाल, परिस्थितीप्रमाणें करावी हें धोरण, पण वस्तुस्थिति मात्र अगदीं उलट ! बँकांत पैसे आहेत; पण १९३४-३५ सालांत एकट्या बंगालमध्ये ३०६४६ खातेदार सरकारला घारा देऊं शकले नाहीत व १९३७ लोकांच्या जमिनी त्यासाठीं विक्रीस काढल्या गेल्या; हा काय सांपत्तिक स्थिति सुधारल्याचा दाखला ? बरें, त्या जमिनीची किंमत सरकारला जी आली ती सान्याच्या २०९९ पट म्हणजे सरकार जमिनीच्या किंमतीपैकीं दरसाल ३३.३३ टक्के सारा म्हणून वसूल करतें असा त्याचा सरळ अर्थ होतो ! मध्य प्रांतांत १९३२-३३ सालीं सारा वसुलीसाठीं १,३२,७१० एकर जमीन १३,८१,६७० रुपायांस सरकारनें विकली, म्हणजे एकरी १० रुपये आले, व सारा एकरी रु. १ पेक्षा थोडा अधिक आहे. हें धोरण, ही सारा घेण्याची पद्धति बरोबर आहे कां ? त्याच सालीं सारा सक्तीनें वसूल करण्याचें प्रसंग एकटया बऱ्हाडांत ३० टक्यानें वाढले. काय बऱ्हाडाचा शेतकरी बँकेंत पैसे ठेवतो व आपली कमी (जमीन) विकली

जाऊं देतो ! ८० टक्के जनता शेतीवर जगते. त्यांचे हितसंरक्षण तुम्ही कसे करता ! दोन हजार रुपये उत्पन्न झालें तर प्राप्तीकर, आणि शेतीवर मात्र उत्पन्न होवो न होवो, दाणा पिको न पिको, कर आपला आहेच हा काय न्याय झाला ! सामाजिक बाबर्तीत बाईट प्रथा देशांत आहेत, सरकार कायदे करून सुधारणा कां करीत नाही ! चहा व कॉफीचा प्रसार व्हावा म्हणून मात्र सरकार दक्ष ! मध्यप्रांतांत ४ टक्के लोक उर्दू बोलणारे आहेत तरीमुद्दां त्यांच्याकरितां सरकारी शाळा आहेत. सरहद्द प्रांतांत शीख व हिंदु मोठ्या प्रमाणांत असून तेथील सरकारने त्या भाषा शिकविणाऱ्या खाजगी शाळांना मान्यता मिळणार नाही असें सर्व्युलर काढलें आहे, हा अन्याय होय. तें रद्द केलें पाहिजे हें सांगण्यांत कांहीं जातीयता नाही.” गुप्तार्जीच्या नंतर सर फ्रँक नॉइस् यांनीं चर्चेत भाग घेतला. “ मजुरांच्या बाबर्तीत सरकारने कांहीं केलें नाही हें खरें नाही. जोशी यांची अपेक्षा फार मोठी आहे. परंतु बादशाही कमिशनच्या सर्व शिफारसी अमलांत आणणें अगर राष्ट्रसंघाच्या मजूर विषयक ठरावांची ताबडतोब अंमल बजावणी करणें अवघड आहे. उद्योग-धंदे हें खातें प्रांतिक आहे म्हणून प्रत्यक्ष उत्तेजन देणें वगैरे प्रश्न येथें चर्चून उपयोग काय ? तथापि हिंदी कोठारखातें (Indian Stores Department) स्वदेशी माल घेऊन कामगारांना बारंवार सल्ला देऊन देशी धंद्यांना उत्तेजनच देत आहे. देशी मालाच्या प्रदर्शनांना सरकार मदत करतें, इतकें करून सरकारवर आक्षेप करणें बरोबर नाही. ” दुसरा कोणी हे बोलला असतां तर सभागृहानें त्याची रेबडीच उडविली असती, पण नॉईस हे पडले प्रामाणिक गृहस्थ, आपल्या हातून जें करतां येईल तें करणारे, जरी गोष्ट बारीकसारीक असली, अगर कोणी सांगितली कीं लागलीच टिपून घेऊन तिच्यासंबंधी चौकशी करून उलगडा करित. या गोष्टींची एक खतावणीच त्यांच्याजवळ असे. कोणी कांहीं विचारलें कीं, ठेव लिहून; कोणी कांहीं विनंती केली ठेव लिहून, व दररोज, दर आठवड्याला या लिहिलेल्या गोष्टींचा निकाल लावीत. मगूर तर ते नव्हेतच उलट विनयशीलच म्हटलें पाहिजेत. तथापि त्यांनीं खरोखरच सरकारी धोरण योग्य आहे हें मनापासून मानलें असलें तरी त्यांचें हें मत सभागृहाला पसंत पडलें नाही. सर कावसजी यांनीं केटा पुनर्घटनेचा खर्च चालूं उत्पन्नातून केला म्हणून पुन्हां फडणिसावर टीका केली. चर्चेतमुद्दां धरणीकंपाचे घके बारंवार बसूं लागले ! कांहीं समासदांचीं मनें मते व डोकीही पण ठिकाणावर न राहतां गडगडूं लागल्याचें दृश्य पहावें

लागलें ! डॉ. खानसाहेब यांनी सरहद्दीवरील धोरणावर आणखी प्रकाश पाडला. टोळ्यांच्या बाबतीत सरकारी धोरण कसे चुकलें तें त्यांनी सांगितलें. सरकारी कारभारांत लांचलुचपतीचें प्रमाण फार मोठें आहे अशी तक्रार करून लांचलुचपतीबद्दल नोकरीतून काढलेले पोलिस अधिकारी, अज्ञाबारी मॅजिस्ट्रेट वर्ग १ चे नेमले, त्याची उदाहरणे त्यांनी सांगितली. मतदार संघ वेडेवांकडे करून खुदाई-खिदमतगार न निवडून येतील अशी व्यवस्था कशी करण्यांत आली याची उदाहरणे दिली. ग्रामोद्धाराची नवलकथा सांगतांना ती सत्य आहे हें त्यांना पुन्हां पुन्हां सांगावें लागलें. “सुधारणा अगर ग्रामोद्धारखातें याचा मुख्य, लष्करी खात्यांतील आहे. त्याच्या ताब्यांत शेतकीसुधारणा खातें दिलें आहे ! गुरांचें खातेंही त्याच्याच ताब्यांत !! त्यानें डेरा इस्माइलखानचा जो बाग तयार केला त्या कामीं त्याला मिळालेल्या वाटचालीचा भत्ता बागेवर झालेल्या खर्चापेक्षां जास्त झालेला दिसेल ! ग्रामोद्धारासाठीं सरकारनें या गृहस्थाच्या हातीं हवाली केलेला पैसा त्यानें सरहद्द भागांत सोनें सांपडतें कां या कामीं खर्च करून त्याची माती केली. हा ग्रामोद्धार झाला. सोनें जर सरहद्दप्रांतांत सांपडलें असतें तर तें पठाणांनीं केव्हांच हस्तगत केलें असतें ! ” सभागृहांत सर्वत्र हंशाच हंशा झाला. डॉ. खान पुढें म्हणाले “ नौशेरा व पेशावर या रस्त्यावर ‘ग्रामोद्धार’ अशी पाटी लावली आहे एवढाच काय तो ग्रामोद्धार आमच्या प्रांतांत या फडणिसामुळें झाला आहे. दोनशें वर्षांत ब्रिटिशांनीं छोटा नागपूर प्रांतांत काय सुधारणा व उद्धार केला याचें वर्णन सभेनें ऐकलेंच आहे. अन्न नाही, वस्त्र नाही ही स्थिती जर तुमच्या सुधारणेनें व ग्रामोद्धारानें होणार असेल तर सरहद्दीवरील पठाण व आफ्रिडी लोक यांना असली सुधारणा नको आहे. अप्रामाणिक सुधारलेला नागरिक होण्यापेक्षां ते मरण पत्करतील. हिंदी अधिकारी आपल्या हाताखालच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यांना सलाम करतांना मी स्वतः पाहिलें आहेत व ‘असें कां करतां ? ’ म्हणून विचारलें तर ‘आपोआप टोपी पाहिली कीं हात वर जातो ’ असें सांगतात. ही वृत्ति गेली पाहिजे. ही शिस्त नव्हे. सर्वत्र साम्यता पाहिजे, व तशी परिस्थिति उत्पन्न केली पाहिजे. रशिया तें करीत आहे. आज रशियाला ध्येय आहे, आत्मा आहे. प्रत्येक गोष्ट योजनापूर्वक करीत आहे. कांहींतरी, कसे तरी, रेटीत नाहीत (not muddling through) पूर्वींचे दिवस आतां विसरा. लोकांनीं आतां स्वतंत्र होण्याचा निश्चय केला आहे, हें वेळींच ओळखा. ”

अमरेन्द्र चट्टोपाध्याय हे एकेकाळचे क्रान्तिकारक, फांशीची शिक्षा झालेले पुढें अनेक वर्षे गुप्त झालेले व नंतर प्रगट होऊन राष्ट्रीय वृत्तीने काम करणारे गृहस्थ पोटनिवडणुकीत निवडून आले होते. त्यांनी, जे १७६५ मध्ये सरकारी धोरण होतें तेंच आजही कायम आहे असें सांगून त्या धोरणानें हिंदुस्थान मात्र नागबला गेला असें प्रतिपादिलें. शिक्षणाबाबत जो वर्ग इंग्रजी शिक्षणानें उत्पन्न झाला आहे तो जातीनें हिंदी असला तरी मतें, संस्कृति व अभिरुचि यांनी पूर्ण विदेशी बनला आहे. लॉर्ड मेकालेची इच्छा अशीच होती. (To form a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinion, in morals and intellect.) याचा परिणाम हे शिक्षित लोक कारकुनीव्यतिरिक्त इतर कामाला नालायक झालेले असतात. यामुळें बेकारी वाढली आहे. मॅट्रिक झालेला इसम बिचलित चित्त, भटक्या, बेफाम व बेकार ! कारण ' कामाला नालायक ' असेंच त्याचें वर्णन करावें लागेल. सबंध शिक्षण-प्रणालीच चूक आहे. एकादा लांब बांबू असावा, त्याला जागोजाग गांठी पण फांद्या नाहींत. बुंध्याला जेवढा त्याचा व्यास जवळजवळ तेवढाच शेंड्याला; असें या शिक्षणपद्धतीचें वर्णन बंगाल बेकार समितीनें केलें आहे तें बरोबर आहे. (It is like a bamboo, each joint being an examination, and the diameter remaining practically of the same size from the root to the top. It has no branches and the crowing top covers a very small area.) परीक्षेनें गर्दी केलेली ही पद्धति टाकाऊ आहे. नंतर अमरेन्द्र-बाबूंनी, खेडेगांवांत हिंडतांना पोलिसांनीं त्यांना कसा त्रास दिला याचें वर्णन केलें. ज्यांनीं ज्यांनीं त्यांना पाहुणें म्हणून ठेवलें, त्यांना त्यांना त्रास झाला. या सर्व गोष्टी जिल्हा मॅ. मि. प्रिफीय यांना माहीत आहेत. मिदनापूर जिल्ह्यांतील कारभार म्हणजे कहर आहे. घरे लुटलीं, शेते लुटलीं गेलीं, स्त्रियांची विटंबना झाली तरी लोक शांत राहिले. नालायक अधिकारी व लोकद्रोही लोकांना बढती कशी मिळाली याचेंही थोडेंसे वर्णन त्यांनीं केलें. बोलण्यांत अर्थ नाहीं. विधि-मंडळें उत्पन्न करून, त्यांचा मोह उत्पन्न करून युक्तिवाज सरकारनें अनेक देश-भक्तांना खऱ्या देशभक्तीच्या मार्गापासून भ्रष्ट केलें. मी कांहीं आशेनें येथें आलों. पण आतां पूर्ण निराश झालों. इंग्लंडमध्ये असा कारभार चालला असता तर तुम्ही सहन केला असता काय ? हा कारभार आम्ही एकमताने जर विरोध करूं तर आत्तांच खलास होईल. लोकांच्या आकांक्षा माराव्यात हा सरकारी धोरणाचा

सरळ अर्थ आहे. राणीच्या जाहीरनाम्यांत, प्रजेच्या संतोषांत तिच्या कृतशर्तेत, तिच्या सुखांत, राज्याचें सामर्थ्य व वैभव आहे असें म्हटलें आहे, पण येथील घोरण उलट आहे. 'आम्हांला सेनापती, मुत्सद्दी, कायदे पंडित, राज्यकार्य धुरंधर असें हिंदी लोक नको असून मेहनत करणारे शेतकरी हवे आहेत' असें एका इंग्रजाचें म्हणणें सरकारी घोरणांत मान्य झालेलें दिसत आहे. जातीय निवाड्यावर थोडें बोलून त्यांनीं फडणिसांना हेर हिटलरनें ज्याप्रमाणें कर्ज बुडविलें त्याप्रमाणें कर्ज बुडविण्याचा सल्ला दिला !!

उत्तराच्या सुरवातीस अनेक सभासदांची टिंगल करून नंतर फडणिसांनीं मुख्य आक्षेपांना उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. यूरोपियन गटाची टीका, वचनें पाळलीं नाहींत म्हणून आहे. वचनभंगाच्या आरोपानंतर मजकडून त्यांना गोडगोड वर्तन दिसेल असें मानण्याचें कारण नाहीं. त्यांचें म्हणणें ऐकलें तर प्रांतिक स्वायत्तता सुरू होणें कठीण आहे. नेमियर यांचा निकाल येईपर्यंत बजेटांतील अंदाजामध्ये थोडीशी माया ठेवणें जरूर आहे. जें वचन दिलें आहे, त्याबाबतींत आणखी खुलासा करून सभागृहाला मी बनवूं इच्छित नाहीं. यांतच सदरहू गटानें समाधान मानावें. ब्रिटिश राज्यापासून अनेक तोटे झाल्याचें अनेक सभासदांनीं सांगितलें. दारिद्र्य, पिळवणूक, रोगराई, नामर्दी, सर्व कांहीं गोष्टी या राज्यामुळें झाल्या. त्यापूर्वीं देश अगदीं भरभराटींत होता असें सांगण्यांत येतें. वेदांत दुष्काळाचा उल्लेख आहे, कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत आहे, चंद्रगुप्ताच्या वेळीं १२ वर्षे दुष्काळ होता. ९१७ सालीं पडलेल्या दुष्काळांत लाखों माणसें मेलीं व अधिकारी श्रीमंत झाले अशीं वर्णनें इतिहासांत आहेत. मुसलमानी अमलांत देशाची स्थिति वाईटच होती. 'लोकसंख्या जबर आहे, खेड्यांतील लोकांची स्थिति दीन आहे, सरदार लोक मात्र गबर असून चैन करतात' असें वर्णन एका रशियन प्रवाशानें सन १४७० मधील परिस्थितीचें केलेलें आहे. अकबर राज्यावर आला त्यावेळच्या दुष्काळाचें वर्णन खालील शब्दांत आहे. "रोटी रोटी म्हणून लोक प्राण सोडीत आहेत, तर पांचशें हत्तींना लोणी, साखर व भात यांचा मल्लादा चालू आहे. याला सर्व जग हसतें आहे व नांवें ठेवीत आहे. माणसें माणसांना खात आहेत. दुष्काळ पीडित लोकांकडे बघवत नाहीं. दोन वर्षे चाललेली लढाई, दुष्काळ, अवर्षण यामुळें शेतकरी उरला नाहीं. सर्वत्र शहरें लुटलीं जात आहेत." खुद्द अकबर नाम्यांतही असा उल्लेख आहे. (Life, says Abdul Hamid, was offered

for, a loaf but none would buy; rank was to be sold for a cake, but none cared for it. For a long time, dog's flesh was sold for goat's flesh, and the pounded bones of the dead were mixed with flour and sold. Destitution at last reached such a pitch that men began to devour each other, and the flesh of a son was preferred, to his love.) सन १७६० च्या परिस्थितीचें वर्णन शब्दांत करणें कठीण झालें. (Certain it is that in several parts the living have been fed on the dead.) ‘ अहो १७७० म्हणजे ब्रिटिश अमदानीत. ’ डॉ. बानर्जी म्हणाले. फडणीस पुढें म्हणाले, “ आतां ब्रिटिश अमलांत काय झालें तें पाहा. मागील राज्यकर्त्यांपेक्षां यांनीं शेती सुधारली, उत्पादन वाढविलें, वाहतुकींत भर घातली, कालवे काढले, पीक वाढलें, तर सरकारसैन्याचें प्रमाण कमी झालें. ” प्रो. त्रिजनारायण यांचें हें वाक्य आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांतील लोक अशक्त आहेत व ते हवा पिऊन राहातात कीं काय ! असा संशय जर्मन प्रवाशांनीं घेतला होता. सर टॉमस रो म्हणतो “ हिंदुस्थानांतील लोक म्हणजे जसे मासे समुद्रांत राहातात तसे राहातात. मोठा मासा लहान माशाला गिळंकृत करतो. लहान शेतकऱ्याला मोठा शेतकरी प्रथम घासतो, नंतर त्याला जमीनदार गिळतो. लहान जमीनदाराला मोठा जमीनदार तोंडांत टाकतो आणि या सर्वांना राजा लुटतो. ” “ चांगली जमीन ” बर्नियर म्हणतो “ लागवडीस नाही. लोक कर्जांनीं गांजले आहेत. जमीन गेली, त्यांचीं मुलें गुलाम म्हणून नेण्यांत आलीं, गांवगन्ना लोक शेती सोडून शहरांत जात आहेत, लष्करांत जात आहेत, कांहीं हिंदु राजांच्या राज्यांत आश्रय घेत आहेत; कारण तेथें जुलूम कमी आहे. जमिनीची मशागत नाही, पाटबंधारे नादुरुस्त पडले आहेत, मारहाण करूनच लोकांना कामाला लावले जात आहे. पंडितजींचे आरोप खोटे आहेत. ” पंडितजी म्हणाले “ १५० वर्षांत इंग्लंडने व्यापार व उद्योग सुधारला, रहाणी सुधारली व हें सर्व हिंदुस्थानांतील व्यापार व धंदे बुडवून केलें हा खरा आक्षेप आहे. ” “ तोही खोटा आहे ” प्रिग म्हणाले. नंतर लॉर्ड कर्झनचा एक लांब उतारा त्यांनीं वाचून दाखविला. “ कांहींच्या मते हिंदुस्थान खचत चालला आहे. हें त्यांचें राजकीय मत आहे. ते आंकडे मानीत नाहीत, त्यांच्या मते बादबिबादाला या बाबतींत जागा नाही. सर्वत्र कर माफी झाली म्हणजेच देश सुधारेल. हीच त्याची कसोटी आहे. त्याही दृष्टीनें पाहतां कर कमी झाले आहेत. तथापि त्यांचें म्हणणें कायमच आहे. ” प्रगतिशून्य, प्रतिगामी, दलित, दरिद्री अशा

हिंदुस्थानावर मी गेली ५॥ वर्षे राज्य केले नाही. दारिद्र्य आहे, पण ते प्रत्येक मोठ्या लोकवस्तीच्या देशांत आहे. प्रश्न असा आहे, की ते वाढते आहे का! एवढ्या मोठ्या देशांत या बाबतीत वस्तुस्थिति उठावदारपणे कळणे शक्य आहे. तुलनेने पाहतां अलेक्झांडर, अशोक, अकबर व अबरंगजेव यांच्यावेळी जी स्थिति या देशाची होती त्यापेक्षा आतां जास्त शांतता व जास्त सुव्यवस्था आहे. जनतेत समाधान व संतोष जास्त प्रमाणांत आहे. रहाणी सुधारली आहे व न्याय अधिक उच्च दर्जाचा मिळत आहे ” इंग्रजांनीं सुरवातीस जे केले त्याची तरफदारी कोणीही करणार नाही. आमच्या हातून चुकाही झाल्या ” प्रिग देवता बोलली ‘ निदान १९१९ च्यानंतर इंग्लंडच्या हितार्थ येथील राज्यकारभार चालतो असे कोणी म्हणणार नाही. तेव्हापासून आर्थिक स्वायत्तता या देशाला मिळाली आहे. दुसरा आक्षेप इंग्लंडला घाडण्यांत येणारा पैसा (Home Charges), यांत पगार, पेन्शन, व्याज व नफा या सर्वांचा समावेश होतो. येथे गुंतविलेल्या परकी भांडवलावरील व्याज याला सुद्धा करभार म्हणजे अयोग्य आहे. परदेशी भांडवल समितीच्या (External Capital Committee) रिपोर्टीत प्रो. मुर्जी म्हणतात. ‘ ब्रिटिश भांडवलाने हिंदुस्थानचा अनेक तऱ्हांनी फायदा झाला आहे. तो अगदी उघडपणे दाखवितां येणार नाही. हिंदी लोकांनी धंदे काढले म्हणजे आनंद होतो. त्यांना फायदा मिळाला म्हणजे समाधान वाटते. पण धंदे काढून ब्रिटिश भांडवलवाल्यांनींच हा मार्ग प्रथम येथील लोकांना सोपा करून ठेवला आहे. अनेक वर्षे या भांडवलवाल्यांना नुकसानीत काढावी लागली. हे नुकसान दिसत नाही. मात्र आतां दर-साल मिळणारे १६ दशलक्ष पौंड (सुमारे रु. २२ कोटी) मात्र दिसून येतात. सर्वत्र रेल्वे, आगबोटी काम करूं लागल्या, बाजार पेठा बसल्या, मालाला मागणी येऊं लागली, कामगार वर्ग तयार झाला, म्हणजे उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितीचा फायदा, घद्यांत मागाहून येणाऱ्या भांडवलवाल्यांना कांहीं प्राथमिक नुकसान न येतां कार्यक्षेत्र तयार असे मिळते. ज्यांनीं प्रथम या दिशेने पाऊल टाकले त्यांना साहजिकच नुकसान सोसावे लागले, अनुभव विकत घ्यावा लागला. हे सर्व नुकसान व ही किंमत ब्रिटिश भांडवलाने दिली. अजूनहि कांहीं भांडवलावर ब्रिटिशांना कांहीं नफा मिळत नाही. ’ बँकिंग कमिटीच्या रिपोर्टीत सुद्धां परकी भांडवलाचा उपयोग केल्याशिवाय कृषिप्रधान देशाची उन्नति लवकर होणार नाही असे म्हटले आहे. म्हणून भांडवलावरील व्याज हा करभार नव्हे, लूट नव्हे, लुबा-

डणे नव्हे. माझ्या मतें एकंदर परकी भांडवल येथें ६६० दशलक्ष पौंड अगदी उघड दिसणारें आहे. शिवाय जे परकी व्यापारी या व अन्य देशांत व्यापार करतात त्यांचें येथें गुंतविलेलें भांडवल जर १४० दशलक्ष पौंड धरलें तर वट बेरीज ८०० दशलक्ष पौंड होतें आतां २६ द. ल. पौंड व्याज म्हणजे वार्षिक व्याजाचा दर फक्त ३ $\frac{1}{2}$ टक्के पडतो. या देशांत व्याजाचा दर सर्वसामान्यपणें १८ टक्के आहे. या स्थितीत किती स्वस्त दरानें ब्रिटिश भांडवल मिळालें तें पहा ! एकंदर इंग्लंडमध्ये चालूं उत्पन्नांतून ३८ दशलक्ष पौंड १९३४-३५ साली घाडण्यांत आले. त्यापैकी २६ दशलक्ष पौंड व्याजाबद्दल गेले. राहिलेले १२ दशलक्ष पौंड सुमारे (१६ कोटि रु.) फार तर हिंदुस्थानाला इंग्लंडला फुकटांत द्यावें लागलें असें म्हणतां येईल. तथापि या रकमेतून सरकाराला लागणाऱ्या मालाची किंमत दिलेली आहे. ती थोडीका असेना, वजा ही घातलीच पाहिजे. क्षणभर ती घातली नाही तरी १६ कोटि रुपयांपेक्षा ती रक्कम वाढत नाही. दरसाल १५० कोटि रुपये इंग्लंडला फुकटांत मिळतात, हे पंतर्जाचें विधान निदान अतिशयोक्तीचें आहे. कदाचित् या १५० कोटि रुपयांत ब्रिटिश लोकांचें या देशातील सर्व तऱ्हेचें उत्पन्न समाविष्ट केलेलें दिसतें; व तसें करणें न्याय्य नाही. या देशाचें वार्षिक उत्पन्न (National Dividend) १६०० कोटि रुपये धरलें तर १६ कोटि रुपये ही रक्कम १ टक्का आहे. उलट संरक्षणाच्या घोरणामुळें जनतेला कर्मांत कमी २७ कोटि रुपयांचा बोजा सोसावा लागतो. इंग्लंडला द्यावा लागणारा १६ कोटि रुपयांचा करभार व येथील भांडवलवाल्यांना द्यावा लागणारा हा २७ कोटि रुपयांचा करभार, याची तुलना समाग्रहानें करावी व नंतरच प्रत्यक्ष कर, ज्याचें सर्व उत्पन्न सरकारला मिळतें, तें कमी करणें योग्य होईल कीं नाही तें ठरवावें !

पंतजी व मोदी यांची युति एका बाबतीत पक्की झालेली दिसते. देशाच्या औद्योगीकरणाच्याबाबत त्यांचें एकमत आहे. काँग्रेस व भांडवलवाले अशी ही एकजूट आहे. मला वाटतें मोदींचा, पंतांना पुढें करून, माझ्यावर बार करण्याचा त्यांचा उद्देश असवा. तथापि या खेपेस पंतांनीं आर्थिक नियोजनाबाबत कांहींच सांगितलें नाही. माझा दाखोळा अगदी वायां गेला. सामाजिक मालकी नको फक्त नियंत्रण पाहिजे असें त्यांचे मत दिसतें. उलट त्यांचे नेते म्हणतात-हा हिंदुस्थान टाइम्समधील त्यांच्या भाषणाचा उतारा आहे-“जमिनीचा प्रश्न सर्व जमीन सामुदायिक मालकीची केल्यानेच सुटणार आहे व तें करताना खाजगी मालकी

नष्ट होईल” (“ The land problem could only be solved by collectivisation which would involve expropriation ”) तूर्त तरी पंतर्जींना रशियन नमुना नको आहे. केवळ स्फूर्तीसाठी ते यंदा मुंबईच्या गिरणी मालक संघाकडे वळले आहेत आणि शेपूट तुटलेल्या कोल्ह्याप्रमाणे त्या संघाला मिळण्यासाठी मला आमंत्रण करित आहेत ! “तुम्ही युरोपियन व्यापारी संघाला मिळता” पंतर्जींनी टोला परतविला. ‘ औद्योगीकरण ’ ही नवीन घोषणा यंदा गर्जू लागली आहे. अधिक अधिक संरक्षण, कमी कमी चौकशी करून अधिकाधिक काळपर्यंत मिळावे; बऱ्ते साधने हा मोर्दाचा मंत्र आहे. पंतर्जीचे म्हणणे सरकारने भांडवलालाची व व्याजाची हमी घेऊन हे औद्योगीकरण घडवून आणावे. संरक्षण हे भांडवलवाल्यांना कधीहि पुरेसे वाटत नाही. शंभर वर्षांपूर्वी लिस्टने लिहिलेले विचार पंतर्जी आजच्या जगाला लावू पाहात आहेत. तथापि १९२३ साली ज्या प्रमाणांत व ज्या मर्यादेत संरक्षित व्यापाराचे धोरण स्वीकारले गेले आहे, ते सरकारी सभासद म्हणून मला मान्य आहे. ठराविक कालांत संरक्षित धंदा आपल्या पायावर उभा राहिला पाहिजे व त्याचबरोबर सरकारी उत्पन्नावर त्याचा परिणाम काय होईल हेहि पाहिले पाहिजे उद्योगधंदे वाढविले म्हणजे बेकारी जाईल हा भ्रम आहे. समजा सर्व तयार माल येथे झाला तर जास्तीत जास्त आणखी १० लाख लोकांना काम मिळेल असे प्रो. टॅमस (मद्रास) यांचे मत आहे. उलट आयात माल येणे बंद झाला अगर कमी झाला तर येथील येथील निर्यात मालावर त्याचा परिणाम होईल. कदाचित् तागाच्या गिरण्या बंद होतील, माणसे बेकार होतील व एकंदरीने बेकारी वाढेलच” “अहो ताग फक्त या देशांतच होतो” एकाने माहिती दिली “नाही हो, इतर देशही आता त्यांच्या बदली अन्य पदार्थ उपयोगांत आणू लागेल आहेत. संरक्षणाने येथील पदार्थांचा उत्पादन खर्च वाढेल, त्यामुळे त्यांची विक्री किंमत वाढेल; आणि त्याचा परिणाम म्हणजे मागणी कमी होईल. उद्योगधंद्यांतील उत्पादन दुप्पट झाले तर दरसाल एक हजार पदवीधर यांना काम मिळेल असे संपू-समितीचे म्हणणे आहे. उत्पादन दुप्पट होईल असे धरले तरी दरसाल हजारों धंदेशिक्षण घेऊन तयार झालेल्या इसमांना नेहमीच रोजगार मिळेल असे नाही. परकी व्यापाऱ्यांशी टक्कर देतांना उत्पादन खर्च कमी करावा लागेल. आणि याचा अर्थ असा की मजुरी व मजूर कमी करावे लागतील जपानने कापड धंदा वाढविला व परदेशी माल खपावा म्हणून उत्पादन खर्च कमी

केला 'ब' त्याचा परिणाम त्या घंटांतील २७ टके मजूर कमी झाले!! निव्वळ औद्योगीकरणाने बेकारी जाईल हें खोटे, उलट संरक्षण देऊन ते घडवून आणणे हें धोरण चुकीचें आहे. संरक्षणाने गिन्हाइकावर अन्याय होतो असे म्हणणारे जोशी यांच्याबरोबर सहमत असणारे अनेक आहेत. मी टीका केली पण विधायक काय सुचविलेंत असें कोणी विचारील तर माझे मत असें आहे की, खेडेगांवांतून सुरवात केली पाहिजे. खेडुतांने जास्ती उत्पादन केलें पाहिजे व जास्ती विकतही घेतलें पाहिजे. त्या दृष्टीने आरोग्य व शिक्षण हे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. पण हे गेली १५ वर्षे प्रांतांतील प्रधानांनी सोडबाब्याचे होते. पुढील वर्षी सर्वच प्रांतिक कारभार मंत्र्यांच्या हाती जावयाचा आहे." पण 'त्यांच्याजवळ पैसे कोठून असणार?' डॉ. बानर्जी यांनी विचारलें. 'म्हणूनच माझे महत्त्वाचें कार्य प्रांतिक स्वायत्ततेच्या दृष्टीने बजेट तयार करण्याचें आहे, असें मी म्हणतो तें खरें आहे. हिंदुस्थान सरकार प्रांतांना सर्व प्रकारें मदत करण्यास तयार आहे व त्याचा पुरावा म्हणजे चालू सालचें बजेट होय.' सभागृहानें शांतपणें (?) त्याचें भाषण ऐकलें, म्हणून आभार मानून बनबाबनवी करणारें भाषण फडणविसांनीं संपविलें. बिल विचारांत घ्यावें ही सूचना मान्य झाली.

मागील सालाप्रमाणें कलमवार चर्चेच्या वेळीं मीठ, प्राप्तीकर, पोस्टाचे दर या बाबत दर कमी व्हावेत म्हणून उपसूचना देण्यांत आल्या त्या पासही झाल्या. २७ कोटी लोकांकडून मिठावरील कर म्हणून सरकार ८.७५ कोटी रुपये वसूल करते. जेथें वार्षिक उत्पन्न ४२ रुपये सुद्धा नाही तेंथें अगदी आवश्यक अशा मिठासारख्या वस्तूवर कर बसवून तो वसूल करणे अन्यायाचें आहे असें अनेकांनी सांगितलें. चर्चेच्या वेळीं प्रो. रंगा व अध्यक्ष यांचा खटका उडाला. अध्यक्षांचें म्हणणें विषयाला घरून बोललें पाहिजे, रंगांनी 'शक्य तेवढें विषयाला घरून बोलतो आहे' गंभीरपणें अश्वसन दिलें. अध्यक्षांचें म्हणणें असें की, येथें शक्यतेचा प्रश्न नाही. प्रत्यक्ष भाषण विषयाला घरूनच पाहिजे. रंगा म्हणजे बेफाम बोलणें. तथापि एक तासभर मिठावरील करा बाबत बोलून त्यांनी वातावरण तिखट करून सोडलें. आयात कर माणशी १॥ रुपाया आहे, अंतर्गत कर माणशी रु. १४७ आहे. जमीन धारा माणशी तितकाच; स्टॅंपवरील कर माणशी ८११ आणे आहे, व हे सर्व मिळून माणशी कर रु. ५८१ होतो व त्यांत मिठावरील कर माणशी ८६ आणे घरला तर एकंदर माणशी करांचा बोजा उत्पन्नाच्या मानाने जास्त आहे. १६०० कोटी रुपये

वार्षिक उत्पन्न घरलें तर माणशीं दरसाल ४४॥ रुपये उत्पन्न पडतें. त्यामानानें कर निःसंशय जास्त आहेत; अशी रास्त टीका करण्यांत आली. वास्तविक माणशीं उत्पन्न ४४॥ रुपयापेक्षांही कमी आहे. मिठावरील करच वास्तविक नको आहे अशी जुनी मागणी असतांनासुद्धा काँग्रेस पक्षानें कांही प्रमाणाने दर कमी करावा एवढीच मागणी केली होती. जिनांनी आपण मिठावरील कर कमी करण्याच्या उप-सूचनेवर मत देणार नाहीं असें जाहीर केलें. त्यांचें म्हणणें असें कीं, 'कर कमी करा हें मान्य केल्यास दुसरी उत्पन्नाची बाब दाखवून दिली पाहिजे. शिवाय कर कमी केल्याने प्रत्यक्ष फायदा मिठाच्या व्यापार्यांचाच होईल.' फडणिसानें सांगितलें कीं, 'कांहीही होणें शक्य नाही.' शेवटीं सध्या रुपयानें मिठावरील जकात कमी व्हावी ही उपसूचना पास झाली. पोस्टाच्या दराबाबत कार्ड दोन पैशांचें करावें अशी उप-सूचना काँग्रेस पक्षानें दिलेली होती. १९२५-२६ सालापासून पोस्ट व तार खातें ही व्यापारी घोरणानें चालावी असें ठरलें. १९३४-३५ सालीं या खात्याला ३८.८१ लाख रुपये फायदा झाला. तो बहुतेक पगारकाट कमी करून जिरविण्यांत आला. १९२१-२२ सालीं कार्ड पैशाला मिळत होतें, तेव्हां ६४.८ कोटी काडें खपलीं. १९३५-३६ सालीं तीन पैसे दर असतांना ४१.० कोटी खपतील असा अंदाज होता. अर्धा आणा दर केल्यास विक्री जास्त वाढेल व उत्पन्नांत ५० लाख रुपये तूट येणार नाही, हें पटवून देण्यांत आलें. पै अर्ध्या पैनें गरिबांना काय फायदा मिळणार म्हणून सरकारतर्फें विचारण्यांत आलें. मिठावरील कर कमी केल्यास सहा आणे फायदा माणशीं मिळाला असता पण त्यालाहि विरोध; शुद्धक म्हणून पोस्टाचे दर कमी करण्यास विरोध; तात्पर्य, बजेट जसेंच्या तसेंच राहावें हा अभिमान मुळाशीं होता. वास्तविक व्यापारी तत्त्वांवर हें खातें आहे असें जर खरें तर सर्वत्र ५० टक्के भाव कमी झाले असतां, मजुरी कमी झाली असतां, या खात्यांनीं ५० टक्क्यांनीं आपल्या सोयीच्या किंमती वाढविल्या. केवळ मक्तेबाजी आहे म्हणून हें होऊं शकतें. जेथें सार्वजनिक सोयीचें उत्पादन सरकारी मालकीचें आहे तेथें त्याबाबीपासून सरकारनें विशेष नफा मिळवूं नये, हें न्याय्य तत्त्व होय. जनतेची सोय हीच दृष्टि तेथें पाहिजे. अर्धा आणा कार्ड केल्यानें खात्याला नुकसान येणार नाही असें आंकडें देऊन पंडितजींनीं सांगितलें. जिनांनीं पण कार्डाचे दर कमी केल्यास मिळणारी सबळत गरिबांनाच मिळेल कारण यांत मध्यस्थ नाही. कारण नसतांना या खात्यांत जागांची खोगीर भरती केली आहे अशी तक्रार पण करण्यांत

आली. डायरेक्टर जनरल, असिस्टंट डायरेक्टर जनरल, डे. डा. जनरल, अ. डे. डा. जनरल, बगेरे नांवामागून नावे बाचून दाखवून आर्यंगार यांनी ही खोगीर-मरती सभागृहापुढे ठळकपणे मांडिली. बिनसरकारी सभासदांची स्थिति, झाडावर असलेल्या फळांवर दगड मारून एखादे पडले तर ते ध्यावे अशी आहे. उलट माकड झाडाच्या शेड्यावर बसते, त्याला सहज बाटेल ते फळ घेता येते; म्हणून फडणिसांनीच आपण होऊन कांही तरी सूचना स्वीकारावी असे आर्यंगार यांनी उपमेने सांगतांच प्रचंड हास्यकल्लोळ सभागृहांत झाला. शेवटी काँग्रेस पक्षाची उपसूचना पास झाली. बुकपोस्टाचे दर कमी व्हावेत म्हणून युरोपियन गटाने उपसूचना केली. १८७८ पासून १९२१ पर्यंत पहिल्या १० तोळ्यांस अर्धा आणा दर होता. १९२१ साली पहिल्या ५ तोळ्यांस अर्धा आणा दर करण्यांत आला, १९३४ साली, अर्ध्या आप्याऐवजी पहिल्या पांच तोळ्यांस पाऊण आणा करण्यांत आला. पहिल्या २॥ तोळ्यांस अर्धा आणा करावा व पुढल्या २॥ तोळ्यांस पाऊण आणा व नंतरच्या प्रत्येक ५ तोळ्यांस अर्धा आणा असावा अशी उपसूचना होती. व्यापारी वर्गाच्या हिताच्या दृष्टीने ही सूचना जरी करण्यांत आली होती, तरी तिचा मुख्य फायदा इंग्रज व्यापाऱ्यांनाच होणार होता. जेव्हा दर १९३४ साली वाढविला, त्याचा परिणाम बुकपोस्टाच्या संख्येवर विशेष झाला नाही. १९३४-३५ साली ९०८ कोटी ही संख्या होती व १९३५-३६ सालाला ती ११.२ कोटी अंदाजली होती. पोस्टामार्गे व्यापार (Trade follows Mail) अद्या जाहिराती देऊन पोस्टवात्याने आपले उत्पन्न वाढविले होते. या दरांत कमी केले तर उत्पन्न सुमारे ८ लाखांनी कमी झाले असते, व सरकारने युरोपियन कंपन्यांच्या सोयीसाठी, कदाचित् सभागृहाने मान्य केल्यास, सभागृहाचे आपण कांहीतरी मानले, हे दाखविण्याकरिता हे कमी दर स्वीकारले असते, व काडीच्या बाबतीतील घोरण कायम ठेवले असते म्हणून काँग्रेस पक्ष, स्वराज्य पक्ष तटस्थ राहिले व उपसूचना नापास झाली. जेम्सची युक्ती फसली. वर्तमानपत्राबाबत वजन ८ तोळे यावर पाव आणा दर आहे तो १० तोळ्यांस पाव आणा करावा व यांत कांही नुकसान होणारहि नव्हते; म्हणून त्याप्रमाणे उपसूचना करण्यांत आली. सिला सरकारतर्फे विरोध करण्यांत आला वण ती पास झाली. प्राप्तीवरील कराबाबत मथुरादास यांनी उपसूचना सुचवून प्राप्तीवरील करामध्ये जास्त न्याय्य पद्धति अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला. दोन हजार रुपयांपर्यंत कर माफी, वण

दोन हजारांपासून पांच हजारांपर्यंत रुपयास सहा पै हा कराचा दर; पण तो आकारतांना सर्व पांच हजारांवर आकारला जाई. वास्तविक पहिले दोन हजार करमाफीतले म्हणून बगळाबयास पाहिजेतच. फक्त तीन हजारांवरच कराची आकारणी करावयास पाहिजे. तसेंच ज्या ज्या उत्पन्नाच्या टप्प्यापासून दर वाढेल, तो वाढलेला दर फक्त त्या टप्प्यांतील उत्पन्नाच्या रकमेवरच बसला पाहिजे. उदाहरणार्थ पांच हजार रुपयांपासून दहा हजारांपर्यंत रुपयाला ९ पै दर ठेवला होता. तो आकारतांना पहिले दोन हजारांवर माफी. दोन ते पांच हजारांपर्यंत ६ पै व पांच हजारांवर जेवढे उत्पन्न राहिल त्यावर ९ पै याप्रमाणे कर आकारावा असा उपसूचनेचा भावार्थ होता. सर्व उत्पन्नावर सरसहा एकाच दराने कर आकारणे न्यायाचे नाही असे त्यांचे म्हणणे होते. दोन हजार रुपये उत्पन्नवाला कांही कर देत नाही. २०१० रुपये उत्पन्न झाले की त्याला रु. ६२ आ. १३ कर पडून प्रत्यक्ष उत्पन्न रु. १९४७ आ. ३ राहाते यांतील अन्याय उघडे आहे. सरकार हल्ली या स्थितीत दोन हजारांवरील कर रु. १० घेते व दोन हजार रुपये उत्पन्न करमाफ म्हणून सोडते पण हा अनमान धक्याने न्याय झाला. त्यांत कांही तत्त्व असावे म्हणून मथुरादास यांची उपसूचना होती. आणखी त्यांनी आपल्या सूचनेत प्राप्तीदारांच्या प्रत्येक मुलामागे कांही रक्कम करमाफ म्हणून ठरवावी; तसेंच व्यापारांत; कधी फायदा तर कधी नुकसान येते. म्हणून तीन वर्षांची सरासरी काढून त्यावर कर आकारावा या दोन गोष्टींचा समावेश केला होता. ज्याला मूलबाल नाही त्यालाही तोच दर व ज्यास मुलें आहेत त्याला तोच दर हा अन्याय हाय. इंग्लंडमध्ये प्रत्येक मुलामागे कांही रक्कम करमाफ असते. तसेंच यंदा फायदा झाला तर कर भरला; पुढील वर्षी नुकसान झाले तर कर नाही. धंद्यांतील फायदा सालोसाल धरणे व नुकसानी लक्षात न घेणे हेहि न्याय्य नाही. इंग्लंडमध्ये ही नुकसानी कर बसवितांना लक्षात घेतात. या सूचनेला फडणिसाने विरोध केला, पण त्यात न्याय आहे हे कबूल केले. प्राप्तीवरील कराचा प्रश्न सरकार तज्ज्ञामार्फत तपाशीत आहे; व त्याच्या शिफारशी येतील त्यावेळी सरकार त्यास योग्य वाढेल ते करील असे सांगितले. उपसूचना परत घेण्यांत आली. नंतर सर्व कलमें पास झाली. बिलाचा सरनामा पास झाला. मूळ बिलांत फरक झाल्यामुळे फडणिसाने 'तिसरे वाचन करावे' ही सूचना मांडण्याचे नाकारले, व पुन्हा मागील सालाप्रमाणे गव्हर्नर जनरलने तेच बिल जसे प्रथम मांडले होते तसेच तसेच शिफारस करून सभागृहाकडे, 'शांतता,

सुव्यवस्था, सुराज्य ' या देशांत राहावे म्हणून पास करण्याकरितां पाठवून दिले.

शिफारसपत्र घेऊन आलेले बिल, म्हणजे पूर्वीचे बिल, जसेंच्या तसेच होते. जेवढ्या दुरुस्त्या सभागृहानें केल्या होत्या त्या सर्व नामंजूर करून गव्हर्नर जनरलनें, फडणिसानें प्रथम मांडलेले बिल पास करावे अशी सभागृहाकडे शिफारस केली होती. मिठाच्या कराबाबत केलेली दुरुस्ती रद्द व्हावी ही सूचना फडणिसानें प्रथम मांडली. वर्तमानपत्राबाबत ८ तोळ्यांपेबजी १० तोळे बजनावर पाव आणा दर असावा ही एक शुल्लक बाब सरकारनें स्वीकारली होती. सभागृहानें केलेल्या कर कमी करण्याच्या दुरुस्त्या सरकारला स्वीकारणें शक्य नाहीं असें सांगून, शिक्षा मारून अधिकार गाजविण्याचा (Certification) प्रसंग सभागृहानेंच आणला आहे असा आरोप केला. घटनेबाबत नाखुषी दर्शविण्याकरितां ज्या कपाती पास करण्यांत आल्या त्याबद्दल फडणिसांची तक्रार नव्हती. परिस्थितीप्रमाणें सरकार शक्य तेवढे न्याय्य करतें व लोकमताला मान देतें. सभागृहानें अनेक कमिट्या मागितल्या म्हणून नेमल्या अनेक कायदे केले वगैरे भाकडकथा सांगण्यास सुरुवात केली. संरक्षण सुव्यवस्था व फडणिसी या तीन गोष्टींवर सर्व राज्यकारभार आधारलेला आहे व या तीनही गोष्टींची जबाबदारी सरकारवरच आहे. त्यांत सरकार कोणालाही ढबळा ढबळ करून देणार नाहीं. या बाबतींतील धोरण व अंमलबजावणी हीं सर्वस्वी सरकारी बाब आहे, आणि जर सभागृहानें ही जबाबदारी पार पाडण्याकरितां फडणिसी व्यवस्था बिलांत विरोधक अशा दुरुस्त्या केल्या तर सदरहु बिल शिक्षा मारून जारी करण्याचा अधिकार सरकारला असणें जरूर आहे. सरकारी धोरण ठरविण्यापूर्वी सभागृहाचें मत समजून घ्यावें, शक्य तर त्यास मान द्यावा हें ठीक व त्याप्रमाणें सरकार करतेंही. बिलांत केलेल्या दुरुस्त्या मान्य करणें म्हणजे सर्व व्यवस्था गोंघळांत टाकणें होय. ८० कोटींच्या बजेटांत एक कोटीपर्यंत दुरुस्त्या स्वीकारणें शक्य नाहीं. सध्याचें सरकार हें लोकमताला जबाबदार नाहीं हें खरें; पण जेव्हां तें जबाबदार होईल तेव्हाही तें कांहीं निराळें बागेल व बाटेल त्या दुरुस्त्या स्वीकारील हेंही खरें नाहीं.

मुलाभाईंनीं विरोध करतांना सांगितलें कीं, “ सरकार लोकमताला जुमानीत नाहीं, बेगुमान आहे. कौन्सिलें निव्वळ नाममात्र आहेत असें जें दादाभाईंनीं म्हटलें आहे तें खरें आहे; खर्चांत हिंदी प्रतिनिधींना हात घालतां येत नाहीं. जादा कर बसविण्यास मदत केली तर देशद्रोह मात्र पदरीं येतो. बजेटापैकी मोठा भाग

मंजुरीसाठी नसतोच. सरकारने कायदेमंडळाचा बुरखा घेऊन पूर्वीपेक्षाही जास्त जुलूमशाही कारभार चालविला आहे. पूर्वी जुलमी राजा जुलूम करी, खाटकाप्रमाणे बागे, जनता भांबावे, घाबरे; परंतु सुधारणा युगांतील हा जुलूम म्हणजे खूनच ! मात्र तो एखाद्या निष्णात पण निष्ठुर अशा शस्त्रक्रिया करणाऱ्या वैद्याने एखाद्या रोग्याचे सर्व रक्त काढावे पण अंगावर एक जखमसुद्धां दिसू देऊं नये अशा दादाभाईंनी ३७ वर्षांपूर्वी काढलेल्या उद्गारांप्रमाणे अगदी यथार्थ होय. ("The Legislative Council was simply and solely, 'he declared,' a delusion and a farce, and its working constituted a worse despotism than was ever exercised by any Native Ruler even in the old days. An oriental despot when he misgoverned, acted so to speak like a butcher and people were astounded and horrified; this new despotism of civilisation rather resembled a murder effected by a clever but unscrupulous surgeon who drew all the blood from his victim while leaving scarcely a scar upon the skin.") त्यानंतर हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराबाबत दोन कायदे झाले व त्यामुळे स्वातंत्र्य वाढले असेच सांगण्यांत येते. पण अनुभव मात्र स्वातंत्र्य कमी झाल्याचाच येत आहे. आमचे खर्चाच्या बाबतींतील सांगणे ऐकले जात नाही. सरकार उगाच कोट्या करून, चेष्टा करून, वेळ मारून नेण्याचा प्रयत्न करते; हे फार काळ चालणार नाही. एक तर सरकारला लोकमतानुवर्ति व्हावे लागेल अगर लोकांना आपल्या दुर्बलतेची पूर्ण जाणीव होऊन पुढे काय करावे हे कळेल व ते या थोतांडापासून अलिप्त राहातील." जिनांनी संरक्षणाच्या घोरणावर टाका केली. "जेव्हा तुम्हाला कोणी मित्र उरला नाही तेव्हा तुम्ही संरक्षण मान्य केलेत पण ते विवेकी असावे (Discriminating Protection) असे ठरवून पाठीत बार केलात. सरकार हे निव्वळ सत्तेच्या जोरावर करित आहे. गेल्या वर्षी इंडो-ब्रिटिश करार सभागृहाने अमान्य केला, तो तुम्ही मान्य केलात. जर तुम्हाला कांहीं थोडीशी सदसद्विवेकबुद्धी असेल तर हे कृत्य या देशाच्या हितार्थ होते असे या सभागृहांत तुम्हाला म्हणतां येणार नाही. लोकमताला मान दिला हे दाखविण्याकरिता ज्या गोष्टी सांगण्यांत आल्या त्या ऐकून हसू आश्चर्याशिवाय राहात नाही. हायकोर्ट स्थापिली, लष्करी कॉलेज काढले, टेरिटोरियल फोर्स काढले; काय सुधारणा ह्या ! पोस्ट कार्डांचा दर कमी केला असता तर काय झाले असते !

पण ऐकतो कोण? कोणताहि ठराव बहुमताने पास झाला तर ठीक, नाहीतर शिक्काबाजीचा अधिकार आहेच! अशा स्थितीत विरोध करणे अटळ आहे.”

लो. ना. अणे यांनी शिक्काबाजीचा अधिकार असला तरी तो कोणत्या परिस्थितीत चालवावा याच्या मर्यादा, घटनेप्रमाणे व रूढ संकेताप्रमाणे, सांगितल्या. सभासदगृहांतील बहुसंख्यांक सभासदांचे मत क्षुद्र मानून सरकार बागत आहे. अशा परिस्थितीत स्वाभिमानाचा मार्ग म्हणजे विरोध करणे हाच होय असें बजावले. सर नृपेंद्र यांनी नेहमीप्रमाणे कुचाळ्या काढल्या. “जर शिक्काबाजीचा अधिकार घटनेत दिला आहे तर तो दिखाऊ नाही, तर त्याचा उपयोग करण्यासाठीच दिला आहे सबब सरकार त्याचा उपयोग करीत आहे. लोकमताला मानणे म्हणजे सरकार जबाबदार होणे; पण ही गोष्ट विद्यमान घटनेत नाही. (No desire to introduce at the present stage any measure of responsible Government into the Central Administration.) हें १९१९ च्या विलाच्या वेळी स्पष्ट करण्यांत आले आहे. तरीसुद्धा १९२० ते १९३४ पर्यंत अनेक वेळां लोकमताला मान देण्यांत आला. कारण त्यावेळचे पुष्कळ लोकप्रतिनिधि समजस होते.” शेवटच्या वाक्याने मतनोदणीचा निकाल पक्का करून टाकला. ५१ वि. ६८ मतांनी हें बिल फेटाळले गेले. १९३५ साली ११ वर्षांनी प्रथम फेटाळले गेले; १९३६ साली लागोपाठ फेटाळले गेले. मागील साली सरकारला थोडी क्षिति वाटली पण यंदा मुळीच कांहीं नाही! सभागृहाच्या चिटणिसाने विलावर माराबयाचा शेग अगोदरच लिहून ठेवला होता. मतनोदणीचा निकाल जाहीर होताच फडणिसाने शेऱ्याची मागणी केली व अध्यक्षानी त्यावर सही केली. लोकमताच्या अपमानाची याप्रमाणे नोंद झाली! फडणीस मागील साली खिन्न होता तो यंदा हसत बाहेर पडला. त्याने निरगदपणांत फारच लबकर प्रगति दाखविली !!

बजेटांत नमूद करून मंजुरी मिळाल्यानंतरसुद्धा पुष्कळवेळां आर्थिक खर्च होतो व तो झाल्यानंतर अधिक झालेला खर्च मंजुरीकरिता येतो. तसेंच अधिक खर्च होईल म्हणून पुरवणी मागण्याही मांडण्यांत येतात. सामान्यतः यावेळी आर्थिकदृष्ट्याच चर्चा होते. गान्धार्या मांडणे अगर घोरणाबाबत चर्चा होत नाही कारण घोरण मंजूर झालेले असून रकमच फक्त जास्त लागलेली असते, अगर मागितलेली असते. परंतु पुष्कळ वेळां या प्रसंगाचा फायदा घेऊन सरकार नवीन

खर्चाची बाब सुरु करतें, असाच प्रकार या साली झाला. सत्यमूर्ति यांनी पुन्हां इन्कार कपात (Refusal of Supplies) दिली. त्यांचें म्हणणें ही बाब नवीन असल्यामुळे (New Service) असल्यामुळे ही कपात कायदेशीर आहे. यावर चर्चा झाली. पुरवणी बजेट मागण्याच्या वेळीं जरी एकादी बाब नवीन असली तरी तेवढ्या बाबींच्या घोरणाबद्दल फार तर टीका करतां येईल; पण तें निमित्त करून सर्व साधारण, राज्यकारभारावर टीका करतां येणार नाही असें सरकारचें म्हणणें. शेवटीं, याप्रमाणें कपात मांडणें योग्य आहे; सर्वसाधारण घोरणावर टीका करणें योग्य असलें तरी त्या विशिष्ट बाबींच्या घोरणाबाबतच टीका करावी असा निर्णय अध्यक्षानीं दिला. यामुळे ही चर्चा म्हणजे बजेट-चर्चेची छोटी आवृत्तीच होय. स्थायी फडणिसी कमिटीवर काम करतांना आमची संख्या जास्त होती व फडणिसाचे व आमचे खटके उडत. १९३५ चा हा अनुभव लक्षांत घेऊन फडणिसानें १९३६ च्या दिल्लीच्या अधिवेशनांत बजेट संपेपर्यंत ही कमिटी बोलावलीच नव्हती. म्हणून अनेकांनीं त्याच्यावर टीका केली. या कमिटीपुढे केटा येथील भूकंपाच्या वेळीं जो खर्च वाहतुकीसाठी करण्यांत आला त्याचे आंकडे सांगण्यांत आले तेव्हां मी त्यांवर बरीच टीका केली. खाणींतील राडरोडे बाहून नेण्यासाठी मोटारीमागे दरमहा रु. ७३० भाडें व शिबाय पेट्रोल पुरवठा फुकट असा करार सहा महिन्यांकरितां सरकारनें केला होता. सरकारनें गाड्या विकत घेऊन हें काम केलें असतें तर फायदेशीर पडलें असतें. तथापि या टीकेचा परिणाम होऊन पुन्हां करार करण्याच्यावेळीं दरमहा भाडें निम्में करण्यांत आलें. बरील सर्व हकीकत मी सभागृहापुढे मांडली. तेव्हां सहाजीकच चर्चेला रंग आला. त्याचप्रमाणें खर्चाच्या नवीन बाबी या कमिटीपुढे मांडल्या नाहीत म्हणून पंतजींनीं टीका केली जर सभागृहाची मंजुरी वास्तविक पाहिजे होती तर हें करणें जरूर होतें. हें न केल्यामुळे फडणिसाला मुलतानशाही गाजवावयाची आहे, कमिटी नको, कोणाचा सल्ला नको ही गोष्ट सभागृहाला स्पष्ट कळली. फडणिसानें “बजेट संपल्यावर मी कमिटीची सभा बोलावीन. हें काम कमिटीपुढे ठेवावें अगर न ठेवावें हें मी तेथें चर्चीन” असें सांगून बगल मारली. बजेटावरील चर्चा, फडणिसी विलावरील चर्चा पुरवणी मागण्यावरील चर्चा या वेळीं जें वातावरण उत्पन्न झालें त्याचा फायदा लोकपक्षाला ओटावा कराराच्या चर्चेच्यावेळीं चांगलाच झाला. याप्रसंगानें, शक्य तेवढा लोकमताबद्दल तिरस्कार, लोकप्रतिनिधींना कांही समजत नाही अशी सरळ

सरळ भाषा, आणि अधिकाराचा उन्माद सभासदांच्या चांगलाच प्रत्ययास आला आणि सरकार ब सभागृहांतील लोकपक्षीय सभासद युद्धाच्या पवित्र्यांत जास्त जास्त दिसू लागले.

या अधिवेशनांतील मुख्य विषय “ओटावा कराराचा पुनर्बिंबार” हा होता. सरकारने १९३५ च्या दिल्ली अधिवेशनाच्या वेळीं जाहीर केले होते की, या अधिवेशनांत सरकार त्या कराराबाबत आपली योजना पुढे मांडणार आहे. यंदाच्या अधिवेशनाच्या सुरवातीपासून सरकारी प्यादीं फिलं लागली होती. एवढेंच नव्हे तर इंग्लंडमधील व्यापारी वर्गाचे लोक, उद्योगधंद्याचे प्रतिनिधी, इंग्रजसुलभ मार्गांनी ओटावा करार कायम राहावा म्हणून प्रयत्न करण्याकरितां येथें आले होते. येथील इंग्रज-मालकीच्या बर्तमानपत्रांतून जोरदार चळवळ सुरू झाली होती, त्याचबरोबर हिंदी व्यापारी पण कमी जास्त प्रमाणांत संघटित प्रयत्न करीत होते. हिंदी व्यापारी संघाचे प्रतिनिधीही दिल्लीस जमले होते. फेडरेशन ऑफ इंडियन चॅम्बर ऑफ कॉमर्सचे चिटणीस श्री. मुल्हेकर व अनेक अधिकारी यावेळीं हजर होते. अनेक चोपडी-लिखाणें, माहितीपत्रकें यांची गर्दी उसळली होती. सभासदांनी माहिती घेऊन मते बनबावीं म्हणून सरकारतर्फे मूळ कराराच्या प्रति, आंकड्यांचे तक्ते, तज्ज्ञांच्या लेखमाला, सर्व कांहीं सभासदांना वांटण्यांत आल्या होत्या. सरकार ब इंग्रज व्यापारी यांनी संघटित रीतीने आपआपली सामुग्री उपयोगांत आणण्याचें ठरविलेले दिसत होतें. प्रांतिक कौन्सिलांतून जे सरकारी अधिकारी, लोकपक्षीय सभासदांवर वजन पाडून काम करूं शकतील असे सरकारने तात्पुरते सभासद म्हणून नेमले होते. तज्ज्ञ म्हणून डॉ. मथाई, मि. बर्ट वगैरे मंडळी तर सभागृहांतील चकमकीसाठी तयार ठेविली होती. मतनोंदणीच्या दिवशी सहजच कां होईना, पंजाब-सरकारचे बडे अधिकारी दिल्लीस हजर होते. तात्पर्य, सरकारने सामदामादि सिद्ध अशी चतुरंग सेना तयार ठेविली होती.

कॉंग्रेस व अन्य लोकपक्ष यांना या चर्चेचें पूर्ण महत्त्व कळलें होतें, चर्चेच्या आधीं व चालू असतांना पक्षप्रमुखांच्या अनेक बैठकी झाल्या. श्री. मुल्हेकर हे हिंदी व्यापारासंबंधी तपशीलवार माहिती देण्यास तत्पर होते. त्यांचा लोकपक्षाला फार उपयोग झाला. प्रो.के.टी.शहा, प्रो. वकील, श्री. घोष, मि. डी. आर. गाडगीळ, यांच्या लेखांची कात्रणें, माहितीपत्रकें व याधिवाय अन्यरीतीने काढलेली माहिती संकलित करून तयार झालेला दारुगोळा मी स्वतःकरितां व पक्षाकरितां तयार

केला होता. याशिवाय मत्तें जास्त कशी मिळतील या दृष्टीने सरकारी ढाबपेचावर उलट ढाबपेच करण्यासाठी आम्ही तीनहि पक्षांचे प्रतोट सारखें दख होतों. कोण अधिकारी कोणत्या विनसरकारी सभासदाबरोबर बोलतो आहे याकडे आमचें लक्ष होतेंच. शिवाय सभागृहाबाहेर 'बोटचेपे' सभासदांच्या मार्गे आमचे 'गेस्टापो' सारखे होतेच. चर्चेत काय चालेल व होईल तें सर्व उघड व तेथील शक्तीं शान्दिक ! पण शब्दांच्या आवाजापेक्षां अन्य वस्तूंचा कर्ण-मधुर आवाज काढण्यास इंग्रज उद्योग-वंदेवाले कमी करणार नाहींत, सर्व तयारीनें ते आले आहेत अशा भूमका उठल्या असल्यामुळे आम्हांला विशेष दक्षता घ्यावी लागली. चर्चा ता. २६ मार्चला सुरू होऊन २७ व ३० मार्चपर्यंत चालून शेवटच्या तारखेस मतदान झालें, या दिवसांत रात्रदिन जागरण घडलें असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति खास होणार नाहीं.

ओटावा कराराचें महत्त्व सरकार व इंग्लंडमधील लोक कां मानीत होतें हें समजून घेणें जरूर आहे. इंग्लंडने १९ व्या शतकाच्या सुरवातीस जकाती बसवून आपले उद्योगधंदे वाढविले व पुढें खुल्या व्यापाराचा स्वीकार केला. कारण इंग्लंड सर्व राष्ट्रांच्यापेक्षां उद्योगधंद्याबाबत आघाडीस होतें. युरोपांतील अन्य राष्ट्रांनीं हळुहळू उद्योगधंदे वाढविले व इंग्लंडशीं स्पर्धा सुरू केली. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस खुद्द इंग्लंडमध्ये पुन्हां 'संरक्षित व्यापार' असावा असें म्हणणारा एक पक्ष जोसेफ चॅम्बरलेन यांच्या नेतृत्वाखाली निघाला. तथापि इंग्लंडनें आपलें घोरण कायम ठेवलें. १९१३-१४ सालीं हिंदुस्थानांत येणाऱ्या आयातमालापैकी, ६२ टक्के माल इंग्लंडचा असे. महायुद्धानंतर ही स्थिति हळुहळू बदलली. १९२९ च्या मंदीनंतर यांत फारच फरक पडला व १९३१-३२ सालांत हें प्रमाण ३५.४ टक्के झालें. १९०३ सालापासून साम्राज्यांतील देशांचें एक संघटन असावें व त्यांनीं आपापसांत व्यापारी सवलती द्याव्यात ही विचारसरणी (Imperial Preference): सुरू झाली होती. १९१९ सालापासून इंग्लंडमध्ये साम्राज्यांतील देशांतून येणाऱ्या चहा, कॉफी, फळे, रेशीम या जिनसांवर सवलतीनें जकात आकारली जाऊं लागली. ही स्थिति १९२९ पर्यंत होती. १९३० च्या साम्राज्य परिषदेत मंदारिमुळे व्यापार खालावला होता म्हणून विचार झाला. त्यावेळीं हे सवलतीचे प्रश्न पुढें आले. हिंदुस्थाननें मर्यादित अगर विवेकी संरक्षणाचें (Discriminating protection) घोरण स्वीकारलेलें होतें. म्हणून सर्वसाधारणपणें हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधींनीं साम्राज्यां-

तर्गत व्यापारवृद्धीला सहानुभूति दर्शविली, पण प्रत्येक योजना प्रत्यक्षपणे जेव्हां पुढें येईल त्यावेळीं त्यावर परिस्थितीप्रमाणें विचार करण्याचें आश्वासन दिलें. सदरहु परिषदेंत इंग्लंडचें जमलें नाहीं म्हणून एक वर्षां पुन्हां त्या परिषदेच्या आर्थिक समितीने ओटावा येथें जमाबें व प्रत्यक्ष योजना मांडाव्यांत असा संकेत झाला. १९३१ सालीं इंग्लंडची व अन्य देशांची आर्थिक परिस्थिति बिकट झाली. सुवर्णचलन कायम ठेवण्यासाठीं निवडून येणारें राष्ट्रीय सरकार स्थानापन्न झाल्या-बरोबर पौंडाचा व सोन्याचा संबंध तोडतें झालें. मजूर सरकार तर संपुष्टांत आलें होतें. मॅकडोनेल्डचें ध्येय संपत्तीच्या साधनांचें राष्ट्रीयकरण करण्याचें होतें. त्या ऐवजीं फक्त सरकारचेंच राष्ट्रीयकरण त्यांनीं केलें. राष्ट्रीय सरकार म्हणजे कट्टर साम्राज्यवादी सरकार हें स्पष्ट होतें. तें भांडवलवाल्यांचें सरकार होतें. सबलतीच्या व्यापाराचें तत्त्व हिंदुस्थानावर लादलें जाणार हें स्पष्ट झालें. खुद्द इंग्लंडने एप्रिल १९३२ मध्ये खुल्या व्यापाराला तिलांजली दिली. इंग्लंडचे फडणीस नेव्हिल चेंबरलेन यानें आयात मालावर जकात बसविण्याचा कायदा पास करून घेतला व हें बिल, ज्या जागीं त्याचे वडील जोसेफ चेंबरलेन बसत व ज्या जागेवर उभें राहून त्यांनीं संरक्षित व्यापाराची मागणी केली, त्याच जागीं सभागृहाची परंपरा मोडून उभें राहून बिल मांडलें व पितृकार्य संपादिलें!! सभागृहानें टाळ्या पिटल्या; त्या परंपरा मोडली म्हणून, कां वडिलांची गादी चालविली म्हणून हें मात्र कळलें नाहीं!! आयात कराच्या कायद्यानें (Import Duties Act) इंग्लंडमध्ये येणाऱ्या बहुतेक वस्तूंवर जकात बसविण्यांत आली. ज्या वस्तु हिंदुस्थान व अन्य साम्राज्यांतर्गत देशांतून इंग्लंडमध्ये येत त्या वस्तूंना आयातकराची माफी ता. १५ नोव्हेंबर १९३२ पर्यंतच राहिल; त्यानंतर इंग्लंडचें सरकार त्यावर जकात बसवील असें कलम ४ मध्ये बजावले होतें. जर इंग्लंड व हिंदुस्थान व इतर वसाहती यांच्यांत ता. १५ नोव्हेंबर १९३२ पर्यंत कांहीं व्यापारी करार झाले तर ही माफी पुढेंहि चालूं राहिल असें बिलाच्या चर्चेच्या वेळीं सांगण्यांत आलें होतें. बसाहती व हिंदुस्थान यांना खुषीने नव्हे तर धाक दाखवून सबलतीच्या जोखडांत गुंतविण्याचा हा अगदीं नागवा प्रयत्न होता. हिंदुस्थान व बसाहती यांच्यातहि स्पर्धा होती. या सर्वांचा फायदा इंग्लंडने घेण्याचा डाव टाकला व तो ओटावा मुक्कामी ता. २० ऑगस्ट १९३२ रोजी यशस्वी केला.

ओटान्मन् परिषदेला हिंदुस्थान सरकारनें प्रतिनिधी धाडण्याचें कारण नव्हतें.

इंग्लंडशी असलेला व्यापार बुडेल ही भीति व्यर्थ होती. इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे संबंध सावकार व कूळ असे होते. इंग्लंडला हिंदुस्थानाशी व्यापार वाढविल्यावाचून गत्यंतर नव्हतें. कूळ तरतें राहिलें तरच सावकार तरणार ही गोष्ट उघड असतां हिंदुस्थान सरकारनें प्रतिनिधी घाडले. सर अतुल चतर्जी व सर जॉर्ज रेनी हे दोन सरकारी अधिकारी, सर वप्पुखं चेष्टी, जीनवाला, अबदुल्ला हरून व अबदुल समाद हे बिनसरकारी सभासद होते. हिंदुस्थानचा व्यापार बुडेल ही भीति व करार केला तर बाढेल ही आशा दाखवून हा करार करण्यांत आला. भीति निराधार होती व आशा खोटी ठरली. ह्या सभासदांना हें कळलें नसेल असें वाटत नाहीं. ज्यांनीं त्यांना नियुक्त केले त्यांनींच काय करावयाचें हें जणूं ठरविलेलेंच होतें. वरील करारानंतर सभासदांना सरकारनें पदव्या देऊन गौरविलें. या करारानें व्यक्तिगत विचार न करतां काय साधलें हें पाहणें जरूर आहे. कराराचा मतितार्थ असाः—कराराच्या योजनेंत हिंदुस्थान येवो अगर न येवो कांहीं वस्तू इंग्लंडमध्ये आयात कर न देतां आणण्याची परवानगी (Import Duties Act) कायद्यानें ठेविली होती. त्या वस्तूंची नोंद परिशिष्ट १ मध्ये केली होती. पण त्या वस्तू अगदीं योज्या होत्या. ओटावा योजनेंत बाकी वस्तूंचावत बसावती व हिंदुस्थान जर आले असते तर त्या वस्तूंची वरील आयात करास माफी मिळणार होती. ओटावा करारांतील पाहिल्या कलमानें ही माफी देण्यांत आली. साम्राज्याबाहेरील ज्या कांहीं वस्तू आयात होतील त्यांवर आयात जकात जास्त आणि हिंदुस्थान अगर बसावतींतून जो माल आयात होईल त्यावर कमी अगर जकात माफ असाही एक भाग त्यांत होता. तागाचा पक्का माल, काढ्याचा माल, गालिचे, कापड, कच्चे कातडें, अशुद्ध लोखंड या वस्तु या करारामुळे इंग्लंडमध्ये आयात जकातीशिवाय जाऊं लागल्या. याच वस्तूं जर इंग्लंडमधून हिंदुस्थानांत आल्या तर त्यांवर आयात कर—जकात, द्यावी लागते. साम्राज्याच्या बाहेरून इंग्लंडमध्ये येणाऱ्या वस्तूंचे तीन प्रकार या करारांत केले होते. कांहीं वस्तूंवर ठराविक दरानें आयात जकात बसविण्यांत आली. कांहीं वस्तूंवर म्हणजे कॉफी वगैरे यांवर जो कर बसविण्यांत येई त्यापेक्षा इंडरवेट मागे ९ शि. ४ पे नें कमी दर हिंदी कॉफीवर बसविण्यांत यावयाचा. इहर्जी जे कराचे दर आहेत व साम्राज्यांतील देशांतून येणाऱ्या वस्तुंना कराच्या ज्या सबलती आहेत त्या कायम ठेवावयाच्या व यदाकदाचित् दर वाढविले तरी साम्राज्यांतील देशांना कांहीं तरी सबलत मिळेल असें करावयाचें. ~~या वस्तूंना~~ हिंदुस्थान

इंग्लंडला मुख्यत्वे पुरवठा करत त्यावर आयात जकात माफ करण्याचेही कलम या करारांत होतं. हिंदुस्थानांत येणाऱ्या मालावैकी कांहीं माल इंग्लंडमधून आल्यास त्यावर आयात जकात दहा टक्के कमी व कांहीं मालावर साडेसात टक्के कमी, इतर देशांना मात्र ही सबलत नाही. या वस्तूंभणजे मोटारी, मोटारीचे सामान वगैरे होत. ज्या वस्तूबाबत हिंदुस्थानने संरक्षक जकात ठेवली नसेल, त्या वस्तूबाबत पुन्हां इंग्लंडमधून येणाऱ्या मालावर सबलतीचे दर ठेवण्यांत आले. कलम ८ ने हिंदी कापूस इंग्लंडमध्ये जास्त खपेल या दृष्टीने प्रयत्न करावेत व त्याला इंग्लंडच्या सरकारने मदत करावी असे ठरले. या कराराला मुदत नव्हती. मात्र कलम १४ प्रमाणे सहा महिन्यांची नोटीस देऊन हा करार रद्द करण्याचा अधिकार उभय पक्षांना होता. ओटावा-करार होण्यापूर्वी हिंदुस्थान सरकारने असा एकादा करार झाला तर, तो कायदेमंडळापुढे ठेऊन त्याला मान्यता मिळाली तरच तो अमलांत येईल, असे जाहीर केले होते.

हा करार नोव्हेंबर १९३२ मध्ये असेंब्लीपुढे मान्यतेसाठी मांडण्यांत आला. कराराचा विचार करण्यासाठी सभासदांची एक कमिटी नेमण्यांत आली. या कमिटीने, हा करार व यालाच अनुसरून लोखंड व पोलादाबाबत केलेला करार मान्य करावा अशी शिफारस करण्यांत येऊन सभागृहाने ती ता. ७-१२-३२ ला मान्यही केली. नंतर या शिफारशीचे कायद्यांत रूपांतर होऊन तो कायदा ता. १-१-१९३३ पासून अंमलांतही आला. या कराराचा हिंदी व्यापारावर तीन वर्षांनी काय परिणाम होतो त्याचा रिपोर्ट सरकारने या सभागृहापुढे मांडावा व सभागृहाने जर या कराराने हिंदुस्थानचे हित झाले नाही असा रिपोर्ट दिला तर सरकारने एक जाहीर पत्रक काढून वरील कायदा रद्द करावा अशीही शिफारस कमिटीने केली होती. त्याप्रमाणे सरकारने रिपोर्ट केला नव्हता. तीन वर्षे पुरी होऊन गेली होती. आणखी कालहरण करण्याच्या उद्देशाने सरकारतर्फे सर महमद झाफरउल्ला यांनी जो ठराव मांडला त्याचा अर्थ असा होता की, सभागृहाने एक कमिटी नेमावी व त्या कमिटीने या कराराचा हिंदी व्यापारावर काय परिणाम झाला यावर रिपोर्ट करून तो सभागृहापुढे ठेवावा. कांहीं माहिती, कांहीं आंकडे, जमा करून त्याची चौकशी सरकारने सभासदांना पुरविली होती. तथापि तेवढ्याने सरकारने आपले कर्तव्य-कर्म केले असे मात्र कोणीच समजले नाही. ठरावावर भाषण करतांना व्यापारमंत्री झाफरउल्लांनी प्रथमच अशी चौकशी केली की, सभागृह जो निकाल देईल तो सर-

कारला मान्य आहे. ठरावांत नमूद केलेल्या कमिटीवर काम करावयास लोकपक्षां-
तील एकही सभासद तयार नाही याबद्दल त्यांनी खेद प्रदर्शित केला. कमिटी नेमाची
हॅच योग्य होईल असे त्यांनी बजाविले. सभागृहाने अनेकवेळा या पद्धतीने काम
केले आहे असे दाखले देऊन दर्शविले. खुद्द कराराच्या परिणामा बाबत बोलतांना
ते म्हणाले “हिंदुस्थान ५५ वस्तूंना सबलती देते, तर इंग्लंडने १६३ वस्तूंना सबलती
दिल्या आहेत. ४१ कोटीच्या मालाला इंग्लंडने सबलती दिल्या. उलट हिंदु-
स्थानने फक्त १७ कोटी रुपयांच्याच मालाला गेल्या वर्षी सबलती दिल्या. अर्थात् हिंदु-
स्थानातून पांढण्यांत आलेला माल बहुतेक कच्चा माल होता हे त्यांना कबूल करावे
लागले. ओटावा करार झाला त्यावेळी विकट परिस्थिति होती व ज्या काळांत त्याची
अम्मल बजावणी झाली तोही काल नेहमीचा नव्हता; विकटच होता. जागतिक मंदी
दूर करण्याकरतां हुंडणावळीचे घोके टाळण्याकरितां अनेक राष्ट्रांनी अनेक घोरणे
स्वीकारली. व्यापार बंदी, व्यापारी परवाने, हिस्से ठरवून व्यापार नियंत्रण, आयात
करवाढ इत्यादि प्रकारांमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची घडी पार बदलून गेली होती.
वस्तूंची अदलाबदल असे त्याचे स्वरूप होऊ लागले अशा परिस्थितीत हा करार
झाला. या करारामुळे उपस्थित झालेल्या कांही अपेक्षा सफळ झाल्या नसतील पण
हा करारच न होता तर हिंदुस्थानच्या व्यापाराची स्थिती काय झाली असती हेहि
पाहिले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. जर करार झाला नसता तर इंग्लंडने
अनेक वस्तूंवर जकात बसविली असती व हिंदुस्थानचा, त्या वस्तूंचा व्यापार, इंग्लं-
डशी कमी झाला असता. शिवाय ज्या वस्तूंवर सबलतीच्या दराने जकात बसविली
आहे ते दर मिळाले नसते व या देशाचे नुकसान झाले असते. जगांतील अनेक
देशांची जी व्यापाराबाबत परिस्थिति झाली ती या देशाची झाली असती, निदान
ती तरी या कराराने टळली. या धोक्यापासून हा देश सुरक्षित राहिला येवढी तरी
किंमत (Insurance Value) या कराराची आहे. वस्तुतः या करारामुळे कांही
वस्तूंचा व्यापार वाढला आहे. आळशीची (Linesed) निर्यात १९३१-३२
साली १,२०,००० टन होती ती १९३३-३४ साली ३,७९,००० टन झाली.
१९३४-३५ ला २,३९,००० टन, झाली. १९३५-३६ च्या ११ महिन्यांत
१,४८,००० टन झाली आहे. यापैकी १,७६,००० टन, १,०४,००० टन,
४४००० टन, अनुक्रमे इतकी इंग्लंडमध्ये झाली. १९३१-३२ मध्ये इंग्लंडमध्ये फक्त
१,४,००० टनच निर्यात होत असे. शिवाय किंमतही बरी मिळाली. तीच गोष्ट

तांदुळाची. १९३१ सालीं २३ हजार टन तांदुळ इंग्लंडमध्ये येथून गेला. १९३५ मध्ये ७५ हजार टन गेला. शेंगदाणा १९३१ सालीं ८१ हजार टन गेला. १९३५ सालीं ९० हजार टन गेला. किंमत १ कोटी रुपयांपर्यंत आली. चहा रु. २० कोटींचा जातो त्यावर पाँडामार्गे २ पेनीची सबलतीची जकात असल्यामुळे हा फायदा या देशाला मिळतो. निर्यात चहापैकी ९० टक्के चहा एकटें इंग्लंड घेतें व जर करार झाला नसता तर इतर देशांप्रमाणें यावर पाँडामार्गे ४ पेनी जकात द्यावी लागली असती. ८ व्या कलमाप्रमाणें प्रयत्न होऊन कापूस निर्यातही बाढली. १९३२-३३ सालीं २,३०,००० गांठींची निर्यात झाली. ३,९४,००० गांठी १९३४-३५ सालीं, गेल्या. त्यांत आंखूड धाग्याच्या कापसाचेंही प्रमाण वाढलें होतें. नुसताच लांब धाग्याचाच कापूस जास्त गेला असें नव्हे; सर्व गोष्टींचा विचार करून कमिटी आपला रिपोर्ट करील. हिंदुस्थानचें हित हीच एक दृष्टि सदरहू कमिटी ठेवील. जर कमिटीनें हा करार या देशाच्या हिताविरुद्ध आहे असा निर्णय दिला व सभागृहानें तो मान्य केला तर सरकार करार रद्द करण्याची नोटीस देईल” असें पुन्हां एकवार सांगून आपलें भाषण संपविलें.

व्यापारमंत्री झाफरउल्लाखान यांचें भाषण अतिरेकी नव्हतें. अभिनिवेशहि त्यांत नसल्यामुळे तें विचारप्रवर्तक झालें. आतांच नोटीस देण्यापेक्षां कमिटीनें सर्व माहिती घ्यावी व रिपोर्ट करावा हें म्हणजे गैर नाहीं असें वाटणें सहाजीक होतें. उलट आतांच नोटीस दिली कीं, आपला व्यापार कमी होईल म्हणून इंग्लंड-मधील सरकार जास्त सरळ बोलेल व अन्य देशांशीं कोणत्या रीतीनें या देशाला फायदेशीर होवील त्याप्रमाणें व्यापारी करार करतां येतील हेंही अजमावलां येईल, हा फायदा होण्यासारखा होता; वरील विचार डोळ्यापुढें ठेवून काँग्रेस पक्षानें करार रद्द करावा अशी ६ महिन्यांची नोटीस द्यावी अशी उपसूचना आणली. जिना यांनीं आपल्या सूचनेंत करार रद्द करण्याची नोटीस ताबडतोब द्यावी असें वाक्य तर घातलेंच पण त्याबरोबर हिंदुस्थान सरकारनें व्यापाराबाबत चौकशी करून रिपोर्ट करावा व कोणत्या देशांशीं करार केले असतां या देशाला फायदेशीर होईल तें पाहवें व तसे करार करून ते सभागृहापुढें मान्यतेसाठीं ठेवावे असें म्हटलें होतें. गौबा यांची उपसूचना सरकारी ठरावालाच जुळणारी होती. बसनजी यांची जिना व काँग्रेस यांच्या उपसूचनेस जुळणारी अशी होती. गौबांच्या उपसूचनेनें जिनांचे सर्वव अनुयायी जिनांच्या मार्गे जातील हें अशक्य आहे असें

उघड दाखवून दिलें व गोंबा हें सहज मते बदलू शकतात हेंहि कळून आलें. त्यांचा धर्म व राजकीय धर्म दोन्ही प्रवाही आहेत असें म्हणणें प्राप्त आहे. कांहींच्या मते हीं प्रगतीचीं लक्षणें होऊं शकतात ! मुसलमान सभासदांत असा विचार पसरविण्यांत आला कीं, हा ठराव मुसलमान मंत्र्यानें मांडला आहे व त्यास जर मुसलमानांनीं पाठिंबा दिला नाही तर सरकारच्या दृष्टीनें मुसलमानांची किंमत कमी होईल. कांहीं सभासद यास बळी पडलेच, पण बरेच आपल्या पक्षनिष्ठेला व देशाभिमानाला जागले. जमीनदार व व्यापारी सभासदांत खाजगी प्रचार चालू होताच, त्याचाहि परिणाम झालाच. तथापि कॉंग्रेस पक्ष, जिनांचें अनुयायी, कारण त्या पक्षांतील निम्याच्यावर लोक सरकारकडे झुकले होते, व कॉंग्रेस नॅशनलिस्ट पक्ष यांनीं सहकार्य करून परिणामकारक विरोध करण्याचें ठरविलें व जिनांची उपसूचना मान्य केली; किंबहुना कॉंग्रेसची उपसूचना व जिनांची उपसूचना या सर्वच ठरवून देण्यांत आल्या होत्या; हें सर्व डावपेचांच्या दृष्टीनेंच करण्यांत आलें होतें. कोणी बोलवें व कोणत्या मुद्यावर बोलवें हेंही ठरविण्यांत आलें होतें. माझ्याकडे जे मुद्दे देण्यांत आले होते त्यांची ज्ययत तयारी मी चालविली होती. व्यापारमंत्र्याच्या भाषणानंतर भुलाभाईंनीं भाषण केलें. त्यांनीं सांगितलें कीं, “ओटावा योजनेंत हिंदुस्थानाशीं केलेला करार मात्र विनमुदतीचा आहे, बाकीच्या बसाहतींनीं मात्र आपणांस असें बांधून घेतलेलें नाहीं. आज चार वर्षे झालीं, इंग्लंड हा करार रद्द करावा अगर दुरुस्त करावा असें म्हणत नाहीं याचा अर्थ तो इंग्लंडला फायदेशीर आहे असा उघड होतो. ज्या वेळीं हा करार मान्यतेसाठीं मांडण्यांत आला त्या वेळीं यापासून देशाचा फायदा आहे किंवा नाहीं हें विचारांत न घेतां तो नुकसानकारक आहे कां, या चुकीच्या दृष्टीनें विचारांत आला. व्यापार फायद्यासाठीं करावयाचा असतो. व्यापारकडे राजकारणी दृष्टीनें पाहूं नये म्हणतां तर साम्राज्यक सबलती (Imperial Preferences) याचा अर्थ एका देशाचें अधिराज्य व दुसरा गुलाम असाच होतो. यांत तरी राजकारण आहेच कीं नाहीं. हा करार सर्वस्वीं इंग्लंडचा व्यापार सुधारावा एवढ्याचसाठीं करण्यांत आलेला आहे. हा करार झाला नसता तर हिंदुस्थानचें नुकसान झालें असतें हें खरें नाहीं. जेव्हां बैद्य रोम्याला बरें करूं शकत नाहीं तेव्हां तोही असेंच म्हणतो कीं, माझे औषध घेतलें नसतें तर खात्रीनें हा रोग जास्त बळावला असता ! १९३४ सालीं सभागृहानें कमिटी नेमली होती. त्यापैकीं नियोगी, सर अबदुल रहीम व सिताराम राजू यांनीं

आपल्या निवेदनांत स्पष्ट म्हटलें आहे की, (१) या कराराप्रमाणें इंग्लंडने ज्या सबलती हिंदी शेतकी मालाला दिल्या त्यापासून हिंदी शेतकी मालाची निर्यात वाढली नाहीं किंवा जी करारापूर्वी कमी झाली होती तीही भरून निघाली नाहीं; उलट अन्य देशांशी व्यापार कमी झाला. (२) अन्य देशांतील व्यापार-पेठ कमी झाल्यामुळें जी निर्यात-व्यापारांत तुट येऊं लागली होती ती भरून निघाली नाहीं, जी १९३३-३४ साली, थोडीशी वाढ झालेली दिसते ती महत्त्वाची नाहीं. देशाची परिस्थिति सुधारत आहे असें त्यावरून वाटत नाहीं. (३) जगांतील अन्य राष्ट्रांकडे पहातां राष्ट्रांराष्ट्रांशीं करार करणें हेंच श्रेयस्कर आहे. वास्तविक १९३४ च्या ऑगस्टमध्ये हें निवेदन सरकारजवळ आलें त्यावेळींच सरकारनें हा करार रद्द करण्याची नोटीस कां दिली नाहीं ! हिंदी व्यापारी-संघानेंही हीच गोष्ट सरकारच्या नजरेस आणली. नोटीस दिली तर इंग्लंडची मर्जी व सद्भावना यांना हादरा बसेल असें सांगण्यांत येतें. घंदा करावयाचा, व्यापारी करार करावयाचा; येथें मर्जी व सद्भावना यांचा प्रश्न उद्भवतोच कोठें ? हा व्यवहार आहे. नोटीस दिल्याबरोबर इंग्लंड तडजोडीच्या वृत्तीचें होईल (Negotiating Mind); करारानें काय झालें तें पाहा. (१) आठशी तेल, कातडी, तंबाखू, कच्चे लोखंड यांची आयात इंग्लंडांत वाढली. पण हा माल इंग्लंडनें हिंदुस्थानापासून कमी घेतला व जी वाढ झाली त्याचा फायदा मात्र बसाव्हीत व अन्य देश यांनीं लुटला ! (२) तांदूळ, पेंड, शेंगदाणा, डाळी हा माल इंग्लंडनें या देशांपासून जास्त घेतला हें खरें पण या गोष्टींचा व्यापार अन्य देशांशीं कमी झाला हेंही तितकेंच खरें ! (३) कॉफी व तंबाखू यांना सबलत मिळूनमुद्रां त्यांच्या निर्यातींत वाढ झाली नाहीं. ज्या बाबतींत १० टक्के सबलत या देशाला दिली त्या वस्तु ज्या अन्य देशांतून येत त्या राष्ट्रांनीं आपलीं चल्लें घसरवून स्पर्धा कायम ठेवली व त्यामुळें या देशाला फायदा मिळाला नाहीं, इंग्लंड मधील तयार मालाला या देशांत कमी आयात कर घेऊन उत्तेजन मात्र मिळालें. अन्य देशांशीं इंग्लंडच्या मालाला टक्कर देतां येत नव्हती, ती देतां येऊं लागली. इंग्लंडला जीवदान मिळालें, एवढेंच या करारानें झालें ! इंग्लंडनें आपला व्यापार सांवरला व कांहीं बाबतींत या करारानें वाढविलाही. या करारामुळें इंग्लंडनें साम्राज्यापुरतें राष्ट्रीय अर्थवादाचें धोरण स्वीकारून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला आळा घातला, व याच्याच परिणाम म्हणजे जगभर प्रत्येक राष्ट्र आपआपल्या पुरतें पाहूं लागलें. आणि सर्वत्र आयात कर व संरक्षण यांचें युग सुरू झालें. हिंदुस्थानांतून ३ कोटी रुपयांचा

जास्त माल इंग्लंडला गेला तर एकंदर रु. २४ कोटींनीं परराष्ट्रीय व्यापार १९३३-३४ सालीं कमी झाला ही गोष्ट डॉ. मथार्ड यांनींही मान्य केली. अन्य राष्ट्रांनीं आपापला व्यापार सावरण्याकरितां ज्या कांहीं उपाययोजना केल्या त्यामुळे हें नुकसान आलें असें डॉक्टर म्हणतात. ओटावा करार-योजनेंत राष्ट्रीय अर्थवाद स्वीकारला गेला, साम्राज्यांत सवलतीचें धोरण स्वीकारलें गेलें म्हणून त्या देशांना, असें करणें भाग पडलें हें अगदीं स्पष्ट आहे. या करारामुळे हिंदुस्थानांतील कच्चा माल अन्य राष्ट्रे कमी घेऊं लागलीं. कारण त्यांचा पक्का माल हिंदुस्थानमध्ये जकात वाढल्यामुळे व इंग्लंडला सवलतीची जकात दिल्यामुळे कमी घेऊं लागला. देवघेव ही उभयपक्षां असते. त्यांच्या मालाचा खप इकडे कमी झाल्याबरोबर या देशाचा मालही ते कमी घेऊं लागले. थोडा जास्त माल इंग्लंडमध्ये खपला. पण एकंदरीत नुकसान मात्र या देशाचेंच झालें हें अमान्य करणें शक्य नाहीं. आळशीला मागणी वाढली असें सांगण्यांत येतें, पण त्याचें कारण १९३३-३४ मध्ये अजॅंटाइन देशांत त्याचें पीक बुडालें म्हणून ही तात्कालिक वाढ झाली होती; पुढें ती राहिली नाहीं. व्यापाऱ्यांची बाजू घेऊन मी मांडत नाहीं. साधी कसोटी लावतो. यांत देशाचा फायदा झाला कां ? जर नसेल तर करार रद्द झालाच पाहिजे ! ” मुलाभाईनंतर गोबा यांनीं ‘ प्रो. घोष यांच्या चोपड्याचा अनुवाद करून करार मोडूं नये, त्यांत सुधारणा करून घ्यावी ’ असें प्रतिपादिलें. मुंबईच्या हिंदी व्यापारी संघाचे प्रतिनिधी श्री. मथुरादास बसनजी यांनीं आपलें भाषण वाचून दाखविलें. पार्लमेंटमध्ये भाषणें वाचीत नाहींत पण येथें पूर्ण मुभा आहे. यापासून फायदे व तोटेही आहेत. बसनजी यांचें भाषण जबळजबळ प्रो. के. टी. शहा यांचीच विचारसरणी आहे असें सभागृहानें मानलें व लक्ष देऊन ऐकलें. त्यांनीं सांगितलें, वार्षिक व्यापारी रिपोर्ट, दोनतीन चौकशी कमिट्यांचे रिपोर्ट, अन्य सरकारी माहिती इतकी उपलब्ध आहे कीं, कराराचा व्यापारावर परिणाम काय झाला हें पाहण्याकरितां आणखी कमिटी नेमण्याचें कारण नाहीं. त्यांनीं कराराचा तीन दृष्टींनीं विचार केला. (१) या देशाचा अन्य (साम्राज्याबाहेरील) देशांशीं असलेला व्यापार या करारामुळे बुडाला, ही तूट कराराच्या छत्रीखाली असलेल्या साम्राज्यांतील देशांशीं झालेल्या व्यापारानें भरून निघाली नाहीं. (२) व्यापारी आढावा ज्या प्रकारामुळे अनुकूल असा असे त्यांत आतां विघातक असा फरक पडलेला आहे. (३) हिंदी उद्योगधंद्यांना सवलतीमुळे साम्राज्यांतील बसाहतींपासून व खुद्द इंग्लंडपासून अधिक

प्रतिकूल वातावरण उत्पन्न झाले. १९१८ नंतर हिंदुस्थानचा वस्तुगत परराष्ट्रीय व्यापार (Stores and Merchandise) सरासरीने दरसाल रु. ५७३ कोटींचा होता. १९३४-३५ साली रु. २९३ कोटींचा होता, म्हणजे ५० टक्के घट झाली. यांत रुपयाची सोन्यातील किंमत कमी झाली ही गोष्ट विचारांत घेतली गेली नाही, ती विचारांत घेतली तर ही घट आणखी झालेली आहे. अन्य राष्ट्रांनी राष्ट्रीय अर्थवाद स्वीकारून संरक्षणाच्या तटबंदीमुळे हे घडले असे म्हणणे सर्वस्वी खरे नाही. १९२९ च्या मंदीच्या पूर्वीपासून ही राष्ट्रे या घोरणाने कमी जास्त रितीने वागत आहेत. तथापि हा करार होईपर्यंत या देशांशी असलेला हिंदुस्थानचा व्यापार कमी झाला नव्हता. १९३२ साली इंग्लंडने संरक्षणाचे धोरण स्वीकारले साम्राज्यां-तील देशांनी हिंदुस्थानला हा करार करण्यास भाग पाडले, व त्याचाच परिणाम या देशाचा निर्यात व्यापार बुडाला. १९३१-३२ साली निर्यात व्यापार रु. १५७.६ कोटी होता, तो १९३४-३५ साली रु. १५२.३९ कोटीपर्यंत घसरला. इंग्लंडमध्ये रुपये ५.८१ कोटींनी जास्त माल या साली गेला. पण अन्य देशांत १०.४ कोटींनी कमी झाला. तूट भरून आली नाही. सबलतीच्या वस्तूंची निर्यात १९३१-३२ साली रुपये ११०.९३ कोटींची होती, व १९३४-३५ साली रुपये ९४.४१ कोटींची झाली. यांतील खुद्द इंग्लंडमध्ये अनुक्रमे रुपये ३३.३ व ३६.७ कोटींची निर्यात झाली. उलट याच वर्षांत अन्य देशांत ही निर्यात अनुक्रमे रुपये ७७.७३ कोटी व रुपये ५७.७० कोटींची झाली. थोडक्यांत सांगा-वयाचे म्हणजे इंग्लंडशी या करारामुळे रु. ३.४ कोटींनी व्यापार वाढला पण अन्य देशांशी मात्र रु. २० कोटींनी घटला. सबलती नसलेल्या (Non-Preferred) वस्तूंच्या बाबतीत हाच अनुभव आहे. १९३१-३२ साली ही निर्यात ४६.६३ कोटींची होती. १९३४-३५ साली रु. ५७.९८ कोटींची झाली म्हणजे वाढली, ब्रिटनचा हिस्वा १९३१-३२ साली रु. ९.५८ कोटींचा यांत होता; आणि १९३४-३५ सालांत रु. ११.३६ कोटींचा झाला. अन्य देशांचा अनुक्रमे रु. ३७.०५ व रु. ४६.६२ कोटी झाला. यापासून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, व्यापारबुद्धीसाठी साम्राज्यांतर्गत सरलत-योजनेची या देशाला जरूरी नाही. अन्य देश संरक्षणाच्या बाजूने असले तरी उद्योगधंदे चालविण्याकरिता या देशाचा माल ते घेतात. सामान्यतः व्यापारी आढावा अनुकूल असून इंग्लंडचे सर्व देणे बगैरे देऊन दर-साल हिंदुस्थानांत कांहीं ना कांहीं सोने येई व व्यापाराची बाकी चुकती होई. हा

करार झाल्यापासून उलट परिस्थिति झाली. या देशांत सोने येण्याऐवजी बाहेर देशांत ते मोठ्या प्रमाणांत जाऊं लागलें. इंग्लंडला व्याजाबद्दल व गुलामीचा करभार म्हणून जी रक्कम द्यावी लागते ती द्यावयाची तर इतर देशांशीं निर्यात व्यापार वाढवून या देशाची बाकी राहिली पाहिजे. नुसता इंग्लंड व हिंदुस्थान यांतील मालाचा व्यवहार घेतला तरी इंग्लंडचाच माल येथें जास्त येतो. त्याची किंमत, बवर दर्श-विलेलीं व्याजें, पगार, पेन्शन वगैरे बाबतचीं देणीं द्यावयाचीं म्हणजे मोठ्या प्रमाणांत व्यापारी आढावा अनुकूल पाहिजे, नाहीतर सोने बाहेर धाडून बाकी चुकती केली पाहिजे. १९३२-३३ सालीं इंग्लंडची मालापोटी बाकी रु. २'० कोटी होती. १९३२-३३ सालीं रु. ११'८ कोटी झाली व १९३४-३५ सालीं रु. ६'२ कोटींची होती. या करारामुळे इंग्लंडचाच माल जास्त येऊं लागल्यामुळे ही बाकी वाढली. उलट १९२९-३० सालीं जर्मनीवर या देशाची मालाबाबत बाकी रु. १० कोटी होती; तर १९३४-३५ सालांत जर्मनीची या देशावर रु. ३'१ कोटींची बाकी निघाली. नेदरलंडवर १९२९-३० सालीं रु. ४'९ कोटींची बाकी होती तर १९३४-३५ सालीं रु. १'२ कोटींची झाली. बेल्जमवर ५'४ कोटीवरून २'० कोटीपर्यंत आली. फ्रान्स रु. १२'२ कोटीपासून रु. ३'७ कोटीपर्यंत आली. जपानवर रु. ८'७ कोटीवरून रु. ३'३ कोटीपर्यंत आली. संयुक्त संस्थानें (अमेरिका.) यांवरिल रु. १८'६ कोटीवरून रु. ४'५ कोटीपर्यंत आली. यावरून एकंदर व्यापाराचें स्वरूप बदलून या देशाचें नुकसान झालें. १९२९-३० सालीं मालाची निर्यात रु. ३१०'८ कोटींची होती ती १९३४-३५ सालीं रु. १५१'२ कोटींनीं झाली, म्हणजे ५२ टक्के घटली. आयात माल १९२९-३० सालीं रु. २३८'९ कोटींचा आला व १९३४-३५ मध्ये रु. १३१'१ कोटींचाच आला; म्हणजे ४५ टक्के घट बसली. इंग्लंडमधून १९२९-३० सालीं आयात माल रु. ४४'८ कोटींचा आला तर १९३४-३५ सालीं रु. ५३'७ कोटींचा आला; म्हणजे ह्यांत मात्र ३६ टक्के वाढ झाली !! इतर देशांतून हा माल रु. ६९'८ कोटींपासून रु. ६६'९ कोटीपर्यंत घटला; म्हणजे ५ टक्के घटला. या सगळ्याचा अर्थ असा आहे कीं, इंग्लंडनें आपला व्यापार वाढविला. करार करूनमुद्दां जेथें माल स्वस्त मिळेल तेथें इंग्लंडनें तो विकत घेतला आणि या कराराचा फायदा घेऊन स्वतःच्या मालाला चांगली किंमत व हुकमी गिन्हाईक मिळविलें. याचा परिणाम आमच्या उद्योगधंद्यावर झाला. हिंदु-

स्थानच्या कच्च्या मालाला मोकळी व व्यापक बाजारपेठ मिळेनाशी झाली व इंग्लंडमधील पक्क्या मालाला स्वर्षा अधिक वाढली. या कराराने या देशाचा सर्वस्वी घात केला आहे. तो रद्द झालाच पाहिजे. शेठ गोविंददास यांनी वसाहत मंत्री मि. टॉमस यांच्या भाषणांतील एक उतारा वाचून दाखविला. त्यांत त्यांनी ओटावा करारामुळे इंग्लंडचा व्यापार सावरला, ९९ दशलक्ष पौंड किंमतीचा माल १९३२ साली वसाहती व हिंदुस्थान या देशांत निर्यात झाला, तो १९३४ साली १२४ दशलक्ष पौंडांपर्यंत गेला. आणि हे सर्व भाव कमी होत असतांना घडले असे स्पष्ट म्हटले आहे. या कराराने इंग्लंडचा निर्यात व्यापार सरासरीने दरसाल २० दशलक्ष पौंडांनी वाढला. हिंदुस्थानांत येणाऱ्या आयात मालाची पाहणी केली तर असे आढळून येईल की, इंग्लंड व जपान यांनी आपल्या व्यापाराची वाढ करून घेतली आहे. १९३१-३२ मध्ये ब्रिटनचा माल येथे येणाऱ्या एकंदर मालाच्या ३५.५ टक्क्यांनी होता तो १९३४-३५ मध्ये ४०.६ टक्केपर्यंत वाढला. जपानने २०.६ टक्केवरून १५.७ टक्केपर्यंत प्रगति केली. बाकी सर्व देशांचे हे प्रमाण घटले, जपानशी व्यापार-करार झाला म्हणून ही वाढ झाली. निर्यात व्यापाराच्या दृष्टीने पाहता या देशांतून साम्राज्यांत जाणाऱ्या मालाचे प्रमाण १९३१-३२ साली ४४.२ टक्के होते ते १९३४-३५ साली ४५.२ टक्के झाले. साम्राज्यांत व्यापार वाढीला जागा नाही व या करारामुळे बाहेरहि कठीण होऊन बसले हे शेटजींनी विशद करून सांगितले.

प्रो. वानर्जी यांनी “इंग्लंडमध्ये बिनसवलतीच्या मालाची जेवढी (३९.७) निर्यात वाढली तेवढी (७.५) सवलतीच्या मालाची वाढली नाही.” असे सांगून, “इंग्लंड हे या कराराचा दुहेरी फायदा घेत आहे” असेही सांगितले. उलट येथे येणाऱ्या इंग्लंडमधील मालाबैकी सवलतीच्या मालाची वाढ ३४ टक्के झाली व बिनसवलतीच्या मालांत फक्त १४ टक्के वाढ झाली. यावरून जर करार केला नसता तर इंग्लंडने आयात कर बसवून सूड घेतला असता हे खोटे ठरते. इंग्लंडला हिंदुस्थानचा माल घ्यावाच लागला असता हे बिनसवलतीच्या माल खरेदीच्या बाढाव्यावरून स्पष्ट दिसते. ‘सूड घेतला असता’ असे मी म्हटले नाही. व्यापार-मंत्री यांनी खुलासा केला. प्रो. वानर्जी यांनी तो मान्य केला. ते म्हणाले, ‘करारामुळे व्यापार वाढला नाही; उलट या देशाचा व्यापार १९३४-३५ सालांत कमीच झाला. व्यापाराची बग बदलली. साम्राज्यांतील देशांशी सवलतीने

व्यापार करावयाचा याचा अर्थ मालाला पेठ कमी होणार व पेठ—गिन्हाईक—कमी झाली म्हणजे स्पर्धा कमी व त्यामुळे भाव कमी असें नुकसान होणार व झालेंहि. सबलतीमुळे तयार मालाच्या घंद्यावर जास्त परिणाम होतो ही गोष्ट ओटावा करार करण्याच्यावेळीं हिंदुस्थानच्या प्रतिनिधींनीं नजरेआड केली. त्याचा घंद्यावर परिणाम झालाच. हिंदुस्थान सर्व देशांशी व्यापारी करार करण्यास स्वतंत्र पाहिजे, ओटाव्याच्या जोखडांत माव अडकवून घेतल्यामुळे या देशानें आपलें स्वातंत्र्य गमावलें आणि नुकसान करून घेतलें.

डॉ. वानर्जीनंतर सरकारी तज्ज्ञ डॉ. मथाई यांचें भाषण झालें. हे डॉक्टर नामांकित अर्थशास्त्रज्ञ, अनुभवी आंकडेपंडित व लोकप्रिय प्राध्यापक होते. सत्यमूर्ति, चेष्टियर संतानम् वगैरे बहुतेक मद्रासी सभासद त्यांचे शिष्य होते; असा हा गृहस्थ भाषणांस उभा राहिल्याबरोबर सर्व सभागृह उत्सुकतेनें भाषण ऐकण्यासाठीं सरसावले. त्यांनीं आपली बाजू शांतपणें, न रागावतां, सुबोध व शास्त्रीय रीतीनें मांडली. किंचित् मिशनरी वृत्तीहि भाषणांत होती. भावनावश न होतां गुणदोषाच्या दृष्टीनें विचार करणें जरूर आहे असें सांगून ज्यावेळीं जगभर मंदाईचें तंत्र वातावरण होतें व सर्वत्र व्यापार बसला होता, त्यावेळीं साम्राज्यांतील देशांनीं एकत्र येऊन सुविचारानें व सामुदायिक रीतीनें प्राप्त संकट टाळलें, व्यापार सांवरला ही गोष्ट दृष्टीआड न करण्याविषयीं वजावले. हा करार कांहीं देशांशीं व कांहीं वस्तूंबाबत झाला; त्यांत जें उद्दिष्ट होतें तें साध्य झालें कां ? हा मुख्य प्रश्न आहे व याच दृष्टीनें करार सुधारावयाचा कां रद्द करावयाचा याचा विचार केला पाहिजे. ज्या देशांशीं ज्या वस्तूंबाबत करार झाला त्या वस्तूंचा व्यापार त्या देशांशीं वाढला पाहिजे. हिंदुस्थानांतील सबलतीच्या वस्तूंची निर्यात इंग्लंडमध्ये वाढली आहे. यामुळे एकंदरीनें इंग्लंडचाच फायदा झाला या देशाचा कांहींही फायदा झाला नाहीं ही गोष्ट आंकड्यानें नाशाबित करतां येणार नाहीं हें खरें. हिंदुस्थानाचाही थोडासा फायदा झाला हीही गोष्ट कांहींना कबूल नाहीं. त्यांनीं टक्केवारी (Percentage) देऊन ही गोष्ट शाबित करावयाचा प्रयत्न केला आहे. टक्केवारीवर फारसा विश्वास ठेवणें धोक्याचें आहे असा अनुभव डॉक्टर मथाईंनीं सांगितला. ' मग असले आंकडे छापतां कशाला ? ' असा डॉ. वानर्जी यांनीं प्रश्न विचारला. ' टक्केवारीनें विचार न करतां ऐन व्यापार कमी झाला या दृष्टीनें विचार करण्याचा आपला उद्देश आहे ' असें डॉ. मथाई यांनीं त्यास उत्तर दिलें. "सबलतीच्या वस्तूंचा व्यापार वाढला व त्याचा

फायदा इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोघांनाही झाला. सवलतीच्या वस्तूंचा अन्य देशांशी निर्यात व्यापार ६५ टक्के आहे. तसेंच करारांत असलेल्या वस्तूंची आयात या देशांत अन्य देशांपासून ६० ते ६५ टक्के आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेऊन हा करार करून निर-
निराळे हितसंबंध जुळवून घेण्यांत आले.” ही स्थिति आतां आहे कां ?’ असा प्रश्न डॉक्टरांना विचारण्यांत आला. “करारानंतर काय झालें हें लक्षांत घेऊन कराराच्या वेळच्या स्थितीवर विचार करणें हा अयोग्य मार्ग आहे.” डॉ. मथाई म्हणाले. “मग तीन वर्षांत काय अनुभव आला याचा विचार न करतां त्या वेळच्या परिस्थितीचाच संबंध लक्षांत घेऊन आज विचार करावा असें तुमचें म्हणणें आहे कीं काय ?” असा सरळ जिनांनीं प्रश्न केला. डॉ. मथाई गोंघळले. “त्यावेळीं करार योग्य असेल पण हा प्रश्न आज योग्य आहे कां ? आलेल्या अनुभवानंतर योग्य आहे का ?” याचें उत्तर डॉ. मथाई टाळूं लागले. जिनांनीं पुन्हां प्रश्न केला, ‘आज या घटकेला या कराराबद्दल तुमचें मत सांगा ?’ करारांत समाविष्ट झालेल्या वस्तूंच्या व्यापाराबाबत हिंदुस्थानचा थोडासा फायदा झाला असें आपलें मत असल्याचें त्यांनीं सांगितलें. इंग्लंडचा फायदा जास्त झाला ही गोष्ट त्यांनीं अमान्य केली, व्यापाराची बग (Diversión) बदलली ही गोष्ट भ्रामक आहे. सवलतीच्या वस्तूंचा बाजार फक्त इंग्लंडशीं वाढला व अन्य देशांशीं कमी झाला तर करारापासून फायदा कांहींच झाला नाहीं असें म्हणावयाचें; मात्र जर इंग्लंडशीं व अन्य देशांशीं वाढला तर तो कराराचा परिणाम नव्हे असें म्हणावयाचें हें तर्कशुद्ध नाहीं. एकंदरीत व्यापार घटत असता हा करार झाला. या करारानें साम्राज्यांतील देशांचा व्यापार सांवरला व त्याचाच परिणाम म्हणून सर्व अन्य देशांशीं सुद्धा व्यापार वाढला. अमुक गोष्टीमुळें अमुक झालें असें न म्हणतां एकंदर सर्व गोष्टींचा परिणाम म्हणून व्यापार वाढला हें म्हणणें जास्त श्रेयस्कर ठरेल. सवलतीच्या वस्तूंबाबत हिंदुस्थानची स्थिति स्पर्धेच्या दृष्टीनें ठीक नाहीं, व याचा विचार करतां सवलती मिळाल्या म्हणून या देशांची गिऱ्हाइकी राहिली. आळशी, शेंगदाणा, चहा, तागाचा तयार माल, या सर्वांबाबत स्पर्धा आहे. सवलतीमुळेच हिंदुस्थानचा हा माल चांगला खपला, नाहींतर अन्य देशांशीं टक्कर देतां आली नसती. ज्या वस्तूंना सवलती नाहींत त्यांचाही व्यापार वाढला. खुद्द इंग्लंडशींही व्यापार वाढला. रथा सवलती करारांत नव्हत्या म्हणून करारानें कांहींही फायदा झाला नाहीं हें म्हणणें चुकीचें आहे. विनसवलतीच्या वस्तूंबाबत—ताग, कापूस—हिंदुस्थानची स्थिति स्पर्धेच्या दृष्टीनें भक्कम आहे म्हणून बाढ झाली.

वुतलतरी आढलवुतलकी दृष्टीने नुसतुतल दोन देशलतील वुतलतलरलकल आढलवल लकुशलंत न वेतलं ँक देश वलरुदुद अनेक देश असल घेतलल असतलं वुतलतलरलकी खरी परलस्थलतल समजते. तल दृष्टीने वलकलर करतलं करलरलमुळे वुतलतलर घटलल असुें म्हणतलं तलवतुतलके नलही. वुतलतलरलकल वलकलर करतलंनल प्रमलण न तलहलतलं कलमत लकुशलंत घेतली जलते. तुतल दृष्टीनेही वुतलतलर घटलल नलही. १९३२-३३ व १९३ॡ-३ॡ तल दोन सलललंत तदलरुतुलके तलव सलरखेक हुते. तण १९२९ कुतल मंदलईनंतर सलरुतुर तलव कमी झलले हे खरुें आहे. तुतलंततुतल तुतलंत शेतुी-मललके तलव जलस्त घसरले. तल देशलकल मुरुठल वुतलतलर म्हणजे शेतुीमललकल आहे व आतुतल वुतलतलर ततुलर मललकल आहे, व ततुलर मललकल कलमतुी, शेतुीमललकल कलमतुीतेशुलं कमी उतरतुतल हे लकुशलंत घेतलं, ँकंदर वुतलतरी आढलवल कलं कमी झललल हे स्पष्ट हुईल. तलतुतुतु, जुरु मरुतलदलत उदेश ठेऊन हल करलर झललल तुुरु लकुशलंत घेतलं, वतुतलक प्रमलणलंत करलर सफल झललल असुें म्हणतलं आलुें तर, करलर रदु करणुतलके करलण नलही. शलवलत वलरुवलर जकलतुीकुतल घुरुणलंत फरक केतुतलने वुतलतलरलंत असुथलरतल उत्पन्न हुते व तुतलकी घडी वलघडते. शलवलत ँकतफुी नुरुीस देऊन करलर रदु करणुें म्हणजे नलरलकुी उत्पन्न करणुें हुतुत. करलरलंतील इतर कुणतुतलही देशलंनलं हल वलकलर मनलंत आणलेलल नलही.”

‘अहुे, तुतलंकुतल वलवतुींत ॡ वषुरुीकी मुदत आहे. मुदत संपतलंक तुुरु आतुुआत रदु हुतुतु’ असुें जलनलंनलं तुुनहलं वजलवलले. ‘तुीन वषुरुें हल करलर असुतलवलंत आहे, तुतलने फलतदल झललल आहे. तुुरु रदु करणुतलतुुी अनेकवलर वलकलर करल’ ँवडी असुखरकी वलनंतुी करुन डुं. मतुलई खलली वसले. तुतलंकुतल शलषुतलंनलं, मलतुरलंनलं व वलरुुधकलंनलंही तुतलंकुें अभलनंदन केले. मनलस न तलले तरी गुणतुरलहुकतल वुतुकु करणुतलकी तलरुतुरल, सुीकुनतु सतलगृहलंत नेहमलंक दलखवलले जलई व तुतलमुळे रलककरलणलंतील तुीतुर वलरुुध व कटुतल तुलंनल कलंकलत आळल वसे.

मलशुतल दृष्टीने तुुरुडकुतलंत, असुंत मुदुसूद व ँकदम तलणलरुें तलषण मतलन कुीधरी तुलंनलं केले. १९३२ सलली ते कुुनलसलके सतलसद हुते. तुतल वेळेस कलत झलले तलकी कलंगली जलणलव तुलंनल हुतुी. सुरवलतुीस, तुलंनल वुतलतलरमंतुरल तुलंकुें तलषण तंपकतणलके झलले नलही तलवदुल आनंद वुतुकु केलल. १९३२ सलली सतलगृहलतुुे हल करलर मलनुतेसलठी आलल तुलवेळुी सर जुरुसेफ तुरु, सर षणुतुखम केदुी तुलंनलं जलं तुरमतलसट तलषणुें केळुी व करलर मलनुतु झलतुतलवुरुवर ँकदम नलतुलत वुतलतलर वलढेल, उत्तलदनु वलढेल वीरे तलवषुतुें केळुी, तुलतुरमलणुें झलफरउललल, तुलंनलं

काही केले नाही हे ठीक झाले असे सांगितले. सर्व भविष्ये खोटी ठरली, आशा विफल झाल्या, आलेल्या अनुभवाने शहाणे होऊन करार रद्द करणेच योग्य आहे असे प्रतिपादिले. नंतर प्रत्येक वस्तू घेऊन या कराराने तिच्यावर काय परिणाम झाला हे सांगण्यास त्यांनी सुरवात केली. जोसेफ भोर यांच्या मते चहाची निर्यात हा मोठा भाग आहे. त्याची त्या साली रु. २३ कोटींची निर्यात झाली. या कराराने सवलत मिळाल्यामुळे हा व्यापार वाढेल. करार मान्य न केल्यास जावा व सीलोन यांच्याशी स्पर्धा करणे कठीण पडेल व निदान साडे सात लाख एकर जमीन चहाच्या लागवडीतून कमी होईल. वस्तुतः जावा व सीलोन यांची स्पर्धा नाही. प्रश्न जास्त चहा कसा खपेल हा आहे. जावा व सीलोन यांनी खपाबाबत हिस्सेरशीचे करार केले होते. या हिस्सेरशीच्या करारांत (Tea Export Restriction Scheme) हिंदुस्थान १९३३ मध्ये सामील झाला व हिंदुस्थानने किती चहा निर्यात करावा या बाबतीत बंधन घालून घेतले. याचा सरळ अर्थ असा की, सवलतीचा फायदा कांहीही नाही व ही गोष्टही सरकारी रिपोर्टांत नमूद केली आहे. (The effects of the preference have been completely obscured by the introduction of the Tea Export Restriction Scheme, which came into operation in 1938. The object of preference was to increase the U. K. Market for Indian Tea. The object of the Restriction Scheme was to restrict the export of tea by arrangement arrived at by Chief Tea producing countries, both export and expansion of production of Tea was regulated.) या हिस्सेरशीच्या योजनेने खपही वाढला नाही, उत्पादनही वाढले नाही. रु. ४५ कोटींच्या मालाला कराराने सवलत मिळाली असे सांगण्यांत येते. पैकी रु. २३ कोटींच्या मालाला —चहाला— या करारापासून कांही फायदा झाला नाही हे उघड आहे. कॉफीच्या बाबतीत सवलत मिळून व्यापार वाढेल हे दुसरे भविष्यही खोटी ठरले. १९३२ साली इंग्लंडमध्ये हिंदुस्थानांतून ५० हजार इंडरबेट कॉफीची निर्यात झाली. १९३३ साली ४५ हजार व १९३५ साली ३६ हजार इंडरबेट अशी ही निर्यात झाली. या कराराने कॉफीचा व्यापार वाढला नाही. आठवीच्या लागवडीस १९१३-१४ साली ५० लाख एकर जमीन होती. १९३२ साली ३० लाख एकराची लागवड होती. भोर साहेबांनी सांगितले की, चोटाचा कराराने सवलत मिळून निदान १० लाख एकर अधिक लागवड होईल

व एकरी रु. १० नफा घरला तर निदान एक कोटी रुपये हिंदी शेतकऱ्यांच्या खिशांत पडतील. वस्तुस्थिति अशी आहे. १९३१-३२ मध्ये या पिकाच्या लागवडीस जमीन ३३,०९,००० एकर होती; १९३२-३३ साली ३२,९९,००० झाली, १९३३-३४ साली ३२,५७,००० झाली व १९३४-३५ साली ३३,८१,०२२ इतकी झाली. १० लाख एकर अधिक लागवड व एक कोटी रुपये नफा हे सर्व शेखमहंमदी स्वप्न ठरले!! आळशीची निर्यात १९३३-३४ साली ९ हजारांपासून १,४०,०००, हजारपर्यंत वाढली, पण याचें कारण त्या साली अजॅटाइनमधील पीक बुडालें हे आहे. अन्य जी वाढ झाली ती करारांतील व कराराबाहेरील देशांतील येथे झालेल्या निर्यातीने झाली. हा परिणाम खास या कराराचा नाही. आळशीच्या तेलाबद्दल भोर व चेटी यांनी या करारामुळे वाढ होईल असे सांगितले. 'इंग्लंडमध्ये हें नऊ दशलक्ष पौंड खपतें, अशी ही फायद्याची बाजार पेट पंधरा टक्के जकातीची सवलत मिळेल तर सर्वस्वी हिंदुस्थानच्या ताब्यांत येईल.' असे या दोघांनी सांगितले होते. १९३२-३३ साली १४,७७,००० गॅलन हे तेल इंग्लंडमध्ये घाडण्यांत आलें. १९३४-३५ मध्ये हें प्रमाण ७,४३,००० बर आलें. करारांतील सामील देश १९३२ मध्ये हा माल ६५ टक्के घेत असत, तो माल १९३४-३५ मध्ये ४५ टक्क्यांवर आला. तीच स्थिती अन्य वनस्पतींच्या तेलाबाबत आहे. इंग्लंडची बाजारपेट काबीज करण्याचा या तऱ्हेचा इतिहास आहे!! गव्हाबाबत, पंजाब व सिंध येथे उत्पादन वाढेल व मणामागे चार आणे सबलत मिळाल्याबरोबर दहा लाख टन गहू हा देश निर्यात करूं शकेल आणि कॅनडा व ऑस्ट्रेलिया या देशांशी टक्कर देऊं शकेल, असे त्या वेळी सांगण्यांत आले होते. आतां खुद्द सरकार म्हणतें की, '१९३४ च्या पीक नियोजन परिषदेने (Crops Planning Conference) किती तरी वर्षे हिंदुस्थानांतून गहू निर्यात करणें शक्य नाही' असा अभिप्राय दिला आहे " अशा परिस्थितीत सवलतीचा फायदा काय झाला हें सांगणें कठीण ! (In the circumstances the value of preference is entirely problematic.) कांहीं वस्तूबाबत व्यापार वाढला, पण त्याचबरोबर विनसवलतीच्या वस्तूंचाहि व्यापार वाढला आहे. उलट सवलतीच्या वस्तूंचा व्यापार अन्य देशांशी माल कमी झाला आहे १९३०-३१ साली सवलतीच्या वस्तूंचा व्यापार अन्य देशांशी रु. १०५ कोटींचा झाला. तो कमी होत होत रु. ५० कोटींवर १९३४-३५ मध्ये आला. हें करारामुळे झालें हें जरी सर्वस्वी खरें

नसलें तरी एक गोष्ट मात्र खरी की, त्यांचा माल जर हिंदुस्थान घेणार नाही तर हिंदुस्थानचा माल ते तरी कां घेतील ? करारामुळे इंग्लंडची व्यापारी पकड या देशावर वाढली, इंग्लंडांतील व्यापाऱ्यांनीं स्पर्धा करूं नये म्हणून व हिंदुस्थान केवळ व्यापारी दृष्टीनें इंग्लंडच्या ताब्यांत राहावा म्हणून हा करार झाला हे उघड आहे. अन्य देशांवरही या गोष्टीचा परिणाम झाला. आमची गिन्हाइकी बुडाली. एकंदरीत हा करार अनिष्ट ठरला म्हणून तो रद्द व्हावा हेंच इष्ट.”

मतिन चौधरी यांचें भाषण जितकें मुद्देसूद व सुबोध झालें त्याच्याविरुद्ध अबदुल्ला हरून यांचें झालें. ते ओटाव्याला प्रतिनिधी होते. त्यांना अनेकांनीं प्रश्न विचारून बेजार केलें. ते बरेच रागावले आणि ‘सभागृहानें, राजकारणाच्या दृष्टीनें विचार न करतां व्यापारी दृष्टीनें विचार करावा’ एवढें सांगून ते खालीं बसले ! अविनाश लिंगम् पेटी यांनीं भाषणास सुरवात केली. “परकी राष्ट्रांना सवलती देणें म्हणजे त्या राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यांना सवलती, संरक्षण, देणें हाच त्याचा अर्थ होतो. या सवलतीनें मात्र स्वतःच्या राष्ट्रांतील उद्योगधंद्यांना स्पर्धा निर्माण होते हें उघड होतें. संरक्षण म्हटलें कीं प्रिगसाहेब गिन्हाइकांचीं बाजू घेतात व त्या संरक्षणांमुळे पदार्थ महाग होतात मग सवलतीनें जकात घेतली तरी तेंच होतें ! शिवाय देशाचें जकातीपासून जें नुकसान होतें तें निराळें ! सवलतीमुळें जकात कमी घेतली गेली त्याचा फायदा एकंदरीत एक कोट रुपये जकात कमी मिळण्यांत झाला. पूर्वीचे दर असते तर एक कोट रुपये आयात कर जास्त आला असता, हें उघड नुकसान या करारापासून झालें. ओटावा कराराबाबत एक प्रसिद्ध अर्थ शास्त्रज्ञ सर आर्थर साल्टर म्हणतात. “The only true criterion of success, let us remember, for ‘Ottawa’ is whether or not it results in an increase of total volume of trade, imperial, internal and external together in the total mass of profitable interchanges. To change the direction without increasing the total of our trade is no success. To increase one section at the expense of greater loss, direct or indirect elsewhere would be a failure.” याप्रमाणें जर एकंदर व्यापार वाढला असेल तर करार यशस्वी ठरेल. नुसती बग बदलून एका देशाशीं वाढला पण दुसऱ्या देशाशीं कमी झाला तर करार अयशस्वी ठरेल. हीच कसोटी योग्य आहे. मात्र हिंदुस्थानाच्या बाबतींत ते ही कसोटी लावण्यास तयार नाहीत.

नुसता हिंदुस्थानचा माल इंग्लंडमध्ये जास्त खपला असेल व अन्य ठिकाणी काहीही झाले असले तरी हा करार यशस्वी झाला अशी त्यांची विचारसरणी घातकी व स्वार्थी झाली. १९३१-३२ साली एकंदर १६१ कोटींची निर्यात व १२६ कोटींचा आयात व्यापार या देशाचा होता व शिवाय रु. ३५ कोटींचा अनुकूल व्यापारी आढावा होता. १९३४-३५ साली रु. १५५ कोटी व रु. १३२ कोटींचा हा व्यापार झाला व रु. २३ कोटी अनुकूल व्यापारी आढावा राहिला; म्हणजे रु. १२ कोटींनी हा आढावा कमी झाला. ही साक्ष कराराच्या यशाची खास नव्हे ! कराराबाहेरील देशांनी निरनिराळी बंधने स्वसंरक्षणार्थ घातली. १९३४ साली सभागृहाच्या कमिटीतील अल्पमतवाले—ज्यांत खुद्द सभागृहाचे अध्यक्ष सर अबदुल रहीम होते, त्यांनी आपल्या भिन्न मतपत्रिकेत स्पष्ट म्हटले आहे की, अन्य देशांशी व्यापार कमी होत आहे व तो वाढवावयाचा असेल तर ह्या सबलती संपुष्टांत आणल्या पाहिजेत. अन्य देशांनी उघड-उघड प्रतिरोध केला काय अगर आपल्या देशांतील आयात-निर्यात जुळवून घेतली काय त्याचा परिणाम या देशाचा त्यांच्याशी असलेला व्यापार कमी झाला हे खरे; या देशाचा व्यापार हा कशर राहिल्याने आणखी घटणार आहे. आळशीच्या बाबतीत इंग्लंडच्या युक्त्या लोकांना नीट कळल्या नाहीत. साम्राज्या बाहेरील देशांतून येणाऱ्या आळशीवर जकात टनामागे ७० शिलिंगपासून १०० शिलिंगापर्यंत वाढविली व याचा फायदा हिंदुस्थानला झाला असे सांगण्यांत येते. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, ७० शिलिंग जरी जकात होती तरी हें तेल निरनिराळ्या वस्तु-शाई, वॉर्निश, रंग वगैरे—करण्यांत खर्च केले म्हणजे ४० शिलिंग जकात परत मिळे (Drawback), ही गोष्ट या सभेने हा करार मान्य केला तेव्हां सभेला माहीत नव्हती. जकात १०० शिलिंग झाली त्यावेळी परत मिळण्याचें प्रमाण ६० शिलिंगपर्यंत नेलें. एकंदर तेलपैकी साठ टक्के तेल अन्य पदार्थ तयार करण्याकडे इंग्लंड खर्च करते व त्यामुळे दिलेली जकात वर लिहिल्याप्रमाणें परत मिळते. याचा परिणाम हिंदुस्थानच्या आळशीला इंग्लंडमध्ये मागणी वाढली नाही. जकात परत देण्याच्या पद्धतीमुळें मिळालेल्या सबलतीचा या देशाला फायदा झाला नाही.

नंतर जकातखात्यातील मुख्य अधिकारी मि. लाइड यांनी भाषणास सुरवात केली. काही मालावर ५० टक्के जकात होती ती सबलतीने १० टक्के कमी झाली आणि सबलतीपासून विशेष नुकसान झाले नाही. ओटावा करारामुळे काही वस्तूंना सबलतीची जकात देण्यांत आली. त्या बहुतेक वस्तूंवर पूर्वी किंमतीच्या

२५ टक्के जकात होती. करारानंतर ती ३० टक्के करण्यांत आली व दहा टक्के सबलत देण्यांत आली, म्हणून नुकसान झाले नाही. सबलतीमुळे ब्रिटिश माल जास्त आला हे खरे पण तो चांगला व टिकाऊ होता. १९३२-३३ साली मोटारीपासून जकातीचे उत्पन्न रु. ६४ लाख होते ते १९३४-३५ मध्ये १.०२ कोटी झाले. पूर्वीचे दर कायम व दहा टक्के सबलत अशीहि स्थिती कांही वस्तूंच्या बाबतीत होती हे खरे आहे. पण बहुतेक वस्तूंच्या बाबतीत जकातीचे दर वाढवून मग १० टक्के सबलत देण्यांत आली व या रीतीने नुकसान न येईल अशी खबरदारी घेण्यांत आली. या गोष्टी समाग्रहाच्या टॅरिफ बिलाच्या कमिटीनेच केल्या. करारा-मुळे जकातीचे नुकसान झाले हे म्हणणे निर्विवाद नाही. करार नसता तर काय झाले असते हे सांगणे कठीण आहे. ” ‘ करारामुळे जकातीच्या उत्पन्नात कांहीहि नुकसान झाले नाही असे तुमचे मत आहे का ? ’ अणे यांनी प्रश्न केला. ‘ तसा पुरावा नाही. नुकसान झालेच नाही असे विधान मी करीत नाही ! ज्या वस्तूंवर करारामुळे पूर्ण परिणाम झाला, ज्यांवर थोडा झाला, ज्यांवर जकातीच्या दृष्टीने कांहीहि झाला नाही, असे तीन भाग केले तर, पुढीलप्रमाणे परिस्थिती आढळून येते. १९३२-३३ सालापेक्षा १९३३-३४ सालांत पहिल्या भागांत जकातीचे उत्पन्न सव्वा टक्क्याने वाढले, दुसऱ्या भागांत ५ टक्क्यांनी कमी झाले व तिसऱ्या भागांत २३ टक्क्यांनी कमी झाले. अर्थात् या तीन भागांतील विभागणी निर्दोष नाही. तथापि करारामुळे ज्यांच्या दरांत फरक झाला त्या वस्तूंच्या जकातीचे उत्पन्न वाढले. १९३२-३३ साली रु. १७.३० कोटी होते ते १९३४-३५ साली रु. १९.७१ कोटी झाले. १९३२-३३ सालापैकी तीन महिनेच सबलतीची जकात होती आणि १९३४-३५ सालांत निव्वळ ज्यांच्या दरांत फरक झाला आहे अशाच वस्तूंच्या जकातीचे उत्पन्न रु. १३.४७ कोटी होते. ज्यांच्या दरांच्या बाबतीत कराराने बिलकुल फरक झाला नाही त्यांचे उत्पन्न १९३३-३४ साली रु. १९.४१ कोटी होते ते १९३४-३५ साली रु. २१.२६ कोटी झाले. यातून साखरेवरील जकातीचे उत्पन्न बगळले आहे. निदान यावरून तरी उत्पन्न कमी झाले असे म्हणता येणार नाही. जकातीत जी सबलत मिळाली ती सर्व व्यापाऱ्यांनी खिशांत टाकली असे मला वाटत नाही. थोड्या किंमतीवरून व्यापाऱ्यांनी गिऱ्हाईकी वाढविली असली पाहिजे. निदान तो हेतू मनांत धरून करारांतील योजना ठरविण्यांत आली होती. सबलतीमुळे संरक्षण इंग्रज व्यापाऱ्यांना मिळाले, व त्यामुळे हा एक कराराचा बोजा हिंदी गिऱ्हाईकांवर

बसला असे म्हणजे चुकीचे आहे.” इंग्रज व्यापाऱ्यांची ही अधिकाऱ्यामार्फत तरफ-दारी संपल्यानंतर, मि. जेम्स हे सरसावले. “युरोपियन व्यापारी संघाने करार दुरुस्त करावा, परंतु टाकावू म्हणून रद्द करू नये, अशी भूमिका घेतल्याचे सांगितले जर १० टक्के सबलत हिंदी निर्यात व्यापाराला इंग्लंडमध्ये मिळाली नसती, तर वाईट स्थिति झाली असती. इतर देशांशी जरी व्यापार कमी झाला असला तरी इंग्लंडशी वाढला हेंच कराराचे यश आहे असा आग्रह धरला. जागतिक मंदीमुळे कांही बाबीत कराराच्यावेळी केलेल्या अपेक्षा सफल झाल्या नाहीत हें खरे; पण त्याला कारण जगांतील चलनांत झालेले फरक, हुंडणावळींतील अस्थिरता, राष्ट्रीय अर्थबाद, भावाची चढउतार हे आहेत. ह्या गोष्टीमुळे करार झाला, करारामुळे ह्या गोष्टी झाल्या नाहीत. ‘इंडियन फॉयनॅन्स’ या पत्रांत संपादकाने स्पष्ट म्हटले आहे की, करारामुळे अन्यदेशांनी सूडबुद्धीने हिंदी माल बंद केला, अगर कमी केला असे म्हणणे अज्ञानमूलक, अगर अप्रामाणिकपणाचे आहे. मला वाटते अज्ञानामुळे लोक हा करार रद्द करा असे म्हणत आहेत. समजा, करार रद्द केला, त्याच्या जागी काय ठेवणार आहात; कांही योजना आहे कां? निदान कॉंग्रेसजवळ नाही. हा पक्ष विध्वंसक आहे. शेट बसनजीची सूचना भोंगळ आहे. जिनांच्या उपसूचनेत करार रद्द करा, व नंतर तपासणी करून देशादेशांशी करार करा असे आहे. पण रद्द करा हें आहे; कारण कॉंग्रेसची मते त्यांना हवी आहेत. कॉंग्रेसची बेशभूषा चोरण्यांत ते पटाईत आहेत!! करार रद्द करून विचार करण्यांत किती बेळ जाईल याची त्यांना कल्पना नाही; मध्यंतरी व्यापार बुडेल. प्रत्येक देशांशी करार करून, व्यापारी मेळ घालणे (Bilateral Agreement) ही एक प्रथा आहे; पण ही प्रथा घातुक आहे. २२ देशांतील शें. ७२ टक्के व्यापार या पद्धतीने होत आहे, व या मुळेच जगांतील आंतरराष्ट्रीय व्यापार आकसला आहे. मी त्याबिरुद्ध आहे; पण कोणतीही योजना निर्बिकारपणे तपासण्यास तयार आहे. करार दुरुस्त करा. करारामुळे तयार माल सबलतीने वसाहतीतून व या देशांतून इंग्लंडमध्ये जावू लागला आहे. इंग्लंडच्या तसल्या तयार मालावर मात्र येथे आयात जकात आहे व तेथे मात्र माफी अगर नाममात्र आयात जकात आहे ही परिस्थिति झाली आहे. इंग्लंडमधील व्यापारी चाबदल तक्रार करीत आहेत. करार रद्द केलात की, तयार मालावरही तेथे आयात जकात बसेल, या देशाचे नुकसान होईल. दुरुस्तीच्या दृष्टीने विचार करणार नाही, कोळणी करणार नाही, असे ब्रिटनने कधी तरी म्हटले आहे कां? मग रद्द कर-

ण्याचा हट्ट कां ? काँग्रेसची सूचना म्हणजे बळलेली मूठ आहे व ती ब्रिटनच्या नाकावर मारण्याचा त्यांचा उद्देश आहे, असें म्हणण्यांत कांहीं चूक होणार नाही. (The Congress motion is a clenched fist, and the object is the face of Great Britain. Make no mistake about their attitude.) मूळ कराराच्या वेळीं हिंदी व्यापाऱ्यांनीं ओटाबा परिषदेवर बहिष्कार टाकला होता. निवडणुकीच्या वेळीं या करारांत, साम्राज्यशाहीचा जय आहे असें भासविलें; आतांही कमिटीवर काम करण्यास हा पक्ष तयार नाही. त्यांना चौकशी नको; काय झालें हें पहावयाचें नाही. त्यांना करार बुडवावयाचा आहे, जिना थोडेसे समजूतदार दिसतात पण ते फसतील. काँग्रेस पक्षाला जहाजच बुडवावयाचें आहे. जिनांना तेंच करावयाचें आहे. मात्र जहाज बुडल्यानंतर जवळ असलेला खरी ओंडका (Life Buoy) भर समुद्रांत ठेवून त्यावर बसावयाचें आहे !! जगांत व्यापार घटत आहे. अशा परिस्थितीत जो देश हिंदी व्यापाराला उत्तेजन देत आहे, त्याचीच पेठ नाहीशी करावयाची ही मुत्सद्देगिरी नव्हे, योग्य राजकारणही नाही, चांगले डावपेंचही नाहीत, शुद्ध मूर्खपणा आहे !!” युरोपियन गटानें टाळ्या वाजविल्या, पण भाषणाचा परिणाम सरकारी ठरावाविरुद्ध अधिक तीव्र झाला. मि. जेम्ससाहेब चांगला कोटिक्रम करून वार्डेट शेवट करतात, हाच अनुभव पुन्हां एकदा आला.

मि. जेम्सनंतर श्री. सत्यमूर्तीची सरबत्ती सुरू झाली. इंग्लंड व्यापार बंद करील ही एक गप्प आहे. करारामागें लोकमत किती होतें याचा पुरावा ओटाव्याचे शिलेदार सर षण्मुखं चेटी, यांच्या पराभवानें मिळालाच आहे. कराराच्या पूर्वीच ब्रिटननें आयात जकात बसविण्याचें धोरण स्वीकारून ठराव केला होता; व ब्रिटनच्या योजनेंत हिंदुस्थान न आल्यास जकात वाढविण्याची घमकी दिली होती. या स्थितीत, चर्चा करून, मोकळेपणानें देवाण-घेवाण करून, हा करार झाला हें म्हणणें खोटें आहे. करारानंतर सभागृहाच्या कमिटीनें येथील येणाऱ्या आयात मालाचें परिशिष्ट तपासलें नाही. त्याचा येथील उद्योगधंद्यावर काय परिणाम होईल हें पाहिलें नाही; लोकमत अजमाविलें नाही. खुद्द कमिटी असें म्हणतें की, (“ They had no sufficient time to examine fully that part of the Agreement which deals with preferences on imports into India, yet this is at least as important a part of the Agreement as the

preferences on our Exports, and one which was causing great uneasiness in Commercial and Industrial circles, as well as amongst the general public throughout the country.”) निर्यात मालाला सवलती देवून इंग्लंडने आपला तयार माल, ज्याचे गिन्हाईक कमी होत होतें, त्याला येथील पेठ, सवलती घेवून कायम केली. येथील उद्योग-धंद्यांना स्पर्धा उत्पन्न केली. गिन्हाईकांसाठी, उपभोगी वर्गासाठी (Consumers) अश्रू ढाळतां ! काय त्यांच्यासाठी केलें ? भाव पडले, ते सुधारण्यासाठी काय केलें ! भाव पडलेले आहेत, ते सुधारत नाहीत, याचा अर्थ या करारानें परिस्थिति सुधारली नाही, असा नाही का ! १६३ आयात वस्तूंना सवलती मिळाल्या याचा परिणाम त्या त्या वस्तूंच्या येथील उत्पादनांवर झाला नाही असें कसे म्हणतां येईल ! तसा परिणाम होईल असें १९३४ सालीं सर मोदी म्हणत होतें, आतां ते बदलले आहेत. आतां ओटाव्याच्या सुरांत गावूं लागले आहेत. व्यापारमंत्री सर मोर म्हणाले व्यापारवृद्धी ही खरी कराराच्या यशाची कसोटी आहे. डॉ. मथाई म्हणतात की, व्यापाराची वग बदलली यांत कांहीं अर्थ नाही, हें चूक आहे; ” “अहो, तुमचे ते गुरू नां ?” कोणीसे बोलले. “होय, म्हणूनच माझी विचारसरणी अगदी योग्य आहे ”—टोला मारून सत्यमूर्ति म्हणाले, “सवलतीच्या योजनेमुळें ब्रिटननें जास्त फायदा मिळविला. योजना नसती तर ब्रिटनचेंच नुकसान झालें असतें, या देशाचें नाही. सवलतीच्या वस्तूंचा निर्यात व्यापार या देशाचा रु.४१ कोटींचा व आयात व्यापार रु. १७ कोटींचा आहे असें सांगण्यांत येतें. इंग्लंड-मध्ये निर्यात, या वस्तूंची वाढली, ती वाढ रु. २६ लाखांची आहे. पण अन्य देशांत ही निर्यात रु. ५॥ कोटींनीं त्याच वर्षीं कमी झाली. बटव्यापाराच्या दृष्टीनें, व्यापारवृद्धीच्या दृष्टीनें, करारामुळें व्यापार वाढला नाही. कराराची बकिली मी करीत नाही कोणीही करूं नये, देशाची करावी. देशाच्या दृष्टीनें काय झालें हें पाहिलें पाहिजे. आकड्यांत कांहीं अर्थ नाही, असें सोयीस पडेल तेव्हा सांगण्यांत येतें. कृष्ण असर्च्ये, शुभ्र असर्च्ये, त्याचप्रमाणें आकड्यांतील असर्च्येही असतात. युक्तीनें ते आकडे जमवून बाटेल तें सांगता येतें. वादविवाद, चर्चा करून, शेवट कांहीं नाही.” उमरखयाम यांचे चरण थोडे बदलून सत्यमूर्ति म्हणाले, “जेव्हां जेव्हां संशय येई. मोदी मयाई यांची ग्वाही. विवाद चर्चा तत्त्व प्रणाली। जेथुन जाई तेथून येई ॥ ” इंग्लंडमधील एकंदर आयात व्यापारापैकी, ५ टक्के

व्यापारांवर हिंदुस्थानला सबलती मिळाल्या; उलट हिंदुस्थानने आपल्या आयात व्यापारांपैकी, इंग्लंडला सबलत मिळाली, तो व्यापार ४० टक्के आहे. करार झाला नसता तर, कांही बिघडलें नसतें. लोखंड व पोलादाबाबत करार झाला, त्यानें ब्रिटिश घंदांचाच फायदा झाला. 'मोदी लीज' करारानें मोदीचें नांव अमर झालें पण देशाचें नुकसान झालें; आम्हीं ब्रिटनच्या विरुद्ध आहोंत असा आरोप आहे, पण त्यांत काय गैर आहे ! आमचें नुकसान न होतां जर इंग्लंडचा फायदा होत असेल तर आमची ना नाही. अन्य देशांनीं आपापला आयात निर्यात व्यापार जुळवून घेतला, व त्यायोगें या देशाचा वटव्यापार खचला. अन्य देशांनीं प्रतिकार केला नाही, या म्हणण्यांत अर्थ नाही इंग्लंड आमच्या मालावर बाहिष्कार घालूं शकणार नाही, आयात जकातही वाढवूं शकणार नाही. नुसत्या दमाला भिण्यासारखें हें सभागृह तरी खास नाही. व्यापारी गिन्हार्डक, कर भरणारे, यापैकी कोणाचाही फायदा या करारानें झाला नाही. यांत राजकारण नाही, हा घंदा आहे, फायदा होत नाही, उलट नुकसान झालें म्हणून हा करार रद्द होणें जरूर आहे. मैत्री व सद्भावना यांना येयें जागा नाही. हा व्यवहार आहे व व्यवहाराच्या दृष्टीनेंच तो केला पाहिजे. ”

डॉ. डिसोजा हे सरकारनियुक्त सभासद, सेवानिवृत्त आय. सी.एस., कॉफीची लागवड करणारे, १९३२ सालीं या कराराला पाठिंबा देणारे, सभासद होते. यावेळीं त्यांनीं आपला विरोध जाहीर करतांच टाळ्या पडल्या. १९३४ च्या सभागृह कमिटींत ते होते. कमिटीच्या रिपोर्टांत स्वतंत्र मतपत्रिका लिहून, त्यांनीं या करारामुळे दक्षिण हिंदुस्थानांतील तांदूळ, खोबरें, कॉफी यांचा व्यापार पार बुडाला म्हणून स्पष्ट म्हटलें होतें. सयाममधून येणाऱ्या तांदुळावर जकात बसबावी म्हणून, सीलोनमधून येणाऱ्या नारळांवर व खोबऱ्यावर सबलतीची जकात असूं नये म्हणून, त्यांनीं टाहो फोडला; पण हिंदुस्थानांतील तयार मालाला सयाम व सीलोन हे गिन्हार्डक असल्यामुळे, उद्योगधंदेवाल्यांनीं, वजन मारून, हें होऊं दिलें नाही. औद्योगिक फायदा झाला, पण शेतीमालाचा व्यापार बुडाला, व विशेषतः मलबारांत बिकट परिस्थिति झाली. साम्राज्यांतर्गत सबलतीच्या योजनेंत, जर हिंदुस्थान जाईल, तर आपलें आर्थिक स्वातंत्र्य गमावील, ही लॉर्ड कर्झनची भविष्यवाणी खरी झाली. डॉ. डिसोजा यांनीं आपल्या भाषणांत, आपले तांदूळ, कॉफी, नारळ वापासूनचें उत्पन्न नाममात्र झालें, व योजनेला पाठिंबा दिला, व परिणाम आपली

शिल्लक झपाट्यानें कमी झाली, अशी तक्रार केली. बटव्यापार कां वाढला ही कसोटी त्यांनीं लावली. १९३१-३२ सालाशीं तुलना करून, त्यांनीं सांगितलें कीं, “ १९३२-३४ सालीं इंग्लंडशीं व्यापार रु. ३०१८ कोटींनीं वाढला, पण अन्य देशांशीं (साम्राज्याबाहेरील) रु. १४०७७ कोटींनीं कमी झाला. १९३४-३५ सालीं इंग्लंडशीं रु. ३०४१ कोटींनीं वाढला, पण अन्यदेशांशीं रु. १८९३ कोटींनीं कमी झाला. इंग्लंड जास्त घेवूं शकेल, पण घेत नाहीं, याचें कारण वसाहतींत व दक्षिण अमेरिकेतील संस्थानांत ब्रिटिश भांडवल शेतींत गुंतलें आहे म्हणून साहजिक तेथील माल घेणें इंग्लंडला योग्य वाटतें. त्या त्या देशांशीं इंग्लंडचा निर्यात व्यापार असल्यामुळें तसें करणें जरूर होतें. या दक्षिण अमेरिकेतील संस्थानांशीं व्यापारी तह करतांना व सबलती देतांना, हुंडणावळीचा विचार इंग्लंडनें केला नाहीं. हुंडणावळीमुळें त्यांना आणखी फायदा मिळतो. या देशांनीं व कॅनडा, ऑस्ट्रिया, न्यूझीलंड यांनीं आपलें चलन घसरवून, निर्यात व्यापाराला चालना दिली आहे, तो वाढविला आहे. करारामुळें वसाहतींनीं इंग्लंडशीं आपला व्यापार वाढविला आहे. इंग्लिश भांडवलवाले या देशाचा निर्यात व्यापार वाढविण्याच्या विरुद्ध जबर प्रयत्न करतात.” डॉ. डिसोजा यांनीं नंतर उदाहरणें दिलीं. “ १९३४ सालीं, तंबाखूची आयात, इंग्लंडमध्ये २८ दशलक्ष पाँडांनीं वाढली; परंतु ही सर्व जादा तंबाखू न्होडेसा, नियासालँड, व अमेरिका यांची खरेदी केली. हिंदुस्थानांतून उलट तीन लक्ष पाँड कमीच घेतली. मोहरी १९३४सालीं, इंग्लंडनें २,२५,००० इंडरबेट जास्त घेतली. जादा माल ब्रिटिश मलाया. अन्य वसाहतींतून व डच वसाहतींतून घेतला. हिंदुस्थानांतून ७,००,००० इंडरबेट कमीच घेतला. तोच स्थिति १९३५ सालीं आळशीची झाली. ६५,००० टन या देशाचा माल कमी घेतला व १०,००० टन माल अजॅन्टाईनपासून जास्त घेतला. जकात परत देण्याच्या पद्धतीमुळें, अजॅन्टाईनचा माल जास्त खपला. मेजर हील, हे पार्लमॅन्टचे सभासद, अजॅन्टाईनमधील आळशीचे मोठे व्यापारी आहेत, व त्यांनीं उघड उघड तेथून येणाऱ्या आळशीवर जकात मसावी असें प्रतिपादिलें. कॉफीची तीच कथा आहे. हा स्वतःच्या जिव्हाळ्याचा प्रश्न आहे. १९३२-३३सालीं कॉफीची निर्यात इंग्लंडमध्ये ५२,००० इंडरबेट होती, सालोसाल कमी होत होत १९३५ च्या ९ महिन्यांत ती २९,००० इंडरबेटपर्यंत आली.” “पण एकंदर खर इंग्लंडमध्ये वाढला आहे.” मि. जेम्स पुटपुटले. “ १९३२सालावेष्टां १९३४ सालीं इंग्लंडमध्ये लोक कॉफी जास्त

पिऊ लागले हें मान्य; पण याचा अर्थ इंग्लिश गृहिणींना अभिरुचि आली एवढाच होईल; ब्रिटिश व्यापाऱ्यांनीं आमचा माल जादा घेतला असें होत नाहीं. केनिया व ब्रिटीश ईस्ट आफ्रिका येथील कॉफीची निर्यात वाढली. इंग्लंडचें मार्केट हिंदी कॉफीला हळूहळू बंद होऊं लागलें. अन्य देशांतील गिन्हाइकीही कमी झाली. कॉफी उत्पन्न करणारांत येथें युरोपियन भांडवलवाले आहेत, त्यांनीं आम्हास मदत करून हें सुधारलें पाहिजे. कराराच्या वेळीं इंग्लंडमध्ये हिंदी कॉफीची गिन्हाइकी ४॥ कोटी रुपयांनीं वाढेल असें चित्र व्यापारमंत्री यांनीं काढलें होतें. अनुभव असा आला कीं, कांहीं लाखांचें जें गिन्हाइक तेथें होतें तेही थोड्याच दिवसांत संपलें !! कॉफीच्या मळ्यांच्या फाटकावर 'ओटावा' लिहून तें पडीक ठेवणें प्राप्त होईल. मी सरकार-नियुक्त आहे. माझी निष्ठा द्विविध आहे. माझा समाज व नेमणारें सरकार यांत हितविरोध उत्पन्न झाला तर माझें कर्तव्यकर्म समाजाच्या हिताच्या बाजूनें मत देणें, हें आहे." त्यांना आणखी घोलावयाचें होतें पण बेल्ल संपला म्हणून बसावें लागलें. डॉ. डिसोजा यांच्या भाषणाचा फार परिणाम झाला. ते तळमळीनें बोलत होते. श्रीमान होऊ म्हणून यांनीं कराराला पाठिंबा दिला होता. संपत्ति व व्यापार यांचा क्षय हा कराराचा अनुभव त्यांना मिळाला. परीस म्हणून घेतला व मारक दगड ठरला. मोठ्या पदावर न्यायाधीश म्हणून निर्विकार बुद्धीनें त्यांनीं काम केलें होतें. अनेक निकाल दिले होते. येथें भावना, राग, अश्रू, तळमळ यांच्या कळोळांत आपलें मत सरकारविरुद्ध जाणार हें त्यांनीं सांगितलें. प्रेक्षकांच्या गॅलरींत बसलेल्या त्यांच्या सुविद्य पत्नीला त्यांचें भाषण पटल्याचें त्यांच्या चर्येवरून दिसून येत होतें. करारामुळें त्यांच्या कितीतरी आकांक्षा धुळीला मिळाल्या असतील !!

डॉ. डिसोजा यांच्यानंतर, सर ब्राईस बर्ट हे शेतकी संशोधन खात्याचें अधिकारी बोलले. कॉफीच्या निर्यातीबाबत ते असें म्हणाले कीं, "कॉफी इंग्लंडला जाते व बंदरांत पडून राहते. जेवढी इंग्लंडमध्ये प्रत्यक्ष खपली तिचें प्रमाण वाढलें आहे. १९३२ सालीं एकंदर खप इंग्लंडमध्ये २०,१३५ टन झाला. पैकीं हिंदुस्थानची कॉफी १,२६९ टन खपली. १९३४सालीं हे आकडे १८,४५१ टन व १,५०९ टन अनुक्रमें आहेत. कोस्टारिका येथील कॉफी मात्र वाढत्या प्रमाणावर खपली. कॉफीला सबलतीमुळे विशेष फायदा झाला असें नाहीं. केनियाची कॉफी ही जबरदस्त स्पर्धा करते, सर्वच कॉफीबाले अधिक सबलती इंग्लंडकडे मागत आहेत. तंबाखूच्या बाबतींतही तंबाखू बंदरांत पुष्कळ महिने राहते. प्रत्यक्ष हिंदुस्थानां-

तील तंबाखूचा खप इंग्लंडमध्ये १९३१ पासून १९३४ पर्यंत ९.१, ९.४, ९.५, ९.६ दशलक्ष पौंड झाला. नाममात्र वाढला, पण कमी झाला नाही, हे ही लक्षांत ठेवले पाहिजे !! शिवाय हिंदी तंबाखू फक्त चिलमीच्या उपयोगी असते; विड्यांना तिचा उपयोग नाही. तसली तंबाखू जर निर्यात केली तर, जास्त गिऱ्हाइकी मिळेल. सबलतीमुळे निदान ९ दशलक्ष पौंड तंबाखू खपते हा कांहीं लहान फायदा नाही. हिंदी शेती मालाची निर्यात इंग्लंडमध्ये फारशी वाढली नाही, उलट सबलतीचा फायदा, अन्य बसाहतींनी मिळविला व आपला व्यापार वाढविला हे विधान खरे नाही. चहा, कापूस, कमावलेली कातडी, तयार तागाचा माल या सर्व बाबतींत हिंदुस्थानची निर्यात अन्य बसाहतीपेक्षां इंग्लंडमध्ये जास्त वाढली आहे. कापसाच्या गांठी १९३३ साली १,३,३००० खपल्या तर १९३५ साली ४,१४,००० खपल्या. अन्य बसाहतींच्या गांठी १९३२साली २,०२,००० खपल्या व १९३५ साली २,३२००० खपल्या; म्हणजे त्यांची निर्यात जवळ जवळ कायम राहिली. डॉ.डिसोझा म्हणतात त्याप्रमाणे हुंडणावळीचा फायदा अजेंन्टाईनला झाला नाही. १९३३, १९३४, १९३५ या सालांत मुंबईला आळशीचे भाव सरासरीने ११ पौ. ७ शि. ६ पे, ११ पौ. १७ शि. ६ पे. व ११ पौ. १८ शि. ० पे, असे होते. तर अजेंन्टाईनमध्ये ९ पौ. १५ शि. ० पे., १० पौ. २ शि. ० पे. ९पौ. ८ शि. ० पे. असे होते. यावरून हुंडणावळ घसरून १३॥ टक्के अधिक सबलत अजेंन्टाईनला मिळाली असें घरले तरी तेथे भाव सुधारले नाहीत. हिंदुस्थानातून जाणारी आळशी इंग्लंडला पुरी पडत नाही, म्हणून दुसऱ्या देशांतील घेवून जकात परत दिली तरी त्यायोगे हिंदी मालांवर परिणाम होण्याचे कारण नाही. अडीच कोटी रुपयांचा तागाचा तयार माल इंग्लंडमध्ये निर्यात होतो त्यावर जकात नाही. उलट अन्यदेशांतून येणाऱ्या या मालांवर २० टक्के जकात आहे. तात्पर्य करार रद्द करून या सबलती घालविणे योग्य नाही. कांहीं सबलतीचा फायदा अजून दिसावयाचा आहे. घाई करणे अविचाराचे आहे. कमिटीत साधकबाधक चर्चा होईल, अधिक माहिती मिळेल व नंतरच सभागृहाने वाटल्यास करार रद्द करण्याची नोटीस द्यावी.” बी. दास यांनी हिंदी व्यापारी संयुक्तसंघाची (Federation of Indian Chambers of Commerce) विचारसरणी मांडली. हिंदी व्यापारी अन्य देशांशी अगर ब्रिटीश बसाहतींशी व्यापार करूं नये असे म्हणणारे नाहीत. करार रद्द करून इंग्लंड, बसाहती व अन्य देश यांच्याशी व्यापारी तह करण्याच्या दृष्टीने बोलणी सुरू करा-

बीत असे त्यांचे स्पष्ट मत त्यांनी मांडले आहे. “ जिनांच्या उपसूचनेत ते प्रविष्ट केलेले आहे. ब्रिटिश सरकारने या कराराबाबत हिंदुस्थान सरकारला काय हुकूम दिलेले आहेत ते सरकारने सांगावे. करार रद्द झाला तर काय होईल ? असा किती व्यापार या देशाचा इंग्लंडशी आहे ? उलट कराराने इंग्लंडशी असलेला व्यापार फारसा वाढला नाही, अन्य देशांशी माल कमी झाला. आम्हांला अन्य-राष्ट्रांशी करार करता येत नाहीत हे दुदैव आहे. बसाहती करू शकतात. जर्मनीने आपला व्यापार अदलाबदलीवर आणला आहे व ही परिस्थिति १० वर्षे तरी राहिल असे डॉ. शास्त्रांचे मत आहे. नेहमी हिंदी माल जर्मनीत अधिक जाई व व्यापारी आढावा या देशाचा अनुकूल असे. खुद्द हिंदुस्थानचे ट्रेड कमिशनर श्री. गुप्त म्हणतात की, करारानंतर हे उलट झाले. हिंदी कच्चा माल जर्मनी घेईनासे झाले व यामुळे आढावा हिंदुस्थानच्या बाबतीत प्रतिकूल झाला. जर्मनीशी स्वतंत्र करार का केला नाही ? ओटावा करार करूनमुद्दा इंग्लंड जर्मनीशी करार करू शकते व व्यापाराची जुळवाजुळव करते. मग या देशाला तो हक्क का नाही ? खुद्द सर अब्दुल रहीम—आणि ते काँग्रेसवाले नाहीत—यांनी स्वच्छ म्हटले आहे की, पर-स्परांच्या हितसंबंधांत जुळणारे व्यापारी करार राष्ट्राष्ट्रांशी करण्याचे धोरण सर्वत्र स्वीकारले जात आहे. या स्थितीत हिंदुस्थानने ते स्वीकारणे जरूर आहे. करार करून या देशाने आपले व्यापारी स्वातंत्र्य घालविले आहे. कराराने हिंदुस्थानचा फायदा झाला व इंग्लंडचे नुकसान झाले असे म्हणणारेही महाभाग या सभागृहात आहेत ! ! खुद्द इंग्लंडचे येथील ट्रेड कमिशनर म्हणतात, ‘ करारांतील सवलतीमुळे इंग्लंडचा व्यापार सांवरला व कांही बाबतीत जगाचा व्यापार कमी होत असतां इंग्लंडचा वाढला.’ कराराबाबत हिंदी व्यापाऱ्यांना विचारले कां ? करार करतेवेळी तर जुमानले नाहीच, आतां अनुभवाने तरी सरकार शाहणे होईल कां ? हिंदुस्थान सरकार हे इंग्लंडचे मुनीम म्हणून वागते हे अयोग्य आहे. ”

जोशी यांचे म्हणणे साम्राज्य विषयक सवलती व साम्राज्य हा एक घटक या दोन अणिष्ट तत्त्वांवर हा करार आधारला असल्यामुळे तो अग्राह्य आहे. साम्राज्यांतीलच देशांचा व्यापार वाढावा या दृष्टीने हा करार करण्यांत आला. वास्तविक जागतिक व्यापार मंदीत असतांना तो वाढविण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी तो कमी करण्याचा हा प्रयत्न होता. जागतिक व्यापाराची वाढ संरक्षणाच्या तटबंदी रद्द करून अगर कमी करूनच होणार होती हे तत्त्व सर्वमान्य असून, सर्व राष्ट्रांनी आयात

जकाती कमी करण्याऐवजी वाढविल्याच. इंग्लंड हें प्रादेशिकदृष्ट्या लहान म्हणून संपूर्णपणे स्वावलंबी होणे शक्य नाही हें लक्षांत घेऊन साम्राज्य हा एक घटक करण्यांत आला. या रितीने साम्राज्य जगाच्या व्यापाराच्या दृष्टीने एक राष्ट्र झालें, एक संघटन झालें, त्याचा परिणाम घातुक झाला. या देशाला अधिक घातुक झाला, व्यापार मंदावला, उद्योगधंदे तेजीत येवू शकले नाहीत. जगाच्या दृष्टीने असे गट होणे इष्ट नाही. शांतताभंग होण्यास हें कारणीभूत होणे अनिवार्य आहे. जगांतील कच्चा माल पद्धतशीररितीने वाटला गेला तर शांतता नांदेल असें सर सम्युएल होअर म्हणतात. हा करार म्हणजे त्या योजनेप्रमाणें झालेला एक प्रयत्न आहे. या करारामुळे १९३३ साली झालेली जागतिक आर्थिक परिषद अयशस्वी झाली. मोठी व विस्तृत पेठ असणे हें केव्हांहि व्यापारवृद्धीला चांगलें, हिंदुस्थानला या करारामुळे फक्त साम्राज्यांतीलच पेठ राहिली. हिंदुस्थान स्वतंत्र असतां तर त्यानें विकट परिस्थितीत चलन निर्मूल्य करून निर्यात व्यापार वाढविला असता. अन्यदेशांनी तें केलें. नवीन घटनेंत इंग्रज व्यापार्यांकरितां संरक्षकबंधनें आहेत. मात्र हिंदुस्थानच्या व्यापाराचें संरक्षण करण्याकरितां कांहींही नाही. या करारापासून प्रत्यक्ष फायदा झाला असें सरकारी सभासदही म्हणत नाहीत, नुकसान झालें नाही असें भिनतवारीनें म्हणत आहेत. कराराला नुसती नुकसान-निवारक किंमत (Insurance Value) आहे. येवढ्याच कारणाकरितां आम्ही आमचा तात्त्विक विरोध सोडणें युक्त नाही. डॉ. झियाउद्दीनचें गणित उलट्या रितीनें होतें. दरसाल रु. ७० कोटी इंग्लंडला हिंदुस्थाननें द्यावयाचें असतात. मिदान इतका व्यापारी आढावा इंग्लंड-हिंदुस्थानच्या व्यापारांत हिंदुस्थानला अनुकूल पाहिजे, म्हणजेच ही रक्कम दरसाल आदा होणार. जर हें होत नसेल तर सोनें घालून फेड करणें प्राप्त आहे. महायुद्धापूर्वी १९१३-१४ साली हा आढावा रु. ७८ कोटींचा होता. पुढें तो रु. ७६ कोटीवर आला. १९३१-३२ साली रु. ३४ कोटीवर आला. १९३२-३३ साली रु. ९ कोटी, १९३३-३४ साली रु. ३३ कोटी व १९३४-३५ साली रु. २१ कोटी होता. हा आढावा कमी झाल्यामुळे सोन्याची निर्यात वाढली. १९३४-३५ साली रु. ६१ कोटींचें सोनें गेलें व रु. २१ कोटींचा माल आला. आढावा वाढविण्यासाठी व्यापार वाढविणें जरूर आहे व म्हणूनच ओटावा करार करण्यांत आला. त्यानें थोडासा वाढला आहे व त्याचदृष्टीनें कराराचा विचार होणें जरूर आहे.”

सर गिरजाशंकर वाजपेयी हे सरकारी अधिकारी नंतर बोलले. हे विद्वान

गृहस्थ आहेत. व्यासंगी आहेत, बोलण्यापूर्वी अनेक सभासदांबरोबर त्यांनी खाजगी चर्चा केली होती. 'सर्व्हेट ऑफ इंडिया' या पत्रांत मि. गाडगीळ यांची या कराराबाबत लेखमाला येत होती. मीच ती लिहीत आहे असा त्यांचा समज होता, व त्या दृष्टीने ते माझ्याबरोबर चर्चा करू लागले तेव्हां, प्रथम ते माझे लेख नव्हत असे सांगून नंतर आमची चलनविषयक दृष्टीकोनाबाबत दोनचार दिवस चर्चा झाली. पक्षाच्या सभेत शेवटच्या दिवशी मी व पंडित पंत यांनीच बोलावे व मी चलन-विषयक दृष्टीने कराराच्या परिणामाची छाननी करावी असे ठरले होते. मजशिवाय आणखीहि सभासदांशी त्यांनी चर्चा करून भाषणाची संपूर्ण तयारी केली होती. ते अस्वलित बोलतात. पण भाषा बरीच बोजड असते. व्यापक दृष्टीकोन ठेवून तप-शिलाबरोबर तात्त्विक चर्चाही करितात. त्यांचे भाषण ऐकण्यास सभागृह नेहमीच उत्सुक असते, ठरावाची चर्चा अविश्वासाच्या व भाबडेपणाच्या वातावरणात होत आहे व जे वाङ्मय प्रसिद्ध झाले आहे तेही भावनापूर्ण आहे अशी तक्रार प्रथम त्यांनी केली. आपण निर्बिकार मनाने मांडणी करणार असून हिंदुस्थानचे हित साधले की नाही, याच दृष्टीने विचार करणार असल्याची ग्वाही दिली. सवलतीच्या बस्तूंची नामावली एका श्लोकांत रचून भाषणाच्या शुभकार्यास त्यांनी मदत करावी अशी प्रार्थना मिल्टन कवीच्या काव्यपंक्तीत बदल करून केली व काव्याचे आंगही आपणांस आहे असे दर्शविले. तीन प्रश्न त्यांनी विचारार्थ मांडले. (१) ओटावा कराराने हिंदुस्थानचे प्रत्यक्ष नुकसान झाले का ? निदान पुढे होणार आहे का ? (२) अपेक्षेप्रमाणे व गरजेप्रमाणे हा करार फायदेशीर झाला का ? (३) राष्ट्रांमधील अलग अलग करार करून (Bilateral Agreements) जिना म्हणतात त्याप्रमाणे हिंदुस्थानचा व्यापारी आढावा वाढेल का ? करारामुळे किंचित सुधारत असलेली हिंदुस्थानची गिऱ्हाईकी साम्राज्याबाहेरील अन्य देशांनी हिंदी माल वेण्याचे धोरण स्वीकारल्यामुळे कमी झाली, हिंदी व्यापाराची पेठ मर्यादित झाली असा आरोप नलिनीरंजन सरकार यांचा आहे. सत्यमूर्ति एकंदर व्यापार कमी झाला असे म्हणतात. संयुक्त हिंदी व्यापारी संघ त्याच्याहीपुढे जाऊन असे प्रतिपादितो की, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची व दिशेबाची तोंड मिळवणी करणे भाग आहे म्हणून जर्मनी, इटाली, फ्रान्स या देशांनी प्रतिरोधी उपाययोजना, न कळत का होईना करण्यास सुरवात केली. इटाली व फ्रान्सने तर आपआपल्या साम्राज्यापुरते ब्रिट-शांचे अनुकरण करून, सवलतीच्या योजना अमलांत आणल्या. हे सर्व खरे असेल

तर करार अयोग्य आहे हें मान्य. पण व्यापार या देशांशी कमी झाला याचें कारण अन्य परिस्थिति, चलनविषयक अस्थिरता हेंही असू शकेल. १९३४-३५ सालच्या आर्थिक पहाणीचा रिपोर्ट राष्ट्रसंघानें प्रसिद्ध केला आहे. कर्जनाकारणी, आयाती-बरील निर्वेध, व्यापाराची बग बदलणें या कारणांमुळे सर्वसामान्यपणे जे व्यापारी व आर्थिकसंबंध कच्चा माल घाडणाऱ्या व तो घेवून पक्का माल तयार करणाऱ्या देशांत असतात त्यापासून जर्मनी दुरावला. (The policy of debt default, import restrictions and redirected trade, has in effect, eliminated Germany from the chain of normal trade and financial transactions connecting the debtor rawmaterial countries with their industrial creditors.) १९२९ सालापासून जर्मनीनें जकाती वाढविण्यास सुरवात केली. १९३० सालीं जकातीच्या बाबतीत युरोपांतील राष्ट्रांनीं कांहीतरी तडजोड करावी अशी सूचना राष्ट्रसंघानें दिली. जर्मनीनें आणखी जकाती वाढविल्या. १९३१ मध्ये हुंडणावळ नियंत्रित केली. १९३४ सालच्या मे महिन्यामध्ये जर्मनीजवळ एकंदर देण्याच्या ४ टक्केसुद्धा सोने व परदेशी हुंड्या मिळून नव्हते. १९३०-३१ सालीं जें परकी भांडवल जर्मनींत आलें त्याच्या एकदशांश १९३४ मध्ये आलें. हें सर्व चलनविषयक अस्थिरतेमुळे जर्मनीला कबबें लागलें व त्याच कारणाकरितां आयात व्यापार कमी करावा लागला, निर्वेध घालावे लागले. करारांमुळे जर्मनीशीं व्यापार कमी झाला हें म्हणणें चूक आहे. आपला एकंदर व्यापार हुंडणावळीच्या दृष्टीनें जुळावा म्हणून जर्मनीनें निर्वेध घालून कमी केला, त्याच कारणाकरितां फ्रान्स व इटालीनें या देशांशीं व्यापार कमी केला. राष्ट्रसंघाच्या सदरहू आर्थिक पहाणीच्या रिपोर्टांत असें स्वच्छ म्हटलें आहे कीं, सुवर्ण-परिमाण (Gold Standard) कायम ठेवण्याच्या उद्योगांत १९३४ सालांत युरोपमधील कांही राष्ट्रांना फटके बसले. युनायटेड स्टेट्समधील भांडवलवाल्यांचें युरोपमध्ये गुंतलेलें भांडवल परत जाऊ लागलें. डॉलरची किंमत कमी झाल्यानें अमेरिकेचा निर्यात व्यापार वाढला, यामुळे आंतरराष्ट्रीय द्विशेबाची बाकी जुकवितां जुकवितां सुवर्ण-परिमाण ठेवूं इच्छिणाऱ्या राष्ट्रांची तिरपीट झाली. म्हणून आयात मालावर निर्वेध लावून कांहीतरी परिस्थिति सुधारण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. चलनविषयक परिस्थिति भावापुरती व बाह्यता जरी ठीक वाटत असली तरी आर्थिक परिस्थिति या राष्ट्रांची सारखी खालावतच चालली होती. (The technical monetary position of the Goldblock

countries was strong, but their economic position was weak and became weaker. By tightening their trade restrictions, imports could be heavily reduced and the strain of their balance of payments relieved). या सर्व देशांतील आयात व्यापार बरील परिस्थितीत कमी झाला. फ्रान्सचा १९३४ सालांत १९ टक्के घटला. नेदरलँड्सचा १४ टक्के घटला. हिंदी माल या देशांत एकंदर आयात व्यापाराच्या ३ टक्केपेक्षा क्वचितच जास्त होता. उलट या देशांत युनायटेड स्टेट्सच्या आयात व्यापाराचें प्रमाण १२-१५ टक्के होतें, व तें कमी व्हावें म्हणून या राष्ट्रांना आयात मालावर निर्बंध घालावे लागले. हुंडणावळीची अस्थिरता, चलनविषयक अस्थिरता, व आर्थिक अडचणीमुळे या देशांनी निर्बंध घातले, ओटावा करारामुळे नव्हे. ही कारणें जर खरी नसतील तर दुसरी कोणती कारणें आहेत हें चौकशी करून सांगितलें पाहिजे. यासाठी तरी ठराव सभागृहाने स्वीकारावा. नुसता करार रद्द करा येवढ्याने जबाबदारी पार पडत नाही. करारामुळे या देशाचें नुकसान झालें नाहीं असें माझें मत आहे, करारानें अपेक्षिलेला फायदा झाला का? नलिनीरंजन सरकार म्हणतात, करारानें परदेशांचीं देणीं देण्याला पुरेल इतका अनुकूल व्यापारी आढावा व्यापार वाढवून दरसाल राहिल असें वाटलें होतें तें झालें नाहीं. राष्ट्रसंघाचा पहाणी रिपोर्ट म्हणतो, १९३४-३५ सालांत शेती-मालावर अवलंबून असणारे धंदे-विशेषतः कापडाचे-वाढले नाहींत. व्यापारांत जी वाढ दिसून येते ती विशेषतः उभारणीच्या व पोलाद लोखंडादिक धंद्यांतच (Heavy and Constructional Industries). खुद्द इंग्लंडमध्ये पत वाढवून जें उत्तेजन व्यापारवृद्धीसाठी दिलें त्याचा परिणाम बांधकामाची वाढ व ज्या धंद्याचें उत्पादन इंग्लंडमध्येच खपलें, त्या धंद्याची वाढ होण्यांतच झाला व निर्यात वस्तूंच्या धंद्यांत वाढ होऊन निर्यात व्यापार वाढेल ही आशा विफल झाली. ही परिस्थिति सर्वत्र असतां करार झाल्याबरोबर व्यापार आपोआप वाढावयास पाहिजे होता हें म्हणणें बरोबर नाहीं. जगभर व्यापार वाढला असतां तर हिंदुस्थानचाही वाढला असता. ज्या राष्ट्राची चलनविषयक परिस्थिति अस्थिर आहे, हुंडणावळीची स्थितिही बेताबाताची आहे त्या राष्ट्राशी अलग करार करून व्यापार वाढला असतां हें म्हणणें पटत नाहीं. जर्मनीनें इंग्लंडशीं अलग करार केला. जर्मनी जेवढा माल इंग्लंडला घाडील त्याच्या ५५ टक्केच माल इंग्लंडनें जर्मनीला घाडावा असें त्यांत ठरलें. तुर्कस्थाननें इंग्लंडशीं करार केला त्यांत इंग्लंडनें ७० टक्के माल घाडावा असें ठरलें. पण हे करार तरी

हुंडणावळीची स्थिति पाहूनच इंग्लंडला करावे लागले. समजा, असे करार या देशानें जर्मनी, फ्रान्स वगैरे राष्ट्रांशीं केले तर त्याचा परिणाम येवढाच होईल कीं, इंग्लंडपासून जो पक्कामाल—तयार माल—येथें येतो त्या ऐवजीं तो या देशांतून येईल; यांत व्यापारवृद्धी कोठें आहे ? देशांतील क्रयशक्ती जोंपर्यंत वाढत नाही तोंपर्यंत आयात-निर्यातही व्यापार वाढणार नाही. या परिस्थितींत अस्थिर हुंडणावळ असणाऱ्या देशांशीं अलग अलग करार करून व्यापार वाढणार नाही. जगभर व्यापार वाढला तर येथेंही वाढेल. साम्राज्य हा एक घटक धरून ही योजना केली होती असा आक्षेप जोशी यांनीं घेतला पण तो चूक आहे. इंग्लंडमध्ये तयार होणारा माल साम्राज्यांत पूर्णपणें खपेल अशी स्थिति कधीही नव्हती. साम्राज्य स्वयंपूर्ण करण्याचें घोरण इंग्लंडच्या हिताचें नाही. इंग्लंडला विस्तृत पेट हवी आहे, अवश्य आहे, पेट मर्यादित करणें हितावह नाही. ‘पेट मर्यादित केल्यास व्यापाराची पेट बदलतें. भावावर व्यापार न आधारला जातां सोर्यावर व अदलाबदलीवर त्याची मदार राहाते. ही परिस्थिति आली म्हणजे गरजवंत राष्ट्रांला दुसऱ्या राष्ट्रांच्या पातळीबरोबर येवून जुळवून घ्यावें लागतें. पदार्थांचे भाव जगभर उतरतात, व्यापार खचतो. कांही राष्ट्रांच्या मालाला गिन्हार्डक नसतें अगर कमी होतें व त्यामुळें वाटेल त्या किंमतीस माल विकावा लागतो व जीं रिणको राखूं आहेत त्यांची परिस्थिति बिकट होते. हुंडणावळीवर नियंत्रण येतें व कसा तरी माल काढून टाकण्यासाठीं करार करावे लागतात, हें जें सदरहू आर्थिक पाहाणीच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे तें योग्य आहे. असले अलग अलग करार केले म्हणजे हे परिणाम होतात.” “ओटावा करार त्याच जातीचा नाही कां !” असा पंतजींनीं प्रश्न केला. “होय” वाजपेयी यांनीं उत्तर दिलें. “मग तो त्याज्यच आहे,” पंडितजी म्हणालें. “ओटावा करार त्या प्रकारचा आहे म्हणून त्याज्य ठरवून तुम्हीं पुन्हां तसलेच करार करणार म्हणतां हें तर्कशुद्ध आहे कां ? उलट हिंदुस्थानच्या निर्यात व्यापारांपैकीं २५ टक्के इंग्लंडशीं आहे व फक्त १९ टक्के फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जम व इटालीशीं आहे. हा करार रद्द करणें याचा अर्थ इंग्लंडशीं फक्त करार नको, अन्य देशांशीं अलग अलग करार चालतील.” “सर्व देशांशीं आम्हीं करूं.” सत्यमूर्तींनीं सुचविलें. “अलग अलग करारांनीं व्यापार वाढणार नाही. जगांतील प्रमुख राष्ट्रांचीं चलनें स्थिर झाल्याशिवाय व्यापार वाढणार नाही, असें बॅंके ऑफ इंटर नॅशनल एक्सचेंजेसचें मत आहे, व त्याचप्रमाणें आपलें आहे,” असें

वाजपेयी यांनी सांगितले. “ ही चलनविषयक स्थिरता धनको राष्ट्रूच आणू शकतील व या दृष्टीने पाहता येथील चलन स्थिर करण्याचें भ्रैय इंग्लंडच घेवू शकेल. करार रद्द करण्यापूर्वी करार करणाऱ्या पक्षांत विचारविनिमय होणे इष्ट आहे. मुलाभाई करार रद्द करा असा सल्ला देतात कारण करार रद्द झाला म्हणजे बकिलाचें काम वाढतें व प्राप्तीही होते ही दृष्टी त्यांची आहे. अनेक मते व दृष्टीकोन या महत्त्वाच्या प्रश्नाबाबत आहेत ते सर्वांनी बसून विचार विनिमय करून मिटवावेत, घाईने करार रद्द करणें हें अयोग्य आहे. ”

वाजपेयी यांचें भाषण विचाराई झालें. त्यांच्या भाषणांतील मुख्य सूत्र चलन-विषयक अस्थिरतेमुळे व हुंडणावळीच्या अडचणीमुळे अनेक राष्ट्रांनी व्यापार मर्यादित केला हें होतें. हें जर खरें मानलें तर ओटावा करारानेंच हिंदुस्थानच्या एकंदर व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम झाला असें म्हणणें बरोबर नव्हतें. वास्तविक ओटावा योजना हीच मुळी, असलें व्यापारबंदीचें, आयातजकात वाढविण्याचें धोरण सर्वत्र स्वीकारलें गेलें म्हणून इंग्लंडने तयार करून अमलांत आणली व हिंदुस्थानला तीत खेंचलें. हिंदुस्थान मोकळा असतां तर त्यानें निरनिराळ्या राष्ट्रांशीं करार करून आपला व्यापार निदान कायम ठेवला असता. या योजनेत गुंतल्यामुळे अन्य देशांनीं साहाजिकच स्वहिताच्या दृष्टीनें आपापला व्यापार हिंदुस्थानशीं जुळवून घेतला व त्याचा परिणाम या देशाचा निर्यात व्यापार त्या त्या देशांशीं एकंदरीनें कमी झाला. ओटावा करारानें हिंदुस्थानला इंग्लंडचा जास्त किंमतीचा माल घ्यावा लागला. इंग्लंडचा माल जास्ती येऊ लागला म्हणून इंग्लंडला जास्त माल घाडावा लागला व तेथेहि भाव काय येईल याचा विचार न करतां विकावा लागला. कारण योजनेबाहेर असलेल्या राष्ट्रांत माल कमी खपू लागल्याबरोबर हा परिणाम होणें अनिवार्य होतें. आयात जकार्तींनीं जागतिक पेठ मर्यादित होत गेली व ओटाव्यानें हिंदुस्थानच्या मालाला अधिक मर्यादित झाली. आपला व्यापार सांवरण्यासाठीं इंग्लंडनें ही योजना केली व तीच येथील व्यापार कमी करण्यास कारण झाली. अन्य देशांशीं व्यापार कमी झाला म्हणूनच या देशापुरता त्यांच्या त्यांच्या हुंडणावळीच्या अडचणी आल्या व त्या दूर करण्याकरितां त्यांना या देशाचा माल कमी घ्यावा लागला. हुंडणावळीची अडचण ही व्यापार कमी झाल्यामुळे उत्पन्न झाली व तिच्यामुळेच व्यापार कमी झाला असें नव्हे. गिरिजा-शंकर वाजपेयी यांच्या विचारसरणीला उत्तर देण्याचें भजकडे सोंपविलें होतें.

त्यांच्याशी चर्चा केल्यामुळे त्यांचे मुद्दे मला आधीच माहीत होते. बाजपेयीनंतर स्वामी बेंकटाचलम, ज्यांनी सर षण्मुखम् चेट्टींचा निबडणुकीत पराभव केला होता, त्यांचे भाषण झाले व त्या दिवसाची बैठक संपली.

चर्चेचा शेवटचा दिवस ता. ३० मार्च हा होता. दोन दिवसांच्या अबकाशांत दोन्ही पक्षांत मते मिळविण्याची खटपट तीव्रतर होवू लागली. निरनिराळ्या तऱ्हेने स्वतंत्र पक्षांतील सभासदांवर पाश पडू लागले. विनपक्षीय सभासदांच्या भोंबतों नाकेबंदी होवू लागली. चिडाचिडीपर्यंत पण प्रसंग आले. एक सरकारी अधिकारी, जो मुसलमान होता, त्याने विवेक सोडून मुसलमान सभासदांना बळविण्याचे प्रयत्न सुरू केले. शौकतअल्ली फार चिडले व त्यांनी त्याला मुसलमानांचे इमान 'खराब' न करण्याबिषयी बजाविले व पुन्हा जर जिनांविरुद्ध मुसलमानांनी मते द्यावीत अशी खटपट केली तर शौकतअल्लीच्या मनगटाची मजा चाखावी लागेल असे सांगितले!! असफअल्ली, मी, किंबहुना आम्ही सर्वजण, सारखे जागरूक असून खटपट करीत होतो. हिंदुस्थान सरकारची शक्ती, युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या युक्त्या, इंग्लंडमधील भांडवल-चात्यांचे आर्थिक सामर्थ्य या तिघांच्या एकजुट झालेल्या आघाडीला आम्हाला तोंड द्यावयाचे होते. आमची साधनसामुग्री म्हणजे सभागृहांतील वादविवाद, व देश-हिताची विचारसरणी. एका दृष्टीने ती प्रभावी व परिणामकारक, पण कांहीं व्यक्तींना शब्दांचा आवाज मोहवत नाही, स्वहित व देशहित निदान सारखेच वाटते. कांहींना आमच्या बाजूस येण्यास मन सांगत होते पण त्यांचे पाय कबरत होते. वचने देत होते पण मतदारांची वचने व इंग्रजांची वचने ही सारखीच असतात. त्याप्रमाणे घडेल तेव्हांच तीं खरी मानावयाची. या अस्थिर वातावरणात दोन दिवस गेले. मध्यंतरी पुन्हा पक्ष प्रमुखांची सभा झाली; व त्यांत काँग्रेसपक्षांपैकी मी व पंडितजी यांनी बोलावे, काँग्रेस नॅशनलिस्टांपैकी लो. ना. अणे यांनी व नंतर जिना यांनी सर्व विरोधी पक्षांतर्फे बोलल्यावर झाफरउल्ला यांनी उत्तर द्यावे असे ठरले. दोन दिवसांत मी आणखी तयारी केली व २० मिनिटांत काय काय मांडावे याचा पूर्ण नकाशा करून तयार होतो. सभागृहांतील पक्ष कचेरीत नेहमीप्रमाणे १०-४५ ला आम्ही जमलो. डॉ. देशमुख यांनी आपल्याला आज बोलावयाचे आहे असे सांगितले. त्याबरोबर डॉ. खरे म्हणाले, "मलाही बोलावयाचे आहे." देशमुखांचे म्हणणे मुंबई-सारख्या व्यापारी शहराचे ते प्रतिनिधी, त्यांनी बोललेच पाहिजे. व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधी मथुरादास वसनजी बोलले आहेत. शिवाय व्यावेळीं प्रथम वक्ते पक्षांने

मुक्रर केले त्यावेळी डॉ. देशमुख यांनी कळविले नाही. अधिवेशन चालू असता मुंबईस ये-जा करावयाची हा त्यांचा शिरस्ता होता. एकदम उगबावयाचें व ठरलेली व्यवस्था मोडावयास सांगावयाचें हा पक्षावर व अन्यपक्षांवरही अन्याय आहे, हेंही त्यांना समजून देण्याचा नेत्यांनी प्रयत्न केला. डॉ. खरे यांनी आपणांस भाषण करण्यास न मिळाले तर आपण गप्प बसणार नाही असें बजावले. पंतजींनी व मी सांगितले की, “आम्ही बोलत नाही.” जर दोन्ही डॉक्टर आपली जबाबदारी ओळखत नसतील तर हाच मार्ग पंतजींनी स्वीकारण्याचें ठरविलें. भुलाभाई जर कडक वागते तर तें योग्य ठरलें असतें. हा एकट्या काँग्रेस पक्षाचा प्रश्न नव्हता, तर सर्व-विरोधी पक्षांच्या विचारानें कांहीं गोष्टी ठरल्या होत्या त्या सोडणें योग्य नव्हतें. डॉ. देशमुखांची भाषा व वृत्ति अयोग्य होती हे कष्टानें नमूद करणें भाग आहे. पंतजी निघून सभागृहांत गेले. मी सुचविले की मी बोलत नाही; दोन डॉक्टरांपैकी एकांनें बोलवें व पंतजी बोलतीलच. दोन्ही डॉक्टर आपला हेका सोडीनात. तडजोड करीनात. त्या दिवशी प्रश्नोत्तरें नव्हती म्हणून सभा ११ वाजतां सुरू झाली. देसाई मी, व अन्य सभासद संतप्त व त्रासीक मनोवृत्तीनें सभागृहांत आलों. पहिले बक्ते मि. स्टुअर्ट हे बोलले. ते व्यापार खात्याचें चिटणीस होते, पुढें रेल्वेमंत्री झाले व १९३८ साली बिहारचे गव्हर्नर झाले. मि. स्टुअर्ट यांचा विशेष हुषार असा लौकिक नव्हता. तथापि जेव्हां बोलत तेव्हां व्यवस्थित बोलत. कोपरखळ्याही मारीत. मि. डो, जे पुढें सिंधचे गव्हर्नर झाले ते कांहीं दिवस व्यापारखात्याचें चिटणीस होते. ते बोलण्यांत मगूर व अहंमन्यता त्यांच्या भाषणांत सारखी दिसे; तशी स्टुअर्ट यांची वृत्ति नव्हती. मि. क्लो, जे पुढें रेल्वेमंत्री होते व आसामचे गव्हर्नर झाले, ते बोलण्यांत अगदी सरळ, व त्यांची कळकळ व सहिष्णुता सर्वमान्य होती. क्लो, डो व स्टुअर्ट ही त्रयी सरकारी अधिकाऱ्यांत प्रभावी दिसे. मि. स्टुअर्ट यांनी प्रथम ओटाव्याच्या वेळीं संयुक्त हिंदी व्यापारी संघ याची वृत्ति सरकारविरोधी होती असें सांगितले. सदरहू संघाचें म्हणणें की, “हिंदी प्रतिनिधींनी ओटावा येथें जावें पण कोणतेंही घोरण अगर योजना, व विशेषतः साम्राज्यविषयक सवलतींची योजना स्वीकारूं नये व ही जबाबदारी पुढें येणाऱ्या लोकमताला जबाबदार असणाऱ्या सरकारवर टाकावी.” अर्थात हें म्हणणें सरकारनें मान्य केले नाही. यांत सरकारची काय चूक होती? सरकारला सहकार्य हवें होतें पण या वृत्तीमुळे सहकार्य अशक्य झालें. करारामुळे व्यापार मंदावला हें खरें नाही. अन्यदेशांनी, प्रतिरोध केला हेंही

खरें नाही. अन्य देशांतील बिनसबलतींच्या वस्तूंची (Non-preferred goods) निर्यात वाढली आहे. रु. ९.५० कोटींनी हा व्यापार वाढला आहे, सबलतींच्या वस्तूंचा अन्य देशांशी कमी झाला हें खरें, पण इंग्लंडशी तो वाढावा हाच हेतू होता, व साध्यही झाला आहे. बिनसबलतींच्या वस्तूंचा व्यापार वाढला याचाच अर्थ अन्य देशांनी प्रतिरोधवृत्तीने व्यवहार केला नाही; व करारानें हा प्रतिरोध (Retaliation) उत्पन्न केला हें खरें नाही. अलग अलग करार करून व्यापार वाढेल हा भ्रम आहे. या देशानें घंद्यांना मर्यादित अगर तारतम्यां संरक्षण (Discriminating Protection) देण्याचें घोरण १९२३ सालापासून स्वीकारिलें आहे. हें कायम ठेवून निरनिराळ्या देशांनी व्यापारी करार करून व्यापार वाढविणें अवघड आहे. दोन्ही देशांना जरूर आहे अशाच वस्तूंचा व्यापार वाढणें शक्य आहे व शक्य असेल तरच करार होवू शकतील. दोन्ही देश करार करण्यास तयार पाहिजेत. फ्रान्सचें उदाहरण पाहतां फ्रान्सला या देशानें कांहीं धाडलें तरी फ्रान्स फक्त सोने, चांदी व कलाबतूच्या कामाकरितां उपयोगी पडणारी जर धाडू शकेल. महा-युद्धानंतर दरसाल रु. ६५ लाख किंमतीचा हा माल येथें येई. याशिवाय महत्त्वाचा पदार्थ म्हणजे मद्य फ्रान्समधून येई. संरक्षणाच्या धोरणामुळें रु. ६५ लाखांचा हा माल, हल्लीं दरसाल रु. ३ लाखापर्यंतच येतो. जर आज फ्रान्सशीं करार करावा याचा म्हटलें तर फ्रान्स या वस्तू जास्त घ्या असें म्हणेल व या देशाला आयात जकात या मालावरील कमी करावी लागेल. याला या देशाची तयारी आहे कां ! हॉलंड संरक्षणाच्यापूर्वी कापड धाडीत असें. संरक्षण कमी करून हॉलंडचें कापड घेण्यास कोण तयार होईल ! नेदरलँड, ईस्ट इंडीज (जावा, बगैरे) मधून दरसाल रु. ९ कोटींची साखर येत असे व तांदूळ जात असे. संरक्षणामुळें येथें साखरेचा धंदा उभारला गेला, वाढीस लागला. आतां तांदूळ धाडून साखर घेण्याची तयारी आहे कां ? स्वीडन रु. ६८ लाखांच्या काडयाच्या पेटया दरसाल पाठवी. संरक्षणामुळें धंदा वाढला व आतां फक्त रु. २०,००० चा हा माल येतो. स्वीडनशीं करार करावयाचा म्हणजे स्वीडन झणेल आगपेटया घ्या. आहे कां तयारी ! बेल्जम पोलाद धाडी. इटाली कापड व कृत्रिम रेशीम धाडी, जर्मनी पोलाद व कापड धाडी, तें सर्व हळुहळू कमी झालें. करार करूं म्हटलें म्हणजे हा माल जास्त घ्या असेंच हे देश म्हणतील, म्हणजे संरक्षक जकाती कमी कराव्या लागतील; व या देशांतील त्या त्या घंद्यांना धक्का बसेल ! कांहीं देशांशी एकतर्फी करार करणें शक्य आहे, नाही असें नाही, दक्षिण अमेरिकेंतील

संस्थानें सांगाचा माल घेत पण हुंडणावळीच्या अडचणींमुळे तीं कमी घेवू लागलीं. जास्त घ्या सांगावयाचें तर बदल्यांत काय ब्राझीलची कॉफी, अजेंटाईनची आळशी कां गोमांस घ्यावयाचें ! स्पेनमध्ये कच्चा माल व कातडी जातात व स्पेनमधून केशर येतें. समजा आपला माल स्पेनमध्ये जास्त खपवावयाचा तर स्पेन म्हणेल जास्त केशर घ्या व केशराचा उपयोग साधू व संन्याशी यांच्या छाटया रंगबिण्याकडे विशेष होतो. जास्त केशर आलें म्हणजे लोक संसारनिवृत्त होऊन संन्याशी बनतील!!” येवढें बोलून ते चर्चा निवृत्त झाले!! विनोदामुळे सभागृह जरा उल्हासित झालें.

“जवरदस्त कपूच्या मार्गे परमेश्वर उभा असतो असें नेपोलियन म्हणें, पण मी आशा करतो की, न्यायी परमेश्वर आज तरी ही परंपरा सोडील.” या वाक्यानें सर होमी मोदी यांनीं आपल्या भाषणास सुरवात केली. सर मोदींचें भाषण थोडक्यांत, चुचुरीत, मार्मिक व चटका लावून सोडणारें असतें व या-वेळींहि तसेंच होतें. “मिशनरी कळकळीनें अनेकांनीं या चर्चेत भाग घेतला व भाषणें केलीं पण एकही कोंकळूं या गटांतून त्या गटांत जाईल अशी आशा नाही. प्रत्येकजण आपण पूर्वग्रह व्याप्त नाही, मोकळे आहोंत, असेंच म्हणतो आहे. निदान कांहींच्या बाबतींत तरी ते कायमच मोकळे आहेत व ते कशानेंच भरणार नाही (Not open but vacant). कांहींचीं मोकळीं मनं दुष्टीसाठीं बंद केलीं पाहिजेत असेंहि वाटतें (Some open minds ought to be closed down for repairs) !! करारानें फायदा झाला कां ! रद्द केल्यास नुकसान होईल कां ! एवढाच विचार आपणांस केला पाहिजे. माझ्या मतें असाधारण व विकट कालांतील अल्प संरक्षणाची योजना म्हणजे ओटावा करार होय. सर्वत्र जकातबाद, हिंशेरशी, सरकारी मक्तेबाजी अशा या अस्थिर व चेपलेल्या जगांत ओटावा योजनेनें संरक्षण झालें.” “कांहींतरी बडबडता” एक सभासद बोलले. “येवढाच भाग जर या चर्चेत माझ्या मित्राचा असेल तर त्यानें स्वतःचें अभिन्नदन जरूर करून घ्यावें”—मोदींनीं बार मारला, “ओटावा करार झाला त्यावेळीं १९२९ च्या मानानें जगाचा व्यापार ७४ टक्के पर्यंत आला होता. पृथक् पृथक् वस्तूंचा व्यापार या करारानें वाढला कीं नाही हें न पाहतां एकंदरीने काय झालें तें पाहूं. १९३२-३३ सालीं निर्वात मालाचा व्यापार रु. १३६ कोटी होता, तो क्रमाक्रमानें रु. १५० कोटी, रु. १५४ कोटी, १९३५-३६ सालीं रु. १६२ कोटीपर्यंत वाढत गेल्याचें

दिसून येईल. सबलतीचा व्यापार इंग्लंडशी रु. ७ कोटींनीं वाढला. बिनसबल-
तीचा व्यापार इंग्लंड व अन्य देशांशी पण वाढला. बिनसबलतीचा व्यापार जर
वाढला तर सबलती नसत्या तरी त्याही वस्तूंचा वाढला असतां असें बिचारण्यांत
येतें; पण बिनसबलतीच्या वस्तूंबाबत हिंदुस्थानची स्थिति डॉ. मथाई म्हणतात त्या
प्रमाणें कमी धोक्याची होती. शिवाय ही जी वाढ बिनसबलतीच्या वस्तूंच्या निर्यात
व्यापारांत झाली ती जपाननें जादा कापूस खरेदी केला म्हणून झाली. १९३३-३४
मध्ये रु. ११ कोटींचा व १९३४-३५ मध्ये रु. २१ कोटींचा कापूस
जपाननें खरेदी केला म्हणून, हीही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. आयात व्यापार
रु. १३२ कोटींच्या आसपास या कालांत होता, यांत विशेष फरक झाला नाहीं.
पण १९३२-३३ सालीं या देशाचा व्यापारी आढावा रु. ४ कोटींचा अनुकूल
होता. याचा अर्थ जागतिक मंदार्हाचा परिणाम हिंदुस्थानवर पूर्णपणें होवून
१९३२-३३ सालीं ही स्थिति प्राप्त झाली होती. निर्यात व्यापार खचला होता. जगभर
हीच स्थिति होती. पण करारानंतर हा अनुकूल आढावा १९३३-३४ सालीं
रु. ३५ कोटी, १९३४-३५ सालीं रु. २२ कोटी व १९३५-३६ सालीं १०
महिन्यांतच रु. २५.८ कोटीपर्यंत गेला आहे. हा आढावा इंग्लंडला व्याव्या लाग-
णाऱ्या वार्षिक देण्यापुरता नसेल, पण तो वाढला आहे; पुरेसा वाढला नाहीं
म्हणून कराराला दोष देणें योग्य नव्हे. १९३२ सालीं जगाचा व्यापार १९२९ च्या
मानानें ७४ टक्के होता तो १९३४ मध्ये ७७.५ टक्के झाला. हिंदुस्थानचा
व्यापार १९२९ च्या मानानें ७५ टक्के होता तो १९३४-३५ सालीं ८६ टक्के झाला.
यावरून जगाच्या दृष्टीनेंही येथील व्यापार सावरला एवढेंच नव्हे तर तो वाढलाही.
अन्य देशांनीं हुंडणावळीच्या संरक्षणार्थ, संरक्षणाच्या धोरणामुळे, व्यापाराची
तोंडमिळवणी करण्यासाठीं कांहीं निर्बंध व्यापारावर घातले; कराराला प्रातिरोध
करण्याच्या दृष्टीनें ते घातले नाहींत. करार असून सुद्धां रु. १३० कोटी आयात
मालापैकी रु. ९५ कोटींचा आयातमाल बिनसबलतीनें येतो; त्यांत तें स्पर्धा करूं
शकतात, व्यापारवाढ करूं शकतील. करारामुळे व्यापार कमी झाला नाहीं, अन्य-
देशांनीं सूडबुद्धीनें कांहींही केलेले नाहीं. उलट इंग्लंडची महत्त्वाची गिन्हाइकी
करारानें सुधारली. महायुद्धापूर्वी निर्यात व्यापाराच्या २३ टक्के व्यापार इंग्लंडशी
होता; १९३०-३१ सालीं २३ टक्के, १९३१-३२ सालीं २७ टक्के,
१९३२-३३ सालीं २८ टक्के, १९३४-३५ सालीं ३१ टक्के; याप्रमाणें यांत वाढ

झाली आहे. तेजी व मंदी दोन्ही काळांत इंग्लंडची पेट येथील मालाला कायम व स्थिर होती. यामुळे आर्थिक गोंधळापासून हा देश बराच बचावला. अनेक देशांची चलनें संकटांत आली, गोंधळ सर्वत्र उत्पन्न झाला होता. जग अद्यापि योग्य मार्गावर आलें नाहीं. इंग्लंडचें चलन त्यांतल्यात्यांत चांगलें राहिलें आहे व अशा देशांशी असलेली गिऱ्हाइकी तोडणें शहाणपणाचें नाहीं. करारापासून सर्वानाच सारखा फायदा झाला नसेल, पण या देशाला फायदाच झाला नाहीं, हें असत्य. इतरांना अधिक झाला असेल, पण मुख्य प्रश्न नुकसान झालें कां ? नाहीं. फायदा झाला कां ? होय; हीच वस्तुस्थिति आहे. करार रद्द करून मिळणारा फायदा जाईल व जी अपेक्षा आहे ती फलद्रुप होणार नाहीं. प्रोफेसर घोष यांचें म्हणणें असें आहे कीं, या करारामुळे व अन्य देशांनीं स्वीकारलेल्या व्यापारी घोरणामुळे त्या त्या देशांत आपला व्यापार खालावला; पण आज जरी करार रद्द केला तरी त्यामुळे हे देश आपलें धोरण बदलतील हें निश्चित नाहीं. थोडा व्यापार जे देश तटस्थ राहिले तेथें बाढेल पण तेवढ्यानें इंग्लंडमध्ये कमी होणारी गिऱ्हाइकी भरून निघेल असें नाहीं असें तज्ज्ञांचें मत आहे. ज्या वस्तु हा देश निर्यात करतो, त्यांबाबत या देशाची स्थिति चांगली आहे. अन्य देशांना त्या वस्तू घेणें जरूर आहे. करार रद्द केला तर इंग्लंड सूडबुद्धीनें बागणार नाहीं. त्यांना परबडणार नाहीं हें खरें. ऑस्ट्रेलियानें आपलें चलन ५३ टक्के, न्यूझीलंडनें ५२ टक्के, अर्जेंटायननें ६४ टक्के, ब्राझीलनें ६९ टक्के याप्रमाणें चलनाची किंमत कमी केली आहे. त्या मानानें हिंदुस्थानच्या चलनाची किंमत कमी झाली नाहीं, व या कारणासाठीं जर या देशांशी हिंदुस्थानच्या मालाला टक्कर देतां येत नाहीं तर इंग्लंडमधील सवलती सोडून दिल्या तर आर्थिक परिस्थिति कितीतरी कठीण होईल. अलग अलग करार कांहीं ठराविक वस्तूंबाबतच होवूं शकतील. तुर्कस्थानला आपण रु. ३६ लाखांचा माल धाडतो, परत कांहीं घेत नाहीं; कसा व कसला करार करावयाचा ? जेथें शक्य आहे तेथें हिंदुस्थान सरकार बोलणीं करून करार करीतच असतें. करार रद्द करून फक्त जगाच्या चावडीवर हिंदुस्थानला इंग्लंडशीं व्यापार नको कांहीं तडजोड नको, एवढेंच जाहीर करणार आहांत. हें जर नसेल तर माझें म्हणणें बोलणीं करा, विचार विनिमय करा व करार सुधारून घ्या. मला घेतलें अधिक खपवावयाची आहेत, मी सत्यमूर्तीना म्हणालो कीं, तुमचा व माझा करार कॉफी व मसाला यांच्या बदल्यांत घेतलें घेण्याचा होता. तुम्ही पुरेशी घेतलीं नाहींत. मला फार कॉफी व

मसाला खूप घ्यावा लागतो; म्हणून करार रद्द करा तर ते म्हणतील, “असें करूं नका एकदम धोतरांचा पुरवठा बंद होईल. आपण करार दुरुस्त करूं. मी अधिक धोतरं घेईन, थोडा समंजसपणा दाखवा. हीच खरी रीत आहे.” सभागृहानें टाळ्या वाजविल्या, मोदींची प्रतिभा उत्तेजित झाली. ते बोलते झाले, “समजा तुम्ही आपल्या पत्नीला म्हणाला, आपलें कांही पटत नाही. प्रत्येक बाबतींत मलाच हार खावी लागते व तुझाच बरचष्मा राहातो, मी आतां घटस्फोट मागणार; पण घाबरूं नकोस मी पुन्हां तुझ्याशीच लग्न करीन. या विचारांत कांही अर्थ आहे कां ? ” बोलतांना मोदीची नजर झिर्यांच्या गॅलरीकडे गेली होती हें सहज दिसत होतें !! सभागृहांत हास्य-कळोळ उठला. “अहो घटस्फोट मागत नाही, फक्त त्याची नोटीस देणार आहोंत” सत्यमूर्ति विनोदानें बोलले. “ हें जर खरें तर त्या गरीब अवस्थेला उगाच नोटीस देऊन कां घाबरवितां ? ” असा मोदीनी टोला मारला. “ तसें केलें म्हणजे लखलखाटावर येईल ” जिना मिस्कीलपणें बोलले. “ एकंदर जबाबदार लोकांवर इंग्लंडमध्ये जो मानसिक परिणाम होईल तो सोडला तरी व्यापाराची घडी बिघडेल व सर्वत्र अस्वस्थता माजेल. चार लाख गांठी कापूस तेथें खपतो, त्याच्यावर परिणाम होईल. हिंदी व्यापारी संघाचीं मतें येथें सांगण्यांत आलीं. मीही एका मोठ्या संघाचा अध्यक्ष होतो, आजहि कार्यकारी मंडळावर आहे. मी संघाच्या मतांना अवमानितो असें नाही. एका रोग्याला डॉक्टरनें पाण्याबद्दल दक्षता घेण्यास सांगितलें. रोग्यानें पाणी गाळलें. तापविलें; पुनः गाळलें; यां सर्व गोष्टी काळजीपूर्वक करून, शांत चित्तानें मद्य प्राशन केलें. तीच निर्विकार वृत्ति प्रसंगी व्यापारी वर्गाच्या मताबाबत मी ठेवितों ” टाळ्या व हंशा दीर्घकालपर्यंत चालूं होता. “सर्व कांही माहीत आहे, फक्त मत देणें अशी स्थिति नाही. प्रश्न महत्त्वाचा आहे. शांत चित्तानें विचारविनिमय होणें अवश्य आहे. ४-५ महिन्यांनीं कांही बिघडत नाही. सर्वत्र महायुद्धाची आरंभिता उठत आहे. इंग्लंडशीं भैत्री ठेवण्यांत शांतता व सुरक्षितपणा आहे हें विसरूं नका ” असें बजावून मोदी यांनीं भाषण संपविलें. चवदार व खुसखुशीत जेवण झाल्या-नंतर जी प्रसन्नता तोंडावर येते तीच प्रसन्नता हें भाषण ऐकल्यानंतर सभागृहांत दिसूं लागली.

मोदी बसतांच पूर्वयोजनेप्रमाणें अध्यक्षांनीं माघें मांव पुकारलें. मोदी बसतांच डॉ. देशमुख व डॉ. खरे दोघेही उभे राहिले. मी बसूनच होती. एकाचवेळीं एकाच पक्षाचे दोन सभासद उभे राहणें हें पक्षाला कमीपणा आणणारें होतें. मी उठत

नाही असे पाहून मार्शलने अध्यक्षाना देशमुखांचे नांव सांगितले. कारण देशमुख पुढील रांगेत बसत ब डॉ. खरे मागील रांगेत बसत. डॉ. देशमुखांचे नांव उच्चारताच त्यांनी भाषणांस सुरवात केली. डॉ. खरे रागाने सभागृह सोडून लॉबीत गेले. डॉ. देशमुख यांचे भाषण झाल्यावर अणे यांनी चर्चेत माग घेतला, राजकारणाच्या दृष्टीने या कराराबाबत चर्चा करणे गुन्हा नव्हे असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले. "साम्राज्यशाहीला या देशाचा विरोध आहे, तथापि या कराराने या देशाचा फायदा झाला आहे की नाही ही एकच दृष्टि विचारांत घेतली पाहिजे. आंकडे सांगून भाषणांतील खरे रहस्य नाहीसे होतं. आंकडे म्हणजे कांटेरी तारांसारखे आहेत. भाषणाला त्यांचे बेघन पडले म्हणजे त्यांतच श्रोता अडकून पडतो; व आंतील रहस्यापर्यंत पोहोचत नाही. अनेक जणांनी लक्ष आणि दशलक्ष यांचे आंकडे पुन्हा पुन्हा सांगितले. परिणाम एवढाच झाला की, त्याचे आवाज कानांत घुमत आहेत. त्यांतील अर्थ या गर्दीत केव्हांच निसटून गेला आहे." अर्थहीन आवाज काढण्याची बंदी अध्यक्षांनी या सभागृहांत करावी अशीही विनंति अणे यांनी करून अनेक वक्त्यांत भीति उत्पन्न केली !! " मोदी यांनी १९३१-३२ साली व्यापारी आढावा काय होता हे सांगण्याचे ठाळले. १९३२-३३ साली रु. ४ कोटी आढावा होता हे मात्र सांगितले. १९३१-३२ साली हा आढावा रु. ३५ कोटी होता, म्हणजे कराराच्या पूर्वी हा आढावा रु. ३५ कोटीचा होता व करार होऊन तीन वर्षांच्या अवधीत रु. ३५ कोटीपर्यंत आला नाही. १९३५-३६ सालांत रु. २५ कोटी येईल असे सांगण्यांत येत आहे. तात्पर्य रु. २५ कोटीच्या आंत बाहेर हा राहील, वाढणार नाही, हे उघड दिसते. तसेच १९३१-३२ साली साम्राज्यांतील देशांत या देशातून रुपये ७२ कोटींचा माल गेला व १९३४-३५ साली जवळजवळ तितक्याच रकमेचा गेला, हाही व्यापार वाढला नाही. फक्त येथे येणारा साम्राज्यांतील देशांचा आयात माल रु. ८ कोटींनी वाढला व त्यामुळे येथील घंघावर वार्डट परिणाम झाला हाच काय तो फायदा आम्हास मिळाला !! डॉ. मथाई आपल्या रिपोर्टांत म्हणतात सबलतीच्या योजनेचा काय परिणाम झाला हे पहावयाचे असेल तर हिंदुस्थानच्या मालाला इंग्लंडमध्ये काय स्थान प्राप्त झाले हे कळले पाहिजे. इंग्लंडच्या आयात मालांत जर या देशाचा माल पूर्वीच्या प्रमाणपेक्षा जास्त टक्के येव असेल व कार्क सर्व गोष्टी कायम आहेत, या स्थितीत सबलतीची योजना फायदेशीर म्हणता येईल. पण ही कसोटी त्यांनी येथील भाषणांत त्याज्य ठरविली आहे. ते

येथे म्हणतात, ही टक्केबाजी फसवी आहे!! मग या फसव्या कसोटीने कराराची उपयुक्तता मोजणे चुकीचे ठरेल. लिहितांना तज्ज्ञ म्हणून लिहिले व बोलतांना पाठिंबा देणारे बोलणेच भाग म्हणून बोलले असावेत!! इंग्लंडशिवाय अन्य देशांनी किती घेतले हे या कराराच्या विचाराच्यावेळी गैरलागू आहे असे ते म्हणतात. ही विचारसरणी चुकीची आहे. एकाशी करार करून व्यापार वाढ झाली पण त्यायोगे इतरांशी असलेला व्यापार कमी झाला व एकंदर व्यापार कमी झाला तर तो करार अहितकारकच म्हटला पाहिजे हे अगदी उघड आहे. रु. ७ कोटींनी अन्यदेशांशी व्यापार कमी झाला आहे व एकंदरीने व्यापाराची वाढ झालेली नाही. करार अयशस्वी ठरला हे म्हणणे प्राप्त झाले आहे. राष्ट्रसंघाच्या आर्थिक पाहणीच्या रिपोर्टातून कांही उतारे श्री. वाजपेयी यांनी वाचून दाखविले. खुद्द सदरहू रिपोर्टांतच ओटावा योजनेसंबंधी खालीलप्रमाणे लिहिले आहे. 'ओटावा योजना मान्य झाल्याबरोबर परदेशी मालाविरुद्ध बहुशः निर्बंध घालण्यांत आले व एकंदर परिस्थिति अधिक विकट झाली व थोड्या काळांतील माहितीवरून एकंदर व्यापारावर, जागतिक व्यापाराच्या दृष्टीने किती परिणाम झाला हे आतांच सांगणे शक्य नाही. ब्रिटनने आपली पेट बंद केल्यामुळे व अन्यदेशांनी जे प्रतिरोधक उपाय योजिले त्यामुळे परिस्थिति कांही अंशाने अधिक विकट झाली व त्याचा एकंदर परिणाम या घटकेपर्यंत व्यापार आकसण्यांत झाला असावा. ("These concessions were accompanied practically in every case by some raising of the barriers against foreign goods, and it is not possible yet to judge from the statistics of a limited period, during which the crisis has been aggravated, as to the net effect on world trade as a whole. In so far as the aggravation of the crisis was partly due to the closing of British Markets against foreign goods and to the retaliations there by provoked, it is probable that the net effect to date has been restrictive.") करारामुळे अन्यदेशांनी प्रतिरोधक उपाययोजना केली हेही उघड आहे. करारामुळे आमच्या शेतीमालाला इंग्लंडमध्ये सबलती मिळाल्या पण त्याचबरोबर आमचे या बाबतीतील खरे प्रतिस्पर्धी म्हणजे वसाहती त्यांनाही या सबलती मिळाल्या. मग आम्हाला फायदा कोणता झाला ? उलट इंग्लंडचा कल वसाहतींशी व्यापार वाढविण्याकडेच आहे. अपेक्षेप्रमाणे करार फलद्रुप झाला नाही हे सर्वमान्य आहे. जर

बिश्नेश्वरअथवा यांचें मत करारानें फायदा झाला नाहीं असेंच आहे. खुद्द प्रो. घोष असें म्हणतात कीं, करारानें आयात व्यापारावर खरा बोजा बसला व निर्यात व्यापाराची वाढ झाली हा भ्रम आहे. (It secured illusory benefits to our exports in exchange for real burden on our imports.) या करारांतून देशाची सुटका करून घेतलीच पाहिजे. मोदी यांनीं लग्नाची उपमा घेतली, तीच घेवून मी असें म्हणतो कीं, हें लग्न आमच्या इच्छेविरुद्ध झालें आहे. यापासून आम्हांस सुखही लाभलें नाहीं. एकंदरीत ही दुःखद घटना आहे. हिचा शेवट झाला पाहिजे. म्हणून हिंदी व्यापार व उद्योग यांच्या वतीनें माझे सन्मान्य मित्र मि. जिना यांनीं सभेचे अध्यक्ष हे ' काजी ' असें समजून त्यांच्यासमक्ष ' तलक ' ' तलक ' ' तलक ' असें त्रिवार म्हणून ही विवाहप्रंगी तोडावी. ” अणे बसले पण कितीतरी बेळ टाळ्या पडत होत्या. घटस्फोटाचा अनुकूल नसलेला हा सनातनी गृहस्थ, कट्टर हिंदू असूनही, मुसलमानी पद्धतीनें झटपट घटस्फोट करण्यास—निदान राजकारणांतील—मान्यता देतो व तेही एका मुसलमान सद्गृहस्थांकडून करवितो, यावरून त्यांची उदारता व अचूक प्रासंगिकताच स्पष्ट होते ! !

मजूरमंत्री सर फ्रँक नॉईस “ यांनीं आतां बोलण्याचें कांहीं उरलें नाहीं ” असें म्हणून बोलण्यास सुरवात केली ! ! “ प्रत्यक्ष देव जरी माझ्यामुखीं बोलला तरीसुद्धां कांहीं उपयोग होणार नाहीं. देसाई व जिना यांचें वादविवादकौशल्य जरी मला लाभलें, सत्यमूर्तीच्या वक्तृत्वाची जोड जरी मला मिळाली तरी सुद्धां कोणाचें मत मी बदलूं शकेन, अगर हा करार योग्य आहे अशी विरोधी पक्षाची खात्री करूं शकेन, हें अशक्य. तथापि सरकारी बाजू मांडणें जरूर आहे. केवळ व्यापारी दृष्ट्याच या कराराकडे पाहणें इष्ट आहे. पण या संबंधांत इतकें लिखाण, इतका प्रचार, झाला आहे कीं खरोखर कांहींतरी अन्यदृष्टीनें याचा विचार होत असावा. हिंदुस्थान व जपान यांच्यामधील झालेला करार लवकरच संवणार आहे, पण त्याबाबत मात्र कोणी फारसें बोलत नाहीं. जगाचा व्यापार घटत असतां प्रत्येक राष्ट्रांनें व्यापारावर निर्बंध घातले. इंग्लंडनें साम्राज्य हें एक घटक करून निर्बंध घातले पण साम्राज्यांत खुला व्यापार ठेवला व ही तडजोड करून कांहींतरी व्यापारवाढ केली. किंबहुना याप्रमाणें सर्व जगानें करावें अशी नमुनेदार योजना केली. या योजनेंत प्रत्येक देशानें आपले उद्योगधंदे नीट चालावे म्हणून जरूर तर संरक्षण द्यावें हें मान्य केलें आहे. हिंदुस्थानला संरक्षक जकाती बसविण्याचा पूर्ण हक्क आहे.

ब्रिटनला सबलती दिल्याने या देशाच्या उद्योगधंद्यावर बाईट परिणाम झाला नाही. एक अष्ट्युमिनियमखेरीज कोणत्याही धंद्याची याबाबतीत तक्रार नाही. कोणत्या प्रमाणाने सबलती दिल्या व मुख्य प्रमाण कोणते ठेवले व किती ठेवले हे महत्वाचे आहे, व हे लक्षात धरूनच सर्व बाबतीत मुख्य दर (Basic) ठरविण्यात आले. ज्या वस्तू येथे होतात व ज्या आल्या असता येथील त्या वस्तूंची स्पर्धा करू शकतील अशांवर आयात जकातीचा दर जास्त ठेवून त्या मानाने इंग्लिश मालाला सबलती दिल्या आहेत. या योजनेने सावण, खोबरेल तेल वगैरे गोष्टींना संरक्षण मिळाले. परदेशी सावण कमी येऊ लागला आहे. उलट इंग्लंडमध्ये सबलती मिळाल्यामुळे तागाचा तयार माल, लोंकरी गालिचे व घोंगळ्या, तसेच काथ्याचा माल, कमाबलेले व विन-कमाबलेले चामडे, अशुद्ध लोखंड वगैरे माल जास्त खपू लागला. १९३४-३५ साली हा माल रु. ९ कोटींचा तेथे विकला गेला. करार रद्द झाला तर या मालावर जकात बसेल. मॅग्नेशियम क्लोराइडचा खप केवळ या करारामुळेच वाढला. हे त्या धंद्यातील उत्पादकांनीच कबूल केले आहे. हा माल रु. २६ लाखांचा तेथे खपतो. जोशी म्हणतात जर इंग्लंडने सबलती रद्द केल्या तर इंग्लंडचा येथे येणारा जो कापड माल आहे त्यावर जकाती बसवून नुकसान भरून काढता येईल. पण त्यामुळे कापड महागेल व गिन्हाईकांवर बोजा पडेल. कराराचा काय परिणाम झाला हे पाहून सरकारी रिपोर्टांत असे म्हटले आहे की, इंग्लंडमधून येणाऱ्या ३४५ वस्तुंपैकी २६३ वस्तुंची आयात या करारानंतर घटली आहे, उलट अन्यदेशांतून येणाऱ्या ३५६ वस्तुंपैकी २२२ वस्तुंचीच आयात घटली आहे. कराराने गिन्हाईकांवर बोजा वाढला नाही. प्रत्येक देशाशी करार करणे जिकिरीचे आहे. व्यापारीतज्ञ बोलावून करावे असे सांगण्यात आले. जपानशी करार करताना व्यापाऱ्यांना बोलाविले. दोन्ही देशांचे व्यापारी काही करू शकले नाहीत. दोन्ही सरकारांनी शेवटी करार घडवून आणला. इंग्लंडचे धंदे निराळ्या स्वरूपाचे होऊ लागले आहेत. विशिष्ट प्रकारच्या उत्पादनाकडे (Specialised classes of goods) ते वळले आहेत. त्यांचा माल येथील उत्पादनाशी स्पर्धा करणारा नाही. या देशांत तयार होणारा माल हलक्या प्रतीचा आहे. या देशाला स्वर्धा अन्य देशांची आहे, इंग्लंडपासून नाही. पोलाद, कापूस, साखर, काळ्याच्या पेट्या, कागद, रेशीम, लोकर या धंद्यांतील अनुभव हाच आहे, व हीच गोष्ट टॅरीफबोर्डाच्या कामकाजांत अनुभवास आली आहे. म्हणून इंग्लंड-

पावून भीति नाही. ३३ बवें या देशांत मी सेवा केली आहे, त्याचें हितसंरक्षण करण्याचा मी प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे व त्याच दृष्टीनें मी म्हणतो की, हा करार एकदम रद्द करूं नका, विचार करा व जरूर त्या दुरुस्त्या घडवून आणा.”

नॉईस यांच्या भाषणानंतर १ बाजून १५ मिनिटे झाली म्हणून उपहारार्थ सभा तहकूब झाली. पार्टीच्या कचेरीत मी आलों. अनेक सभासद नाराज दिसत होते. डॉ. खरे संतप्त मनःस्थितीत होते. पंतजी पण संतप्त होते. “इस अंटमॉस्फीयरमें हमभी बोलना नहीं चाहते” असें ते म्हणाले. मी त्यांना सांगितलें, जें झालें त्याची चर्चा जरूर तर पुढें करूं, पण ठरल्याप्रमाणें काँग्रेसपक्षाची बाजू मांडणें जरूर आहे. मी बोललो नाही, तरी कांहींहि बिघडलें नाही. व्यक्तिः मला कांहींच वाईट वाटण्याचें कारण नाही. बऱ्याच चर्चेनंतर त्यांनीं बोलण्याचें मान्य केलें. त्यांना जरूर लागणारी पुस्तकें, टिपणें सर्व त्यांचीं त्यांना आणून दिलीं. माझीहि टिपणें त्यांनीं मागितलीं तींहि दिलीं. शेकडों सभांतून मी बोललो. सभागृहांतही मी अनेक वेळां बोलतो, पण काय असेल तें असो भाषणापूर्वीं कांहीं काळ अस्वस्थता होते. तिचा भीतीशीं विलकूल संबंध नाही हें जरी खरें, तरी आपल्याकडून संपूर्ण प्रयत्न तयारीच्या दृष्टीनें झालें कीं नाही या शंकेशीं निश्चित संबंध आहे असें वाटतें. भाषणापूर्वीं आराखडा तयार करतो, प्रयत्नांत कसूर करित नाही, पण शंभर टक्के आपली तयारी झाली असें कधींही वाटलें नाही. भाषणाला उभे राहातांच अस्वस्थता तर जातेच, पोटांत होणारी कालवाकालव बंद पडते व सभेवर नजर फिरवितांच आपलाच प्रांत आहे असें वाटूं लागतें. नवे विचार, नवे दृष्टांत, नव्या कोट्याहि येतात, किंबहुना तिसऱ्या बर्गाच्या तिकीट ऑफिस-जवळ जशी उतारुंची गर्दी असते तशी शब्दांची, दृष्टांतीची गर्दी होते व त्यांतून निबड करतां करतां पंचाइट होते हा माझा अनुभव आहे. लोकांना ‘हा जास्त बोलला असतां तर बरें’ असें बाटेंपर्यंतच वक्त्यानें बोलावें ही माझी दृष्टि आहे. हें सर्व खरें असलें तरी जर भाषण रद्द झालें तर मला खरोखरीच आनंद वाटतो. कर्तव्य म्हणून बोलतांना समरस झालेला दिसतो तरी वस्तुस्थिति तशी नसते. हौसेसाठीं बोलण्याचाच प्रसंग आला तर समरस होण्याचा संभव जास्त हें खरें. प्रस्तुतप्रसंगीं थोडेसें बोलावें असें मला वाटले होतें व कांहीं चर्चा झाल्यानंतर मी बोलावें असा आदेशही मिळाला, तथापि बोलावें लागलें नाही. यासुळेंही मी मनांतल्यामनां बसमाधानच पावलों हें सत्य आहे. पार्टीरूममध्ये असतांच अशी बातमी लागली

की ३-४ पंजाबी मुसलमान सभासद गडबडले असून ते सरकारच्या बाजूस जाणार. आमचा हिशोब ७३ आमच्या बाजूस व ६९ सरकारच्या बाजूस असा धरला होता. जर ४ फुटले तर ६९ मते दोन्ही बाजूस मिळतील व अध्यक्ष काय करतील हे उघड होतें. मी व इतर दोघे-तिघे ताबडतोब उठलों. सुमारे अर्ध्या-तासानंतर तीन पंजाबी मुसलमान सभासदांना गांठलें. जिनांनी मला विचारलें की, काय परिस्थिति आहे ? त्यांना नवीन घटनांची दखल दिली. सदरहू तिघां सभासदांना मी त्यांच्यासमोर नेलें. जिनांनी त्यांना स्पष्ट विचारलें की, 'तुम्ही काय करणार ?' ते बोलेनात. शेवटी त्यांनी शपथेवर सांगितलें की, जिनांच्या विरुद्ध मत देणार नाही. याचा अर्थ ते तटस्थ राहाणार. पण ते खरोखरच राहातील कां अशी शंका उत्पन्न झाली. लॉबीतून, लायब्ररीतून पंजाब सरकारचे अनेक अधिकारी दिवू लागले. २॥ वाजतां सभागृहांत चवथेला सुरवात झाली. पण माझा मोर्चा मी लॉबीत मांडला. आळीपाळीने सरकारी अधिकारी व प्रतोद व आम्ही या चार सज्जनांना आळवू लागलों. एकाला मी शेवटी सांगितलें की, 'तुम्हा-हातून तटस्थ राहाणें जमणार नाही. तू निघून गेलास तरच जमेल.' त्याने मानलें व तो निघून गेला. तथापि तिघे राहिलेच. हे तीन शिलेदार काय करणार याची सारखी भीति होतीच.

सभागृहांत पंतर्जीची भिडवाणी गर्जत होती. मोदी यांचें मतपरिवर्तन झालें आहे जश्वं टीका करून मोदींच्या मतेंसुद्धां हा करार सर्वस्वी यशस्वी झाला नाही. असें आहे तर तो रद्द होणेंच दृष्ट आहे असें प्रतिपादिलें. नंतर हा करार कसा झाला यासंबंधी विवेचन करून इंग्लंडने धाक दाखवून ओटावा योजना घडवून आणली हें स्पष्ट केलें. " १९२९-३० पासून १९३१-३२ पर्यंत इंग्लंडचा निर्यात व्यापार शे. ६५ टक्के कमी झाला होता व आयात व्यापार फक्त ५६ टक्केच कमी झाला होता. व्यापाराची तोंड मिळवणी करणें जरूर होतें म्हणून ही योजना झाली. उलट १९२९-३० सालापासून हिंदुस्थानचा माल इंग्लंडमध्ये वाढत्या प्रमाणावर निर्यात होत होता, तर इंग्लंडचा माल या देशांत सारखा कमी प्रमाणांत येत होता. व्यापारी आढावा अशा रितीने हिंदुस्थानला अनुकूल होत चालला होता. सन १९२९-३० मध्ये व्यापारी आढावा रु. ३१ कोटींचा हिंदुस्थानला प्रतिकूल होता. सन १९३०-३१ मध्ये तोंड मिळवणी झाली होती. हिंदुस्थानला कराराची गरज नव्हती. १९३२-३३ साली हिंदुस्थानचा इंग्लंडमधील निर्यात व्यापार कमी झाला

हा कराराचा पहिला परिणाम, सन १९३३-३४ मध्ये थोडा सुधारला. तथापि ही जी सुधारणा झाली ती करारामुळे नव्हे. सन १९३४ च्या जगतीक व्यापाराच्या पाहणी-रिपोर्टीत असे म्हटले आहे की, 'सन १९३३ च्या अखेरीस व १९३४ च्या सुरुवातीस उद्योगप्रधान देशांत कच्च्या मालाला मागणी वाढल्यामुळे शेती-प्रधान देशांतलिल निर्यात व्यापार वाढला.' यावरून जी व्यापार-वाढ झाली ती सर्वत्र झाली. जगाचा व्यापारही सन १९३३-३४ साली ४ टक्के वाढला. सन १९३४-३५ साली ५ टक्के वाढला. या स्थितीत या देशाच्या व्यापारांत झालेली वाढ सबलतीच्या धोरणाचा परिणाम नव्हे. करारांतील योजनेमुळे इंग्लंडने कापूस जास्त घेतला हेंही खरे नाही. वरील रिपोर्टीत असे म्हटले आहे की, "१९३३-३४ साली अमेरिकेतील कापूस बाजार अस्थिर होता. मोठ्या प्रमाणांत तेथे कापूस मिळणे शक्य नव्हते," याशिवाय डॉलर हुंडणावळ पाहतां इंग्लंडला हिंदुस्थानांतून कापूस मागविणे स्वस्तार्थीचे होते. अमेरिकेच्या कापसाच्या भावापेक्षां तीस टक्के कमी किंमत हिंदी कापसाला इंग्लंडमध्ये येत होती. व्यापार कांहीं नुक-सानीसाठी कोणी करीत नाही. सन १९२१ ते ३० या दहा वर्षांत रु. ४५० कोटीचा माल इंग्लंडने या देशापासून जास्त घेतला. किती निष्ठुरपणें हें शोषण चालले आहे! पण मी आणखी बोलत नाही. एका हिंदी मंत्र्याने या धोरणानें हिंदुस्थान पांढरा पडला (Bled white) असें स्पष्ट म्हटले आहे. नुसत्या व्यापारांत रु. ४५० कोटी काढले याशिवाय अन्य आर्थिक व राजकीय फायदे इंग्लंडने उठवले ते निराळेच !! हिंदुस्थानच्या व्यापाराचे स्वरूप म्हणजे इंग्लंडकडून येणारा जास्त माल मुकाट्याने व्यावसायिका व त्याची फेड करण्याकरितां जगभर माल धाडावयाचा ही परि-स्थिति करारानें बदलली नाही. करार दोघांना सारखा फायदेशीर आहे असें जे डॉ. मथार्ड म्हणतात ते चुकीचे आहे. आयात-निर्यात मालाची तोंडमिळवणी या दोन देशांत करारानें होत नाही. उलट तफावत वाढतच आहे. जगाची वेढ घालविणे या स्थितीत हिंदुस्थानला नुकसानकारक आहे. इंग्लंड अन्यदेशांना रुपये ३ चा माल वाढते व रुपये ४ चा त्यांच्यापासून खरेदी करते असें प्रमाण आहे. हिंदु-स्थानांत मात्र जास्त माल घाडून कमी माल खरेदी करते. फक्त हिंदुस्थानच्या व्यापारांतच अनुकूल आढळा इंग्लंडचा आहे. करारानें इंग्लंडचा माल जास्त जास्त आला, तफावत वाढली व अन्यदेशांशी जें व्यापाराचे स्वरूप या देशाचे होते तें पार बदलले. त्या देशांनी प्रतिरोधक हलका केले. हिंदुस्थानने हें धोरण स्वीकारावे.

ह्याची भावना ठेवावी असें मी केव्हांही म्हणणार नाहीं. इंग्लंडचें नुकसान व्हावें म्हणून मी कांहीं करणार नाहीं व त्यासाठीं करार रद्द करा असें कोणीं म्हणत नाहीं. पण करारानें दोन्ही देशांच्या स्थितींत काय फरक झाला हें पहा. करारानंतर इंग्लंड-मधील उत्पादन वाढलें व प्रतिकूल असणारा व्यापारी आढावा यासाठीं ३७ दशलक्ष पौडांनीं अनुकूल झाला. उलट या देशाची स्थिति पहा. रेल्वेचा व्यवहार नुकसानीत आला, ओटावा करारामुळें फ्रान्समध्ये शेंगदाणा कमी गेला व त्यामुळें रेल्वेला वाहतुकीची प्राप्ति कमी झाली असें व्यापारमंत्री यांनींच कबूल केलें आहे. अन्य देशांत भाव सुधारले. येथील भाव सर्व जगांत कमी आहेत. तयार मालापेक्षा कच्च्या मालांचे भाव तर आणखी कमी आहेत. प्रत्येक प्रांतिक सरकार बजेटांत तूट आली म्हणून ओरडतें आहे. सर्व जगभर मंदीई संपून गरीब देशमुद्दां सावरूं लागले आहेत. आमचा देश मात्र जास्त इलाखीत जात आहे. इंग्लंडच्या तयार मालाला येथें आपोआप संरक्षण मिळतें आहे. सबलतीच्या जकातीचा परिणाम अन्य देशांच्या मालापेक्षा इंग्लंडच्या मालावर कमी जकात असा असल्यामुळें या देशाला संरक्षण आपोआपच मिळतें. अन्य देशांचा माल महाग पडतो. उलट सर्व देशांच्या मालावर सारखी जकात बसविली तर येथील घंद्यांना स्वर्धा कमी होईल. ते तेजीत येतील. ब्रिटननें येथील ज्या मालाला इंग्लंडमध्ये सबलत दिली आहे, तो माल इंग्लंड काढीतच नाहीं. तेथील घंद्यांना सबलतीमुळें बिलकुल धोका नाहीं, उलट फायदाच आहे. सर्वत्र स्वावलंबी असावें असें घोरण स्वीकारलें जात आहे. म्हणून ज्या देशांत कच्चा माल मुबलक, त्यांचें भवितव्य उज्ज्वल आहे. प्रामाणिक करार करण्यास हा देश नेहमींच तयार आहे. आर्थिक व राजकीय उन्नती राष्ट्रांनें आपली आपणच करावयाची असते. ”

सर्व विरोधी पक्षांतर्फें समारोप करण्याकरितां जिना हे उभे राहिले तेव्हां सर्वत्र टाळ्या पडल्या. “ फडणिसांनीं कांही दिवसांपूर्वीं राज्यकारभाराची जबाबदारी अमुक अमुक कलमाखालीं सरकारची आहे म्हणून बजेट फेटाळलें तरी शिकेबाजी करून आम्ही तें पास केलें असें सांगितलें होते ” जिनांनीं सुरवात केली. “ मला तर ते फडणीस वाटतच नव्हते, कारण ही भाषा फडणिसाची नाही. भाडें वसूल करणाऱ्या भय्याची आहे. पण आज व्यापारमंत्री म्हणतात कीं, या ठराबाबाबत हें सभागृह ठरवील तें सरकार मान्य करील. कोठपर्यंत, पांच बाजेपर्यंत, मतनोंदणी होईपर्यंत! नंतर राज्यकारभाराची जबाबदारी शरिरानें येथें समाप्त डाउनिंग स्ट्रीट-

मध्ये, व डोक्यानं बेस्टमिनिस्टरमध्ये राहाणाऱ्या सरकारकडे जाणार हे स्पष्ट आहे ! ! आमची खात्री होणे शक्य नाही मग भाषणे कशाला केलीत ! हा आमचा अपमान आहे. अजून हा करार या देशाच्या हिताचा आहे अशी खात्री माझी पटवा, मी त्याप्रमाणे मत देईन ” ‘ कांहींची खात्री पटविणे अशक्य असें मी म्हणतो ’ नॉईससाहेबांनी उठून सांगितलें. “ ठीक, निदान कांही माणसें तरी विचार करून मत देणार आहेत ! ! ही दुरुस्ती मला मान्य आहे. कसा करार झाला ? कां झाला ? १९३१ साली इंग्लंडनें सुवर्णचलन सोडलें. तेव्हां इंग्लंडनें बसाहतींना विचारलें कां ? या देशाला विचारलें कां ? १९३२ साली जकाती बसविण्याचा कायदा केला, तेव्हां विचारलें कां ? उलट कायदा केला आणि दम दिला कीं, सहा महिन्यांत आम्ही म्हणतो त्या योजनेंत या नाहींतर तुमच्या मालावर जकाती बसवूं. हिंदुस्थान सरकारनें हुकुमाप्रमाणे प्रतिनिधी घाडले. ज्यांना कोणीही येथें महत्त्व दिलें नाहीं, जे प्रमुख व्यापारीही नव्हते, अशांना घाडले. हिंदी व्यापाराचे खरे प्रतिनिधी गेले नाहींत हे सरकारलाही मान्य करावें लागलें. जे गेले त्यांनीं काय केलें ? जर योजनेंत शिरलें नाहीं तर नुकसान होईल हाच विचार त्यांना सतावीत होता. (It was no longer a question of what 'India stood to gain, but what she stood to lose.) कराराची किंमत विमा स्वरूपाची, नुकसान प्रतिबंधक व नुकसान निवारक आहे असें व्यापारमंत्री म्हणतात. त्याहीवेळीं तीच वृत्ति व आजही करार रद्द झाला तर नुकसान होईल हीच वृत्ति त्यांच्या भाषणांत दिसते. ओटाव्याच्या योजनेसंबंधीं बोलाबयाचें म्हणजे आमच्या प्रतिनिधींनीं घात केला. पहा काय कबुली दिली ती ! इंग्लंडचें मुख्य प्रधान यांनीं त्यावेळच्या भाषणांत खालील उद्गार काढले आहेत. “ कांहीं बस्तुंबाबत ब्रिटिश मालावर तुम्ही (हिंदी प्रतिनिधि) अन्यदेशांच्या मालापेक्षां कमी आयात-दर लावले आहेत हे तुम्ही इंग्लंडवर कांहीं मेहेरबानी करण्याकरितां नव्हे, अगर साम्राज्यविषयक सबलतीचें तत्त्व मान्य केलें म्हणून नव्हे, तर केवळ हिंदुस्थानच्या हितार्थ तुम्ही केलें असें मला सांगण्यांत आलें आहे, म्हणून कृतशता दाखविणें चूक हाईल. परंतु जे इंग्लंडच्या हिताचें आहे तेच हिंदुस्थानच्या हिताचें तुम्हास आढळलें याबद्दल समाधान मात्र मी व्यक्त करतो. अशाच रितीनें अनेक बाबतींत हिंदी उद्योगधंदे हे इंग्लंडला स्पर्धा करणारे न होतां पूरकच होतील असें आढळून येईल, अशी माझी खात्री आहे. (I am informed that in respect of

certain classes of goods you have lower duties on British than on foreign products, but this differentiation was as a matter of historical fact made solely in the interest of India, and without any desire to confer a favour on this country or from any belief in the policy of Imperial Preference. I suppose, therefore, that I would be wrong in expressing gratitude for the differentiation, but I cannot refrain from expressing my satisfaction that it has been found to be in the interest of India to do what is undoubtedly in the interest of this country and I am confident that in other directions also, it will be found that Indian Industries are complementary rather than competitive with British.”)

आमच्या प्रतिनिधींनीं खालील तारे तोडले म्हणूनच मुख्य प्रधान वरील प्रमाणें बोलला.

(“Theoretically it might seem that preference in the case of protective duties would be excluded altogether; but practically the result has been different. One of the most interesting things about the Indian system of protection is, that it has led directly to what has been in effect if not in intention a preference for Empire goods. In the cases of iron and steel and cotton-piece-goods it has been found that the imposition of a lower duties on goods made in United Kingdom is entirely consistent with Indian interest.”) तत्सुतः जरी संरक्षित वस्तूंच्या आयातीवर सवलत देणें योग्य नसलें तरी, तशी सवलत दिल्यानें हिंदुस्थानच्या त्या वस्तूंच्या उद्योग-धंद्यांना नुकसान न पोहोचतां त्या त्या ब्रिटिसमालाला उत्तेजन मिळालें ही कबुली घातुक आहे; व वस्तुस्थितीही तशी नाहीं. पोलादाबाबत वस्तुस्थिति तशी नाहीं. १९३० सालीं कापडसंरक्षणार्थें बिल (Textile Protection Bill) आलें तेव्हां ‘इंग्लिशमालावर सवलतीचे दर जर तुम्ही मान्य केले नाहींत तर बिल परत घेऊं’ असें पिस्तूल रोखून इंग्लंडला सवलतीचे दर देण्यांत आले. ‘जर तुम्ही बिल बदलाल तर तें परत घेईन’ अशी धमकी व्यापारमंत्र्यानें दिली होती. हिंदुस्थानच्या हितार्थें इंग्लिश कापडावर सवलतीची जकात ठेवली हें म्हणणें खोटें आहे. कराराच्या बेळीं व्यापार विघडला होता म्हणून करार केला, आतां सुधारला कां ? नॉईस म्हणाले कीं, कांहीं सुधारणा करणें जरूर आहे. सरकारनें या दृष्टीनें काय

केले ? ” “ प्रचार ” श्री. जोशी हळूच बोलले. “ सरकार कमिटी नेमून कालहरण करूं इच्छितें. कमिटीनें कांहींही शिफारसी केल्या तरी शेबटीं इंग्लंडनें त्या मानल्या पाहिजेत. नाहीं मानल्या तर हा करार चालूच रहाणार. त्यापेक्षां रद्द करण्याची नोटीस देणें व सहा महिन्यांत निरनिराळ्या देशांशीं—इंग्लंडशीं सुद्धां—नवीन करार करणें हेंच योग्य होईल; हा काहीं बरवरचा प्रश्न नाहीं. ज्या दिवशीं ओटावा करार झाला त्यादिवशींच हिंदी व्यापाराचें जहाज बुडालें आहे—फुटलें आहे—त्यांतूनच कांहीं-तरी काढण्याचा आमचा प्रयत्न आहे. तीन वर्षे करार होऊन झाली, चांगला की बाईट ठरला हें अजून सांगता येत नाहीं हें आश्चर्य आहे. येवढे मोठे व्यापारी येथें आहेत. कराराच्या वेळच्या सभागृह—कमिटीतील अल्पमतवाल्यांनीं हा करार हितावह नाहीं हें स्पष्टपणें सांगितलें होतें. ३१ टक्के व्यापार इंग्लंडशीं आहे तो राखावा म्हणून ६९ टक्के व्यापार ज्यांच्याशीं आहे त्यांचें वैर कां संपादन करावयाचें? अन्यदेशांनीं करार झाल्याबरोबर उपाययोजना स्वाहिताच्या दृष्टीनें केली, आमचा व्यापार घटला. इंग्लंडशीं करारांत गुंतलों म्हणून अन्यदेशांशीं करार करण्यांत अडचण येत आहे. मुख्य मुख्य माल इंग्लंडनें गुंतवून घेतला मग इतरांशीं करार करतांना त्यांना काय द्यावयाचें हा प्रश्न येतो. हा करार रद्द झाला तरच आम्हीं मोकळे होऊं. चांगलें व्यापारी करार अन्य देशांशीं करूं शकूं. आम्हाला सांगण्यांत आलें कीं या करारापासून इंग्लंडचें नुकसान झालें; अरेरे ! अशी स्थिति असेल तर—इंग्लंडवर या करारानें अन्याय होत असेल तर—मग तो रद्दच करणें जरूर आहे. कमिटी नेमा वगैरे बनवावनाचीच्या प्रकारांस सभागृह बळी पडणार नाहीं. इतर बसाहतींचीं कराराची मुदत सन १९३७ पर्यंत आहे, तेथपर्यंत लोंबकळत ठेवण्याचा हा डाव आहे. कमिटी नको, प्रथम करार रद्द करणें जरूर आहे. कमिटीच्या खोड्यांत पडूं नका.” असें बजावून जिनांनीं आपलें भाषण संपविलें.

शेबट्या अंक मुरू झाला. चर्चेचा समारोप सरकारतर्फें करण्याकरितां, उत्तरादाखल भाषणाकरितां—सर महंमद झाफरउल्ला, व्यापारमंत्री, उभें राहिले. तीन दिवस झालेल्या चर्चेतील मुख्य मुख्य मुद्यांना त्यांनीं उत्तरें देण्याचा प्रयत्न केला. “ इंग्लंडनें करार रद्द करावा म्हणून नोटीस दिली नाहीं म्हणजे तो करार फायदेशीरच आहे असा निष्कर्ष काढणें बरोबर होणार नाहीं. खुद्द इंग्लंडमधील संयुक्त व्यापारीसंघ करार दुरुस्त करा असेंच म्हणत आहे. दम देवून करार घडवून आणला हें खरें नाहीं. प्रातिनिधि गेले, त्यांनीं विचार केला, करार करणें त्यांच्या बुद्धीला

फायदेशीर वाटलें म्हणूनच केला. सरकारनें पूर्वी कमिटी बोलावून कांहीं रिपोर्ट केला, त्याप्रमाणें जर सरकारनें ठराव आणला असता तर सभागृहानें असा आरोप केला असता की सरकारनें आपलें मत पक्कें केलें आहे, आतां चर्चेला बाब कोठें आहे ! हो किंवा नाही म्हणून मते नोंदवावयाची ! आणलेला ठराव हा आरोप टळावा, उपलब्ध माहिती घेऊन कमिटीनें शिफारसी कराव्यात याच हेतूनें आणला आहे. करार केला. त्यावेळीं सवलतीच्या वस्तूंचा व्यापार घटेल असें वाटलें म्हणून केला. बिनसवलतीच्या वस्तूंचा व्यापार वाढला म्हणून करार करणें जरूर नव्हतें हें म्हणणें तर्काला धरून नाही. बिनसवलतीच्या वस्तुंवरहि कदाचित् करार झाला नसता तर आयात जकात बसली असती. बिनसवलतीच्या वस्तूंचा व्यापार इंग्लंडशीं कमीच झाला आहे. या विचारसरणीविरुद्ध ही विचारसरणी असू शकेल. अनेक दृष्टीकोन असू शकतील. आणि त्यांचा परामर्ष कमिटी खास घेईल. तीन वर्षे सरकारनें मिळालेला अनुभव लक्षांत घेवून कांहीं केलें नाही हा आरोप खरा नाही. करार रद्द करण्याची नोटीस दिली नाही हें खरें. तथापि भाताच्या बाबतीत इंग्लंडकडून स्पॅनिश भातावर जास्त जकात बसवून घेतली. थोडी जकात होती म्हणून एकदम भाताची आयात स्पेनमधून वाढली, ब येथील मालाला स्पर्धा उत्पन्न झाली. जकात वाढल्याबरोबर स्पॅनिश भात इंग्लंडमध्ये येईनासें झालें. तसेंच शेंगदाणा एकदम मांचुरियामधून इंग्लंडमध्ये येऊं लागला व त्याबरोबर येथील मालाला मागणी कमी झाली. हिंदुस्थान सरकारच्या विनंतीस मान देऊन मांचुरियांतून येणाऱ्या शेंगदाण्यावर १० टक्के जकात इंग्लंडनें गेल्या वर्षी बसविली. कॉफीच्या बाबतीत आमच्याच व्यापाऱ्यांची चूक आहे. कारण त्यांनीं सवलतीचा फायदा घेतला नाही. व्यापारी दृष्टीनें कराराची चर्चा अनेक सभासदांनीं केली नाही. राजकारण त्यांत घुसडलें. करार केल्यानें व्यापारी स्वातंत्र्य गेलें हेंही खरें नाही. साडेचार कोटी रुपयांचें नुकसान करार रद्द केला तर व्यापारी दृष्टीनें येईल; आणि हें भरून काढावयाचें म्हणजे अनेक देशांशीं करार करून, ब हें सर्व देश लहानसहान गिऱ्हाइकें आहेत. व्यापाऱ्यांची मदत घेऊन करार करावयाचे म्हणजे या सभागृहानें आपलें कर्तव्य ब जबाबदारी सोडण्यासारखें आहे ! ! खरी जबाबदारी या सभागृहाची आहे व ती पार पाडण्यासाठी योग्य मार्ग म्हणजे कमिटी नेमून चर्चा करून नंतर निर्णय घेणें हाच होय. २।४ महिन्यांनीं कांहीं जास्त नुकसान होणार नाही. सन १९३७ चर्यंत तो लोंबकळत ठेवण्याचा यांत डाब नाही असें सरकारतर्फे मी सांगतो. या उपर सभा-

गृहाला योग्य वाटेल तें करावें," अशी अखेरची निराशेची भाषा काढून ते खाली बसले. दीडतास बोलून ते थकले होते, पराभवाची छाया त्यांच्या भाषणावर पडली होती. प्रतोदाकडून येणारी बातमी आनंद देणारी नव्हती. भाषण सुरुवातीस त्यांना कांहीं सभासद जे सरकारने गटबिले होते, ते सभागृहांतून अदृश्य झाल्याचें वृत्त कळलें होतें. व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षाही ठरावामार्गे होती. मुसलमान सभासद ५।१० ने त्यांना अधिक मिळते तर ठराव पास झाला असता व हिंदुस्थान सरकारांत त्यांची प्रतिष्ठा वाढली असती असें मत बोललें गेलें होतें. त्यांचें भाषण चालूं असतांच मी व आणखी दोघे काँग्रेस सभासद, तीन पंजाबी मुसलमान सभासदांच्या पाळतीवर होतो. मातिन चौधरी पण सावध असून कोंकरे संभाळीत होतें. भाषण संपतांच टाळ्या पडल्या. मतनोंदणीची घंटा झाली. तिधा इस्लामियांची गडबड सुरू झाली. आंत राहातील तर मत आमच्या विरुद्ध देतील, सरकारी अधिकाऱ्यासमोर धोर धरणार नाहीत. मी त्यांना लायब्ररींत नेलें व एक तर हिजरात करा—निघून जा—नाहीतर लायब्ररीच्या गार—ए—हीरांत—महंमद पैगंबर ज्या गुहेत बसले तिचें नांव—गुपचुप बसा. दारें बंद झाली म्हणून येऊं शकलों नाही असें सांगतां येईल. घंटा बंद झाली. पटकन मी लॉबींत आलो. दार बंद झालें. बुद्धि फिरण्याला आतां संधी नाही अशी खात्री झाली व आंत येवून जिनांना जें झालें तें निवेदन केलें. मतनोंदणी झाली व ७० विरुद्ध ६५ मतांनी जिनांची सूचना पास झाली. टाळ्यांनी व स्टॅपिंगनी सभागृह दुमदुमलें. मतनोंदणीच्या वेळीं क्षणभर विजेचा प्रवाह बंद पडला होता, पण लागलीच प्रकाश झाल्यामुळे प्रसंगांत नाट्य उत्पन्न झालें. आमच्या बाजूनें ब्रह्मी सभासद डॉ. थीन मॉंग व बा सी यु यांनी मतें दिली. डॉ. डिप्रोझा यांनी जेव्हां आमच्या लॉबींत प्रवेश केला तेव्हां आम्ही स्वागत करून त्यांच्याजवळ कॉफीपानाची मागणी केली !! कलकत्त्याचे व्यापारी प्रसिद्ध सनातनी गृहस्थ वैजनाथ बजोरिया यांनी सरकारतर्फें मत दिलें. तीच गोष्ट अजमीरच्या कोटवाधीश भागचंद सोनी यांनी केली. सभा संपली. सात बाजून गेलें होतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पक्षसभेची सूचना नेत्यांच्या सांगण्यावरून दिली, व सुशोभित व सुप्रकाशित रस्त्यांच्या बाजूच्या हिरवळीवरून गप्पा मारीत मारीत जमावाजमावानें आम्ही परतलों. नव्या दिल्लीला थडग्यांचें नगर (City of Tombs) असें म्हणतात. आज त्यांत एकाची आम्ही भर टाकली होती, फक्त शोकापेवजी आनंद करीत होती.

घरी येतांच भुलाभाईंनी डॉ. खरे यांनी पक्षाचा राजिनामा दिला आहे तेव्हा तुम्ही त्यांना भेटा व यांतून काहीतरी मार्ग काढा असा निरोप घाडला, असे काही तरी होईल असे वाटतच होते. डॉ. खरे हे जितके भावनावश आहेत तितकेच ते करारीही आहेत हे मला माहीत होते. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच त्यांच्या बंगल्यांत गेलो. त्यांनी राजिनामा देण्याची कारणे सांगितली. मी त्यांना झाले ते बाजूला सारून राजिनामा परत घेण्याविषयी विनंती केली व ती त्यांनी ऐकली. डॉ. खरे यांचा राजिनामा पक्षसभा भरण्यापूर्वीच परत घेण्यांत आल्यामुळे डॉ. देशमुख यांच्याबद्दल चर्चा करून वेळ घालविण्यांत काही अर्थ नाही असे नेत्यांनी ठरविले व पक्षसभेत चालू अधिवेशनाचे समालोचन करण्यांत आले. बजेट फेटाळले, ओटावा करार रद्द करावा हे ठरविले, अन्य कित्येक प्रश्न लोकमताच्या दृष्टीने चर्चिते, सरकारचा अनेकबेळां पराभव करून सरकार लोकमताला जुमानित नाही हे जगाच्या दृष्टीस आणले, हे फायदे कमी होते असे नव्हे. एप्रिलच्या दुसऱ्या आठवड्यांत लखनौला काँग्रेसचे अधिवेशन होते त्यापूर्वी हा पराक्रम झाला असल्यामुळे त्याचा परिणाम काँग्रेसच्या भावी राजकारणावर होणे साहाजिकच होते. एप्रिलच्या ५ व्या तारखेस भुलाभाई यांच्या निवासस्थानी ऑल इंडिया पार्लमेंटरी बोर्डाची सभा भरली. डॉ. अन्सारी हजर होते. बोर्डावर मी निवडून आलो होतो व श्री. जेधे यांना अधिक सभासद म्हणून घेतले होते. बोर्डापुढे मुख्य विचार प्रांतिक निवडणुकीचा होता. निवडणुकी सन १९३७ च्या सुरवातीस होणार हे ठरले होते. काँग्रेस, पक्ष या नात्याने त्या लढविणार हे ठरले होते. निरनिराळे मतदारसंघ तयार झाले होते. काही किरकोळ बाबी ठरावयाच्या होत्या. प्रांतवार परिस्थितीची माहिती देण्यांत आली. महाराष्ट्रासंबंधी मी या बाबतीत एक टिपण केले होते, त्या आधारेने मतदारसंघ, मतदार बर्गाचे स्वरूप, जातिविषयक विचारप्रवाहांचा संभवनीय परिणाम, मतदान पद्धतीच्या अडचणी, कार्यक्रम, विरोधी उमेदवार व पक्ष, यांची साधनसामग्री व संघटना, काँग्रेसच्या प्रांतिक संघटनेतील दोषस्थले व यश मिळविण्याच्या दृष्टीने काही सूचना यांवर विवेचन केले. कोठल्याही दुसऱ्या प्रांतातील बोर्डाबरील सभासदाने इतका पद्धतशीर प्रयत्न केला नाही म्हणून डॉ. अन्सारींनी अभिनंदनही केले. त्याचवेळी मध्यवर्ति असेंब्लीतील काँग्रेसपक्षापैकी काहीनी प्रांतांत जावे असे सुचविण्यांत आले. सामान्यतः हे मला मान्य होते पण मी व जेधे तयार नाही हेही सांगून टाकले. सन १९३०-३१ व १९३२-३३ च्या निवडवळीनंतर ब्राह्मणः

ब्राह्मणेतरवादाचे तीव्र स्वरूप नष्ट झाले होते. अनेक ब्राह्मणेतर कार्यकर्ते चळवळीत सामील झाले होते. तुरुंगांत एक ठिकाणी राहून, अनेक गैरसमज उभय जमातींतील कार्यकर्त्यांचे कमी झाले होते. नवी मैत्री उत्पन्न होत होती. एकत्र येण्याने व एकत्र कार्य करण्याने अविश्वास कमी होत होता. 'जेधे-गाडगीळ' यांची निवडणूक हे या नवीन भावनेचे पहिले यश, पहिले फळ, होते. जेधे-गाडगीळ या व्यक्ती नसून एक संयुक्त व सामर्थ्यवान भावना, सामाजिक व राजकीय, बनत चालली होती. ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर हे वंशदृष्टीने, संस्कृतीच्या दृष्टीने दोन वर्ग नाहीत, आर्थिक हितविरोध यांत नाही, असे सूक्ष्म दृष्टीने पहाणारांस दिसून येण्यासारखे होते. सह-मोजनाचा व भक्षामक्ष्यवाचकचा प्रश्न परिस्थितीने सोडवीत धाणळाच होता. बेल-बागेच्या विण्णूशेजारी व टिळकस्मारकाजवळ इराणी हॉटेले आल्यानंतर तेथे येणारे गिन्हाईक तेथील वस्तीतील लोकांचेच असणार हे उघड होते. रोटीबंदीचा तट जमिनदोस्त झाला होता. खाण्याविण्यावरून श्रेष्ठता दाखविणारा भाव आता उरला नव्हता. तथापि अंतःकरणापासून हे दोन्ही वर्ग एक झाले होते असे मात्र नाही. ते व्हावेत हे महाराष्ट्राच्या उन्नतीच्या दृष्टीने अवश्य होते. समाजाची रचना जन्मावर आधारली जाणें अनिष्ट, हे समजले होते पण त्यापुढे प्रगति होत नव्हती. ब्राह्मणेतर वर्ग श्रमजीवि व ब्राह्मणवर्गही श्रमजीवि होता. श्रमाचे स्वरूप निराळे होते. समाजाची संपत्ति व संपत्तीच्या उत्पादनाची साधने, ज्या वर्गाच्या हातांत होती तो मोठ्या प्रमाणांत भाषेने, संस्कृतीने, विचाराने, बर्तनाने, महाराष्ट्रीय नव्हता व अजूनही नाही. त्यापैकी काही भाग या प्रांतांतील जीवनाशी समरस झाला आहे हेही खरे, त्यांनी आपली भविष्याची पडशी आमच्याच ओसरति ठेविली आहे, व आमच्या सुखदुःखांत ते वाटेकरी आहेत हे खरे. पण हे प्रमाण अल्प आहे. काँग्रेसने बहुजन समाजाचे बाली हे ब्रीद उघड स्वीकारिले पाहिजे व त्यांत कोणाचाही रोष आला तरी चालेल, ही वृत्ति स्वीकारणे जरूर होते. एकदम समाजसत्तावाद स्वीकारा असे कोणीही म्हणत नव्हते. आर्थिकदृष्ट्या बहुजन समाज व ब्राह्मण वर्ग हे सारखेच दरिद्री होते व आहेत. यादृष्टीने काँग्रेसने बहुजन समाजाचे खरेखुरे नेतृत्व स्वीकारून महाराष्ट्रांत वागले पाहिजे असे माझे मत होते व हे करावयाचे तर काँग्रेसची संघटना व सामर्थ्य यांत बहुजनसमाजाचे कार्यकर्ते येणे, व जाणणे जरूर होते. काँग्रेसमधील कार्यकर्ते मोठ्या प्रमाणांत ब्राह्मण वर्गातील होते, त्यांतील सर्वच काही जातिनिष्ठतेपासून सर्वस्वी अलिप्त नव्हते.

वर्गनिष्ठ दृष्टीकोनही त्यांच्यांत प्रसंगी दिसून येई. तथापि काँग्रेस व सत्यशोधक यांची एकजूट झाल्यास सामाजिक व राजकीय परिणाम चांगले होतील, महाराष्ट्राचे पाऊल पुढे पडेल; नेते व अनुयायी यांच्यांत आपुलकीची भावना उत्पन्न होईल, व हीच यशाची किल्ली आहे अशी माझी विचारसरणी होती व आहे. शरिराचे कातडे व रक्तमांस हे जसे एकजीव, कातडे सोळले गेले अगर कापले गेले तरी ताबडतोब आतूनच नवीन कातडे येत, तीच स्थिति समाज व त्याचे नेतृत्व यांत असणे इष्ट आहे. नेतृत्व म्हणजे नुसते कवच नव्हे किंवा शोभा देणारी पिसे नव्हेत. सामुदायिक जीवनाचा उत्कर्ष व उठाव, भावना व संवेदना, त्यांत असली पाहिजे. मलबार हिलवर राहून व त्याला अनुषंगिक भावना व राहाणी ठेऊन भेंडीबाजा-रांतील जनतेशी खरेखुरे समरस होणे हे कठीण आहे. वर्गभावना मनाला पटून-सुद्धा संयमित ठेवणे कठीण असते व ती निर्मूलन करणे तर फारच दुष्कर. निवर्गी व निगर्वी होऊन बुद्धिमंतांनी बहुजन समाजाच्या अंतःकरणांत शिरावे हा खरा मार्ग पण तो अत्यंत अवघड आहे. बहुजन समाजांतील व्यक्ति शिक्षणाने, संघीने, सहकार्याने नेतृत्व स्वीकारतील तर हे कार्य जास्त सुकर होईल हे स्पष्ट आहे. शिक्षण व संघी मिळून सेवेऐवजी स्वार्थाचा रस्ता स्वीकारणारेही सर्वत्र समाजांत असतात हेही खरे. तथापि बरील विचारसरणीने काम करणे हे योग्य व म्हणूनच तेच करण्याच्या दृष्टीने व महाराष्ट्रांतही एकजूट व्हावी व प्रयत्न करण्यास मोकळे असावे म्हणून प्रांतिक निवडणुकीस उभे न राहण्याचे आम्ही ठरविले. पार्लमेंटरी बोर्डातील चर्चेतहि या विचारसरणीचा थोडा उल्लेखही आला. पार्लमेंटरी बोर्डाच्या सभेनंतर लखनौच्या काँग्रेसमध्ये सदरहू बोर्ड रद्द करण्यांत आले व निवडणुकीबाबतचा सर्व अधिकार काँग्रेसने आपल्याकडे घेतला. हे काम बर्किंग कमिटीने करण्याचे ठरविले. अनेक दृष्टींनी हा निर्णय योग्य होता.

लखनौच्या अधिवेशनांत सर्वत्र विधिमंडळांत झालेल्या कार्याबद्दल व विशेषतः ओटावा करार रद्द करण्याचे सभागृहाने ठरविले याबद्दल लोक खुष होते. हिंदु-स्थानभर वर्तमानपत्रांतून अभिनेदनपरच लिहिण्यांत आले होते. सभागृहावर निर्णयाची जबाबदारी सरकारने टाकली व सभागृहाने राष्ट्रीयवृत्तीस साजेल अशीच ती पार पाडली असे सर्वांचे मत होते; व त्यादृष्टीने अधिकारग्रहणाच्या प्रभास चालना मिळाली. लखनौच्या अधिवेशनांत या प्रभाची चर्चा झाली पण निर्णय घेतला गेला नाही हे खरे. तथापि अधिकारग्रहण काँग्रेस करणार या दृष्टीने महंमदी मन

मुबे बांधणारे सद्ग्रहस्थ संस्थेने बाढू लागले. लखनौस, कॉंग्रेसचे पुढील अधिवेशन महाराष्ट्रांत भरावे असे ठरले. कॉंग्रेस अधिवेशन संपताच दिल्लीस आम्ही परतलो. ता. २३ एप्रिल १९३६ रोजी दिल्लीचे चालू वर्षाचे अधिवेशन संपले. आम्हा, मथुरा, हरिद्वार वगैरे शहरे सहकुटुंब पाहून पुण्यास परतलो. शेवटच्या दिवशी पक्षाची वार्षिक सभा होऊन पुन्हां प्रतोद म्हणून निवडला गेलो. समेत एकंदर अधिवेशनाचे समालोचन करण्यांत आले व आम्ही आमची पाठही योपटून घेतली!! निवडणुकीच्यामागील वृत्तीपासून आम्ही दूर दूर जात होतो. पुन्हां पुन्हां स्तुति करून व करवून करीत असलेले अल्प, महनीय आहे असे मानीत होतो व मासवितही होतो. परिणाम असा झाला की जनता जास्त जास्त सनदशीर वृत्तीची होऊ लागली. कार्यकर्ते निवडणुकींत रस घेऊ लागले, व हे होत होते हे चांगले की वाईट हे ठरविणारा मी तरी एकटा कोण असे मलाही वाढू लागले!!!

— — —

१९३६ चें सिमला अधिवेशन

महाराष्ट्रांत काँग्रेसचें अधिवेशन होणार या बातमीनें कार्यकर्त्यांत उत्साह बाढला तर कांहींना हें प्रामाणिकपणें संकटही वाटलें. मेऱ्या पाहिल्या आठवड्यांत पुणें येथें प्रांतिकची सभा घेण्याचें ठरलें. राष्ट्रपति जवाहरलाल हे मुंबईस येऊन पुण्यास येणार होते. पुणें येथें त्यांचें अपूर्व स्वागत झालें. शनिवारवाड्यापुढील सभा शिस्त व व्यवस्था यादृष्टीनें अभिनंदनीय झाली व त्याप्रमाणें जवाहरलाल यांनीं बोलूनही दाखविलें, शिरुभाऊ लिमये वगैरे कार्यकर्ते यांना त्यामुळें अधिक उत्तेजन मिळालें. अनेक कार्यकर्त्यांशीं पं. नेहरू यांनीं चर्चा केली. प्रांतिक-सभेच्या निमित्तानें अनेक सभासद नसलेले पण जुने व प्रमुख कार्यकर्ते यांनाहि बोलाविलें होतें. प्रथम अनौपचारिक सभेंत-ज्यांत अन्य कार्यकर्ते सभासद सामील होतें, त्यांत अधिवेशन शहरांत अगर खेडेगांवांत भरबावें यावर चर्चा झाली. अनेक कारणांसाठीं अधिवेशन पुणें येथें व्हावें असें मला वाटत होतें. अध्यक्ष श्री. देव यांनीं प्रश्न मताला टाकला. चिटणीस व मी यांनीं मतें मोजिल्लीं व त्यांत फरक होता. शहराच्या बाजूनें शंभरावर मते होती तर खेडेगांवच्या बाजूनें सुमारे ९० होती पण चिटणिसांच्या मोजणींत अगदीं उलट पण आंकडे तेच होते. अध्यक्षांनीं चिटणिसांप्रमाणें निकाल जाहीर केला. मी नियमाप्रमाणें पुन्हां मतें मोजावीं म्हणून मागणी केली. हा प्रत्येक सभासदाचा हक्क आहे. चुकभूल होणें शक्य आहे म्हणूनच हा हक्क सभेच्या कायद्यानें दिलेला आहे. अध्यक्षांनीं त्रागा करून अध्यक्षस्थान सोडून जवळच्या 'लोकशक्ति' कचेरीत गमन केलें. सभेच्या नियमांनां व नीतीला हें सोडून होतें. वातावरण क्षुब्ध झालें. अध्यक्षांचा निकाल दुर्मी मान्य करा म्हणून कांहीं सद्गृहस्थ मलाच सांगू लागले. मी निकाल अमान्य करण्याचा प्रश्नच नव्हता. माझें म्हणणें मतनोंदणी पुन्हां व्हावी व त्यांत जो निकाल होईल तो मानणेंच मला भाग होतें. माझी खात्री होती की, मी केलेली मोजणी बरोबर होती. अध्यक्षांचें बर्तन चूक

होतें, लोकशाहीच्या विरुद्ध होतें. कार्यविघाड होण्यापर्यंत जाण्याची माझी प्रवृत्ति नाहीं म्हणून प्रांतिकच्या सभेस सुरवात करा असें मी सांगितलें. तेथें या प्रभावर समान मतें पडलीं व अध्यक्षांनीं जादा मत देऊन खानदेशांत खेडेगांवीं अधिवेशन भरवावें असा निकाल दिला. निकालानंतरही अनेक किंबहुना बहुसंख्य लोकांना हा निकाल बरोबर नाहीं असेंच वाटलें, पण मी मात्र ज्याअर्थी प्रांतिक सभेनें हा निर्णय घेतला आहे त्याअर्थी तो सर्वांचा निर्णय आहे असें समजून, सर्वांनीं तो पार पाडणें जरूर आहे असें सांगून, प्रथम अधिवेशनाला देणगी म्हणून १०० रुपये जाहीर केलें. अधिवेशनाची जागा व अन्य व्यवस्था पाहाण्याकरितां मी कमिटी नेमावी असा ठराव मांडला व तो पास झाला. दुसऱ्या दिवशीं माझ्या घरी या कमिटीची बैठक भरून कामास सुरवातही झाली. झालेला निकाल बदलून घ्यावा म्हणून प्रांतिकची सभा पुन्हां बोलवावी अशा पत्रकावर सद्या घेण्याचें कामहि कांहींनीं सुरू केलें. मजकडे हे लोक आले असतां, हें तुम्ही बंद करा, हें कार्यनाशक आहे, निर्णय ज्या रितीनें घेतला ती रीत चूक असेल, निर्णयहि कदाचित योग्य नसेल, तथापि, निर्णयानंतर सर्व मतभेद मिटले पाहिजेत व सर्वांनीं आपुलकीनें काम केलें तरच काम होतें असें त्यांना सांगून परावृत्त केलें. वर्तमानपत्रांतून वादविवाद चालूं होता. अनेक पत्रें खानदेश व अन्य जिल्ह्यांतून मजकडे आली. पण जें ठरलें तें ठरलें, त्यांत बदल करण्यास मी तयार नव्हतो व करणेंहि अयोग्य ठरलें असतें. काँग्रेसचें अधिवेशन व निवडणुकी ही दोन्ही कामें लहानसहान नव्हतीं. प्रांताची सर्व शक्ति एकत्रित करणें जरूर होतें. शिवाय कार्यांत काहींतरी स्थिरता, निष्ठा व विवेक पाहिजे या दृष्टीनें सर्वांनीं निदान प्रमुखांनीं बागणें जरूर होतें. प्रांतिकच्या सभेनंतर अधिवेशनाचें काम अण्णासाहेब दस्ताने यांच्याकडे प्रामुख्यानें होतें. मी व केशवराव यांनीं प्रांतभर दौरा आंखला. भावी निवडणुकीच्या दृष्टीनें कामास सुरवात केली. मतदारांच्या हक्कांबाबत सरकारशीं पत्रव्यवहार करून खानदेशमधील काहीं लोकांना—जे मतदानास अपात्र ठरविले होते त्यांना—पात्र ठरविण्यांत यश मिळविलें. मे, जून, जुलै, आगस्ट या महिन्यांत नगर, सोलापूर, सातारा, खानदेश या जिल्ह्यांतून तुफानी प्रचार आम्हीं दोघांनीं केला.

ऑगस्ट महिन्यांत ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीची बैठक मुंबईस भरली व तेथें निवडणुकीचा जाहीरनामा मंजूर करण्यांत आला. संस्थानी प्रजेच्या भविष्यतेचा उल्लेख त्यांत प्रथम तितकासा नव्हता. मी एक लहान उपसूचना देऊन तो करून

घेतला. या उपसूचनेनें संस्थानी कार्यकर्ते खूष झाले. खुद्द पट्टाभीनीं नंतर काढलेल्या महाराष्ट्रांतील संस्थानांतील दीन्यांत माझ्या उपसूचनेनें चांगलें कार्य झालें असें उदगार काढले. महाराष्ट्रांत संस्थानविषयक उदासीनता हा आरोप काँग्रेस-विरुद्ध, नेहमीं करण्यांत येई. त्याचा निकाल लागावा हाच माझा हेतू होता. संस्थानी प्रजेची काळजी करण्याचा देखावा करणारा एक वर्ग आहे. स्वतः त्यांना संस्थानें हवीं आहेत. तीं त्यांना गत पराक्रमाचीं स्मारकें बाटतात. प्रजेची कळकळ ही बर-बरची आहे असें अनेक प्रसंगीं दिसूनही आलें आहे. प्रजेची चळवळ सुरू झाली कीं 'ती जातिविषयक आहे, गुंडांची आहे' असे शेर मारून याच वर्गाचीं वर्तमान-पत्रें खरें स्वरूप प्रगट करतात. पण काँग्रेसवर टीका करण्यांत मात्र प्रवीण. त्यांचीं तोंडें या उपसूचनेनें बंद झालीं. या ऑल इंडियाच्या बैठकीपूर्वीं महाराष्ट्रांत भावी निवडणुकीच्या दृष्टीनें कांहीं घटना घडून आल्या होत्या. जूनच्या सुमारास केळकर यांनीं शंकरराव देव यांना भावी निवडणुकीसंबंधीं कांहीं तडजोड व्हावी या दृष्टीनें पत्र लिहिलें व भेटण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. जूनच्या १० तारखेस आम्ही भुसावळ येथें काँग्रेस अधिवेशनाची जागा नक्की करण्याकरितां जमलों होतो. तेथें हा प्रश्न निघून ५।६ जागा लो. स्व. पक्षाला देण्यास हरकत नाही, मात्र हे उमेदवार काँग्रेसचे म्हणून उभे राहिले पाहिजेत, काँग्रेस शिस्तीस जे जबाबदार; व लो. स्व. पक्षानें काँग्रेसच्या सर्व अधिकृत उमेदवारांनाच पाठिंबा दिला पाहिजे, व ह्या सर्व गोष्टी स्पष्टपणें जाहीर झाल्या पाहिजेत. केळकर व देव यांची चर्चा होऊन पांच जागा व बाकी सर्वसामान्यपणें मान्य याप्रमाणें तडजोड ठरली. ऑगस्टच्या पहिल्या तारखेस पुण्यास लो. स्व. पक्षाची सभा होती. तीत ही तडजोड मान्य झाल्या-नंतर ती जाहीर होणार होती. काँग्रेस पक्ष तडजोडीला तयार आहे याचा विपरित अर्थ करण्यांत येऊन १० जागा, १५ जागा पाहिजेत बगैरे प्रचार सुरू झाला. या पक्षाशीं तडजोड म्हणजे बहुजनसमाजाच्या हिताविरुद्ध वर्तन हा माझा सिद्धांत आहे. म्हणून मला ही तडजोड पसंत नव्हती. पण आम्ही तडजोडीला तयार नाहीं, आग्रही आहोंत, हा आक्षेप नको असें शंकररावांचें म्हणणें होतें. तडजोड झाल्यास निवड-णुकी सोप्या जातील असा भरंवसा त्यांना होता. मी तत्त्वतः विरुद्ध होतो तथापि बहुमताला मी मान देण्यास तयार होतो. ऑगस्टच्या सभेपूर्वीं कांही लो. स्व. पक्षाचे सदगृहस्थ माझ्याकडे आले व त्यांनीं पांच म्हणजे पांचच जागा तुम्ही देणार कां? असें विचारलें. मी सांगितलें कीं, "केळकरांची अपेक्षा पांचाचीच होती, ती संख्या

देवांनी कबूल केली, त्यानंतर सदर तडजोड डोळ्यापुढे ठेवून आम्ही उमेदवारांची नावे योजिली, काम सुरू झाले. कराराप्रमाणे आम्ही वागण्यास तयार आहोत त्यांत दुरुस्ती करून संख्या वाढविणे कठीण आहे.” सदरहू गृहस्थांनी ता. १ ऑगस्टच्या सभेत ‘गाडगीळ सुरईच्या अग्रावरील मातीसुद्धा देण्यास तयार नाहीत’ असे सांगून तडजोडीला विरोधक वातावरण उत्पन्न केले. व शेवटी त्यांच्या मुंबईच्या पक्षसभेत डजोड अमान्य झाली व त्याचा दोष काँग्रेस कार्यकर्त्यांवर देण्यास कांहीं वर्तमान-पत्रांनी कमी केले नाही !! या घटनेमुळे मुंबईस ओ. इ. च्या सभेस जमलेल्या प्रांतातील कार्यकर्त्यांनी एकंदर प्रांतातील परिस्थितीची माहिती दिली. संभाव्य उमेदवारांबद्दल आम्ही चर्चा केली. अधिवेशन व निवडणूक दोन्ही कार्ये यशस्वरीतीने चार पाडूं असा विश्वासच सर्वत्र दिसत होता. निवडणूक मंडळ स्थापन्यांत येऊन उमेदवार कायम करणे, निवडणूका लढाविले वगैरे गोष्टी निवडणूक मंडळावर सोपविण्यांत आल्या. मी, जेथे, देव, रमणीकराय मेहता व मामा देवगिरीकर यांचे हे मंडळ होते. देवगिरीकर यांनी चिटणीस या नात्याने काम करून फार मेहनत घेतली.

जूनच्या १० तारखेस आम्ही भुसावळ येथे जमलो म्हणून वर उल्लेख आला आहेच. फैजपूरला जाऊन आम्ही जागा पाहिली. संध्याकाळी भुसावळच्या सभेत अधिवेशनाला किती विरोध आहे याची कल्पना आली. सरकारचा विरोध उघड दिसत नव्हता. स्थानिक अधिकारी विरोधी दिसले. गांवचे कांहीं लोक विरोधी दिसले. खुद्द कार्यकर्त्यांत दोन तट दिसले. चर्चेच्यावेळी खानदेशमधील प्रमुख कार्यकर्ते हजार होते. सरकारने विरोध सुरू केला आहे अशा स्थितीत अधिवेशनाची जागा बदलणेच बरे असेंहि कांहीं लोक म्हणू लागले. ज्यांनी पुण्याच्या सभेत खेडेगांवांतच अधिवेशन व्हावे म्हणून इट्ट धरला तेहि डगमगू लागले. देवगिरीकर मला बाजूला नेऊन म्हणू लागले की “अधिवेशनाची जागा बदलण्यास विद्यमान स्थितीत कोणीही विरोध करणार नाही. तुम्ही पुण्याचे प्रपोजल मांडा, ते मान्य होईल.” मी त्यांना उत्तर दिले, ‘आपण एकदां निर्णय घेतला आहे तो अंमलांत आणण्याचा कमाल प्रयत्न करू या. जागा बदलणे नामुष्कीचे आहे व सरकारी विरोध आहे तर जरूर फैजपूरलाच अधिवेशन भरविले पाहिजे.’ सभेत मी बरीलप्रमाणे विचारसरणी मांडली व अधिवेशन फैजपूरलाच भरवावयाचे असा निर्णय घेण्यांत आला. बाटेक तो घोका पतकरून हे करावयाचेच असे ठरले; सर्वांना उत्साह वाटला. तथापि जुळे व

ऑनस्टमचे विरोध चालू होताच. सिमल्याला जाण्यापूर्वी मी जळगावास उतरलों. खानदेशचे कलेक्टर अमीनउद्दीन हे कांही काळ असेंलीचे सभासद होते म्हणून ओळख होती त्यांना जाऊन भेटलो व परवानगीच्या आड कोणकोणत्या अडचणी आहेत तें स्पष्ट सांगा किंवा अधिवेशन भरविण्यास सरकारचा विरोध आहे तें तरी सांगा म्हणजे आम्ही आमचें घोरण ठरवूं. त्यांनी सरकारचा विरोध नाही. फक्त आरोग्याच्या दृष्टीने कांही गोष्टी व्हावयास पाहिजेत एवढेंच सरकारचें म्हणणें आहे असें सांगितलें. मुलाखतीनंतर मी फैजपूरला गेलो. रात्री सभा घेण्यांत आली व त्यांत “सरकारचा विरोध आहे हें खरें नाही, खुद्द कलेक्टरसाहेब यांनी मला सांगितलें आहे. तेव्हां सर्वांनी काँग्रेसचें अधिवेशन यशस्वी करावें” अशी विनंति केली. तेथून मी सिमल्यास आलो.

सिमल्यास आल्यानंतर पहिल्याच दिवशी नेहमीप्रमाणें पक्षसभा झाली व अधिवेशनांत येणाऱ्या मुख्य मुख्य बाबींचा विचार झाला. या अधिवेशनांतील मुख्य बाब म्हणजे कंपनी कायद्यांतील दुरुस्ती. याशिवाय कॅन्टोनमेंट बिल, आर्य मंरेज बिल बगैरे बाबीही महत्त्वाच्या होत्या. अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी लोकनायक अणे यांनी महाराष्ट्रांत कांहीं तरी निवडणुकीच्या बाबतींत तडजोड व्हावी अशी आपली इच्छा आहे असें सांगितलें. सरदारगृहातील लो. स्व. पक्षाच्या समेस ते हजर होते, तेथें जी अनुदारपणाची व असभ्य भाषा काँग्रेसबद्दल व काँग्रेस कार्यकर्त्यांबद्दल वापरण्यांत आली ती त्यांना पसंत नव्हती.; तथापि तडजोड व्हावी हें वाटतच होतें. त्यांनी मला सहा जागा महाराष्ट्रांत लो. स्व. पक्षाला कबूल करा व तडजोड मी घडवून आणतो असें सांगितलें. पूर्वी पांच जागा आम्ही देत होतो फक्त एका जागेचाच प्रश्न होता. मी व जेथे यांनी विचार करून तें मान्य केलें मात्र बाकीच्या सर्व शर्ती कायम ठेवण्यांत आल्याः पाहिजेत असें सांगितलें. त्यांच्या सांगण्यावरून देवांना तार करून अणे हे मुंबईस येऊन त्यांच्याशी बोलतांल व ही तडजोड पुरी करतील असें कळविलें. देवांनी पण उलट तार करून मान्यता दिली. अणे यांचे स्नेहसंबंध पुण्यांतील लो. स्व. पक्षांतील मंडळींशी जुने व दृढ आहेत, तथापि त्यांना त्यांच्या राजकीय स्वरूपाचें संपूर्ण आकलन झालें आहे असें वाटत नाही. अणे हे सज्जन, उदार व सहिष्णु आहेत. या सर्व गुणांचा फारसा प्रभाव पुण्यांतील त्यांच्या स्नेहीमंडळींत नाही. काँग्रेस आणि गांधी यांचा द्वेष आणि विटंबना या दुचाकीवर बसून राजकारणाचा प्रवास ते

सामान्यतः करतात. त्यालाच अनुसरून काँग्रेसच्या अधिवेशनासाठी निघणाऱ्या स्त्री-स्वयंसेविकादलाबाबत व शिविराबाबत असभ्य, हीनवृत्तिदर्शक व माणूसकीला काळीमा आणणारी टीका 'राष्ट्रमता'दिक वर्तमानपत्रात येत होती. पुण्यांतील स्त्रियांनी सभा भरवून या लिखाणाचा निषेध केला व त्यांची कात्रणें अणे यांच्याकडे धाडली व हें सर्व त्यांना संमत आहे कां म्हणून प्रश्न विचारला. शंकरराव देवाची तार घेऊन मी दुसऱ्या दिवशी त्यांच्या पक्षकचेरीत गेलो तर त्यांनी मला सांगितलें की, "मी लो. स्व. पक्षाचा राजीनामा दिला आहे. पुण्यांतील स्त्रियांच्या सभेच्या अध्यक्ष, तुमच्या पत्नी, यांचें पत्र आलें असून कात्रणें आली आहेत. जें पुण्यांत सध्या चाललें आहे तें मला पसंत नाही. तेव्हां तडजोडीचा प्रश्न उरला नाही." मी चकीत झालो. पुण्यांतील ही घटना मला माहीत नव्हती. तथापि वार्ट वाट-प्याचें कारण नाही, अधिवेशनाला व निवडणुकीला जबर विरोध मात्र होईल हें साबडतेंच जाणलें. अणे यांचा राजीनामा पहाण्यास मिळाला नाही पण त्यांत लो.स्व. पक्षाच्या सभासदांवर कडक टीका असावी असें मला त्यावेळीं वाटलें. अधिवेशनाच्या दृष्टीनें सरकारी विरोध व या पक्षाच्या लोकांचा विरोध ही युति ठीक नव्हती. अणे यांनी अधिवेशनाला सर्वप्रकारें साहाय्य करण्याचें आश्वासन दिलें व स्वागत कमिटीचे ते देणगी देऊन सभासदही झाले. अधिवेशनाला मुक्रर केलेली जागा सरकारी अधिकारी मान्य करण्यास दिरंगाई करूं लागले. स्थानिक मूढभर लोकांनीही पुन्हां विरोध करण्यास सुरवात केली. तात्या देशपांडे व अन्य कार्यकर्ते यांचीं पत्रें येऊं लागलीं. काहींतरी ताबडतोब करणें जरूर होतें म्हणून मी कायदेमंत्रो सर नृपेंद्र यांना भेटलो. सर्व हकीगत सांगितली. सरकार जर विरोध करणार असेल तर तसें स्पष्ट सांगितल्यास बरें, मग आम्हीही विचार करूं. त्यांनी मुंबई सरकारकडील योग्य अधिकाऱ्यास पत्र लिहितो असें सांगितलें व दुसऱ्या दिवशी पत्र लिहिल्याचें सांगितलें. देशपांडे यांना बहुतेक अडचण दूर झाली असें मी कळविलें. पत्राचा परिणाम होऊन जागा, पाणी, आरोग्य बगैरे बाबतींत जी खळखळ सरकारी अधिकाऱ्यांनीं चालविली होती ती बंद होऊन अधिवेशनास घेतलेल्या जागेस मान्यता मिळाली. वाहतुक, तार व टपालाचीही चांगली व्यवस्था व्हावी म्हणून त्या त्या खात्यांच्या प्रमुखांचा भेटलो. श्री. बेवूर यांनी तार व पोस्ट ऑफीस यांची व्यवस्था करण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें हुकूम सोडले. रेश्मे मंत्री झपफळ्या यांना भेटलो, त्यांनी 'स्वागत कमिटीच्या चिटणिसाचें म्हणणें

ऐकून घेऊन उतारू व माल यांच्या वाहतुकीच्या वावर्तीत शक्य ती सोय करावी' असा हुकूम रेल्वे अधिकाऱ्यांना दिला व त्याची एक प्रत मलाही घाडली. या दोन्ही गोष्टी झाल्यामुळे बऱ्याच मोठ्या अडचणी दूर झाल्या.

या अधिवेशनातील मुख्य काम म्हणजे कंपनी कायदा दुरुस्त करणे होय. दिल्लीच्या अधिवेशनाच्यावेळी दुरुस्ती बिल मांडण्यांत येऊन ते निवडक कमिटीकडे सोंपविण्यांत आले होते. निवडक कमिटीचा रिपोर्ट तयार होऊन अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी म्हणजे ता. ३१ ऑगस्ट रोजी सभागृहाला सादर करण्यांत आला. निवडक कमिटीत काँग्रेस पक्षातर्फे भुलाभाई, सत्यमुर्ति, पंत, स्वामी चेटी, अनुग्रह नारायण, ही मंडळी होती. त्याचप्रमाणे सर मोदी, काबसजी जहांगीर, अखिल दत्त हेही त्या कमिटीत होते. महिनाभर निवडक कमिटीचे काम चालले होते. फार मोठ्या व महत्त्वाच्या प्रमाणावर कंपनी कायदा दुरुस्त करण्याचा हा प्रयत्न होता. मर्यादित जबाबदारीच्या तत्वावर व्यापार व उद्योगधंदे करण्याचा उपक्रम फार दिवसांपासून इंग्लंडादिक पाश्चात्य देशांत चालू होता. मर्यादित जबाबदारीमुळे अनेक लोक व्यापार व उद्योगधंद्यांत भांडवल घालू शकतात. भांडवल, भाग काढून उभारले जाते व भाग लहान लहान किंमतीचे असल्यामुळे अनेक मध्यम स्थितीतील लोक घेतात. या तत्त्वामुळे व्यापारांत लक्ष घालणारे जास्त वाढतात. मर्यादित जबाबदारीमुळे व्यापारबुद्धीला फार मदत झाली आहे. उद्योगधंद्यांची वाढही याच कारणाने झाली असा इतिहास आहे. भागाच्या दर्शनी किंमतीइतकीच जबाबदारी मर्यादित असल्यामुळे पुष्कळ लोक भाग घेतात. देशांतील भांडवल उद्योगधंद्यांत येते. ते खेळते राहते. व्यापार ही एकाच जातीची अगर गटाची इकाची बाब न राहता ज्याच्याजवळ योजकत्व-कर्तृत्व आहे-पत आहे—तो अनेक जणांकडून भागरूपाने भांडवल उभे करून धंदा उभारू शकतो. मर्यादित जबाबदारीच्या कंपनी या देशांत इंग्रजांचे राज्य सुरू झाल्यानंतर निघू लागल्या. त्यांच्याबाबत पहिला कायदा सन १८८२ मध्ये झाला. सन १८६७ च्या इंग्रजी कायद्यावर तो आधारला होता. पहिला कायदा झाल्यानंतर त्यांतील दोष सुधारण्याकरिता सन १८८७, १८९५, १९०० व १९१० मध्ये दुरुस्ती कायदे करण्यांत आले. खुद्द इंग्लंडमध्ये अनेक वेळा कंपनी-कायदा दुरुस्त करण्यांत आला. सन १९०८ ला त्याची पुनर्रचना करण्यांत आली; व तो पद्धतशीर निबंध (Code) झाला. सन १९०८ च्या यत्निबंधाला अनुसरून सन १९१३ मध्ये येथे कंपनी-कायद्याची पुनर्घटना करण्यांत

आली. १९१४ साली पुन्हा दुरुस्ती झाली. सन १९१४ पूर्वी मर्यादित कंपन्यांमध्ये कायद्याने संचालक मंडळ असावे असे नव्हते. त्याचप्रमाणे व्यवस्थापक गुमास्ते (Managing Agents) यांच्याकडून कंपन्यांची व्यवस्था ब घेता चाले. हा प्रकार येथे नवीन होता, ब त्यांपासून अनेक तोटे होतात असे दिसून आले ब ते दूर करण्याचाही प्रयत्न सन १९१४ मध्ये करण्यात आला. पण निबडक कमिटीने केलेल्या शिफारसी मंजूर झाल्या नाहीत. संचालक मंडळ असावे ब ते व्यवस्थापक गुमास्ते यांच्यापासून स्वतंत्र असावेत ही शिफारस मंजूर झाली नाही. तथापि कायद्याने संचालक मंडळ प्रत्येक कंपनीत असावे हे मात्र मान्य झाले. संचालकांना कंपनीशी व्यवहार करून वैयक्तिक फायदा घेणे अयोग्य हेही तत्त्व मान्य झाले. सन १९१४ नंतर मात्र कंपनी कायद्यांत काही बदल झाला नाही. २२ वर्षांत व्यापार वाढला, अनेक उद्योगधंदे आस्तित्वांत आले, पेट्या निघाल्या, उलाढाली ब व्यवहार यांचे प्रमाण वाढले. लोकमत, ब व्यापारी वर्ग, कंपनी कायद्यांत कालानुसार सुधारणा व्हावी म्हणून मागणी करू लागले. खुद्द इंग्लंडमध्ये हीच परिस्थिति होती. ग्रीन कमिटीने व्यापक रिपोर्ट केला; मागाबाबत, संचालकांच्या जबाबदारी बाबत, हिशोबाच्या प्रसिद्धीकरणाबाबत, कंपनी नादारीत निघाल्यानंतरच्या व्यवस्थेबाबत, अनेक महत्त्वाच्या शिफारसी सन १९२६ मध्ये या कमिटीने केल्या ब सन १९२९ मध्ये नवीन कंपनी कायदा इंग्लंडमध्ये पास झाला. येथील लोकमताचा परिणाम म्हणून सरकारने सॉलिसिटर सेन यांना एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेऊन रिपोर्ट करण्यास सन १९३४ मध्ये सांगितले. सन १९३५ च्या सुरवातीस त्यांनी आपला रिपोर्ट सादर केला ब या रिपोर्टावरच सभागृहापुढील बिल आधारले होते.

सेन यांनी अनेक महत्त्वाच्या शिफारसी केल्या. (१) लबाडीने व्यापार करणाऱ्या ब तकलुपी कंपनीबाबत. (२) प्रास्पेक्टसमध्ये सर्व ब संपूर्ण माहिती असावी याबाबत. (३) कंपनीच्या व्यवहाराच्या तपशीलवार हिशोबाच्या प्रसिद्धीबाबत. (४) संचालक मंडळाची कर्तव्ये ब जबाबदारी. (५) कंपनी नादारीत गेल्यानंतरच्या व्यवस्थेबाबत. (६) व्यवस्थापक गुमास्ते यांबाबत. या महत्त्वाच्या गोष्टींचा त्यांनी ऊहापोह करून सूचना केल्या. बँका-पेट्या-बाबतही त्यांच्या रिपोर्टांत शिफारसी होत्या. हा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर सरकारने संयुक्त हिंदी व्यापारी संघ (Federation of Indian Chambers of Commerce), युरोपियन व्यापा-

च्यांचा संघ, बॉम्बे शेअर असोसिएशन, गिरणीमालकसंघ व इंप्रिअरियलच्या बँक, या सर्वांच्या प्रतिनिधींची एक सल्लागार कमिटी नेमली. कमिटीने सेनच्या रिपोर्टवर चर्चा करून, कांही निर्णय घेऊन मत प्रदर्शित केले. सल्लागार कमिटीच्या बहुतेक सूचना बिलांत समाविष्ट केल्या होत्या. धंद्यांत कोणीही प्रामाणिक असणार नाही, हा एक दृष्टिकोन व सध्याच्या कंपनीच्या कायद्यांत कांहीही सुधारणा नको हा दुसरा दृष्टिकोन होता. या दोहोंत तडजोड करून बिल आणले होते. व्यापार व उदीम बाढविण्याच्या दृष्टीने स्वातंत्र्य हवे होते पण लबाडी व गुंडगिरी यांना जागा राहू नये म्हणून कांही नियंत्रण पण अवश्य होते. नियंत्रण व स्वातंत्र्य यांत तडजोड करून दृष्ट साधावयाचे होते. भागीदारांना कंपनीचा व्यवहार कसा चालला आहे हे कळणे जरूर होते. तर त्याचप्रमाणे उपद्व्यापी भागीदारांकडून कामाला खंड पडू नये म्हणून तजवीज करणेहि आवश्यक होते. कंपनी कायदा दुरुस्तीचे बिल साठ पानांत छापले होते. त्यावर बिल प्रथम भांडतांना दोन दिवस चर्चा झाली. एक महिना निवडक कमिटीने त्यावर खर्चिला व सभागृहांत १८ दिवस हे महाभारत चालले. वाटेल त्याने उठावे, पांच माणसे गोळा करावी व कंपनी काढावी, कांही भांडबल जमवावे, हे बंद करणे अवश्य होते. किमान भांडबल जमा झाल्याशिवाय कंपनीचा धंदा सुरू करण्याला अवश्य लागणारे परवानगीपत्र (Certificate of Commencement) मिळणार नाही असे कलम घातले. कंपनी काढण्याला लागणारा प्राथमिक खर्च जाऊन किमान भांडबल कंपनीजबळ असलेच पाहिजे व त्याचे प्रमाण एकंदर विक्रीस काढलेल्या भांडबलाशी ठराविण्यांत आले. यामुळे कंपनी काढणे, प्राथमिक खर्चात फायदा मारून पुढे कंपनी खलास करणे हे कठीण झाले. तत्कालीन कंपन्यांना आळा बसला. भाग घेणारे सामान्य लोक यांच्यांत यायोगाने विश्वास उत्पन्न होण्यासारखा होता. ज्या कंपन्या अस्तित्वांत होत्या त्यांवाबतीत ठराविक परिशिष्टाप्रमाणे हिशोबाच्या व व्यवहाराचा तपशीलवार माहिती द्यावी असे कलम घातले. रजिस्ट्रारला स्वतःस वाटल्यास अगर माहिती मिळाल्यास, कंपनीकडून हिशोबाबाबत खुलासे मागविण्याचा हक्क देण्यांत आला. लबाडीने व्यापार केला असे आढळून आल्यास कंपनीवर फौजदारी खटला करण्याचा अधिकार देण्यांत आला. हिशोबावरून कंपनीची परिस्थिति ती कर्जबाजारी असेल तर कंपनीला कोटीत अर्ज करून नादार ठरवावी अशी योजना करण्यांत आली. खुद्द कंपनी कायद्यांतच कंपनीच्या अपक्रांदाबद्दल

खटला करून दंड करण्याची कलम घालण्यांत आली. सेन यांच्या मते रजिस्ट्रारला अधिक अधिकार द्यावेत असें होतें. तें मान्य करण्यांत आलें नाहीं. कंपनीनें हिशोबाबाबत, व्यवहाराबाबत ठराविक पद्धतीनें लिखाण ठेवावें असें ठरविण्यांत आलें. त्याचप्रमाणे ऑडिटरनें, पुस्तकें ठेविली आहेत की नाहींत हें पाहून, सर्टिफिकेट द्यावें. ऑडिटरला भागीदारांच्या सभेस हजर राहाण्याचा अधिकार देण्यांत आला. कंपनीचा ताळेबंद ऑडिटरच्या सर्टिफिकेटसह प्रत्येक कंपनीनें वर्तमानपत्रांतून जाहीर केला पाहिजे असें कलम घालण्यांत आलें. अमुक मुदतींत ताळेबंद, तपासणीच्या सर्टिफिकेटसह छापलाच पाहिजे असा निर्बंध घालण्यांत आला. प्रत्येक संचालकाचा हितसंबंध कंपनीच्या धंद्याशीं काय आहे हें स्पष्ट केलें पाहिजे अशी योजना करण्यांत आली. संचालकाची जबाबदारी एखाद्या करारानें ते टाळू पहात, तें बंद करण्यांत आलें. संचालक मंडळापैकी निदान ३ भागीदारांनीं साधारण सभेत निवडावेत. त्याचप्रमाणें एकंदर संख्येच्या ३ पक्षां जास्त संचालक-व्यवस्थापक गुमास्त्यांनीं नेमू नयेत असें कलम घालण्यांत आलें. संचालकाला कंपनीच्या पैशांतून कर्ज घेण्याबाबत मर्यादा घालण्यांत आल्या. नेमणुका करण्याचा संचालक मंडळाचा अधिकारही मर्यादित करण्यांत आला.

सर्व दुरुस्त्यांपैकी व्यवस्थापक गुमास्त्याबाबतचें कलम अत्यंत महत्त्वाचें होतें. गुमास्त्यांमार्फत कंपनीची व्यवस्था पाहण्याची ही प्रथा बंगाल, उत्तर हिंदुस्थान व मुंबई इलाखा यांत सुरू होण्यास कांहीं विशिष्ट कारणे होती. शिलकी पैसा व्यापारांत गुंतबाबा असें वाटत असणारा वर्ग पूर्वी नव्हता. उद्योगधंद्यांत भांडवल गुंतवून धोका पत्करण्याची वृत्ति सामान्यतः नव्हती. धंदा सुरू होई; थोडासा रांगता झाला की त्याचें रूपांतर भाग काढून मर्यादित जबाबदारीच्या कंपनीत होई. पण ज्यांनी सुरवात केली ते कंपनीशीं करार करून तिचा कारभार पाहात व त्यांना व्यवस्थापक गुमास्ते (Managing Agents) म्हणत. हे गुमास्ते माहितीगार असत. शिवाय त्यांचें भांडवलही कंपनीत भागरूपानें असें. याशिवाय जरूर पडेल तेव्हां कंपनीच्या नडीच्या प्रसंगी हे लोक स्वतःच्या पतांवर कर्ज काढून कंपनीची नड भागवत. तिला अवश्य लागणारें खेळतें भांडवल पुरवीत. उपयुक्तता, नेतृत्व व संघटन या तिन्ही दृष्टींनीं ही व्यवस्थापक गुमास्तेगिरी एक चांगली प्रथा निर्माण झाली होती. तथापि हिला दुसरीही बाजू होती. कंपनीची प्रत्यक्ष व्यवस्था या लोकांच्या हातांत असल्यामुळे साहाजिकच सर्व कारभावर

ब घोरणावर त्यांचा अमल चाले. भागीदार त्यांच्यापुढे निष्प्रभ ठरत. कंपनीच्या भागांपैकी मोठा भाग या गुमास्त्यांच्या अगर त्यांच्या हस्तकांच्या हातीं असे. खुद्द मुंबईच्या कापड गिरण्यांचे जे व्यवस्थापक गुमास्ते होते त्यांच्या हातांत भागांपैकी सामान्यतः ५० टक्के भाग असत ब कांहींच्या हातांत ९० टक्केपर्यंतही असत. तशीच स्थिति कमी जास्त प्रमाणांत कलकत्ता येथील तागांच्या गिरण्यांबाबत होती. बा- प्रमाणे अधिकांश भाग हातांत असल्यामुळे व्यवस्थापक गुमास्ते घंदावर अधिकार गाजवीत. जे करार कंपनी व गुमास्ते यांच्यांत होत तेही विलक्षण ब सर्वतोपरी त्यांच्याच फायद्याचे. कांहीं करार मुदतीचे तर कांहीं बिनमुदतीचे. वंशपरंपरेनें ही व्यवस्था चालावी अशाही स्वरूपाचे होते. अहमदाबादमधील अजित गिरण्याबाब- तचा करार तर विलक्षण होता. सदरहू करारांत व्यवस्थापक गुमास्ते कायम, कधी न बदलतां येणारे तर होतेच पण त्यांनाच कायम कोषाध्यक्ष, चिटणीस व माल स्वपबिणारे एजंटही केले होते. दुसऱ्या एका गिरणीच्या करारांत आपण होऊन राजिनामा दिला तरच हे जाबेत नाही तर कायम रहावेत अशी व्यवस्था होती. मुंबईतील बहुतेक करारांत भागीदारांपैकी ३ भागीदारांनीं बहुमतानें ठरविलें, तरच हा करार रद्द व्हावा अशी व्यवस्था असे. अधिकांश भाग गुमास्त्यांच्या हातांत अगर अधिकारांत असतांना हे होणें जवळजवळ अशक्य आहे हे सहज समजून येईल. अहमदाबादतील कांहीं करारांत गिरणी नादारीत गेल्यास या व्यवस्थापक गुमास्त्यांनं सरासरीनें जे वार्षिक कमिशन मिळें त्याच्या दसपट रकम प्रथम नुकसान म्हणून देण्यांत यावी अशी योजना असे. नादारीत घंदा जाण्यास खुद्द गुमास्ते जरी कारणीभूत असलें तरी ही उत्तरक्रियेची दक्षिणा त्यांना मिळण्याचा हक्क होताच. हे व्यवस्थापक गुमास्ते नुसते घंदाचे व्यवस्थापकच नसत. पुष्कळ ठिकाणीं कच्चा माल ब तयार माल खरेदीविक्री करणारे दलालही हेंच असत व त्यावर त्यांना कमिशन मिळें. मुंबईशेअर होल्डर्स असोसिएशनचे बरेंच प्रतिनिधी या विलाच्या चर्चेच्यावेळीं सिमल्यास हजर होते व त्यांनीं अनेकांना माहिती पुरविली; लिखाणें प्रसिद्ध केलीं. त्यावरून पाहतां २७ गिरण्याबाबत बर लिहिल्याप्रमाणे व्यवस्था असून या गुमास्त्यांना फार मोठ्या प्रमाणांत खरेदी-विक्रीवर दलाली मिळें; व याही रितीनें सर्व व्यवहारावर त्यांचा अधिकार चाले. या शिवाय हे व्यवस्थापक गुमास्ते कंपनीच्या कर्ज देत व ते साव- कार बनत व त्याही दृष्टीनें कंपनीवर त्यांचा कबजा बसे. चालू कार्याकरितां, अन्य कारणाकरितां रकमेची गरज पडे तेव्हां हे लोक ती भागवीत व आपल्या कर्जाळा

तारण म्हणून गिरणीची सामुग्री व उत्पादनही लावून घेत. तात्पर्य गिरणी जर कंपनीची, मालकी जरी भागीदारांची तरी सर्व सत्ता व बहुतेक फायदा यां गुमास्त्यांच्या हातांत जाई हे दृश्य दिसून येई. ऐकेकाळी योग्य ठरलेली ही प्रथा अजिबात बंद असावी असे म्हणणारा एक वर्ग होता. उलट भांडवल कमी अगर घंदाच्या दृष्टीने मागासलेले, घोका पत्करण्यास पैसेवाले तयार नाहीत अशा स्थितीत, उद्योगधंदे वाढावेत या दृष्टीने ही प्रथा असावी, जरूर ते नियंत्रण घालून तिच्यातील दोष दूर करावेत असे म्हणणारा दुसरा वर्ग होता. उद्योगधंद्यांना लागणारे भांडवल बँका कंपन्यांना देण्यास नाखूष असतात. बँकांक पत पाहून ते देतात. जोपर्यंत बँका याप्रमाणे दृष्टी ठेवून बागत आहेत तोपर्यंत व्यक्तींचे महत्त्व राहाणारच व्यक्तींना कांही तरी करभार देणे भाग पडणारच असेही म्हणणारे कांही होते. नुसता व्यवस्थापक संचालक, मॅनेजिंग डायरेक्टर, नेमून भागत नाही. मॅनेजिंग डायरेक्टर हा इंग्लंडमध्ये पगारी नोकर असतो. येथे त्याला स्वतःच्या पतीवर कंपनी करितां पैसा उभारावा लागतो. या अधिक जबाबदारीबद्दल अधिक मोबदला मागणे अयोग्य नाही अशीही बिचारसरणी मांडण्यांत आली. कंपनीला भांडवलाची जरूरी पडली म्हणजे ती भागविण्याची जबाबदारी कांही लहानसहान नाही. कोटयावधी रुपयांची सोय या लोकांनी केल्याची उदाहरणे चर्चेच्यावेळी सांगण्यांत आली. वाढत्या घंदाला भांडवल पुरविले एवढेच नव्हे तर घंदा बसला असतां, किंवा मंदी पसरली असतां, घंदा चालू ठेवून, घंदा बचावण्याचे कामही या व्यवस्थापक गुमास्ते मंडळींनी केल्याचे दाखले देण्यांत आले. ही व्यवस्थेची प्रथा नसती तर चहाचा घंदा सन १९२७-२८ चे मंदीच्या काळांत खलास झाला असता. मॅनेजिंग एजंटस्नी चहा, ताग, कापड, या घंद्यांत प्रशंसनीय कामगिरी केली आहे. आपत्काली तोटा सोडून घंदे तगविले, वाढत्या काळांत अधिक भांडवल देऊन त्यांचा विस्तार केला. त्यांच्या पतीवर विश्वास ठेवून शेकडो लोकांनी भाग घेतले, पैसा दिला. लोकनायन यांनी आपल्या 'Industrial Organisation in India' या उत्कृष्ट पुस्तकांत या प्रथेची स्तुतीच केली आहे. एकंदरीने सर्व गोष्टींचा बिचार करून सरकारने तडजोडीची दृष्टी ठेवून विलाची आंखणी केली होती.

नवीन करार जे होतील त्यांत २० वर्षांपेक्षा जास्त मुदतीचे ते करता येणार नाहीत अशी योजना विलांत केली होती. जुने करार, नवीन कायदा अंमलांत आल्यापासून २० वर्षे भरतांच ते रद्द होतील अशी व्यवस्था करण्यांत आली.

करारांतील मुदत कांहीही असो, जर या गुमास्त्यांनीं कपट अथवा विश्वासघात केला असें कोर्टानें ठरविलें असेल तर, त्यांना साधारण समेत ठराव करून काढून टाकण्याचा अधिकार भागीदारांना देण्यांत आला. मॅनेजिंग एजंटच्या आपली कचेरी भागीदारांच्या खास ठरावाशिवाय बदलण्याचा अधिकार नाही असें ठरविण्यांत आलें. नफा न झाल्यास एका मर्यादेपर्यंत मुशाहिरा, नफा झाल्यास त्यांत ठराविक भाग, यापेक्षां जास्त कांही मॅनेजिंग एजंटच्या करारांत त्याच्या प्राप्तीबद्दल असतां कामा नये, जास्त पाहिजे असल्यास भागीदारांच्या समेत तें मान्य केल्यासच कायदेशीर व्हावें असें ठरविण्यांत आलें. कंपनीच्या शिष्ट-केंतून किती कर्ज या लोकांनीं घ्यावें याला मर्यादा घालण्यांत आली. संचालक मंडळांतील बहुमतानें मान्यता दिली तरच कर्ज मिळावें, शिवाय वार्षिक ताळेबंदांत या कर्जासंबंधी सर्व माहिती देण्यांत यावी असेंही ठरविण्यांत आलें. कांही मॅनेजिंग एजंट्स अनेक कंपन्यांचीं कामें पाहतात म्हणून एकाच व्यवस्थेखाली असणाऱ्या कंपन्यांच्या पैशांतून एकमेकांला कर्ज देणें बंद करण्यांत आलें. भागांच्या बाबतींतही अनेक सूचना सरकारकडे आल्या होत्या, त्यांपैकी कांहींचा समावेश विलांत करण्यांत आला. भाग व खास भाग कसरीत विकण्याची सवलत ठेवण्यांत आली. भागांच्या मालकींतील बदल ठराविक वेळांत व्यवस्थापक मंडळानें मान्य केला किंवा नाही हें कळविलें पाहिजे असा निर्बंध घालण्यांत आला. खाजगी मर्यादित जबाबदारीच्या कंपन्यांना सुद्धा हिशोबाची व अन्य चोपडीं ठेवणें, ताळेबंद सर्व भागीदारांना वाटणें, हें अवश्यक करण्यांत आले. कंपनीनें केलेल्या तारण-स्वरूपी उलाढाली नोंदल्या पाहिजेत असें ठरविण्यांत आलें. कंपनी नादारीत निघाल्यास त्या संबंधीच्या व्यवस्थेबाबतही अनेक कलमें घालण्यांत आली. वेळोवेळीं कंपनीची देण्याघेण्याची व्यवस्था पाहणाऱ्या अधिकाऱ्यानें—लिक्विडेटरनें—कोर्टाला रिपोर्ट करावा, संचालकानें ठराविक वेळांत सर्व माहिती, देण्याघेण्याचा तपशील या अधिकाऱ्यास पुरवावा, कंपनीच्या सावकारांना वाटल्यास त्यांनीं एक समिती नेमून या अधिकाऱ्याशीं सहकार्य करावें. ज्या कंपन्या येथे घंदा करात पण अन्य देशी नोंदल्या असत त्यांना बऱ्याच सवलती पूर्वी होत्या, त्या कमी करण्यांत आल्या. असल्या कंपन्यांवर कागदपत्रांबाबत, ताळेबंदाबाबत प्रसिद्धी करणाऱ्या जबाबदारी टाकण्यांत आली. तसेंच प्रॉस्पेक्टस येथें प्रसिद्ध केल्याशिवाय त्यांच्या भागांची विक्री गैर ठरविण्यांत आली. बँकेचा घंदा करणाऱ्या कंपन्यांवरही

कांही निर्वेध घालण्यांत आले, पक्षास हजार रुपये खेळतें भांडवल जमल्याशिवाय बंदा सुरू करण्यास मनाई केली गेली. जमा झालेल्या भांडवलाइतका रिझर्व फंड होईपर्यंत बँकेला झालेला नफा भागीदारांत वाटण्यांत येऊं नये अशी व्यवस्था बिलांत करण्यांत आली. अरिष्ट काळांत बँकेला आपली पत राखता आली नसली तरी योग्य वाटल्यास कोर्टानें नादारींत न काढतां बँकेविरुद्ध येणारे दावे तहकूब करावे व बँकेला पुन्हां पायावर उभें राहतां याबें म्हणून व्यवस्था करावी.

घंद्याच्या भावी यशाचें योग्य निरीक्षण, किमान भांडवल व पुरेसें खेळतें भांडवल मिळेल अशी व्यवस्था या तीन गोष्टींवर घंद्याचें यश अवलंबून असतें. आधुनिक युगांत वैयक्तिक पत जरी महत्त्वाची असली तरी संघटनेच्या दृष्टीनें मर्यादित जबाबदारी हीच प्रथा उपयुक्त व यश देणारी मानली जात आहे. यशाच्या दृष्टीनें बिलांतील बहुतेक सूचना लोकपक्षानें स्वागतार्ह मानिल्या. खुद्द काँग्रेस पक्षानें हें बिल जास्तीत जास्त उपयुक्त करण्याच्या दृष्टीनें निवडक कमिटींत व सभागृहांत, सहकार्य केलें. कंपनीस नफा होवो अगर न होवो, जो माल निघेल त्यावरच दलाली मग तो खपो अगर न खपो, असलें करार कोणीहि योग्य मानणार नाही व ते रद्द ठरविणेंच योग्य आहे. संचालक मंडळाची जबाबदारी खरी असावी, नाममात्र नसावी, या दृष्टीनें काँग्रेस पक्षानें बऱ्याच उपयुक्त सूचना केल्या. निवडक कमिटींत देसाई, सत्यमूर्ति, पंत ही नामवंत मंडळी होती. मोदी-बहारखें तज्ज्ञ होते. खुद्द सिमला येथें अनेक हितसंबंधांचे प्रतिनिधी जमून आपापल्या दृष्टीनें बिलांत सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न करीत होते. भागीदारांच्या हिताच्या दृष्टीनें मुंबईचे श्री. कपाडिया हे तर दोन महिने तळ देऊन होते व त्यांचा अनुभव विशेष, कळकळ तीव्र व खटपट अभिरत होती. इंग्लिश कंपन्यांचे सल्लागार म्हणून कांही प्रतिनिधी व कायदेपंडीत हजर होते. दुय्यम कंपन्या कादून (Subsidiary) कंपनी कायद्याचा दुरुपयोग केला असें असल्यामुळें ती परिस्थिति दूर करण्याचे प्रयत्न सभागृह करीत असतां, दुय्यम कंपन्यांचे वाली पण त्याविरुद्ध खटपट करीत होते. बालचंद हिराचंद यांचे सॉलिसिटर व स्वतः ते कंपनी कायद्याच्या दुरुस्तीनें काय परिणाम होतात हें पाहण्यासाठी व जाणण्यासाठी हजर होते. बिल ६० पानीं महत्त्वाचें व किचकट होतें. बिलेक्ट कमिटीच्या रिपोर्टावर केवळ उपासूचना आल्या. कोणत्या मान्य करावयाच्या, कोणाला विरोध करावयाचा, पास झाल्यास त्याचा परिणाम पूर्वी पास झालेल्या उपसूचनांवर

काय होणार ? पुढें आणखी कोणते बदल करावे हें सर्व पाहणें जरूर होतें. बिल, रिपोर्ट व त्यावर आलेल्या उपसूचना या सर्वांचें निरिक्षण मी करावें व पक्ष निर्णयाच्या दृष्टीनें, उपसूचनांच्या दृष्टीनें, मसुदे बदलावे अगर सुधारावे असें नेत्यानीं सांगितलें. रिपोर्ट सभागृहांत मांडल्यानंतर पक्षसभा घेण्यांत आली. महत्वाचे मुद्दे पक्षसभेपुढें मांडण्यांत आले, चर्चा झाली, निर्णय घेण्यांत आले व त्याच्या अनुसरून उपसूचना तपासण्यांत आल्या. कायदा करणें सोपें नाहीं याची जाणीव मला या प्रसंगानें झाली. कमीजास्त शब्दानें मानवी व्यवहारांचें वळण बदलतें, नात्यांत फरक पडतो, नफा नुकसानीचे चांगले व वाईट प्रसंग उभे राहातात. मानवी व्यवहार सुरळीत व सुव्यवस्थित व्हावेत म्हणून केलेला कायदा प्रसंगी उलटें करतो हा अनुभव आहे. संपूर्णपणें नवीन कायदा करणें एका दृष्टीनें सोपें पण दुरुस्ती कायदा, फार किचकट काम असतें. पक्षानें उपसूचना अमान्य केली कीं, त्यांत ज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले असत ते तींच उपसूचना अनेक सभासदांकडून देत. कोणी तरी उठे, ती मांडी. दक्षता असली तर ठीक नाहीतर गोंधळांत पासही व्हावयाची. प्रत्येक दिवशीं नृपेन्द्र सरकार व भुलाभाई यांची बैठक होई. बहुतेक काम तडजोडीनें होई. पंतर्जोची विद्वत्ता व गहन व्यासंग, देसाई यांचा कोर्टातील पाब शतकाचा अनुभव, या सर्वांचा उपयोग होत होता. बहुतेक कलमांवरिल चर्चा खेळीमेळीनें होई. अतिरेकीं मते बोललीं जात, अतिरंजित भाषा गर्जे, अभिनयाचे हातवारे ललकारत, पण शेवटीं विवेकाचा विजय होई. हिंदी उद्योगधंद्यांना यश देणारी प्रभावी संघटना निर्माण व्हावी असाच हेतू असल्यामुळें व विशेषतः सर नृपेन्द्र यांच्या खेळाडू वृत्तीमुळें विलाची नौका, अपघात न होतां, महत्वाच्या मालमसाल्यासुद्धां तीराला सुरक्षित लागली. सभासद झाला म्हणजे सर्वश, निदान सर्व प्रश्नांवर मत देण्याचा त्याचा अधिकार हा संकेत जरी योग्य असला तरी त्याच्या मर्यादा विषयपरत्वे सर्वानीं ओळखिल्या पाहिजेत हेंहि महत्वाचें आहे. चर्चेत कित्येकांनीं—आणि यांत सर्व पक्षांतील लोक होते—न वाचतां, न विचार करतां उपसूचना दिल्या होत्या. सभासदांच्या घरीं अनेक लोक येत, सद्या घेत व उपसूचना नोटीस ऑफिसांत दाखल होत. पक्षाचा आदेश निघे, त्यांत कोणत्या उपसूचना मांडावयाच्या, कोणत्या नाहीत, कोणास विरोध करावयाचा याचा तपशील असे. असें असूनसुद्धां एक दोन सूचना अनधिकृतरीत्या मांडल्या गेल्या. गोंधळांत त्या पास झाल्या. तिसऱ्या वाचनाच्या वेळीं त्या पुन्हां दुरुस्त झाल्या होत्या !

७०० वर उपसूचना आल्यानंतर एखाद्या बेळेस असे होणे क्षम्य आहे. तथापि सभासदांनी ही आपली जबाबदारी जास्त ओळखिली पाहिजे याची जाणीव आम्हांला या चर्चेत झाली. कायदा तयार करणे हेच एक शास्त्र आहे. कुमाराच्या विटा सरळ व रेखीव असल्या तरी गवंडी जर आडूमाडू असेल तर भित ओळंब्यांत होणार नाही व संरक्षणाऐवजी अंगावर पडून संकट ती व्हावयाची. उत्तम तत्त्वे, उत्तम कल्पना, त्यांची प्रथम सूत्रबद्ध जुळणी व नंतर योग्य काटेकोर शब्दांत त्यांची वीण करून हे कायद्याचे बल तयार व्हावयाचे. कायद्याची रचना, अव्याप्ति, अलिप्तता, क्लिष्टता व भोग्यपणा या सर्वांपासून अलिप्त पाहिजे; कायदेशास्त्र, कायद्याचे तत्वज्ञान (Theory of Legislation) हे तर माहिती पाहिजे, पण त्याबरोबर त्याच्या पौरोहित्याचे विधी व संकेतही माहिती पाहिजेत. या विलाची चर्चा होत असतां व मजकडे दिलेले काम मी करीत असतां अवश्यक असलेली बौद्धिक सामुग्री व सरंजाम मजजवळ नाही याची जाणीव मला क्षणाक्षणाला होई. प्रयत्नसाध्य ही गोष्ट होती. सरकारी कायदेखात्याचे चिटणीस मि. स्पेन्स यांनी मला अनेक ग्रंथांची यादी दिली व अनुभवहि सांगितला. पुढे काही अध्ययन केले, थोडी भर पडली; पण ती थोडी होती. मेहेनत करून नंतर कुस्ती करण्यासाठी आखाड्यांत उतरावयाचे हा नेहमीचा क्रम. आमच्या राजकारणांत कुस्ती करतां करतां जी काय मेहेनत होईल तीच व मिळेल तोच अनुभव व तीच विद्या असे बरेच वेळां होत. हे अगदीच बाईट नसले तरी सर्वस्वी चांगले आहे असे वाटत नाही.

वर सांगितल्याप्रमाणे १८ दिवस सभागृहांत विलावर चर्चा झाली, अनेक कमी जास्त सुधारणा त्यांत झाल्या. शेवटच्या दिवशी म्हणजे ता. ७।१०।३६ रोजी ५॥ च्या सुमारास ज्यावेळी सर नृपेन्द्र 'दुरुस्त बिल पसार करावे' अशी सूचना मांडण्यास उभे राहिले त्यावेळी त्यांच्या तोंडावर समाधान होतें. सभागृहांत समाधान होतें. त्यांनी मिळालेल्या सहकार्याबद्दल सर्वांचे आभार मानले. देसाईंनी सर नृपेन्द्र यांचे अभिनंदन केले. पुष्कळच सुधारणा कंपनी कायद्यांत झाली याबद्दल समाधान व्यक्त केले. युरोपियन गटाचे प्रमुख हडसन यांनी 'कॉंग्रेस कंपनीच्या मॅनेजिंग एजंटचे' निस्पृहपणें काम केल्याबद्दल अभिनंदन केले. झालेल्या चकमकीत आपला पक्ष बराच घायाळ झाला, अनेक वार बसले पण पक्ष नमला नाही (Bloody but unbowed). तथापि झालेला कायदा मानून युरोपियन व्यापारी वागतील असे आश्वासन दिले. मोदी यांनी करुण रसप्रधान वक्तृत्व या प्रसंगाला

ठीक नाही असें सांगून दोन मिनिटें बोलून हर्षाचें वातावरण निर्माण केलें. 'भागीदार, गुमास्ते, हिशेब तपासनीस, संचालक या सर्वांनीं आपलीं डोक्यां दोन महिने सतावून सोडलीं आहेत. यापुढें निदान या टोळ्या कांहीं बरें तरी या सभागृहाला छळणार नाहीत अशी आशा करतो. दोन विचारसरणींतील मध्य बाबिलानें गांठला आहे. मॅनेजिंग एजंटस् हे सर्वश, देशहितैषि, देशावर यांनीं अनंत उपकार केले आहेत असें म्हणणारा एक वर्ग, व हे लोक डाकू, दरोडेखोर आहेत असें म्हणणारा दुसरा वर्ग, या दोहोंचें न मानतां विवेकानें हें बिल पास करण्याचें श्रेय सर नृपेन्द्र यांचें आहे. अगाध ज्ञान, बागीक सारीक माहिती, दक्षता या गुणांमुळे ते प्रिय झाले आहेत व शरीरानें जर आधीच जाडजूड नसते तर त्यांच्यांत पुष्कळ वाढ झाली असें मी म्हटलें असतें: (If his bulk was not already formidable I would say, that he has added greatly to his stature). "अहो, डोक्यांत वाढीला अजून पुष्कळच जागा आहे" (There is plenty of room at the top). सर नृपेन्द्र यांनीं खुसखुशीत उत्तर दिलें. मोदी यांनीं सॉलिसिटर सेन यांनीं प्रथम चुकीचा रस्ता स्वीकारिला असें सांगितलें 'पण त्यांना सभ्य व समजस मॅनेजिंग एजंटस् भेटले, त्यामुळे सेन सुधारले व आता तर ते एक प्रेमळ गृहस्थ झाले आहेत. बंगालमधील बाईट अनुभवानें त्यांचें पूर्वीचें मत बनलें होतें पण आतां त्यांनीं तें बदललें आहे; आमच्यांत त्यांना आतां स्थान आहे. काँग्रेस व अन्य पक्ष यांनीं पक्षबंधनें वाजूस सारून चर्चा केली व मते दिली त्यामुळे पुष्कळ वेळां एकाच लॉबींत नरडीचा घोट घेणारे, गळ्याला गळा लाऊन गप्पा मारतांना आढळले. आमचे गळे कापल्याबद्दल विरोधी पक्ष सरकारचें अभिन्नंदन करीत आहे. सद्देहूतूनें कापले म्हणून मीही त्या अभिन्नंदनांत सामील होतो!! बसलेल्या वारामुळे कांहीं रक्त निघालें आहे; तथापि मी विरोधकांनीं केलेल्या पापाबद्दल उदार होऊन क्षमा करीत आहे!!" मोदींच्या भाषणानें १८ दिवसांचा कंटाळा गेल्यासारखें वाटलें. विलाचें तिसरें वाचन पास झालें. कांहीं तरी सत्कृत्य केलें हीच भावना मनांत ठेऊन सभासद घरी गेले. दोन टेकड्या चढून व उतरून जाईपर्यंत रात्री आम्हास १० वाजले. बोलण्याची भूक १८ दिवसांत मेली होती पण झालेल्या परिश्रमानें अन्नाची भूक चांगलीच वाढली होती काखेंतील कागदांचें प्रचंड ओझें फेकून, त्याबरोबर मनाचाही भार हलका केला व मध्यरात्रीपर्यंत Gangster Club नें गाण्याचा व खाण्याचा धुमाकूळ घातला.

या अधिवेशनांत दुसऱ्या एका महत्वाच्या प्रश्नाच्या विचारास सुरवात झाली. वाढती मोटारवाहतूक व त्यामुळे होणारे रेल्वेवाहतुकीवरील परिणाम या संबंधांची चर्चा अनेक ठिकाणी सुरू झाली होती. मजूर मंत्री नॉर्ईस यांनी ता. ३ सप्टेंबर रोजी या संबंधांत मांडलेले बिल निवडक कमिटीकडे सोपवावे म्हणून सूचना केली. बिलांत दोन गोष्टींचा विचार होता. सुरक्षितता व सोय या दृष्टीने नियंत्रण व नियमन, व हे करण्याकरिता योग्य संघटना. सर फ्रँक यांनी घद्यांतील नुकसानकारक चढाओढ व त्यापासून होणारे दुष्परिणामही सांगितले. पक्षाच्या सभेत बिल लोकमत अंदाजण्यासाठी घाडावे अशी उपसूचना द्यावी असे ठरले व त्याप्रमाणे मी उपसूचना दिली. माझ्या आधी २।३ सभासदांची भाषणे झाली होती. माझ्या भाषणांत मोटार वाहतुकीस नियमन पाहिजे, नुकसानकारक स्पर्धा कमी करणे जरूर आहे हे स्पष्ट केले. तथापि या घद्यांत लाखो लोक गुंतले आहेत, त्यांचे म्हणणे ऐकून घेणे इष्ट आहे. खुद्द घंदासुद्धा संघटित होऊ लागला आहे. वाहतुकीत स्पर्धा सुरू झाल्याबरोबर रेल्वेनीं तिसऱ्या वर्गाच्या सोयीकडे लक्ष देण्यास सुरवात केली. नियमन व नियंत्रण यांचे तात्त्विक विवेचन करून त्यांतील साध्य व साधन याचा प्रपंच केला. भाषणाच्या तयारीस गोखले राजकीय व आर्थिक संशोधन संस्थेतर्फे प्रसिद्ध झालेले एतद्विषयक वाङ्मय फार उपयोगी पडले. गाडगीळ व गोगटे यांनी महाराष्ट्रांतील सहा जिल्ह्यांतील मोटारवाहतुकीसंबंधी संशोधन करून निरिक्षणात्मक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला होता. त्यांतील माहिती उद्बोधक होती. तिचाही पूर्ण उपयोग करण्यांत आला. भाषणाचा परिणाम म्हणजे सर फ्रँक नॉर्ईस यांनी उपसूचना मान्य केली. झालेल्या भाषणांना उत्तर देताना, माझे भाषण वादविवादास विशेष रितीने मदत करणारे झाले (Specially helpful contribution to the debate) असे सांगून खाजगीरितीने स्तुतीही केली. खुद्द अध्यक्ष यांनी सभा संपल्यावर लॉबीत भेट झाली तेव्हां भाषण फारच चांगले झाले असे सांगितले. त्याचे बरेचसे श्रेय वर उल्लेखिलेल्या वाङ्मयालाच दिले पाहिजे. या प्रसंगी व पुढेही अनेक वेळां या मंदीरातर्फे प्रसिद्ध झालेले लेख, पुस्तके, संशोधन वृत्तान्त वगैरे उपयोगी पडले. प्रि. गाडगीळ यांना मी अनेकवेळां त्रास देई व तेही जितकी माहिती देतां येईल तितकी देत. पक्षकचेरीचे काम चांगले संघटित व्हावे व सर्व विषयांची माहिती जमविण्यांत यावी, संकलित व्हावी, सभासदांना ती मिळावी या दृष्टीने याच प्रसंगी अनेक सूचना मी पक्षापुढे ठेविल्या. जे कार्य

गोखले संशोधनमंदीर करीत आहे, त्याच प्रकारचे पण विशिष्ट घोरणाने कचेरीचे स्वरूप व काम असावे असा माझा अभिप्राय होता. अर्थात चांगली माणसे व उत्कृष्ट साधनसामुग्री जमवावयाची म्हणजे पुष्कळ पैसा पाहिजे हेही खरे. वार्षिक शंभर रुपये पक्षाची वर्गणी होती, तीही बेळेबर व संपूर्णपणे न देणारे अनेक सभासद होते. अर्थात हे लिहिणे कित्येकांना पसंत पडणार नाही. हे लिखाण निरीक्षणत्मक आहे. गौरवाबरोबर न्यून्यता दाखविली पाहिजे; दोषस्थले असतील तीही दाखविली पाहिजेत. ती कशी टळतील हेही शक्य असल्यास सांगितले पाहिजे. पक्षसंघटना, कार्यक्षमता, राजकारणांत प्रभावी व्हावी या दृष्टीने व्यक्ती-प्रमाणे पक्षानेही प्रसंगाप्रसंगाने आत्मनिरीक्षण केले पाहिजे. परंतु अनुभव असा येतो की, दोष नाहीतच हे सिद्ध न झाले तर ते अपरिहार्य होते असे दाखविण्यांत सर्व बौद्धिककौशल्य खर्च करण्यांत येते. भुलाभाई यांना माझी विचारसरणी अनेकवेळां पटे व ते त्यादृष्टीने प्रयत्नही करीत. पक्षाच्या कचेरीचा खर्च मोठा असे, त्याचा बराच भाग ते उचलीत. श्री. पट्टणी, बेडेकर वगैरे चांगली मंडळी आम्ही पक्षकचेरीच्या कामासाठी घेतली. पण ती टिकली नाहीत व पक्षाचे काम कचेरीत तरी, आदेश छापणे व सभेची फिरती बाटणे एवढेच होऊन बसे. कामाचा व्याप, उरक व कार्यक्षमता या दृष्टीने युरोपियन गटाची कचेरी नमुनेदार होती. ग्रंथालय, संशोधक, वृत्तान्त-पंडित, सर्व तऱ्हेची सोय व माणसे त्यांच्याजवळ असत. देशांतील युरोपियन व्यापारीसंस्था या पक्षाला हजारों रुपयांनी मदत करीत. सभासद आपला बहुतेक वेळ सभागृहाच्या कामासाठी खर्च करीत. अनेक युरोपियन सभासदांना मतदारसंघाकडून जरूर ती आर्थिक मदत मिळे. हिंदी संयुक्त व्यापारी संघाची कचेरी दिल्लीस आल्यानंतर मात्र आम्हाला माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने फार मदत झाली व हे श्रेय त्या संघाचे चिटणीस मुल्हेरकर यांनाच दिले पाहिजे.

कॅन्टोन्मेंटच्या कारभाराबद्दलच्या विलाबद्दल पूर्वी उल्लेख येऊन गेला आहेच. निवडक कमिटीचा रिपोर्ट अधिवेशनाच्या सुरवातीस सभागृहापुढे ठेवण्यांत आला. पुढे ३ दिवस चर्चा होवून ता. २२।१।३६ रोजी ते बिल पास झाले. सिलेक्ट कमिटीत जी तडजोड झाली होती तिने लष्कर हद्दींतील नागरिक संघ (All-India Cantonment Association) याचे समाधान झाले होते. उलट लष्करी खात्याला झालेली तडजोड नको होती. वर्षभर सदरहू रिपोर्ट पडून होता व ज्यावेळी सदरहू रिपोर्ट विचारांत घ्यावा म्हणून मि. टॉटनहॅम यांनी भाषण केले

त्यावेळेस झालेली तडजोड सरकारने स्वीकारली आहे व जर ती विरोधी पक्षाला नको असेल तर सर्व बिल परत घेण्यास सरकार उत्सुक आहे. तडजोडीत किती साधले होते याची जाणीव लष्कर हद्दीतील नागरिकांना होती व बिल पास करावे म्हणून त्यांच्या तारा येत होत्या. उलट पक्षाच्या सभेत बिल पाहिजे तितकें समाधानकारक नाही म्हणून विरोध करावा असे पंतजांचें म्हणणें होतें. सिलेक्ट कमिटीत माझ्यामुळे तडजोड झाली होती. मी महत्त्वाचा प्रश्न उभा केला. सरसहा विरोध करण्याचें धोरण पक्षानें कधींच सोडलें होतें. ज्यांचा संबंध बिलाशीं येतो ते झालेल्या तडजोडीमुळे खूष होते. शिवाय पक्षातर्फे मला कमिटीत नेमल्यानंतर मी तडजोड केली व तिला पक्षांतील सदरहू कमिटीवरील सर्व सभासदांनी मान्यता दिली होती. एक वर्ष रिपोर्ट पडला होता तेव्हां कोणी विरोध दर्शविला नव्हता. या स्थितीत मी केलें तें पक्षानें मानणें अगदी योग्य होतें, तथापि जर पक्षाला अमान्य असेल तर तसा निर्णय घ्यावा पण त्याचा परिणामही काय होईल याचा विचार पक्षानें करावा, केलेल्या तडजोडीला मान्यता द्यावी, बिलाला पाठिंबा द्यावा व कांहीं बाबतीत उपसूचना द्याव्यात व माझ्या सल्ल्याने त्यावर मतनोंदणी मागावयाची की नाही हें ठरवावें असा निर्णय पक्षानें घेतला. मात्र भाषणांत विरोध दर्शविण्यास मुभा असावी असे ठरलें. चर्चेत मुख्य भाषणें दोनच झालीं. टॉटनहॅम व मी यांची. माझ्या तासावर केलेल्या भाषणांत मूळ बिल व त्यांत कमिटीने केलेल्या सुधारणा यांचें पूर्ण विवेचन होतें. चांगलें व अधिक चांगलें यांत शत्रुत्व नाही. जी वस्तुस्थिति या बिलानंतर उत्पन्न होईल, त्यांतूनच नवीन प्रगतीचें चैतन्य उत्पन्न होईल. जेवढें पाहिजे होतें तेवढें मिळालें नाही म्हणून जें मिळालें तें टाकलेंच पाहिजे अशी परिस्थिति नाही. कलमवार चर्चेत पंतजांनीं भाग घेऊन सर्व बिलाला वास्तविक विरोध आहे तथापि तडजोडीमुळे आम्हीने मान्य करतो, संपूर्ण लाडू मिळत नसेल तर अर्धा घेणें योग्य नाही असें आपलें मत सांगितलें. टॉटनहॅम यांनीं जर बिल नको असेल तर सरकार मागें घेण्यास तयार आहे असें ताडकन उठून सांगितलें. कलमवार चर्चेत मतदानाच्या हक्काबाबत मी उपसूचना मांडली, सरकारने ती स्वीकारिली व तीन दिवसांच्या चर्चेनंतर बिल ता. २२-९-३६ रोजी पास झालें. देशांतील सर्व लष्करी छावण्या असलेल्या कॅन्टोन्मेन्टस्मध्ये लोकप्रतिनिधी असलेलीं बोर्डें स्थापन झालीं. जो भाग मुलकी लोकांचा आहे त्याला बक्षार एरिया म्हणून त्याचा कारभार लोकानियुक्त प्रतिनिधी कमिटीने

चालवावा व त्या कमिटीचा अध्यक्ष लोकप्रतिनिधींनी निवडावा व तोच बोर्डाचा उपाध्यक्ष असावा. अधिकार, संघटना यांत तर सुधारणा झालीच पण नोकरवर्ग लष्करी अधिकाऱ्यांतून न वेतां पब्लीक सर्व्हिस कमिशनमार्फत घ्यावा असेही ठरलें. बिल पास झाल्यानंतर ऑल इंडिया कॅन्टोन्मेन्ट असोसिएशनने ठराव करून माझे आभार मानले व पुढें तर दोन वर्षे मला अध्यक्ष निवडलें. लाहोरमधील एका अनामिक गृहस्थानें पत्रानें आभार मानून त्यांत रु. ५० च्या नोटा घाडल्या. ते परत करणें शक्य नसल्यामुळें पक्षाला मी दिले.

या अधिवेशनांत ऋणकोला सावकारी तुरुंगाबाबत ठेवण्यासंबंधीचें जें कलम ५१ सि. प्रो. कोड मध्ये आहे त्यांत दुरुस्ती करणारें बिल पास झालें. जर ऋणकोने आपली मालमत्ता लवाडीनें व सावकारांना बुडविण्याकरितां तबदील केली नसेल तर त्याला तुरुंगांत कर्जाफेडीकरितां ठेवूं नये अशी दुरुस्ती करण्यांत आली. शेतकऱ्यांना सर्व परिस्थितींत तुरुंगापासून मुक्तता असावी अशी माझी उपसूचना होती. मुंबई इलाख्यांत अनेक जिल्ह्यांत शेतकरी ऋणविमोचन कायद्याप्रमाणें ही व्यवस्था आहे. तीच सर्वत्र करावी हा उद्देश होता. कर्जाबद्दल तुरुंगांत ठेवणें हें रानटी संस्कृतीचें लक्षण आहे. सन १८७९ सालीं जेव्हां दक्षिणेंतील शेतकरी ऋणविमोचन कायदा झाला त्यावेळच्या सरकारी अधिकाऱ्यांचा दृष्टीकोन कसा होता हें सभागृहाच्या दृष्टीस आणलें. (The proposed abolition of imprisonment for debt had his concurrence as a measure which if found to work satisfactorily in a limited area may be advantageously extended at some future date to all India.) ५७ वर्षे तो कायदा होऊन झाली तरी सरकार स्वस्थ आहे हें शेतकऱ्यांच्या कळवळीचें लक्षण नव्हें. गृहमंत्री यांनीं शेतकरी व बिगर शेतकरी ऋणको, असा फरक करण्याचें नाकारलें. प्रामाणिक ऋणकोला तुरुंग नसावा. अप्रामाणिक ऋणकोला त्यापासून सुटका नसावी अशी त्यांची विचारसरणी होती. तथापि गृहमंत्री यांनीं प्रांतिक सरकारांना माझ्या उपसूचनेचा विचार करण्याबाबत सांगून त्यांचीं मते मागविण्याचें आश्वासन दिलें. व त्यामुळें उपसूचना नापास झाली. तथापि माझ्या उपसूचनेवर झालेल्या चवेंमुळें बातावरण बरेंच गरमागरम झालें. शेतकऱ्यांचे वाली कोण, धनको समजाचे चहाते कोण, हें पुन्हां एकदां स्पष्ट झालें.

बिनसरकारी बिलांत मुख्य स्थान या अधिवेशनांत आर्य मॅरेज व्हॉलंटेशन बिलाला होतें. हें बिल अनेकजणांनीं दाखल केलें होतें. परंतु मुख्य चालक

सनःशाम गुप्त हे होते. डॉ.खरे यांच्या नांवावर ते प्रथम बॅलटमध्ये आले. त्यांनी ते मांडिले, सिलेक्ट कमिटीकडे तोपबिण्याच्या वेळीं अनेकांनीं विरोध केला. सिलेक्ट कमिटीचा रिपोर्ट या अधिवेशनाच्या सुरवातीस मांडण्यांत आला. ता. २२।९।३६ ला तो चर्चेस निघाला. सदरहू विल ताबडतोब पास व्हावे म्हणून शक्य तेवढे प्रयत्न करण्यास मला गुप्तजींनी सांगितले. अनेक उपसूचना आल्या. विलांतील मुख्य गोष्ट म्हणजे आर्यसमाजी म्हणून ज्यांची लगे झाली असतील अगर होतील तीं बेकायदा समजू नयेत; मग बघू अगर बर लक्षापूर्वी भिन्न जातीचे अगर भिन्न धर्माचे कां असेनात. पंजाबमध्ये अनेक भिन्न जातीयांमध्ये लगे झाली होती. आर्य-समाज जाती मानीत नाही, पण लक्षाच्या बाबतीत बारसाचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास प्रतिलोमविवाह म्हणून कांहीं लगे बेकायदेशीर ठरण्याचा संभव होता. शिवाय भिन्न जातीयांत लगे होणार व तीं व्हावीत आणि तीं कायदेशीर ठरावीत असे प्रामाणिक व प्रागतिक मतही या विलामागे होतें. मुसलमान सभासदांना प्रथमतः यांत कांहींच गैर वाटले नाही. कायदेमंत्री सर नृपेन्द्र यांच्याशी बोलणे करून सरकारला मान्य असतील तेवढ्याच उपसूचना काँग्रेसपक्ष सुचवील व त्यामुळे लवकर काम आटोपून हें विल पासही होईल अशी व्यवस्था पण केली. पण सनातनी बजोरिया यांनी आर्यसमाजी हिंदू नाहीत असें ठरविण्याच्या उद्देशानें अनेक उपसूचना आणिल्या, लांबलांब भाषणें केलीं. मुसलमानांचा संशय जागृत केला. अणे यांनीही सदबुद्धीनें पण प्रसंग न जाणतां अनेक आक्षेप घेतले. परिणाम असा झाला कीं चर्चेत हिंदू-मुसलमान, शुद्धी, तबलिक, आक्रमण असे नाना प्रश्न उपस्थित झाले. आर्यसमाजी याची व्याख्या करावी, निदान एक वर्ष तरी लक्षापूर्वी त्यानें आर्यसमाजाचे सभासद असावे असें कलम घालण्याचा प्रयत्न झाला. मुसलमान, पण संस्कृत पंडीत उमरअल्ली यांनी मनुस्मृतीतून वाक्यें काढून, या विलानें वर्ण संकर होऊन हिंदूधर्म बुडेल म्हणून भीति व्यक्त केली !! तर हिंदू, पण अरबी पंडीत, डॉ.भगवानदास यांनी 'मुसलमानाची' व्याख्या करणें कठीण आहे असें अरबी धर्मग्रंथांतील उतारे वाचून दाखविले. अणे यांनी व्याख्या करावी व लक्षाच्या वेळीं असणारे बघूबर हे प्रामाणिकपणें आर्यसमाजी असावेत असें प्रसिपादिलें. मंहमूद याकूब यांनी तें मान्य केले व लक्षाकरितां मुसलमान स्त्रिया आर्य होण्याचा संभव आहे, व तें या विलानें कायदेशीर होईल, तें टळावें म्हणून आपण उपसूचना दिली असल्याचें सांगितले. माझ्या भाषणांत हिंदू, मुसलमान यांची

व्याख्या करणें कठीण. जें या कायद्याप्रमाणें आर्यसमाजी म्हणवतील व लग्नं करतील, त्यांचीं लग्नं कायदेशीर व्हावीत. आर्यसमाज हा हिंदूंचा आक्रमक भाग आहे, त्याला हिंदू जातींतून वगळणें चुकीचें आहे; वयांत आलेल्या स्त्री पुरुषांना पसंत पडेल त्याच्याशी लग्न करण्यास कायद्याची अडचण असूं नये. सर नृपेन्द्र यांनी व्याख्या करणें अशक्य आहे असें सांगितलें. पंजाबमध्ये दोन मुसलमानांतील पक्ष एकमेकांस मुसलमान नाहींत, हें ठरविण्याचा प्रयत्न करीत असतात व दोघेही कुराणाचा आधार घेतात ! ! महंमद याकूब यांची उपसूचना सरकार स्वीकारणार नाहीं असें स्वच्छ बजावलें. आमच्यापैकीं अनेकांनीं कारण नसतां भाषणें केलीं. शीख, मुसलमान, सनातनी, सुधारक या सर्वांनीं कहर केला. ता. २९।१।३६ ला बिलाचें कलमवार वाचन संपलें नाहीं. पुन्हां ता. १।१०।३६ ला चर्चा सुरू झाली. मुसलमान सभासद म्हणूं लागलें, या बिलानें, मुसलमान व ख्रिस्ती धर्मांतील स्त्रियांना लग्नापुरतें आर्य समाजो बनवून इस्टेटी लाटण्याचा हा हिंदूंचा डाव आहे. डॉ. भगवानदास यांनीं धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र यावर एक निबंधच वाचला. बिलाऐवजी धर्मव्यवस्था, चातुर्वर्ण्य, मुसलमानी समाजव्यवस्था यावरच व्याख्यानें झडूं लागलीं. शौकतमीयांनीं प्रत्येकानें आपापला धर्म पाळून दुसऱ्याच्या धर्माविषयी आदर दाखवावा असें गंभीरपणानें सांगितलें. सहिष्णुता म्हणजे अन्याय सहन करणें नव्हे. (लाकुम दीनाकुम लीया दीन) महंमद याकूब यांनीं आपली उपसूचना मांडली, “लग्नापूर्वी हिंदुधर्माव्यतिरिक्त कोठल्याही धर्माचें बंधू अगर बर अगर दोघेही असलें तरी लग्नाच्या वेळीं ते दोघेही आर्यसमाजी असले म्हणजे तें लग्न कायदेशीर समजावें.” अशी बिलांत योजना होती. याकूबसाहेबांची उपसूचना ‘लग्नापूर्वी’ या शब्दापासून ‘तरी’ या शब्दापर्यंत भाग गाळावा अर्झा होती. याचा अर्थ अन्य धर्मीयांपैकीं कोणी आर्यसमाजी होऊन लग्न करूं लागला तर या कायद्यानें तें कायदेशीर होतें तें टळावें. उपसूचनेला असफअल्ली यांनीं विरोध केला, पण शौकत-अल्ली, तबलीकचे प्रणेते नारंग, यांनीं पाठिंबा दिला. कृष्णकांत मालवीय यांनीं लग्नाला प्रेम पाहिजे, तें असलें म्हणजे इतर कोठल्याही गोष्टीची अडकाठी नसावी असें मत प्रदर्शित केलें. मुसलमानांना भीति वाटण्याचें कारण नाहीं. अनेक हिंदूंनीं मुसलमान, ख्रिस्ती, ज्यू, मुलीशीं लग्नं केलीं आहेत. उलट मुसलमानांनींही हिंदू मुलीशीं लग्नं केलीं आहेत. यांत धर्माचा काय प्रश्न आहे ! हिंदी मुसलमानांनीं फक्त देवाचें घरच पाहिलें आहे, देव पाहिला नाहीं. लग्न ही वैयक्तिक बाब. आवडी

निवडी ठेवणें योग्य आहे. मुसलमानांनीं कसे वागावें याबाबत पंडितजींनीं सांगितलें कीं, “ तो मेल्यानंतर मुसलमानांनीं त्याला आपला म्हणावें व हिंदूंनीं आपला म्हणून त्याला अभिषेक द्यावा ” (मुसलमानात बा झमझम शोयादो हिंदू विशो-जनाद). ही सद्दिष्टता शौकतमियांना पसंत नव्हती. त्यांनीं सांगितलें कीं, “ धर्म बदलला कीं मुसलमान व्यक्ती मेली असें समजलें पाहिजे.” ‘ खसकम शुद, जेहान पाक ’—कमी घाण जग अधिक पवित्र. लग्नाकरितां धर्म बदलणें ठीक नाहीं. मुसलमान धर्म बदलूं लागले तर त्यांना कोण प्रतिबंध करणार ? पण हे बिल पास करणें म्हणजे धर्मांतराला उत्तेजन देणें आहे म्हणून आपला विरोध असल्याचें जाहीर केलें. या बादविवादांत वेळ संपला व बिल पुढील अधिवेशनांत गेलें. त्यांत काय झालें ते यथाक्रम येईल. चर्चेनें, प्रसंग न ओळखिल्यानें, हिंदू हिताचें बिल लवकर पास झालें नाहीं व जसेंच्या तसेंही झाले नाही. ‘ सनातन धर्म कीं जय ’ हेंच त्याचें कारण होय !!

आगामी निवडणुकींसंबंधीं सर्वत्र खळबळ चालली होती. अनेक प्रांतांतून सरकारी अधिकारी काँग्रेसविरुद्ध प्रचार करीत आहेत म्हणून तक्रारी होत होत्या. सरकारनें निवडणुकींत तटस्थ राहाण्याबद्दल सर्व सरकारी अधिकाऱ्यांना ताकीद द्यावी असा ठराव काँग्रेस पक्षातर्फे मांडण्यांत आला. दोन दिवस चर्चा झाली पण मतनोंदणीपर्यंत वेळ आली नाहीं. ठरावाला याकूब यांनीं उपसूचना सुचविली कीं सरकारविरुद्ध जे या निमित्तानें चळवळ करतील त्यांचाही बंदोबस्त सरकारनें करावा !! याकूब राजनिष्ठा दाखविण्याचा एकही प्रसंग, लाणू अगर गैरलाणू, बायां घालवीत नसत. प्रांतवार सरकारी अधिकारी कसे वागत आहेत हें दाखविण्याच्या दृष्टीनें डॉ. खानसाहेब, पंडित पंत, शेट गोविंददास, मौलाना फजलूल हक वगैरेंनीं अनेक उदाहरणें दिली. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या, गुप्त सवय्युल्लेख, काँग्रेस-विरुद्ध पक्षसंघटना करण्यास गव्हर्नर यांनीं केलेले प्रयत्न निवेदन करण्यांत आले. त्रिफिथनें तर, काँग्रेसच्या जुलुमापासून रयतेचें संरक्षण करण्याकरितां सर्व कांहीं केलें पाहिजे असें जवळ जवळ सांगितलें !! गृहमंत्री यांनीं दिलेली उदाहरणें अति-रंजित आहेत, सरकारी अधिकारी तटस्थ आहेत. जर निवडणुकीच्या निमित्तानें काँग्रेसनें सरकारविरुद्ध प्रचार केला तर सरकार स्वस्थ बसणार नाहीं असें बजाविलें. अनेक ठिकाणीं हद्दपान्या सुरू झाल्या होत्या. प्रमुख प्रमुख कार्यकर्ते पकडण्याचें घोरण उघड दिसत होतें. चर्चेच्यावेळीं दिलेली उदाहरणें खोटी आहेत

एबडेंच म्हणून भागणार नव्हतें. उघड चौकशीची मागणी पण करण्यांत आली. बंगालमध्ये सरकारी नोकर वर्ग प्रजापार्टीविरुद्ध खटपट करीत होते. जमीनदारांना संघटित करण्याचे प्रयत्न बिहारचा गव्हर्नर करीत होता. सर्वत्र कॉंग्रेसविरुद्ध सरकारी अधिकारी सर्व प्रांतांत प्रयत्न करीत होते. ते अखेरपर्यंत चालूच होते, तथापि ठरावावर जी दोन दिवस चर्चा झाली त्यामुळें थोडा आळा बसला व अगदी उघड उघड होणारे प्रयत्न थंडावले असें पुढे आढळून आलें.

नेहरूंप्रमाणें याही अधिवेशनांत अनेक तहकुबीच्या सूचना करण्यांत आल्या. गव्हर्नर जनरलनें बऱ्याच येऊ दिल्या नाहींत. दोन महत्वाच्या, चर्चेस आल्या. एक ब्रिटिश कापडावरील जकात सरकारनें कमी केली त्याबाबत व एक चलनविषयक घोरणाबाबत. लीज-मोर्दी करारांत दोन वर्षेपर्यंत ब्रिटिश कापडावर किंमतीच्या २५ टक्के जकात असावी, पण जर जादा बसविलेली जकात कमी झाली तर ही जकात २० टक्के व्हावी. दोन वर्षांनंतर किती जकात ठेवावी हा प्रश्न सरकारनें पुन्हां विचारांत घ्यावा. १९३४ च्या मार्चांत हा करार असेंब्लीनें मान्य केला पण सर्व देश विरुद्ध होता. १९३४ अखेर इंग्लंड व हिंदुस्थानांत (Indo-British Agreement) एक करार झाला, अर्थात हिंदुस्थान सरकारनें तो लोकमताला न जुमानितां केला. त्यांत अशी शर्त होती की, संरक्षक जकात इतक्या बेतानें आयात मालावर ठेवावी की, तसल्याच हिंदी मालाला योग्य किंमत यावी व जेव्हां जेव्हां एखाद्या घंद्यास संरक्षण देण्याचा प्रश्न उपस्थित होईल व चौकशीसाठीं टॅरिफ बोर्ड नेमलें जाईल त्यावेळीं बोर्डापुढें आपली बाजू मांडण्याचा हक्क इंग्रज धंदेवाल्यांना राहील (The Government of India further undertakes that measure of protection to be afforded shall be only as much and no more than would equate the prices of imported goods to the fair selling prices for similar goods produced in India and when a question of the grant of substantive protection to an Indian industry is referred for inquiry to a Tariff Board, the Government of India will afford an opportunity to any industry concerned in the United Kingdom to state its case and answer the case presented by other interests.) या कराराचा सरळ अर्थ हिंदी घंद्याना संरक्षण मिळावें की नाहीं, हा प्रश्न इंग्रज धंदेवाले यांच्या मजीवर राहाणार. इंडो-ब्रिटिश कराराबाबत १९३५ च्या दिल्ली अधिवेशनांत तहकुबीची सूचना येऊन सरकारचा पराभव झाला होता. त्यास न

जुमानितां सरकारनें टॅरीफ बोर्ड नेमिलें. रामस्वामी मुदलीयार, अलेक्झांडर मरे, फजल रहिमतुल्ला हे सभासद होते. त्यांनीं ब्रिटिश कापडावरील जकात ५ टक्क्यांनीं कमी करावी अशी शिफारस केली होती व सरकारनें ताबडतोब ती अंमलांत आणली होती, म्हणून तहकुबीची सूचना मांडण्यांत आली होती. इंडो-ब्रिटिश कराराच्या तहकुबीच्या वेळीं व्यापार मंत्री यांनीं असें सांगितलें होतें कीं, 'चौकशी करणारे आम्ही, हिंदुस्थान सरकार, आम्हाला योग्य वाटेल त्यांच्याकडून चौकशी करणार, जें ठरलें तें आम्ही ठरवूं आणि जर जकात कमी करण्याचें ठरलें तर तें काम कायदेमंडळ करील.' ("The inquiry will be our inquiry, ordered by ourselves entrusted to those whom we consider suitable to carry out investigation. Thirdly, the conclusions will be our conclusions, and lastly if the substantive level of protection granted by the legislature is to be reduced, it is the Legislature that will reduce the level of protection.") हें आश्वासन बाजूला सारून सरकारनें जकाती कमी केल्या. वास्तविक टॅरीफ बोर्डाच्या शिफारसी नेहमीप्रमाणें बिलांत प्रविष्ट व्हावयाच्या व तें बिल सभागृहापुढें यावयाचें. तसें झालें असतें तर बोर्डाच्या शिफारसी चुकीच्या आहेत हें सहज दाखविता आलें असतें. पण सरकारनें वाममार्ग पत्करून जकाती कमी केल्या. झालेल्या चर्चेत मोदी यांनीं भाग घेतला नाही, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. चेटी, पंत, यांनीं भाषणें केलीं. जेम्स, रॅमसे स्कॉट यांचीं भाषणें झालीं. अध्यक्ष यांना आम्हास मतनोंदणी हवी आहे आमच्या पक्षापैकीं जास्त कोणा बोलणार नाही असें काँग्रेस पक्षांनीं सांगितलें होते. सरकारतर्फें झाफरुल्ला यांनीं भाषण केलें व त्यांत जकात कमी केल्यास माल जास्त येईल व उत्पन्न वाढेल अशी विचारसरणी मांडली. वास्तविक घद्याला संरक्षण द्यावयाचें त्यावेळीं, जकातीच्या उत्पन्नाचा विचार करणें अप्रस्तुत आहे. बिल मांडून दर कमी कां केलें नाहींत या प्रश्नाला उत्तर देतां आलें नाहीं. त्यांचें भाषण झाल्यानंतर 'प्रश्न मत्तांस टाका' म्हणून मागणी केली. त्यावेळीं ५ वाजून ४५ मिनिटें झालीं होती. अजून फडणीस ग्रिग यांना बोलावयाचें होतें. त्यांना परवानगी दिली व ते १५ मिनिटें बोलले म्हणजे ६ वाजून जात होते व सूचना चर्चेतच बिराम पावत होती (Talked out). सरकारला पराभव नको होता. सरकारची बाजू मांडली गेली होती. अनेक पक्षांचे वक्ते बोलले होते. प्रश्न योग्य रितीनें चर्चिला गेला होता.

मतनोंदणी घ्यावयास पाहिजे होती. चर्चातहकुबीची सूचना (Closure) अध्यक्षांनी विचारांत घेण्याचेंच नाकारिलें. ती मतास टाकली असती तर पास झाली असती व मूळ तहकुबीची सूचना पण पास झाली असती. अध्यक्षांनी ग्रिग यांना बोल-
ण्यास सांगितलें. त्याबरोबर सर्वत्र धिक्कार करण्यांत आला व शेम शेमच्या आवाजांत काँग्रेस, काँग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्षांतील सर्व व कांहीं स्वतंत्र पक्षांतील सभासद सभागृह सोडून गेले. फडणिसानें ६ वाजेपर्यंत रिकाम्या बाकांना उद्देशून भाषण केलें व अघर्म करून पराभव टाळला. तथापि सरकारची नीति जगजाहीर झाली.

तथापि या घटनेंतून दुसरीच घटना अकल्पितपणें निर्माण झाली. शेम शेम ओरडत बहुसंख्यांक सभासद सभागृह सोडून गेले, यामुळें अध्यक्ष दुखाबले गेले. त्यांनीं दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे ता. ३।९।३६ ला फडणिसाला बोलून दिलें हें योग्य केलें असें सांगितलें. अध्यक्षांचा निकाल अप्रिय असला तरी तो ऐकला पाहिजे व त्या दृष्टीनें अध्यक्षांची प्रतिष्ठा राखण्याकरितां आपण शक्य तेवढे प्रयत्न करूं असें त्यांनीं बजाविलें. जर अध्यक्ष पसंत नसेल तर अविश्वास दाखविण्याचा नियमाप्रमाणें जो मार्ग आहे त्याचा अवलंब सभासदांनीं करावा व जर मी अध्यक्ष सभागृहाला नको असें वाटत असेल तर जागा खाली करण्यास मी तयार आहे असें त्यांनीं निश्चून सांगितलें. अध्यक्षांच्या या वर्तनाबाबत, ज्याला खुलासा करावा असें वाटत असेल त्यानें करावा, असेंहि त्यांनीं सांगितलें. ता. ४ ९-३६ रोजीं भुलाभाई यांनीं एक महत्वाचें भाषण त्यावर केलें. “ निदर्शन करून सभात्याग केला, यांत गैर कांहीं नाहीं. उलट अन्य सभागृहांतून व विधिमंडळांतून पूर्ण विचार करून अशीं निदर्शनें करण्यांत येतात व सभात्याग सभासद करितात. येथें अध्यक्षांचें रुलिंग—अगर निर्णय—अन्यायाचें वाटलें म्हणून सहजस्फूर्तीनें निषेध दाखविण्याकरितां—राग दाखविण्याकरितां—सभासद सभा सोडून गेले यांत गैर कांहीं नाहीं. यांत अध्यक्ष या व्यक्तीचा अपमान बुद्धिपुरस्सर करावा हा उद्देशच नव्हता. फक्त निषेध दिलेल्या निर्णयाचा करावयाचा होता. व्यक्तिशः अध्यक्ष गुणानें कितीहि मोठे असले तरी सामान्य सभासदांनाही कांहीं हक्क आहेत. अध्यक्षांचा निर्णय मान्य करणें याचा अर्थ तो बरोबर आहे असें मानणें नव्हे. वर्तन निर्णयावर-
हुकूम असलें पाहिजे हें ठीक पण सदसद्विवेकबुद्धि दुसऱ्याच्या हातीं द्यावी असें नाहीं. (No man may surrender his judgment to another, however eminent he may be.) कोर्टसुद्धां आपला निकाल अंमलांत आणील, पण

त्यामुळे व्यक्तीला जो आपले मत सांगण्याचा अधिकार आहे, तो जात नाही हे तत्व इंग्लंडमध्ये मान्य केले आहे. (While the judgment of a Tribunal may be enforced against a person, it does not involve the privation of his personal liberty of judgment to differ from that Tribunal and to express that difference in the most unmistakable language.) निर्णय मानणे ही एक गोष्ट आहे. तो बरोबर आहे हे म्हणणे निराळे. प्रत्येक व्यक्तीला आपले मत बरोबर आहे हे सांगण्याचा हक्क आहे हे उमगले पाहिजे; हा नुसता सहिष्णुतेचा प्रश्न नाही. सभात्याग हा एक मतविरोध दाखविण्याचा मार्ग आहे. यांत अध्यक्षीय व्यक्तीगत अपमान करावा असा उद्देश नसतो व नव्हताही; पण जे एकंदर घडून आले, जी घटना झाली व जिची परिणती अध्यक्षांच्या निर्णयांत झाली, त्या घटनेतील अन्यायाविरुद्ध निषेध करण्याचा हेतू होता. (Active protest against the incidents taken as a whole.) सभागृहांत कोण बसतात व कोण जातात हे अध्यक्षाला पाहण्याचे कारण नाही असे जे अध्यक्षांनी सांगितले आहे ते अयोग्य आहे. सभागृह प्रतिनिधींचे आहे. जर ते प्रातिनिधिक नसेल तर ते नियमाप्रमाणे व अनेक निर्णयाप्रमाणे चालू ठेवणे गैर आहे. या दृष्टीने सभागृहांतून बहुसंख्यांक सभासद सोडून गेल्यानंतर ती सभा बंदच करावयास पाहिजे होती. अमूक निर्णय अध्यक्षांनी द्यावा हे आम्हांला सांगता येणार नाही. पण योग्य निर्णय द्यावा म्हणून चर्चा करिता येईल, सल्ला देता येईल असे आम्हांस सांगणे जरूर आहे. (It is not in us to ask you to come to a particular judgment, but it is undoubtedly in us to influence you, to advise you and to argue before you, so that you may come to a right judgment in all public matters.) सरकारने केलेल्या वर्तनावद्दल सरकारला शासन द्यावयाचे होते. केलेले वर्तन अधर्म मार्ग स्वीकारून सरकार योग्य ठरवू पाहता होते. सभेच्या नियमांचा दुरुपयोग सरकार करित होते व ते होवू नये म्हणून आम्ही आपणांस सूचना देत होती. पण आपण निर्णय देऊन सरकारचा पराभव टाळलात. आपण पक्षपात केलात असे कोणी म्हणत नाही. आपण तटस्थ आहात हे मान्य आहे. तथापि कोणता पक्ष कोणता हेतू धरून वागत आहे व नियमांचा दुरुपयोग करित आहे हे पाहण्याचे आपले कर्तव्य आहे. फडाणिसांना कांहीही नवीन सांगावयाचे नव्हते, फक्त वेळ काढून मतनोंदणी टाळावयाची होती. असल्या वर्तनाने सरकार, सभागृहाचे

काम फार दिवस करूं शकणार नाहीं. खोटेपणाचें प्रायश्चित्त मिळेल. तुमच्या निर्णयाबद्दल आदर आहे पण तो निर्णय बरोबर आहे हें मान्य नाहीं, मान्य करण्याचें कारण नाहीं. जें आम्हीं केलें तें आमच्या दृष्टीनें, सद्सद्विवेक बुद्धीच्या दृष्टीनें व आमच्या लोकांच्या दृष्टीनें योग्यच होतें. (We feel that while we respect your judgment, we are not bound to agree with it and we feel that we have done right by ourselves we have done right by our conscience and we have done right by those who look to us for protection.)” मृदु भाषा, मृदु वाणी व पोलादी विचारसरणी एक तास-पर्यंत सभागृहाला ऐकवून भुलाभाई खाल्तीं बसतांच सभागृहाचें वातावरण एकदम बदलून गेलें, तें गंभीर झालें; उपहाराकरितां सभासद उठले, पण झालेल्या भाषणाची लज्जतच त्यांना अधिक समाधान देत होती !! अभ्यक्षांवर काय पारेणाम झाला हें सांगणें कठीण, पण पुन्हां असा प्रसंग उद्भवला नाही हें खरें.

चलनविषयक घोरणाचा निषेध करण्याकरितां तहकुबीची सूचना ता. ८-१०-३६ रोजी काँग्रेसपक्षातर्फें अनंतशयनम् आर्यगार यांनी मांडली. थोडक्यांत त्यांनी या प्रश्नाचा इतिहास सांगितला. सन १९२७ साली इंग्लंडनें सुवर्ण परिमाण सोडलें. त्याच सुमारास सरकारनें हुंडणावळीचा दर १ रुपयास १ शिलिंग ६ पेन्स ठरविला; तो या देशाला नुकसानकारक आहे असें एकमतानें या देशानें सांगितलें तरी सरकारनें जुमानलें नाही. व्यापारी आढावा या देशाचा प्रतिकूल होत चालला. या देशांत येणारें सुवर्ण बंद होऊन उलट प्रवाह सुरू झाला. १९३१ साली इंग्लंडनें पुन्हां सुरू केलेलें सुवर्ण परिमाण सोडून दिलें. तरीसुद्धां रुपयाचा संबंध इंग्लंडमधील स्टर्लिंगशी ठेविलाच. सोन्याशी चलनाचा कायदेशीर संबंध तोडून अनेक देशांनी आपलें चलन कमी किंमतीचें करून आपला निर्यात व्यापार वाढविला. हिंदुस्थानांतील चलन मात्र हुंडळावळीच्या दृष्टीनें जसडून टाकून हिंदुस्थानाचा निर्यात व्यापार जो वाढला असता, तो सरकारच्या या घोरणानें वाढला नाही. जी गोष्ट इंग्लंड, फ्रान्स, इटाली, बहुतेक दक्षिण अमेरिकेंतील संस्थानें यांनी केली ती येथील सरकारनें जाणून बुजून केली नाही. कारण त्यांत या देशाचें नुकसान असलें तरी इंग्लंडचा फायदा होता. ओटावा करार व चलन-विषयक दक्षता घेऊन इंग्लंडनें स्वतःचा व्यापार सावरला व या कामी हिंदीहित बळी दिलें ही गोष्ट स्पष्ट होती. सुवर्ण परिमाण सोडल्यानें इंग्लंडचें हितच झालें

ही गोष्ट खुद्द कीन्स जे प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ आहेत, त्यांनी मान्य केली आहे. बेकारी कमी झाली, त्यावर होणारा खर्च अंदाजापेक्षा कमी झाला, वस्तुगत दृष्टीने बेतन-बाढ (Real Wages) झाली, राहणीचा खर्च कमी झाला, उत्पादन खर्च कमी झाला व निर्यात व्यापार वाढला. हे सर्व परिणाम सन १९३१ मध्ये सुवर्ण परिमाण सोडलें म्हणून झाले असे त्यांनी नमूद केले आहे. प्रसिद्ध आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रज्ञ पॉल इन्झीग यांचेही मत चलनाचा व सुवर्णाचा संबंध तोडल्याने, देशांतील, उत्पादन खर्च कमी होतो व त्यामुळे निर्यात व्यापार वाढून शेवटी किंमती सुधारतात. तहकुबीच्या चर्चेत रुपयाची किंमत हुंडणावळीच्या दृष्टीने वाढत आहे व त्यामुळे व्यापार कमी होत आहे हे केलेले विधान फडणिस मान्य करण्यासच तयार नव्हते. त्यांचे म्हणणे, सन १९३१ मध्ये रुपयाची किंमत बरीच कमी झाली होती, ती सुधारली व ऋयशक्तीच्या तुलनेने पाहता, हुंडणावळीच्या दृष्टीने पाहता, विद्यमान किंमत जास्त आहे असे नाही. सर्वत्र चलने सुवर्ण परिमाणापासून ढळली म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापारांत जकाती, संरक्षणे, हिस्सेरशी बगैरे गोष्टी आल्या व तो खचला, व आता पुन्हा हिंदुस्थानने जर आपले चलन निर्मूल्य केले तर जी घडी पुन्हा व्यापारांत बसू लागली आहे तीही बिघडेल !! तात्पर्य हिंदुस्थानने इंग्लंडसाठी व जगासाठी जे आहे ते मान्य करावे हा त्यांचा अर्थ होता. पंतजींनी चलनविषयक धोरण या देशाच्या हिताविरुद्ध कसे आहे हे स्पष्ट केले. सर्व देश जसे वागले तसे हिंदुस्थानने वाणून नुकसान टाळावयास पाहिजे होते. रुपयाचा व स्टर्लिंगचा संबंध तोडलाच पाहिजे (Rupree must be delinked from the Sterling) व हुंडणावळीचा दर ठरविण्याची मोकळीक असली पाहिजे. काही इंग्रजांचे मत तसेच असल्याचे त्यांनी फडणिसांच्या निदर्शनास आणिले. फडणिस ताठर; त्यांनी स्पष्ट सांगितले की, जे झाले ते योग्य होते, जुकीचे असेल तरी जी पुन्हा घडी बसली आहे ती बिघडविणे इष्ट नाही. व्यापार पूर्वी बुडाला असेल पण आता सुधारू लागला आहे. तात्पर्य सत्तेने व स्वार्थाने फडणिस मदांघ झाले होते. प्रश्न मतास टाकला, समसमान मते पडली व अध्यक्षानी परंपरेला अनुसरून विद्यमान परिस्थितीच राहावी म्हणून, विरुद्ध मत देऊन सूचना नापास केली !! साहेब स्वार्थासाठी परंपरा धरतो, मोडतो व दोन्ही वेळा तार्विक भूमिकेने ते केले हे सांगतो. परंपरा धरून अगर मोडून स्वार्थावर निखारा ठेवण्याची कळा त्याला माहीत नाही. समेच्या परंपरेपेक्षा राष्ट्राचे हित अधिक आहे हे मानण्यास

सर्वच तयार असतात असे नाही. निस्पृहता व निःस्वार्थ व्यक्तिगत बाबतीत असावा, राष्ट्रासाठी, समाजासाठी, जे काही केलें जातें तें मूलतःच निस्वार्थी असतें हें इंग्रज जाणतो, आम्हांस अद्यापि शिकावयाचें आहे.

या अधिवेशनांत ता. २१।९।३६ रोजी व्हॉईसरॉय लॉर्ड लिङ्गलियंगो यांचें दोन्ही विधिमंडळांतील सभासदांपुढें भाषण झालें. सरकारी स्वागत समारंभ व तत्सम सर्व समारंभ यांवर काँग्रेस पक्षानें बहिष्कार घातला होता. गव्हर्नर जनरलच्या भाषणावरही बहिष्कार घालून त्या दिवशी, तेवढ्या बेळेपुरतें गैरहजर राहण्याचा काँग्रेस पक्षाचा विचार आहे, तो त्यानें बदलावा अशा अनेक सूचना अनेक अधिकाऱ्यांकडून पक्षांतील प्रमुख व्यक्तींकडे आल्या. लॉर्ड वेलिंग्डन व काँग्रेस यांच्यांत भांडण होतें. वेलिंग्डन यांनीं गांधीजींचा अपमान केला होता पण नवीन व्हॉईसरॉयांना संधी दिली पाहिजे, निदान भाषण पाहिलेंच होतें, ऐकण्यास काय हरकत आहे वगैरे विचार जबाबदार अधिकाऱ्यांनीं खाजगी रीतीनें नेते, उपनेते व अन्यप्रमुख सभासद यांच्याजवळ प्रगट केले. ता. १९।९।३६ ला पक्षाची कार्यकारी मंडळाची सभा हॉटेल सेसीलमध्ये भुलाभाईच्या खोलीत भरली होती, त्यांत या प्रश्नाचा विचार झाला. चर्चेंत मी व आणखी १।२ सभासदांना हजर राहूं नये असें प्रतिपादिलें तर बाकीच्या सभासदांनीं हजर राहावें असें आपलें मत असल्याचें सांगितलें. शेवटीं अखेरचा निर्णय नेत्यावर सोंपविण्यांत आला. झालेली चर्चा नेहमींप्रमाणें गुप्त ठेवण्यांत यावयास पाहिजे होती. परंतु दुसऱ्या दिवशींच्या वर्तमानपत्रांतून काँग्रेस पक्ष गव्हर्नर जनरलच्या भाषणास हजर राहणार अशी बातमी आली व हा निर्णय कार्यकारी मंडळाचा आहे असेंही छापलें होतें. ता. २०।९।३६ ला रविवार होता तथापि अनेक सभासदांनीं याबद्दल तक्रार केली म्हणून ताबडतोब त्याच दिवशीं संध्याकाळीं लॉगवूड हॉटेलमध्ये पक्षाची सभा होऊन, चर्चा होऊन, 'हजर राहूं नये, असें ठरलें!' तथापि निर्णयापेक्षां, पक्षाच्या कार्यकारी मंडळांत झालेले निर्णय बाहेर फुटावे हें गैर आहे व याचा विचार व्हावा म्हणून मी सूचना मांडली. शेवटीं ज्या सभासदांच्या निष्काळजीपणानें हें झालें त्यानें दिलगिरी व्यक्त केली व हें प्रकरण मिटलें. लोकशाही युगांत राजकारण जाहीर वक्तृत्वावर जरी मुख्यतः अवलंबून असलें तरी कांहीं गोष्टी प्रकट न करण्यांत शहाणपण असतें हेंही खरें. राजकारणांत वावरणाऱ्या माणसाला नेहमीं अगदीं 'आंतील बातमी' काढण्याचें व सांगण्याचेंही वेड असतें. लोकशाहीच्या

राजकारणांत प्रसिद्धीला श्वासोच्छ्वासवासाहतकेंच महत्त्व आहे, पण तो जोराने होऊं लागला म्हणजे प्रकृति ठीक राहत नाही, तीच गोष्ट प्रसिद्धीची आहे. प्रसंगी कुंकूक करून तो दाबून धरून शक्ति उत्पन्न करता येते. तीच गोष्ट आगाऊ प्रसिद्धी न देतां, योग्य क्षणाला, योग्य प्रसिद्धी देऊन, जास्तीत जास्त परिणाम करता येतो. बातमीदार यांच्याशी सख्य ठेवणे राजकारणांत इष्ट व हितावह असतें; तथापि तेथेही सावधानता ठेविली पाहिजे. निदान राजकारणांत 'नवीन प्रवेश करणारांना,' बातमीदारांपासून सावध रहा असा इशारा देणे गैर नाही. हुषार बातमीदार अगर वृत्तपत्रप्रतिनिधि यांचे कौशल्यच गुप्त बातम्या काढण्यांत असतें. जाहीर चर्चा व जाहीर समारंभ यांची वर्णनें, समालोचनें, परीक्षणे करणे हे तर महत्त्वाचे आहेच पण पडद्याआड काय झालें व काय चाललें आहे हे जाणण्यांत अधिक महत्त्व आहे हे खरें. बातमी फुटली नसती तर नेत्यांनी कदाचित् भाषणास हजर राहाण्याचें ठरविलें असतें व कदाचित् सरकार व काँग्रेस यांतील तेढ कमी झाली असती. बातमी फुटली, त्याचा परिणाम भावनेच्या दृष्टीनेच झाला व पक्ष गैरहजर राहिला. बिसंगती टळली, मला तरी त्याबेळी बरे वाटलें. 'असे झालें अथत्तें तर असे झालें असतें' हे भविष्यवादी विचार मागाहून करण्यांत बुद्धीला बरे वाटतें, पण त्यांत अर्थ नाही. निश्चयाने माणसाने जर योग्य असेल तर घडवून आणलें पाहिजे. अयोग्य असेल तर तितक्याच निश्चयाने तें टाळलें पाहिजे. पक्षाच्या सभेत ज्यांनी कार्यकारी मंडळाच्या सभेत हजर रहावे असे प्रतिपादिलें होतें, त्यांनीच हजर राहूं नये असे सभेचे वातावरण वाहून सांगण्यास सुरवात केली याचेंच मला जास्त वाईट वाटलें. निर्णय मान्य करणे निराळें व मत मांडणे निराळें. प्रामाणिकपणाला यांत संपूर्ण वाव आहे. लोकशाही म्हणजे व्यक्तीगत मत व सामाजिक बर्तन यांतील समन्वय होय. येबायेबाने तळें हत्तें मग येबाचें व्याक्तित्व उरत नाही, तसेंच प्रत्येकाने मत मांडून पक्षाचा निर्णय होतो, तो सामुदायिक, तोच पक्षाचा संकलित विचार, व तो झाला म्हणजे मग व्यक्तिगत मत हे अप्रस्तुत होतें. या क्रियेत लोकशाहीची शक्ति व सामर्थ्य आहे व यांतच तिचा दोषही आहे.

याही वेळेस आम्ही लॉगवूड रेंज मध्येच राहिलो होतो व आमच्या टोळी-बाज (The Gangsters) क्लबाचा कार्यक्रमहि या खेपेस पूर्वीप्रमाणेच होत असे. दर रविवारी आम्ही एकत्र जेवूं व त्यावेळेस कोणीतरी बाहेरचा सभासद 'अवमानित पाहुणा' (Guest of Dishonour) म्हणून बोलावीत असे.

आठवड्यांतील पांच दिवसांत केलेले श्रम (१) याप्रमाणे विश्रांति व करमणूक करून परिहार करीत असूं. दररोज सभासद जरी सभागृहांत वेळेवर हजर नसले तरी संध्याकाळी सात वाजतां नियमानें बहुतेक सभासद माल रोडवरील 'कुटाळ कोपऱ्या' जवळ (Scnadle Point) हजर असत. सिमल्यांत मोटारींना सरसहा परवानगी नाही. मालरोड व लकडबाजार यांजकडून येणारे रस्ते ज्या ठिकाणी मिळतात तेथें रंदट जागा बरीच आहे; व त्या शंभर याडींच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस मोठी दुकाने व हॉटेले आहेत. तेवढ्या जागेंत उत्तम पोषाख करून नर-नारी या-वेळेस हिंडत असतात व रात्रीच्या बिजेच्या लखलखाटांत हें दृश्य न पाहतां घरी बघावें असें वाटणारा प्राणी विरळाच असतो. पुस्तकाच्या दुकानीं तींच तींच पुस्तके रोज बघ, तेच तेच फोनो पाहा, त्याच त्याच वस्तूंचा भाव विचार, याप्रमाणे करणारे अनेक स्त्री-पुरुष असतात. दुकानदारही समंजस; गिन्हाईक माल पाहण्यासाठी येत नसून, नटून थटून आलेल्या 'ती' गिन्हाईकांना पाहण्यास येतें हें जाणूनही सभ्यतापूर्वक माल दाखवितात, दर सांगतात, घेतलें नाही तरी रागावत नाहीत, सर्व कांहीं संकेतानुसार चालतें. 'यस्मिन् देशे यदाचारः' या सनातन धर्माप्रमाणे आम्ही आमचा संध्याकाळचा वेळ तेथेंच बहुशः घालवित असूं. आमचें वैशिष्ट्य म्हणजे द्राक्षें हातांत घेऊन खात खात हिंडणें हें होतें. प्रथमतः आम्हीं कुतूहलाचा विषय होतो पण 'एम. एल्. ए.' ही गोष्ट करतात हें पाहून तीं कांहीं असभ्यता नाही असें समजून अनेक जण तसेंच करूं लागले; व या फॅशनच्या जगांत ही एक फॅशन प्रसृत करण्याचा मान आम्हीं पटकाविला ! ! या संध्याकाळच्या वेळीं जर कोणी परदेशस्थ इसम या जागी आला तर हा देश दरिद्री आहे असें त्याला खरें सुद्धां वाटणार नाही. पोषाखांत सर्वच प्रागतिक; स्त्रियांनीं तर थोड्या बोलण्यांत जसें शहाणपण तसेंच कर्मीतकमी आच्छादनांत जास्तीत जास्त सभ्यता असा संकेतच करून टाकलेला दिसे ! ! रिकशा ओढणारे कुली व कचेरींतील पट्टेवाले सोडले तर सर्वच पुरुष साहेबी पोषाखांत, भाषा साहेबी चालीची. कांहीं आर्यसमाजी व कांहीं कट्टर मुसलमान सोडले तर सर्वांची शिरोभूषणें साहेबी थाटाचीं. मोसमांत सिमला म्हणजे गंधर्व नगरी म्हटलें तर अयथार्थ नाही. ईश्वर हा मोठा नष्ट आहे व आनंद फार वेळ निरपेक्ष रितीनें मानवाला उपभोग देत नाही. याच सिमल्यांत मालच्या खालच्या रस्त्यांत दारिद्र त्यानें बसविलें आहे. एका एका खोलींत पांच पांच माणसें तेथें राहातात. या ठिकाणाला मी

‘कुलीकोपरा’ (Colley Point) म्हणे. तेथेच आर्यसमाजाचे मंदीर आहे. त्यांत अनेक वेळां सभा भरत हरिजन संमेलने भरत, व त्याठिकाणी आम्ही भाग घेत असूं; व ‘वरच्या माल वर’ (Upper Mall) केलेले पाप खालच्या ‘माल वर’ (Lower Mall) कांहीतरी काम करून फेडले असे समाधान मानीत असूं. ‘वरच्या मालवर’ मानस सरोवर (Cafe-de-Manas-Sarowar) यांत हंसा-प्रमाणे उत्कृष्ट पदार्थही खात असूं व खालच्या मालवरील उघड्यावर तळलेल्या हॉटेलांतील ‘पकोळ्यावरही’ ताव मारीत असूं. याप्रमाणे समस्त उत्पन्न करून आमची ही योगवाराणा चालत असे. बरेच गाजलेले हें अधिवेशन ता. १६-१८-३६ ला संपले व लागलीच आम्ही पुण्यास परतलो. काँग्रेस अधिवेशन व निवडणुका हीं दोन्ही कार्ये आम्हाला आव्हान देत होती.

: ‘ काँग्रेस झिंदाबाद ’ :

पुण्यांत सर्वत्र निवडणूक व काँग्रेसचें अधिवेशन याशिवाय कार्यकर्त्यांना विषयच नव्हता. फैजपूर काँग्रेसला उघड व गुप्त विरोध चालूच होता. सरकारी विरोध संपला होता. काँग्रेस कार्यकर्त्यांतील विरोध त्यांच्यातील आत्यंतिक काँग्रेस निष्ठेमुळे काँग्रेस अधिवेशन यशस्वी करण्याच्या प्रयत्नांत परिवर्तित झाला. तथापि जो पक्ष, जे वर्ग, जे महाभाग काँग्रेसने निवडणुकी लढविण्याचें ठरविल्यामुळे रागावले होते, दुखाबले होते, त्यांचा विरोध सुरू झाला. निवडणुका जिंकण्याकरितां, मुद्दाम काँग्रेस महाराष्ट्रांत बोलाविली आहे येथून आक्षेप घेण्यास सुरुवात करून, मंडपाला तट्टे कमी पडले येथपर्यंत दोष दाखविणें हाच उपक्रम टीकाकारांनीं सुरू केला. गेल्या चाळीस वर्षांत काँग्रेस अधिवेशन महाराष्ट्रांत झालें नव्हतें, तेव्हां साहाजिकच कांहीं मंडळींनीं सर्वत्र सहकार्य मिळेल अशी अपेक्षा केली होती; पण पक्ष संघटित झाल्यानंतर व निवडणुकीसारखें यादवी लावणारें मुसळ उत्पन्न झाल्यानंतर काँग्रेसचें राजकारण सर्वत्र सर्वप्रिय होईल ही आशा करणें व्यर्थ होतें. केवळ आदरबुद्धीनें एका प्रसिद्ध व्यक्तीकडे आमचे एक कार्यकर्ते गेलें, त्यांनीं थोडी रक्कम देणगी म्हणून दिली व ती जाहीर होतांच लागलीच आपण काँग्रेसच्या अधिवेशनाची जबाबदारी घेतली नाहीं. लोकांनीं गैरसमज करून वेजं नये म्हणून वर्तमानपत्रांतून खुलासा केला. वास्तविक जबाबदारी प्रां. कां. कमिटीची व ती जबाबदारी सर्व काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या साहाय्यानेंच पार पडावयाची होती. विरोध नसावा, व सर्वत्र सहकार्य मिळावें म्हणून सौजन्यानें केलेल्या कृतीचा विपर्यास होत होता. काँग्रेस अधिवेशनासाठीं स्वयंसेविकांचें दल काढण्याचें ठरलें होतें त्यावर ‘ त्रिकाळ ’ व ‘ राष्ट्रमत ’ यांतून असभ्य टीका होत होती. पुण्यांतील एक तालीमबाजीचा अभिमान मानणारे गृहस्थ सेविकांचे शिबीर निघाल्यास आपण मोडून टाकूं व या ‘ अनीति ’ पासून झियांना वाचवूं अशी उघड धमकी देत होते. पुण्यांत आल्यावर

हैं शिबीर उघडण्याचा समारंभ शनवारवाळ्यापुढे व्हावयाचा होता. मला अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें. सभा उघडून लावण्याची धमकी देण्यांत आली होती. मी माझ्या प्रास्तविक भाषणांत ज्यांना समारंभ उघडून लावावयाचा असेल त्यांनी 'मृत्युपत्र' करून मग हा उद्योग करावा असे सांगितलें. सभेचें बातावरण एकदम बदललें. समारंभ विनम्रपणे पार पडला. माझ्या भाषणांत अधिवेशन यशस्वी होईलच पण निवडणुकाही काँग्रेस जिंकणार व जे विरोधक पक्ष आहेत त्यांचें 'शिरकाण' होईल हें निश्चित समजा असे सांगितलें. या भाषणावर पुष्कळ टीका झाली. पण काँग्रेसच्या अधिवेशनांत अडथळा आणण्याची छाती कोणाचीही झाली नाही. आमच्यांतील कांहीं कार्यकर्त्यांना हें माझें भाषण पसंत पडलें नाहीं. हृदय परिवर्तनाची वाट ते अद्यापीही पाहता आहेत !!

ऑक्टोबर अखेर निवडणूक मंडळाची सभा 'नवाकाळ' कचेरीत भरून महाराष्ट्रांतील जागांचे उमेदवार कायम करण्यांत आले. आम्हीं शिफारस केलेले एक खेरीज करून सर्व उमेदवार वर्किंग कमिटीने मान्य केले व ते जाहीर करण्यांत आले. महाराष्ट्रांत निवडणूक करणें सोपें नव्हतें. जितकें हितसंबंध जुळवून घेतां येतील तितके घेण्याचा प्रयत्न केला होता. तत्वाला मुरड घालावी लागली. इवी असलेली कांहीं माणसें उभें राहाण्यास तयार नव्हती. नको असलेली माणसेही कांहीं ठिकाणी स्थानिक परिस्थिति विचारांत घेतां उभी करावी लागली. तथापि महाराष्ट्रांतील परिस्थिति सर्व दृष्टींनीं विचारांत घेतां जास्तित जास्त प्रयत्न करून निर्दोषता आणण्याचा आम्हीं सर्वांनीं प्रयत्न केला होता. नांवें जाहीर झाल्यानंतर निवडणुकीची व्यवस्था सुरू होऊन सर्वत्र प्रचारकार्य सुरू झालें. चार महिने एखादी मोहीम चालावी असें हें काम चाललें.

ऑक्टोबरमध्ये पुन्हां दिल्लीस जावें लागलें. डेहराडून येथील सरकारी कॉलेज जांत जे उमेदवार घेतात त्यांच्या मंडळांत (Interview Board) असेंन्लीतील एक सभासद असतो. या वर्षी मला विचारण्यांत आलें होतें. नेत्यांच्या अनुमतीनें तें मी मान्य केलें. उमेदवारांचीं निवडणूक, त्यांना विचारावयाचे प्रश्न, लायकीची कसोटी बगैरे बाबतींत बरेंच लिखाण सरकार परिक्षक मंडळांतील सभासदांना पुरवितें व तें वाचून परत करावयाचें असतें, तें सर्व 'गुप्त' (Confidential) असतें. तें सर्व वाचलें व एक नवीन माहिती मिळाली व तिचा उपयोगहि मुळावतां घेतांना केला. जी निवड होते त्या बाबतींत जी टीका होते ती बरीच

अवास्तव आहे हें अनुभवानें कळून आलें; त्याचबरोबर कांहीं प्रांतांतील उमेदवारांना जास्त संघी मिळते व तें कां हेंही कळलें. धोरण ठरविण्याइतकेंच धोरण अंमलांत आणणें महत्त्वाचें आहे. किंबहुना लोकशाही यशस्वी व्हावयाची असेल तर प्रत्यक्ष राज्यकारभार चालविणारा अधिकारी वर्ग अत्यंत कार्यक्षम व अव्वल दर्जाचा प्रामाणिक असला पाहिजे. मंत्रीमंडळें बारंवार बदलतात. म्हणून परंपरा व सुसंगति राखण्याचें कार्य या वर्गाकडे येतें. राजकारणांतील घकाघकीमुळें व परिवर्तनांनं जरी बारंवार कारभारांत फरक पडूं लागला तर समाजाच्या जीवनांत निश्चितपणा राहाणार नाही. सर्वत्र तोल राहावा या दृष्टीनें या वर्गाचें महत्त्व आहे. उत्कृष्ट निवड झोणें अत्यंत जरूर असतें. गुणापेक्षां जन्माकडे पाहून जेथें सामाजिक प्रतिष्ठा ठरविली जाते तेथें अशी निवड कठीण. प्रांतिक, धर्मविषयक, जातिविषयक हक्क जेथें सांगितले जातात व ते स्वीकारिले जातात त्या ठिकाणीं तर आणखी कठीण. परिक्षक मंडळावर काम करीत असतांना मिळालेला अनुभव अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा होता. निवडणूक मंडळावर काम करीत असतांना आलेला अनुभवहि कमी महत्त्वाचा नव्हता. राजकारणाच्या सोयीसाठीं केलेली निवड सोयीस्कर ठरतेंच असें नाही. त्याचप्रमाणें अनेक हितसंबंधांचीं सोय व्हावी म्हणून केलेली निवड कारभाराच्या सोयीची होते असेंही नाही. येवढें नमूद करण्यास कांहींच हरकत नाही.

निवडणुकीच्या दृष्टीनें आणखी कांहीं घटना घडून आल्या. जी. आय्. पी. रेल्वे कामगारसंघाची वार्षिक सभा ता. ३१-१२-३६ ला मनमाड येथें माझ्या अध्यक्षतेखाली भरली. रेल्वेकामगारांना दोन प्रतिनिधी मुंबई असें केलीला निवडण्याचा अधिकार होता. कामगावर्गांत अनेक पक्षोपपक्ष होते. तथापि सदरहू सभेंत ज्ञातवाला यांच्या उमेदवारीस मान्यता देण्यांत आली, ते पुढें निवडूनही आले व कॉंग्रेसपक्षाला त्यांचें सहकार्य लाभलें. दुसरी घटना उमरावती येथील राजकीय परिषद होय. तिचें अध्यक्षपद मला देण्यांत आलें होतें. डॉ. शिवाजीराव पटवर्धन यांच्या आग्रहावरून मी तें स्वीकारलें. ब्राम्हण-ब्राह्मणेंतर प्रभावाबत आम्हीं महाराष्ट्रांत जी गोष्ट केली तसेंच कांहींतरी वन्हाडांत व्हावें अशी अनेकांची इच्छा होती. जेथे यांनीं पूर्वी त्या दृष्टीनें प्रयत्न केला पण जमलें नाही. या परिषदेचें महत्त्व त्यादृष्टीनें होतें. परिषद चांगली झाली पण बरील दृष्टीनें कांहीं उपयोग झाला नाही. तेथील कॉंग्रेस पक्षानें प्रातिष्ठकार पक्षाशीं तडजोड करून जागांची वांटणी केली, व ही गोष्ट श्री. वियाणी यांनीं करून आपली निवडणूक निश्चित करून घेतली. ही तड-

मोठे पुढे कशी विघातक झाली व तिचे तेथील राजकारणावर काय परिणाम झाले हे सांगण्याचे कारण नाही. जी गोष्ट अणे येथे करू शकले नाहीत ती त्यांनी तेथे युक्तीने करून घेतली. मुख्य प्रश्न सुटला नाही. राजकारण संकीर्ण झाले, काँग्रेसचे राजकारण तेथे घनवान् बर्गाच्या हाती गेले व त्याचे परिणाम जे व्हावयाचे तेच झाले. राजकारणांत मूलतः एक असलेले बर्ग ऐतिहासिक कारणाने भिन्न झाले असले तरी व्यापक बुद्धी ठेऊन, पूर्वग्रह दूर सारून, प्रसंगी धोका पत्करून एक केले पाहिजेत, एका संघटनेत आणले पाहिजेत. बहुजन समाजाचा विरोधक बेदधोषी अगर विद्यावंत पण दरिद्री बर्ग हा नाही, तर समाजातील संपत्तीच्या साधनांची मालकी ज्याने आपल्या हातांत ठेऊन पैशाच्या जोरावर जसा घाटेल तसा व्यवहार करून बरील दोनही वर्गांना दारिद्र्यांत ठेवण्यास कारणीभूत होतो तो बर्ग आहे. आम्ही येथे हे ओळखून वागलों व तेथेही हे व्हावे अशी आमची इच्छा होती म्हणून मी व जेथे दोघेही उमरावतीस गेलो. त्याचा उपयोग काय झाला हे बर आलेच आहे.

निबडणुकीचे तुफानी दारे सुरू झाले. प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने खोती वीस वर्षांत नष्ट व्हावी म्हणून ठराव केला होता. शेतकरी वर्गासंबंधी काय कार्यक्रम हवा यांत बरील गोष्टीचा समावेश केला होता. प्रांतिकने नेमलेल्या कमिटीत मी होतो. कमिटीने सर्वत्र हिंडून माहिती गोळा करून टिपणे केली होती. अखेरच्या चर्चेच्या वेळी, खोती नष्ट करण्याची शिफारस अनिवार्य आहे, आवश्यक आहे म्हणून मी ती सुचविली; कमिटीतील अन्य सभासदांनी मान्य केली. सर्व रिपोर्ट प्रांतिक कमिटीने मान्य केला होता. रत्नागिरी येथील एका नामवंत नागरिकाने, मुंबई प्रां. काँ. कमिटीच्या एका अधिकाऱ्याला 'खोती नष्ट करावी हा कार्यक्रम काँग्रेसला मान्य आहे का ?' असे विचारले; व त्या सदगृहस्थाने वास्तविक हा प्रश्न महाराष्ट्राचा असतां परस्पर आम्हांस न विचारतां काँग्रेस कार्यक्रमांत तो नाही असे उत्तर दिले व हा पत्रव्यवहार छापला गेला. काँग्रेसला सहानुभूति असून खोती-प्रश्नामुळे विरोध होत आहे असा रिपोर्ट आमचे कार्यकर्ते रत्नागिरीहून घाडीत होते. विशेषतः महाराष्ट्र प्रांतिकने नेमलेल्या कमिटीने योग्य चौकशी न करतां, आपुन्या माहितीवर रिपोर्ट लिहिला ही तक्रार फार जोराने करण्यांत येत होती. चौकशीअंती तिच्यांत कांही तथ्य होतें असे आढळून आले. नोव्हेंबर १९३६ च्या सुरवातीस एक आठवडा मी व जेथे रत्नागिरीपैकी चिपळूण, संगमेश्वर, देवस्व,

रत्नागिरी, देवगड, मालवण, वेंगुलें हा भाग हिंडलो. ४।५ सभा एकेका दिवशी होत. खोतीशिक्षण घुसरे महत्वाचे असे कार्यकर्त्यांना व अन्य लोकांना वाटेना. उमेदवारही नाखूष दिसत होते. खोती चांगली आहे तर आमची खात्री करा, हिंदुस्थानभर ती होऊ दे. तीनशें वर्षे ती आहे, पूर्वजांनी भ्रम करून ती संपादिली, तर मग हंग्रजांचे राज्यही दोनशें वर्षे आहे, मग आपण त्याबिरुद्ध कसे ? सामाजिक अन्याय, राजकीय अन्याय, यांबिरुद्ध उपाययोजना करण्यास मुदतीची हरकत नाही. मुदतीचा कायदा राजकारणात नाही. दिनभ्रमानें मिळविलेली संपत्ति, पूज्य सनातन धर्माप्रमाणें पाप आहे. राजकीय गुलामगिरीबरोबर आर्थिक व सामाजिक गुलामगिरीही नष्ट व्हावयास पाहिजे या चालीवर माझे वक्तृत्व चालू होतें. सर्व सभेतून आम्ही विरोधकांना बोलण्यास वाव देत होतो. अन्य पक्ष हें करीत नव्हतें; किंबहुना त्यांच्या प्रचाराच्या सभा क्वचित्च होत. खोतीबिरुद्ध बोलत असतांना बहुजन समाजातील लोक सुखी होत तर बरच्या वर्गातील संतापत. चिपळूण येथील सभेत एका विरोधी वक्त्याने ‘ मी मृत्युपत्र करून आलों आहे व आतां बोलतो ’ असा टोमणा मारला. ‘ व्यवस्थित लिहिलें आहे ना ? नाहीतर पश्चात् अर्थाविषयी कोर्टदरबार करावा लागेल ’ मी परत कोटी केली. वक्त्याचा निम्मा नूर कमी झाला. खुद्द विरोधी उमेदवार श्री. करंदीकरही फारसे बोलू शकले नाहीत. अनेक सभांतून गडबड व गोंधळ माजविण्याचा प्रयत्न झाला पण कोठेही तो यशस्वी झाला नाही. रत्नागिरीस झालेल्या सभेत २॥ तास मी बोललो व एकप्रकारे विक्रम केला. एक शब्द किंचित् अश्लीलसा उच्चारिला गेला पण लागलीच त्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली. अध्यक्ष श्री. शेठे यांनी सदरहू भाषणाबद्दल फारच अभिनंदन केलें, परंतु परिणामाच्या म्हणजे मतांच्या दृष्टीने विशेष उपयोग होत होता असें वाटेना व त्याचें कारण उमेदवार गुळमुळीत बोलत, उलट आंबेडकर पक्षाचे उमेदवार खोती नष्ट व्हावी असें प्रतिपादू लागले व त्यांचा प्रचार परिणामकारक होऊं लागला. त्यांच्या मोठास्या सभा होऊं लागल्या. वास्तविक खोती नष्ट व्हावी हा कार्यक्रम महाराष्ट्र प्रां. काँ. कमिटीने मान्य केला होता. डॉ. आंबेडकरांच्या जाहीरनाम्यांत त्याचा उल्लेखही नव्हता; पण प्रचार करतांना त्याची उपयुक्तता पटल्याबरोबर त्याप्रमाणें प्रचार सुरू झाला. खोती नष्ट करणार म्हणून तो बर्ग व त्याचें सगेंसोयरे बिरुद्ध, व कुळे यांच्यांत काँग्रेसचे उमेदवार गुळमुळीत बोलतात, वास्तविक त्यांना खोती हवीच आहे.

असा प्रचार सुरू झाला व त्यामुळे तेही विरुद्ध जाऊं लागले. खुद्द काँग्रेसमधील अनेक कार्यकर्ते नाराज व नाखूष अशी परिस्थिती रत्नागिरीत आढळून आली. तथापि अप्पासाहेब पटवर्धन यांच्याबरोबर आठ दिवस हिंडून अनेक आक्षेप दूर केले. ज्या भागांत खोतीचा संबंध येत नव्हता तेथे अर्थात् प्रचार अत्यंत यशस्वी झाला.

रत्नागिरीनंतर सातारा, ठाणे, कुलाबा, पुन्हा रत्नागिरीचा उत्तरभाग, पुणे जिल्हा यांत आम्ही हिंडलो व प्रांतिकची वार्षिक सभा झाल्यानंतर पश्चिम खानदेश घेतला. खानदेशमध्ये दहा दिवस हिंडून काँग्रेस अधिवेशनास चला म्हणून सर्वत्र प्रचार केला व फैजपूर येथे अधिवेशनास आलो. अधिवेशनास खानदेश-मधील शेतकरीवर्ग कल्पनेबाहेर आला होता. सर्व महाराष्ट्रांतून हजारो प्रेक्षक आले होते. खेडेगांवांतील पहिले काँग्रेसचे अधिवेशन या दृष्टीने पहातां, ते यशस्वी झाले म्हणून श्रमकमताने कौल मिळाला. अपेक्षेबाहेर माणसे आली म्हणून दोन दिवसांत अधिवेशन संपविण्यांत आले. तथापि मुख्य महस्व जे ठराव पास झाले त्यांत होते. होणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांच्या बाबतचा एक कार्यक्रम तयार करून तो ठरावाच्या रूपाने मांडण्याचे भाग्य मला लाभले. सदरहु कार्यक्रमंतील बहुतेक भाग महाराष्ट्र प्रां. काँ. कमिटीने नेमिलेल्या कमिटीच्या रिपोर्टाला जुळणारा होता. मध्यंतरी प्रांतिकच्या वार्षिक सभेत रत्नागिरीतील कार्यकर्त्यांनी खोती नष्ट व्हावी हा भाग जर बदलला नाही तर निवडणुकींत यश मिळणार नाही म्हणून बजाविले म्हणून तेवढा भाग ठराव करून रद्द केला होता. दुर्दैव म्हणजे प्रांतिकच्या सभेत खोती नष्ट करावी याच कार्यक्रमावर निवडणुकींत यश येईल अशी माझी विचारसरणी बहुसंख्यांक सभासदांना मान्य असून मी आपला विरोध परत घेतला. काँग्रेसच्या अधिवेशनांत ठराव मांडतांना मुद्दाम खोतीबद्दलचा भाग या ठरावांत नाही हें मी सांगितलें, आशा ही की, कांही उपबोग व्हावा. निवडणुकीच्या दृष्टीने फैजपूर येथे पास झालेला शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधाचा ठराव फारच उपयुक्त ठरला. अर्थात् रत्नागिरीत फारसा उपयोग झाला नाही हें सांगण्याचे कारण नाही; काँग्रेसच्या अधिवेशनानंतर प्रांतभर उत्साहाची लाट उसळली. अधिवेशन यशस्वी झाल्यानंतर त्यांत गुंतलेले सर्व कार्यकर्ते निवडणुकीच्या कामी खपू लागले.

पुन्हा एकदां देश कोणाच्या मार्गे आहे हें ठरावयाचें होतें. तीन कोटींवर मतदार देशभर होते. खेड्यापाड्यांतून, वाडी-वस्तांतून, दऱ्याखोऱ्यांतून हे सर्वत्र पसरले होते. शहरांतून प्रचार करणे एका दृष्टीने सोपे होतें. ग्रामीण भागांत अनेक

अडचणी असतात व त्यांनाही तोंड द्यावें लागतें. कॉंग्रेसचे कार्यकर्ते दिवसरात्र खपत होते. निवडणूक मंडळाची मध्यवर्ति कचेरी देवगिरीकर यांच्या देखरेखीखाली अहोरात्र खपत होती. महाराष्ट्रांत जर नुसतें बहुमत नव्हे तर प्रचंड बहुमत कॉंग्रेसला मिळालें तरच पुढील कॉंग्रेसकार्य सुकर होणार होतें. महाराष्ट्रांत विरोधक संघटित, पैसा व वर्तमानपत्रें त्यांच्याजवळ विपूल, प्रचाराला सभ्यतेच्या मर्यादा असाव्यात हें मानण्याचें मानसिक दीर्घस्यही त्यांच्यांत नव्हतें, अशा याटांत ते होते. सरकारी नोकर व खुद्द मोठे मोठे अधिकारी कॉंग्रेसविरोधी प्रचार युक्तयुक्तीनें करीत होते. प्रांतवार दौरे मोठमोठ्या पुढाऱ्यांचे चालूच होते. आमच्या प्रांतांत पंडीत नेहरू यांनीं तुफानी दौरा काढून वातावरण कमालीचें उत्साही करून दिलें. मी, देव व जेधे यांना अक्षरशः विश्रांती नव्हती. दुर्दैवानें मोटार अपघातांत देव सांपडले, जखमी झाले, तरीसुद्धां ते स्वस्थ बसले नाहींत. ब्राह्मणेतरे असा पक्ष निवडणुकीस उभा नव्हता, तथापि कांहीं व्यक्ती उभ्या होत्या. कांहीं चांगल्या बागल्या पण कांहींनीं जेधे यांच्या विरुद्ध गलिच्छ प्रचार केला. त्या सर्वांना तोंड देण्यांत आलें. लोकशाही स्वराज्य पक्षानें अनेक उमेदवार उभे केले होते, किंबहुना जेवढे उमेदवार कॉंग्रेस विरोधी होते त्यांच्याशीं या पक्षानें अधिकृत, पुरस्कृत, नमस्कृत कोठल्या तरी दृष्टीनें नातें जोडलें होतें. सपिंड नसला तर बांधव, तोही नसला तर समानोदक, कोठेंतरी नातें लावावें हीच दृष्टी या पक्षाची होती. कॉंग्रेसला विरोध करण्यासाठीं पूर्वपरंपरा सोडली, जुने द्वेष प्रेमांत रूपांतर करून नवी दोस्ती जोडली. ‘ हिंदु धर्म महारोग आहे ’ म्हणणाऱ्यांचा आशिर्वाद घेऊन ‘ सनातन धर्म की जय ’ म्हणण्यास कमी केलें नाहीं. निवडणुकीच्या दृष्टीनें अनेक उमेदवार जरी या पक्षाचे उभे होते तरी पुण्याच्या जागेसाठीं उभे केलेले उमेदवार अण्णासाहेब भोपटकर हे निवडून यावेत म्हणून मुख्य खटपट होती. खुद्द केळकर यांनीं मीच उभा आहे असें समजून लोकांनीं खटपट करावी व मतें द्यावीत असें बोलूनही दाखविलें होतें. होत असलेल्या प्रचारामुळें पुण्याच्या निवडणुकीस विलक्षण महत्त्व आलें. माझें मत, आपण सर्वत्र सारखा प्रयत्न करावा, जास्तीत जास्त जागा मिळवाव्यात. पुण्याची जागाही मिळेल, पण तिला महत्त्व देऊन, साधनसामुग्री व कार्यकर्ते प्रमाणाबाहेर तेथें खर्चू नये. तथापि कांहीं घटना अशा झाल्या कीं, माझें मत मी बदललें. सन १९३७ च्या जानेवारींत कांहीं कार्यकर्त्यांनीं जेधे मॅन्शनमध्ये पाहिल्लानांंची सभा घेतली. सभेंत झालेलीं भाषणें एखादा दुसरा शब्द सोडल्यास कोठल्याही तऱ्हेनें आक्षेपार्ह

नव्हती. बोललेले बळे सर्व कांहीं काँग्रेसचे कार्यकर्ते नव्हते. त्यांच्या बोलण्या-बद्दल काँग्रेसपक्ष जबाबदार नव्हता. निःपक्षपाति बुद्दीने व शांत चित्ताने विचार करतां श्री. बागडे यांच्या भाषणांत कांहीं आक्षेपाई नव्हतें. एक उत्कृष्ट निवड-णुकीचें वक्तृत्व असें तें होतें. श्री. मोरे यांच्या भाषणांतील एक द्वयी वाक्य सोडलें तर कांहींच तक्रार करण्यासारखें नव्हतें. तथापि व्यंजनेनें तें आक्षेपाई व असभ्य मानलें तरी त्यापेक्षां अनेक पटीनें व उघड असभ्य प्रचार 'त्रिकाळा' दी वर्तमान-पत्रें काँग्रेसच्या उमेदवारांबद्दल करीत होती. सदरहू सभेंत झालेली भाषणें विवृत स्वरूपांत छापून, पुण्यांतील काँग्रेसविरोधी पत्रांनीं आपली सत्यप्रियता शाबित केली. 'ज्ञानप्रकाश' त आलेल्या भाषणाच्या हजारों प्रती फुकट वाटण्यांत आल्या. एक आठवडा महाराष्ट्रांत या सभेनें कारण नसतां खळबळ उडविली. सर्वांत जास्त व विचारी टीका माझ्यावर होत होतो. मी व जेथे या सभेच्या दुसऱ्या दिवसांपासून पुणें जिल्ह्यांत हिंडत होतो. पांच दिवसांनीं परत पुण्यास आलो तर बहुतेक कार्यकर्ते आमच्यावर नाराज. फैजपूर काँग्रेसनें उत्पन्न झालेला परिणाम या सभेनें गेला असें म्हणण्यासही कांहींनीं कमी केलें नाहीं. 'लोकशक्ती' नें दिलगिरीही व्यक्त केली. खुद्द आमचा उमेदवार कष्टी व साशंक झालेला दिसला. पक्षावर जणूं काय बज्राघात झाला आहे असेंच सर्वांना वाटूं लागलें. मुंबईतील कांहीं स्नेही, पण राजकीय विरोधक, यांनीही विरोधी लिहून प्रकरण अधिक विकट केलें. आम्हीं पुण्यास परत येईपर्यंत तरी दिलगिन्या व खुलासे थांबावयास पाहिजे होते. 'काकांना सार्वजनिक आयुष्यांतून उठवून लाविलें' म्हणून एका काँग्रेसेतरानें सभेंत बढाईही मारली. केशवराव तर एकंदर प्रकार पाहून उद्विग्न झाले. दोन दिवस शांत चित्तानें सर्व टीका वाचल्या, विचार केला. पुण्यांतील उमेदवार श्री. बापूसाहेब गुप्ते यांचें व माझे वैयक्तिक संबंध लक्षांत घेऊन मनार्थी योजना ठरविली.

निवडणुकीस उरलेले पंधरा दिवस पुण्यांत घालवावयाचें हे नक्की ठरविलें शहरांतील पूर्वभागांत योजनापूर्वक सभा ठरविल्या. पश्चिम भागांत प्रत्येक पेठेंतील महेशाच्या माणसाची जातीनें गांठ घ्यावयाची याप्रमाणे ठरविलें. हरिजनानीं काँग्रेस पक्षास सर्वत्र मते द्यावी म्हणून डॉ. आंबेडकर यांना भेटलो. तथापि त्यांना खुद्द काँग्रेस पक्षानें विरोधी उमेदवार उभा करून आश्चर्य दिल्यामुळे ते चिडले व शेवटीं शेवटीं जेवढे घर्मदृष्ट्या, सामाजिक दृष्ट्या व राजकीय दृष्ट्या प्रतिगामी पण काँग्रेस विरोधी अशा उमेदवारांना मते द्यावी असा फतवाच जणूं त्यांनीं काढला.

होता; व हा सर्व गोंधळ निवडणुकीच्या आधी ५।६ दिवस झाला. हरिजन मते शे. १० होती व एकट्या मतदान पद्धतीमुळे या मतदारांनी विशिष्ट उमेदबारांना मते एकवटून दिल्यामुळे, खानदेश, सातारा, नगर, पुणे वगैरे जिल्ह्यांत काँग्रेसच्या कांही उमेदबारांना अपयशही आले. निवडणुकीपूर्वी काँग्रेसने महाराष्ट्रातील हरिजन जागा लढवू नयेत व हरिजनांनी आपली मते प्रागतिक काँग्रेस उमेदबारांनाच द्यावीत या पायावर तडजोड होत होती. तसे झाले असते तर राजकारणाला निराळे वळण लागले असते. माझे तडजोडीचे प्रयत्न योग्य माणसांना विचारूनच चालले होते व ते बंद करावे असे मला नंतर सांगण्यांत आले. मी बंद केले. महाराष्ट्रातील पक्षोपपक्ष, मतदार संघाची परिस्थिति व स्वरूप याचे अपुरे ज्ञान असणाऱ्या मुंबईच्या व्यक्ती व त्यांचे राजकारण या गोष्टीला जबाबदार आहेत. निर्णय देणारी व्यक्ती याच लोकांच्या सल्ल्यावर अवलंबून राहिली ही दुर्दैवाची गोष्ट होती. तथापि पुण्यापुरते तरी जमते कां पाहावे म्हणून डॉ. आंबेडकरांना मी भेटलो व पुष्कळ प्रयत्न केला. माझे म्हणणे मान्य केलेत तर उत्कृष्ट होईल व तुमचे औदार्य दिसेल, न केलेत तर मी रागावण्याचे कारण नाही (If you do this it will be magnificent and generous, if you don't I cannot have any grievance against you) असेही लिहिले. त्यांनी जाहीरपत्रक काढून भोपटकरांना पाठिंबा दिला. त्यांना हे करणे भाग पडले कां इष्ट बाटले हे त्यांनाच माहीत; तथापि पुण्यातील मतदार संघांत पांच हजारवर मतदार हरिजन होते. गाजलेल्या जेथे मॅन्शनमधोल सभेनंतर भोपटकरांच्या कार्यकर्त्यांनी पत्रके काढून जातिनिष्ठेने मते द्यावीत, असा प्रकार उघड उघड सुरू केला. ‘संग्राम’ पत्राने असभ्य, अश्लील व अयोग्य प्रचारांत विक्रम करून आपले नांव अजरामर केले. त्वेषाने केलेला जातिनिष्ठ प्रचार पाहून त्याचे दूरवरचे परिणाम लक्षांत घेऊन ‘आहेरे’ व ‘नाहीरे’ हे शब्द वर्गकलहाचे निदर्शक अशी प्रचाराची नार्णी म्हणून निवडणुकीचे व्यवहारांत सोडली. दुःखी व दरिद्री, भुकेलेले व दडपलेले यांची एक जात ‘नाहीरे’, सत्ता व संपत्ति, प्रतिष्ठा व मान्यता, सर्व कांही साधने ज्यांच्याजबळ आहेत, अशी ‘आहेरे’ ही दुसरी जात, यामध्ये हा लढा आहे. ज्याने त्याने आपापल्या जातीचा कैवार घेणाऱ्या पक्षाला मते द्यावीत असा प्रचार सुरू केला. पूर्वभागांतील सभा तुफान होऊ लागल्या. पश्चिम भागांतून चाललेला प्रचार परिणामकारक होऊ लागला. केळकर बरोबर हिंडत. मी व जेथे हिंडू लागलो. प्रतिष्ठित माणसाप्रमाणे न्हाव्याची

सलूनमध्ये, घोष्यांची त्यांच्या दुकानांत, पानपट्टीवाल्यांची त्यांच्या दुकाना-
समोर गांठ घेऊन 'जाती'ला मतें द्या म्हणून सांगत होतो व जात काय याची
जाणीव देत होतो. भोवदार यांच्याही सभा होत पण काँग्रेसच्या सभेचें स्वरूप
मोठें व होणारे परिणामही निराळे. पूर्वभागांतील सभा संपल्यावर निवडणुकीपूर्वी
चार दिवस शनीच्या पाराजबळ प्रचंड सभा झाली. शेवटचा वक्ता मी होतो. भाष-
णाच्या शेवटी 'जातीवंत दरिद्रानों, दडपलेल्या जीवानों, एकटें दुकटें मत देण्यास
येऊं नका, सुकाढ्यानें येऊं नका. तुम्ही अनंत काल अन्याय सहन केला, तुम्हास
न्याय देण्यास काँग्रेस प्रतिज्ञाबद्ध आहे. प्रह्लादाला कडईत टाकला तरी तो
'नारायण' म्हणून घोषणा करी डोंगरावरून फेकला तरी 'नारायण' म्हणून घोषणा
करी, समुद्रांत टाकला तरी 'नारायण' म्हणून घोषणा करी. त्याची अद्धा अढळ
व घोषणाही अढळ. त्याचप्रमाणें दिंडी दिंडीनें या. एवढें बोलतांच 'काँग्रेस काँग्रेस'
असा जयघोष सर्व श्रोतृवर्गानें केला. 'हाच जयघोष करीत या'. सभा संपली. या
सभेंतील श्रोते पश्चिम भागांतील होते. अपेक्षेप्रमाणें परिणाम झाला. कार्यकर्ते पश्चिम
भागांत सभा घ्या असें म्हणुं लागले. सभाही झाल्या. विरोधी पक्षातर्फे सरकार
दरबारी अर्ज झाले कीं, सभाबंदी व्हावी, निवडणुकीला जमावानें देऊं नये कारण
दंगे होतील. दंगे व गडबड करणारे लोक काँग्रेसचे नाहींत असें पोलीसांना पूर्ण
माहीत होवे. शेवटीं फिरतीवर गेलेला गोरा कलेक्टर आल्याबरोबर त्यानें
निवडणुकीच्या दिवशीं जमावानें पोलिंग स्टेशनवर जाण्यास बंदी केली. हरिजनांपैकीं
अनेक कार्यकर्ते नाखूष होते व मोठ्या प्रमाणांत हरिजन मतदारवर्ग मतें देण्यास
आला नाहीं. अनेकांना मी व जेथे भेटलों, व आम्हीं आमचें म्हणणें त्यांच्यापुढें मांडलें
होतें. निवडणुकीच्या १२ दिवस आधीं सर्व कार्यकर्त्यांत यशाबद्दल पूर्ण विश्वास
उत्पन्न झाला. मोठ्या म्हसोबाजबळ सभा जर घेतली गेली व गाडगीळ जर बोललें
तर ते जिवंत जाणार नाहींत म्हणून धमकीही तेथील कार्यकर्त्यांना देण्यांत आली
होती. ही सभाही झाली. दगडफेंक झाली. 'दगडानें भोपटकरांच्या मतांची हंडी
फुटली' अशी कोटीही केली. कांहींही दुखापत न होता मी जिवंत राहिलो !!
मनांत योजल्याप्रमाणें पुण्यांतील निवडणुकीचा आवेग बाढत होता व जें स्वरूप
येईल म्हणून अपेक्षिलें होतें तें येत होतें. या घाईत असतांना सोलापूर व सातारा
या जिल्ह्यांत ३४ दिवस हिंडून आलो. केशवराव जेथे यांना नगर जिल्ह्यांत
आल्यास 'काटा काटूं' म्हणून धमकी दिली होती म्हणून ते नगर जिल्ह्यांत ३-४

दिवस हिंदून आले. करमाळे, बाष्पी, माडे वगैरे भागांतील विरोध दौन्यानें खलास झाला. अनेक जिल्ह्यांतून तारावर तारा येत वण पुण्यांतील पानिपत बोंडून जाणें कठीण होऊन बसलें होतें.

शेवटीं ता. १७-२-३७ रोजी निवडणुक झाली. विरोधकांना वाटलें, १००-२०० मतांनीं जिंकलें. कार्यकर्त्यांचे रिपोर्ट ऐकले, माझ्या दूतांनींही रिपोर्ट आणले होते व हिशोब करून पांच हजार मतांनीं बापूसाहेब निवडून आले असा माझा अंदाज मी सांगितला. दुसऱ्या दिवशीं स्त्रियांच्या जागांची निवडणुक झाली. सर्व जिल्ह्यांतून रिपोर्ट आले व महाराष्ट्रांत कॉंग्रेसचें उमेदवार यशस्वी झाले हे निश्चित झालें. निवडणुकी होईपर्यंत दिल्लीच्या अधिवेशनांस हजार राहाबयाचें नाहीं असा आदेश सर्व सभासदांना पूर्वीच नेत्यांनीं दिला होता. दहाही जिल्ह्यांत हिंदून चार महिनें अहोरात्र आम्ही खपलों होतो. दादरच्या सभेंत सांगितल्याप्रमाणें “इंग्रजांनें घटना देऊन पाणिनीनें जसा श्वन्, युबन्, मषबन् यांना एका सूत्रांत घालून चमत्कार केला होता, तसाच चमत्कार ‘टाईम्स,’ ‘तटणीस’ व ‘तात्या’ यांना एका ठिकाणीं आणून कॉंग्रेस विरोधाला जुंपलें होतें.” या परिस्थितींत सहन करावे लागलेले आघात, शांत चित्त ठेऊन ऐकाव्या लागलेल्या विकृत टीका या संपल्या म्हणून हायसें वाटलें व आतां दिल्लीस विश्रांति मिळणार म्हणून आनंद वाटला. ता. २०-२-३७ ला आम्ही दिल्लीस जाण्यास निघालों. स्टेशनवर अनेक इष्टमित्र हजार होते बापूसाहेब गुप्ते म्हणाले, ‘निकालाची तार घरच्या की, सभागृहाच्या पत्त्यावर पाठवूं.’ मी उत्तर दिलें, ‘तुम्ही निवडून आलात, तारेची आवश्यकताच नाहीं; तरी बारा आप्याचें पेढे आतांच द्या.’ या विश्वासांत व कृतकृत्यतेच्या समाधानांत आम्ही निघालों. सर्व देशभर हीच परिस्थिति होती. आमच्या सभागृहांतील सामर्थ्य, आम्हाला देशांत असणाऱ्या पाठिन्यावर होतें. आम्ही देशाच्या सामर्थ्याचें, ध्येयाचें व प्रयत्नांचें प्रतीक होतो; एका यंत्राचे, एका संघटनेचे भाग होतो. निवडणुकीचें महत्त्व या दृष्टीनें होतें व त्याच दृष्टीनें असेंन्लीच्या कामाशी संबंध होता. सभागृहांतील कार्य व संदेश मतदारसंघांत पोहोचविणें व मतदार-संघांतील भावना, विचार व अपेक्षा सभागृहापर्यंत पोहोचविणें हें दुहेरी कार्य आम्ही करीत होतो. हेंच आमचें कर्तव्यकर्म होतें.

साल मजकूरचें दिल्ली अधिवेशन ता. २५ जानेवारी १९३७ रोजीच सुटें झालें होतें. कॉंग्रेसपक्षाचें सभासद सर्वत्र निवडणुकींत गुंतले होते म्हणून हजार

नव्हते. बहुतेक सर्व सभासद सा. २३।२।३७ पर्यंत येऊन पोहोचले. ता. २३।२।३७ पर्यंत कोठलेंही महत्वाचें काम सरकारने काढलें नाहीं. विमा बिल फक्त दाखल करून निवडक कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें होतें. आर्य मॅरेज बिल तहकुब करण्यांत आलें होतें. सिमला अधिवेशनांत जर ऋणकोनें आपली इस्टेट अप्रामाणिकपणें तबदील केली असेल तर त्याला सावकारी तुरुंगांत पाठाविण्यांत यावें; प्रामाणिक पण कर्ज देण्यास असमर्थ ऋणकोस सावकारी तुरुंगापासून माफी असावी असा फरक दिवाणी काम चालविण्याच्या कायद्यांत (Civil Procedur Code) करावा असें बिल आलें होतें, व तें पासही झालें होतें. त्याचप्रमाणें ज्याचें वेतन अगर पगार दरमहा रु. १०० पेक्षां कमी असेल तर सदरहू वेतन अगर पगार दिवाणी कोर्टानें सावकारी देण्यापायीं जप्त करूं नये अशा अर्थाचें बिल पण सिमला अधिवेशनांत आलें होतें. विद्यमान कायद्याप्रमाणें रु. ४० वर पगार असल्यास अर्धा जप्त करण्यांत येई. यामुलें गरीब ऋणको हे हताश होत. बादविवादाच्या वेळीं ही मर्यादा रु. १०० असावी असें आमच्या पक्षानें स्पष्ट केलें होतें व आमचा पक्ष गैरहजर होता तरी सरकारनें रु. १०० ची मर्यादा असावी अशी दुरुस्ती मान्य केली. त्याचप्रमाणें घनकोला फार तर २४ महिने रु. १०० वरील पगाराचा जेवढा भाग असेल त्याचा निम्मा जप्त करतां येईल, त्यानंतर तें कर्ज फिटलें असें समजलें जाईल, हेंही कलम मान्य करण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें एकदां २४ महिने निम्मा पगार जप्त झाला असेल तर पुढील १२ महिने सदरहू ऋणकोचा पगार कोणालाही जप्त करतां येणार नाहीं अशीही योजना सदरहू बिलांत होती तीही मान्य करण्यांत येऊन हें गरिबांच्या दृष्टीनें अत्यंत उपयुक्त असलेलें बिल आम्हीं येण्यापूर्वीच पास झालें होतें. कोर्टाच्या बेअदबी बाबत सन १९२६ मध्ये कायदा होऊन कमाल शिक्षा ६ महिने ठरविण्यांत आली होती. त्यापूर्वी शिक्षेला मर्यादा नव्हती. सदरहू कायद्यांत हायकोर्टें व अन्य वरिष्ठ-कोर्टें यांचा उल्लेख नसल्यानें हायकोर्टाला बाटेल तेवढी शिक्षा देतां येते असा लाहोर हायकोर्टानें निर्णय दिला होता. म्हणून नवीन बिल आणून कोर्टाच्या बेअदबीबद्दल कमाल शिक्षा सहा महिने हें कलम सर्व कोर्टांना लागू करण्यांत यावें अशी सरकारी योजना होती. हेंही बिल पास करण्यांत आलें होतें. त्याचप्रमाणें रेल्वे बजेट मांडण्यांत येऊन त्यावरील सर्वसाधारण चर्चाही आम्हीं येईपर्यंत संपली होती.

ता. २३।२।३७ ला आमच्या पक्षाची सर्वसाधारण सभा झाली. त्यांत,

झालेल्या निवडणुकीच्या संबंधीच सर्ववर्षण चर्चा करित बसले. सर्व प्रांतांतील हकीगत समजून आली. सभागृहाच्या कामकाजबद्दल कोणाही समासदाचे लक्ष नव्हते. निवडणुकीचे निकाल २।४ दिवसांत लागावयाचे होते. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या मतदारसंघाच्या निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षातर्फे श्री. मुनशी निवडून आले हे व्यादिवशी तेथील वर्तमानपत्रांत आले त्यादिवशी एका दक्षिणि संस्थानाचे दिवाण मला म्हणाले, ‘हें काय झालें’ मी उत्तर दिलें, ‘हें कांहींच नाही, उद्यां पुण्यांत सुद्धा हजारे मतांनी कॉंग्रेस उमेदवार निवडून आल्याचें तुम्हांस कळेल, व त्याचप्रमाणें सर्व महाराष्ट्रभर व देशभर.’ ‘काय, भोपटकर पडणार ! अहो ब्राह्मण पडणार ! म्हणतां तरी काय ?’ ते म्हणाले. मी उत्तर दिलें. ‘होय, ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेश्वर ही आमची दृष्टी नाही तुमची दिशते; मला खेद वाटतो, हें अवनतीचें लक्षण आहे.’ ते रागावलेले दिखले. त्याच रात्री दहा वाजतां श्री. बापूसाहेब गुते निवडून आल्याची तार आली. अनेक तारा आल्या. रात्रभर तारा घेणें व बक्षिसें देणें हेंच चालू होतें. १।२ दिवसांत बिहार, ओरिसा, मध्यप्रांत, मद्रास, संयुक्तप्रांत, महाराष्ट्र-मुंबई यांतून कॉंग्रेसचें बहुमत झाल्याचें जाहीर झालें. बंगाल, सरहद्द प्रांतांतून कॉंग्रेसपक्ष संख्येनें अन्य कोणत्याही पक्षापेक्षां मोठा असल्याचें दिसून आलें. निदान मुंबई प्रांतांत कॉंग्रेसला बहुमत मिळणार नाही अशी खात्री मुंबई सरकारची होती. कारण बहुसंभासदी मतदार संघ, एकवटून मत देण्याची प्रथा व उपस्थित असलेले पक्षोपपक्ष व त्याहीपेक्षां कांहीं पक्षांबाबत सरकारला वाटत असलेलें महत्त्व, हेंच या खात्रीचें कारण होतें. पुणें म्हणजे महाराष्ट्र व ‘केसरी’ पक्ष म्हणजे पुणें. त्यानें कॉंग्रेसला विरोध केला म्हणजे सर्व महाराष्ट्र कॉंग्रेसविरुद्ध आहे असें सरकार समजें. आमच्या निवडणुकीच्या वेळीं थप्पड बसली होती. पण उमेदवार व्यक्तिगत दांडगे होते म्हणून असें झालें असा सरकारी अभिप्राय होता. पण प्रांतिक निवडणुकीत सरकारचे डोळे उघडले, व अशी गप्प आहे कीं, पुण्याचा निकाल ऐकून हिंदुस्थान-मंत्री लंडन येथें सर्दच झाले. खरें कांहींही असो, एवढी गोष्ट निश्चित कीं, सरकारचा अदमास महाराष्ट्राबाबत चुकला. अन्यप्रांतांतही अदमासाबाहेर कॉंग्रेसला बहुमत मिळालेलें पाहून दिल्ली हदरली. सर्वत्र ‘कॉंग्रेस सिंदाबाद’ हें वातावरण उत्पन्न झालें.

ता. २३।२।३७ रोजी सभागृहांत कॉंग्रेस पक्ष हजर राहिला. पक्षाच्या गैर-हजेरीत सभेच्या कामकाजासंबंधी कांहीं नवीन नियम सरकारनें करून समेपुढें

विचारार्थ मांडले होते. अर्थात, त्यावेळी कोणी फारशी चर्चा केली नाही व सरकारने ते अंमलात आले म्हणून जाहीर केले. त्याबाबत तहकुबीची सूचना पहिल्या दिवशी देण्यात आली पण अभ्यक्षांनी ती नामंजूर केली. बदललेले नियम अर्थात सभासदांच्या हक्कांवर नियमन करणारे होते. पूर्वी वाटेल तेवढे प्रश्न एका सभासदाला एका दिवशी विचारता येत. नवीन निश्चाने फक्त पांच प्रश्न विचारण्याचा त्याचा हक्क आहे असे ठरविण्यात आले. काँग्रेस पक्षातील सभासदांनी जेवढे प्रश्न विचारले, जेवढे उपप्रश्न विचारले त्यामुळे अधिकारीबर्ग बेजार झाला होता. ही दररोजची उलट तपासणी त्यांना असह्य झाली म्हणून प्रश्नांची संख्या मर्यादित करण्यात आली; व खातेवार दिवस ठरविण्यांत येऊन त्या दिवशी त्या खात्यासंबंधीच प्रश्नोत्तरे न्हावीत असाही नियम करण्यात आला. प्रश्नांची संख्या याप्रमाणे मर्यादित करून सर्व सभासदांना न्याय मिळेल अशी व्यवस्था करण्याचा सरकारचा उद्देश आहे असे सरकारातर्फे गंभीरपणे सांगण्यांत आले. सर्व वेळ काँग्रेस पक्षाचे सभासद घेतात व इतरांना काही वेळ मिळत नाही ही तक्रार थोडी खरी होती, पण ते निमित्त करून सरकारने सर्वांवरच अन्याय केला. काँग्रेस पक्ष नसे तेव्हा साधारणपणे दिल्ली अधिवेशनांत तीनशेपर्यंत प्रश्न विचारले जात, उपप्रश्न तर एखाद्या दिवशी एखादा दुसरा. काँग्रेस पक्ष आल्यापासून प्रश्नांची संख्या हजारार बरी गेली व उपप्रश्नांची सरबत्ती म्हणजे एका इंग्रज अधिकाऱ्याने म्हटल्याप्रमाणे 'संक्रांतीची घटका'च (Hour of Hell) दररोज सरकार पक्षाला वाटे. देशांत होणाऱ्या अन्यायाला बाचा फुटे, कुलंगडी बाहेर येत, सर्व कारभारावर प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न होई. हे अर्थात सरकारला नको होतें. प्रत्येक कृत्य उघड होईल, त्याची चर्चा होईल ही भीति अधिकाऱ्याला वाटते तर त्यामुळे नागरिक हितसंरक्षण होतें असे प्रतिनिधींना वाटतें. प्रसिद्धी व टीका यांना लोकशाहीचा जीवनरस म्हटले पाहिजे, त्याशिवाय लोकशाही जगू शकत नाही (Criticism and Publicity are the life blood of Democracy) विद्यमान हिंदुस्थान सरकारला हे विष वाटत होतें. प्रश्न नामंजूर करून, त्यांची संख्या कमी करून तहकुबीच्या सूचना जादा अधिकारांत नामंजूर करून नाना उपायांनी, सरकार आपल्या कारभारावरील टीका टाळू पाही व तोंडांने सनदशीरपणा व लोकशाहीबद्दलचा कैवार हा मंत्र म्हणण्यास कमी करीत नसे ! ! बदललेल्या नियमांवर तहकुबीची सूचना नामंजूर करण्यांत आल्यामुळे बादविबादही टळला, परामब टळला. नियम मात्र अंमलांत आले.

ता. २३ व २४ फेब्रुवारी या दोन दिवशीं रेल्वेच्या मागण्यावर चर्चा झाली. अनेक कपाती सुचविण्यांत आल्या. अखिल दत्त यांनी कपात सुचवून सर्व साधारण घोरणावर टीका केली. “ रेल्वेचें घोरण, या देशांतील व्यापार व उद्योगधंदे यांचें हितसंरक्षण व्हावें या दृष्टीनें नसतें. कारभार उघळपट्टीचा असतो. सन १९२० पासून तीन कमिट्या खर्च कमी करावा म्हणून नेमण्यांत आल्या, पण कांहीं परिणाम झाला नाही. सन १९१३-१४ मध्ये रेल्वे नोकरांना पगार सरासरी माणशीं रु. २२१ होता. १९३३-३४ सालीं ही सरासरी रु. ५१५ झाली, जवळ जवळ अडीच पट वाढ झाली. एकंदर उत्पन्नापैकी ५४ टक्के पगार-वाटणीत जातात अशी त्यांनीं तक्रार केली, रेल्वे चालविण्याचा खर्च (Operating Ratio) सन १९१३-१४ मध्ये ५२ टक्के होता, १९२०-२१ सालीं तो ६६ टक्के झाला, १९३०-३१ सालीं ७३ टक्के झाला. याचा परिणाम रेल्वे नुकसानीची बाब झाली. पहिली गोष्ट म्हणजे पगार कमी केले पाहिजेत. योग्य काटकसर करून रु. १६ कोटी दरसाल रेल्वेच्या खर्चात बचत करणें शक्य आहे,” असें त्यांचें म्हणणें त्यांनीं मांडलें. श्रीप्रकाश यांनीं कपातीच्या सूचनेला दुजोरा देताना बरच्या वर्गाच्या हिताकडे रेल्वे लक्ष देते, तिसऱ्या वर्गाच्या उताळंकडे बघत नाही अशी टीका केली. उत्कृष्ट सोय केलेले पहिल्या व दुसऱ्या वर्गाचे डबे रिकामे असतात व तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत बसण्यास जागा नसते. बिषमतेचें उदाहरण म्हणून आपल्या भागांत तिसऱ्या वर्गाच्या स्त्रियांच्या डब्यावर (Female), स्त्रियांच्या इंदरच्या डब्यावर (Women) व स्त्रियांच्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यावर (Lady) अशा निरनिराळ्या पाठ्या असल्याचें सांगितलें !! प्रो. रंगा यांनीं काटकसरीच्या नांवाखाली १,१६००० खालचा नोकरवर्ग मागील सात वर्षांत कमी केल्याची तक्रार केली. कारभारांतील लांबलुचपतीबद्दल तक्रार करण्यासही त्यांनीं कमी केलें नाही.

उत्तर देताना रेल्वेमंत्री म्हणाले, “ एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेऊन वाहतुकीचे दर ठरविण्यांत येतात. वाहतुक वाढावी म्हणून कांहीं ठिकाणीं खास सवलती देण्यांत येतात. कांहीं बंदरांबंदरांतून समुद्रमार्गे माल नेणें परवडतें व ती वाहतुक रेल्वेला मिळावी म्हणून खास सवलती रेल्वे देते. कांहीं शहरें, कलकत्ता-मुंबईसारखी, नुसतीं देशांतून जाणाऱ्या व येणाऱ्या मालाची उठाव करणारीच बंदरें नाहींत, तर तेथें मोठमोठाले कारखाने आहेत. देशांतील कच्चा माल तेथें जातो व

पक्का तयार होऊन देशभर विकला जातो. म्हणून त्या शहरांत जाणाऱ्या व येणाऱ्या वाहतुकीस खास दर ठेविले आहेत. याचा अर्थ परदेशी व्यापाराला उत्तेजन देण्यासाठी हे केले आहे असा नव्हे, अन्य देशांत परदेशी जाणाऱ्या मालाला खास सवलती असतात. पण तोच माल त्याच बंदरांत स्थानिक उपयोगासाठी जात असेल तर जास्त दर असतात व हे धोरण सर्वत्र मान्यता पावलेले असतांना सुद्धा, येथे तसे होत नाही. फैजपूर काँग्रेसच्या वाहतुक-भागाच्या दोन चिटणीसांनी (श्री. दास्ताने व श्री. साठे यांनी) रेल्वे खात्याने केलेल्या व्यवस्थेबद्दल पत्र घाडून आभार मानिले आहेत ही एकच गोष्ट सरकारच्या निःपक्षपाती धोरणाची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे. कोठलाही राजकीय भाव मनांत न घेतां हे केले आहे.” “अहो तुम्हाला या घंट्यांत फायदा झाला,” एक सभासद ओरडले. “निदान फायद्याकडे लक्ष ठेऊन सरकार कारभार करते इतकें तर खरें” रेल्वे-मंत्री यांनी उत्तर दिले. तिसऱ्या वर्गाच्या सोयीबद्दल आपण शक्य तेवढी दक्षता घेत आहोत असे आश्वासन दिले. शेती माल, कोळसा याबाबत सवलतीचे दर देण्यांत आले असल्याचे सांगून त्यामुळे हिंदी कोळसा सिलोनला जाऊ लागला अशी माहिती दिली. “कारभार उघळपट्टीचा आहे ही गोष्ट खरी नाही. घसारा (Depreciation) जर बगळला तर पूर्वी खर्चाचे प्रमाण १९१३-१४ साली ५२ टक्के होतें तें १९३०-३१ साली ५९ टक्के होतें, १९३४-३५ साली ५५ टक्के झाले व १९३६-३७ साली ५३.४ टक्के होईल, अशी माहिती दिली. घसारा घरून प्रमाण वाढले आहे हेही खरें नाही. युद्धापूर्वी हे प्रमाण काढतांना ते घसारा घरीत नसत, त्यामुळे श्री. दत्त यांची दिशाभूल झाली आहे. सन १९२४-२५ ते २९-३० या काळांत घसारा घरून वार्षिक सरासरी ६३.५ टक्के होती. सन १९३२-३३ मध्ये ७१ टक्के प्रमाण होतें. सन १९३६-३७ मध्ये ८७.३ येईल. यावरून थोडा काळ जरी हे प्रमाण वाढले असले तरी आतां ही स्थिति राहिली नाही. सर्व तऱ्हेने दक्षता घेण्यांत येत आहे. सोयी वाढविण्यांत येव आहेत. यांत पक्षबाजाला जागा नाही” असे बजावून रेल्वेमंत्र्यांनी भाषण संपविले. कपात सूचना नापास झाली.

खर्चावर योग्य नियंत्रण असावे म्हणून युरोपियन गटाने एक कपात सुचविली. ती मांडतांना सर लेस्ली हडसन यांनी माहितीपूर्ण भाषण केले. “खानेवार खर्च-प्रमाणावर हिशोब, (Cost Accounting) व काळजीपूर्वक अंदाज हे आर्थिक

सुस्थितीचें आधार आहेत. सर्वत्र या बाबतीत सारखेपणा पाहिजे. त्याचप्रमाणेचार्ज खर्च व भांडवली खर्च यांत योग्य विभागणी पाहिजे. सन १९२४-३४ या दहा वर्षांत भरमसाट भांडवली खर्च केला, त्याचा परिणाम चांगला झाला नाही. कर्ज वाढलें, रु. १५० कोटी कर्जाची भर पडली व तेंही कर्ज जास्त व्याजानें ध्यावें लागलें. ज्या कामी हा खर्च झाला त्या बाबी उत्पन्नाच्या न ठरतां, वार्षिक वोजाच त्यायोगें वाढला. पांच वर्षे वाटेल तसा खर्च करून कर्ज केलें, नंतरच्या पांच वर्षांत अदूरदृष्टीनें काटकसर केली. वाघिणी, इंजिनें हीं कमी केलीं. योग्य दुरुस्ती व नवें-जुनें करणें हेंही पुरें प्रमाणावर केलें नाहीं. रु. २१.६६ कोटींवरून सन १९३३-३४ मध्ये इंजिनावरील खर्च रु. १७.३२ कोटींवर आला. रु. १०.६३ कोटींवरून वाघिणीवरील खर्च रु. ७.९२ कोटींवर आला. याचा परिणाम असा होईल की, लवकरच मोठ्या प्रमाणावर या कामी खर्च करावा लागेल. दिवस बरे असले की, वाटेल तसा खर्च कर व वार्डट दिवस आलें की वाटेल तेथे काटकसर कर हें धोरण गैर आहे. यामुळे व्यापारावर वार्डट परिणाम होतो. चांगले दिवस आले की, कांहीं पैका शिलकी टाकावा व वार्डट दिवस आले की, या शिलकींतून खर्च करावा व सामान्यतः खर्चाचें प्रमाण सारखें राहिल असें धोरण असावें. त्याचप्रमाणें रेल्वेचे अंदाज नेहमीं चुकतात व शेवटीं गोंधळ होतो म्हणून दर महिन्यास परिस्थिति पाहून खर्च जुळवून घेतला पाहिजे. नाहींतर अंदाजलेला खर्च, अंदाजलेली जम! येत नसतां, चालूच ठेवावयाचा व सालअखेर बिकट परिस्थिति उत्पन्न करावयाची हें चांगलें नाहीं. नवीन नेमिलेल्या बेजवूड कमिटीनें हें सर्व ध्यानांत घेऊन सूचना कराव्यात,” असें सांगून हडसन यांनीं आपलें भाषण संपविलें. बी. दास यांनीं या कपातीला पाठिंबा दिला. जोशी यांनीं रेल्वे हिशोबाच्या बाबतीत दोन कमिठ्या आहेत पण त्या नियंत्रण करूं शकत नाहींत असें सांगितलें. स्टॅंडिंग फिनेन्स कमिटी फॉर रेल्वेज व पब्लिक अकौन्ट कमिटी या दोन्ही सभागृहांनें निवडलेल्या असतात. पण खर्चावर जसें नियंत्रण ठेवावयास पाहिजे तसें त्या ठेवूं शकत नाहींत असा अनुभव आहे. फाजील प्रमाणांत भांडवल वाढविणें हा मोठा दोष रेल्वे-कारभारांत दिसून येतो अशी तक्रार संतानम यांनीं केली. केवळ मूठभर उतारुंकरितां प्लॅटफॉर्म बांधणें, चैनीसाठीं उत्कृष्ट डबे तयार करणें, थोड्या अधिकाऱ्यांच्या सोयीसाठीं गाड्या वाढविणें बगैरे कामें करून खर्च वाढविला जातो. कांहीं ठिकाणीं विजेची रेल्वे करून खर्च वाढविला आहे. कांहीं ठिकाणीं

अन्यत्र स्वस्त बीज मिळत असतां ती न घेतां स्वतः रेल्वेनें उत्पन्न करण्याचा कारखाना काढून खर्च वाढविला आहे. प्रत्येक नवीन काम इंजिनिअर्स पुढें मांडतात व ६-७ टक्के नफा होईल असें सांगतात व शेवटीं अनुभव असा येतो कीं, सर्व प्रकरण नुकसान देणारें निघतें. रु. ६२ कोटी नुकसान रेल्वे-कारभारांत गेल्या कांहीं वर्षांत आलें आहे व तें भरून काढण्यासाठीं कांहीं मार्ग नाहीं म्हणून तें बुडीत म्हणून काढावें अशीही सूचना सरकार करित आहे. रेल्वेचा कारभार चांगला काटकसरीचा असतां तर हे ६२ कोटी रुपये सर्व साधारण राज्यकारभारासाठीं मिळाले असते. सालोसाल हें देणें वाढत गेलें व आतां हें संपवून टाकावें असें मान्य झालें तर रेल्वेचा कारभार काटकसरीचा होणार नाहीं व सर्वसाधारण राज्यकारभार मात्र रु. ६२ कोटींना मुकेल. तसेंच बरच्या बर्गाचे उतारूं, असलेल्या डब्याच्या मानानें पुष्कळ कमी असतात व खर्च मात्र तितकाच होतो व नुकसान होतें. उलट तिसऱ्या बर्गाचे उतारूं नियोजित संख्येपेक्षां जास्त असतात व त्यामुळें अधिक उत्पन्न, कमी खर्च करून या बर्गाकडून मिळतें या विधानाची चौकशी व्हावी. खेरी काटकसर यांत होण्यासारखी आहे. तसेंच बरच्या अधिकाऱ्यांचे पगार कमी केले पाहिजेत. जास्तीजास्त लोकांचीं सोय हें ध्येय त्या दृष्टीनें योग्य योजना व व्यवस्थित हिशोब या तीन गोष्टी अगदीं अवश्य आहेत. ” अशी विचारसरणी संतानम यांनीं मांडली. चॅपमन मॉर्टीमर यांनीं सरकारच्या उघळपट्टीच्या कारभारापासून युरोपियन व्यापाऱ्यांचा फायदा झाला नाहीं असें सांगून कपातीस दुजोरा दिला.

सरकारतर्फें सर राघवेंद्रराव यांनीं उत्तर दिलें. राव हे रेल्वेचे मुख्य फंडिगिरी अधिकारी होते. मोठे सभ्य, फार थोडे बोलणारे व अत्यंत हुशार असा त्यांचा लौकिक होता. त्यांनीं सुरवातीस “काटकसर करणें हें योग्य आहे असें सांगितलें. सन १९३०-३१ व १९३६-३७ या दोन वर्षांतील व्यवहारांची तुलना केली. दोन्ही सालांत उत्पन्न रु. ९५ कोटी झालें, खर्च मात्र १९३६-३७ सालीं रु. ५॥ कोटींनीं कमी येईल. दोन्ही सालीं घसारा खर्च सारखाच असून व्याजापायीं सालमजकुरी रु. २ कोटी कमी खर्च होत आहे व एकंदरीनें सन १९३०-३१ सालापेक्षां १९३६-३७ सालीं सरासरीनें रु. ७ कोटी खर्च कमी होत आहे. शिलकी माल १९२९-३० सालीं रु. १७ कोटींचा होता. सन १९३५-३६ अखेर रु. ९॥ कोटींचा होता. सन १९३० मध्ये बरच्या बर्गाचे (Gazetted) अधिकारी २ हजार होते, १९३६ सालीं १८०० झाले. सन

१९३० मध्ये खालच्या दर्जाचे नोकर ७,५८००० होते, १९३६ साली ६,५७००० झाले. सरकारी अंमलाखाली ३२००० मैल लांबीची रेल्वे आहे. रु. ८०० कोटी भांडवल गुंतविले आहे. एवढ्या प्रचंड कारभारांत १८०० अधिकारी म्हणजे जास्त संख्या आहे हे म्हणणे योग्य नाही. साल मजकुराच्या व्यवहाराची सन १९२४-२५ च्या परिस्थितीशी तुलना केली तर ५ कोटींनी उत्पन्न कमी, रु. ३ कोटींनी खर्च कमी, रु. ७ कोटी व्याज जास्त म्हणजे रु. १२ कोटींनी परिस्थिति वाईट झालेली दिसते. पण याचे कारण सन १९३०-३१ मध्ये नवे-जुने व दुरुस्ती करण्यांत मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागला. नव्या लाईनी उघडल्या. जुन्या सुधारल्या व तशी मागणी देशभर होती. तथापि १९३६-३७ सालपर्यंत योग्य दक्षता घेऊन व्याजी भांडवल जे सन १९२९-३० मध्ये होते तेथपर्यंतच सालमजकुरी आणण्यांत आले आहे. फाजील वाढ त्याच झाली आहे हे खरे नाही. “चांगल्या व वाईट दोन्ही काळांत खर्चाचे प्रमाण सारखे असावे ही नीति मला पसंत नाही. उत्पन्नाच्या मानाने खर्च असावा. मात्र चांगल्या काळांत कांही रकम हातावेगळी काढून शिल्लक ठेवावी हे मान्य आहे ” असेंहि त्यांनी सांगितले. “उत्पन्न रु. १०३ कोटी होते व ते रु. ८३ कोटीपर्यंत आल्यानंतर जादा काटकसर करणे अवश्य झाले ” असे त्यांनी प्रतिपादिले. “खर्चप्रमाण हिशोबपद्धति (Cost accounting) चांगली पण कांही बाबतींत ती करणे कठीण आहे. नोकरबर्गावर खर्चापैकी निम्मा खर्च होतो, तेथे ही पद्धति शक्य नाही. तथापि त्या दृष्टीने दुसरी एक गोष्ट करता येण्यासारखी आहे. प्रत्येक नोकर किती काम करतो हे पहावयाचे. व त्या मानाने असलेले सर्व नोकर पाहिजेब की काय हे ठरवावयाचे. या कार्यप्रमाण पद्धतीचा (Job-Analysis) स्वीकार करणे योग्य होईल. जेथे खर्चप्रमाण-हिशोबपद्धतीने हिशोब ठेवणे शक्य आहे तेथे सरकार ते करित आहे व त्यांत जास्तीत जास्त शास्त्रीयता आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे. खर्चाबरील नियंत्रणाच्या दृष्टीनेही महिना महिना अंदाजिलेली जमा व अंदाजिलेला खर्च व प्रत्यक्ष जमा व प्रत्यक्ष खर्च हे तपासले जातात व जशी परिस्थिति असेल त्याप्रमाणे खर्च कमी जास्त करण्याबद्दल सूचना देण्यांत येतात. १९३५-३६ साली अंदाजी खर्च रु. ५२.५० कोटींचा होता व प्रत्यक्ष खर्च रु. ५०.७५ कोटी झाला. हे याच धोरणामुळे झाले. खर्चावर नियंत्रण हवे असेल व ते परिणामकारक हवे असेल तर ते कमिट्यांकडून होणार नाही. योग्य नियंत्रण

रेल्वेबोर्ड करीतच असतं. कांही विशिष्ट सोयीचे डबे (Air-conditioned) केले आहेत. जर त्यांपासून नुकसान होत आहे असे आढळून आलं तर सरकार ते रद्द करील. सोय व फायदा हे दोन हेतू घेऊनच कारभार चालला आहे. हे खातं व्यापारी घोरणानेच चाललं आहे. दक्षता असेल तरच व्यापार फायद्याचा होतो म्हणून झालेली टीका स्वागतार्ह आहे. रेल्वे बोर्डाला कोणी जनावरांचा गोठा म्हटलं, कोणी पांजरपोळ म्हटले, कोणी एकाने याला जुलूम करणारं मंडळ (Star-Chamber) म्हटलं, व शेवटी एकाने ' गाढव ' पण म्हटलं. नेहमीच लाया दिल्या तर गाढवसुद्धा चांगलं काम करण्याचें नाकारील; म्हणून मधून मधून त्याच्यापुढे गाजरं घरली व दिली तर चांगलं कामही तें करील. ” या प्रमाणे आपल्या भाषणाचा विनोदी शेवट केला. पण वस्तुस्थितीवर कांही परिणाम झाला नाही. कपातीची सूचना पास झाली व नेहमीचे विरोधक हिंदी व युरोपियन सभासद एका लॉबीत तेवढ्यापुरते आले ! !

रेल्वेचा कारभार काटकसरीचा व कार्यक्षमतेचा व्हावा म्हणून तज्ज्ञामार्फत चौकशी करून सूचना मागविण्यांत याव्यात असा सूर मागील साली सत्यमूर्तींनी आपल्या एका भाषणांत काढला होता. त्यावेळी या देशांतीलच मंडळी सदरहु चौकशी कमिटींत असाबी असे त्यांनी म्हटलं नव्हतं. या गोष्टीचा फायदा घेऊन सरकारने एक कमिटी मि. बेजबुड यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमली व तीत सर्व गोरे नेमले या गोष्टीचा निषेध करण्याकरिता रेल्वेबोर्डाच्या मागणींत काँग्रेस पक्षातर्फे कपात सुचविण्यांत आली होती. एका रुपयाने अगर नाममात्र रकमेने ती कमी व्हावी अशा स्वरूपाची सूचना देऊन पुढे कोणत्या गोष्टीची चर्चा करावयाची आहे. हे दावयाचें असतं. चुकीने ही मागणी एका रुपयापर्यंत कमी करावी अशी सूचना देण्यांत आली, व तिला इन्कार कपातीचें (Refusal of Supplies) स्वरूप आलं. त्याबरोबर अध्यक्षांनी विशिष्ट गोष्ट चर्चिता येणार नाही; सर्व साधारण घोरण चर्चिलं पाहिजे असा निकाल दिला व तो योग्य होता. ' मागणी एका रुपयाने कमी व्हावी ' या ऐवजी चुकून ' मागणी एक रुपयापर्यंत कमी व्हावी ' असे शब्द पडले आहेत ' असे सांगितलं. ही चूक दुरुस्त करण्याची परवानगी सर्व सभागृहाने दिली तेव्हाच वादविवाद सुरू झाला. दक्षता घेतली नाही म्हणजे कशा अडचणी उत्पन्न होतात याचा हा एक अनुभव आमच्या सभासदांना मिळाला. कपातीची सूचना श्री सत्यनारायण सिंह यांनी मांडली. सर गझनवी

बांनी कामेटी नेमावी म्हणून मागणी केली. पण त्यावर खुष्कीच्या वाहतुकीचा तज्ज्ञ नाही व हिंदी तज्ज्ञ नाही म्हणून कपातीच्या सूचनेला पाठिंबा दिला. मि. वेजवूड हे दक्षिण आफ्रिकेतील रहिवाशी आहेत, त्यांना नेमून आमची टिंगल केली आहे व याला कारण फडणिसाचा खवचटपणा होय असे बी. दास यांनी सांगितले. सत्यमूर्तीच्या सूचनेचा हा विपर्यास आहे अशी तक्रार केली. गिडने यांनी सर्व रेल्वेबोर्ड रद्द करावे व सर्व कारभार कंपन्याकडे द्यावा म्हणजे, खर्च कमी होईल, भागीदारांना नफा जास्त मिळेल. स्नाफरुलाखान—जे खरोखर ‘Suffer-all-I-can’ आहेत—यांच्या जाचांतून आपली जमात मुक्त होईल असे सांगितले. तथापि कपातीला पाठिंबा जाहीर केला. मुलामाईंनी ज्या मुद्यावर चौकशी करावी म्हणून ठरविण्यांत आले होते त्यांचे विवेचन केले. “ हिंदी लोक लायक आहेत पण त्यांना परकी सत्तेने दाबून टाकले आहे. परकी अंमलामुळे बुद्धीचा व कार्यक्षमतेचा नाश होत आहे. चौकशीचा उद्देश परदेशी मांडबल जे रेल्वेत गुंतले आहे त्यावर फायदा कसा मिळेल हाच आहे व त्याच दृष्टीने चौकशी होईल हें उघड आहे. त्याचप्रमाणे रेल्वे व अन्य खुष्कीची वाहतुक यांत जुळवणुक करून परदेशी मोटारवाऱ्यांचे कल्याण कसे होईल, त्यांचा माला कसा खपेल, निदान त्यांचे नुकसान होणार नाही हेही साधण्याचा उद्देश आहे. रेल्वेची आर्थिक व्यवस्था फायदेशीर होईल अशा तऱ्हेने तिची पुनर्घटना करावयाची हा एक चौकशीचा मुद्दा आहे. याचा सरळ अर्थ आतापर्यंतचा कारभार नालायकीचा झाला असा आहे. तथापि या पुनर्घटनेत सुद्धा इंग्लिश व्यापार कसा वाढेल हें पाहण्याचाच हेतू आहे. हिंदी मनुष्य कामेटीवर नाही अशी तक्रार वास्तविक दुय्यम स्वरूपाची आहे. कारभार कोणाच्या हितासाठी आहे हा मुख्य प्रश्न आहे. हिंदुस्थान सरकारचे सर्व कार्यकारी सभासद जरी हिंदी झाले, पण कारभाराचे धोरण जर हिंद-विरोधी असेल, अगर त्यांना ठेबावे लागत असेल तर त्या हिंदीकरणाचा काय उपयोग ? खरी सत्ता पाहिजे आहे. व्यापारी धोरणाने रेल्वेचा कारभार चालावा हें ठीक. इंग्लंड कधी जर्मन तज्ज्ञांना बोलावून इंग्लंडमध्ये जर्मन व्यापार कसा वाढेल याबद्दल उठावे करीत नाही. मग येथेच का ? आमचा कारभार आमच्या हितार्थ आम्हीच चालविला पाहिजे. ” येणेप्रमाणे भाषण करून देसाई यांनी सभागृहाला योग्य कल्पना दिली.

सत्यमूर्ति यांनी आपला विश्वासघात फडणिसाने केला अशी तक्रार केली.

पब्लिक अकौंट्स् कमिटीत तज्ज्ञ नेमावे ही सूचना करण्याची जबाबदारी स्वतःची आहे हें त्यांनी मान्य केलें. ते पुढे म्हणाले, “ रेल्वेच्या अव्यवस्थित कारभारा-संबंधी फडणिस सदरहू कमिटीत शिवराळ भाषेत बोलत. काहीतरी करून यात सुधारणा झाली पाहिजे असें ते म्हणत. मी बनलो ब म्हणालो, ‘ कमिटी नेमा ’ लागलीच त्यांनी सदरहू कमिटीकडून एक अगर अनेक तज्ञांची कमिटी नेमून या प्रश्नाचा विचार करावा, अशी सूचना पास करून घेऊन कमिटीच्या रिपोर्टीत ती दाखल केली. बाजवी खर्च व योग्य हिशोब ठेऊन निदान रु. ३ कोटींनी रेल्वेचें उत्पन्न वाढेल असें आमचें मत पडलें. म्हणून चौकशी कमिटीनें कोठलीही खर्चाची बाब सर्वसाधारण राज्यकारभाराकडे न टाकतां इल्लींच्याच व्यवस्थेंत काटकसर सुचवून हें घडवून आणावें असेंहि चौकशी कमिटीस सुचविण्यांत यावें असें आम्ही नमूद केलें. फडणिसाशीं बोलतांना मी म्हणालो, ‘ कमिटी नेमा व त्यांत एक हिंदी आर्थिक तज्ञ नेमा ’. फडणिस म्हणाले ‘ कमिटी बगैरे काहीं नको एक तज्ञ नेमला म्हणजे ठीक काम होईल. ’ फडणिस प्रिग म्हणाले, “ असें संभाषण झालेंच नाही, हें सर्व कात्पनिक आहे. ” सत्यमूर्तींनीं सांगितलें, “ दोहोपैकी खरे कोण हें संभाषणानें ठरवावें. ” अभ्यक्षांनीं खाजगी संभाषणाचा उल्लेख करणें गैरकायदा आहे असें सांगितलें. सत्यमूर्तींनीं तक्रार केली की, “ मी कमिटीच्या शिफारसीवर सही केली आहे म्हणून ती कां केली हें सांगितलें पाहिजे. संभाषणांत फडणिस म्हणाले, कणखर तज्ज्ञ, जो कोणाचें आहार्य न जातां काटकसर सुचवील असा नेमणें ठीक होईल. मग कमिटी कां नेमली ? हा विश्वासघात कां केला ? एक कणखर तज्ज्ञ नेमून कां चौकशी करीत नाही ? कमिटी नेमण्याची जबाबदारी कोणाची ? रेल्वेमंत्री की फडणीस ? एकमेकांच्या तोंडाकडे कां पाहतां, बोला, याला कोण जबाबदार ! तज्ज्ञ गेला कमिटी अगली. एकही हिंदी त्यांत नाही !! ब जो तज्ज्ञ म्हणून नेमला तोहि दक्षिण आफ्रिकेंतील गेरा !! जर ही घटना रेल्वेमंत्री झफरुल्ला खान यांच्या इच्छेबिरुद्ध झाली असेल तर, त्यांनीं कपातीच्या बाजूनें मत द्यावें. ब राजीनामा द्यावा ” अशी मागणी करून सत्यमूर्ति बसले. साहेबाशीं रहस्य केलें म्हणजे कसा गोता खावा लागतो याचें प्रत्यंतर सत्यमूर्तींना चांगलेंच आलें. फडणिसाशीं मैत्री करण्याचा फायदा पुढेही अशाच तऱ्हेनें त्यांना मिळाला तो यथाक्रम कळेलच सर्व पक्ष सत्यमूर्तींवर नाराज होते, पण त्याच-बरोबर फडणिसांवरही नाराज होते. सर कासबजींनीं सांगितलें की, ‘ हिंदी इसम

न नेमून एक अपमान केला व दक्षिण अफ्रिकेतील गोरा नेमून दुसरा अपमान केलात. आम्हीं नेमस्त, सरकारला वारंवार बजावीत होतो. पण सरकारने जुमानले नाही. दक्षिण अफ्रिकेची बागणुक या देशाशी कधी आहे हे सरकारला माहित आहे. आमच्या भावना दुखाविल्या गेल्या आहेत. नेमस्तांचे ऐकले नाही याचा परिणाम चालू निवडणुकीत सरकारला चांगलाच दिसून आला. अजून तरी आमचे ऐका, असा इशारा देऊन भाषण संपविले. “ काँग्रेस सिंदाबाद ” म्हणून तर्बत आरोळ्या झाल्या. श्री. अणे यांनी दक्षिण अफ्रिकेतील रेल्वेमार्ग थोडा व कारभार कार्यक्षमतेचा नाही असा अनुभव असता, तेथील गृहस्थ तज्ज्ञ म्हणून नेमला जावा याबद्दल आश्चर्य प्रगट केले. उत्तर देतांना रेल्वेमंत्री म्हणाले, ‘ तज्ज्ञ नेमणे जरूर होतं. इंग्लंडमधील तज्ज्ञ मिळणे शक्य नव्हतं म्हणून आफ्रिकेतील तज्ज्ञ नेमला. जीव जात असेल तर बाटेल त्या डॉक्टरचे औषध घ्यावे हा धर्म आहे ’ अशी कोटी केली. ‘ तो नेमला नसतां तर हिंदी रेल्वे खलास झाल्या असत्या कां ? ’ एकाने प्रश्न केला. त्यास उत्तर न देतां ‘ लोकप्रतिनिधि सत्यमूर्ति व अन्य सभासद यांनी तज्ज्ञ मागितला, तो व आणखी एक गृहस्थ यांची कमिटी सरकारने नेमली, लोकमताला मान दिला. ’ असा कांगावा करून रेल्वेमंत्री खाली बसले.

वास्तविक रेल्वेमंत्री यांच्या भाषणानंतर मतनोंदणी व्हावयास पाहिजे होती. त्यांचे भाषण होण्यापूर्वी चर्चा तहकुबीची सूचना पण आली होती. पण तिच्यावर सभागृहाचे मत अजमावले नव्हते. या घटनेचा फायदा घेउन कांही सभासद पुन्हा बोलले. परिणाम असा झाला की, सरकारला पुढील चर्चेला उत्तर देण्याची संधी मिळाली नाही. नियमाप्रमाणे रेल्वेमंत्री दोनदा बोलू शकले नाहीत. पंतजींनी रेल्वेमंत्र्यांची इजेरी घेतली. रेल्वेकारभाराची तपासणी करण्याकरितां परकी तज्ज्ञ आणण्याचे कारण नाही. शिवाय तपासणीचा हेतू नुसती काटकसर हा राहणेंच शक्य नाही. अनेक हितसंबंधाचे विचार त्यांत येणार व त्यांची माहिती नसणाऱ्या इसमाकडून योग्य तपासणी होणे शक्य नाही. रेल्वे व अन्य बाह्यतुक यांच्यातील सहकार्य वाढविणे व स्पर्धा दूर करणे हे सर्व देशांत चालू आहे, पण तेथे कोणी परदेशी तज्ज्ञ बोलावून हा प्रश्न सोडवीत नाहीत. रेल्वेवरील उत्पन्न १९३३ च्या पूर्वीच्या २० वर्षांत ११० टक्के वाढले तर खर्च त्याच अवधीत २३० टक्के वाढला. हा वाढता खर्च कमी करावयाचा, बाह्यतुकीचे दर वाढविले तर व्यापार मंदावतो, परकी नोकर आणले तर खर्च वाढतो. ताबडतोब ~~रेल्वेवरील उत्पन्न~~ नोकरवर्ग हिंदी

झाला पाहिजे. भांडबळी खर्च वाढला, व्याज वाढलें, हे सर्व प्रश्न राजकारणापासून अलिप्त नाही. परकी तज्ज्ञ चौकशी करून काहीं सूचना करील व सरकार त्या योग्य म्हणून म्हणेल, तें कसे मान्य व्हावें? 'भावना आणूं नका' म्हणून सरकार म्हणतें. हिंदी मनुष्य न नेमण्यांत राजकीय हेतू सरकारचा नव्हता तर काय होतें? प्राप्ती कराच्या चौकशीसाठी परकी तज्ज्ञ, रेल्वेसाठी परकी तज्ज्ञ आणला. काय या देशांतील सर्व बुद्धीमान माणसें खलास झालीं? काय झालें तरी काय?" पंतजी गरजले कपातीचे भविष्य नकी झालें. डॉ. डिसोझा यांनी विरोध केला पण तेही फार बोलू शकले नाहीत व कपात विनविरोध मंजूर झाली.

कंपन्यांच्या हातून कारभार काढून सरकारनें सगळ्या रेल्वेचा कारभार आपल्या हातीं घ्यावा ही लोकांची मागणी नेहमीची होती. तिची चर्चा व्हावा म्हणून काँग्रेस पक्षातर्फे आणखी एक कपात सुचविण्यांत आली. १९३६ सालीं जवळ जवळ एकमतानें सभागृहानें ठराव करून कंपन्यांचा कारभार जेथें जेथें असेल तेथें तेथें तो काढून घ्यावा असें सरकारास सुचविलें होतें. सरकारनें या प्रश्नाचा विचार चालूं आहे असें सिमल्याच्या अधिवेशनप्रसंगां सांगितलें होतें व अधिवेशन संपतांच लोकमतास न जुमानितां बी. एन्. डब्ल्यू. रेल्वे व एस्. एम्. रेल्वे याबाबत नोटीसा न देतां त्यांचा कारभार कंपन्यांकडे आणखी ५ वर्षे चालूं ठेवण्याचा निर्णय जाहीर केला. कपातीवर भाषण करतांना मोहनलाल खक्सेना यांनी दाखविलें की, कंपनी भागीदारांना बी. एन्. डब्ल्यू. रेल्वेच्या प्राप्तीतून १६ ते १९ टक्के नफा देत आहे. नोकरांच्या मुलांच्या खर्चाकरितां कंपनी नाममात्र खर्च करतें; कारभारांत लांचलुचपत फार आहे, उताऱ्यांच्या सोयीकडे लक्ष देण्यांत येत नाही. प्रो. रंगा यांनी सांगितलें की, 'सर्व रेल्वे लाइनी सरकारकडे आल्या म्हणजे देखरेख खर्च वाचेल, कारभारांत सारखेपणा येईल, उताऱ्यांच्या सोयीकडे जास्त लक्ष पुरविण्यांत येईल, हिंदी नोकरवर्ग वाढेल, रेल्वेचा कारभार जास्त फायदेशीर होईल. वास्तविक कंपनीमार्फत कारभार हिंदुस्थानांत नको आहे, हितावह नाही, ही गोष्ट पूर्वी सर चार्लस इन्स, जे पूर्वी रेल्वेमंत्री होते, त्यांनी मान्य केली होती व या पद्धतीचें समर्थन करणें शक्य नाही असेंही त्यांनी सांगितलें होतें. (The existing system of Company management in India, cannot be logically defended) तथापि सरकारनें ती चालूच ठेविली होती. गजनबी यांनी या व्यवस्थेची तरफदारी केली. " व्यवस्था उत्तम राहाते, वहातुकीचे दर कमी

आहेत ” “गाळ्यांना बेगही कमी, मनुष्य त्यापेक्षा जास्त बेगाने चालते, ” गिडने यांनी माहिती दिली. गझनवी फारच स्तुति करू लागले, सभासदांनी त्यांची टिंगल करण्यास सुरुवात केली. “ दर कमी आणि डबे ? ” “ अगदी छोटे ” एक सभासद ओरडला. ‘ते बरे, गर्दी तरी कमी होते.’ गझनवींनी उत्तर दिले. अर्धा तास विनोद, विरोध यांनी सभागृहाची करमणूक झाली. विपिन बिहारी बर्मा यांनी कंपन्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर प्रकाश पाडला व सरकारने कारभार हत्ती घेण्यांत नुकसान नाही असे आंकडेवार दाखवून दिले. चर्चेला उत्तर देताना स्नाफरुल्ला म्हणाले, ‘दोन्ही रेल्वे सरकार घेणार आहे पण काही वर्षांनी. ताबडतोब न घेण्यास अनेक कारणे होती. बी. एन. डब्यू. रेल्वे ताब्यांत घेऊन जास्त सोयी केल्या तर गुंतलेल्या रकमेवर नाममात्र व्याज येईल. सरकारी कारभार सुरू झाला की, पुष्कळ सुधारणा कराव्या लागतील; व खर्च वाढेल व उत्पन्न तेंच राहील. उत्पन्न वाढेल हें खरें नाही. व्यापारी दृष्टीने हें फायदेशीर होणार नाही. या कंपनीच्या भांडवलापैकी $\frac{1}{2}$ भागादारांचे भांडवल असून बाकीचे कर्जदस्त (Debentures) काढून जमविले आहे व त्यावर ३ ते ५ टक्के व्याज द्यावे लागते. आहे हीच स्थिति उत्पन्नाची व खर्चाची ठेविली तर ही कंपनी घेणे ठीक होईल. पण सरकारी अंमल सुरू झाला की, खर्च वाढेलच !! कराराकडे पाहतां रु. १० कोटी द्यावे लागतील पण याशिवाय अन्य बाबीबद्दल द्यावे लागणारे पैसे लक्षांत घेतां रु. १३.८ कोटी द्यावे लागतील. म्हणजे रु. १३.८ कोटीवर काय व्याज पडेल हें पाहिलें पाहिजे. ही रक्कम सरकारला काय व्याजाने मिळेल हें पाहतां सन १९३७ अखेर कमी व्याजाने सरकारला रक्कम मिळेल अशी खात्री वाटेना म्हणून, कंपनीशी ५ वर्षे मुदतीचा नवीन करार सरकारने केला. तो काय आहे हें जाहीर केलें आहे. करार झाल्याबरोबर सरकारने अनेक सूचना केल्या आहेत. आतां उतारूंच्या गाळ्या वेळेवर जातात, बेग वाढविले आहेत, टाईम टेबलांत योग्य सुधारणा केल्या आहेत. ” “ त्यांना कोणी जुमानीत नाही, व प्रत्येक गाडी निदान दोन तास लेट असते ” पंतजी बोलले. ‘ प्रयत्न चालू आहेत ’ रेल्वे मंत्री बोलले. ‘ दर कमी केले आहेत, कामाचे तास नियमित असावेत असे कंपनीला कळविलें आहे. रेल्वे सरकार घेणारच आहे फक्त ५ वर्षांचा प्रश्न आहे; आणि या मुदतीअखेर जबाबदार सरकार या देशांत असेल तें हें काम करीलच. मद्रास व सदर्न मराठा रेल्वेबाबत परिस्थिति थोडी निराळी आहे. या रेल्वेबरोबर

साऊथ इंडियन रेल्वे पण घेणे इष्ट होईल. तिच्या कराराची मुदत सन १९४५ साली संपते, म्हणून पहिल्या रेल्वे कंपनीचा करार आठ वर्षांनी वाढविला असून सन १९४५ अखेर दोन्ही कंपन्यांचा कारभार सरकार आपल्या हातांत घेईल. एक आधी घेऊन एक मागाहून घेणे अडचणीचे होते म्हणून असे करण्यांत आले आहे. आतांच केले असते तर साऊथ इंडियन कंपनीच्या भागीदारांस बोनस देऊन त्यांच्या खुषीने हे शक्य होते. कारण करारांतील मदत संपली नव्हती. मद्रास व सदर्न मराठा रेल्वे कंपनीशी नवीन करार केला त्यांत सरकारला रु. १५ ते २० लाख दरसाल अधिक मिळतील अशी व्यवस्था आहे. फेडरल रेल्वे ऑथॉरिटी तोपर्यंत अंमलांत येईल, व संयुक्त हिंदुस्थान सरकारच हे काम योग्य प्रकारे करील त्यांचे धोरण काय राहील हे कोण सांगणार ! ” “ तुमचे धोरण सांगा ” असा एकाने सवाल केला. “ ज्यायोगे फायदा होईल ते करणे विद्यमान स्थितीत सरकारने कारभार देऊ नये, हेच योग्य आहे. भावी सरकारला अन्याय होवू नये म्हणूनही हेच योग्य आहे ” असे सांगून त्यांनी आपले भाषण संपविले. कपात पास झाली.

हिंदुस्थानांत इंजिने तयार करायीत म्हणून अनेक वेळा पूर्वी ठराव झाले होते शेवटचा ठराव सन १९३५ मध्ये झाला होता. सरकार थंड होते म्हणून काँग्रेस पक्षाने त्याबाबत कपात सुचवून चर्चेला चालना दिली. “ ब्रिटिश अंमल कायम राहावा, सैन्याच्या वाहतुकीच्या दृष्टीने उपयोगी पडाव्यात म्हणून रेल्वे काढल्या. हा हेतू अनेक ब्रिटिश राजकारणी पुरुषांनी उघड बोलून दाखविला आहे. डलहौसी याचा उद्देश ब्रिटिश भांडवल व ब्रिटिश योजक येथे यावेत व त्यांनी फायदा कमवावा हा होता असे त्याचे चरित्रकार हंटरसाहेब यांनी उघड म्हटले आहे. कालांतराने परिस्थिति बदलली, रेल्वेचे प्रयोजन बदलले, तथापि महत्त्वाची सर्व सामुग्री इंग्लंडमधूनच आणली जाई. सन १९१४-१८ च्या महायुद्धांत रेल्वे सामुग्री व इंजिने हिंदुस्थानांत व्हावीत असे सरकारला वाटू लागले. सन १९२१ मध्ये सरकारने इंजिनाबाबत टेंडरें मागाविण्यास सुरवात केली पण हिंदुस्थानांत हे काम करणारी कंपनी नव्हती. टाटा कंपनीला जे संरक्षण व जसे संरक्षण पाहिजे होते तसे मिळाले नाही. रेल्वेला लागणारी काही सामुग्री जमशेटपूरलाच होऊ लागली पण इंजिने मात्र झाली नाहीत. सभागृह अनेकवेळा ठराव करीत असे पण सरकारने काहीही केले नाही ” या सगळा इतिहास काझमी यांनी कपातसूचना

मांडतांना सांगितला. “नुसते देशी बॉयलर घेतले तर १६ टक्के नुकसान होतं असे सरकारचं म्हणणं होतं. हें नुकसान फार नव्हतं, ते सोसून देशी धंद्यांना उत्तेजन द्यावयास पाहिजे होतं. महायुद्धानंतर इंग्लंडने जें धोरण स्वीकारिलें त्याला विरोध करण्याची छाबी येथील सरकारची नव्हती म्हणूनच येथील धंदे बाडले नाहीत” असा आरोप काझमी यांनी केला. युरोपियन गटाचे एक सभासद विदरिंग्टन यांनी विरोध केला. ते म्हणाले, “इंजिनें करणें सोपें काम नाही, यांत फार प्रगति झाली आहे. अनेक तज्ज्ञ लागतील, मोठे भांडवल लागेल, आपली गरज थोडी; त्यामानानें गुंतवावें लागणारें भांडवल फार. समजा जास्त उत्पादन केलें तर परदेशी गिन्हाईक पाहावें लागेल व तेथें आपणांस स्पर्धा, करता येणार नाही. म्हणून या भानगडीत या देशानें व सरकारनें पडूं नये.” असा पोक्त उपदेश त्यांनी केला! गिडने यांनी पाठिंबा दिला व ते म्हणाले की; “विदरिंग्टन यांचे म्हणणें स्वार्थी आहे व खरें नाही. त्यांना वाटतें आम्हाला कांहीं समजत नाही. माझे उत्तर असें आहे की, आम्हाला सर्व कांहीं समजतें. १६ वर्षे सरकार थापा मारीत आहे, बचनें देत आहे व मोडीत आहे. सरकार गुन्हेगार आहे. गेल्या वर्षी इंजिनें येथे करणें फायदेशीर नाही येथपर्यंत सांगण्यांची मजल सरकारनें गाठली आहे. एकदां वेनिनसुलर लोकोमोटिव्ह कंपनी सरकारनें घेतली व शेवटीं तिचें रूपांतर बाषिणीचें सांगाडे तयार करणाऱ्या फॅक्टरीत केले ! ! गेली ८० वर्षे परदेशांतून इंजिनें मागविलीं जात आहेत. कांहीतरी सरकारनें करावें; कां ब्रिटिश मालच घ्यावयाचा (Buy British) असें सरकारचें धोरण आहे ? मला वाटतें सरकारजबळ अजून कांही शहाणपण आहे.” “ही समज चुकीची आहे” कांहीं कॉंग्रेस पक्षांतील सभासद ओरडले. “कांहीं राष्ट्रीयत्वाचा ओलावा आहे हें सरकारनें दाखवावें” गझनबी यांनी विरोध केला. कृष्णकांत मालवीय यांनी युरोपियन गटाचें धोरण बदलल्याचें दाखवून दिलें. “मागील साली गटाचे पुढारी हडसन यांनी इंजिनें या देशांत व्हावीत व सुरवातीस इंग्रज कारागीर आणवावेत असें सांगितलें होतें. आतांच हा फरक कां झाला हें जाणणें जरूर आहे. इंग्लंडमध्ये शस्त्रनिर्मिति सुरू झाली आहे. इंग्लंडला आतां हें करूं देणें हितावह नाही हें जाणून हा विरोध होत आहे. कोणता धंदा सुरवातीपासून फायदेशीर होतो ? नुकसानांतूनच कापडाचा, लोखंडाचा, पोलादाचा बगैरे धंदे या देशांत उत्पन्न झाले व आज चांगल्या स्थितीत आहेत. देशांत स्वयंपूर्णता पाहिजे. केवळ व्यापारी दृष्टी देशानें ठेवतां कामा नये.”

उत्तर देतांना झाफळ्या म्हणाले, “ निदान दरसाल २०० इंजिनांची मागणी अखेर तर कारखाना फायदेशीर होईल. ६० इंजिने काढून जरी सुरुवात केली तरी दरसाल ६० इंजिने रेल्वे घेईल याची खात्री नाही. या कारखान्यांत नुकसान टळावे म्हणून, मोटारी बगैरे गोष्टी तयार कराव्यात असेही सांगण्यांत येणे शक्य नाही. दरसाल छोट्या व मोठ्या लाईनींसाठी सरासरीने ३६ इंजिने लागतात. शिवाय विजेने कांही गाड्या चालतात त्यामुळे जरूरीपेक्षा जास्तच इंजिने सध्या सरकारजवळ आहेत. सरकारने जरी इंजिने तयार केली तरी कंपनीच्या लाईनींवर ती घ्यावीत असा आप्रह सरकारला करतां येणार नाही निदान त्यांना व्यापारी किंमतीस ती चावी लागतील. सरकार देशी घद्यांना उत्तेजन देत नाही हें खरें नाही संरक्षण देवून सरकार उत्तेजन देतें. या धोरणामुळेच वाघिणी (Waggon) तयार करण्याचा धंदा येथें फायदेशीर होवूं लागला. ४४७२ वाघिणींची जरूर आहे म्हणून या सर्व आम्ही येथील कारखानदारांकडून घेणार आहोंत. गेल्या वर्षी ७५० घेतल्या. पुढील दोन वर्षांत ४००० घेणार आहोंत. तात्पर्य सुमारे ११००० वाघिणींपैकी फक्त ८५० परदेशांतून घेतल्या गेल्या. हिंदी घद्याबद्दल सरकारला काळजी नसती तर ती हें झालें नसतें. रेल्वेने पुरस्कार केला नसतां तर हा धंदा चालला नसता. याच धंदेवाल्यांना फायद्याची आशा असती तर त्यांनी इंजिने करण्याचा कारखाना काढला असता. खुद्द टॅरीफ बोर्डानें असाच अभिप्राय दिला आहे की, पुरेसे गिन्हाईक नाही म्हणून संरक्षण देण्यांत अर्थ नाही. संरक्षक जकाती बसवून संरक्षण दिलें तर ५ वर्षेपर्यंत देशाळा नुकसान सोसावे लागेल व त्या मुदतीनंतर होणारी प्रगति केलेल्या त्यागाच्या मानानें अपुरीच होईल. या अभिप्रायानंतर या प्रश्नाचा निकाल लागला आहे असेच मानलें पाहिजे. सर्व गोष्टी याच देशांत कराव्यात, व्यापारी दृष्टीने सरकारने पाहूं नये हें म्हणणें ठीक. पण सर्व कच्चा माल परदेशांतून आणावाच लागेल. ‘ इंग्लंड उद्योगप्रधान देश आहे, तेथें तें फायदेशीर होतें, गिडने महाशय आज राष्ट्रीय भूमिकेंत आहेत. ठीक आहे सरकार दूरदृष्टीनेच विचार करीत आहे. ते आतां म्हातारे झाले आहेत. ज्या कंपनीचा उल्लेख त्यांनी केला तिला सरकारने मदत केली पण फायदा झाला नाही. ” रेल्वेमंडळांच्या भाषणांत सारखा अडथळा होत होता. सारख्या चकमकी होत होत्या, जणूं फाय इंजीन गरम राहावे म्हणून कोळसेच टाकण्यांत येत होते ? पण येवढ्याने इंजिनानें गती घेतली नाही व कपात बहुमताने पास झाली.

तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंच्या हालबाबत स्वतंत्र पक्षाचे गियासुद्दीन यांनी कपात सुचवून चर्चा सुरू केली. गर्दी, पाण, अपमान, अव्यवस्था बगैरेबाबत अनेक गोष्टी सांगून हाल दूर करण्यास विनंति केली. विशिष्ट सोयींच (Air-conditioned) डबे करून गरिबांचे हाल दूर कसे होतील ? फ्रान्सची राणी मेरी अँटानिटीने लोक उपाशी कां राहातात ? केवळ कां खात नाहीत असें विचारलें असें सांगतात. आमचे मंत्री सदरहु राणीसारखे आहेत. ‘ अहो त्यांना दादी आहे, ’ एक उद्गारला. तिसऱ्या वर्गात हाल होतात तर जास्त सुखसोयीच्या डब्यांतून कां जात नाही ? असें ते विचारतात. त्यांनी तिसऱ्या वर्गातून प्रवास करावा म्हणजे हाल कळतील. ’ गियासुद्दीनच्या भाषणानंतर जोशी यांचे भाषण महत्त्वाचें झालें. ते म्हणालें, ‘ गेली पंधरा वर्षे मी याबाबत बोलत आहे पण बोलण्याची जरूरी आजही कायम आहे. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंकडून रेल्वेला चालूं सालीं रु. २६ कोटी उत्पन्न झालें व पहिल्या व दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूंकडून २ कोटी. सन १९३५-३६ मध्ये तिसऱ्या वर्गाचे ४९ कोटी उतारूं होते तर वरच्या दोन वर्गांचे फक्त ४५ लाख. संख्येनें दसपट व उत्पन्नानेंही १३ पट उत्पन्न देणाऱ्या या वर्गाच्या उतारूंचे कसे हाल होतात हें पाहिलें म्हणजे संताप येतो. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंच्या सोयींसाठी, वरच्या वर्गाच्या सोयींसाठी जो खर्च येतो, त्याच्या १३ पट तरी व्हावयास पाहिजे. वागणुकीत कांहींतरी माणुसकी पाहिजे. दोन्ही वर्गांची विश्रांति-दालनें पहा, भोजनशाला पहा, सर्वत्र बिभमता व अन्याय आहे. वरच्या वर्गाचीं तिकिटें वाटेक तेव्हां मिळतात, तर तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंचे हाल कल्पनातीत याबाबतीत होतात. संख्येच्या मानानें तिकीट देण्याच्या खिडक्या करावयास पाहिजेत. गाडीत गर्दी तर विचारूच नका. प्रवास करणारे उतारूं व डब्यांची संख्या व जागेचें प्रमाण पाहतां किती अन्याय आहे तो पहा. १२ उतारूंमागे १ जागा हें प्रमाण पहिल्या वर्गाचें पडतें, ९० उतारूंमागे १ जागा हें प्रमाण दुसऱ्या वर्गाचें पडतें व ४०० उतारूंमागे १ जागा हें प्रमाण तिसऱ्या वर्गाचें पडतें !! दृश्य असें दिसतें कीं, पहिल्या वर्गाचे डबे रिकामे, दुसऱ्या वर्गाचे बेतानें भरलेले व तिसऱ्या वर्गाचे डबे उतारूंनीं कोंबलेले !! वरच्या वर्गाचे उतारूं लांब पळ्याचे प्रवासी असतात हें खरें. पहिल्या वर्गाचा उतारू १८० मैल, दुसऱ्या वर्गाचा उतारू ६० मैल, व तिसऱ्या वर्गाचा उतारू ३५ मैल सरासरीनें प्रवास करतो. लांबच्या प्रवासाळा जागा जास्त पाहिजे हें मान्य

करूनसुद्धां असें दिसतें कीं, पहिल्याच्या सहा पट गर्दीं तिसऱ्यांत असतें व दुसऱ्याच्या दुप्पट गर्दीं तिसऱ्यांत असते. १२ माणसांना १ खंडास हें प्रमाण वरच्या वर्गांत तर ३०-४० माणसाला १ हें तिसऱ्या वर्गांत !! प्रवासांत वरच्या वर्गाची चौकशी करण्यासाठीं रेल्वेचे अधिकारी दक्ष पण तिसऱ्या वर्गाची कोणी चौकशीही करीत नाहीं. कित्येक तीव्रगतीच्या गाड्यांना तिसऱ्या वर्गाचे डबेही नसतात ! ”

“ तिसऱ्या वर्गाच्या गाड्या १३ पट जलद चालाव्यात असें कां मागत नाहीं ? ”

रेल्वेमंत्री बडबडले. “ माझे आंकडे चूक असले तर रेल्वेमंत्री यांनीं दाखवून द्यावेत. मुसलमान अल्पसंख्यांक म्हणून त्यांचें संरक्षण करण्यास रेल्वेमंत्री व सरकार कसें दक्ष असतें ? बेथें बहुसंख्यांक व जास्त उत्पन्न देणाऱ्या वर्गावर अन्याय होतो याची जाणीव सरकारनें ठेवावयास हवी. ” जोशी याच्यानंतर अनंत शयनम् अयंगर यांनीं आठ दिवस तिसऱ्या वर्गाच्या उतारुंनीं प्रवास करूं नये व संप करावा म्हणजे सरकारचे डोळे उघडतील असा उपाय सुचविला. अझरअल्ली यांनीं रेल्वेवर खाण्याचे पदार्थ महाग मिळतात म्हणून तक्रार केली. बडेभाई शौकतअल्ली म्हणाले, “ सर्वजण बिचाऱ्या रेल्वेमंत्र्यावर तुटून पडले आहेत. दिवसा विश्रांति नाहीं, रात्री झोंप नाहीं, अशा तिसऱ्या वर्गाच्या उतारुंसारखा अगर प्रामाणिक विनतिकिटाच्या प्रवाशासारखा त्यांचा चेहरा झाला आहे !! कांहींतरी त्यांना उत्तेजन दिलें पाहिजे. मी अनेक देशांत प्रवास केला आहे. पण येथील रेल्वेप्रवास जास्त सुखद्योयीचा आहे. पॅरीस ते नॉईस प्रवास करीत असतां माझ्या दोन्ही बाजूस दोन तरुण स्त्रिया होत्या. खुशाल माझ्या मांड्यांना उशा समजून निजल्या. मला मात्र रात्रभर झोंप नाहीं. ही स्थिति आल्हाददायक खरी पण झोंप मिळाली नाहीं हेंही खरें. (प्रचंड हास्य) रात्रीच्यासाठीं म्हणून निराळे डबे पाहिजेत. तशी व्यवस्था युरोपमध्ये असते. उन्हाळ्यांत तिसऱ्या वर्गांत पंखे पाहिजेत. खंडास मोठे पाहिजेत. माझी तर गैरसोयच होते. सरळ शिरतांच येत नाहीं. माझा आकार जरा निराळा आहे हें खरें, पण माझे प्रमाण धरून सुधारणा केली पाहिजे !! रात्री तिकिटें तपासणें हें सभ्यतेस सोडून आहे. योग्य सोयी केल्या पाहिजेत, मोठ्या पगारवाल्या नोकरांचा पगार कमी केला पाहिजे. ”

गगनबी यांनीं, गाव्हाणीं दूर होत आहेत, कांहीं अतिरंजित आहेत, असें सांगितलें. त्यांच्या भाषणाची गती सारखी कुंठीत होत होती. मधें मधें सभासद त्यांना अडवीत तथापि त्यांची गाडी जें सांगावयाचें होतें त्या मुकामाला न जातां,

वेळ संपल्यामुळे थांबली. या प्रवासांत विनोदामुळे कंटाळा बाटला नाही. उत्तर देतांना रेल्वेमंत्री म्हणाले, “सरकार काहीच करीत नाही हें खरें नाही. नुसते आंकडे देऊन भागणार नाही. पहिल्या वर्गाचा उतारू ८ पट भाडे देतो म्हणून ८ पट संडास त्याला असावेत हें म्हणणें गैर आहे. तिसऱ्या वर्गाच्या सोयी अवश्य त्या प्रमाणांत अद्याप झाल्या नाहीत हें खरें. पण सारखे प्रयत्न चालू आहेत असें जोशी यांना मी सांगू इच्छितो. जी. आय. पी. रेल्वेने नवे तिसऱ्या वर्गाचे डबे केले आहेत; त्यांत निजण्यासाठी सोय केलेली आहे. सर्व नोकरबर्गानें सभ्यतेनें, अदबीनें वागून सर्व उतारूंना मदत केली पाहिजे असे हुकूम सोडले आहेत. खास प्रवासासाठी डबे तयार केले असून त्यांत स्नानगृह, स्वयंपाकगृह यांची पण व्यवस्था करण्यांत आली आहे. गर्दी असेल तेव्हां अधिक डबे जोडणें, जोड गाड्या सोडणें हें चालू झालें आहे. तिसऱ्या वर्गाच्या जागा आतां राखून ठेवतां येतात. गाडी येण्यापूर्वी तिकीटें घावीत असे हुकूम दिले आहेत. गाड्यांचे वेग वाढविले आहेत. दर कमी केले आहेत.” “मोटारीमुळे हें केलेंत’ एकजण बोलला. ‘कमी करूं नये असें म्हणणें आहे कां ! चौकशी अधिकारी महत्त्वाच्या स्टेशनांवर नेमण्यांत आले आहेत. ‘सभ्यतेला मोल नाही पण ती प्रेम मिळवते,’ ‘सभ्यतेनें उतारूं समाधान पावतात’ वगैरे बाक्ये दररोज नोकरांच्या डोळ्यांपुढें राहावीत अशी व्यवस्था आहे.” “अहो, या किर्त्यांतील म्हणी; काय त्यांचा उपयोग ! पुरें कीं ही थटा ”—कांहीं सभासद म्हणाले, “अडाणी उतारूंना तुम्हीं मार्गदर्शक व्हा, हें वचन ४ जानेवारीला दिलें.” “आजचा संदेश सांगा”—एक आवाज. “जरा थांबा, सांगतो. तुमचा पगार बहुतेक तिसऱ्या वर्गाकडून येतो म्हणून तुमची मदत मिळण्याचा त्यांचा हक्क आहे.” “रेल्वेमंत्री संकल्प सांगते झाले. “तुमचा पगार गरीब हिंदी लोकांकडून येतो.” सत्समूर्तींनीं तीर मारला. ‘सभासदांचा भत्ताही त्यांच्याकडून येतो’ उलट तीर रेल्वेमंत्री यांनीं मारला. ‘आमचें कर्तव्य आम्हीं करतो’ सत्यमूर्ति खालच्या आवाजांत बोलले. “मीही तेंच करतो व असें आश्वासन देतो कीं, शक्य तेवढा अधिक पैसा तिसऱ्या वर्गाच्या सोयीसाठी खर्च करीन.” एवढें म्हणून रेल्वेमंत्री यांनीं आपलें भाषण संपविलें. आश्वासनाचा परिणाम कांहीं झाला नाही. कपात मंजूर झाली.

रेल्वेचे प्रमुख अधिकारी हिंदी असावेत ही मागणी अगदी जुनी होती. वरच्या जागां ५० टक्के हिंदी लोकांना द्याव्यात असें फार पूर्वी ठरलें होतें.

सन १९२४ मध्ये कमिशनने रेल्वेमधील बरच्या जागांपैकी, ७५ टक्के हिंदु-स्थानांतून भराव्यात व २५ टक्के इंग्लंडमधून भराव्यात. अशी शिफारस केली होती. हिंदीकरण करून खर्च कमी होणार होता हे माहीत असून सुद्धा बरील शिफारशीप्रमाणे सरकार वागत नव्हते. या बाबतीत गुलाम नारंग यांनी कपात आणून चर्चा सुरू केली. योग्य व लायक हिंदी लोक असतांना त्यांना सरकार घेत नाही म्हणून त्यांनी तक्रार केली. नीलकंठदास यांनी दुजोरा देतांना सांगितले की रु. ५०० बर कोणालाही पगार नसावा. हिंदीकरण म्हणजे हिंदी लोकांना जास्त पगार हा अर्थ नव्हे. सर्व खात्यांत हिंदी लोक नेमले गेले पाहिजेत. उत्तर देतांना रेल्वेमंत्री म्हणाले, “ ज्यांचे पगार रु. ३० च्या खाली आहेत त्यांच्यासाठी एकंदर बेतन रकमेपैकी रु. ८ कोट खर्च होतो. ज्यांचे पगार ३१ ते ५० रुपयांच्या दरम्यान आहेत त्यांच्यावर रु. ६ कोटी खर्च होतो व रु. ५०-१०० पर्यंत ज्यांचा पगार आहे त्यांच्यावर रु. ८ कोटी खर्च होतो, रु. १०१ ते रु. ५०० पर्यंत ज्यांचा पगार आहे त्यावर रु. ७ कोटी; मिळून रु. २९ कोटी बेतनावर खर्च होतात. रु. ५०० च्या खाली पगार असणारे गोरे अधिकारी थोडे आहेत.”

‘ १८५६ लोकांना रु. ३-२२ कोटी पगार मिळतो व ६,७४,९३६ लोकांना रु. ३३ कोटी पगार मिळतो, हे खरे कां ? ’ असफअल्लींनी खोचक प्रश्न विचारला. लक्ष न देतां रेल्वेमंत्री पुढे म्हणाले, “ रु. २९ कोटीत बचत शक्य नाही. या लोकांचा पगार वाढवावा की नाही हे सांगू इच्छीत नाही. तो कमी होऊ नये याबद्दल एकमत आहे. आतां बरच्या अधिकाऱ्यांचे बेतन पहा. रु. ५०१ ते १००० पर्यंत पगार असणाऱ्यांना रु. १-२५ कोटी, रु. १००१ ते २००० पर्यंत पगार असणाऱ्यांना रु. १-२५ कोटी, रु. २००० च्या वर पगार असणाऱ्यांना रु. ५० लाख एकंदर रु. ३ कोटी. यांपैकी ४० टक्के रक्कम हिंदी अधिकाऱ्यांना मिळते, तीत तर कमी करता येत नाही. राहिलेल्या रु. १-८० कोटीत फार तर रु. ३० लाख व तेही हळू हळू कमी करता येतील. नवीन भरतीत सर्व हिंदी घेतले तरीही फारशी बचत होणार नाही. ’ ‘ अहो, पगाराचे प्रमाण सर्वत्र कमी करा. ’ शीकतअल्ली मध्येच म्हणाले. ‘ हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. सरकार काटकसर करीत आहे, बरच्या वर्गाच्या जागा ६ टक्के, मध्यल्या वर्गाच्या १२ टक्के व हलक्या वर्गाच्या १४ टक्के याप्रमाणे कमी केल्या आहेत. बरच्या वर्गाच्या जागा अधिक कमी करणे शक्य नाही. काटकसरीला तेथे वाव नाही. कोणीही अधिकारी असो;

गोरा अगर हिंदी; कांहीं जागा आवश्यकच आहेत. प्रत्येक रेल्वेला एजंट पाहिजेत, विभाग-अधिकारी पाहिजेत, फार तर विभाग मोठा करून थोड्या जागा कमी करतां येतील. त्यावेक्षां कारकून अधिक प्रमाणांत कमी करतां येतील. हिंदीकरण ठरलेल्या धोरणाप्रमाणे होत आहे. सन १९३५-३६ मध्ये जे वरच्या वर्गासाठी नवीन अधिकारी घेतले त्यांत हिंदी लोकांचें प्रमाण ७८ टक्के पडतें. ” “ गेल्या १७ वर्षांत गोरे अधिकारी १७.५ टक्के प्रमाणानें कमी झाले म्हणजे तेवढ्याच प्रमाणांत हिंदीकरण झालें हें खरें कां ? ’ असफअल्लींनी प्रश्न केला. ‘ही दृष्टी चुकीची आहे; वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, सरकारच्या देखरेखीखाली असलेल्या रेल्वेमध्यें सन १९२४-२५ मध्ये हिंदी अधिकारी २८ टक्के होते व हें प्रमाण सन १९३५-३६ मध्ये ४४.५ टक्के झालें. काटकसर करतांना सुद्धां याच ठरलेल्या प्रमाणांत केली पाहिजे हें विसरून चालणार नाही. रु. ५०० खालील सर्वत्र पगार वाढविले तर सरासरीनें एकंदर वेतन रक्कम रु. ४३ कोटी होईल. रु. ५०० बरील पगार सर्वत्र कमी केले तरी आजच्या परिस्थितीत रु. १३ कोटी आणखी भर या वाढीनें पडणार आहे. हा पैसा कोठून आणणार ? हिंदीकरण ठरलेल्या पद्धतीप्रमाणे होत आहे एवढेंच मी सांगू इच्छितो ” रेल्वेमंत्री खाली बसले. सत्यमूर्तीना बोलावयाचें होतें. पण अध्यक्ष परवानगी देत ना. ज्यावेळीं बोलण्यासाठी कोणीच उभें राहिलें नाही, त्यावेळीं रेल्वेमंत्री उत्तर देण्यास उभें राहिलें, याचा अर्थ चर्चा संपली असाच अधिकाऱ्यांनी घेतला व तो योग्य होता. पुष्कळ मुद्दे रेल्वे-मंत्र्यांच्या भाषणांत उत्पन्न झालें होतें व त्यांना उत्तर देणें जरूर होतें पण हें होऊं शकलें नाही. चर्चा जर पद्धतशीरपणें व योजनेनें झाली असती तर हें शक्य होतें’ सालमजकुरी चर्चेकडे कोणावेंही लक्ष नव्हतें. सार्वत्रिक निवडणुकी झाल्या होत्या, सर्वत्र व सर्वांचें लक्ष प्रांतांत काय होणार याकडे लागलें होतें.

नारंग यांची कपातसूचना पास झाल्यानंतर जातवार नोकऱ्या योग्य प्रमाणांत मिळत नाहीत म्हणून एक मुसलमान सभासद खा. ब. पिराचिया यांनी एक कपात सूचना मांडली. त्यांचें म्हणणें, “ सन १९२९-३० मध्ये रेल्वेत मुसलमान नोकर १,८२,३४९ होते ते १९३६-३७ साली १,५५,४३९ झाले आहेत. त्या सालीं एकंदर नोकरवर्गाशी प्रमाण २२.३ टक्के होतें तें आतां २१.८ टक्के झालें आहे. हा मुसलमानांवर अन्याय आहे. लायख मुसलमान मिळत नाहीत हें खरें नाही, आधीच मुसलमान कमीच घेण्यांत येतात,

नोकरांत त्यांच्यावर अन्याय होतो. त्याच गुन्हाबद्दल मुसलमान नोकर बडतर्फ होतो, हिंदू दंडावर सुटतो. प्रमाणात बढती मुसलमानांना मिळत नाही, हा हक्कच सरकार मान्य करीत नाही. फक्त नोकरांत घेतांना प्रमाण, पुढे नाही हाही अन्याय आहे. प्रत्येक ग्रेडमध्ये जातवार हिस्सा ठरवा. पगाराच्या बट रकमेत तर मुसलमानांचा हिस्सा ५ टक्केपेक्षा जास्त नाही. ” नौमान म्हणाले “ सरकार मुसलमानांना वचनांवर झुलवीत आहे. तेरे वादेपर जीये हम तो ये जान झूट जाना । की खुषीसे मरना जाते अगर ऐतबार होता । (वचनांवर विश्वास ठेवीत नाही म्हणून बरे, नाही तर विश्वास ठेऊन नुसत्या आशेच्या आनंदानेच मेलो असतो.) ” हा शेर म्हणून पुन्हा सरकारवर विश्वास टाकलाच !! “ फक्त ९५ मुस्लिम अधिकारी आहेत, एकंदर अधिकारी १८४९ आहेत. हे प्रमाण ५ टक्के पडते; ते २५ होण्यास चालू धोरणाने एक हजार वर्षे लागतील. मधल्या दर्जाचे अधिकारी ८०९० आहेत, त्यांत मुसलमान फक्त ४०८ म्हणजे ५.०४ टक्के आहेत. एका वर्षात हे प्रमाण २६ ने वाढले असे सांगण्यांत येते. या वेगाने निदान ८० वर्षे तरी २५ टक्के प्रमाण होण्यास लागतील. कोठल्याही महत्त्वाच्या जागी मुसलमान अधिकारी नाहीत. मुसलमानांचे प्रमाण पूर्ण होईपर्यंत दुसऱ्या जातीचे लोक भरती करून नये अशी माझी मागणी आहे. बिहारमध्ये रजिस्ट्रेशन खात्यांत मुसलमानांची संख्या प्रमाणापेक्षा जास्त होती, त्यावेळी हिंदू कार्यकारी सभासदाने मुसलमान सदरहू खात्यांत घेणे बंद करून हिंदूंचे प्रमाण वाढविले. तेच धोरण सरकारने स्वीकारावे. ” “ युरोपियनांची भरती चालू ठेवावी का ? ” एकाने प्रश्न केला. ‘ जरूर तर तीही बंद करावी. ’ असे उत्तर देऊन नौमान खाली बसले. अनवर-अल-अस्मि यांनी मुसलमानांना न्याय दिला नाही तर अल्ला तुम्हाला पाहून घेईल असा शापही दिला !! मुसलमानांनी वक्तृत्वानंतर शीख वक्तृत्व सुरू झाले. संत-सिंग म्हणाले, “ हिंदी खिश्न, लोकसंख्येच्या १.३ टक्के आहेत; शीख १.६ टक्के आहेत व अँग्लो-इंडियन ७ टक्के आहेत. रत्नेच्या नोकरवर्गात शीखांना जवळ जवळ स्थानच नाही. खिश्न व अँग्लो इंडियन यांना लोकसंख्येच्या मानाने जेवढे असावयास पाहिजे त्यापेक्षा अनेकपटीने आहे. मुसलमानांना योग्य जागा मिळाव्यात, पण त्या हिंदूंच्या काढून न देता, हे दोन वर्ग आहेत व ज्यांना अधिक मिळाले आहे त्यांच्या काढून घ्याव्यात हे न्याय्य होईल. शीखांची मागणी पण मान्य झाली पाहिजे. ” इझाक सेट, जे मद्रासी मुसलमान आहेत, त्यांनी तक्रार

केली की, मुसलमान म्हणून सर्व फायदा पंजाबी मुसलमानच घेतात!! जागा भरण्याच्या जाहिराती दक्षिणेतील वर्तमानपत्रांत देतसुद्धा नाहीत. भाई परमानंद यांना चर्चेत भाग घेणे अर्थात हिंदू हितार्थ भाग पडलें. ते म्हणाले, “ मुसलमानांची सोय व्हावी म्हणून सरकारने अधिकारी नेमला; त्याने रिपोर्ट केला; त्याची अंमलबजावणी होत आहे. खुद्द रेल्वेमंत्री मुसलमान, ते अत्यंत दक्ष आहेत. हिंदूंच्या तक्रारी माझ्याकडे येतात; मी त्यांना सांगतो, नाईलाज आहे; सरकारी बोरण एका जातीला सबलती देण्याचें ठरलें आहे. चालूं रेल्वेमंत्री आल्यापासून दसरी दाखल झालेल्या केसेस त्यांनी काढून, हिंदूंना दूर करून, बडतर्फ करून, सारख्या गुन्ह्यांना सारखी शिक्षा दिली आहे. एवढा उत्कृष्ट मंत्री असतां त्याबिरुद्ध तक्रार करणे योग्य नाही. एकंदर पगारांत मुसलमानांना ५ टक्के प्राप्ति आहे अशी तक्रार आहे, तर असें करा. हिंदू तिकिटें, मुसलमान तिकिटें करा. कोण जास्त प्रवास करतो तें पहा, मग पगाराची वाटणी करा. मिळूं लागल्याबरोबर भूक वाढली व आतां सर्वच ताट पाहिजे असा आक्रोश सुरू केला आहे. आम्ही गप्प आहोत हें खरें? पण आमच्यावर अन्याय होत नाही असें नव्हे. संयुक्त प्रांतात १४ टक्के मुसलमान असतां ५० टक्के पोलीस मुसलमान आहेत. मग हिंदूंनीं तेथें लोकसंख्येप्रमाणें मागणी कां करूं नये! पण जातवार नोकऱ्या आम्हाला नकोत. मी जातिनिष्ठ आहे; पण आक्रमक नव्हे. संरक्षक दृष्टीनें, लायकीनें, नोकरी मिळावी; लायकीनें वढती मिळावी हेंच योग्य ” वेळ संपल्यामुळें भाईजींचें भाषण थांबलें. डॉ. डिसोझा यांनीं मुसलमानांची ओरड व्यर्थ आहे असें सांगून लोकसंख्येच्या प्रमाणांत पगार वाटणी करणें किती मूर्खपणाचें आहे हें सोदाहरण दाखवून दिलें. डॉ. शियाउद्दीन म्हणालें, ‘ जर फायद्याचा विचार न करतां इंजिनें येथें व्हावीत असें म्हणतां तर लायकीचा विचार फारसा न करतां जातवार नोकऱ्या लोकसंख्येचें प्रमाणांत मिळाव्यांत हें गणित योग्य आहे !! ” उत्तर देतांना रेल्वेमंत्री म्हणाले, ‘ ग्रेड ग्रेडमध्ये प्रमाणांत नोकऱ्या मिळाव्यात याचा विचार चालूं आहे. व त्याप्रमाणें करण्याचें ठरलें तर मुसलमानांना न्याय मिळेल असें अश्वासन मी देतो. ’ त्याबरोबर कपात सूचना परत घेतली गेली; जणूं कांहीं ठरलेंच होतें !!

रेल्वेचें उत्पन्न मोठार वाहतुकीमुळें कमी होत होतें व त्या दृष्टीनें कांहीं उपाय जोडावेत म्हणून सन. १९३३ मध्ये सरकारनें एक परिषद बोळाविली

होती. मिचेल व कर्क यांनी पण या बाबतीत विस्तृत रिपोर्ट केला होता. जवळ जवळ १५००० मैल लांब रस्ते रेल्वे-लाईनींना समांतर असून मोटारींना योग्य असे होते. त्यावरील मोटार वाहतुकीवर नियंत्रण घातल्याशिवाय रेल्वेचे नुकसान बाबणार नव्हतें. हा सर्व प्रश्न चर्चिला जावा म्हणून स्वतंत्र पक्षातर्फे एक कपात सूचना मांडण्यांत आली. रेल्वे व मोटार या दोन्ही वाहतुकीच्या साधनांत सहकार्य होणे जरूर आहे. ही गोष्ट सहज पटण्यासारखी होती. वाहतुकीचा हा प्रश्न नुसते रेल्वे अधिकारी व मोटारवाले यांच्याच सहकार्याने सुटणारा नाही. तो राष्ट्रीय प्रश्न आहे व त्याचा विचार व्यापक भूमिकेवरूनच व्हावयास पाहिजे. एकंदर रेल्वेचे धोरण, प्रांतिक गरजा, औद्योगिक महत्त्व या सर्व गोष्टींचा विचार करणे जरूर होतें. जलमार्गांच्या वाहतुकीचाही समावेश या प्रश्नांत अवश्य होता पण चर्चा रेल्वे खात्यांतील बाबीसंबंधी असल्यामुळे तें करणे शक्य नव्हतें. तथापि चर्चेत सर्व प्रश्नांचा, सर्व दृष्टींनी उद्गापोह झाला. रस्ते नियंत्रित केले तर प्रांतिक सरकारांचे उत्पन्न बुडणार होतें, न केलें तर मध्यवर्ति सरकारच्या रेल्वेचे उत्पन्न घटत होतें. मोटारींमुळे सोय वाढली. वाहतुक स्वस्त झाली. कमी काळांत प्रवास होऊं लागला, मालाची वाहतुक पण सोयीची झाली. या सर्व गोष्टी नजरेपुढें ठेवून चर्चा झाली. रेल्वे कारभार मागासलेला आहे; तो आधुनिक केला पाहिजे जस्त सोयी केल्या पाहिजेत, त्याशिवाय उत्पन्न वाढणार नाही हाही दृष्टीकोन मांडण्यांत आला दोन्ही पद्धतींच्या वाहतुकींत सहकार्य व जुळणी घडवून आणणे सर्वांना हितावह आहे असें जवळ जवळ सर्व पक्षांनी प्रतिपादिलें. सरकारतर्फे रेल्वे-मंत्री व व्यापारमंत्री यांनी भाषणे केली. सरकार मोटार वाहतुकीचे नियंत्रण व नियमन करण्याकरितां लवकरच नवे बिल आणणार आहे असें सांगण्यांत आलें. रेल्वेकारभार शक्य तेवढा सुधारण्याचे प्रयत्न चालूं आहे असें रेल्वेमंत्री यांनी सांगितलें, तथापि युरोपियन गट, मुसलमान ऊर्फ स्वतंत्र पक्ष, स्वतंत्र सभासद, कॉंग्रेस पक्ष कोणाचेच समाधान त्यांच्या माषणानें झालें नाही. तथापि मतनोंदणीच्या वेळीं युरोपियन गट सरकारच्या बाजूस गेला पण तेवढ्यानें सरकारचा परामब धळला नाही. रेल्वे बजेट मांडलें त्यावेळीं कॉंग्रेस पक्ष हजर नव्हता, सामान्य चर्चेच्या वेळीं पण हजर नव्हता तरी मागण्यांच्या वेळीं हजर असल्यामुळे अवश्य व महत्वाच्या सर्व प्रश्नावर चर्चा झाली व त्यांत आमच्या पक्षांतील सभासदांनी वधायोग्य भागही घेतला.

सन १९३७-३८ सालचे अंदाजपत्रक सा. २७।२।३७ रोजी सायंकाळी ५ वाजतां फडणिस ग्रिगसाहेब यांनी मांडलें. त्यांनी सुरवातीस दुःखद गोष्टी आपणास सांगव्या लागतील म्हणून सांगितलें. सन १९३५-३६ सालचे पन्के हिशोब सांगतांना दुरुस्त अंदाजापेक्षां शिल्लक कमी राहिली असेंही त्यांनी सांगितलें. रु. २७ लाख प्राप्ती कर अधिक आला, रु. २६ लाख व्याज खातां वाढले. परंतु ही सर्व वाढ रु. २७ लाख मिठाच्या करांत कमी आले व रु. ६१ लाख जकार्तांत कमी आले व त्यामुळें सर्व निकाली लागले. व्यापाऱ्यांना कर कमी होईल ही खोटी आशा विरोधी पक्षानें पोरकटपणें मते दिली म्हणून उत्पन्न झाली व त्यामुळें हें घडलें (Due to light-hearted votes given by the Party Opposite) असें सांगतांच सभागृहांत एकदम गडबड उडाली. सदादक्ष सत्यमूर्ति यांनी ‘ पोरकटपणें मते दिली ’ ही भाषा असभ्य व अशिष्ट आहे म्हणून फडणिस यांना हे शब्द परत घेण्यास सांगावें अशीं विनंति अध्यक्षांना केली. अध्यक्षांनीं फडणिसास तसें करण्यास सांगितलें. फडणिस म्हणाले, ‘ मला दुसरी एखादी योग्य शब्दरचना दिसत नाही ’ अध्यक्षांनीं सुचविलें कीं, “ एक वेळां मत देऊन ’ असें म्हणा. फडणिस म्हणालें, “ त्यांतून योग्य अर्थ निघत नाही. ’ सत्यमूर्ति म्हणाले, ‘ प्रथम त्यांनीं सभागृहावर झाडलेला शितोडा पुसला पाहिजे, शब्द परत घेतलेच पाहिजेत. ’ अध्यक्षांनीं शब्द परत घेण्याविषयी आज्ञा केली. तथापि फडणिस लवकर ते करीनात, वातावरण गरम झालें. शेवटीं म्हणालें, ‘ शब्द परत घेतो. याच क्षणांत दुसरा शब्द मला सुचत नाही. ’ पण पुन्हां म्हणालें कीं ‘ अबिचारानें मते दिली (Unconsidered vote) ही शब्दरचना योग्य आहे कां ! ” “ नाही, हेही असभ्य आहेत. ” कित्येक सभासद बोलूं लागले व आपसांत कुजबूज सुरू झाली. अध्यक्षांनीं सांगितलें कीं, “ भाषण चालूं असतां आपसांत सभासदांनीं संभाषण करूं नये. ’ फडणिसाचा निषेध करणें जरूर आहे तेव्हां काय करावें याचा निर्णय कॉंग्रेस पक्षाच्या प्रमुखांनीं १।२ मिनिटांत घेऊन सर्व पक्ष सभात्याग करून बाहेर पडला. फडणिसाचा नूर पालटला पण त्यांचें भाषण चालूच राहिलें. “ सन १९३६-३७च्या दुरुस्त अंदाजांत उत्पन्न रु. १.०७८ कोटींनीं घटलें व खर्च रु. २५ लाखांनीं वाढला व एकंदर परिस्थिति बजेटांत अंदाजल्या प्रमाणें रु. ६ लाख शिल्लक न राहतां रु. १.०७ कोटी तूट सालअखेर येईल अशी माहिती दिली.

उत्पन्नाचे अंदाज जास्त धरले ही चुक मान्य केली. संरक्षक खात्यांत अंदाजापेक्षां रु. ६५ लाखांनीं खर्च कमी झाला. व्याजखाती रु. २५ लाख खर्च कमी झाला. सर्व साधारणपणे विचार करतां रु. १.९७ कोटींची तूट आली हें सत्य आहे. तेव्हां प्रांतिक सरकारें, जीं आतां स्वायत्त होणार आहेत, त्यांना काय रकमा द्याव्यात याचा विचार करणें जरूर झालें आहे. जी परिस्थिति नेमीयर निवाड्यांत गृहीत धरून वांटणी सुचविली होती, ती राहिली नाही. सर्व पक्ष पुन्हां तपासला पाहिजे ” असें सांगितलें. सन १९३७—३८ च्या अंदाजाबद्दल बोलतांना ते म्हणालें, “ कांहीं उत्पन्नाच्या बाबी प्रांतिक होणार व त्यामुळे रु. ३.७६ कोटी उत्पन्न मध्यवर्ति सरकारचें घटणार हे लक्षांत घेऊन रु. ७९.९९ कोटी उत्पन्न अंदाजलें आहे. हे अंदाज करतांना संपत आलेल्या वर्षांतील खातेवार अनुभव लक्षांत घेऊनच हिशोब केला आहे. खर्च रु. ८६.४१ लक्ष अंदाजला आहे. या अंदाजांत अर्थात् रेल्वेचें अंदाज-जमा अगर खर्च-हे समाविष्ट केले नाहींत हें उघड आहे. होणारे घटनात्मक फरक व त्यांचे परिणाम लक्षांत घेऊनच हे अंदाज केले आहेत. संरक्षण खात्यावरील खर्च मागील वर्षांहितकाच धरला आहे. त्यांतून बर्मा वेगळा झाला व त्यामुळे सन १९३७—३८ सालांत रु. १.२४ कोटी खर्च कमी होईल म्हणजे संरक्षक खात्यावर रु. ४३.६१ कोटी खर्च होईल. ” बर्मा वेगळा निघाल्यामुळे खातेवार फरक कसे होतील हें सांगून उत्पन्न कसे उभारावयाचें ठरविलें आहे, त्याचे माग (Ways and means) नंतर थोडक्यांत सांगितले व उत्पन्नाच्या बाबींचें विवेचन केलें. दीड-दोन कोटी रुपयांची तूट म्हणजे विशेष नाही. देशांत व बाहेर शांतता राहिली तर बजेटांतील परिस्थिति मिण्यासारखी राहाणार नाही. प्राप्तीकर वसूल करण्यांत बरीच कसूर होते. त्या कार्मी अधिक दक्षता घेण्यांत येईल असें सांगून पुढील सालीं साखरेवरील अंतर्गत जकात (Excise) दीड रुपया होती ती इंडरवेट मागें दोन रुपये होईल व त्यापासून रु. १.१५ कोटी उत्पन्न वाढेल असा आपला अंदाज असल्याचें सांगितलें. परदेशी साखरेवर पूर्वी इतकीच जकात राहिल, त्यांत फरक होणार नाही. त्याचप्रमाणें चांदीवरील जकात औसामागें एक आणा वाढविला असून त्यापासून रु. ५० लाख अधिक येतील व याप्रमाणें १३३७--३८ सालीं अंदाजिलेली रु. १.५८ कोटींची तूट भरून येऊन रु. ७ लाख अंदाजी शिल्लक राहिल असा हिशोब मांडला. बर्मा निराळा होणार म्हणून अडीच कोटी रुपये याबे लागत असून प्रांतांना साडेसहा कोटी रुपये

द्यावयाचें ठरविलें आहे. हें सर्व लक्षांत घेतां व हें करूं शकतो याचा अर्थ देशाची परिस्थिति सुधारत आहे, असा निर्वाळा दिला व भाषण संपविलें. साखरेबरील जकात वाढवून सुरवातीस दिसून असलेला कडवटपणा कमी न होतां जास्तच वाढला असेंच सभागृहाचें मत दिसून आलें. अणे यांनीं अध्यक्षाना बिचारलें, “ फडणिसांनीं आक्षेपाई शब्द परत घेतले ? ” अध्यक्षांनीं जाहीर केलें कीं, “ त्यांनीं ते बिनशर्त परत घेतले आहेत, दुसरी शब्दयोजना उद्यां ते सांगतील; व ती योग्य असल्यास घालण्यांत येईल. काँग्रेस पक्षाचें आतांच पत्र आलें आहे; त्यांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, सभात्याग, अध्यक्षांच्या निर्णयाविरुद्ध नाही. ” फडणिस म्हणालें, ‘ सभागृहावर असा आरोप अगर आक्षेप करण्याचा माझा उद्देश नव्हता व तसा अर्थही माझ्या वाक्यांतून निघत नाहीत. ’ उद्देश नसेल, पण सदरहू शब्दानें तसा परिणाम झाला व माझा निर्णय असा आहे कीं, योग्य शब्द तुम्ही सुचविला नाही तर सदरहू शब्द गाळण्यांत येतील. ’ फडणिस नंतर अध्यक्षांच्या कानाशीं लागले व अध्यक्षांनीं सांगितलें कीं, ‘ पोरकटपणें याएवजीं ‘ आशावादीपणानें ’ (Optimistically) हे शब्द फडणिस घालूं इच्छितात व मला हे योग्य दिसतात व त्याप्रमाणें बदल होईल. ” त्या दिवशींचें सभेचें काम संपलें.

बजेटावर सर्वसामान्य चर्चा ता. २ व ३ मार्च रोजी झाली. युरोपियन गटाचे प्रमुख हडसन यांनीं पुन्हां प्राप्तिकरावरील जादा भाव अगर पट्टी (Surcharge) कमी केली नाही म्हणून असमाधान व्यक्त केलें. प्राप्तिकर योग्य रीतीनें वसूल होत नाही म्हणून तक्रार केली. परिस्थिति ठीक नाही. संरक्षक जकातीमुळें व जकाती-मुळें व्यापाराची घडी बदलत आहे व एकंदर जकातीच्या प्रश्नाचा विचार व्हावा अशी मागणी केली. “ जकातीच्या घोरणामुळें गिन्हाइकाला जादा किंमत द्यावी लागतें. जकातीचें उत्पन्न कमी झालें असें फडणिस म्हणतात. याचा अर्थ खप, गिन्हाइकी कमी होत आहे. लहानमोठो घड्याळें, नभोवाणी उपकरणें, या कांहीं चैनीच्या वस्तू नाहीत. तथापि त्यांच्यावर ५० टक्के किंमतीगत जकात आहे, साखरे-वर वाढविलेली अंतर्गत जकात जबर असली तरी अयोग्य नाही. गिन्हाइकाला साखर पूर्वीच्याच भावांत मिळेल. तकलुषी कारखाने कमी होऊन साखरेचा घंदा भरभक्कम पायावर उभा राहील. ” सर महंमद यामीनखान यांनीं पोलादी मालाचे भाव वाढले आहेत तरी त्यावरील जकात कमी करावी. टाटा कंपनी जर योग्य

दराने माल देत नसेल तर हें सरकारने केलें पाहिजे !! नकळी रेशमाची आवात सरकारी धोरणाने वाढत आहे व हें धोरण चुकीचें आहे; यामुळे ५० हजार विणकर बेकार झाले आहेत ” अशी माहिती दिली. कुलधर छालिया यांनी असे सांगितले की, “ साखरेबरील जकातवाढ म्हणजे नफ्यावर कर नसून उत्पादनावर कर आहे; नफा होवो, न होवो, ही जकात काढलेल्या सर्व मालाबद्दल द्यावी लागते. याचा परिणाम लहान लहान कारखानदार जे मुख्यत्वेकरून बंगाल, बिहार संयुक्तप्रांत व आसाममध्ये आहेत त्यांच्यावर होईल. हा धंदा नुकताच उभारावात आहे, यावेळी असला कर बसवून व तो वाढवून हा धंदा बुडविणें योग्य नाही. लहान कारखाने हिंदी भांडवलावर चालले आहेत; मोठे कारखाने इंग्लिश भांडवलावर व त्यांना मदत करावी म्हणूनच ही वाढ झालेली दिसते. बजेटांतील तूट भरून काढण्याकरिता पगार कपात १० टक्के केली असती तर भागलें असतें. गरीबांवर कर लादणें अयोग्य आहे. अफूचा खप वाढत आहे, त्यास सरकारने आळा घातला पाहिजे. आसाम प्रांतांतून मध्यवर्ति सरकार जास्त उत्पन्न मिळवतें व देताना मात्र अन्याय करतें. सन १९२१ ते ३१ या अवधीत ४८ कोटी रुपये या प्रांतांतून घेतले व फक्त रु. १२.०७ कोटी सन १९३१-३६ या अवधीत दिले. सव्वा कोटी रुपये पेट्रोलकर म्हणून आसाम प्रांत देतो व रु. २५ लाख प्राप्तीकर देतो, पण आमच्या प्रांतिक बजेटांतील तूट मात्र कायम आहे, व नेमीयर निवाड्यांतही न्याय मिळाला नाही.” सर अबदुल हमीद हे सरकारनियुक्त सभासद म्हणाले, “ संरक्षणाचें धोरण स्वीकारलें म्हणून साखरेबरील जकातीपासून येणारें उत्पन्न बुडालें. अंतर्गत जकातीने तें सर्व भरून निघत नाही. वाढलेल्या जकातीमुळे नामवंत कारखाने राहातील, शेतकऱ्यांना त्यांच्या उसांस योग्य किंमत मिळेल. गिन्हाइकाला साखर पूर्वीच्याच भावांत मिळेल. फार चांगली योजना फडणिसांची आहे. जातीय तंटे सर्वत्र वाढत आहेत. देशांतील जनतेने मते देऊन कोणावर विश्वास आहे हें प्रगट केलें आहे. शांतता व सुव्यवस्था, नवीन येणारी प्रांतिक सरकारें राखतील ” अशी आशा प्रकट करून आपलें भाषण संपविलें.

टुटीचीं तीन कारणें म्हणजे अपेक्षेपेक्षां कमी उत्पन्न झालें, बर्मा निराळा झाला, व नेमीयर निवाडा अशीं फडणिसांनीं दिलीं. त्यांचा सविस्तर विचार डॉ. बानर्जी यांनी केला. “ उत्पन्न कमी झालें याचें कारण इटालीविरुद्ध व्यापारबंदी केली हें एक आहे. जागतिक मंदी आली. त्याचे परिणाम टळावे म्हणून जी

उपाययोजना सरकारने केली ती कमी केली म्हणून उत्पन्न कमी झाले. बर्मा निराळा केला तो इंग्रजांनी आपल्या फायद्याकरिता. तो निराळा केला म्हणजे तो ब्रिटीश भांडबलाला अधिक काल कुरण मिळेल म्हणूनच केला. लहान लहान नवीन प्रांत करून खर्च वाढविला व त्यामुळे जुन्या प्रांतावर नेमियर अवॉर्डने अन्याय केला आहे. साखरेवरील वाढीमुळे शेतकऱ्यांचे हित होणार नाही. त्यांच्या मालाला गिऱ्हाईक कमी होऊन किंमत कमी मिळेल असे मत सर राघवाचार्य यांनी प्रदर्शित केले आहे. “ हे सद्गृहस्थ हल्ली साखरेच्या धंद्यात नोकर आहेत,” फडणिस म्हणाले. “ प्रत्येकाला बाजू घेण्याबद्दल कांही तरी मिळतेच ” सर कासबजींनी फडणिसाला सुनाविले. डॉ. वानर्जी पुढे म्हणाले, “ ही जकातवाढ करून मोठा प्रश्न उपस्थित केला गेला आहे. फडणिस खुला व्यापार तत्वाभिमानी आहेत व आपले मत आमच्यावर लादू पहात आहेत. कर आणि संतोष एकच असणे शक्य नाही. प्रेम आणि विवेक कधी एकत्र सांपडला आहे कां ? (सर्वत्र हास्य) हा देश अतिशय दरिद्री आहे व बसणारे कर पुन्हां गरीबांवरच बसत आहेत हे धोरण आमूलाग्र बदलले पाहिजे. ” कैलासबाबू जातीय तंटयाबाबत बोलू लागले तेव्हा बजेटाबद्दल बोला असा इशारा अध्यक्षानी दिला. “ या गरीब देशावर ख्रिस्ती धर्माबाबत खर्च कां ? हे खाते कशासाठी आहे ? लाखो रुपये आमच्या या खात्यावर कां सरकारने खर्च करावेत ? हलवाईकी दुकान दादा का फत्ते हा (हलवायान्या मालावर आजोबांचे श्राद्ध). जणू कांही हिंदू व मुसलमान धर्म हे दोन पुरे नाहीत म्हणून हा तिसरा आणला आहे. देवाला पुढे करून चालविलेली दुष्कृत्ये पचनी पडणार नाहीत, देव प्रायश्चित्त देईल. ” देवावरून कैलासबाबू एकदम नोकऱ्यावर आले व बिहारी लोकांना नोकऱ्या मिळत नाहीत म्हणून तक्रार केली. संतानम् म्हणाले, “ हे बजेट नाही तर नोकरशाहीच्या कंपनीचा वार्षिक अहवाल आहे. नोकरांचा पगार तूट असो वा शिल्लक असो चालूच आहे. तूट आली तर कर्ज काढा, कर वाढवा पण पगार कमी करू नका. जनतेचे काय होते याचा कोण विचार करतो ? एखादा जमीनदार बागतो तसे हे सरकार बागतें. कर वसूल करण्यापलीकडे कांही विशेष कर्तव्य आहे हे जाणत नाही, निष्क्रियतेच्या घोरणाने देशाचा नाश झाला आहे, माझ्या मतदार संघांतील जिन्यांनी, आपल्या अंगावरील सर्व सोने जादूने नाहीसे व्हावे तसे झाले आहे म्हणून, फडणिसाचे आभार मानण्यास सांगितले आहे. (प्रचंड हास्य) सोने विकून लोकांनी फायदा मिळविला असे

फडणिस म्हणतात. त्यांनी या स्त्रियांना हे समजावून सांगायें. सर्व भाग दरिद्री झाला आहे. खायला नाही म्हणून सोने विकलें आणि फडणिस म्हणतात फायदा उठवला !! आतां मंगळसूत्रेंसुद्धां सोन्याचीं नाहीत. अंतःकरणांत रुतलेल्या खंजिरा-चेंच मंगलसूत्र करण्याची वेळ आली आहे. त्यांचे पति पण फडणिसावर खूष आहेत. देण्यापार्थी जमीनी गेल्या, सावकारांनीं ताब्यांत घेतल्या, कटकट गेली !! शेतकऱ्यांच्या पतीबाबत केलेले कायदे थोतांड आहेत. फडणिसाला खेडेगांवाची माहिती शून्य आहे. मंदीनें देश उध्वस्त झाला, सरकारनें कांहीं केलें नाही, फडणिस पोरकटपणें म्हणतात कीं, कच्च्या पदार्थांच्या किंमती वाढल्या आहेत. ”

“ हे शब्द सभ्य आहेत कां ? ” फडणिसांनी प्रश्न केला. “ होय, हे व्यक्तीला उद्देशून आहेत, सभागृहाला उद्देशून नाहीत ” अध्यक्षानीं सटकावळें. संतानम यांचा भडिमार पुन्हां सुरू झाला. “ सन १९२९ च्या मानानें या देशांत पदार्थांचे भाव कमी झाले आहेत. सन १९२९ मध्ये सूचक अंक १०० घरला तर सन १९३५ नोव्हेंबरमध्ये तो ६५.२ होता व सन १९३६ नोव्हेंबरमध्ये ६६ आहे. एका वर्षांत नाममात्र वाढ झाली आहे. उलट एका वर्षांत इंग्लंड-मध्ये ही वाढ ७२.५ पासून ८५.८ पर्यंत गेली, जपानमध्ये ८८.१ पासून ९२.६ पर्यंत गेली; अमेरिकेंत ८३.४ पासून ८५.८ पर्यंत गेली. चीनमध्येसुद्धां ९८.९ पासून १०८.१ पर्यंत गेली. फडणिसांच्या अयोग्य धोरणामुळें मंदी येथें कायम झाली व याचें मुख्य कारण म्हणजे हुंडणावळीचा दर १८ पेन्स ठेवला हें होय. जर हिंदुस्थानची स्थिति सुधारली असती तर जकातीपासून कमी उत्पन्न आलें नसतें. लोकांची क्रयशक्ति कमी झाली म्हणूनच आयात माल कमी झाला, व जकातीचें उत्पन्न कमी झालें. निर्यात व्यापार वाढला याचा अर्थ रुपयाची किंमत हुंडणावळीच्या दृष्टीनें कमीच आहे अशी एक थाप फडणिसांनें मारली. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, आयात मालाच्या फेडीत निर्यात माल सर्वस्वी गेला नाही. आयात मालांत मोठा हिस्सा रेल्वे व अन्य खात्यांच्या मागणीचा आहे, जनतेचा हिस्सा वाढलेला नाही. उलट निर्यात माल जास्त गेला याचें कारण हिंदुस्थानला दरसाल ७५ ते १०० कोटी रुपये परदेशांचे व्यापार लागतात, ते देण्यास आतां सोने शिल्लक नाही म्हणून व नादारी टळावी म्हणून जास्त माल धाडून बाकी चुकती केली, पत राखली, परिस्थिति सुधारली, व्यापार तेजीत आला, हें खरें नाही. बर्मा वेगळा झाला, उत्पन्न रु. ६.६१ कोटींनीं कमी झालें

खर्च मात्र रु. १.०४ कोटींनी कमी झाला. उत्पात्ताच्या मानानें खर्च कमी व्हाव-
वास पाहिजे, तें झालें नाहीं. याचा अर्थ संरक्षक खात्याबरील खर्च कमी झालेला
नाहीं; वाढलेलाच आहे. अन्य देशांत सरकारें नाना उपाय योजून मंदीला तोंड
देतात, व्यापार साबरतात, उद्योगधंदे बुडूं देत नाहीत. येथील सरकार बेफिकीर
आहे. पिळगणुकीच्या धोरणाबिरुद्ध सर्व देशानें निवडणुकींत स्पष्ट मत दिलें आहे.
नवी आशा, नवें क्षेत्र, आमच्या पुढे आहे. आम्हीच आतां कांहीतरी करून दाखवूं
तुमचे दिवस भरल.” अशी ताकीद देवून संतानम् यांनी आपलें साधार व सावेश
भाषण संपविलें.

भाषणाच्या सुरवातीस साल मजकुराच्या बजेटांत ग्रामसुधारणेसाठीं रकम
खर्ची घातलेली नाहीं या गोष्टीचा उल्लेख करून मी म्हणालो, “सन १९३५
पासून काँग्रेसने ग्रामोद्धाराची चळवळ सुरू केल्याबरोबर सरकारनें सन १९३५-
३६ व सन १९३६-३७ मध्ये दरसाल रु. १ कोटीवर ग्रामोद्धारावर खर्च
केले; व ते खर्च करतांना काँग्रेसचें वजन खेडे-विभागांतून कमी व्हावें हाच उद्देश
होता. काँग्रेसला सर्वत्र निवडणुकींत जय मिळाला हें पाहतांच ही खर्चीची बाब यंदा
कमी करण्यांत आली आहे. जनतेबद्दलची ही सरकारची सहानुभूति आहे.” कांहीतरी
विधायक सूचना म्हणून १० टक्के पगार कपात करणें योग्य आहे व काँग्रेसनें रु. ५००
पेक्षां जास्त पगार असून नये हें जें धोरण मान्य केलें तें योग्य आहे या दृष्टीनें
विवेचन केलें. “प्रत्येक देशांत श्रमजीवि मजूर व कारकून यांच्या वेतनांत कांहीं
प्रमाण आहे; त्याचप्रमाणें किमान पगार घेणारा कारकून व कमाल पगार घेणारा
सरकारी अधिकारी यांच्याही प्रतीत प्रमाण आहे. निरनिराळ्या देशांतील हीं
प्रमाणें पाहतां येथील प्रमाण मात्र अमर्याद आहे. दक्षिण आफ्रिकेंत किमान पगारी
कारकून सालीना १४० पौंड मिळवितो व कमाल पगारी अधिकारी १६०० पौंड
मिळवितो. ब्रिटनमध्ये माणशीं वार्षिक उत्पन्न ९३ पौंड, मजुराची मजुरी सरासरी
१०० पौंड, कारकुनाचा पगार ९५ पौंड व कमाल पगारी अधिकाऱ्याची वार्षिक
प्राप्ती ३००० पौंड, कॅनडा वार्षिक उत्पन्न माणशीं ५१८ डॉलर, मजुरी ९५५ डॉलर,
कारकुनाचा पगार ६८० डॉलर व कमाल पगारी अधिकारी १०,००० डॉलर
मिळवितो. अमेरिकेंत माणशीं वार्षिक उत्पन्न ६७६ डॉलर, मजुरी १७७५ डॉलर,
कारकुनाचा पगार ११४० डॉलर, कमाल वेतनी अधिकारी १०००० डॉलर
मिळवितो. जर्मनींत वार्षिक माणशीं उत्पन्न ८०० मार्क, मजुरी १७५० मार्क,

कारकून १७०० मार्क, श्रेष्ठ अधिकारी २२९०० मार्क. जपानमध्ये वार्षिक माणशी उत्पन्न ११८ येन, मजुरी ५०० येन, कारकून ४८० येन, श्रेष्ठ अधिकारी ६,५०० येन, हिंदुस्थानांत सरासरी माणशी उत्पन्न रु. ७४, साधारण मजुरी रु. २४०—ही सुद्धा अधीकच रक्कम होते तथापि ती धरली आहे— कारकुनाचा पगारचा रु. ३६०, व सर्वांत जास्त पगार असलेला सरकारी अधिकारी रु. ४८००० मिळवतो. किमान पगारी कारकून व कमाल पगारी अधिकारी यांच्या वार्षिक प्राप्तीचे प्रमाण एकमेकांशी निरनिराळ्या देशांत पडते ते असे. दक्षिण आफ्रिका १:११, ब्रिटन १:३२, कॅनडा १:१७, अमेरिका १:९, जर्मनी १:१३, जपान १:१४, हिंदुस्थान १:३३३. दरमहा रु. ५०० कमाल पगार धरला म्हणजे हे प्रमाण १:१७ असे पडते. ब्रिटनपेक्षा कमी पण बाकी सर्व देशापेक्षा जास्त. यावरून रु. ५०० पगार म्हणजे कांहीतरी काँग्रेसची कल्पना आहे असे नाही; अन्य देशांतील परिस्थिति पाहूनच हे योग्य ठरते. जर लायक माणसे या देशांत नसतील तर जास्त पगार देणे कदाचित् योग्य ठरेल. पण तशी बस्तुस्थिति नाही. सरकारी नोकरीत असणाऱ्यापेक्षा बाहेरच लायक लोक जास्त आहेत. (टाळ्या) या लढ पगारामुळे येथील राज्यकारभार फारच खर्चाचा आहे. नुसत्या मुंबई इलाख्यांत रु. १४.५० कोटी खर्चापैकी रु. ५.३७ कोटी पगार वाटण्यांत जातात. यापैकी ज्यांना वार्षिक रु. २००० च्या वर आहे त्यांच्यापार्शी रु. २००२ कोटी खर्च होतात म्हणजे एकंदर खर्चाचा १/११ हे प्रमाण धरून सर्व हिंदुस्थानातील मोठ्या पगारी अधिकाऱ्यांच्या पगारापार्शी रु. ४० कोटी दरसाल खर्च होत असले पाहिजेत असे अनुमान काढले तर ते चुकीचे नाही. हिंदी व गोऱ्या अधिकाऱ्यांना एवढा पगार देऊन जनतेसाठी काय राहणार, त्यांचे दारिद्र्य कसे कमी होणार ? व्यापार उदीम कसे सुधारणार ? बेकारी कशी कमी होणार ? मी हिंदी व गोरा अधिकारी असा फरक करीत नाही. दोघांनाही लढ पगार घेण्याचा नैतिक अधिकार नाही. समान दर्जाच्या नांवाखाली हिंदी अधिकारी जनतेला लुटीत आहेत. अपरिग्रह, अप्रसिद्धी व आशाधारकपणा ही उत्तम सेवकांची लक्षणे मानली आहेत. हिंदी पोशाखांत हिंदी अधिकारी राहिले तर त्यांची प्रतिष्ठा कमी होणार नाही. किंबहुना अधिकारी साधे बागले तर सर्वत्र साधी राहणी वाढेल. २० टक्के लोक ज्या देशांत अर्धपोटी राहातात त्या देशांतील अधिकारी वर्गाला एवढा पगार देण्यांत यावा हे असह्य आहे, अनैतिक आहे. ”

भाषणानंतर सरकारनियुक्त दोषेतिषे हिंदी सनदी नोकर (I. C. S.) यांनी

माझ्याशी लॉबीत बादविवाद केला व त्यांना मिळणारा पगारही अपुराच आहे अशी तक्रार केली !! खेदाची गोष्ट की, त्यांची दृष्टी संपूर्ण अहिंदा होती. देशावर प्रेम नव्हते असे नव्हे; पण परंपरेने त्यांना विशिष्ट दृष्टी व विशिष्ट ध्येय दिली होती; कमी पगार म्हणजे कमी कायकी असा समज व समीकरण होतं; म्हणून त्यांच्या मनांत भीति असावी; दोन तासांच्या चर्चेनंतर बुद्ध्यां आम्ही जसेच्या बसेच राहिलो. एकमेकांचे दृष्टिकोन बदलू शकलो नाही. सरकारच्या बाजूने श्री.नगरकर यांनी भाषण केले. कॅ. लालचंद यांनीही केले व दोघांनीही बजेट उत्तम आहे बापलीकडे विशेष सांगितले नाही. अविनाश लिंगमू चेष्टी बांनी आर्थिक परिस्थिती सुधारली नाही म्हणून सांगून पगारकाट करावी असे सुचविले. लाला शामलाल म्हणाले, “ सर्व अधिकारी देश दरिद्री आहे असे म्हणतात. एक मिशनरी आमच्या गांवी थंडीच्या दिवसांत आला व म्हणू लागला, ‘फार थंडी पडली आहे, तुम्हास कपडे मिळाले पाहिजेत ’ त्यावर जमलेल्या मंडळीपैकी एकाने सांगितले, ‘ अहो, पाद्रीबुवा, तुमच्या अंगावर दोन व साकेंत दोन अशी चार ब्लॅकेट आहेत, त्या-पैकी तीन आम्हाला द्या. म्हणजे तीन माणसांची थंडी मागेल ’ पाद्री म्हणतो, तें शक्य नाही, देवाचा संदेश सांगण्याचे काम मला करावयाचे आहे; हीच ब्लॅकेट कमी आहेत. (सर्वत्र हास्व) ‘ तुमच्या पगारांतील थोडा भाग द्या ’ असे म्हटल्याबरोबर केवढा राग तुम्हांला आला. देशाचे दारिद्र्य तुमच्यामुळे आहे. कार्य-क्षमतेच्या नांवाखाली जबर पगार घेऊन देशाचे अनाहित तुम्ही केले आहे. लोकांना पिण्यास पाणी नाही, खाण्यास अन्न नाही, पांघरण्यास वस्त्र नाही, ही स्थिति फार वेळ ठेवण्यापासून धोका आहे हें नीट समजा.” आर्यंगार व स्वामी चेष्टी यांनीही माझ्या पगारकपातीच्या सूचनेला अनुमोदन दिले. किंबहुना माझ्यानंतर सर्व भाषणांतून या प्रश्नाचा मोठ्या प्रमाणांत ऊहापोह झाला. शास्त्रीयदृष्टीने मांडणी केल्यामुळे लघ पगाराचे समर्थन करणे सरकारी वक्त्यांना कठीण झाले. आंकडे व माहिती अमान्य करणे शक्य नव्हते. मथुरादास बसनजी यांनी प्रांतिक स्वायत्तता ही महागाईची मोष्ट होणार असून एकंदर जनतेवर करबाढ होईल असे सांगितले. संरक्षण खात्याने सर्वच खर्च चालू उत्पन्नांतून न करता, ब्रिटनने जसे कर्ज काढून संरक्षण खात्यावर खर्च केले त्याप्रमाणे हिंदुस्थान सरकारने करावे असे सुचविले व नाणे बाजारांतील परिस्थिती वण अनुकूल आहे अशी माहिती दिली.

चर्चेच्या दुसऱ्या दिवशी सर महंमद याकूब यांनी सांगितले की, “जगभर

मंदाई खळास झाली पण येथे ती चालूच आहे, बजेटांत तूटच आहे. स्थायी फडणिषी कमिटी आहे, पण तिच्यापुढे विशेष कांही ठेवण्यांत येत नाही;” मिडने यांनी बजेटाळा उद्देशून बायबलांतील वाक्ये उच्चारली, त्याचें विडंबन केले. *Wherewith shall it be balanced unless its salt be sugared and silvered* अशी शर्करामिश्रित गोळी देऊन फडणिसानें कारभार चालविला आहे अशी तक्रार केली. अँग्लोइंडियनांची संख्या सरकारी नोकरीतील २५५१ जी सन १९३२ मध्ये होती ती सन १९३६ मध्ये २०७२ झाली म्हणून तक्रार केली व पार्लमॅटचा उद्देश सरकार पार पाडीत नाही म्हणून मागील चालाप्रमाणें आरोप केला. जोशी यांनी फडणिसानें मागील दोन वर्षे प्राप्तीवरील जादा कर कमी करून अगर माफ करून उत्पन्न कमी करून घेतले, व आतां तूट आली म्हणून ओरड चालविली आहे असें उणठणितपणें सांगितले. “प्रांतिक स्वाय-
त्तता येणार हें माहीत होतें, बर्मा निराळा होणार हेंही माहीत होतें, असें असतांना सुद्धां कर कमी केले ही चूक त्यांनीं केली. जकातीचे अंदाज चुकले हे एका अर्थी बरें झालें; फडणिस जरा बेतानें बोल्दू लागले आहेत. स्वतःची खात्री म्हणजे सत्य मानणारा व स्वतःविषयी गर्ब बाहणारा फडणिस म्हणजे राष्ट्राची एक आपत्ति आहे. यंदा तूट आली म्हणून बेतालवृत्ति कमी होऊन थोडे शाहाणपण ते शिकतील. स्थायी फडणिषी कमिटीचे अधिकार नियंत्रित करण्याचा नवा डाव फडणिसांनीं मांडला आहे. ‘योजना, मग तिच्यावरील खर्च बजेटांतून असो, पुरवणी देणगीनें असो, अगर एखाद्या बाबीवरील खर्च कमी करून त्यांतून केलेला असो, कमिटीनें मंजूर करावयाची, व एकदा मंजूरी या कमिटीनें दिव्यानंतर जर योजनेंत विशेष बदल झाला नसेल तर, मंजूरीपेक्षां अधिक लाग-
णारा खर्च मंजूरीसाठी पुन्हां या स्थायी कमिटीकडे ठेवण्याचें कारण नाही’ ही फडणिसांची सूचना प्रतिगामी आहे. स्थायी कमिटीचे हक्क कमी करण्याचा डाव आहे. पहिल्या मंजूरीच्या वेळीं जेवढी चर्चा होईल तीच. पुढे वाटेक तेवढा खर्च करावा व योजनेंत बदल नाही असें म्हणून कमिटीच्या मंजूरीशिवाय वाटेक तेवढा खर्च करण्यास मोकळीक असावी हा सरळ उद्देश आहे. फडणिस मोठा उद्योगी मनुष्य आहे, उद्यां पब्लिक अकौंट्स कमिटीचे हक्कसुद्धां मर्यादित करण्यास कमी करणार नाही. ‘सभागृहानें दक्षता घेतली पाहिजे.’ डेराहस्माईलखानचे नवाब अहमद नवाजखान ही एक विनोदीमूर्ति आहेत. त्यांनीं होणारा खर्च व देण्यांत

येणारा पगार हा कमीच आहे अशी तक्रार केली !! ते पुढे म्हणाले, “ब्रिटिशामुळे या देशांत शांतता आली, कायदा आला. मोंगलापासून ब्रिटिश सत्ता येईपर्यंत बंडे, क्रान्त्या, दंगे हाच इतिहास आहे.” “हैं बिषयाला सोडून आहे” एक आवाज निघाला. “बिषयाला धरून बोला” अध्यक्षानीं निर्णय दिला. “ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना पगार कां जास्त द्यावा लागतो याचीं कारणें मी सांगतो आहे,” बृद्ध नवाब बोललें. “पण त्यासाठीं महंमद गिझनीचा इतिहास सांगण्याचें कारण नाही,” अध्यक्षानीं गंभीरपणें सांगितलें. नवाब पुढें म्हणालें, “पोस्ट, तारायंत्रें, विनतारी संदेश, टेलिफोन, बँका, हवाईदल, कितीतरी गोष्टी या सरकारनें दिल्या आहेत.” “उपासमार, वारिद्र्य, बेकारीही पण” श्री. प्रकाश यांनीं यादी पुरी केली. नवाबसाहेब आणखी ब्रिटिश राजसत्तेचें गुणगान गाऊं लागलें पण बेळ संपला व त्यांनीं तान अर्धीच सोडून दिली. मि. सेल, संयुक्त प्रांतांतील सनदी नोकर, यांनीं सांगितलें कीं, “मी तीस वर्षें या देशाची सेवा केली आहे. आमच्यापैकीं कांहींनीं तीन तीन पिढ्या सेवा केली आहे. लवकरच प्रांतांत प्रधान-मंडळें येतील व त्यांना सनदी नोकरांचें सहकार्य अवश्य लागेल व तें मिळेलही. म्हणून आमची निंदा करूं नका. पांच वर्षांत आमच्या नोकरीचा सर्व प्रश्न तपासला जाणार आहे. थोडी सहिष्णूता दाखवाल तर बरें होईल.” अणे यांनीं साखरेवरील जकातीवर आक्षेप घेतला. विषवृक्ष जरी लावला असला तरी तो स्वतःच कापून टाकण्यापुर्वीं विचार करावयास पाहिजे. साखरेचा घंदा नुकताच उभा राहिला आहे. तो मारण्याचा प्रयत्न फडाणिसांनें करूं नये. पूर्वीं रु. १६-१७ कोटी साखरेपर्याय परदेशीं जात ते आतां वाचूं लागले. अनेक कारखाने झाले. मजूराना काम मिळालें. हजारों शेतकऱ्यांच्या मालाला गिऱ्हाईक मिळालें. जकातीकडे निव्वळ उत्पन्नाच्या दृष्टीनें पाहणें योग्य नाही. जकात खातीं वसुली खर्च सन १९३१-३२ मध्ये रु. ९० लाख होता तो सन १९३६-३७ मध्ये रु. १*३५ कोटीपर्यंत गेलेला आहे. तशीच बाढ अन्यखात्यांतून झाली आहे; एकंदर वसुली खर्च रु. ३*०६ कोटी होता तो रु. ३*७० कोटीपर्यंत गेला आहे. तो कमी व्हावयास पाहिजे. सिमल्याच्या वार्यां होणारा खर्च अनावश्यक आहे. संरक्षण खात्यावरील खर्चही कमी व्हावयास पाहिजे.” सर कावसजी जहांगिर यांनीं बर्मा निराळा झाला म्हणून होणारें नुकसान बजेटांत दाखविलें आहे, त्यापेक्षां जास्त नुकसान होईल असें सांगून ते म्हणालें, “साखरेचा घंदा नांवारुपास आला असतां, त्याला वाघेल असें कृत्य करणें अयोग्य आहे. नालायक व

अकार्यक्षम कारखाने निकाली निघावेत हा हेतू आहे असें सरळ फडणिस म्हणतात. खुद्द ब्रिटनमध्ये अनेक घंटांतील अनेक कारखाने कार्यक्षम नसतात, म्हणून ते जावेत, निकाली निघावेत, म्हणून तेथील सरकार असले अयोग्य उपाय करीत नाही. प्राप्तीवरील कर चुकवितां येणार नाही म्हणून जरूर ती उपाययोजना झाली पाहिजे. विरोधीपक्षाचे नेते यांना कर चुकविण्याच्या बाबतीत विशेष माहिती आहे. ” “ कायद्याच्या मर्यादेंत राहून हे करण्याचा तुम्हाला हक्क आहे ” भुलाभाई बोललें. (टाळ्या व हास्य) “ कायदेशीरपणें चुकविला तर माझी हरकत नाही फक्त बेकायदेशीरपणें जो करील त्याला करतां येऊ नये. ” काबसजींनी उत्तर दिलें व वेळ संपल्यामुळें अशिल व बकील यांची चकमक संपली ! !

पंतर्जींचें सभागृहांतील शेवटचें भाषण सुरू झालें. ते म्हणाले, “फडणिसांचें पहिलें बजेट बेफिकीरवृत्तीचें होतें, दुसरें ‘ सुस्थिति आली ’ म्हणून थाप मारणारे होतें, व यंदाचें ‘ चांगले दिवस येतील ’ ही खोटी आशा दाखविणारें आहे. चांगले दिवस येतील पण फडणिसानें ३ वर्षे केलेली घाण काढून टाकल्यानंतरच. सभ्य भाषेत या वर्षांच्या बजेटाचें वर्णन करणें अशक्य आहे. ” “ मलाही तें अशक्यच झालें. ” फडणिस मध्येच बोललें. “ फडणिसाला आपल्या अपत्या-बद्दल इतका तिडकारा वाटतो की, त्याचें बारसेसुद्धां होऊं नये असें त्यांना वाटतें. ” “ बाराव्याचाही पण समारंभ नको ” एक आवाज निघाला. “ हें बजेट जंगली आहे. उत्पन्नाच्या रकमेपैकी ६३ टक्के संरक्षण खात्यावर ज्यांत खर्च होतात त्याला दुसरें काय नांव द्यावें ? बजेटांत संरक्षक खात्यावरील खर्च कमी दाखविला आहे. बर्मा बेगळा करून रु. १०४ कोटी अधिक वाचवितां आले असते ते घरले व एडन निराळें झालें त्याबाबत रु. २० लाख कमी व्हावयास पाहिजेत ते घरले म्हणजे एकरंदर खर्च रु. ४७.१८ कोटी होतो. म्हणजे मागील सालापेक्षां रु. १८३ कोटीनें जास्त आहे. इंग्लंडमध्ये उत्पन्नाच्या १५ टक्के खर्च संरक्षण खात्यावर खर्च होतो, कॅनडांत ९ टक्के, ऑस्ट्रेलियांत ४ टक्के इंग्लंडच्या जगभर पसरलेल्या साम्राज्याकरिता आम्ही कां खर्च करावा ? गेल्या वर्षी एकरंदर खर्चापैकीं सभागृहाच्या मंजूरीसाठी ४८ टक्के खर्च मांडण्यांत आला, यंदा सन १९३७-३८ मध्ये हें प्रमाण ४६ वर आलेलें दिसतें. हा काय भावी स्वराज्याचा नमुना ? राजकीय खात्याचा खर्च वाढलेला आहे व खाजगी प्राथमिक शाळांना देण्यांत येणारी मदत कमी करण्यांत आलेली दिसते. सन १९३६ च्या इंग्लंडच्या बजेटांत रु. ७० कोटी

शिक्षणासाठी, रु. २० कोटी आरोग्य व विमा, रु. २० कोटी व्यापार व उद्योग, रु. १॥ कोटी पशुसंवर्धन, रु. ३ कोटी शेती सुधारणा व रु. ६० लाख शेतकी शिक्षणासाठी खर्ची टाकण्यांत आले आहेत. याशिवाय दुधाचा घंदा बाढावा, साखरेचा घंदा बाढावा म्हणून रु. २॥ कोटीची सोय केली आहे. रु. ६० कोटी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यांत आले आहेत. येथें काय करण्यांत आलें ! पैसे नाहीत हें खरें नाही. प्राप्तीकरावरील जादा कर कां कमी केला ! श्रीमंतांची सोय पाहिली व गरिबांची साखर महाग केली. प्राप्तीकरावरील जादा कर माफ करून फडणिसांनीं मूर्खपणें आपत्ति आणवली व आतां बेफामपणें वागत आहेत.” अध्यक्षांनीं ‘अवधी दोन मिनिटें राहिली आहेत.’ असें सांगितलें. पंतजी म्हणालें, “ हीं दोन मिनिटेही मी सरकारला दान देतो. ज्यावेळीं वरील कर कमी केलें त्यावेळीं प्रांतिक बजेटांनून तूटच होती. १९३१-३२ सालीं एकंदर प्रांतिक तूट रु. ५ कोटी होती. १९३५-३६ सालीं मुंबई, मद्रास, पंजाब सोडले तरी तूट रु. २ कोटी होती. प्रांतांनीं कशी बचत करावी ! प्रमुख अधिकाऱ्यांचे पगार मध्यवर्ति सरकार ठरविणार व ते द्यावे मात्र प्रांतांना लागणार. प्रांतांत तूट, जकार्ताचें उत्पन्न घटत आहे, असें असून फडणिस म्हणतात ‘सुस्थिति व सुक्राळ’ येत आहे !! निर्यात व्यापार वाढला, अंतर्गत व्यापार वाढला, पण प्राप्तीवरील कराचें उत्पन्न कमी झालें याचा काय अर्थ होतो ! मिठावरील उत्पन्न रु. ५० लाख कमी झालें याचा काय अर्थ होतो ! गरीबांना मीठ घेण्याला पुरेशी क्रयशक्ति नाही. भाव सुधारले असें फडणिस म्हणतात. सन १९३६ च्या रिझर्व बँकेच्या अहवालांत पदार्थांचे भाव स्थिर राहिले असें लिहिलें आहे. सर्वत्र युद्धाचें वातावरण दिप्त आहे. यावेळीं घोरणानें व मुत्सद्दीपणानें बागावयास पाहिजे. तें घडत नाही. झडतीचा दिवस (Day of reckoning) येत आहे, जाव द्यावा लागेल, व त्याबरोबर स्वातंत्र्याचाही दिवस येत आहे आणि त्याबरोबर सुस्थितीचा व सुखाचाही.” (दीर्घकाल टाळ्या).

उत्तर देतांना फडणिसांनीं, सभासदांनीं परस्परविरोधी टीका केली म्हणून टिंगल केली. संरक्षणाच्या घोरणानें उत्पन्न कमी झालें म्हणून सांगितलें. ब्रिटिश राज्यापासून पिळवणूक झाली हे आरोप खोटे आहेत व ते कधीही बंद होणार नाहीत असा प्रागा केला. “परदेशीं फक्त ४५ ते ५० कोटी रुपयांपर्यंतच भरणा करावा लागतो.” “अहो, यंग रिपोर्टांमध्ये ही रक्कम रु. ७८ कोटी सांगितली आहे” आर्यंगार म्हणाले, “काहीं व्याजाची रक्कम तेव्हांपासून कमी झाली

आहे. निर्यात व्यापार वाढतो आहे; पदार्थांचे भाव वाढत आहेत असा अभिप्राय 'इंडियन ट्रेड जर्नल' चा आहे." "रिझर्व बँकेचा रिपोर्ट खोटा कां ?" पंतर्जींनी प्रश्न केला. "सर ऑसबर्न स्मिथ यांचा रिपोर्ट चुकीचाच मानला पाहिजे" सत्यमूर्ति म्हणाले. (त्याबरोबर प्रचंड हंशा उसळला.) स्मिथ हे रिझर्व बँकेचे प्रमुख व फडणिसांचे व त्यांचे भांडण जगजाहीर होते. "पण सदरहू रिपोर्टावर फडणिसीखात्याचे चिटणीस मि. निकसन यांची सही आहे" पंतर्जींनी माहिती पुरविली. फडणिस सद्द झाला. त्याने तो मुद्दा सोडला. "बर्माकडून येणाऱ्या वार्षिक कर्जफेडीच्या रकमेत थोडासा गोंधळ आहे हें मला मान्य आहे. त्यांतील काही भाग रेल्वेकर्जफेडीचा आहे हें खरें आहे. तो उणे करावयास पाहिजे. तसें न झाले तर फेडनिशियनच ही रक्कम काढल्यासारखी होते. अमेरिकेंत प्रे. रुझवेल्ट यांनी जे धोरण स्वीकारलें तें स्वीकारावें म्हणून सांगण्यांत आलें. ४० टक्के न.पां.ची-च.ऊ.ना.ची-किंमत कमी करावी कां ? कंपन्यांच्या नफ्यावर, प्राप्तीवर, बारशासंपत्तीवर, भयंकर करवाढ तेथें केली गेली ती करावी कां ? रु.४००० कोटी गरिबांना मदत करण्यासाठी खर्च केले जातात तसें करावें कां ? हजारों एकर जमीन तेथें नापीक टाकली, तें करावें कां ? पैसा कोठून आणणार ? खर्च कमी करावयाचा म्हणजे संरक्षक खात्यावरील; तें शक्य नाही. पगारकाटही शक्य नाही. प्रांतिक सरकारांनी वाटेक तर त्यांच्या अधिकारांतील नोकरांचे पगार कमी करून पाहवेत. साखरेवरील करवाढ योग्य आहे. विजयराघवाचार्य यांची टीका म्हणजे नोकराची टीका आहे." "तुम्हीसुद्धा ब्रिटिश लोकांचें हित पाहतां व पगार मात्र आमचा घेता; निदान विजयराघवाचार्य ज्यांचा पगार घेतात त्यांचेंच हित पाहतात" सत्यमूर्तींनी टोला मारला. "साखरेला किंमतीच्या मानानें २५० टक्के संरक्षण मिळालें आहे; यापुढें अधिक मागणें अयोग्य आहे. स्थायी फडणिसी कमिटीचे अधिकार मी मर्यादित करित नाही. जोशी यांचा समज चुकीचा आहे. पण जोशी हे नेहमीच हात घालून पोवळें उठवीत असतात. बेफाम भाषणांना मी उत्तर देत नाहीं. निबडणुकीचा तो प्रतिध्वनि आहे. मी किती तरी सौजन्यानें बोललो. ही कमी बेफिकीर वृत्ति व जास्त 'पोरकटवृत्ति' सभागृहाला पटेल." जातां जातां नांगी मारून फडणिसांनी भाषण संपविलें व साधारण चर्चाही संपली.

जकातीच्या धोरणाबाबत युरोपियन गट फारा वर्षापासून नाराज होता. बजेटांतील संधी साधून, कपात सूचना करून त्यांनी चर्चेला तोंड पाडलें. केवळ उत्पन्ना-

सार्ती जकात हें एक घोरण व देशी उद्योगधंद्यांना संरक्षण मिळावें म्हणून बसविण्यांत आलेली जकात हें दुसरें घोरण. सुरवातीस उत्पन्नासार्ती जकाती (Revenue Tariff) किंमतीवर ५ टक्के याप्रमाणें असत; पुढें २५ टक्केपर्यंत त्यांची वाढ झाली. नंतर त्यांत जादा जकात म्हणून भर पडली. ही जादा जकात आपत्कालापुरती म्हणून बसविली पण पुढें ती कायमच झाली. एकंदर परिणाम म्हणजे जकातीत वाढ झाली व तिचें निष्पत्ती उत्पन्नासार्ती हें स्वरूप राहिलें नाहीं. याप्रमाणें मुख्य तत्कार मि. जेम्स यॉर्नी आपल्या भाषणांत केली. चालूं क्षणाला कांहीं वस्तूंवर ५० टक्केपर्यंत जकात आहे. कापूर, खोदकाम, कांहीं विशिष्ट कापड, बिजेचें सामान, दागिने, चाकू, कात्र्या, बगैरे यांवर ५० टक्के आयात जकात आहे, ती अयोग्य आहे अशी तत्कार केली. सन १९२३च्या पूर्वीच्या पांच वर्षांत ही जकात सरासरी ३७॥ टक्के असे. सन १९३१-३१मध्ये जकातीचें उत्पन्न रु. ३१ कोटीपर्यंत गेलें, तथापि पुढें ५० टक्केपर्यंत वाढ होऊनसुद्धां हल्लीं उत्पन्न कमी कमी येत आहे. १९३५-३६ सालीं रु. २५ कोटी उत्पन्न आलें. जागतिक उत्पादन सन १९२९ च्या प्रमाणांत आलें आहे, परंतु आंतरराष्ट्रीय व्यापार मात्र त्या प्रमाणांत आला नाहीं. तो पूर्वीपेक्षां ६ ते ८ पर्यंत कमीच आला आहे. या देशाचें घोरण काय असावें हें ठरविण्याच्या दृष्टीनें सरकारनें चौकशी करावी. जकाती कमी केल्यास व्यापार वाढेल हें स्पष्ट आहे. युरोपियन व्यापारी मंडळीचें मत असें आहे कीं स्वयंपूर्णता हें ध्येय योग्य नाहीं. ज्या वस्तू येथें होत नाहींत अगर स्वस्त होत नाहींत त्यांच्या आयातीवर जकाती कमी व्हाव्यात. ज्या येथें होतात त्यासुद्धां परदेशांतून येऊं द्याव्यात म्हणजे स्पर्धा होऊन त्यांच्या धंद्यांत अधिक कार्यक्षमता उत्पन्न होईल. मात्र त्यांना अयोग्य स्पर्धा उत्पन्न होणार नाहीं एवढी काळजी घ्यावी. परस्परांना पसंत पडेल अशी व्यवस्था अन्य राष्ट्रांच्या बाबतींत करावी.” बी. दास यांनीं, चौकशी करावी, या सूचनेला पाठिंबा दिला व सोन्याच्या निर्यातीवर जकात ठेवावी; सर्वच प्रश्न आमूलाग्र तपासावा असें प्रतिपादिलें. सर होमी मोदी म्हणाले, “जकातीपासून मोठें उत्पन्न सरकारला होत असल्यामुळें हा प्रश्न विकट झाला आहे. एकीकडे धंद्यांना संरक्षण पाहिजे तर दुसरीकडे देशाला उत्पन्न पाहिजे आहे. शेती-मालावरील जकातीचा बोजा कमी व्हावयास पाहिजे आहे व गिन्हाइकालाही माऊ स्वस्त मिळाला पाहिजे. या सर्वांचे हितसंबंध सुखकरपणें जुळवून आणणें सोपें काम नाहीं. नुसता तज्ज्ञ नेमून चौकशी करून मागणार नाहीं. याकडे सारखें कळ

ठेवून जकातीबाबत सल्ला देणारी कायम कमिटीच नेमणें योग्य होईल. इंग्लंडमध्ये तशी कमिटी ("Import Duties Advisory Committee") आहे. तत्कांवर आयात कर बसवावा असें दास यांनीं मध्येंच सुचविलें. मी म्हणतो, " त्यांच्यावर अंतर्गत जकात बसवावी व त्यांच्या वजनावरसुद्धां (प्रचंड हास्य) संरक्षक जकाती रद्द कराव्यात अशी मि. जेम्स यांची इच्छा नसावी. जनतेची क्रयशक्ति वाढवावी कशी हा मुख्य प्रश्न आहे. पण वादविवादांत श्रीमंतांची राहाणी कशी सुधारेल ? त्यांनीं गिळंकृत केलेली संपत्ति कशी बाहेर निघेल हाच प्रश्न महत्त्व पावलेला दिसतो. श्रीमंतांना दारू, तंबाखू व अन्य व्यसनं लावून, त्या त्या मालांचा खप वाढवा म्हणजे उत्पन्न वाढेल असें कांहीं म्हणतात. माझें मत असें आहे कीं, त्यांबरील जकाती कमी करा कीं किंमती कमी होतील, खप वाढेल व उत्पन्नही वाढेल. " " अहो तुमचा अनुभव काय आहे ? " एकानें प्रश्न केला. " जकात नव्हती तेव्हांही मद्य आणि तंबाखू मी घेत होतो; जकात बसल्यावरही घेत आहे आणि जर जबर जकात बसली तर विचार करावा लागेल, " " मग ताडी घ्या ", सत्यमूर्ति लगेच बोललें. " प्रत्येक स्वदेशी वस्तूप्रमाणें ती डोकें फिरविते. (Like everything Swadeshi it goes to my head.) नुसती जकात कमी करणें हा प्रश्न नाही. संरक्षित धंद्यांना मारणें हाही उद्देश जेम्सचा नाही. जास्तीत जास्त शास्त्रीय दृष्टी ठेऊन जकातीचें घोरण देशी धंद्यांना बाध न येतां उत्पन्न वाढेल या दृष्टीनें कसें असावे हा मुख्य प्रश्न आहे. " डॉ. डिसोजा यांनीं शेतीच्या साधन-सामुग्रीवर, जनतेला लागणाऱ्या आरोग्यविषयक वस्तूंवर, ज्ञानसाधनांवर, प्रगतीच्या साधनांवर, धंद्यांच्या उभारणीस लागणाऱ्या यंत्रादी सामुग्रीवर व कच्च्या मालावर आयात जकात नसावी अगर कमी असावी असें सांगितलें. अन्य देशांत उद्योगधंदे वाढत आहेत तर येथें उलट होत आहे अशी त्यांनीं तक्रार केली. ग्रामीण भागांतील लोकसंख्या वाढत आहे हें दृष्ट नाहीं. त्यामुळे शेतीवर भार जास्त पडतो. सन १९२१ मध्ये हजारों २९१ जमीन नसलेले शेती कामगार होते ते १९३१ सालीं हजारों ४०७ झाले हें प्रगतीचें लक्षण नव्हे. म्हणून उद्योगधंदे वाढले पाहिजेत व त्याबाबतीत योग्य तें घोरण स्विकारलें पाहिजे ही विचारसरणी मांडली. सत्यमूर्ति यांनीं कपातसूचनेस विरोध केला. " हा प्रश्न तपासण्याची ही वेळ नाही. जेम्सचा उद्देश सरळ आहे. त्यांना खुला व्यापार पाहिजे आहे व तीच गोष्ट फडाणिसाळाही करावयाची आहे. कांहीं लोकांच्या चैनीच्या

वस्तुंवरील जकात कमी व्हावी असें कांहींना वाटतें. मोदी दोन्ही बाजूनें बोलत आहेत. गिन्हाइकांची बाजू आज ते घेतांना दिसतात. गिन्हाइकांची बाजू जर आम्हीं घेतली कीं संरक्षण नाहींसें होईल हें ते विसरतात. आतांच जेम्स म्हणतात कीं कांहीं धंद्यांना संरक्षण देण्याची जरूरी नाहीं. जकातीच्या धोरणानें लहानसहान धंदे वाढीस लागले आहेत तेही मारण्याचा जेम्सचा विचार दिसतो. चौकशी करून हाच परिणाम होणार असेल तर ती चौकशीच नको. ” चॅपमन मॉर्टिमर म्हणालें, “ विशिष्ट जकात ठेवावी; सर्वसाधारणपणें किंमतीवर जकात ठेऊन व्यापार मंदावला आहे. किंमती वाढल्या म्हणजे उत्पादक बेतानें उत्पादन करतात. कारण गिन्हाइक कमी होतें. सन १९२१-२२ मध्ये जकातीपासून रु. ३४ कोटी उत्पन्न झालें म्हणजे एकंदर हिंदुस्थानसरकारच्या उत्पन्नापैकी १६ टक्के. त्यावेळीं जकातीचा दर ११ टक्के होता. १९२२-२३ सालीं जकात १५ टक्के झाली व उत्पन्न रु. ४१ कोटी झालें. आज जकातीचें उत्पन्न रु. ४५ कोटी असून दर साधारणपणें २५ टक्के आहे. बाबरून उत्पन्न वाढलें असलें तरी त्याचें कारण दर वाढला आहे व व्यापार कमी झाला आहे हें उघड दिसतें. यावरून कांहीं वस्तुंवर हल्लींचा दर जास्त आहे म्हणून त्यांची आयात कमी, जर दर कमी केला तर आयात वाढेल व आयात कराचें उत्पन्नही वाढेल. या सर्व प्रश्नांची योग्य चौकशी व्हावी एबढीच आमची मागणी आहे.”

फडणिसांनीं सरकारतर्फें उत्तर देतांना मद्य, तंबाखू व अन्य चैर्नांचे पदार्थ यांवर कमी कर बसवून, श्रीमंतांना व्यसनी करून जगवावें व उत्पन्न वाढवावें हा एक थट्टेचा भाग आहे, असें सांगून हा देश बराच कालपर्यंत कृषिप्रधान राहिला पाहिजे ही सत्यमूर्तीची विचारसरणी बरोबर आहे असें प्रतिपादिलें. तें पुढे म्हणाले, “ हिंदी उद्योगधंदेवाल्यांना जास्त जास्त संरक्षण पाहिजे आहे, मग सरकारी उत्पन्न कमी झालें तरी हरकत नाहीं. जकातीपासूनचें उत्पन्न ही एक महत्त्वाची बाब आहे. सरकारनें दक्ष राहिलें पाहिजे. जास्तीत जास्त व्यापार व जास्तीत जास्त उत्पन्न हें तत्त्व ठीक पण तसें घडत नाही. या सर्व वादांत गिन्हाइकाला कोणी विचारीतच नाही. त्याचें नांव काढणें पाप समजलें जातें. जकात मग ती निव्वळ उत्पन्न स्वरूपी (Revenue) असो अगर संरक्षक (Protection) स्वरूपी असो, ती गिन्हाइकावर करच असते. ऐपतीप्रमाणें कर द्यावा हा सिद्धांत आहे. परंतु राष्ट्रीय अर्थवादाच्या (Economic Nationalism) वातावरणांत निराळा सिद्धांत

उपलब्ध झाला आहे. देशी भांडवलवाल्यांचा ज्यायोगे जास्त फायदा होईल, गिन्हाइकांवर जास्त बोजा बसेल व सरकारला कमी उत्पन्न येईल असेच कर असावेत हा तो आधुनिक सिद्धांत होय. (Taxes that will increase the profits of domestic capitalists, which will press most hardly on consumer and yield little fisc.) माझे स्वतःचे मत असे आहे की, चैनीच्या वस्तूंवर जास्त दराने जकात ठेवून जास्त उत्पन्न उमे कराने, आवश्यक अशा मुख्य वस्तूंवर (Articles of Staple Consumption) सरकारला गरज असेल तेवढे उत्पन्न उमे करण्याकरिता शक्य तितकी कमी जकात ठेवावी. चैनीच्या वस्तूंवरील कमाल जकात व आवश्यक वस्तूंवरील बेताची जकात यांपासून पुरेसे उत्पन्न सरकारला न झाले तरच उद्गदनाची साधने, यंत्रसामुग्री व कच्चा माल यांवर जकात बसवावी. हीं तत्वे डोळ्यासमोर ठेवून सर्व जकातीचा प्रश्न तपासून परिशिष्ट तयार करण्यांत यावे. हे काम सरकारचेच आहे, कोणत्या वेळी दर कमी करून उत्पन्न वाढेल हे सरकारनेच ठरविले पाहिजे. व्यापाराचा कल पाहूनच हे ठरविले पाहिजे. तज्ज्ञांचे हे काम नाही किंवा बहलागार कमिटीचा उपयोग होणार नाही.” या भाषणानंतर युरोपियन गटाने आपली कपात सूचना परत घेतली. तथापि हा प्रश्न पुन्हा चर्चेस निघाला व एकंदर सरकारी धोरण स्पष्ट झाले. सर वासुदेव राजा हे एक मद्रासी जमीनदार आहेत. त्यांनी कपात सुचवून संरक्षक जकातीचा प्रश्न चर्चेस काढला. देशांत उद्योगधंदे वाढल्याशिवाय देश संपन्न होणार नाही, बेकारी जाणार नाही, रोजगार वाढणार नाही, भांडवल वाढीस लागणार नाही, असा फडणिसी कमिटीचा (Fiscal Commission) अभिप्राय आहे. उत्पन्नासाठी जकातीचे-आयात जकातीचे-दर जास्तच असले पाहिजेत व त्यामुळे इच्छा असो अगर नसो, देशी धंद्यांना संरक्षण मिळणार हे स्पष्ट झाले. असाही अभिप्राय सदरहू समितीने नमूद करून ठेविला आहे. संरक्षण दिले म्हणजे उत्पन्न वाढते असा अनुभव काही काळ येतो. मोठ्या मोठ्या धंद्यांना सरकारने संरक्षण दिले व लहान लहान घराऊ धंदे यांना संरक्षण नाही तें दिले पाहिजे असे राजासाहेब यांचे म्हणणे पडले. जपानचे निम्मे उत्पादन लहान लहान केंद्रांतून घराऊ धंद्यापासून होते; तेच धोरण येथे स्वीकारावे व ते यशस्वी होण्यासाठी संरक्षक जकातीचे क्षेत्र वाढवावे अशी त्यांनी मागणी केली. एका एका धंद्याला संरक्षण द्यावे की नाही हे ठरविण्यासाठी सरकार ९ वर्षे घेतात हे अयोग्य आहे. टॅरिफ बोर्ड कायम

असाचें व त्यानें लवकर लवकर येणारे अर्ज निकाली लाबावेत अशी सूचना पण त्यांनीं केली.

या चर्चेत अनेकांनीं भाग घेतला व हा प्रश्न संपूर्णपणें चर्चितला गेला. सरकारी धोरण विवेकी संरक्षणाचें (Discriminating Protection) आहे तें सोडून निरपेक्ष संरक्षणाचें धोरण स्वीकारल्याशिवाय हिंदी धंदे वाढणार नाहीत असें म्हणणारे कांहीं लोक होते. खुद्द इंग्लंडमध्ये साखरेवर आयात कर असून देशी साखर धंद्याला उत्तेजन देण्यासाठीं हजारों पाँड मदत (Bounty) तेथील सरकार देतें. अनंत कालपर्यंत शेती माल व कच्चा माल या देशानें तयार करीत राहावें हा अन्याय आहे. हा देश उद्योगधंद्यांत पुढे गेलाच पाहिजे व त्यासाठीं वाढेल त्या प्रमाणांत संरक्षक जकाती बसवाव्यात असें अनेकांनीं सांगितलें. जकाती बसविल्या म्हणजे पदार्थांचे भाव वाढतात व गिन्हाईकांवर अन्याय होतो म्हणून उत्पादक व उपभोगी यांच्या हितसंबंधांत समतोलपणा ठेवला पाहिजे असा सरकारी दृष्टीकोन एका सरकारी सभासदानें मांडला. शेतीप्रधान व उद्योगप्रधान देश हें वर्गीकरणच चुकीचें आहे. अमेरिका हिंदुस्थानच्या ८ पट गहू पिकविते. तेथील लोकसंख्या या देशाच्या लोकसंख्येच्या १/३ आहे. तथापि तो देश कोणी कृषिप्रधान म्हणत नाही. प्रत्येक देशांत दोन्ही तऱ्हेचें उत्पादन पाहिजे. त्याच्या गरजा लक्षांत घेऊन दोन्हीत तोल ठेवून व्यवहार झाला पाहिजे ही विचारसरणीही मांडण्यांत आली. संरक्षणानें बंदे उभारले गेले, ते यशस्वी झाले कीं अंतर्गत जकात बसवून कमी झालेलें सरकारी उत्पन्न भरून काढतां येतें. मात्र ही जकात प्रमाणानें बसविली पाहिजे. पदार्थांच्या किंमती वाढणार नाहीत अशी काळजी घेतली पाहिजे. जेवढें गिन्हाईक जास्त तेवढें उत्पन्न जास्त हें विसरता कामा नये असेंही एकानें सांगितलें. व्यापारमंत्री व रेल्वेमंत्री यांनींही चर्चेत भाग घेतला. झाफरुल्ला म्हणालें, “ संरक्षण केव्हां द्यावें याबाबत ‘फिसकल कमिशन’नें कांहीं अटी ठरविल्या आहेत. भरपूर कच्चा माल, भरपूर मागणी अगर भरपूर मजूर-पुरवठा असला पाहिजे. संरक्षण न दिल्यास फार काल पर्यंत सदरहू धंदा उभा राहाणार नाही अशी परिस्थिति असली पाहिजे. संरक्षण दिल्यापासून ठराविक कालांत सदरहू धंदा आपल्या पायावर उभे राहाण्याच्या परिस्थितींत आला पाहिजे. त्याला कायम संरक्षणाची जरूरी नसली पाहिजे. या धोरणाला अनुसरून लोखंड, पोलाद, साखर, कागद, कापड, कच्चे रेशीम वगैरे अनेक धंद्यांना सरकारनें संरक्षण दिलें आहे. शिवाय सर्वत्र उत्पन्नासाठीं जकात

आहेच, त्यामुळेही अनेक इतर घद्यांना संरक्षण मिळतेंच. अर्थात् उत्पन्नस्वरूपां जकातीची निश्चिती नसतेंच व पुरेसे संरक्षणही मिळत नाही हें खरें, तथापि कांहीं तरी संरक्षण मिळतेंच. सरकार सर्वोनाच कांहीं खूष करूं शकत नाही. नवीन प्रांतिक सरकारें व मध्यवर्ति सरकार यांनी याच मार्गानें गेल्यास लबकरच प्रगति होईल.” या भाषणानें सभागृहाचें समाधान झालें नाही व कपात मंजूर झाली.

याही वर्षी पुनः सैन्यांतील हिंदीकरणाचा प्रश्न स्वतंत्र पक्षानें कपात सुचवून चर्चेस आणला सात हजार गोरे अधिकारी जाऊन त्याजागी हिंदी अधिकारी हल्लींच्या घोरणानें संपूर्णवर्षे येण्यास १०० वर्षे लागतील अशी तक्रार मुर्तजासाहेब यांनी कपात सूचना मांडतांना केली. याही वेळेस मी भाषण केलें. ब्रिटिश भाग मोठ्या प्रमाणांत ठेवूनसुद्धा सरहद्दीवरील संरक्षण योग्यप्रकारें होत नाही. अनेक इंग्रज अधिकाऱ्यांचेंच म्हणणें देऊन सरहद्दीवरील मोहिमा अयशस्वी झाल्या व कायम शांततेच्या दृष्टीनेंही त्या कार्यक्षम ठरल्या नाहीत हें दाखवून दिलें. नंतर असलेलें सैन्य एकंदर दृष्टीनें जास्त आहे. हिंदीकरण म्हणजे नुसते हिंदी अधिकारी आणावयाचे हें नव्हे तर एकही गोरा सैनिक अगर अधिकारी राहातां कामा नये आणि हिंदी अधिकाऱ्यांचा पगार येथील परिस्थितीप्रमाणें असला पाहिजे. हें माझें म्हणणें ऐकतांच कित्येक नाखूष झाले. “या घोरणानें दरसाल निदान रु. २५ कोटी वाचतील. तेजस्वी, हुशार आणि सशक्त असे शेंकडो तरुण अधिकारी होण्यास लायक आहेत व तसा सरकारी अभिप्रायही आहे. लष्करी व विनलष्करी वर्ग हा भेद खोटा आहे. युद्धतंत्र पार बदललें आहे. शरिराच्या आकारापेक्षा अकलेवर सैनिकाची कार्यक्षमता अवलंबून आहे (Brains not bulk), ” असें म्हणतांच कॅप्टन लालचंद म्हणाले, “अकल कांहीं तुमच्याच बाट्याला आली नाही.” ताबडतोब मी म्हणालो “जाडजूड शरिरें कांहीं तुमचा मक्ता आहे असें मी म्हणत नाही. आमच्या बाजूसही लाला शामलाल आहेत.” (प्रचंड हास्य) नंतर सोम्विष्ट सरकारनें संबंध लष्कराची पुनर्घटना करून समाजांतील सर्व वर्गांना लष्करांत आणलें याची माहिती दिली व हें धोरण स्वीकारून हा कृत्रिम भेद नाहीता करत, येईल, लष्कर खरें राष्ट्रीय होईल, कमी खर्चाचें व पूर्वीपेक्षाही जास्त कार्यक्षम होईल.” माझ्या भाषणानंतर मि. ग्रिफीथ यांनी लायक माणसें मिळत नाहीत म्हणून तक्रार केली व एकंदर भाषणानें वातावरण कडवट केलें. गियासुद्दीन यांनी उत्कृष्ट भाषण करून हिंदीकरणाला लॉर्ड रॉबर्ट्स यांनी कसा विरोध केला हें सांगितलें.

हिंदी मनुष्य कितीही हुशार व शूर असला तरी तो ब्रिटीशांच्या बरोबर येऊं शकत नाही व ब्रिटिश अधिकारी व सैनिक त्याला तसें मानणार नाहीत म्हणून हिंदीकरण नको असें लॉर्ड रॉबर्ट्स यांचे मत त्यांनीं वाचून दाखविलें. लष्करी अधिकारी पण हिंदीकरणाचे विरोधी होते व हिंदी अधिकाऱ्यानें गोऱ्या सैनिकांवर हुकमत चालवावी या विरुद्ध सर्व ब्रिटिश अधिकारी होते. (A deep-seated racial repugnance to any step which brings nearer the day when Englishman in the Army may have to take orders from Indians.) व तसा त्यांचा अभिप्राय लॉर्ड किचनेर यांनीं नमूद केलेला गियासुद्दीन ह्यांनीं वाचून दाखविला. “ आजही कांही सुधारणा करा म्हणतांच Kings Regulations च्या विरुद्ध कांही करतां येत नाहीं असें सांगण्यांत येतें. ‘ लष्करी खात्याचे विटणिस महाशय तुम्ही या सर्व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना सांगा कीं, हिंदी सैनिकांवर जो अधिकार तुम्ही चालविता तो असह्य व न पाहवणारा (abhorrent and repugnant) आहे. हा सर्व देशाच्या मानाचा प्रश्न आहे. हा अपमान यापुढें सहन होणार नाही. ” चर्चेत इतर अनेकांनीं भाग घेतला पण त्यांत नवीन मुद्दे नव्हते. टॉटनहॅम यांनीं उत्तर देताना सांगितलें कीं, “ गेल्या १८ वर्षांत गोरे सैन्य २०००० कमी केलें आहे. नवीन घटनेप्रमाणें सेनापती हे हिंदुस्थान सरकारांत रहात नाहींत. त्यांची जागा स्वतंत्र व सर्वसंरक्षणाची जबाबदारी यांची राहाणारच आहे. या सभागृहाला घटना बदलण्याचा अधिकार नाही. गव्हर्नर जनरल आपल्या मंत्र्याचा सल्ला घेईल, तो घ्यावा असें सूचनापत्रांतही म्हटलें आहे. ” नवीन युगाची ही कल्पना दिल्यानंतर मतनोंदणीचा परिणाम काय होणार हें जाणून सरकारनें ती मागितलीसुद्धां नाहीं. कपात सूचना मंजूर झाली.

सरकारनें कामगार वर्गाच्या विम्यासंबंधी एक पद्धतशीर योजना करून ती अंमलांत आणावी अशी श्री. जोशी यांची इच्छा होती. कपात सूचना ठेवून त्यांनीं हा प्रश्न चर्चेला मांडला. बेकारी, वार्धक्य, अपघात, आजार वगैरे बाबतींत अनेक खाजगी पद्धतीनें विमे उतरले जातात. कांहीं ठिकाणीं सरकार पण भाग घेतें. सर्वत्र सरकारनें हें काम आपल्या हातीं घ्यावें म्हणजे कमी खर्च येऊन कामगारांना भरपूर आधार मिळेल असें जोशी यांचें म्हणणें. गिरी यांनीं काँग्रेस पक्षातर्फें पाठिंबा दिला व मिळणारी मदत धर्म अगर दान म्हणून व मिळतां हक्क म्हणून सरकारनें दिली पाहिजे अगर देवबिली पाहिजे अशी विचार-

सरणी मांडली. सरकारतर्फे उत्तर देतांना सर फ्रँक नॉईस म्हणाले “हा प्रश्न नवीन घटनेप्रमाणे प्रांतांचा आहे, त्यांनी तो आतां सोडवावा.” नवीन घटनेचा अंमल याप्रमाणे मध्यवर्ति सरकारने सुरू केला !! तथापि खुद्द मध्यवर्ति सरकारच्या अधिकारांतील बाब म्हणजे परदेशी असलेल्या हिंदी लोकांचे हितसंरक्षण. ही कपातसूचना देऊन ती काँग्रेस पक्षाने चर्चेला मांडली. मोहनलाल सक्सेना यांनी निरनिराळ्या ब्रिटिश वसाहतींत हिंदी लोकांवर कसकसा अन्याय होतो याचा पाढा वाचला. निव्वळ प्रवासासाठी गेलेल्या लोकांना सुद्धा अपमान सहन करावा लागतो व तो सुद्धा केवळ हिंदी म्हणून व हे सर्व कायद्याच्या नांवाखाली होते. हिंदी लोकांची बाजू घेण्याबद्दल दक्षिण आफ्रिकेतील मंत्री मि. हॉमफ्रेयर यांना मंत्रीमंडळांतून बाहेर पडावे लागले. सरकारी प्रचारक हिंदी लोकांचा द्वेष करावा म्हणून तेथील स्थानिक राहिवार्तांना सांगतांना आढळून आल्याचेही वृत्त सक्सेना यांनी निवेदन केले. सार्वजनिक उद्यानांतून गोऱ्याकरितां बाके निराळी, तीं हिंदी लोकांना वाप-ण्यास मनाई आहे अशी माहिती दिली. रेल्वेखात्याची चौकशी करण्याकरितां मात्र येथील सरकारने दक्षिण आफ्रिकेतील गोरा गृहस्थ नेमला. रेल्वेखाते हिंदी मंत्र्याकडे, परदेशस्थ हिंदी हे खातेही हिंदी चिटणिस यांच्या देखरेखीखाली !! घोरणांत मतभेद नाही. गांधी, सरकार, मुसलमान सर्वांचे एकमत पण कांहीं होत नाही. ब्रिटिश अमलाखालील वसाहतींत ही स्थिति आहे तर स्वतंत्र परकी देशांत काय असेल हे विचार करण्याचे कारणच नाही. दक्षिण आफ्रिकेच्या पार्लमेंटमध्ये, एकांनी हिंदी लोकांनी गोरे नोकर नेमू नयेत व दुसऱ्यांनी हिंदी पुरुषांनी हिंदी व्यतिरिक्त स्त्रियांशी लग्न केले असल्यास ते बेकायदेशीर मानावे अशी दोन विले आली असून हिंदी लोकांवर तीव्र अन्याय होणार आहे याची जाणीवसुद्धा येथील सरकारला नाही. काय ही उपेक्षा !! सरकार म्हणते, वाट पहा, धीर धरा. प्रयत्न चालू आहेत. तुमचा दबा साप चाबलेला मनुष्य मेल्यानंतर येणार का ? मोहनलाल संतापाने प्रश्न विचारून बसले. हुबेनभाई लालजी यांनी अनेक वसा-हतींत पूर्वी असलेले सैन्य हिंदी खर्चाने होते असे सांगितले व पुढे म्हणाले, “जेव्हा जेव्हा मी इटालियन अगर जर्मनांच्या मालकीच्या वसाहतींत जाई तेव्हा ते म्हणत, तुम्ही आम्ही ब्रिटिश वसाहतींत एका रस्त्यावरून सुद्धा जाऊ शकत नाही, तुमचे सरकार हा अन्याय कसा सहन करते ? कोट्यावधी रुपये तुम्ही सरकारला देता, सरकारने तुमच्याबद्दल कांहीतरी निष्ठा दाखविली पाहिजे. आम्हांला

सांगण्यांत येतं कीं हिंदुस्थान मोठा देश आहे, त्याबाहेर कशाला जाता ? ठीक आहे, आम्ही बाहेरचे आंत येतो पण येथील सर्व परदेशी लोकांनी बाहेर जावें, आमची होणारी लूट थांबवावी. तुम्ही राहाणारच व आमचे लोक परत घाडणार हा अन्याय आहे, अनीति आहे. हा काय साम्राज्यांत राहाण्याचा फायदा ? ” “बाहेर निघा की ! सोडा मोह ” एकानें सल्ला दिला. “ त्याचाच विचार करण्याची वेळ आली आहे ” हुसेनभाई उत्तरले. मि. जेम्सनें सहानुभूति दाखविण्याचा देखावा करून न्हटलें, “ आपण सारखा प्रयत्न केला पाहिजे, भांडलें पाहिजे, धीर धरला पाहिजे. आपल्याला खास चांगला भविष्यकाळ आहे असा विश्वास धरला पाहिजे. ब्रिटिश साम्राज्याचा अभिमान व प्रतिष्ठा राखण्याचा हा प्रश्न आहे. या कामीं युरोपियन गट शक्य ती सहानुभूति दाखवील. ”

सरकारतर्फें बाजपेयी यांनीं सांगितलें, “या सरकारचें धोरण हिंदी लोकांना सर्वत्र समतेची बागणूक मिळावी हें आहे. हिंदुस्थान हें ब्रिटिश कॉमनवेल्थमध्ये समान दर्जाचें राष्ट्र आहे व त्यादृष्टीनें सर्व साम्राज्यांत समान नागरिकत्वाचे हक्क स्थायिक झालेल्या हिंदी माणसास असणें जरूर आहे असा ठराव सन १९२१ मध्ये साम्राज्य परिषदेंत करण्यांत आला आहे. १९२३ सालीं केनियामध्ये हिंदी लोकांना शेतजमिनी घेण्यास बंदी करण्यांत आली. या व्यतिरिक्त कायद्यानें अन्य कोठल्याहि बसाहतींत हिंदी लोकांविरुद्ध पंक्तिप्रपंच केला गेलेला नाही. १९२३ सालानंतर सन १९३५ मध्ये पुनः केनियांत हिंदी हक्क आणखी मर्यादित करण्याचे प्रयत्न झाले. पण ते आम्ही थांबविले. दक्षिण आफ्रिकेंत गांधीजींनीं तडजोड केल्यानंतर सन १९१३ चा कायदा पास करण्यांत आला व आशियांतील लोकांना बंदी करण्यांत आली व यामुळें परवानगीशिवाय कोणाहि हिंदी गृहस्थास तात्पुरतें मुद्दां तेथें जातां येत नाही. सन १९१३ पासून परिस्थिति कायम आहे. सन १९२४-२५ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेच्या पार्लमेंटनें दोन बिलें आणून गोऱ्या लोकांसाठीं खास जागा निवासासाठीं राखून ठेवण्याकरितां व काळ्यांना निराळें ठेवण्याकरितां योजना केली होती. त्यावेळीं हिंदुस्थान सरकारनें प्रयत्न केले व तीं बिलें परत घेण्यांत आली. १९३० सालीं ट्रान्सव्हॅलमध्ये हिंदी लोकांनीं जमिनी विकत घेऊं नयेत म्हणून एक बिल आलें होतें. त्यावेळीं सरकारनें खटपट केली. सरोजिनीबाई नायडू यांचें शिष्टमंडळ तेथें गेलें व तेंही बिल परत घेण्यांत आलें. आतां पुन्हां दोन बिलें आणण्यांत आली आहेत. तीं निवडक कमिटीकडे घाडण्यांत

आली आहेत, त्यांचे नक्की स्वरूप काय राहते हे पाहून नंतर सरकार काय करावयाचे ते ठरविणार आहे. मध्यंतरी आमचे म्हणणे मांडण्यासाठी तेथील एजंट जनरल सांगण्यांत आले आहे. आपल्या लोकांची प्रतिष्ठा व अभिमान राहिल यासाठी हिंदुस्थान सरकार शक्य ते प्रयत्न करील. झांजीबारच्या बाबतीत आम्हाला उशीरा माहिती मिळाली. आमचा प्रतिनिधि तेथे जाण्यापूर्वीच तेथील 'कौन्सिलने' लबंगाच्या व्यापाराबद्दल कायदा करून टाकला. मि. मेनन यांना घाडण्यांत आले. त्यांनी रिपोर्ट केला. नंतर मि. बाइंडर यांना या कायद्याचा परिणाम काय होतो हे पाहण्यास घाडले. नंतर बोझमन गेले व त्यांनी हिंदीहितासंबंधी दक्षता घेतली. बाइंडर कमिटीचा रिपोर्टही आला. लबंगाच्या व्यापाराबाबत व कर्जकायद्याबाबत आम्ही सारखे प्रयत्न करित आहोत. जमिनीवर हिंदी लोकांनी कर्ज दिले आहे व नवीन कायद्याप्रमाणे कर्जापायी जमिनी विकल्या जाणार नाहीत. हिंदी व्यापाऱ्यांना नुकसान पोहोचणार हे उघड आहे. तथापि आम्ही शक्य ते करित आहोत या स्थितीत सभागृहाने निर्दाव्यंजक कपात पास न करतां आम्हांस पाठिंबाच द्यावा.”

नंतर मुलाभाई बोलले, “ साम्राज्य सरकारचे स्वयंशासित वसाहतीपुढे कांहीही चालणार नाही. किन्स म्हणतात त्याचप्रमाणे या स्वायत्तवसाहति उभयतांच्या संमतीने बाहेर पडल्या आहेत. (British Empire is by common consent disintegrating except the Colonies and India.) तथापि जर एखाद्या इंग्रजाला वसाहतीत हिंदी लोकांप्रमाणे वागविण्यांत आले तर ब्रिटिश सरकार आकाशपाताळ एक करील. येथील सरकार आम्हास जबाबदार नाही पण समर्थही नाही. आम्हास जबाबदार नाही म्हणून आमच्याशी माजोरीपणा पण ब्रिटिशांपुढे अगदी मेदरट वृत्ति या सरकारने ठेवावी ही अगदी नामुष्कीची गोष्ट आहे. परदेशस्थ हिंदी लोकांसाठी जे कोणी चांगले केले ते गांधीजींनी हे जगजाहीर आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी काँग्रेसने नवीन बिलांचा तीव्र निषेध केला आहे. गोऱ्या बायका करणे हिंदी लोकांना अशक्य केले जाणार आहे व कारण काय तर म्हणे मिश्रप्रजा नसावी. हा हिंदी लोकांचा अपमान आहे. आज दक्षिण आफ्रिकेत १० लाख मिश्रप्रजा आहे व हा सर्व प्रताप गोऱ्या लोकांचा आहे !! विले निबडक कमिटीकडे गेली आहेत पण त्यांतील दोन सभासदां- शिवाय सर्वांना ही हवी आहेत. यांबघ्याने काय होणार आहे ? विलंब करून कालहरण करावयाचे हा सरकारचा हेतू आहे. सामर्थ्य असेल ते दाखविले पाहिजे.

सर्व दक्षिण आफ्रिकेतील गोऱ्यांना येथे बंदी केली पाहिजे. सन १९२४ मध्ये एक कायदा या सरकारने पास केला आहे, त्याप्रमाणे ही बंदी करता येईल. ज्या बसाहतीत हिंदी लोकांना योग्य इक्क नाहीत, त्या बसाहतीतील गोऱ्या नागरिकांना येथे बंदी करण्याची सोय या कायद्यांत आहे. सरकारने नियम करून हे बाबडतीब करावे. ब्रिटिश पार्लमेंट हिंदुस्थानाला नीट वागवत नाही, ठीक आहे. आम्ही आमच्या देशबांधवांसाठी वाटेल ते करू व समता मिळवू. सरकारने आपला विवेक आणि आपले नामर्दाचे शहाणपण स्वतःजवळ ठेवावे. (“You may keep your ways of prudence and wisdom of cowards to yourselves.”) इतके ज़ोराने व इतके टाकून भुलाभाई कधीच बोलले नाहीत. सर जगदीश कुंवर हे मुद्दाम चर्चेच्या वेळी हजर होते. त्यांनी नंतर ५।१० मिनिटे भाषण केले व सहानुभूतीने सरकाराकडे पहावे म्हणून याचना केली. सर्वपक्षांनी मान्यता दिल्या. मुले कपातसूचना पास झाली व एका महत्त्वाच्या प्रश्नाबद्दल सभागृहाचे मत जाहीर झाले.

दरसालप्रमाणे राज्यकारभारावर व सर्वसाधारण सरकारी घोरणावर टीका करून निषेध करण्याच्या दृष्टीने काँग्रेस पक्षाने कपातसूचना मांडली व ती मांडण्याचे काम पक्षाचे नेते भुलाभाई यांनी केले. निरनिराळ्या खात्यांबाबत कपातसूचना सुचवून चर्चा झालीच होती पण कार्यकारी मंडळाच्या मागणीस कपात सुचवून, राज्यकारभाराबिद्द निंदाव्यंजक ठराव पास करण्याची ही प्रथा काँग्रेस पक्षाने पाडली होती. आपल्या भाषणांत भुलाभाईंनी सर्व राज्यकारभाराचे सिंहावलोकन केले व सर्वत्र अपयश व निराशा दिसून येते असा अभिप्राय दिला. व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घाले घातले, सरहद्दीत स्वतंत्र जमातींवर हल्ले केले, रेल्वे-कारभार कार्यक्षम करू शकले नाहीत, परदेशस्थ हिंदी लोकांचे हितसंबंध राखले नाहीत, देशातील संपत्तीत भर घातली नाही, व्यापाराला उत्तेजन दिले नाही. यक्षाची व मानाची देशाच्या कल्याणाची कोणतीही गोष्ट विद्यमान सरकारने केली नाही. फक्त देशामध्ये पहारा (Policing of this country) केला. एवढेच आधुनिक सरकारचे काम नाही. सर्व दृष्टीने सरकार अपयशी झाले आहे असा स्पष्ट निकाल त्यांनी दिला. अनेक सभासदांनी चर्चेत भाग घेतला व आपापल्या दृष्टीने कारभारावर टीका केली. रेल्वेमंत्री झाफरुल्ला यांनी सरकार अगदीच बेमुर्वत नाही असे सांगितले. निरनिराळ्या खात्यांत सरकारने

लोकमताचें किती प्रमाणांत ऐकलें याचा तपशील दिला. “ विरोधी पक्षानें टीकाच करावयाची असते हें खरें, तसें न केलें तर सनदशीर सरकार चांगल्या रितीनें चालणार नाहीं. पण टीका अतिव्याप्तीच्या स्वरूपाची नसावी. विद्यमान घटनेंत विरोधी पक्षाची भूमिका विचित्र आहे हें मी मान्य करतो, तथापि सरकारचीही भूमिका तशीच विचित्र व विलक्षण आहे हेंही लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या परिस्थितींत विरोधी पक्ष सरकारचा पराभव करून अधिकारारूढ होऊं शकत नाहीं. तथापि हें जाणूनच त्यांच्या टोकेला जास्त मान द्यावयास पाहिजे व सरकार देत आहे. सरकार जर कोठें मान देऊं शकत नसेल तर अन्य व अपरिहार्य कारणांमुळेच देऊं शकत नाहीं हें होय.” नरम बातावरणांत या प्रकारें त्यांनीं माषणाचा शेवट केला. अगे यांनीं सरकारची वृत्ति बेगुमानपणाची व विरोधीपक्षाला कस्पटासमान लेखण्याची आहे अशी तक्रार केली. नंतर त्यांनीं फडणिसी खात्यावर टीका करून म्हटलें, “ या अव्यवस्थेमुळे प्रांतिक स्वायत्त सरकारांचें काम विकट करून ठेवलें आहे. ज्या प्रमाणांत ही नवीन स्वायत्त सरकारें अपेक्षी ठरतील, त्या प्रमाणांत, पूर्वीच्या सरकारचो अव्यवस्था कारणीभूत होती असेंच मानलें पाहिजे. ही घाण काढण्यास ५।२५ वर्षे लागतील. काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणतात त्याप्रमाणें काँग्रेसचा खराटा या घाणीवर लवकरच फिरेल व ती दूर करील. कायदेमंडळांत व खुद्द सरकारांत सांचलेली घाणसुद्धा त्यांना काढावी लागेल. ती निघत असतांना कोणाकोणाला खराट्याचा रड्डा बसेल हें मला सांगतां येणार नाहीं.” सूचक भविष्य वर्तवून त्यांनीं कपातसूचनेला पाठिंबा दिला. सर फ्रँक नॉईस यांनीं विरोध करतांना सांगितलें, “ आम्हीं निव्वळ अंमलदार आहोंत, राजकारणी नाहीं, त्यामुळे आमची बाजू आम्हांला चांगली खुलवून मांडतां येत नाहीं. विरोधी पक्षांतील लोकांनीं चांगली बाजू बाईट आहे असें दाखवून दिलें आहे. (The better cause appears the worse.) ही विद्या मला अवगत नाहीं. आमची तुतारी फुंकणारे येथें कोणीही नाहींत!!” एकडी प्रस्तावना करून पोस्ट, तार, विमान, शिक्षण बगैरे खात्यांतून सरकारनें काय केलें याचें वर्णन केलें व तें ऐकून तुतारी बाजविण्याची कला त्यांच्याजवळ आहे अशी सभागृहाची खात्री झाली. सर काबडजी यांनीं सन १९१९ च्या कायद्यांत जरी जबाबदारीचें तत्त्व नसलें तरी व्यापकपणें घटनेचा अर्थ सरकारनें लाबावयास पाहिजे होता अशी तक्रार केली. हळुहळूं घटनेंत न कळता कांहीं प्रगति झाली

आहे, शब्दशः घटना कायदा घेऊन चालणार नाही. ज्या वृत्तीने सन १९१९ चा घटनाकायदा मानला पाहिजे होता, त्याप्रमाणे होत नाही म्हणून सरकार व जनता यांत तेढ उत्पन्न होत आहे याबद्दल त्यांनी खेद व्यक्त केला. पंतजींनी सांगितले की, “कार्यकारी मंडळांतील हिंदी सभासदांनी स्वाभिमान दाखवावयास पाहिजे. नुसतें कायद्याकडे बोट दाखवून असमर्थता दाखविणें त्यांना न शोभणारें आहे. जर हिंदुस्थानमंत्री हिंदी हितास विरोध करित असेल तर त्यांनी बाहेर पडावयास पाहिजे. स्वाभिमानानें त्यांना तेथें राहातां येत नाही. कोणीही हिंदी इसम कार्यकारी मंडळांत नसला म्हणजे देशावरील जुलूम, जगाच्या नजरेस अधिक स्पष्टपणें येईल. या अनीतिमान राज्यकारभाराला एक दोन हिंदी इसम जोडून त्याला नीतीचा उजाळा देण्याचा हा डाव सर्वांनी ओळखला पाहिजे. त्यांनी असहकार केला कीं हें यंत्र कोलमडेल. सन १९१९ ते आजतागायत अन्य देशांत—इंग्लंडांत—सर्वत्र प्रगति झाली, सोव्हिएट रशियांत तर कमालीची प्रगति झाली आहे. येथें शिक्षणांत नाममात्र वाढ, उत्पादनांतही बेताचीच वाढ, दडपशाहींत मात्र अफाट वाढ आहे. निबडणुकीच्या बेळीं कसें वागलात? आतां म्हणतां, प्रांतांत कामगिरी करून दाखवा. पण अशी परिस्थिति तुम्ही निर्माण करून ठेविली आहे कीं कोणाला कांहींच करतां यावयाचें नाही व हें अगदीं खबरदारीनें करण्यांत आलें आहे. गव्हर्नरच्या खास अधिकारांची तलवार लटकत ठेवून प्रांतांत काय वाढ होणार? तुम्ही गेल्या १५० वर्षांत इतकीं दुष्कृत्यें—हा सुद्धां सौम्य शब्द—केलीं आहेत कीं तीं जर एखाद्या निःपक्षपाती न्यायाधिशासमोर मांडलीं तर तुम्हांस तो देहान्त शासन करील. या देशांत सर्वांचे गळे दाबण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न तुम्ही केला आहे, सर्व प्रांतांची तीच स्थिति केली आहे. याला उपाय म्हणजे ही सगळी राज्यपद्धति गळा दाबून निकाली लावली पाहिजे. तोंपर्यंत दर मिनिटाला तुमचा निषेध योग्य आहे व ही राज्यपद्धति आम्ही चालून देतो म्हणून आमचाही निषेध त्यांत आहे.”

(The censure will be there for you, although this censure has to be borne also by us every minute of our life for tolerating this system.)

बुद्धी, भावना, संताप, संयम, टीका, आत्मनिरिक्षण वगैरे अनेक लक्षणांनीं सजलेले हें भाषण संसत्ताच ताडकन फडाणिस उठले व बोलूं लागले, “विद्यमान घटना निष्फळ आहे, विचित्र आहे, हें सत्य आहे. जबाबदार राज्यपद्धतींत फडाणिसाला पाठिंबा देणारा पक्ष तयार असतो. येथें माझ्यामागे पक्ष नाही. शांत बसलेले व

आम्ही नेमलेल्या सभासदांचामुखां पाठिंबा मिळेल की नाही याची खात्री नसते. विरोधी पक्षाला अधिकार ग्रहणाची व्यवस्था नाही. पण त्याचबरोबर लोकमताचा पाठिंबा व तदंगभूत संघटना आमचें धोरण अमलांत आणण्यास आमच्या हातीं नाही. इल्लींची घटना बाईट पण नवीन कां टाकतां ? नवीन घटनेनें राज्यकारभाराचा बोजा व जबाबदारी लोकप्रतिनिधीवर बसणार आहे. इल्लींच्या घटनेनें तुम्हांस पाहिजे तें आम्ही करूं शकत नाही व आम्हांस तुम्ही घालवूं शकत नाही. नवीन घटना स्वीकारल्यास तुम्ही निदान आम्हाला तरी घालवाल. आम्हांवर निंदाव्यंजक ठराव आणण्यांत काय अर्थ आहे ? बेफाम विरोध व बेमुर्वत सरकार (Irresponsible Opposition and Irremovable Government.) हा पेंचप्रसंग सुटण्याची वेळ निवडणुकीच्या निकालानें आली आहे. बेजबाबदार विरोधी पक्ष व विनवदल सरकार हा तेढा अधिकार ग्रहणानेंच सुटणार. अधिकारग्रहण केल्याबरोबर एक महान ओझें बाहण्याचें कार्य तुमच्यावर पडणार आहे. लोकांवर राज्य करण्याची जबाबदारी व त्याहीपेक्षा स्वतः संयम दाखविण्याची जबाबदारीही लहान-सहान गोष्ट नाही. हें एक ओझें आहे व आधुनिक इतिहासकार त्याला अंत नसलेलें धाडस (Endless adventure) म्हणतात. अधिकारग्रहणानंतर विरोधी-पक्षाला सर्व प्रश्न सोपे व सहज सुटणारे आहेत असें वाटणार नाही. तसे सोपे उपाय व इलाज असते तर यापूर्वी कुणाला तरी सुचले असतेच. अधिकारावर बिराजमान असतांना स्तुतीची अगर बक्षिसाची आशा त्यांनीं धरूं नये. कटकटी व कृतघ्नता हेंच त्यांचें नशीब आहे. सारखे नवे नवे व न सुटणारे प्रश्न उपस्थित होतील व शेवटीं विशाल आकांक्षा असतांना पदरीं पडलेली सिद्धी म्हणजे अगदींच अल्प हा अनुभव त्यांना येईल. अधिकारग्रहण न केल्यास जें काय इतर करीत होते तें बाईट व अप्रामाणिकपणें करीत होते हो टीका केली जात होती, तशी करण्याचा त्यांना अधिकार राहाणार नाही. मागे अव्यवस्था होती असें म्हणून कांहीं होणार नाही अशी आगाऊच सूचना पंतांनी केली आहे ! हें चालणार नाही. काय करावयाचें हें ठरविण्याचा क्षण आला आहे ! ” “ होय आला आहे ” भुलाभाई म्हणाले. “ माझ्या अनेक देशबांधवांनीं या देशाची सेवा केली आहे. तथापि त्यांना स्वार्थी व अप्रामाणिक म्हणण्यांत येतें. येथें तर तो दररोजचाच कार्यक्रम आहे. मी व माझे देशबांधव, विरोधीपक्ष योग्य निर्णय घेईल अशी आशा करतो व तसा घेतल्यानंतर आम्ही केलेले प्रयत्न व केलेल्या चुका

यांकडे ते अधिक सहानुभूतीने पाहतालि व शेवटीं आम्हां परक्यांना जास्त करतां आलें नाहीं म्हणून जशी निराशा वाटते व भ्रमनिरास होतो, अगदीं तीच स्थिति या पक्षाची होईल.” तीन वर्षांत अगदीं प्रथम उत्तम भाषण न करतां, नरमाईने केलेलें हें भाषण ऐकून अनेक समासद चकित झाले. तथापि कपात-सूचना ६८ विरुद्ध ४८ मतांनीं पास झाली व एक चांगली गोष्ट केल्याच्या समाधानांत आम्हीं त्या दिवशीं घरीं गेलों.

सरकारच्या दडपशाहीचा अंमल कायम स्वरूपाचा असल्यामुळे दरसाल दडशाहीच्या घोरणाचा निषेध करण्याकरितां कपात सुचविली जाई. यावर्षीं सदरहू सूचना काँग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्षानें सुचविली. अखिल दत्त यांनीं परिस्थिति बदलली असतांनां सुद्धां सन १९३६ अखेर एकट्या बंगालमध्ये १२३१ स्थानबद्ध कैदी असल्याचें सांगितलें. “ याशिवाय ग्रामबद्ध अनेक होते, अनेकांच्यावर जुलमी निर्बंध लादण्यांत आले होते. दररोज कोणीतरी स्थानबद्ध होत आहे व कोणाला तरी प्रांत सोडून जाण्याचा हुकूम होत आहे. या स्थानबद्धांची चौकशी व्हावी अगर त्यांना सोडून द्यावें असें अनेक वेळां विनवण्यांत आलें. पण सरकार कांहींही करीत नाहीं. अद्याप कांहीं काँग्रेस कमिट्या बंगालमध्ये बेकायदेशीर आहेत. त्यांच्याबरील बंदी दूर केली गेली नाहीं. २६ जानेवारीला पूर्वीचीच स्वातंत्र्याची प्रतिज्ञा असतांना तिला बंदी करण्यांत आली. राजद्रोह, राजद्रोह म्हणून घोषटावयाचें. निवडणुकींच्या ऐन रंगांत अनेक काँग्रेस उमेदवारांच्या घरांच्या झडत्या झाल्या. सालोसाल दडप-शाही वाढतच आहे ” असें सांगून आपलें भाषण संपविलें. सरकारतर्फें एस्. एन्. रॉय यांनीं प्रथम भाषण केलें. ते म्हणाले, “ १९०८ सालीं या चळवळीला सुरवात झाली व सन १९३४ पर्यंत ती चालूच होती. त्या सालीं बंगालचे गव्हर्नर अंडरसन यांच्या खुनाचा प्रयत्न झाला. त्यामुळे लोकमत या दहशतवादी लोकांच्या विरुद्ध जाऊं लागलें. हा एक त्यांतून फायदा झाला. स्थानबद्धांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली जाते. ठराविक मुदतीनंतर त्यांच्या प्रकरणांचा फेरविचार केला जातो. तरुण स्थानबद्धांच्या पालकांना विचारांत घेऊन सुटकाही करण्यांत येते. एकदम सर्वांना सोडणें घोष्याचें आहे. बंगालमध्ये तरी ‘दडपशाहीचा कायदा’ बहुमतानें पास झाला आहे. शक्य तेवढें सहानुभूतीनें सरकार वागत आहे. अमरेंद्र चतर्जींनीं, “ दमननीतीमुळेच काँग्रेसला निवडणुकींत जय मिळाला. आयर्लंड, इजिप्त सर्वत्र या नीतीमुळे सरकारचा पराभव होऊन स्वातंत्र्यवादी लोकपक्ष पुढें आला ”

असे सांगून ते म्हणाले, “ केवळ समाजसत्तावादी मते असल्याबद्दल लोकांना स्थानबद्ध करण्यांत आले आहे. काही स्थानबद्ध गेली २१ वर्षे केवळ संशयाबद्दल तुरुंगांत आहेत !! त्यांची उघड चौकशी नाही. सरकारचा स्वतःच्या कोर्टावर विश्वास नाही. नातेवाईक शांत राहतील असे सरकारला कसे वाटते ? तेही भडकतात व दहशतवाद वाढतो. सरकारने ही नीति सोडली पाहिजे.” मी काँग्रेस पक्षाबरोबर भाषण करतांना सांगितले, “ अनेक संस्थांबरील बंदी उठली नाही. खुद्द पुण्यांत एका वर्षात ‘ काळ ’ ‘ सकाळ ’ व ‘ लोकशक्ति ’ यांच्याकडून जामीन मागण्यांत आला. स्वातंत्र्यदिनाच्या सभेस लोकांनी जाऊ नये म्हणून अधिकाऱ्यांनी गुप्त रितीने खटपट केली. अनेक लोकांना स्थानबद्ध करण्यांत आले. अनेकांवर भाषणबंदीचे हुकूम सोडले. निवडणुकीतून तर बहुतेक प्रांतांतून हस्तक्षेप करण्यांत आला. दडपशाही ही जीर्ण व जुनाट नीति झाली आहे हे सरकारने ओळखावयास पाहिजे. सरकार चितिते एक पण काँग्रेस दुसरेंच करून ते निकाली लावते. (Government proposes and Congress disposes.) देशातील कायद्याने आपला हवि पूर्णपणे घेतला आहे; न्यायालयाचा रथ, जगन्नाथाच्या रथाप्रमाणे चालून मार्गास लागला आहे. फांशी देणाऱ्यांचेही काम संपले पण एवढे झाले तरी तकलुपि सुधारणा सरकार थांबवू शकले नाही अगर काँग्रेसला चिरडू शकले नाही. दडपशाहीनेच क्रांती निर्माण होते हा ऐतिहासिक सिद्धांत आहे. (The law of the land has exacted its pound of flesh; the Judiciary has run its course like the Car of Jagannath. The hangman has done his work and yet, inspite of all these things, neither the shadowy reforms could be prevented nor the Congress crushed. Repression leads to revolution that is the historic law.) भाषणबंदी, सभाबंदी असतांना दडपशाही नाही म्हणणे यावर विश्वास निदान बिरोधीपक्ष तरी ठेवणार नाही.” घनःशाम गुप्त, कुलधर छालिया, मंगलसिंग यांनी आपापल्या प्रांतांतील दडपशाहीची उदाहरणे दिली. सरकारचे धोरण योग्य होते हे सांगण्याचा मान नेहमीप्रमाणे सरहालीम गझनवी यांनी घेतला. नेहमीप्रमाणे असंबद्ध भाषण केले. नेहमीप्रमाणे सभासद त्यांना सतावीत होते. ‘ हेंच भाषणस्वातंत्र्य जर काँग्रेस अधिकारावर आल्यावर मिळणार असेल, तर कठीणच काम आहे ’ असा प्रागाही त्यांनी केला. शौकतमीयांनी सरकारने नवीन धोरण स्वीकारावे असे सुचविले.

मुकामाईंनी दहशशाहीच्या घोरणाचें पृथःकरण करतांना सांगितलें दहशशाही शेवटीं करणान्यांवरच उलटतें. “तरुण, हुषार, तेजस्वी माणसें शेवटीं दहशतवादी होतात याला कारण सरकारचें राजकीय घोरण हेंच होय. आकाक्षांना वाव नाही. कर्तृत्वाला क्षेत्र नाही. वातावरण निराशाचें. या स्थितींत हेंच होणार. शिक्षा दिव्यानें सुधारणा न होतां उलट परिणाम होतो. तुरुंगांतसुद्धा जाणते अधिकारी हें ओळखतात व फार शिक्षा झालेल्या कैद्यास बॉर्डर करून त्यांच्या अंगच्या सद्गुणांस वाव देतात. फटक्यानें जें काम होत नाही तें या घोरणानें होतें. कैदी सुधारतात. बंगालघारल्या तेजस्वी, देशाभिमानी व बुद्धीमान प्रांतांत दहशशाही केल्याबद्दल गृहमंत्र्यांनी सभागृहाची माफी मागावयास पाहिजे आहे. तुम्ही या तरुणांना गुन्हेगार म्हणा, पण स्वतंत्र हिंदुस्थान त्यांना स्वातंत्र्याच्या सत्कार्यातील हुतात्मेच समजेल. देशप्रेम हा सद्गुण नाही कां ? देशप्रेमासाठीं मागील युद्धांत हजारों जर्मनांना कंठस्त्रान घालणाऱ्या इंग्लिश युवकांना व्हिक्टोरिया क्रॉस बहाल केलेत ना ? मोठ्या प्रमाणावर घातपात झाले म्हणजे ते चांगले व देशभक्तीचें द्योतक असें आहे कां ? केवळ व्यक्तीनें केलें म्हणून त्याचा निषेध करावा काय ? ही तरुण माणसें मार्ग चुकलीं असलीं तरी त्यांचा हेतू बाईटच असें कसें मानणार ? स्वतंत्र देशांत याच तरुणांतून सैनिक भरती झाली असली. त्यांना देशप्रेमी म्हटलें तर त्याचा निषेध करतां येणार नाही म्हणून तुम्ही त्यांना अराजक म्हणता. त्यांना तुमचें राज्य नको. हिंदी लोकांचें राज्य पाहिजे आहे. लवकरच या देशाचा कारभार हिंदी लोकांच्या हातीं येणार म्हणून तुम्ही म्हणतां. मग याबेळीं तरी नीट बोला. या स्थान-वद्धाना कां अटकेंत ठेवतां ? कोणता गुन्हा ते करतील हें सुद्धा तुम्ही सांगूं शकत नाही. गुन्हाची व्याख्यासुद्धा करूं शकत नाही. कांहींतरी अगम्य गुन्हा सुटल्यावर ते करतील म्हणून त्यांना आज अटकेंत ठेवावयाचें हा खासा न्याय. २० वर्षे याप्रमाणें अटक, विनाचौकशी अटक !! एवढे अन्याय केल्यानंतर तुम्ही लोकांच्या हातीं राज्यकारभार देणार. नूतन सरकारचें प्रथम कृत्य म्हणजे या लोकांची मुक्तता करणें हेंच अखलें पाहिजे. जातां जातां तरी घोरण चुकलें एवढें मान्य करण्याचें मोठेंपण दाखवा.” सरकारतर्फें गृहमंत्री यांनीं सांगितलें, “मी दुष्ट नाही किंवा बंगालमधील दहशतवादी मोठे देशभक्त नाहीत. कायदा व सुव्यवस्था ही दोन्ही खातीं घुढील महिन्यापासून प्रांतिक होणार. लोकप्रक्षाच्या मंत्र्यांकडे जाणार; निवडणुकींत करकारनें हस्तक्षेप केला हें खरें नाही. उलट सर्व प्रांतांतून जी माहिती

मसकडे आली आहे त्यावरून सर्वत्र सरकारी नोकरांनी काँग्रेसलाच मते दिली असे समजते !! स्वातंत्र्यप्रतिज्ञा, जी सन १९३० साली होती, तीच घेण्यांत येईल म्हणून आम्ही बंदी ठेवली. स्थानबद्धांच्या बाबतीत सरकारचे घोरण ठरलेले आहे. परिस्थिति बदलली तर स्थानबद्ध लवकरच मुक्त होतील. कायदा मानला पाहिजे. तसे न झाले तर स्वातंत्र्य राहणार नाही.” गृहमंत्री यांनी कांहीही सांगितले तरी वातावरण इतके गरम झाले होते की प्रचंड बहुमताने कपात पास झाली. नंतर ‘कचल’ सुरू होऊन सर्व मागण्या मतास मांडण्यांत येऊन बजेटाची चर्चा संपली.

ता. १२ मार्चपासून चार दिवस फंडणिसी व्यवस्था (Finance) विलावर साधारण चर्चा झाली. डॉ. खरे यांनी सांगितले की, “ही चर्चा म्हणजे हिंदी लोकांना ‘कसलची रात्र’ वाटते तर गोव्या लोकांना ‘शादीची रात्र’ वाटते. एखाद्या शेतकऱ्याने कोंबळ्यांना सांगावे की आता नाताळ आला आहे. मी आजपर्यंत तुम्हांला पोसले, आता कठीण आहे. तुम्ही उकीरडा अगर अन्य ठिकाणी फुंकून पोट भरलेत, मी तुम्हास पूर्ण स्वातंत्र्य दिले. आता पाहुणे आले आहेत, मुले उपार्जी आहेत, तेव्हा तुम्हाला कापणे जरूर आहे. तथापि मी तुम्हांला कोणता मघाळा घालून जेवावे हे ठरविण्याचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क देतो. (हास्य) सरकारने ग्रामोद्वाराचे खूळ काढले. जनतेच्या पैशाचा ‘उद्धार’ होऊन सरकारी नोकरांच्या खाशांत तो गेला, एवढेच झाले !! नभोबाणीचा शेतकऱ्यांना काय उपयोग ? सर्वत्र दहपशाही चालूच आहे. पण या सरकाराचे दिवस भरले” त्यांच्यानंतर डॉ. डिस्पोझा यांनी तक्रार केली की, “सरकार व सावकार एक झाले आहेत, शेतकऱ्यांवरील कर्जाचा बोझ रु. २२०० कोटीपर्यंत गेला आहे. सर्वत्र असंतोष वाढत आहे. भावांत बदल होतात व त्यांचा परिणाम म्हणजे भ्रनको व ऋणको यांच्या परिस्थितीवर होतो, व त्यांतूनच सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. सरकारने बेळीच सावध झाले पाहिजे.” सरकार बेफिकिर व न जुमानणारे हे जाणूनच पंडित कृष्णकांत म्हणाले, “सरकार जरी आमचे म्हणजे बेडेपणाचे समजते तरी त्यांनी लक्षांत ठेविले पाहिजे की, ‘वात लेकीन कबी कर जाते है दीवाने भी। काम आ जाते है तुटे दुबे पैमाने भी।’ (बेडेसुद्धा प्रसंगी न्याय्य बोलतात, प्रसंगी तुटलेले मापसुद्धा उपयोगी पडते.) एकंदर आर्थिक घोरण नाशकारक आहे. इंग्लंड नुकसानीत आले तरी हरकत नाही पण हिंदुस्थानचे नुकसानच झाले पाहिजे. ‘हम तो दुबेंगे मगर यार को लेके दुबेंगे’ हेच

फडणिसाचें धोरण दिसतें. फडणिसी—व्यवस्था बिल म्हणजे विश्वासनिदर्शक बिल आहे. आमचा विश्वास नाही, तें आम्ही पास करणार नाही. आमच्या लोकांना दारिद्र्यांत ठेवून आमचे हे विश्वस्त चैन करीत आहेत. आमचें संरक्षण आम्ही करूं. सर्वत्र लष्करी शिक्षण सुरू करूं. आवश्यक तें नेतृत्व व परंपरा सुरू होईल. संधी व्यावसायिकांची नाही व मग लायकी नाही म्हणून हिणव्यावसायचें हें अयोग्य आहे. हा देश इंग्रजांच्या उपयोगी पडला. ‘हमने तो हमेशा तेरी खुश मुदी ही चाही। खुद बिगरे मगर काम तेरे सारे संभाले।’ आणि त्याचें फळ काय, ‘उसका ये सीला हम को मिला उफरी मुरबत। बरबाद कीया डालदिया जान के लाले॥’ साधे माणुसकीचे हक्कमुद्धां देशी नाहीत. परदेशी नाहीत. आमचें दुर्दैव, आमचें लांछन आमच्या मागें सर्वत्र येतें. ‘की सी दायर गे गम का समार नहीं बदला। जमीन बदली अस्मान नहीं बदला। बनाया आशिया जिस जहां बही सथ्यद जा पोंहचा॥ उन्ही तो उमर गुजरी जिनके चुनते बागबां मेरी॥’ जेथें जेथें गेलो व जें कांहीं उभारलें तेथें तेथें आकाश व सत्यद—आमचे राज्यकर्ते—थेवून पोहोचलेच. झांजीबार, दक्षिण आफ्रिका, केनिया, कोठेही हें दुर्दैव थांबलें नाहीं. सर्व राज्ययंत्र बदललें पाहिजे. आमच्या दृष्टीनें तुम्ही पहा. आमचा प्रत्येक शब्द यापुढें निश्चयाचा आहे. हें तुम्ही न समजलात तर ठीक नाहीं. ” शेट गोविंददास यांनीं काँग्रेसला मारून टाकण्याचे प्रयत्न कसे विफल झाले तें सांगितलें. “असितगिरीसमंस्यातकजळें सिंधुपात्रे । सुरतस्वरशाखा लेखनी पत्र मुर्वी । लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्व कालम् । तदपि तव गुणानामिश पारं न याति । ” हें जसें देवाबाबत आहे, तीच स्थिति, आमच्या दुःखांबाबत, तक्रारीबाबत आहे. कोण तिचें पुरेपुर वर्णन करूं शकेल. ” कॅप्टन लालचंद सरकारच्या मदतीस धावले. या वेळेस त्यांचा पवित्रा थोडा निराळा होता. ते म्हणाले, “काँग्रेस सर्वत्र गरीबांच्या बाजूस असल्यामुळे निवडणुकींत विजयी झाली. फक्त पंजाबमधील काँग्रेसवाले हे गरीबांच्या विरुद्ध आहेत सबब त्यांचा पराभव झाला व हें योग्य झालें. सरकारनें शिक्षण थोड्या लोकांना दिलें, त्यामुळे आम्ही गरीब शेतकरी हे अज्ञानीच राहिलों एकाला पंचपक्वान्न व दुसरा उपाशी हें सरकारचें धोरण ठीक नाहीं. मी लष्करी व बिनलष्करी असा फरक करतो म्हणून लोक रागावतात. या देशांत चातुर्वर्ण्य आहे. क्षत्रिय निराळे, ब्राह्मण निराळे. त्यांनीं फक्त पूजाच करावी. सर कावसजी रागावतात पण लोकशाही म्हणजे थोड्या भीमबांचा अधिकार नव्हे. बहुसंख्यांक लोकांचा अधिकार होय. मला आनंद

वाटतो की, काँग्रेस या लोकांच्या बाजूची आहे. प्रागतिक पक्षाचें सरकार ऐकत नाही म्हणून सर काबसजी रागावतात. सरकार जाणतें की हा पक्ष हतबल आहे. निवडणुकींत काँग्रेसचा जय झाला म्हणून सर काबसजींनीं कां तक्रार करावी? आजपर्यंत काँग्रेसनें कष्ट केले, त्याग केला, हाल सहन केले, व सर्व फायदा या भीमंत व्यापारी लोकांनीं स्वदेशीच्या नांवाखाली लाटला. आम्ही जाट आतां शहाणें झालों आहोंत, आमचा हिस्सा आम्हांस पाहिजे.” काँग्रेसला हें प्रशस्तिपत्र मिळालेलें पाहून आम्हांस बरें वाटलें. डॉ. खान जे सरहद्द प्रांतांत निवडून आले होते व पुढारीही झाले होते त्यांनीं सांगितलें, “कॅप्टन लालचंद हे जर लढाऊं असते तर सरकारी पक्षाचे राहतेच ना. निवडणुकींत सरकारनें काँग्रेसला शक्य तेवढा विरोध केला. सत्याग्रह तहकूब असतांयुद्धां मुद्दाम भाषणांतून उल्लेख करून विरोधी वातावरण निर्माण करण्याचा खुद्द गव्हर्नरनें प्रयत्न केला. भाषणांतून चुकीची विधाने केली. मला माझ्या निवडणुकीच्या वेळीं प्रांतांत जावयाची बंदी होती हें माहीत असून उलट सांगितलें. चालू निवडणुकींत डेराइस्माईलखानच्या डे. कमिशनरनें लोकांना बोलावून सांगितलें की, जर काँग्रेसला मतें दिव्हीं तर शिक्षा होईल. सरकारी अधिकार्यांनीं तेंच धोरण स्वीकारलें. पोलिसांनीं निरोधन करून मतदारांना येऊं दिलें नाहीं. सरकारी अधिकारी तक्रारी मानीतना. बऱ्हुत काँग्रेसचीं निशाणें, पताका, नेहरूंचे फोटो काढून घेतले. मंत्र्यांच्या तंत्रानें चालून लाग्याबांध्याचे अधिकारी निवडणुकीच्या कामासाठीं नेमून घेतले. पोलीस अधिकारी मदत करीतच होते; मतदान पत्रिका उमेदवारच भरून टाकीत होते व हें सर्व पोलिसांच्या साहाय्यानें होत होतें. कांहीं अधिकार्यांच्या लीला काय वर्णाव्यात.” सरकारतर्फें आक्षेप घेण्यांत आला की गैरहजर लोकांबद्दल बेअब्रुकारक विधानें होत आहेत. पंतजींनीं सांगितलें की, “सरकारी नोकरांच्या सार्वजनिक बर्तनावर टीका करणें अगदीं रास्त आहे.” अध्यक्षांनीं निर्णय दिला की नामोच्चार करून आक्षेपाई विधानें करूं नयेत. डॉ. खानसाहेब पुढें म्हणाले, ‘ऑनररी मॅजिस्ट्रेटस यांनीं राजिनामे दिले व निवडणुकीस उभे राहिले. ते पडले. आतां सरकारनें त्यांना पुन्हां नेमलें आहे व ते ज्यांनीं विरुद्ध मतें दिलीं त्यांना शिक्षा करीत आहेत. हें मी सांगूं नको कां ? इतर कोण सांगणार ? ठिकठिकाणीं निवडणुकांच्या वेळीं १४४ वें कलम लावण्यांत आलें पण अंमल मात्र काँग्रेसविरुद्ध. एके ठिकाणीं मंत्र्यांचा एक नातेवाईक विस्तुल घेऊन माझ्या अंगावर घावला, त्यावेळीं लढाऊं जातीचा

सुभेदार पळाला ! मी त्याच्या हातांतून पिस्तुल काढून घेऊन त्याला पोलिसांच्या हवाली केले. सरहद्द प्रांतांत पोलिस, न्यायखाते, अंमलबजावणीखाते हीं सर्व एकच आहेत. जिल्हाधिकारी म्हणजे सुलतान आहे. आतां आम्हीं त्यांना सरळ करूं. निवडणुकीपूर्वी अनेक उमेदवारांना सरकारनें उमे राहाण्यास बंदी केली. कांहींना शिक्षा दिल्या. कांहींना मतदार संघांत जाण्यास बंदी केली. निवडून आले तरी बंदी कायमच !! सद्भावना ठेवा म्हणून सांगतां, कशी राहिल ? सरहद्द प्रांतांत लष्करी अधिकारी मुलकी खात्यांत नेमतात. एका प्रमुख अधिकाऱ्याशीं मी लष्करांत असतांना बोलण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां एका अधिकाऱ्याबद्दल तो म्हणाला, ‘ हा लायक नाही, नुसता कारकून आहे व पीकंडेली सर्कसमध्ये ऐटीनें फिरावें एवढीच लायकी आहे. थोड्या दिवसांनीं त्याला सरहद्द प्रांतांतील राजकीय खात्यांत नेमण्यांत आलें !! अशीच माणसें आमच्याकडे डि. मॅजिस्ट्रेट्स असतात !! ’ तुम्हाला सद्भावना हवी तर हे लष्करी अधिकारी प्रथम काढा. ” या भाषणानें सरहद्द प्रांतांतील कॉंग्रेसच्या बिजयाची सर्वांना कल्पना आली व सर्वांनीं धन्योद्गारच काढले. हुसेनभाई लालजींनीं सरकारच्या व्यापार व उद्योगविषयक धोरणावर कडक टीका केली. बी. दास यांनीं आफ्रिका खंडाबाबत युद्ध सुरू होणार म्हणून सांगितलें. युरोपीयन संस्कृतीचा परिणाम काय होतो हें सांगतांना ‘ The Rape of Africa ’ या पुस्तकांतील खालील उतारा वाचून दाखविला — “ The drift to war over Africa is unmistakable. The cheering outlook is the result of sixty years of duplicity and chincanery practised by the Chancellories of Europe. If a Continent has been stolen from 14,00,00,000 natives, it is assuaging to remember that the fraud was committed in the holy cause of civilisation; and that in compensation the African is testing the transcendent delight of Chain-gangs, taxes, military conscription, flogging, gin, rum, jack-in-the-boxes and other boons of occidental invention. ” गुलामी, मद्यप्राशन फटके, कर, सक्तिची लष्करी भरती आणि हें सर्व सुधारणेच्या नांवाखाली !! बी. दास यांनीं नंतर कर्ज उभारणीच्या धोरणावर टीका केली, “ जास्त व्याजाचें कर्ज काढून टाकून हल्लींच्या दरानें कर्ज काढावें व जुन्याची फेड करण्यांत यावी. हिंदी भांडवलवाल्यांनीं हें खुषीनें करावें व देशाभिमान दाखवावा. ” लक्ष्मीकांत

मैत्र यांनी हुंडणावळीच्या घोरणावर टीका केली. १८ पेन्स या दराविरुद्ध संघ-
देश असतां सरकारनें जुमानलें नाहीं. अन्य देशांनीं आपलीं चलनें निर्मूल्य केलीं
व्यापार वाढविला, साबरला, पण येथं कांहींही केलें नाहीं म्हणून सरकारची हजेरी
घेतली. मि. राउटन यांनीं मोटार वाहतुक कशी अनर्थकारक होत आहे हें सांगून
कर्ज निवारण्याचे प्रयत्न मध्यप्रांतांत कसे झाले याची माहिती दिली. सोन्याच्या
निर्यातीमुळें पत राहिली व शेतकरी नादारीतून वांचले. हें सुवर्ण निर्यातीवर बंदी
न करण्याचें सरकारी धोरण योग्य होतें असें त्यांनीं ठासून सांगितलें. रामनारायण,
बिंग म्हणाले, “सरकारचा कारभार अंधेर नगरीचा आहे. जनतेची हक्का म्हणजे
कायदा. जनतेला विचारलेंच नाहीं. हें बजेट आम्हीं मानीत नाहीं. येथें खरें व
कायदेशीर सरकारच नाहीं !! एका न्हाय्याजवळ मोहोर होती. तो म्हणें राज्य
चांगलें. प्रत्येकाजवळ सोनें आहे. त्याला कोणीतरी लुबाडलें. त्याबरोबर राज्य बाईट.
कोणाजवळही सोनें नाहीं. लोक दुःखी आहेत, असें तो म्हणूं लागला. अगदीं हीच
गोष्ट रेल्वेमंत्र्यांची आहे. मोठा पगारवाले आमची स्थिति काय जाणणार ? ‘बांझा
की जाने प्रसव की पीरा’. सरकारला सर्व गोष्टी माहीत आहेत पण त्याचें शाहानपण
मलिन होत आलें. ‘असंभवम् हेममृगस्य जन्म । तथापि रामो लुलुभे मृगाय ॥ प्रायः
समापन्नविपत्तिकाले । धीयोपि पुसां मलिना भवन्ति ॥’ राम जेथें भ्रमला
तेथें या सरकारचें काय होणार ? ” कथापंडित शामलाल म्हणाले, “या देशाला
खुल्या व्यापाराचें महत्त्व सांगतां, दरबाजे उघडे ठेवा म्हणतां, पण आम्ही लुटलें
जातों. एका सघन पण सशक्त जाटाची संपत्ती चोरांना लुटावयाची होती. पण
त्यांना ताकद नव्हती. पंडिताकडून त्याच्या बायकोला सांगितलें कीं दिवाळींत
दारे उघडीं ठेवावीत म्हणजे लक्ष्मी घरांत येते. बायकोनें जाटास सांगितलें. त्यानें
पंडिताचें वचन म्हणून ऐकलें. परिणाम असा झाला कीं, चोरांनीं घन लुटलें.
सकाळीं जाट स्त्रीस म्हणाला ‘लक्ष्मी तर आलीच नाहीं पण लक्ष्मण मात्र घन
घेऊन गेला.’ तेंच अवस्था आम्ही खुल्या व्यापारानें (Open door) अनुभविळी
आहे. आतां आम्हाला सांगण्यांत येतें कीं प्रांतिक स्वायत्तता दिली. एका
जाटाजवळ ८ शेर दूध देणारी गाय होती. सावकार बनिया होता. त्यानें सांगितलें
कीं मला देण्यांत गाय दे व त्यानें घेतली. जाट शेतकऱ्याचीं मुलें दुधाशिवाय
रहूं लागलीं, सर्व कुटुंब कष्टी झालें. चार महिन्यांनीं गाय दूध देईनाशीं झाली.
सावकारानें जाटास सांगितलें कीं, तुझ्या मुलांची मला दया येतें, तरी ही गाय

परत घे व मला फक्त २ शेर दूध रोज देत जा. भोळ्या जाटानें मान्य केलें. घरीं गाय आणली. दूध आटलेलें आढळून आलें. गाय लाथ मारूं लागली. दूध न मिळतां कडबा घालावा लागला व २ शेर दूध दररोज सावकारास द्यावें लागलें. तीच स्थिति आमच्या मंत्र्यांची होणार आहे. कर यापुढें सहन करणें शक्य नाहीं. जाटानें गाय परत केली. अहो फडणिस महाराज, आम्ही ही प्रांतिक स्वायत्तता परत करीत आहों. जुलूम दडपशाही चालूच आहे. देश उजाड झाला. या स्थितींत कसली सद्भावना घेऊन बसलात ? ” शामलाल यांचें कथामय भाषण संपल्यानंतर मथुरंग मुदलियार यांनीं तासभर खातेवार कारभारावर टीका केली. सर होमी मोदी यांनीं सांगितलें, “ फडणिसाला चांगलें वार्ड करण्यास बजेटांत फारशी जागा नाहीं. वार्ड असले तें खुलासा करून नीट करावें, चांगलें असेल तें खुलवून सांगावें, एबढेंच करतां येण्यासारखें आहे. दरसाल कर बसविण्यापेक्षां चीनच्या सरकारनें जसें सन १९५७ पर्यंतचे कर एकदांच बसवून टाकले आहेत, तसेंच फडणिसांनीं करावें असा माझा त्यांना सल्ला आहे !! (हास्य) येथील आर्थिक स्थिति सुधारलेली नाहीं. माणशीं वार्षिक औद्योगिक उत्पादन येथें रु. २० आहे तर जपानमध्ये रु. १५८, ब्रिटनमध्ये रु. ४१०, कॅनडांत रु. ४७०, अमेरिकेंत रु. ७२० आहे; माणशीं बँकांतील ठेव येथें रु. २, जपानमध्ये रु. ९०, फ्रान्समध्ये रु. १२५ व अमेरिकेंत रु. २७० आहे. या परिस्थितींत संपत्ति जास्त उत्पादन केली पाहिजे व त्याला मार्ग म्हणजे औद्योगीकरण हाच होय. देशांतील दारिद्र्य, मागासलेली वृत्ति, परंपरेला चिकटून राहण्याची प्रवृत्ति ही घालवून हुशारी, हुन्नरीवृत्ति, कार्यक्षमता, व प्रगतिप्रियता आणावयाची असेल व राष्ट्राचें शील जास्त प्रतिष्ठित करावयाचें असेल तर उद्योगधंदेच वाढवावयास पाहिजेत ‘फिसकल कमिटी’ चें मत असें आहे कीं उद्योगांत मागासलेल्या देशांत बुद्धीला जडपणा येतो, विविधतेला वाव देणारी क्षेत्रे कमी असतात. व्यापक व विविध क्षेत्र नसल्यामुळें बुद्धी अगदी परंपरागत व ठरविक सांच्यात काम करणारी होते. उद्योगधंदे वाढले. म्हणजे बुद्धीला चालना मिळते व राष्ट्राचें शीलसंवर्धनही होतें. पण फडणिसाचें मत अंगदी विरुद्ध आहे. संरक्षण द्यावें म्हणजे उद्योग वाढतील हें उघड आहे पण बिपर्यास करून फडणिस म्हणतात, जास्त जास्त संरक्षण जास्त जास्त कालपर्यंत कर्मांत कमी चौकशी करून आम्ही तें मागतों हें खरें नाहीं. उलट जास्त जास्त चौकशी, कर्मांत कमी वेळ व कर्मांत कमी संरक्षण असा त्यांचा संकल्प

आहे. परिणाम असा होणार की, जास्त जास्त आयात, कमी कमी उत्पादन व जास्त सास्त बेकारी होणार. संरक्षण मिळावें तें लहान मोठ्या दोन्ही धंद्यांना. हें माझें मत सत्यमूर्तिच्या मताशीं पटतें. मोठीं माणसें सारखाच विचार करतात, पण येथें थोडा फरक असा आहे की, मी तो विचार आधीं करतो. (प्रचंड इंशा) सरकारनें कायम सल्लागार कमिटी नेमून जकातीचें धोरण ठरवावें. ब्रिटनमध्ये ही कमिटी आहे व तिचें काम तेथील व्यापाऱ्यांना परदेशी मालाशीं कशी टक्कर देतां येईल या दृष्टीनें मदत करण्याचें असतें. जकातीचा परिणाम काय होतो, परकी माल उत्पादन खर्चापेक्षांही कमी किंमतीस विकला जातो कीं काय, बगैरे पाहून ही कमिटी सरकारला सल्ला देते. तेथील व्यापारीखातें संघटित, देशोदेशीं त्यांचे प्रतिनिधी आहेत. या देशाचे ४४ देशांशीं व्यापारी करार आहेत. सरकारला तरी ते करार माहीत आहेत कां नाहीत याबद्दल शंका आहे. आता ते बदलून घेण्याची वेळ आली आहे. बदलून घेतांना त्यांतील एकाला अधिक सवलत दिली तर सर्वांना ती मिळावी (The most favoured nation clause) हें कलम गाळून टाकण्यांत यावें, नाही तर आतां कठीण प्रसंग येईल. आतां दोन दोन राष्ट्रांतील करार ही प्रथा सुरू आहे. त्यांत ही अडचण नको. एका देशाला दिसव दूध जकातीशिवाय यावें अर्धे वाटत होतें, पण तसें केलें तर ही सवलत सर्व देशांतून येणाऱ्या दुधांना द्यावी लागेल म्हणून त्या राष्ट्रांनें “ १०,००० फूट उंचीवरील पठारावर चरणाऱ्या गायींचें दूध ” (Milk produced from cows grazing on an altitude of 10,000 ft.) अशी एक नवीन वस्तू कायद्यानें केली व मार्ग काढला !! व्यापारी करार करतांना हातचा उपयोगी पडावा म्हणून हें कलम गाळून टाकण्यांत यावें. व्यापाराची पठाड आतां बदली आहे हिस्तेरशी, हुंडणावळी बरील नियंत्रण, आयातनिबंद, व्यापारबंदी यांचें युग सुरू आहे. काहीं देशांत तर प्राचीन काळाप्रमाणें वस्तू वस्तूत विनिमय सुरू झाला आहे. रणक्षेत्रांत सुद्धां हें अदलाबदलीचें धोरण सुरू झाल्यासारखें दिसतें. नुकतेंच मेक्सिकोंत २० दुधाचे डबे घेऊन पकडलेल्या सेनापतीला सोडून देण्यांत आले !! जुन्या व जीर्ण उपायांनीं हा देश संपत्तिमान होणार नाही. नवीन माणसें, नवीन पद्धत, नवीन ध्येयें स्वीकारलीं तरच देशाचा तरणोपाय आहे. ” मोदींच्या चटकदार भाषणानंतर सर यामीनखान यांनीं तासभर कंटाळवाणें भाषण करून जगाप्रमाणें समागृहांतही सुखदुःखाचें द्वंद्व असतें असा अनुभव आणून दिला. जोशी यांनीं

वाढेल त्या घंद्याला संरक्षण देऊ नये. संरक्षण दिल्यानंतर ते घंदे कार्यक्षमतेने चालतात की नाही हे पाहाने व नवीन कारखाने काढण्यापूर्वी त्यांनी सरकारची परवानगी घ्यावी म्हणजे नालायक घंदेवाल्यांना फायदा मिळणार नाही व गिन्हाइकांवरही अधिक बोजा बसणार नाही, असे प्रतिपादिले. पुढे ते म्हणाले, “ लहानमोठी १८९०० पोस्ट ऑफिसे आहेत व पोस्टाच्या पेठ्या ४०,००० आहेत. एकंदर खेडी ७ लाख, त्या मानाने ही सोय पुरेशी नाही. २१,००० खेडी ज्यांची लोकसंख्या १,००० च्यावर असून सुद्धा त्यांत एकही पोस्टाची पेटी नाही अशी आहेत आणि एक हजार-पेक्षां ज्यांची लोकवस्ती कमी आहे पण ५०० पेक्षां जास्त अशी १,००,००० खेडी आहेत की तेथे पोस्टाची व्यवस्था नाही, पेटीसुद्धा नाही. श्रीमंतांसाठी तार, टेलिफोनची अधिक सोय करण्यांत येते पण गरीब जनतेकडे सरकार पाहात नाही. करांच्या बाबतीत पण हेंच घोरण. प्राप्तीवरील जादा कर कमी केला व साखरेवरील, अंतर्गत जकात वाढविली व गरीबांना महाग केली. अप्रत्यक्ष कर व प्रत्यक्ष कर यांचे प्रमाण या देशांत अन्य देशापेक्षां जास्त आहे. खुद्द नेमीयर यांचे मत असे आहे की, बेथील करपद्धति अशी आहे की, व्यापारी वर्गाच्या हिताकडे अधिक लक्ष दिले जाते. आवश्यक वस्तूवर अप्रत्यक्ष कर बसवून त्या गरीबांना महाग करणे व श्रीमंतांना थोडक्यांत सोडणे हे घोरण अयोग्य आहे.” श्री. चंदा हे एक शिक्षणाधिकारी असून बंगाल प्रांतातर्फे सरकारनियुक्त सभासद होते. त्यांनी सांगितले, “ सन १९३०-३१ मध्ये साखरेच्या जकातीपासून रु. १०.७८ कोटी उत्पन्न आले तें १९३५-३६ साली रु. ५५ लक्षांपर्यंत आले. अंतर्गत जकात साखरेवर बसविली तेव्हांपासून जें उत्पन्न येऊ लागलें तें वाढलेल्या दरानेसुद्धा रु. २.७५ कोटीपेक्षां जास्त जात नाही. रु. ८ कोटींची तूट या संरक्षणाच्या घोरणापाशी येत आहे. साखरेचे उत्पादन १९३०-३१ साली सुमारे ३००००० टन होते तें सन १९३५-३६ साली ९,३७००० टनापर्यंत आले आहे. लवकरच १०,००,००० टनापर्यंत जाईल व हिंदुस्थानची स्थानिक गरज संपूर्णपणे भागेल. अंतर्गत जकात प्रथम बसविली तेव्हां हा घंदा बुडेल अशी तक्रार करण्यांत आली. अनुभव उलट येत आहे. गिन्हाइकाला जरा किंमत जास्त द्यावी लागेल पण जर त्याने घंद्याकरिता कोटयाबांधी रुपयांचे नुकसान संरक्षणाच्या नांवाखाली सोसले तर सरकारला उत्पन्न हवे म्हणून हा थोडासा त्याग त्याने करणे बाबत नाही !! शेतकऱ्यांचे या जकातवाढीने नुकसान होणार नाही. भाव

वाढले म्हणजे उसांचे भाव वाढतीलच व थोडासा फायदा शेतकऱ्यांसाठी होईल. पुढें मागे फाजील उत्पादनामुळे त्यांचें नुकसान होईल; पण आज नाही. धंद्याच्या दृष्टीने पाहिलें तर भागांचे भाव तेजीत आहेत. कोणत्याही दृष्टीने केलेली जकात-वाढ नुकसानकारक नाही! ” चंदांचें भाषण चुकीची विचारसरणी असली तरी चांगलें झालें व आमच्यांतील कांहीं जणांच्या बैठकीतील ते असल्यामुळे भाषण संपतांच त्यांच्या ‘पहिल्या’ भाषणाचें अभिनंदन करून त्यांना उपाहार-गृहांत चांगलीच जकात द्यावयास लावली ! !

सत्यमूर्तीनी सभागृहाचे दोन तास घेतले. त्यांनीं ब्रम्हदेश बेगळा केला गेला म्हणून तक्रार केली. करपद्धति सदेष्ट आहे व आवश्यक बस्तूवर कर बसविणें अयोग्य म्हणून सांगितलें. खर्चाचें घोरण व्यापक व घनोत्पादक नसल्याची तक्रार केली. उत्पन्न जास्त वाढवावयाचें तर प्राप्तीकरांत वाढ केली पाहिजे, वारसा कर बसविला पाहिजे, स्थानिक कर अधिक व्यापक केले पाहिजेत हें सर वॉल्टर लेटन यांचें मत त्यांना मान्य असल्याचें त्यांनीं सांगितलें. फडणिस इंग्लंडचें हित पाहातात. लॅकेशायरच्या मालावरील जकात कमी करून सुद्धा त्याचा खप वाढत नाही म्हणून त्यांना वाईट वाटतें. हें जर खरें तर मग आणखी आयात-जकात कां कमी करावयाची ? ती वाढविली तर जकातीचें उत्पन्न वाढेल पण आयात जकात कमी करण्यांत कोणाचेंच हित नाही. तेऽमि मानवराक्षसा परहितं स्वार्थाय निघन्ति ये । ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते केन जानीमहे ॥ अशी वृत्ति फडणिसाची आहे असा आरोप त्यांनीं केला. तुटीचें बजेट आहे, व्यापार मंदावत आहे, हें कबूल करून सुद्धां ‘एकंदरीनें पहातां जर मी आशा-बादीपणा दाखविला तर फारसें चूक नाही ’ हेंही म्हणण्याचें घाडस फडणिसांनीं करावें याबद्दल आश्चर्य व्यक्त केलें. “ प्रांतांत जा, कर बसवा, देश सुधारा हा उपदेश म्हणजे थोतांड आहे ” असें त्यांनीं सांगितलें. ‘ मध्यवर्ति सरकारनें वाढेल तो खर्च करावा व त्यासाठी प्रांतानें व जनतेनें कर द्यावा हें चूक आहे. टॉटनहॅम आणि त्यांचे भाऊबंद यांना पोसण्यासाठीं आम्हीं कर बसविणार नाही. अधिकारग्रहण करा म्हणजे आमच्या जुकांकडे तुम्ही सहानुभूतिपूर्वक पहाल असें फडणिस म्हणतात. एकंदरीनें सर जेम्स ब्रिग, हिंदुस्थानचे फडणिस, सर्वश चुका करतात तर ! ! हीही कबुली बाईट नाही. दोन कोट मतदारांनीं काँग्रेसचे ७११ सभासद निवडले आहेत. देश कोणाच्या मागे आहे ? १५० वर्षे देश निकाली

लाऊन जाणार आहेत, पण या देशाचें कल्याण केलें हें सांगून जाणार म्हणतात. हे नोकरशाही तूं मूर्तिमंत दोंग आहेस !! आमचें दारिद्र्य, उपासमरूपी जीवन, दुःख व तुमची दोंगबाजी यामुळेंच तुमचें साम्राज्य नष्ट होईल,

Rome for Empire, far renowned
Rome shall perish,
Write that word
In the blood she has spilt.

या इंग्रज कवीच्या उक्तींत रोमच्या जागी ब्रिटन घातलें म्हणजे झालें ” अशी शापबाणी उच्चारून हा तापसी मद्रासी खाली बसला. गिडने यांनीं अँग्लो-इंडियनांना नोकऱ्या कमी मिळूं लागल्या म्हणून तासभर भुणभुण केली. शौकत-अल्ली यांनीं सांगितलें, “ मला शांतता पाहिजे, तेंटे नकोत, पण बेल्लच आली तर पळतां सुद्धां येणार नाही म्हणून लढाबेच लागेल हाही फायदा कांहीं कमी नाही. निवडणुकींत सरकारी अधिकारी हस्तक्षेप करणार नाहीत अशी सरकारनें ग्वाही दिली होती. मला काय अनुभव आला तें सांगतो. मुराराबादचे अधिकारी मेजर नेदरसोल म्हणाले, ‘सरकार काय मूर्ख आहे; आम्हाला निःपक्षपाती राहण्यास सांगलें. हुकूम असो, बा नसो, मी आपले नेहमीचे डाव खेळणारच. (Look at the idiocy of this Government, they are issuing orders that we should be impartial, but orders or no orders, I will play my usual game.)’ या अधिकाऱ्यानें कहरकेला. त्याबद्दल तक्रार घेऊन मी दिल्लीस आलो व गृहमंत्री सर हेन्री क्रेक यांना भेटण्यास गेलो, त्यांना या अधिकाऱ्याची लीळा सांगितली. ते रागावले व मला म्हणाले, ‘संयुक्तप्रांतांच्या सरकारकडे जा.’ मी म्हणालों, ‘तुम्ही सांगितलें होतें की, निश्चित तक्रार असेल तर मी दूर करीन म्हणून आलो.’ ते रागावून म्हणाले, ‘माझ्या घरांतून चालते व्हा.’ (Get out of my house.) मी ज्या भाषेत उत्तर दिलें ती येथें उच्चारणें योग्य नाही. मी असहकारवादी नाही. माझ्या सहकाराला हें उत्तर !! त्यांना गुलामी पाहिजे. उलट मी कायदेमंत्री नृपेंद्र सरकार यांच्याकडे एक तक्रार घेऊन गेलो. दोन तास माझ्याशी बोलले. तक्रार दूर होवो अगर न होवो, त्यांचें बर्तन अगदीं सभ्य होतें. १७ वर्षे या सरकारची नोकरी केली, निदान सभ्य वर्तणूक तरी ठेवा.” सहकार्यांची किंमत बडेभाईला जी मिळाली त्याबद्दल आम्हां सर्वांना आश्चर्य बाटलें नाही पण त्यांच्याबद्दल कांयच बाटली. अविनाशलिंगम् चेटी यांनीं इंग्लंड-मध्ये साखर घंघाला कसें उत्तेजन दिलें जातें याची माहिती दिली. डॉ. शियाउद्दिन

यांनी काय सांगितलें, ‘हें रिपोर्टांत भाषण बाचीपर्यंत कोणालाच कळलें नाहीं!’ रॅमसे स्कॉट हे कानपूरचे इंग्रज व्यापारी. त्यांनीं साखरेबरील जकातवादींचा निषेध केला व स्वार्थ पक्षसंघटनेवर व शिस्तीवर मात करूं शकतो हें दाखवून दिलें. अर्थात् त्यांच्या धैर्याबद्दल आम्ही त्यांचें अभिनंदन केलें !! डॉ. बानर्जी यांनीं सरकारनें नवीन नवीन कायदे काढून खर्चाचें योग्य धोरण ठेऊन, बेकारी घालवानी हा उपाय सुचविला.

चर्चेंला उत्तर देतांना फडणीस म्हणाले, ‘इंग्लंडमध्ये परकी देशांत गुंत-विलेल्या भांडवलापासून ३०० दशलक्ष पौंड उत्पन्न येतें हें खरें नाहीं. एका सालीं, गेल्या १७ वर्षांत हा आंकडा २५० दशलक्ष पौंडापर्यंत गेला होता. सन १९३५-३६ मध्ये तर हा आंकडा ७५ दशलक्ष पौंडापर्यंत आला आहे. पंतर्जीचे आंकडे अतिरंजित आहेत. भाव वाढले ही गोष्ट सत्य आहे. ते, युरोपांत शस्त्रसामुग्रीचें उत्पादन वाढलें म्हणून वाढलें हें त्यांचें कारण असेलही; पण भाव वाढले नाहींत हें खरें नाहीं. हिंदुस्थानच सुवर्ण निर्यात करतें असें नाहीं. जपानही करीत आहे. उत्पन्न कमी झालें म्हणून मला दोष देण्यांत येतो. वास्तविक कर कमी केले म्हणून उत्पन्न कमी झालेलें आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला तर वस्तुतः उत्पन्न कमी झालेलें नाहीं. परकी अधिकाऱ्यांना मिळणारा पगार, एकंदर वेतन रकमेच्या मानानें कितीतरी कमी आहे. विनाकारण गवगवा केला जात आहे. जमिनदार यांमनखान यांचें अंतःकरण गरीब कुळासाठीं तळमळतें हें पाहून मला गद्दीवर आला !! त्यांनीं दिलेली माहिती बरोबर असेल तर हीं कुळें चांगलीच श्रीमान् आहेत !! बी. दास हे कॉंग्रेसपक्षाचे सभासद जनतेच्या बाजूनें बोलतील असें मला वाटलें पण व्यापाऱ्यांच्याच बाजूनें बोलले. पण हा व्यापाऱ्यांचा प्रतिनिधि व्यापारी प्रकाशनें वाचीत नाहीं असें दिसतें. भाव वाढत आहेत हें वाचलें असतें तर त्यांना कळलें असतें. हुसेनभाईंनीं मुसोलिनीशीं झालेली मुलाखतच विशेष सांगितली. मी त्यांना अशी माहिती देतो कीं, इटालीचा व्यापार तेजीत नाहीं. येथें मात्र तो सुधारत आहे. सत्यमूर्ति बरेच बोलले पण ते मागे वळून बोलले; मग कोणासाठीं कोण जाणे ! त्यांनीं उद्योग-सूत्रधारांची पूजा केली, त्यांना संतुष्ट केले व ते जनतेला कांहीं तरी देतील ही आशा बाळगली !! फारच आशावादी दिसतात. करपद्धतीच्या बाबतींत, एकाच वेळीं डोक्यानें व पायांनें चालण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे, त्यांच्या विचारांत घोंटाळाच दिसून येतो !! गरिबांवर कर जास्त म्हणून तक्रार, तर संरक्षण कमी करूं नये ही मागणी. मोठ्या घद्यांना संरक्षण द्या

व लहान धंदेही तगबा हॅही सांगितलें. त्यांचें मत असें दिसतें कीं श्रीमंतांवर कर जास्त जास्त बसवावेत वण काँग्रेस तें करणार नाहीं. काँग्रेस फक्त जकाती वाढवून संरक्षण देईल वण त्याला कर म्हणणार नाहींत औद्योगीकरण म्हणतील !! गिन्सहर्काला कोण विचारतो ? सर होमी औद्योगीकरणाचें मूर्तस्वरूप विचारणार नाहींत, सत्यमूर्ति कां विचारत नाहींत ? आणि सरकार त्याची काळजी करतें म्हणून ते कां रागावतात ? औद्योगीकरणानें बेकारी कमी होईल हा भ्रम आहे, पाश्चात्य राष्ट्रांचा काय अनुभव आहे ? साखरेच्या बाबतीत राष्ट्राध्यक्ष म्हणतात, 'बेकामपणें साखरेचे कारखाने निघाले, शेतकऱ्यांनीं ऊंसाची लागवड वाढविली व शेवटीं पुरवठा अधिक झाला, भाव पडले व लाखों शेतकरी बिहार व संयुक्त प्रांतांत निकाळी निघाले.' निदान राष्ट्रीयसभेचे अध्यक्ष मांडवलवाल्यांची पूजा करीत नाहींत एवढी गोष्ट तरी सत्यमूर्ति यांनीं लक्षांत घ्यावी !! रु. ५ कोटी खर्च करून जी साखर जावांत पैदा होते ती येथें पैदा करण्यास रु. १५ कोटी लागतात. यापेक्षां हा पैसा, ही सामुग्री जर दुसऱ्या घद्यांत लावली तर सरकारचें उत्पन्न वाढेल व देशाची प्रगती होईल. संरक्षण देऊन उत्पादनाची पेठ बदलणें यांत आर्थिक नुकसान होतें हा सर्वमान्य सिद्धांत आहे. (Diversification of production by means of protection must result in economic loss.) बजेटांत बदल करावा असें निदान वादविवादांत दिसलें नाहीं. विलाबाबत अन्य संस्कार करावे लागतील ते होतीलच." बिल नामंजूर होणार हें जाणूनच शेवटचें विधान करून फडणिसांनीं चर्चा संगविली. कलमवार चर्चेत मिठाचा कर कमी व्हावा ही काँग्रेसपक्षाची सूचना ५३ विरुद्ध ५२ मतांनीं नापास झाली. साखरेवरील करवाढ रद्द व्हावी या सूचनेवर दोन दिवस चर्चा होऊन ती ७४ विरुद्ध ४१ मतांनीं पास झाली. पोस्टाचे दर कमी करण्याबाबत दोन उपसूचना पास झाल्या व याप्रमाणें विलाचे तुकडे झाले. दरसालप्रमाणें तिसरें वाचन करावें ही सूचना फडणिसानें मांडली नाहीं व ता. २०।३।३७ रोजी गव्हर्नर जनरलच्या शिफारशीसह किरकोळ दुरुस्त्या करून पूर्वीचेंच बिल फडणिसानें मांडलें.

दरसालप्रमाणें व्हाईसरॉय यांचा संदेश सभागृहाच्या चिटणिसानें वाचला. सरकार व तत्सम पक्ष यांनीं तो उभें राहून ऐकला. आम्ही बसून त्याला आमच्या 'काँग्रेसी' पद्धतीनें उत्तर दिलें. पुन्हां मांडलेल्या विलावर नेहमीप्रमाणें, 'हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराबाबतचें कमल ६७ व—चें पोटकलम १ प्रमाणें प्राप्त झालेल्या अधिकारान्वयें, 'हिंदुस्थानचें संरक्षण करण्याकरितां, शांतता व सुव्यवस्था

राखण्यासाठी 'हैं बिल सभागृहानें पास करावें अशी शिफारस व्हाईसरॉय यांनी केली होती. हा सर्व मजकूर छापील होता. व्हाईसरॉय यांची सहीसुद्धा छापील होती. फक्त ता. १९-३-३७ मात्र सर्वांच्या प्रतीवर शाईनें घातली होती. बिलाचे तुकडे होणार हैं जाणूनच सरकारनें सर्व छापून ठेविलें होतें !! किती तत्परता व किती दीर्घदृष्टी !! अर्थात् याही गोष्टीचा उल्लेख उत्तरक्रियेच्या चर्चेत झालाच. शिफारसित बिल मांडतांना फडणिस 'कमी बोलल्यानें झटकन सुधारता येतें, (Least said soonest mended)' एवढेंच म्हणून बसले. वाचाळपणा घातुक, निदान विलंब लावणारा एवढी जाणीव त्यांना झाली हा फायदाही कांहीं कमी नव्हता. भुलाभाई म्हणाले, "हा फार्स आतां पुरें करा. लोकशाहीचें हैं थोतांड पुरें. या मायाजालांत अनेक सुशिक्षित लोक फसले. आम्ही येथें आलों ते लोकांना राजकारणाचें शिक्षण मिळावें व प्रत्यक्ष कार्य व प्रतिकार करण्याची तयारी व्हावी म्हणून आलों. व त्याच दृष्टीनें आम्ही आमचीं मते जाहीर करीत आलों. आमच्यामार्गे असलेले लोक व सभागृहाबाहेर असलेले लोक व ज्यांच्यावर देशाचा भाग्योदय अवलंबून आहे त्यांची या बाबतीत खात्री करावयाची होती. मी कबूल करतो की यांतूनच कांहीं निघेल, हा निव्वळ देखावाच राहाणार नाही अशी थोडी आशा मला होती. पण तें संपलें. सभागृहाचें आयुष्यही सरत आलें आहे. बजेटाचें तर क्षणमात्र राहिलें आहे. या सुधारणा व या घटना, या सर्वांचा हाच अर्थ - अखेर तर गंभीरपणें विचारच करणें जरूर होईल. यापेक्षां ही घटना नको. सरळ ती बंद करा, परत घ्या व हा देश गुलामांत आहे हैं जगांस स्पष्टपणें कळूं द्या. (I confess I had a little faith that forms will not remain forms and they will not be reduced to a farce. And, I have more faith that the more we continue to expose the delusion, the sooner I am able to convince those who stand outside this House and at our back, on whom the salvation of this country depends that we might, by a constant expression of our views on every public question that comes before it, and it would be, if nothing else, an education to my countrymen to the extent necessary to lay the foundation of direct action.)" सत्याग्रहाचा सूर याप्रमाणें त्यांनी काढला. सर कावसजी यांनी सांगितलें की, "सरकारनें आपलें धोरण स्पष्ट केलें आहे. कायद्याच्या अर्थाकडे न पाहतां अक्षरांकडे पाहून सरकार चालणार व जनता ठोकारणार. एकंदरीनें या सरकारचें दुर्दैव आहे, मला भविष्य भीषण दिसत आहे.

मजसारख्यांची, ज्यांचा विश्वास ब्रिटिशांशी सख्य असावें, संबंध असावा असा होता व आहे त्यांची स्थिति केविलबाणी झाली आहे. तुम्ही इंग्रज आज आहांत; उद्यां जाल, पण मी व माझी मुलें ! आम्ही हिंदी आहोंत, येथेंच राहाणार, काय आमचें होणार ? ब्रिटिश साम्राज्य राहावें म्हणून तरी घोरण बदला ” अशी करुणा भाकून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें. अणे यांनीं सरकार अदूरदशापणोंन बागर्तें याबद्दल दोष दिला. यामीनखान म्हणाले, “ आम्ही फडाणिसाइटके हुषार नसूं, आम्हाला विशेष अक्कल नसेल. ” ‘ अहो स्वतः पुरतेंच बोला, एका मद्राशानें रड्या मारला. ” तथापि थोडी दूरदृष्टी दाखवा. निवडणुकीच्या निकालाचा अर्थ नीट समजा. ” पंतर्जींनीं सरकार हें एक यंत्र असून त्यांत सर्व जनता भरडली जात आहे असें सांगून, ‘ गरिबांचे हुंदके व अन्नू, आमच्या प्रार्थना व प्रयत्न यांच्या जोरावर विरोधक समजतात त्यापेक्षां कितीतरी लौकर आम्ही या राज्यपद्धतीचा शेवट करूं. ” अशी श्रद्धा प्रगट करून मध्यवर्ति कायदे मंडळांतील आपली कारकीर्द संपविली. प्रचंड बहुमतानें शिफारसित बिल नामंजूर झालें. लागोपाठ तिसऱ्यांदा ही घटना झाली. जगांत असा विक्रम कोणत्याही विरोधी पक्षांनें केला नाहीं व कोणत्याही लोकशाहीचा मुखवटा धारण करणाऱ्या सरकारनें निःशंकपणें व निर्लज्जपणें अधिकारास चिकटून राहाण्याचाही विक्रम शात इतिहासांत केला नाहीं !! सत्य हेंच कीं सरकार तलवारीच्या जोरावर चालतें आहे. तथापि कांहीं काल, कांहीं लोक या मायाजालाला फसले. अनुभवानें कांहीं शहाणे होतात, कांहीं शहाणे अनुभवाला विशेष मानणें बेडगळपणाचें समजतात !!

अधिवेशनांत आर्य मॅरेज व्हेलिडेशन बिल (The Arya Marriage Validation Bill) पसार झालें. बिल मांडणारे डॉ. खरे व त्याचे प्रत्यक्ष जनक घनःश्याम गुप्त हे दोघेही प्रांतांत निवडून आले होते. बिल पसार व्हावें म्हणून आम्ही तडजोड काढली व कलम दोनमध्ये ‘Notwithstanding any law’ या ऐवजी ‘ Notwithstanding any provisions of Hindu-law ’ अशी दुरुस्ती करण्यांत आली. ती मान्य झाली. मुसलमानी विरोध कमी केला गेला. अणे यांनीं पण आपला विरोध परत घेतला व या नव्या कायद्याचा उपयोग शहाणपणानें होईल अशी आशा प्रदर्शित केली. मी, डॉ. खरे, व गुप्त यांचें अभिनंदन केलें. सामाजिक बाबर्तीत बिलें आणण्याचें कार्य महाराष्ट्रीय मंडळींनीं-डॉ. देशमुख, डॉ. खरे वगैरेंनीं-केलें याबद्दल समाधान व्यक्त करून ‘आर्य समाज हा हिंदु संघटनेंत राहिला व सनातन्यांचा प्रयत्न फसला हें ठीक

झालें तथापि ‘ कायद्याचा अवलंब शहाणपणानेच केला जाईल ’ अशी ग्वाही अणे यांना मी दिली. घनःश्याम गुप्ता यांनी सर्वांचे आभार मानले. बिल पक्षार झालें. तथापि जें कार्य व्यापकपणें झालें असतें तें झालें नाहीं व त्याला कारण जें हिंदु-संघटन करूं इच्छित होते तेंच, हें दुःखानें नमूद करणें जरूर आहे. हा कायदा झाल्यानंतर अनेक लंग्रे याप्रमाणें झाली व त्यांत आर्यसमाजी सभासद नसलेल्या मुलांचीही झाली हें ऐकून तरुणांची कुचंबणा दूर झाली हें जाणून अनेकांप्रमाणें मलाही बरें वाटलें !!

हें अधिवेशन चालूं असतां दिल्ली येथें मार्चच्या तिसऱ्या आठवड्यांत निवडून आलेल्या काँग्रेसपक्षीय कायदेमंडळांतील सभासदांचें अधिवेशन भरलें. अ. भा. काँग्रेस कमिटीची सभाही झाली. निवडणुकींतील विजयामुळे सर्वत्र अधिकार-ग्रहणाचा प्रश्न महत्त्व पावला होता. त्याची चर्चा व त्यावर निर्णय या सभेंत होणार होता. प्रांताप्रांतातून विधिमंडळांतील पक्षाचे नेते निवडले गेले होते. मुंबईतील वाद बिकोपाला गोला होता. वास्तविक तेथील निवड, माहितगारांना आश्चर्य वाटेल अशी नव्हती. तथापि तेथील वादाचे प्रतिध्वनी दिल्लीच्या वातावरणांतही उठले. सर्वत्र असेंच झालें तर सरकारला बरें वाटणार होतें. हा वाद मिटावा म्हणून मीही कांहीं प्रयत्न केले. प्रसंग येईल त्यावेळीं ते वर्णनही करीन. अ. भा. काँग्रेस कमिटीने केलेला ठराव झाल्यानंतर मंत्रिमंडळांत निवड व्हावी म्हणून चाललेल्या धांदली व डांबपेंच मोठे उद्बोधक व उद्वेगजनक होते. देशभर अधिकारग्रहण केलेंच पाहिजे असें वातावरण उत्पन्न झालें होतें. क्षणिक व क्षुद्र सत्तासुद्धां गेल्या १५० वर्षांत लोकप्रतिनिधींना भेटली नव्हती. विश्वामित्राचा तपोभंग निदान स्वरूपसुंदर मेनकेंने केला, येथें ‘ कुरूप, हिडिस, राक्षसीवृत्तीची ’ असें नामाभिधान पावलेली घटनासुंदरी तपोभंग करणार होती. १५० वर्षांचा उपवास अनेक लोकांची खरकटें खाऊन सोडण्याची तयारी उत्कटतेनें दिसून येत होती. मी अनेक वेळां अधिकारग्रहणाला विरोध जाहीर केला होता. ‘घटनाभंग’ ही काँग्रेसची घोषणा होती. लग्नानंतर संसारत्याग क्षणाक्षणाला कठीण होत जातो हा अनुभव जमेला घरण्यास या वेळेचें राजकारण तयार नव्हतें. महाराष्ट्रांतही तीच स्थिति होती. रत्नागिरीचे कार्यकर्ते विरोधी होते. पण तो निवडणुकींतील पराभवाचा परिणाम होता. तेथील पराभव खोतीबाबत स्वीकारलेल्या घोरणामुळेच झाला हें तेथील कार्यकर्त्यांना पटलें ‘ खोती खलास ’ या आवाजानें सर्व कुळें व कसणारे प्रफुल्लित झाले असेते व त्यांनी काँग्रेसला पाठिंबा दिला

असतां हेही त्यांना आतां मान्य झालें होतें. स्वतःवरच ते रागावले होते व त्यामुळेही लाग्यानें ते अधिकारग्रहणाला विरोधीत होते. थोडेसे समाजसत्तावादी व थोडे मजसाराखे विरोधी होते. तथापि माझा दृष्टीकोन निराळा होता. उसळणाऱ्या उत्साहांत अधिकारग्रहणाचा विरोध कमकुवत ठरला. काँग्रेस बाहेरील पक्ष, स्वीकारासाठी तयारच होते. गव्हर्नरजवळ खुलासे व आश्वासनेंही पण ते मागावयास तयार नव्हते, त्यांना जरूरी वाटत नव्हती. कांहींना बहुमतार्थे सामर्थ्य गव्हर्नरला नीट वागण्यास भाग पाडील अशी आशा वाटत होती. काँग्रेसने घेतलेली भूमिका घटनापंडितांना मान्य नव्हती. घटनेंत जें असेल तें आहेच, जें नसेल तें कोण आहे म्हणून सांगणार ? संकेत, अलिखित संकेत, ठरवून होत नाहीत, ते इळुंइळूं होत जातात अशी त्यांची विचारसरणी होती. काँग्रेसचें बहुमत असणाऱ्या प्रांतांत, काँग्रेसचीं मंत्रीमंडळें होत नाहीत असे वृत्तान्त सर्वत्र आले. अपेक्षाभंग झाला ही गोष्ट स्पष्ट होती, पण ती कबूल करण्यास थोडेच तयार होते ? नीट झालें नाहीं असें मलाही वाटलें. तात्त्विक व व्यवहारी या दोन्ही दृष्टींनीं जें नको तें व्यक्तिमहात्म्यानें स्वीकार्य व्हावें व त्यायोगें एक तीव्र आकांक्षा व अपेक्षा उत्पन्न व्हावी व तिचा कांहींच्या मते अकल्पित व कांहींच्या मते अपेक्षित असा भंग व्हावा व जनतामनाची कष्टमय स्थिति व्हावी हा हिंदी राजकारणांतील अनुभव पुन्हां एकदां आला. घटनाभंग झाला म्हणून सर्वत्र पुकारा झाला, त्यांत आवाज होता पण अर्थ नव्हता. विरोधी असणारा मी पण मलासुद्धां आनंद वाटला नाहीं. कां, तें सांगणें कठीण आहे. सुप्त मनाचा ठाव कोणाला लागला आहे ?

वरील वातावरणांत मार्चचे शेवटचे दिवस व एप्रिलचे पहिले तीन दिवस आम्हीं काढले. पण कामाकडे कोणाचेंही लक्ष नव्हतें. ता. १-४-३७ ला देशभर हरताळ होता. दिल्लीस त्या दिवशी लाठीमार व पकडापकड झाली. ता. २-४-३७ ला आम्हीं सर्व पक्षसभासद हातांत काँग्रेसचीं निशाणें घेऊन सभागृहांत आलों. टोप्यांना पण निशाणें लाबलीं होती. टेबलावरही निशाणें ठेवलीं व 'काँग्रेस झिंदाबाद' असें ओरडतच प्रवेश केला. सभागृह नेते यांनीं तक्रार केली. अध्यक्षांनीं सांगितलें, "टेबलावर फक्त निशाणें ठेवतां येणार नाहीत, बाकी माझा आक्षेप नाहीं." टेबलावरील निशाणें कोटाला चिकटविलीं गेलीं. चार बाजनां तहकुबीची सूचना असफअल्ली यांनीं आणली. दिल्लीस घडलेल्या प्रकाराबद्दल त्यांनीं सरकारची हजेरी घेतली. गोऱ्या अधिकाऱ्यांनीं स्त्रियांची विटंबना कशी केली याची हकीगत सांगितली. निशाण कसें तुडवले तें सांगितलें. ज्या निशाणा-

साठी लाखोंनी तुरुंगवास भोगला, अनेक फांशी लटकले तें निशाण तुडवून नाहीसे होणार नाही असें बजावले. अणे यांनी काँग्रेस कार्यकर्ते शांततेनेच वागले असें सांगून त्यांचें अभिनंदन केले व सरकारी कृत्यांचा तीव्र शब्दांत निषेध केला. शोकतळी यांनी अपराधी पोलीसांना शिक्षा करावी अशी मागणी केली. सरकार तफें मि. थार्न यांनी सांगितले की “ जर स्त्रियांची बिटंबना झाली असेल तर ते निषेधाईच आहे. ज्या अधिकाऱ्याने काँग्रेसच्या निशाणाचा अपमान केला असें म्हणणें आहे, त्याने तो केला नाही, असें त्याचें म्हणणें आहे. स्थानिक अधिकारी योग्य रीतीने वागले. सरकारचा निषेध करण्यासारखें कांहीही झालें नाही.”

भुलाभाई यांनी सांगितले, “ पोलीसांच्या हस्तकार्माफत गेल्या आठवड्याभर दंगा घडवून आणण्याचे प्रयत्न होत होते. काँग्रेसने शांतता राखली म्हणून रक्त सांडलें नाही. पोलीसांना वार्डट वाटले असेल. त्यांची निराशा झाली. अन्य शहरांतून दंगे झाले नाहीत याचें श्रेय पोलीसांना नाही तर अहिंसेचे शिक्षण जनतेला मिळत आहे, त्या गोष्टीला आहे. जेन करून श्रेय संपादिलें असतें, तेंच करून, दिल्लीच्या पोलीसांनी आपली नामुष्की करून घेतली आहे.” चॅपमन मार्टीमरने निशाण काँग्रेसचें असेल पण सर्व देशाचें नाही. त्याला राष्ट्रीय निशाण म्हणतां येणार नाही हा शोध लावला. जनता शांत असेल पण सरकारही शांतपणेंच वागलें अशी माहिती दिली. जर्मनीत सरकारी विरोधक प्राणास मुकतात असा इशारा दिला. स्त्रियांनी राजकारणांत आल्यानंतर धक्काबुक्की झाली तर तक्रार करतां कामा नये असा दंडक सांगितला. सर कावसजींनी निरपराधी व तटस्थ लोकांना संरक्षण पाहिजे पण निशाणाच्या बाबतीत सरकारी कृत्य चुकलें असें सांगितलें. सर फ्रँक नॉईसनने पोलीसांचें अभिनंदन केलें !! सरकार व जनता प्रतिनाधि यांच्यातील अंतर केवढें आहे हें सहजच कळून आलें. तहकुबीची सूचना पास झाली. ‘ काँग्रेस हिंदाबाद ’च्या आरोप्या मारीत आम्ही सभागृह सोडलें. दुसऱ्या दिवशीं मामुली काम होऊन सन १९३७ चे दिल्लीचे अधिवेशनही संपलें. त्याच दिवशीं पक्षाची साधारण वार्षिक सभा झाली. नेते भुलाभाईच निवडले गेले. उपनेते सत्यमूर्ति झाले मी व असफअल्ली चिटणीस झालो. व्यक्तिशः माझे, एक पाऊल पुढें पडलें. या अधिवेशनावरोबर एक युग संपलें. प्रांतिक स्वायत्ततेचें युग सुरू झालें. यानंतरचें मध्यवर्ति कायदे मंडळाच्या कामावरही या नवीन युगाचा परिणाम दिसूं लागणें अपरिहार्य होतें. नवीन युगांतील कामकाजाचा विचार दुसऱ्या भागांत करणेंच योग्य होईल.

सूची

अ	इ
अभिनंदने २९	इंग्लंड व हिंदी पैसा २५३
अधिवेशन ३२	उ
दिल्ली ४३, १९०, ३५७, ३६८	उमेदवारी १३
सिमला १२९, ३२३	व अर्जांची छाननी २०
अधिवेशन समाप्ति ४४०	घ
अभ्यंकर ३४	एरन सॅम्युएल ८१
अध्यक्ष निवडणूक ३९, ४१	ओ
अबदुल रहीम ४०	ओटावा करार २६४, ३१५
अथंगार अनंतशनयम् ८१	" परिषद २६७
असफअल्ली १, ३३, ९०	" ठराव २६२
अनसारी डॉ. १, ३२, ३४, १५६,	" स्वरूप २६७
३१९	" बट व्यापारबाढ २६९, २७४
अणे १३, ७२, १७२	" उपसूचना २७०
अंत्रोळीकर डॉ. २३	" सभागृह समिति २७२
अतीतकर २४	" व इंग्लंड २७५
अनुग्रह सिंह ८८	" व व्यापारावर परिणाम २७६
अंडरसन जॉन १५६	" " अध्यक्ष २८३
अखिल दत्त १६०	" " राष्ट्रीय अर्थवाद २८५
अधिकारग्रहण	" काँग्रेस २८६
व मद्रास १८४	" व्यापारीबर्ग २८७
व काँग्रेस १८०	" शेतीमाल २८८, २९१
अल्लीबंधू २०४	" इंग्लंडशी व्यापार २८९
अक्षरअल्ली महंमद २४३	" व्यापारी स्वातंत्र्य २९२
अर्थशास्त्र कौटिल्य २५१	" जागतिक आर्थिक परिषद
आ	२९३
आंबेडकर डॉ. १९९	" व्यापार २९५
व खोती ३६१	" सुवर्ण परिमाण २९५
आझम महंमद २२९	" हुंडणावळ २९८
आर्यविवाह कायदा ८५	" व मतदान २९९

„ हिंदी व्यापारसंघ ३००	कयुम, अबदुल ८२
„ बिन सवलतीच्या वस्तु ३०१	कबीरउद्दीन ९०
„ संरक्षण ३०१	कम्युनिस्ट पक्ष प्रचार १९४
„ जागतिक परिणाम ३०२	„ जाहिरनामा १६७
„ प्रतिरोधक उपाय ३०७	कमिटी निवडक पक्ष १२२
„ मुख्य दर ३०९	काझी डॉ. २१
„ उत्पादन ३०९	काबरेजी २३
„ मतनोंदणी ३११, ३१२	कायदेमंडळ इमारत ३५
„ हिंदुस्थान सरकार ३१५	„ बसण्याची व्यवस्था ३७
औ	„ प्रवेश ३८
औद्योगीकरण २५५	कार्यक्रम पत्रिका ४३
व बेकारी २५६, ४३५	काश्मी ५०
औद्योगिक उत्पादन २३६, ४२९	कायदेमंग १४३
„ व माणसी उत्पादन २३६	कायदा कसोटी १७२
„ व संरक्षण ४३५	कायदे शास्त्र ३३७, ३३९
क	कॉंग्रेस नॅशनॅलिस्ट पक्ष १३, ४०
कथले २४	„ व जातिनिवाडा १७
करंदीकर, शि. ल. २९	„ ध्येय १९
कन्ह्यालाल मुनशी १८५	„ मुंबई अधिवेशन २३
कर प्राप्ति २२६	„ संघटना ७९
„ पद्धति २५९	„ शिस्त ८४, ९१
„ व शेती २४८	„ पार्लमेंटरी बोर्ड १२५
„ „ मीठ २५६	कॉंग्रेस व प्रांतिक निवडणूका ३६३
„ „ प्राप्ति कर देणारे २२७	„ महाराष्ट्र प्रांतिक कमिटी १३९
„ चे प्रमाण २२९	„ अ. भा. अधिवेशन १२५, ३२४
„ सभायुह अधिकार २४२	„ „ मद्रास १८४
„ संकट कालीन २२५	„ हीरक महोत्सव १८५
कर्ज विमोचन २३०	„ व सत्यशोधक ३२१
„ व सोन्याची निर्यात २४५	„ व अधिकारग्रहण ३२१
कर्झन सवलतीची योजना २८८	„ व अधिवेशन पुणे ३२३
कबडी, २३	„ निवडणूक जाहिरनामा ३२४
कपाडीया, ३३६	„ संस्थानी प्रजा ३२४
कपात वर्णन ६९, ७०	„ पक्षकचेरी ३४१

क्रांति, बंगाल १७४, ४२२
 क्रांतिकारक व क्रेक १७९
 कार्यकारी मंडळ
 अविश्वास कपात २१६
 कुटाळ कोंपरा ३५५
 कुरळे २४
 कूपर १०
 केळकर न. पिं. ३, ६, २४, २८
 केसरीपक्ष ११
 ,, अग्रलेख २६
 केटा धरणीकंप १३८
 ,, पुनर्घटना २४८
 ,, सभा ठराव १३९, १४०
 क्रेक, सर हेन्री ८८, १४३
 कौन्सिल ऑफ स्टेट ११३
 काँग्रेस व अधिकार ग्रहण ४३९
 व नवी घटना ४३९
 काँग्रेस व घटना विरोध हरताळ ४३०
 काँग्रेस अ.भा. अधिवेशन दिल्ली ४३८
 ख
 खरे डॉ. ४०, ८५, ८६, २२५, ४२४
 खर्च मंजूर रकमांचा २४३
 ,, व काटकसर २४३
 खान डॉ. ९१, १३८
 खाडिलकर र. के. २४
 खेर बाळासाहेब ३
 खोती ३६०
 ग
 गझनवी हालीम ९९
 गरूड २३
 गद्रे दादासाहेब २३
 ग. ज. संदेश ६८
 ग्रॅटस १०१

गाडगीळ, डी. आर. २६४, ३४०
 गाडगीळ न. बि.
 ,, पाहिले भाषण ४४, ४८
 ,, विद्यार्थी ५२, २९४, ३२६,
 ३१०, ३९९, ४१२, ४२२
 ,, सौ. आनंदीबाई ५०
 गांधी, १, ५, ७, १०, २१, २३,
 २४, ३१, ३३, १५७, २१३
 गांधीजी व वसाहती ४१६
 ग्रामोद्धार २४९
 गुंजाळ २०
 गुलाबसिंग २३
 गुप्तेबंधु २४
 गिडने ३९
 ग्रिग जेम्स ७९, ९४, ९८, ४२०
 ग्रिफिथ १५३, १६१
 गिरी ७९
 गुप्ता घनःशाम २५
 गोरे ना. गो. १, २४
 गोसावी २४
 गोविंददास ८५
 गोखले नामदार १२१
 गौबा १२१

घ

घटवाई १
 घटना प्रश्न ६६
 घोसरे डॉ. २३

च

चलन व सरकारी धोरण ३४७, ३५१
 चर्चिल १४, १२१, १५७, १९०
 चटोपाध्याय अमरेंद्र २५०
 चंदर निर्मल ७२
 चेह्नी षण्मुखम् ३८

" व्यंकटाचलम् ८१, ३४५

" अविनाशलिङ्गम् ८१, २८२

चेंबरलेन नेव्हिल २६६

चौधरी मतिन ७३, २७९

चौधरी लाहिरी ७२

चौधरी रघुवीरसिंग ८५

छ

छालिया कुलधर ३९६

ज

जकातीचे घोरण ४३०

जकात उत्पन्न ४०९

व फडणीस ४०९

जहांगीर सर कावसजी ७२, ९९

जमीनधारा पद्धत कर्शनचे मत २४७

जातिनिवाडा १२, १३, १७, ५६, ५७,
२३१

जाधव भास्करराव २०

जाजू रामकृष्ण २३, २४

जाधव तुळशीदास २३, २४

जाफरअल्ली मौलाना ७२

जार्ज ५ बें मृ.यू १८७

जातवार नोकऱ्याबाबत ठराव २४०,
३८९

जिना ४९, ५४, ५५, ५६, ३१३

जेचे केशवराव ३, २०, २८, ३१

८३, ८४, ३६०

" मॅन्शन सभा ३६३

जेम्स १६८, २८६

जोशी बाबूराव २३

" एस. एम. २३, २४,

" ना. म. ८०, १००, १०७

जोगेंद्रसिंग सरदार ८८

झ

झाफरअल्ली १६६, ३१६

झियाउद्दीन डॉ. ७३

ट

टॅरिफ बोर्ड २३५, २३६

टॉटनहॅम १३४

टॉमस प्रो. २५५

टिळक वकील २३

टोळीवाज (कलब) १४१, १८०,

३३९, ३५४

ठ

ठराव संयुक्त संरक्षण कमिटी १८८

" मद्रास स.म. रेल्वे ताब्यांत घेणे
१८८

" मागासलेल्या भागाबद्दल १८९

" राजबंदी मुक्तता १७७

" सरकारी घोरण १९३

ड

डागाजी ८५

डिसोझा डॉ. ९९, २८९

डेरा नवाब २०९, ४०२

त

तटणीस रामभाऊ ४९, ३६७

तहकुबी सूचना पद्धत ११५

ताकटे २३

तिजारे १

तुळपुळे १३

त्रिकाळ २०, ३५६

व

वदत अखिलचंद्र ५८

दल स्त्री-स्वयंसेविका ३२८

दास नीलकंठ ७५, ७६

दास बां. ९९

दास्ताने ३३, ३४
 दिल्ली, निवासस्थान ३३८
 ,, काँग्रेस कार्य १२५
 दीप नारायणसिंह ८८
 दुष्काळ व हिंदुस्थान २५२
 ,, ,, रो, कझन, ब
 बर्नियर यांचे मत २५२
 देव शंकरराव ३, २३, २९, ३२३
 देवकीनंदन २३
 देवगिरीकर २३
 देशपांडे गोविंदराव २३
 देशमुख डॉ. ३३, ५९, ६५,
 ८२, ८३, ३०६

ध

घनाजी नाना २३
 धूम्रपान ६४

न

नलाबडे ७
 नवाकाळ २१, ३५२
 नवलराय लालचंद ७१
 नगरकर १२५
 नागेश्वरराव ८१
 निकसन कमिटी व ब्रह्मदेश १८१
 निबडणुक पाटणा ठराव ३, १
 ,, मंडळ १३, ३२६, ३५८
 ,, स्वरूप १४
 ,, दौरा १५, १६, २२
 ,, कार्यक्रम १५, १६
 ,, पुणे ३५६
 ,, मुद्दे १९
 ,, अंदाज २७
 ,, मते २७, २८
 ,, प्रचार २९

,, निकाल २७, ३६७, ३६९, ४३३
 ,, व हरिजन ३६५
 ,, व तडजोड ३२७
 ,, सरकार ३४६
 ,, व सरहद्दप्रांत ४३५
 ,, काँग्रेस ४३२
 ,, सरकारी हस्तक्षेप ४३४

नूर महंमद ३९
 नेहरू मोतीलाल ३५, ७७
 नेहरू जवाहरलाल ३२३
 नेरूरकर ४९
 नौरोजी दादाभाई व हिंदी कारभार
 २६१

नंदुरबार सभा १८

प

पटवर्धन अच्युत १३
 पवार २४
 पटेल मगनभाई २४
 ,, वल्लभभाई २३, ४६
 परमानंद भाई ७१
 पारिक्षक मंडळ ३५८
 पाटणा अ. भा. काँ. बैठक २
 पाषाणकर ९, २४
 पाटणकर सरदार २०
 पाटील नवल २३
 ,, आत्माराम २४
 पालिवाल कृष्णदत्त ८७
 पार्लमेंटरी बोर्ड ३१०, ३१९
 पोपटलाल शाहा २४
 पोस्टखाते २२९
 ,, उषळपट्टी २५८, २६१
 व सोय ४३१
 पंत, गोविंदवल्लभ ३४, ५३, ५८, ४०३

प्रतोद ३५
 ,, कर्तव्ये ६०
 ,, कर्तृत्व ६३
 प्रश्न मतास टाकणें ६१
 ,, प्रकार ११२
 ,, प्रसिद्धि ३७०
 ,, प्रत्येकी खर्च १३७
 ,, अल्प मुदतीचे ११९
 प्रतिनिधी युरोपियन ७२
 प्राप्तिकर १०९
 प्रेस अंकट १४५, १४६, १६२
 ,, ,, अंमलबजावणी १५०
 ,, ,, व मंडमदअल्ली १७२
 प्रेक्षक गलरी ३८
 फ
 फडणीसी कमिटी ८९, २१०
 फडणीस लायकी ९४
 फाटक हरीभाऊ २३
 फिरोदिया भाऊसाहेब २३
 फेडरेशन-हिंदी व्यापारी संघ २६४,
 २९१
 फैजपूर अधिवेशन ३२५, ३७२
 ,, ,, विरोध ३२७
 ,, ,, व रेल्वे, पोस्ट व्यवस्था
 ३१८
 ब
 बजाज रामकृष्ण १
 ,, जमनादास ६
 बर्क हिं. चा कारभार २३३
 बर्ट बॉईस २९०
 बजेट-सर्वसाधारण ६७
 बजेट १९३७-३८-३९३
 वसुली खर्च-४०३

कपात कार्यकारी मंडळाबाबत ४१७
 ,, स्थानबद्ध ४२१
 बजेट व आयात जकात ४००
 तूट ३९५
 पदार्थांचें भाव ३९८
 ,, रेल्वे ६९, ७०
 (१९३७ चें) ३६८, ३७१
 ,, वर्णन ९३, ९५
 (१९३५) १०२
 ,, तूट २४२, २४६
 ,, पुरवणी २६३
 (१९३६) २०५
 ,, चर्चा २०५, २०७
 ,, कपाती ३६८, ३७१
 बजेट--नोकर बर्ग ३७५
 बजेट व फडणिसाचे उत्तर २११, ४०५
 बाजपेयी १४०, २९४
 बागडे २०, २४, ३६४
 बाकी ८९
 ब्राह्मण--ब्राह्मणेतर ११, ३२०, ३५९
 बिल फिन्न्स ६७, ९६
 ,, बिमा ३६८
 ,, संस्कार ९७, १०३
 ,, अवस्था १०४, १०५
 ,, आर्थ मॅरेज ३४२, ३६८, ४३७
 ,, ,, चर्चा ३४४, ३४५
 ,, शिफारसी ११२, ११३, ४३६,
 ४३७
 ,, दडपशाहीचे १३२, १४१
 ,, कॅन्टोनमेंट दुरुस्ती १३४, ३४१
 ,, कलमवार विचार १४९
 ,, दिवाणी तुरुंगाबाबत १८१
 ,, दडपशाहीचे कायदे रद्द १९३

,, दडपशाहीचे सर्व कायदे रद्द
 करण्याबाबत—१९५
 ,, पगार जप्तीबाबत—३६८
 ,, बेतन १९९
 ,, इटालीशी व्यापार बंद करण्या-
 बाबत १९९
 ,, कोर्ट अदबीबाबत ३६८
 ,, व व्यवस्थापक गुमास्ते ३३२
 ,, व मर्यादित जबाबदारी ३२६
 ,, मोटार वाहतुक ३४०
 ,, सावकारी तुरुंगाबाबत ३४३
 ,, आर्य मॅरेज ३४२
 ,, फडणिशी २२९
 ,, कापड संरक्षण ३१५
 ,, कंपनी कायदा दुरुस्ती ३२९
 ,, निबडक कमिटीचा इतिहास २३९
 बिनपक्ष सभासद ४०
 बेवूर १२५, २२९
 बेन्टफोर्ट लॉर्ड व हिंदी कारभार २१६
 बोर्डे रामराव २३
 बानर्जी डॉ. ५८, २७६
 बँक-सेव्हिंग २४४
 ब्रेबर्न लॉर्ड ८४, ८५
 भ
 भगवानदास डॉ. ८६, ८७
 भट १२५
 भागवत ७, ८
 भावे २४
 भाषण सरकारी वृत्तांत ५०
 ,, प्रसिद्धी व स्वातंत्र्य २००
 भिडे १२५
 भुलाभाई १, ३३, ४६, ७६, ७७,
 १७६, २७१, ४१८, ४१९,

भुलाभाई व सभागृह अनुभव
 ४३६, ४३७
 भोपटकर ल. व. ७, ८, ३६३.
 भोर सर जेम्स ९३, ९८
 म
 मराठे शंकरराव २०, २४
 मगनशेट २२
 मतदार संघ २६, १९७
 मतदान २७
 मतनोदणी दिवस वातावरण ५९, ६०,
 १७०
 महाराष्ट्र मंडळ, दिल्ली ८९
 मजूर कमिशन शिफारस ४१
 मथाई डॉ. २७६
 मत—जादा व परंपरा ३५२
 मालवीय कृष्णकांत १५३ २३० ४२४
 मानपत्र (पुणे म्युं) ७, ८;
 माणशी प्रांतवार उत्पन्न २०९
 माहिती खात्याचा रिपोर्ट व चर्चा २१२
 मीठकर १०५, ११०
 मॉर्गन १५३
 मैत्र लक्ष्मीकांत ५७, १९३
 मुदलियार मधुरंगम ८१
 मूर्तजा सय्यद ७३
 मुडीमन १५४
 मुद्रण स्वातंत्र्य १६२
 ,, ,, इंग्लंड १६४
 ,, व मुसलमान १६९
 मुल्हेकर २६४
 मेकॉले व शिक्षण १५०
 मेटकॉफ ९१
 मेहता बालुभाई २२, २३
 मोरे, शंकरराव २०, २४

मोहनी हरीभाऊ १
मोदी सर होमी ७२, ९८, ९९, २३७
४०८,

मोल्ले १४३
मॅकडोनल्ड रॅम्से १६६
मजुरी प्रमाण

देशपरत्वे ३९९
पगार प्रमाण ४००

य

याकुबखान महंमद १९३
यामीनखान सर १७०
युरोपियन पक्ष ४०
युद्ध-भावी ४०७

र

राऊटन ४२८
राजाजी २६, ३४, ४६, ५७, १४०
राजकारण-

- " महाराष्ट्रांतील ३०
- " सनदशीर ६७
- " ब कॉंग्रेस १८५
- " ब टिळक-गांधी १८६
- " प्रसिद्धि ३५४

राजन डॉ. ३५, ७९
राजा कुमारस्वामी ८१
रामनारायणसिंह ८८, ८९, १९०
राब राघवेंद्र ३७५
राजेंद्रबाबू १२, १३, २४२
राष्ट्रमत ३५६
रिपोर्ट टी. पी. सी. ४२
" चर्चा ५२, ५३
रंगा प्रो. २०, २५६
रंगिला रसूल १७९
रॉय बिघनचंद्र १

रेल्वे कामगारसंघ ३५९
रेल्वे ब कंपनी कारभार ३८०
" फेडरल ऑथॉरिटी ३८२
" इंजिने ३८२
" मुळ धोरण ३८२
" बाधिणी ३८२
ब उतासं ३८५, ३८७
ब मोटार बहातुक ३९१, ३९२

ल

लष्करी धोरण सरहद्दीबद्दल ३१३
लालचंद के. १९४
लालचंद नबलराय १९५
लॉबी वर्णन ६२
लिटन लॉर्ड १५९
लिनलिथगो लॉर्ड ३५३
लिमये शिरुभाऊ २३, ३२३
लेनिन १९२
लोकशाही स्वराज्यपक्ष ५, १०७, १२०,
३२५
लोकशक्ति २२५, ४२२
लोथियन लॉर्ड २२५
लोकनाथन ३३४
लोकशाही व्यक्तिगत मत २५४

व

वसनजी मथुरादास १०९, २७३
वकील प्रो. २६४
वाळबेकर ७
वालचंद हिराचंद २०, ३३६
बाघ २३
वाधिरे २४
विजयकुमार १८१
विरोधीपक्ष भूमिका ७३
विलिंग्डन लॉर्ड ३८, १८५

विशेषवृत्त २०

बेजबुड कमिटी ३७३

व्यापार अंतर्गत २४४

” परराष्ट्रीय २३४

” खुला ब इंग्लंड २६५

वसाहती ब हिंदी लोक ४१४, ४१५

बिमा ब कामगार ४१३

श

शपथ राजनिष्ठाविषयक ३५

शहा के. टी. १०८, २६४

शर्मा आर. एस. १५५

शॉ बर्नार्ड २२४

शामलाल ९०, ४०१, ४२९

शिवणी १

शिक्राबाजी २६२

शोरबाणी ४०, ८८

शोटे ३६१

शेतकरी व प्रांतिक कमिटी ३६०, ३६२

शेतकरी व सावकार

बिंगटेच मत २३७

व भाव २३८

शौकतअल्ली ७३, १८१

श्रीकृष्णसिंह ८८

श्रीप्रकाश ८८

स

सत्यमूर्ति १, ३६, ५४, ७५, १५२,

१९७, २८६, २८७, ४३३

सिकाळ २०, ४२२

समर्थ २०, २५

सभासद-सरकारी माहिती ४५

” महाराष्ट्रीय १२४

” भत्ता १२५

” व मतदार संबंध १२९

” व प्रचार १३०

” व सभात्याग ३५०

सभा स्वातंत्र्य १५१

समिति बेकार रिपोर्ट २५०

” परदेशी भांडवल २५३

” बँकिंग २७३

सक्सेना ८८,

सत्तार अबदूल ७३

सत्यनाराणसिंह ८८, २९३

सभागृह वर्णन ३५, ३७, १२२

” वातावरण १२२

सरकार नृपेंद्र ५६, ५८, १७३

सभा स्वातंत्र्य १५१

सरहद्द घोरण २४९

साने गुळजी ३३

सातारा सभा २५

” परिषद ५१

साबरकर ९१

सिमला अधिवेशन १२७, १८४

(१९३६) ३२३

” प्रवास १७२

” वर्णन १३३

” सभागृह वर्णन ११२

” वसतिस्थान १४१

” संख्याकाळ ३५५

” वातावरण: १३६, १३७

सने रिपोर्ट ३२०

” ” शिफारसी ३३०, ३३१

सोमण १०, २४

सोने निर्यात २४६

संतानम ८१, ३७४

संजीवराव २४३

संतसिंग ३८९

संस्थानी प्रजा व काँग्रेस १२८

संरक्षण २३५

,, खातें २५५, २६१

,, ,, कपात ३२१

,, ,, ,, गाडगीळ यांचे मत
२२१, २४२

,, ,, ,, व जिना २२४

,, ,, ,, व सरकारी घोरण ३४८

स्वतंत्रपक्ष ७२

स्ट्रॅची जॉन २७२

संरक्षण व्यापार ४०९

ह

हरिजन दौरा ६

हक्क फजलूल ७३, १६०, १६१

हॉर्जिज लॉर्ड व सभागृह २१६

हिदायतउल्ला गुलाम हुसेन. १५३

हिंदीकरण २३०, ३७७, ३८८

,, सैन्य ४१२

,, व पगार ४०१

हिंदुस्थान वार्षिक उत्पन्न २५४

,, व परकीय भांडवल २५४

,, व माणशी उत्पन्न २५७

हुसेनभाई, लालजी ४२७

होसमनी ८१

हंसराज रायजादा ९०

हॅलेट सरक्यूलर ११७

हॅटन, डॉ. १९१

हॅमन्ड कमिटी १९७

झ

ज्ञानप्रकाश ३०, ३५

प्रकाशक—नारायण वामन धारू

४१९ शनिवार पेठ पुणे २.

मुद्रक—शंकर सखाराम दाते

कलागृह छापखाना

६६६ सदाशिव पेठ पुणे २.

